

श्री वीतरागाय नमः

अपनेईवा
विगमेईवा

धुवेईवा

श्री नंदी सूत्र

गुरुप्राणा आगम बत्रीसी

आशीर्वाद दाता : तपस्वी गुरुदेव पूज्य श्री रतिलालज्ज महाराज साहेब
प्रधान संपादिका : अपूर्व श्रुत आराधक पू. श्री लीलमबाई महासतीज्ज

સ્વ. પૂ. ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણાલાલજી મ. સા. ના હસ્તાક્ષરો

સંદે પઉમસમલદું સમાંગાળિસાદમપતાસા

ગુણસંદેખાનાનુભૂતિનો। એલરોસાનુરેમાનુભૂતિ
અદર્શિલનુભૂતિનીએનાલગોલોછેયોનુભૂતિ
દુપ્રાણસંદેખનું સાટેથુદ્દાનુભૂતિનો।

જય સંદે ચંદ ! નિમલ સમાત વિસુધ જોઈએ॥

ગંગાં

નિમલ સિમારદુધી નુદ્દિનાં નીધું હો
હૃમંદુધી સંદે ! નારોનથેરો નીદા
દુધારો નિષેરો

નેત્રાની રૂપાની વિશે કાંઈ બની જાય નથી. એવું જો હોય તો હોય કરીને આપણી જીવનાની પ્રાણી વિશે

નેત્રાની રૂપાની વિશે કાંઈ બની જાય નથી. એવું જો હોય તો હોય કરીને આપણી જીવનાની પ્રાણી વિશે

આગમ સુલ્લા

અને આપણા જીવનની પ્રાણી વિશે કાંઈ બની જાય નથી. એવું જો હોય તો હોય કરીને આપણી જીવનાની પ્રાણી વિશે

આગમ સુલ્લા

શ્રી વીતરાગાય નમ:

ગોડલ ગચ્છ જ્યવંત હો

પૂ. શ્રી કુંગર - દેવ - જ્ય. - માણેઠ - પ્રાણ - રતિ ગુરુલયો નમ:

શ્રી ગુરુ પ્રાણ આગમ બગ્રિસી

સૌરાષ્ટ્ર કેસરી ગુરુદેવ પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા. ની ચીર સ્મૃતિ તથા
તપસમાટ ગુરુદેવ પૂ. શ્રી રતિલાલજી મ. સા. મહાપ્રયાણ દશાબ્દીવર્ષ ઉપલક્ષ

શ્રી નંદી સૂત્ર

(મૂળપાઠ, શબ્દાર્થ, ભાવાર્થ, વિવેચન, પરિશિષ્ટ)

: પાવન નિશ્ચા :

ગોડલ ગચ્છ શિરોમણી પરમદાર્શનિક પૂ. શ્રી જયંતમુનિ મ. સા.

: સંપ્રેક :

વાણીભૂપણ પૂ. શ્રી ગિરીશમુનિ મ. સા. અને આગમ દિવાકર પૂ. જનકમુનિ મ. સા.

: પ્રકાશન પ્રેરક :

ધ્યાનસાધક પૂ. શ્રી હસમુખમુનિ મ. સા. અને શાસનઅરુણાદ્ય પૂ. શ્રી નમ્રમુનિ મ. સા.

: શુભાશિષ :

મંગલમૂર્તિ પૂજયવરા

પૂ. શ્રી મુક્તાબાઈ મ.

: પરામર્શ પ્રયોજિકા :

ઉત્સાહધરા

પૂ. શ્રી ઉધાબાઈ મ.

: અનુવાદિકા :

શાસનરત્ના

પૂ. શ્રી પ્રાણકુંવરબાઈ મ.

: પ્રધાન સંપાદિકા :

અપૂર્વશ્રુત આરાધક

પૂ. શ્રી લીલમબાઈ મ.

: સહ સંપાદિકા :

ડૉ. સાધ્વી શ્રી આરતીબાઈ મ.

: પ્રકાશક : તથા સાધ્વી શ્રી સુભોવિકાબાઈ મ.

શ્રી ગુરુ પ્રાણ પ્રકાશન

PARASDHAM

પારસધામ, વલ્લભાગ લેન, ઘાટકોપર(દિસ્ટ), મુંબઈ - 400009

: આગમ પ્રકાશન પ્રારંભ :

ઈ. સ. ૧૯૮૭ - ૧૯૮૮ પુ. શ્રી પ્રાણગુરુ જન્મશતાબ્દી વર્ષ • ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન, રાજકોટ.

પુન: પ્રકાશન - ઈ. સ. ૨૦૦૯

પ્રકાશક : શ્રી ગુરુ પ્રાણ પ્રકાશન, પારસધામ, ઘાટકોપર

પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રત : ૧૦૫૦ ★ દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રત : ૧૦૦૮

પ્રકાશન તારીખ : આસોફદ અમાસ - વીર નિર્વાણ કલ્યાણક તથા

તપસમાટ ગુરુદેવ પૂજય શ્રી રત્નિલાલજી મ. સા. જન્મદિન

ગુરુ પ્રાણ પ્રકાશન

શ્રી પરાગભાઈ શાહ • શ્રી શૈલેષભાઈ દેસાઈ • શ્રી બર્જશભાઈ દેસાઈ

શ્રી સુમતિભાઈ શાહ • શ્રી ગિરીશભાઈ શાહ • શ્રી જિતેનભાઈ શાહ

પ્રાપ્તિ સ્થાન :

www.parasdham.org ★ www.jainaagam.org

૧. મુંબઈ -

પારસધામ

વલ્લભભાગ લેન,

ઘાટકોપર(ઇસ્ટ), મુંબઈ - ૪૦૦૦૭૭

ફોન - ૩૨૦૪ ૩૨૩૨.

૨. U. S. A. -

Girish P. Shah

4048, Twyla Lane, Campbell

CA - 95008-3721. U.S.A.

Ph. : (India) 09867054439

(U.S.A) 001- 408-373-3564

૩. રાજકોટ -

શેઠ ઉપાશ્રચ

પ્રસંગ હોલ પાછળ,

૧૫૦ કુટ રીંગ રોડ,

કાલાવડ રોડ, રાજકોટ - ૩૬૦૦૦૫

ફોન - ૯૮૨૪૦૪૩૭૬૮

૪. વડોદરા -

શ્રી હરેશભાઈ લાઠીયા

ગૌતમ, ૧૨, પંકજ સોસાઈટી,

નર્મદા ગેસ્ટ હાઉસની સામે,

ઇલોરા પાર્ક, વડોદરા - ૩૯૦૦૨૩

ફોન - ૯૮૨૪૦૫૮૮૮૮

મુદ્રક : શિવકૃપા ઓફસેટ પ્રિન્ટર્સ, અમદાવાદ - ફોન : ૦૭૯-૨૪૬૨૩૮૨૮

સૌરાષ્ટ્ર કેસરી
બા. બ્ર. પૂ. ગુરુદેવ

શ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા. ને અનન્ય શ્રદ્ધાભાવે..

સમર્પણ

સૌરાષ્ટ્ર કેસરીને શબ્દથી શી રીતે સ્વરૂપ આપવું ?
વિરલ વિભૂતિને વાક્યથી વિભૂષિત શી રીતે કરવા ?
ઉપકારીને કયા ઉપમાન અલંકારથી અલંકૃત કરવા ?
પંડિતરનને કયા પદની પાંદડીએથી પૂજવા ?
મારા અંતરાલમાં શાબ, દર્શન અને ચારિત્રણાં
બીજનું બીજારોપણ કરવાર,
સંયમનો સ્વાંગ સજાવી કર્મ દલને દળવાર,
ગુરુકુળમાં ગરવું સ્થાન આપી
જીવનને જ્યોતિર્ભય બનાવવાર,
શક્ષાનાં સિંહાસને આરૂપ કરાવી મિથ્યાત્વના મૂળને મર્દનાર,
પરમ પંથના પથદર્શક બની અંધકારને અસ્ત કરવાર,
રતા રતામાં રતનગ્રયનો રસ રેઠનાર,
પરમ શક્ષેપ ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા. ના
કર કમળોમાં મારા નંદી સૂગના અનુવાદનું
અદર્દ્ય હું અછોભાવથી અર્પણ કરું છું.
આપશ્રીના ચરણો, શાનનો ખજાનો ધરું,
આપશ્રીના આશીર્વદ્દે, હું આત્મામાં ઠરું,
પ્રાણ પરિવારના આપ, છો ચમકતા થરુ,
આપનું જ છે તેથી, આપને આગમ અર્પણ કરું.

- ભોતી શુરુણી શિશુ
સાધ્વી પ્રાણાંકંપર

તપસ્વી ગુરુદેવ પૂર્ણ રત્નિલાલજી મ. કા. ના.

આર્થિર્યાગ

ગુરુ મહારાજની
જન્મ શતાબ્દી નિમિતે
આગમોનું પ્રકાશન થઈ રહ્યું છે,
તેનો મને આનંદ છે,
તમે સહુ સાધ્વીવૃંદ આગમનો અભ્યાસ કરી,
તેનાં મૂળભૂત તત્ત્વોને સમજો,
જીવનને પંચાચારમય બનાવો,
સમાજમાં જૈન ધર્મનો પ્રચાર કરો.
ગુરુ મહારાજના નામને અમર બનાવો અને
સંયમી જીવનને સફળ બનાવો.
એ જ મારા અંતરના આશીર્વાદ છે.

મારી સાથે ચાતુર્માસ અર્થી રોયલ પાર્ક સંઘમાં જિરાજમાન સાદ્વીવૃંદ
ભગવાન મહાવીરની વાહનીને સમગ્ર વિશ્વમાં

ગુંજતી કરે તેવા શુભાશિષ.

- ગુણિ રત્નિલાલ
તા. ૧૪/૬/૮૭
રોયલ પાર્ક ઉપાશ્રય,
રાજકોટ.

ગોંડલ ગરુડ શિયોમહિએ પુસ્તક શ્રી જયંતમુનિ ભ. સા. ના સ્વહેદાશરે

અધ્યાત્મરચના

તૃતીણ

તૃતીણ ૩૧૫૨ ૦૧/૦૧/૨૦૧

૩૧। અનુમાનિત વિષે અનુમાનિત દ્વારા

૨૯. "ગુરુપુરાણ આગમ બગ્નિશ્વર" કુળપુરાણ

૩૧૫૨૫ રૂપી | દરે હજા રૂપી રૂપી -

ગોંડલ ગરુડ કીર્તિધર અનુમાનિત

નામના પ્રાર્થનાઓ દરે મેળ રીતના

૩૧। કાર્તિક દાખોન રૂપાણ દરે સા -

નામનાને અનુમાનિત કરીએ -

૨૮। અનુમાનિત રૂપી

તૃતીણ ૨૫૦૨

૩૧ રૂપી -

૨૩૮૨ : ૨૫૦૨

આનંદ ના ગાંઠી

૨૭-૫-૨૦૦૭

અનુમાનિત

દોષપાલ

હું આશા આપું છું તથા આ કાર્યને સ્વીકૃતિ આપું છું કે ગુરુપ્રાણ આગમ બગ્નિશ્વર પુનઃ
પ્રકાશન અપદ્યતા કર્યું જોઈએ. આ મહાકાર્ય પૂજય ગોંડલ ગરુદ કીર્તિધર અનુમાનિત શ્રી નામમુનિ
પ્રારંભ કરે, આ મારા ભાવ છે. આ કાર્યની અનુમોદના કરું છું.
આનંદ મંગલમ.

શુભ ધાર્યાઓ... સુંદર ધાર્યાઓ...
આ આશીર્વયન અપીત કરું છું.

તા. ૨૯-૦૪-૨૦૦૮

અનુમાનિત - સોમવાર.

ગુરુપ્રાર્ણ આગમં બત્રીસી

અનુવાદિકા

મહાસ્તીછાઓ

પ્રધાન સંપાદિકા ભાવયોગિની
બા. પ્ર. પ્ર. શ્રી લીલમબાઈ મ.
સહસંપાદિકા
ડૉ. સાધ્વી શ્રી આરતીલાઈ મ. તથા
સાધ્વી શ્રી સુલોવિકાલાઈ મ.

સાંનિદ્ય
પ્ર. શ્રી જ્યેંતમુનિ મ. સા.
પ્ર. શ્રી નિર્યેશચન્દ્રા મ. સા.
જાનદાનના સંપૂર્ણ સહયોગી
પ્ર. શ્રી ત્રિલોકમુનિ મ. સા.

સૂત્રનું નામ

શ્રી આચારાંગ સૂત્ર (ભાગ ૧-૨)
શ્રી સૂયગડાંગ સૂત્ર (ભાગ ૧-૨)
શ્રી ઠાણાંગ સૂત્ર (ભાગ ૧-૨)
શ્રી સમવાયાંગ સૂત્ર
શ્રી ભગવતી સૂત્ર (૧ થી ૫ ભાગ)
શ્રી શાતા સૂત્ર
શ્રી ઉપાસકદશાંગ સૂત્ર
શ્રી અંતગડદશાંગ સૂત્ર
શ્રી અનુતરોવવાઈ સૂત્ર
શ્રી પ્રશ્રવ્યાકરણ સૂત્ર
શ્રી વિપાક સૂત્ર
શ્રી ઉવવાઈ સૂત્ર
શ્રી રાજપ્રશ્રીય સૂત્ર
શ્રી જ્વાભિગમ સૂત્ર
શ્રી પ્રશાપના સૂત્ર (ભાગ-૧ થી ૩)
શ્રી જ્યુદ્ધીપપ્રશાપિ સૂત્ર
શ્રી જ્યોતિષગણરાજ પ્રશાપિ સૂત્ર
(ચંદ્રપ્રશાપિ, સૂર્યપ્રશાપિ)
શ્રી ઉપાંગસૂત્ર (શ્રી નિરયાવલિકાદિ)
શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર (ભાગ-૧, ૨)
શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્ર
શ્રી નંદી સૂત્ર
શ્રી અનુયોગદાર સૂત્ર
શ્રી નિશીથ સૂત્ર
શ્રી નન્દ છેદ સૂત્ર
શ્રી આવશ્યક સૂત્ર

પૂ. હસુમતીબાઈ મ., પૂ. પુષ્પાબાઈ મ.
પૂ. ઉર્મિલાબાઈ મ.
પૂ. વીરમતીબાઈ મ.
પૂ. વનીતાબાઈ મ.
પૂ. ડૉ. આરતીબાઈ મ.
પૂ. સુમનબાઈ મ.
પૂ. ઉર્વશીબાઈ મ.
પૂ. ભારતીબાઈ મ.
પૂ. સન્મતિબાઈ મ.
પૂ. સુનિતાબાઈ મ.
પૂ. ઉખાબાઈ મ.
પૂ. કલ્પનાબાઈ મ.
પૂ. બિંદુ-રૂપલ દય મ.
પૂ. પુનિતાબાઈ મ.
પૂ. સુધાબાઈ મ.
પૂ. મુક્તાબાઈ મ.
પૂ. રાજેમતીબાઈ મ.

પૂ. કિરણબાઈ મ.
પૂ. ડૉ. અમિતાબાઈ મ. પૂ. સુમતિબાઈ મ.
પૂ. ગુલાબબાઈ મ.
પૂ. પ્રાણકુંવરબાઈ મ.
પૂ. સુલોવિકાબાઈ મ.
પૂ. લીલમબાઈ મ.
પૂ. ડૉ. ડોલરબાઈ મ.
પૂ. રૂપાબાઈ મ.

સિંહ સમા પરાક્રમી, હંસ સમા ઉજ્જવલ યશોભૂતિ, સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પૂજ્ય
ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા. નાં શ્રી ચરણોભાં શતગુણ

પ્રણામંજલિ

નામસ્કાર

કરુણતા
સોમ્યતા
સાયતા
શૂરવીરતા
ધીરતા
સ્થિરતા
દ્વાર્યાળું
સમયજ્ઞતા
પ્રમોદતા

કર્મનિષ્ઠતા
નિર્બંધતા
દિવ્યતા

જિરાગુહૃત્વતા
બ્યવહાર કુશળતા
ઈન્ડિય દમનતા
ગરિઝીતા
વિશાળતા
પ્રેમાળતા
નિર્ભયતા
સ્વરમાધુર્ય

રોચકતા

આત્મરમણતા
તહ્વિનતા
અત્યવક્ષુવત્તા
પ્રતિભાસંપત્તા
પવિત્રતા
દ્વાર્યાળું
પ્રશ્નતા
અહીંતા
વાતસયતા
ઉપશમતા

કંતિકારકતા
સમન્વયતા
લોકપ્રિયતા
જ્ઞાનદાતા
શિક્ષાદાતા
કુર્તાર્થા
તત્ત્વલોકતા
સુવિનીતતા
નિર્વદ્ધતા
સમતા
વીરતા

ઓજસ્વિતા
અસ્થિક્યતા
જ્ઞાનવૃદ્ધતા
ક્ષમાશીલતા
વૈરાગ્યવાર્ધક્ય
ઉદાસીનતા
નેતૃત્વ
દુરારતા
પ્રવિષ્ટતા
ઉપશાંતિતા
શ્રીભૂતા
ખમીરતા

સ્નેહયુક્તતા
ધર્મકલાધરતા
સંગઠનકારકતા
પથપ્રદર્શિતતા
સમ્યક્પરાકમતા
સૌખ્યવત્તા
વરિષ્ઠતા
ગંનીરતા
અમીરતા
ચારિત્ર પરાયણતા

અહિભૂતા
લઘુતા

પ્રતિરૂપતા
દેલ્સાહિતા
નમૃતા
વિજ્ઞતા
કૃતશીતા
પ્રભૂતા
પ્રોફેલા

શતાદિ સદ્ગુણાલંકૃત તવ વપુઃ ભૂચાદ ભવાલંબનમ्

પૂર્ણ શ્રી હુગે-દેવ-જ્યોતિ-પ્રાજ્ઞ-શ્રી-જગત-ગુરુભૂટ્યો નમઃ
પૂર્ણ હીર-પેલ-માત-દેવ-ઉજા-કૂલ-મૌતી-શામ-અમૃત-ગુરુભૂટ્યો નમઃ

ગોડલ સંપ્રદાય-ગુરુપ્રાણ રતિ પરિવાર

મંગલ મનીધી મુનિવરો
શાસ્ત્ર શુશ્રૂષિકા અમણીવુંદ

૦૧. પૂર્ણ શ્રી જયંતમુનિ મ. સા.	૦૫. પૂર્ણ શ્રી મનહરમુનિ મ. સા.
૦૨. પૂર્ણ શ્રી બિરીશયંત્રજી મ.સા.	૦૭. પૂર્ણ શ્રી ગજેન્દ્રમુનિ મ. સા.
૦૩. પૂર્ણ શ્રી જનકમુનિ મ.સા.	૦૮. પૂર્ણ શ્રી સુશાંતમુનિ મ. સા.
૦૪. પૂર્ણ શ્રી જગદીશમુનિ મ.સા.	૦૯. પૂર્ણ શ્રી નભમુનિ મ. સા.
૦૫. પૂર્ણ શ્રી હસમુખમુનિ મ.સા.	૧૦. પૂર્ણ શ્રી પીચુપમુનિ મ. સા.

૦૧. પૂર્ણ ગુલાબબાઈ મ.
૦૨. પૂર્ણ પ્રાણકુંપરબાઈ મ.
૦૩. પૂર્ણ લલિતાબાઈ મ.
૦૪. પૂર્ણ લીલમબાઈ મ.
૦૫. પૂર્ણ વિમળાબાઈ મ.
૦૬. પૂર્ણ હંસાબાઈ મ.
૦૭. પૂર્ણ પુષ્પાબાઈ મ.
૦૮. પૂર્ણ વિજયાબાઈ મ.
૦૯. પૂર્ણ તરુલતાબાઈ મ.
૧૦. પૂર્ણ જસવંતીબાઈ મ.
૧૧. પૂર્ણ વસુબાઈ મ.
૧૨. પૂર્ણ પ્રલાબાઈ મ.
૧૩. પૂર્ણ લતાબાઈ મ.
૧૪. પૂર્ણ લદ્રાબાઈ મ.
૧૫. પૂર્ણ સુમિત્રાબાઈ મ.
૧૬. પૂર્ણ સાધનાબાઈ મ.
૧૭. પૂર્ણ અરુણાબાઈ મ.
૧૮. પૂર્ણ સરલાબાઈ મ.
૧૯. પૂર્ણ વનિતાબાઈ મ.
૨૦. પૂર્ણ દીક્ષિતાબાઈ મ.
૨૧. પૂર્ણ ધીરમતીબાઈ મ.
૨૨. પૂર્ણ રાજેમતીબાઈ મ.
૨૩. પૂર્ણ છસુમતીબાઈ મ.
૨૪. પૂર્ણ સુમતિબાઈ મ.
૨૫. પૂર્ણ અનુમતિબાઈ મ.
૨૬. પૂર્ણ વીરમતીબાઈ મ.
૨૭. પૂર્ણ યશોમતીબાઈ મ.
૨૮. પૂર્ણ જ્ઞાનશીલાબાઈ મ.
૨૯. પૂર્ણ દર્શનશીલાબાઈ મ.
૩૦. પૂર્ણ વિનોદીનીબાઈ મ.
૩૧. પૂર્ણ પ્રજ્ઞાબાઈ મ.
૩૨. પૂર્ણ પ્રિયદર્શનાબાઈ મ.
૩૩. પૂર્ણ કૃપાબાઈ મ.
૩૪. પૂર્ણ મીરાબાઈ મ.
૩૫. પૂર્ણ કુંદનબાઈ મ.
૩૬. પૂર્ણ જ્યોતિબાઈ મ.

૩૭. પૂર્ણ પ્રીતિસુધાબાઈ મ.
૩૮. પૂર્ણ મીનળબાઈ મ.
૩૯. પૂર્ણ મનીધાબાઈ મ.
૪૦. પૂર્ણ કિરણબાઈ મ.
૪૧. પૂર્ણ હસ્તિતાબાઈ મ.
૪૨. પૂર્ણ શૈલાબાઈ મ.
૪૩. પૂર્ણ ઉર્મિબાઈ મ.
૪૪. પૂર્ણ સુધાબાઈ મ.
૪૫. પૂર્ણ ઉર્વર્ષીબાઈ મ.
૪૬. પૂર્ણ સ્મિતાબાઈ મ.
૪૭. પૂર્ણ ઉર્મિલાબાઈ મ.
૪૮. પૂર્ણ ડોલરબાઈ મ.
૪૯. પૂર્ણ કલ્પનાબાઈ મ.
૫૦. પૂર્ણ સંગીતાબાઈ મ.
૫૧. પૂર્ણ નંદાબાઈ મ.
૫૨. પૂર્ણ સુનંદાબાઈ મ.
૫૩. પૂર્ણ જથેશાબાઈ મ.
૫૪. પૂર્ણ અર્થિતાબાઈ મ.
૫૫. પૂર્ણ અજિતાબાઈ મ.
૫૬. પૂર્ણ અમિતાબાઈ મ.
૫૭. પૂર્ણ પુનિતાબાઈ મ.
૫૮. પૂર્ણ સુનિતાબાઈ મ.
૫૯. પૂર્ણ ગીતાબાઈ મ.
૬૦. પૂર્ણ વિદુબાઈ મ.
૬૧. પૂર્ણ તરુલબાઈ મ.
૬૨. પૂર્ણ મીનાબાઈ મ.
૬૩. પૂર્ણ પૂર્ણાબાઈ મ.
૬૪. પૂર્ણ રથિતાબાઈ મ.
૬૫. પૂર્ણ લિંદુબાઈ મ.
૬૬. પૂર્ણ વિરલબાઈ મ.
૬૭. પૂર્ણ રૂપલબાઈ મ.
૬૮. પૂર્ણ તેજલબાઈ મ.
૬૯. પૂર્ણ સુજીતાબાઈ મ.
૭૦. પૂર્ણ સ્વાતિબાઈ મ.
૭૧. પૂર્ણ શેતાબાઈ મ.
૭૨. પૂર્ણ રેણુકાબાઈ મ.

શ્રુત સેવાનો સત્કાર

શ્રુતાધાર (મુખ્યદાતા)

માતુશ્રી કોકીલાબેન મૂલરાજ ઢાંકી

સૌ. હીનાબેન અંજલભાઈ ઢાંકી

રાષ્ટ્ર પિતા મહાત્મા ગાંધીજીની પોરબંદર જેવી પાવન ભૂમિ જેમનું મૂળ વતન છે, ગાંધીજીની જેમ ન્યાય - નીતિ, જીવ માત્ર પ્રત્યે સમભાવ અને સત્યનો આગ્રહ જેવા સદગુણો જેનો વૈભવ છે, ગુરુ ભક્તિ અને ગુર્વાંશા પાલન, એ જ જેના જીવનનો આનંદ છે. તેવા શ્રી અંજલભાઈ કુલદીપક બની ઢાંકી પરિવારનું ગૌરવ વધારી રહ્યા છે.

માતુશ્રી કોકીલાબેન અને પિતાશ્રી મૂલરાજ હરકીશનદાસ ઢાંકી, આ દંપતીએ આદર્શ ગૃહસ્થ જીવન જીવતાં, પૂર્વકૃત પુણ્યકર્મને ભોગવતા પરિવારમાં ધર્મ સંસ્કારનું સિંચન કર્યું છે.

શાસન અડણેદય પૂરુષેવ નભ્રમુનિ ભ.સા. ના સમાગમે આ પરિવારની જીવન દિશા પરિવર્તન પામી છે. હવે કેવળ ભૌતિક સુખનો આનંદ જ નહીં પરતુ પરોપકાર અને પારમાર્થિક પ્રવૃત્તિઓ કરી મનુષ્ય જીવનને સફળ બનાવવું, તે તેઓનું ધ્યે બની ગયું છે.

સૌ. હીનાબેન. શ્રી અંજલભાઈની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં તન, મનથી સહયોગી બની રહ્યા છે. સુપુત્ર સમકિત અને સુપુત્રી વિરતિ પણ ‘યથા નામ તથા ગુરુા’ ઉકિત અનુસાર ધર્મશ્રદ્ધ અને ત્યાગમાર્ગના સંસ્કાર પામી રહ્યા છે.

પુણ્યવાન ઢાંકી પરિવાર પૂરુષેવના પ્રત્યેક મિશનમાં તન - મન - ધનથી હુંમેશાં યોગદાન આપી રહ્યા છે. પૂરુષેવ શ્રી નભ્રમુનિ ભ. સા. ના ઉદ્ મા જન્મદિને જિનશાસનની અનુપમ સેવા રૂપ આગમ પ્રકાશન કાર્યમાં આગમના શ્રુતાધાર બની ગુરુભક્તિથી પ્રેરિત થઈને શ્રુતભક્તિ કરી રહ્યા છે,

તેઓની શ્રુતભક્તિ, તેઓને ભવ ભવાંતરમાં પણ જિનશાસન અને સદગુરુનો સંયોગ પ્રાપ્ત કરાવે અને શ્રોષ સંયોગો પામી તેઓ અંતિમ લક્ષ્યને સિદ્ધ કરે એ જ મંગલ ભાવના.

ગુરુપ્રાણ પ્રકાશન

PARASDHAM

શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય

સદ્ગિવેક

- તીર્થકર પ્રભુના પવિત્ર ઉપદેશદ્વય આગમગ્રંથો દરેક ધર્મનિષ્ઠ સ્વાધ્યાયપ્રેમી શ્રમણોપાસકે પોતાના ઘરમાં વસાવવા જોઈએ.
- તીર્થકરોની અનુપસ્થિતિમાં તીર્થકરોના ઉપદેશદ્વય ગ્રંથો સાક્ષાત् તીર્થકર તુલ્ય માનીને આગમગ્રંથોને ઘરમાં કબાટ કે શોકેશમાં સુવ્યવસ્થિત રૂપે રાખવા.
- પ્રતિદિન તીર્થકરોને સ્મૃતિપટ પર લાવી અહોભાવપૂર્વક ગ્રાગ ભાવ વંદન કરવા.
- ઘરના સદ્ગ્રંથોએ સાથે મળી શ્રદ્ધાપૂર્વક આગમવાંચન કરવું.
- વિનય ધર્મનું મૂળ છે તેથી શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય માટે ગુરુની આજ્ઞા લેવી.
- ઉર આગમગ્રંથોમાંથી કાલિક સૂત્રના મૂળપાઠનો સ્વાધ્યાય દિવસના પ્રથમ અને ચોથા પ્રફરમાં અને ઉત્કાલિક સૂત્રના મૂળપાઠનો સ્વાધ્યાય અસ્વાધ્યાય કાલને છોડીને ઓટલે કે બે સંધ્યા અને બે મધ્યાહન કાલીન ૪૮ મિનિટને છોડીને ગમે ત્યારે કરી શકાય છે.
- પ્રાતઃ ઉપાકાલ, સંધ્યાકાલ, મધ્યાહન અને અર્ધરાત્રિએ બે - બે ઘડી શાસ્ત્રનો મૂળપાઠ વાંચવો નહીં.
- ઉર અસ્વાધ્યાયમાં શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય થાય નહીં.
- ઘરમાં સંડાસ - બાથડુમ હોય, સ્લીઓને માસિકધર્મ હોય, વગેરે કારણોથી ઘરમાં આગમ રાખવાથી અશાતના થાય, તેવી માન્યતા યોગ્ય નથી કારણે સાધ્વીજી પોતાની પાસે આગમ ગ્રંથો રાખે છે.
- માસિક ધર્મવાળા બહેનોએ શાસ્ત્રના મૂળપાઠનો સ્વાધ્યાય કરવો નહીં. તે વ્યક્તિની સામે પણ સ્વાધ્યાય કરવો નહીં. તેનાથી દૂર અલગ સ્થાનમાં બેસીને સ્વાધ્યાય કરી શકાય છે. ગુજરાતી અનુવાદ, ભાવાર્થ, વિવેચન, માસિક ધર્મમાં પણ બહેનો વાંચી શકે છે. તેમાં કોઈ જાતની અશાતના નથી.
- આ સમસ્ત નિયમો મૂળપાઠ વાંચવા કે સ્વાધ્યાય કરવા માટેના છે. કેવળ શાસ્ત્રોના ગુજરાતી ભાવાર્થ વાંચવા હોય, તો ઉપરોક્ત નિયમો લાગુ પડતા નથી.
- આગમગ્રંથોના આધારે જ ભૂતકાલમાં અનંત જીવોએ આત્મકલ્યાણ કર્યું છે. આગમગ્રંથોના આધારે જ પાંચમા આરાના અંત સુધી જિનશાસન જ્યવંતું રહેશે. તેથી આગમગ્રંથોનું સંપૂર્ણતઃ બહુમાન જાળવવું.

વિષયાનુક્ખણિકા

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
પૂ. શ્રી દુંગરસિંહજી મ. સા. જીવન દર્શન	11	પ્રકરણ - ૪ : અવધિજ્ઞાન	
પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા. જીવન દર્શન	13	અવધિજ્ઞાનના બે તથા છ ભેદ	૫૦
પૂ. શ્રી રત્નલાલજી મ. સા. જીવન દર્શન	15	અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર	૫૮
પુનઃ પ્રકાશકના બે બોલ	17	અવધિજ્ઞાનનો વિષય	૬૮
પૂર્વી પ્રકાશકના બે બોલ	19	પ્રકરણ - ૫ : મન:પર્યવ્યજ્ઞાન	
અભિગમ	21	મન:પર્યવ્યજ્ઞાનના અવિકારી	૭૧
સંપાદકીય	29	મન:પર્યવ્યજ્ઞાનના ભેદ તથા વિષય	૮૧
સંપાદન અનુભવ	35	પ્રકરણ - ૬ : કેવળજ્ઞાન	
અનુવાદિકાની કલમે	37	ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન	૮૭
૩૨ અસ્વાધ્યાય	52	સિદ્ધસ્થ કેવળજ્ઞાન	૯૦
શાસ્ત્ર પ્રારંભ		કેવળજ્ઞાનનો વિષય	૧૦૦
પ્રકરણ - ૧ : સ્તુતિગાથાઓ		પ્રકરણ - ૭ : મતિજ્ઞાન	
પ્રભુ આદિનાથ સ્તુતિ	૧	પરોક્ષજ્ઞાનના ભેદ	૧૦૫
પ્રભુ મહાવીર સ્તુતિ	૩	મતિ અને શ્રુતના બે રૂપ	૧૦૬
સંઘ સ્તુતિ-સંઘની વિવિધ ઉપમા	૪	અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન	૧૦૮
અગિયાર ગણધરો	૧૫	ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ	૧૦૯
સુધર્મા, જંબૂ આદિ પાટપરંપરા	૧૮	વૈનયિકી બુદ્ધિ	૧૩૬
મહાગિરિ આદિ સ્થવિરો	૨૦	કર્મજાબુદ્ધિ	૧૪૫
પ્રકરણ - ૨ : શ્રોતા અને પરિષદ		પારિણામિકી બુદ્ધિ	૧૪૮
શ્રોતાઓના ચૌદ દસ્તાંત	૩૫	શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન	૧૭૫
ત્રણ પ્રકારની પરિષદ	૪૦	અવગ્રહાદિ મતિજ્ઞાનના ભેદ	૧૭૭
પ્રકરણ - ૩ : ઝાનના ભેદ-પ્રભેદ		મતિજ્ઞાનનો વિષ	૧૮૪
પાંચજ્ઞાન	૪૩	પ્રકરણ - ૮ : શ્રુતજ્ઞાન	
પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષજ્ઞાન	૪૫	શ્રુતજ્ઞાનના ચૌદ પ્રકાર	૧૯૯
પ્રત્યક્ષજ્ઞાનાના ભેદ	૪૬	પ્રકરણ - ૯ : દ્વાદશાંગ પરિયય	
ઈન્ડ્રિય-નોઈન્ડ્રિય પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પ્રકાર	૪૮	શ્રી આચારાંગ સૂત્ર	૨૨૪

વિષય	પૃષ્ઠાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
શ્રી સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર	૨૩૨	પરિશિષ્ટ -	
શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્ર	૨૩૭	૧. જ્ઞાન અને મંગલાચરણનું મહાત્મ્ય	૨૮૪
શ્રી સમવાયાંગ સૂત્ર	૨૩૮	૨. નંદીસૂત્રનું મહાત્મ્ય	૨૮૭
શ્રી વ્યાખ્યાપ્રક્ષમિ સૂત્ર	૨૪૧	૩. અધ્યાપનની ડિમિક પદ્ધતિ	૨૮૯
શ્રી જ્ઞાતાર્થકથાંગ સૂત્ર	૨૪૩	૪. શાશ્વ-સૂત્ર, આગમ, સાહિત્ય	૨૯૨
શ્રી ઉપાસકદશાંગ સૂત્ર	૨૪૫	૫. અર્ધમાગધી ભાષા	૨૯૬
શ્રી અંતકૃતદશાંગ સૂત્ર	૨૪૭	૬. સ્થવિરાવલી શું છે ?	૨૯૭
શ્રી અનુતરોપપાતિક દશાંગ સૂત્ર	૨૪૮	૭. ચૌદ પૂર્વનો વિષય	૨૯૮
શ્રી પ્રક્ષયાકરણ સૂત્ર	૨૫૧	૮. જ્ઞાનની પરસ્પર તુલના	૩૦૪
શ્રી વિપાક સૂત્ર	૨૫૪	૯. નંદીસૂત્ર અને વ્યાખ્યાઓનું	
શ્રી દિલ્લિવાદ સૂત્ર	૨૫૬	પરિમાણ	૩૦૭
પરિકર્મ	૨૫૭	૧૦. દેવવાચકજ્ઞનો સંક્ષિપ્ત પરિચય	૩૦૯
સૂત્ર	૨૬૨	૧૧. વિવેચિત વિષયોની અકારાદિ	
પૂર્વ (ચૌદ)	૨૬૪	અનુક્રમણિકા	૩૧૨
અનુયોગ	૨૬૬		
ચૂલિકા	૨૬૮		
શ્રુતજ્ઞાન-પઠનવિષય	૨૭૬		

ગોડલ ગરછાધિપતિ, એકાવતારી આચાર્ય પ્રવર પૂરુષેવ શ્રી કુંગરસિંહજી મ.સા.

ઉવન દર્શન

નામ	: શ્રી કુંગરસિંહભાઈ.
જન્મ	: વિ. સં. ૧૭૮૨.
જન્મભૂમિ	: માંગરોળ.
પિતાશ્રી	: ધર્મનિષ શ્રી કમળસિંહભાઈ બદાણી.
માતૃશ્રી	: સંસ્કાર સંપત્રા શ્રીમતી હીરબાઈ.
જન્મ સ્કેટ	: માતાએ સ્વર્ણમાં લીલોછમ પર્વત અને કેસરી સિંહને પોતાની સમીપે આવતો જોયો.
ભાતુ ભગિની	: ચાર બેન - બે ભાઈ.
વૈરાગ્ય નિમિત્ત	: પૂરુષ શ્રી રત્નચંદ્રજી મ.સા.નો ઉપદેશ.
સંયમ સ્વીકાર	: વિ. સં. ૧૮૭૫ કારતક વદ - ૧૦ દિવબંદર.
સદ્ગુરુદેવ	: પૂરુષ શ્રી રત્નચંદ્રજી મ.સા.
સહ દીક્ષિત પરિવાર	: સ્વયં, માતુશ્રી હીરબાઈ, બહેન વેલબાઈ, ભાણેજ - માનદુરબેન અને ભાણેજ - હીરાચંદ્રભાઈ.
સંયમ સાધના	: અપ્રમતાદશાની પ્રામિ માટે સાડા પાંચ વર્ષ નિદ્રાત્યાગ, જ્ઞાનારાધના, ધર્મશાસ્ત્રો, દર્શનશાસ્ત્રો અને તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ.
તપ આરાધના	: રસેન્દ્રિય વિજ્યના વિવિધ પ્રયોગો, મિતાહાર, સ્વાધ્યાય, સાડાપાંચ વરસ નિદ્રાત્યાગ, ધ્યાનદ્ર્ય આભ્યંતર તપ.
ગોડલ ગરછ સ્થાપના	: વિ. સં. ૧૮૪૫ મહાસુદ - ૫ ગોડલ.
તથા આચાર્ય પદ પ્રદાન	
જ્યલંત ગુણો	: વિનય, વિવેક, વિચક્ષણતા, વિરક્તિ, કરુણા, સમયસૂચકતા વગેરે....

પ્રમુખ શિષ્ય	: આચાર્ય પૂ. શ્રી ભીમજી સ્વામી.
પ્રમુખ શિષ્યા	: પૂ. શ્રી હીરબાઈ મ., પૂ. શ્રી વેલબાઈ મ., પૂ. શ્રી માનકુંપરબાઈ મ.
સાધુ સંમેલન	: વિ. સં. ૧૮૬૧માં આશાનુવર્તી રૂપ જેટલા સાધુ-સાધીજીઓનું સંમેલન કરી સંતોની આચાર વિશુદ્ધિ માટે ૧૩ નિયમો બનાવ્યાં.
વિહાર ક્ષેત્ર	: કાઠિયાવાડ, અલાવાડ, કર્ણા, માંગરોળ, વેરાવળ, પોરબંદર, દીવબંદર આદિ કંઢાળ પ્રદેશમાં ગ્રામાનુગ્રામ.
પ્રતિબોધિત શ્રાવકવર્ય	: શ્રી શોભેચંદ્ર કરસનજી શાહ - વેરાવળ.
સ્થિરવાસ	: વિ. સં. ૧૮૭૧ ચૈત્ર સુદ - ૧૫ થી ગોંડલમાં.
અનશન આરાધના	: વિ. સં. ૧૮૭૭ ફાગણ સુદ - ૧૩ થી અનશન પ્રારંભ, વેશાખ સુદ - ૧૫ સમાવિમરણા.
આયુષ્ય	: ૮૪ વર્ષ, સંઘમ પર્યાય - ૬૨ વર્ષ, આચાર્ય પદ - ૩૨ વર્ષ.
ઉત્તરાધિકારી	: આચાર્ય પૂ. શ્રી ભીમજી સ્વામી.
ઉપનામ	: ગચ્છાવિપતિ, નિદ્રાવિજેતા, યુગપ્રધાન, એકાવતારી.
પાટ પરંપરા	: ગોંડલ ગચ્છાવિપતિ આચાર્ય પ્રવર ગુરુદેવ પૂ. શ્રી કુંગરસિહજ મ.સા.
	દ્વિતીય પદૃધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી ભીમજી સ્વામી.
	તૃતીય પદૃધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી નેણસી સ્વામી.
	ચતુર્થ પદૃધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી જેસંગજી સ્વામી.
	પંચમ પદૃધર - આચાર્ય પૂ. શ્રી દેવજી સ્વામી.
	મહાતપસ્વી પૂ. શ્રી જ્યયંદ્રજી સ્વામી
	યુગદયાતપસ્વી પૂ. શ્રી માણેકચંદ્રજી મ.સા.
	સૌરાષ્ટ્ર કેસરી ગુરુદેવ પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મ.સા.
	તપસમ્રાટ ગુરુદેવ પૂ. શ્રી રત્નલાલજી મ.સા.
વિધમાન વિચરતો પરિવાર	: ૧૧ સંતો, ૩૦૦ જેટલા સતિજીઓ.

સૌરાષ્ટ્ર કેસરી, મુનિપુંગવ પૂ. ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજી મ.સા.

જવન દર્શન

શુભ નામ	પ્રાણલાલભાઈ.
જન્મભૂમિ	વેરાવળા.
પિતા	શ્રીમાન શ્રી કેશવજીભાઈ મીઠાશા.
માતા	સંસ્કાર સંપત્તા કુંવરબાઈ.
જ્ઞાતિ	વીસા ઓસવાળ.
જન્મદિન	વિ. સં. ૧૯૫૪, શ્રાવણ વદ પાંચમ, સોમવાર.
ભાતૃ-ભગ્નિની	ચાર ભાઈ, ત્રણ બહેનો.
વૈરાગ્ય બીજારોપણ	બે વર્ષની બાલ્યવયે.
વૈરાગ્ય ભાવ-પ્રગટીકરણ	૧૩ વર્ષની કુમાર અવસ્થામાં.
સંયમ સ્વીકાર	૨૧ માં વર્ષ વિ. સં. ૧૯૭૬ ફાગણ વદ છષ્ટ, ગુરુવાર. તા. ૧૩-૩-૧૯૨૦
દીક્ષા ભૂમિ	બગસરા-દરબાર વાજસુરવાળાના ઉદ્ઘાનમાં વટવૃક્ષ નીચે.
ગર્ભ પરંપરા	ગોડલ ગર્ભ.
સંયમદાતા	મહાતપસ્વી પૂ. જયચંદ્રજી મ.સા.
શિક્ષા દાતા	પરમ શ્રદ્ધેય તપસ્વી માણેકચંદ્રજી મ. સા.
ધાર્મિક અભ્યાસ	આગમજ્ઞાન, તત્વજ્ઞાન, કથા સાહિત્ય, રાસ સાહિત્ય, વ્યાકરણ, મહાકાવ્યો, કર્મસાહિત્ય, જૈનેતર ગ્રંથોનું વિશ્લેષણ અવલોકન, દર્શન શાસ્ત્રના તજ્જ્ઞ.
સંધ નેતૃત્વ	ત્રણ વર્ષની દીક્ષા પર્યાપે તપસ્વી પૂ. માણેકચંદ્રજી મ. સા. ના સંથારાના સમયથી.
સેવા શુશ્રૂષા	વડીલ સાત ગુરુભાતા અને અનેક સંતોની સેવા કરી.

સમાજોત્કર્ષ

શાન પ્રસાર

દેહ વૈભવ

આભ્યંતર વૈભવ

વિહાર ક્ષેત્ર

ગોડલ ગચ્છ સંમેલન

ઉપનામ

સ્વહસ્તે દીક્ષિત પરિવાર

અંતિમ ચાતુર્માસ

દેહ વિલય

અંતિમ વિધિ

શિષ્ય પરિવાર

ચતુર્વિંદુ સંઘ સમાધિ માટે તારવેલા ત્રણ સિદ્ધાંત

(૧) લોકોના પરોપકાર માટે દાનધર્મની પ્રધાનતા

(૨) એ ખંડન વાદ (૩)નીતિ અને પ્રામાણિકતાનું આંદોલન, જૈન-જૈનેતરો (કાઠી, દરબાર, આહિર)ને સપ્ત વ્યસનથી મુક્તિ, અનેક સ્થાને સાધર્મિક રાહત યોજના.

રાજકોટ, ગોડલ, જેતપુર, ધોરાજી, વડિયા, વેરાવળ, પોરબંદર, માંગરોળ, જામનગર, ભાવનગર વગેરે અનેક સ્થાને શાન ભંડાર, વિદ્યાલયની સ્થાપના અને જીણોધાર.

લાવણ્યમયી મુદ્રા, સૂર્ય સમ તેજસ્વી મુખ, ચંદ્રસમી શાંત આભા, વિશાળ ભાલ, નૂરભર્યાનયનો, ઘૂઘરાળા કેશ, વીજા જેવો સુમધૂર કંદ અને સિંહ જેવી ગર્જના.

વિનય સંપત્તા, વિવેક, સાદાઈ, પ્રેમ, વૈરાગ્ય, સેવા, પ્રવચન-પટૃતા, ગુરુચરણ સેવા, દીર્ઘ દાઢિ, ત્યાગમસ્તી.

સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત.

વિ. સં. ૨૦૦૭માં ગચ્છ ઐક્યતા માટે મહત્વનું યોગદાન.

પંજાબ કેસરી કાશીરામજી મ. સા. દ્વારા પ્રદાન 'સૌરાષ્ટ્ર કેસરી'

ચાર સંત- તપોધની પૂ. રતિલાલજી મ. સા., અનશન આરાધક તપસ્વી પૂ. જગજીવનજી મ. સા., પૂ. નાના રતિલાલજી મ. સા., પરમ દાર્શનિક પૂ. જયંતમુનિજી મ. સા., પૂ. મોટા પ્રભાબાઈ મ. આહિ ૧૫ સતીજી.

બગસરા.

વિ. સં. ૨૦૧૩ માગસર વદ તેરસ, શનિવાર પ્રાતઃ ૭-૩૦ કલાકે ઈ. સ. ૨૮-૧૨-૧૯૫૬.

સાતલડી નદીના કિનારે (બગસરા)

વર્તમાને ૧૧૮ સંત-સતીજીઓ 'પ્રાણ પરિવાર' ના નામે સમગ્ર ભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે.

તપસબ્રાટ પૂ. ગુરુદેવ શ્રી રતિલાલજી મ.સા. નું

અવન દર્શન

શુભ નામ	રતિલાલભાઈ
જન્મસ્થાન	પરબ્રહ્મવાવડી (સૌરાષ્ટ્ર)
જન્મદિન	આસોવદ અમાસ વિ. સં. ૧૯૫૮
પિતા	શ્રીમાન માધવજીભાઈ રૈયાણી
માતા	સદાચાર સંપત્તા જમકુખાઈ
વૈરાગ્ય ભાવ	૧૭ મા વર્ષે
દીક્ષા	ફાગણ વદ પાંચમ, ગુરુવાર વિ. સં. ૧૯૮૮-જૂનાગઢ
ગુરુદેવ	સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પૂ. પ્રાણલાલજી મ.સા.
ગચ્છ પરંપરા	ગોડલ ગચ્છ.
અભ્યાસ યોગ	વ્યાવહારિક- પાંચ ધોરણ, ધાર્મિક- ૧૮ આગમ કંઠસ્થ, શેતામ્બર-દિગંબર સાહિત્ય, કાર્મગ્રાથિક સાહિત્ય, દાર્શનિક સાહિત્ય, વ્યાકરણ સાહિત્ય
સાધના યોગ	રાત્રિ-દિવસ નિરંતર જગૃતદશાએ આત્મસાધના અલ્પનિદ્રા.
સેવાયોગ	વડીલ વૃદ્ધ એ સંતોષી સેવા કરી.
તપયોગ	૧૮ વર્ષ એકાંતર ઉપવાસ, ૮૮૮ આયંબિલ તપ (સાગાર), ૧૮ વર્ષ પાણીનો ત્યાગ, ૮ વર્ષ મકાઈ સિવાય શેષ અનાજ ત્યાગ.

મૌનયોગ	દીક્ષા પછી ૮ વર્ષ એકાંત મૌન સાધના. ઈ. સ. ૧૯૮૨ નવેમ્બરથી આજીવન મૌન આરાધના.
પુષ્ટ્ય પ્રભાવ	ગુરુદેવના પુષ્ટ્ય પ્રભાવે અનેક આત્માઓએ માસખમણ આદિ નાની મોટી તપશ્ચર્યાઓ તથા હજારોની સંખ્યામાં વર્ષીતપની આરાધના કરી છે. તેમજ દાન, શીલ અને ભાવની વૃદ્ધિ થઈ છે.
વિહાર ક્ષેત્ર	ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, ઓરિસ્સા, બિહાર, બંગાળ
જ્ઞાન અનુમોદન	શ્રમણી વિદ્યાપીઠના પ્રેરક બની ઉ૩ શિષ્યાઓ અને ઉ૩ વેરાગી બહેનોને અભ્યાસાર્થે રહેવાની આજા આપી. ત્રણ સામૂહિક ચાતુર્માસ કરાવી શાસ્ત્રવાચના કરાવી.
દીક્ષા પ્રદાનસંખ્યા	૧૪૫ મુમુક્ષુઓને અણગાર બનાવ્યા.
આચરિત સૂત્રો	જતું કરવું, ગમ ખાવો, વાદ-વિવાદ કે દલીલ ન કરવા, જે થાય તે સારા માટે, કોઈ પણ જીવની ટીકા કે નિંદા ન કરવી.
જીવંત ગુણો	વિશાળતા, ઉદારતા, માધ્યસ્થતા, સહિષ્ણુતા, ભદ્રિકતા, સમાધાન વૃત્તિ, જ્ઞાનસ્થિ.
અનશન પ્રત્યાખ્યાન	ઇ. સ. ૧૯૮૨ રાજકોટમાં પૂ. ભાગ્યવંતાબાઈ મ. ને પછી દિવસની અનશન આરાધના કરાવી.
અંતિમ ચાતુર્માસ	રાજકોટ, શ્રી રોયલપાર્ક સ્થાનકવાસી જૈન મોટા સંઘ સંચાલિત ઓમાનવાળા ઉપાશ્રય. (૧૯૮૭)
મહાપ્રયાણ	રાજકોટ, તા. ૮-૨-૧૯૮૮ મહા સુદ ૧૧॥ રવિવાર મધ્યાહ્ન કાળે ૧.૩૫ કલાકે.
અંતિમ દર્શન તથા પાલણી	શ્રી રોયલ પાર્ક સ્થાનકવાસી જૈન મોટા સંઘ, રાજકોટ.
અંતિમકિયા સ્થાન	'તપસમાટ તીર્થધામ', રાજકોટ-અમદાવાદ હાઈ-વે, સાત હનુમાન સામે, રાજકોટ.

પુનઃ પ્રકાશનના બે બોલ

(બીજી આવૃત્તિ)

તીર્થકર ભગવાનના અમૃતસમા વચ્ચનોને 'આગમ' રૂપે ગાણધર ભગવંતોએ જીવીને શિષ્ય પરંપરાને અર્પણ કર્યાયને આપણને અમૃત વચ્ચનો પ્રામ થયા.

તીર્થકર ભગવાને અનંતજ્ઞાનને શ્રીમુખેથી પ્રગટકરી મહા ઉપકાર કર્યો...

ગાણધર ભગવંતોએ આગમજ્ઞાનને હૃદયસ્થ કરી મહા ઉપકાર કર્યો...

શિષ્ય પરંપરાએ આગમ જ્ઞાનને કંઠસ્થ કરી મહા ઉપકાર કર્યો...

દેવર્ધિગણિ ક્ષમાત્રમણે આગમજ્ઞાનને ગ્રંથસ્થ કરી મહા ઉપકાર કર્યો...

ગ્રંથસ્થ આગમોને અનેક આચાર્યાઓએ સમયાનુસાર લોકભોગ્ય ભાષાશૈલીમાં અનુવાદ કરીને સર્વજન સહજ બનાવ્યા. આ જ પરંપરામાં સૌરાષ્ટ્રકેસરી પૂ. ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણાલાલજી મ. સા. ની જન્મશતાબ્દી અવસરે તેમના જ પરિવારના મહાસતીજીઓએ ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરીને જૈન સમાજની શાન સાધનાને આગમિક બનાવવામાં બહુમૂલો ફાળો આપ્યો છે. આ મહા કાર્યમાં અપૂર્વ શ્રુત આરાવિકા પ્રધાન સંપાદિકા ભાવયોગિની શ્રી લીલમબાઈમ. અને સહ સંપાદિકા શ્રી આરતીબાઈમ., શ્રી સુબોધિકાબાઈમ. ના સહયોગ મળ્યો છે.

આ આગમ બત્તીસીની પ્રથમ આવૃત્તિને ગુજરાતના દરેક સંપ્રદાયના સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓનો બહોળો પ્રતિસાદ મળતા ટૂંક સમયમાં ૧૦૦૦ આગમ ગ્રંથો અનુપલબ્ધ થઈ ગયા અને પુનઃ પ્રકાશનની આવશ્યકતા ઉભી થઈ.

અહીં એક ખાસ ઉલ્લેખ કરવાનો કે જ્યારે પ્રથમવાર આગમ પ્રકાશનની તૈયારી ચાલતી હતી ત્યારે જ તપસમ્રાટ પૂ. ગુરુદેવ શ્રી રતિલાલજી મ. સા. એ શાસન પ્રભાવક પૂ. શ્રી નમ્રમુનિ મ. સા. પર કૃપાદિષ્ટ વરસાવી. તેમણે પાટીમાં લખી આપ્યું કે નમ્રમુનિ આગમ પ્રકાશનનું કાર્ય સંભાળશે.

પૂ. ગુરુદેવની દીર્ઘદિનાને અનુભવતા પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નમ્રમુનિ મ. સા. એ અમોને આશા આપી કે આપણે આગમ ગ્રંથો પ્રકાશનની બીજી આવૃત્તિ ‘પારસધામ’ ના ઉપક્રમે પ્રગટ કરવી છે.

પૂ. ગુરુદેવ શ્રી નમ્રમુનિ મ. સા. ની આશાને શિરોધાર્ય કરીને પારસધામ - ધાટકોપરના ઉપક્રમે ગુરુપ્રાણ આગમ બત્રીસીને પુનઃ પ્રગટ કરતા આનંદ અનુભવીએ છીએ.

અમારા આ આણમોલ કાર્યમાં અમને શ્રી ગિરીશભાઈ શાહ (હેમાણી)-U.S.A. તથા શ્રી જિતેનભાઈ શાહ (કલકત્તા) નો અનન્ય સહકાર મળ્યો, જેના કારણે અમારું કાર્ય સરળ બન્યું છે. અમારા આ કોમાયુટર કાર્યમાં શ્રી અમીનભાઈ આજાદ તથા સ્નેહા અમીત દર્ઢનો પણ સહકાર પ્રાપ્ત થયો છે. તેવી જ રીતે ઉદારટિલા દાતાશ્રીઓ એ પણ અમને સહયોગ આપીને અમારું કાર્ય વેગવાન બનાવેલ છે.

અમે તે સર્વના આભારી છીએ.

અંતમાં આગમ પ્રકાશન આપણા સહુના આત્માને અનંતજ્ઞાન પ્રાપ્તયમાં સહયોગી બને એ જ ભાવના.

• શ્રી ગુરુપ્રાણ પ્રકાશન •

વલ્લભભાગ લેન, તિલક રોડ, ધાટકોપર(ઇસ્ટ), મુંબઈ - 400009

ફોન - 3204 3232.

પૂર્વ પ્રકાશકના બે બોલ

(પહેલી આવૃત્તિ)

અનંત તીર્થકર સહ પ્રભુ મહાવીરના અનંત જ્ઞાનની અમૂલ્ય નિધિ છે આપણા આગમગ્રંથો. જેના માધ્યમથી જ જિનશાસન જ્યવંતું રહ્યું છે, રહે છે અને રહેશે. તેને જ્યવંત રાખવા અને જન જનનાં મન સુધી પહોંચાડવા તે પ્રત્યેક જૈન નામ ધરાવતી વ્યક્તિની પવિત્ર ફરજ છે. આ પવિત્ર ફરજને જ ધર્મ સમજીને જે તેનું આચરણ કરે છે અને પોતાનાં તન-મન અને ધનને તે કાર્યમાં સર્માર્પિત કરે છે, તેનું મનુષ્ય જીવન સફળ થાય છે. એટલું જ નહીં પરંતુ તે સાધક જિનશાસનની પ્રભાવનાનો અમૂલ્ય લાભ પ્રાપ્ત કરે છે.

આવો જ અપૂર્વ લાભ પ્રાપ્ત કરવા આપણા ગુજરાતી સમાજને માટે આગમોના મૂળ પાઠ તથા સરળ ગુજરાતી અનુવાદ વિવેચન સહિત પ્રકાશન કરવા માટે પૂ. મુક્ત લીલમ પરિવારને એક ચિંતનધારા જૂનાગઢની પુષ્યભૂમિ પર સ્પર્શી અને જેને રાજીષાના નગરી રાજકોટમાં રોયલપાર્ક ઉપાખ્યમાં સાકાર સ્વરૂપ મળ્યું.

આપણા સૌના પરમ ઉપકારી ગોંડલ ગચ્છાવિપતિ, નિદ્રા વિજેતા, એકાવતારી, યુગપુરુષ પૂ. શ્રી દુંગરસિંહજ મ. સા.ની પાટ પરંપરાએ પૂ. શ્રી જ્ય-માણેકના લાડીલા શિષ્યરત્ન સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજ મ. સા.ની જન્મ શતાબ્દી નિમિત્તે આ વિરાટ આયોજન કર્યું. પૂ. મહાસતીજીઓએ પોતાની ચિંતનધારાને પૂજ્ય ગુસ્વયોની સમક્ષ પ્રગટ કરી. સહૃના હર્ષોલ્લાસ અને આશીર્વાદ સાથે સ્વીકૃતિના સમાચાર પ્રાપ્ત થયા. રોયલપાર્ક સ્થા. જૈન મોટા સંઘની નિશ્ચામાં અમે તુરંત સમિતિ રચવાની જાહેરાત કરી.

રાજકોટ પ્રાણ પરિવારના સામ્ભૂહિક ચાતુર્માસ દરમ્યાન જન્મ શતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે વિ. સં. ૨૦૫૭ સનુ ૧૯૯૭ માં "પૂ. પ્રાણગુરુ શતાબ્દી પ્રકાશન સમિતિ રાજકોટ"ની સ્થાપના થઈ. ત્યાર પછી તપસમ્માટ શ્રી રતિલાલજ મ. સા., ગુજરાત કેસરી પૂ. શ્રી ગિરીશચંદ્રજ મ. સા. ઠ. પાંચ તથા પ્રાણ પરિવારના ઉત્સવીજીઓના પાવન સાંનિધ્યમાં જન્મ શતાબ્દીના પ્રથમ ચરણની તપ-જ્યોતિસ, સાધના સાથે ભવ્ય રીતે ઉજવણી કરવામાં આવી.

શ્રી ગુરુ પ્રાણ શાઉન્ડેશન ટ્રસ્ટ દ્વારા ઉર આગમો અને પ્રાણગુરુ સમૃતિ ચ્રથનું પ્રકાશન કરવાનું નિશ્ચિયત થયું. આગમોનું લેખન કાર્ય પ્રાણ પરિવારના સતીવૃદ્ધ સહર્ષ સ્વીકારી લીધું. આ રીતે સર્વ સમવાયનો સુયોગ થતાં કાર્યનો પ્રારંભ વેગવંત થયો અને બત્તીસ આગમો કમશઃ ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદિત થયા.

આ પ્રકાશનના અણમોલ અવસરે આશીર્વાદ વરસાવી સહર્ષ સ્વીકૃતિ આપનાર તપ સમાટ ગુરુદેવ પૂ. શ્રી રત્નિલાલજી મ. સા. તથા દર્કે આગમના રહસ્યોને પ્રગટ કરતો, તત્ત્વોનું વાસ્તવિક દર્શન કરાવતો, આશીર્ષ વરસાવતો અમારા ઉત્સાહને વધારતો અભિગમ પ્રેરિત કરનારા ગોડલ ગચ્છના સંત શિરોમણિ પરમ દાર્શનિક પૂ. શ્રી જ્યંતીલાલજી મ. સા., અમ માર્ગદર્શક ગુજરાત કેસરી પૂ. શ્રી ગિરીશચંદ્રજી મ. સા., તથા આગમ ટિવાકર પૂ. શ્રી જનક મુનિજી મ. સા. નીડર વક્તા પૂ. શ્રી જગદીશમુનિજી મ. સા. આદિ મુનિ ભગવંતો તથા આગમને સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપનાર, અથાગ પરિશ્રમ સહિત નિઃસ્વાર્થ ભાવે સંપૂર્ણ સહયોગ આપનાર આગમ મનીપી પૂ. શ્રી ત્રિલોકમુનિજી મ. સા. ના પણ અમો ઋષી છીએ.

વાતસલ્ય વરિષ્ઠા પૂજયવરા પૂ. મુક્તાબાઈ મ., પ્રધાન સંપાદિકા અપૂર્વશુન આરાધક પૂ. લીલમભાઈ મ., અમ પ્રકાશન કાર્યના ઉદ્ભાવિકા, ઉત્સાહધરા પૂ. ઉષાબાઈ મ., સહ સંપદિકા ડૉ. પૂ. શ્રી આરતીબાઈ મ. તથા પૂ. સુભોગિકાબાઈ મ. અને પ્રાણ પરિવારના અનુવાદિકા સર્વ મહાસતીજીઓના અમો ઋષી છીએ.

શુતાધાર સહયોગીઓ, અમ આગમ પ્રકાશનમાં નિષ્ઠાથી સેવા આપનાર શ્રી મુકુંદભાઈ પારેખ, શ્રી મણિભાઈ શાહ, શ્રી નવનીતભાઈ – તરુબેન, કુમારી ભાનુબેન, શ્રી જ્યવંતભાઈ શાહ તથા આગમને કોમ્પ્યુટરાઈઝ કરી મુદ્રણ કરી આપનાર ભાઈ શ્રી નેહલ હસમુખભાઈ મહેતાના અમો આભારી છીએ.

આગમ પ્રકાશન કાર્યમાં શુદ્ધિકરણનું ખૂબ જ ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે. છતાં ક્રાંત અશુદ્ધિ રહી ગઈ હોય તો શુદ્ધ વાંચી તે તરફ અમારું ધ્યાન દોરવા ન મળ વિનંતી છે.

અંતમાં સૌના સહિયારા પુરુષાર્થ બદલ શ્રી ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન સદાને માટે સૌના કૃતક બની રહેશે.

જ્ય જિનેન્સ

શ્રી ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશન – ટ્રસ્ટી મંડળ

શ્રી ચંદ્રકાંત માણોકયંદ શેઠ (પ્રમુખ)

શ્રી અચ્યુતભાઈ કુંભાણી (ટ્રેઝરર)

શ્રી કે. પી. શાહ (ટ્રસ્ટી)

શ્રી રમણીકલાલ નાગરદાસ શાહ (ચેરમેન)

શ્રી ટી. આર. દોશી (ઉપપ્રમુખ)

શ્રી કીરીટભાઈ શાહ (ટ્રસ્ટી)

અભિગમ

ગોડલ ગરછ શિરોમણી પરમ દાર્શનિક
પુ. શ્રી જ્યંતમુનિ મ.સા.

સૌ પ્રથમ શાખ વિશે થોડી ઘણી જાણકારી મળવા લાગી અને પ્રથમવાર જ્યારે શ્રી નંદીસૂત્રનું નામ સામે આવ્યું, ત્યારે નામ પ્રમાણે એક અદ્ભુત પ્રહ્લાદ ભાવ જાગ્યો. એક આનંદની ઊર્મિ ઉદ્ભબી. નામ તો સુંદર છે જ અને આપણાં બધાં શાખોમાં એકદમ અવનવું અને સુંદર નામ હોય તો તે નંદી સૂત્ર છે, તેવો આભાસ થયો. ધન્ય છે આ નામના પ્રણેતા એવા અનંતજ્ઞાની આત્માઓને, જે અત્યારે સિદ્ધ સ્વરૂપે બિરાજમાન છે. તેઓએ જ્યારે નંદી સૂત્રનો ઉદ્ઘોષ કર્યો હશે અને આ નામ સાથે શાખનાં ભાવોની પ્રરૂપણા કરી હશે ત્યારે કેવો આનંદજનક અપૂર્વ કૃપાયુક્ત આનંદનો વરસાદ થયો હશે તે કલ્પનાતીત છે.

જ્યારે પ્રથમ નંદીસૂત્રનો પાઠ શરૂ ત્યારે એક નવો શબ્દ ‘નંદીધોષ’ સામે આવ્યો. નંદીધોષ એ ઘોષની અદ્ભુત ચમત્કારિક શક્તિ છે, તેમ લાગ્યું અને આ શક્તિ વિશે આ શાખના પાઠમાંથી જ સંશોધન મળી રહેશે તેવી શ્રદ્ધા પણ થઈ. આ ગૂઢ વિષયને અહીં સંક્ષેપ કરી આપણે મૂળશાખ ઉપર પ્રથમ વિચાર કરીએ. નંદીસૂત્ર એ, જૈન દર્શનનો ગણિતાનુયોગનો એક સ્વચ્છ અરિસો છે. તેટલું જ નહીં પણ સાથે સાથે ભગવાનના શાસનમાં કાળના પરિવર્તન સાથે દેવાવિદેવ બિરાજમાન ન હોય ત્યારે પણ તેના અસ્તિત્વનું ભાન કરાવે તેવા શ્રી સંઘનો પણ એક નિર્દોષ સંભલ ઉભો રાખી તેની જે મહત્ત્વ પ્રદર્શિત કરી છે. તે વાંચ્યા પછી, સમજ્યા પછી નત્મસ્તક થઈ જવાય છે અને અહોભાવ પ્રગટ થાય છે. જો કે વિદૃષી મહાસતીજીઓ જે નંદીસૂત્રનું ગુજરાતી ભાષામાં સાર રૂપ વિવેચન તૈયાર કરી રહ્યા છે, એટલે કોઈપણ પદનું વિવેચન ન કરતાં તેના વિશે પ્રગટ થયેલી શ્રદ્ધા અથવા તેમાં ભાવો કેવા છે તે બાબત થોડું કહેવા પ્રયાસ કરીશું. નંદીસૂત્ર વિષે આમુખ

લખવો તે ગજ વગરની વાત છે પરંતુ વીરકૃપાથી જે કાંઈ પ્રગટ થશે તે પણ શાલ્યના શુભ નામ અનુસાર નંદી કહેતા આનંદજનક થશે તેવો વિશ્વાસ છે.

શ્રી સંધ ફક્ત એક સંગઠન નથી તેમજ કોઈ સંપત્તિનો રક્ષક સમાજ પણ નથી. સંગઠન અને રક્ષા સંધમાં સમાયેલી છે જ પરંતુ તે ઉપરાંત સંધનું જે મહાન કર્તવ્ય છે તે નંદીસૂત્રની આરંભની, શ્રી સંધના મહત્વને બતાવતી ગાથાઓથી પ્રગટ થાય છે.

સુયબારસંગ સિહરં, સંધ મહામંદર વંદે । મેરુ પર્વતની ઉપમા આપતા જણાયું છે કે સુયબારસંગ સિહરં અર્થાત् શ્રી સંધમાં શુત્રજ્ઞાન રૂપી બાર અંગ શાલ્યોના બાર શિખર છે. અહીં એક જ પદ લીધું છે અને સંધમાં જ્ઞાનની મહત્વાને પ્રદર્શિત કરી છે. શ્રી સંધ બધી રીતે જ્ઞાનની આરાધના કરે તો જ સંધમાં જ્ઞાનના શિખરો જોઈ શકાય. આ જ રીતે જૈન સાધનાના બધાં વિશિષ્ટ અંગોનું સંધમાં પૂર્ણ અસ્તિત્વ હોય તેવી મહત્વાને પ્રદર્શિત કરી છે. એક પ્રવાદ છે કે તીર્થકર દેવાવિદેવ જ્યારે સ્વતઃ દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે ત્યારે ‘નમો સિદ્ધાય’, ‘નમો સંધાય’ આ રીતે ઉચ્ચારણ કરીને ગુરુસ્થાને શ્રી સંધને સ્થાપિત કરે છે. આ કાંઈ શ્રી સંધની જેવી તેવી પૂજ્યતા નથી! શ્રીસંધને સર્વોત્તમ પૂજ્યસ્થાન મળ્યું છે. શ્રી સંધ કહેતા ફક્ત વર્તમાનકાળના જ સંધ કે અમુક ક્ષેત્રના સંધ કે શ્રાવક સંધ ઈત્યાદિ મર્યાદિત વિલાગો લેવાના નથી. શ્રી સંધ કહેતા ભૂતકાળમાં જેઓ સંધમાં સ્થાન પામી ગયા છે, વર્તમાને સંધ રૂપે બિરાજે છે અને ભવિષ્યમાં પણ સંધ રૂપે રહી શાસન પ્રભાવના કરશે તેવા ટ્રૈકાલિક અખંડ, અવિચલ, જ્ઞાનાદિ ગુણોથી સુશોભિત સંધને નમસ્કાર કર્યા છે. ચર્તુવિધ સંધની સ્થાપના, તે જિનશાસનનું હીર છે, જેવેરાત છે.

નંદીસૂત્રમાં શ્રી સંધને વંદન કરી જે આણમોલ સુવચનોનું ઉચ્ચારણ કર્યું છે, તે સમગ્ર જિનશાસનને ધન્ય બનાવે છે.

નંદીસૂત્ર એ પાંચ જ્ઞાનનું વર્ણન કરતું જ્ઞાનાત્મક શાલ્ય છે. શાલ્યકારે આ શાલ્યમાં

પ્રથમ પ્રકરણમાં સંધને સ્થાન આપ્યું છે, તેનું તત્પર્ય સમજાઈ જાય તેવું છે. શાનની ઉપાસનાથી જ બાકીના સમગ્ર ભાવો પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાન વિહીનો સર્વગુણ સંપત્તોડપિ તમસિ એવ વિહરતિ । અર્થાત् બધાં ગુણો હોય પરંતુ જો શાન ન હોય તો ગુણવાન પણ અંધારામાં ભટકે છે.

આમુખ લખતાં એટલા માટે ઘણો હર્ષ થાય છે કે આજે આપણા વિદૃષ્ટિ મહાસતીજાઓએ ભગીરથ પ્રયાસ કરીને ગુજરાતી ભાષીઓમાં આગમ રૂપી શાનનું એક નેત્ર ખોલી સંધ અને શાસનને ઘણું સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે અને સંધનું માહાત્મ્ય વધાર્યું છે. શ્રી સંધનો પાયો શાન છે. શાનમાં ફક્ત જૈન આગમનું શાન નહીં પરંતુ સ્વસમય - પરસમય બધી વિદ્યાઓનું શાન આવી જાય છે. સંધમાં બધી ભાષાઓના, બધી વિદ્યાઓના જાણકાર વ્યક્તિઓ બહુ જરૂરી છે. પૂર્વચાર્યાના ગંથો વાંચવાથી લાગે છે કે જૈનાચાર્યો ઘરું વિદ્યાઓના જાણકાર હતા. તેઓ બધાં દર્શનને વાગોળી તત્ત્વોનો નિયોડ આપતાં હતાં. આ વાતને લક્ષ્યમાં રાખીને શાખકારે શાનના મંગલમય શાખ નંદીસૂત્રમાં સંધને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે.

હવે આપણો નંદીસૂત્રની બીજી વિશેષતાઓ પર દાખિપાત કરીએ. પદાર્થ કે તત્ત્વનું આકલન કરવા માટે ગણિત અને પદાર્થનું વિભાજન, એ બંને મુખ્ય એકમ છે. પદાર્થને સંખ્યામાં, ક્ષેત્રમાં કે કાલમાં સમાવિષ્ટ કરી તે દ્રવ્યનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે અને નંદીસૂત્રમાં પાંચે શાનના વિષયની અને ખાસ કરીને અવધિશાનના વિષયની પ્રદૃપણા કરતાં આનુષ્ઠાંગિક રૂપે પરમાણુ પ્રદેશ, આકાશ પ્રદેશ અને કાલનો સૂક્ષ્મ ખંડ- સમય, આ ચારે વિભાગોનું ગણિત કરીને પરસ્પર આ બધાં દ્રવ્યોની સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ પરિમાળની જે વ્યાખ્યા કરી છે, તે અભ્યાસીની બુધ્યિને પૂરી કસોટી પર ચંદ્રાવે છે. શાખના અનુવાદમાં આ બધો વિષય આવવાનો જ છે તેથી અહીં વિશ્લેષણ કરતાં નથી.

અમે અહીં આટલું જ કહેવા માંગીએ છીએ કે જૈનાગમના ચાર અનુયોગમાં દ્રવ્યાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ પોતાની રીતે ઘણું મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. માનવીની તાકિક બુધિ અને વિચારાત્મક વિકલ્પની દોડને ખીલે બાંધે છે. એટલું જ નહીં પરંતુ વિશ્વર્ણન પણ કરાવે છે. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણો ભગવદ્ગીતામાં અર્જુનને વિશ્વર્ણન કરાવ્યું ત્યારે તેની સાધારણ બુધિ પાણીમાં પતાસુ ગળે તેમ ભક્તિમાં સમાહિત થઈ ગઈ. પરંતુ જૈનર્ધન તો બધાં બુધિશાળીઓ અને શાનપિપાસુઓને વિરાટ વિશ્વર્ણન કરાવે છે. બ્રહ્માદમાં રહેલાં છ દ્રવ્યો સમગ્ર વિશ્વનું કેવી રીતે સંચાલન કરે છે અને બધાં દ્રવ્યો સ્વયં કેવી રીતે સંચાલિત થાય છે તેનો આ શાશ્વત પાંચ શાનના આધારે પૂર્ણ આભાસ આપવામાં આવ્યો છે અને તે છે નંદીસૂત્ર.

એક અક્ષરના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું નાનકડું શાનનું બીજ વિકસિત થઈ કેવળજ્ઞાન સુધીનું મહાશાનનું મહાવૃક્ષ પલ્લવિત થઈ સમગ્ર વિશ્વને તથા અનંત અલોકને આલોકિત કરે છે. તેની અંતિમ સીમા સુધી પહોંચવામાં બુધિ અટકી જાય છે, અધૂરી રહી જાય છે, અસમર્થ રહી જાય છે. જત્થ તકો ન વિજાડ તેવી સ્થિતિ આવી જાય છે.

શાનના આ બંને છેડાની વચ્ચે મતિજ્ઞાન કે બુધિના પ્રવાહો, દર્શન કે ઈન્દ્રિયનો બોધ, શ્રુતજ્ઞાન રૂપે શાશ્વતા પ્રવાહો, આ બંને શાનને શાશ્વકારોએ પરોક્ષ જ્ઞાન કર્યાં છે. તે બંને શાન સીધા આત્મપ્રદેશોથી પ્રગટ થયા પછી ઉપકરણના અવલંબન વિના બોધ કરાવી શકતા નથી પરંતુ પરોક્ષ જ્ઞાનને અપ્રમાણભૂત માનવાની ભૂલ ન કરવી જોઈએ કારણ કે જ્ઞાનના ઘણાં પાસાઓ છે. તેમાં સંશયાત્મક કે ભ્રમાત્મક અટવી આવે છે, તેની શાશ્વકારો જાગુકારી આપે છે અને પ્રમાણભૂત બોધનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

એક મહત્વપૂર્ણ વિવેચન :

દર્શનજ્ઞાનમાં જ્ઞાનના બે લેટ છે, યથા પ્રમાણભૂત અને અપ્રમાણભૂત.

ધર્મશાસ્ત્રમાં જ્ઞાનના બે ભેદ છે, યથા-સમ્યગ્જ્ઞાન અને અસમ્યગ્જ્ઞાન (મિથ્યાજ્ઞાન). આ શબ્દોમાં આ નામાલિદ્ધાનથી અભ્યાસીઓ ઘણી વખત ગોથું ખાય છે. બધું પ્રમાણભૂત જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન હોતું નથી અને બધું અપ્રમાણભૂત જ્ઞાન મિથ્યા હોતું નથી. દર્શનશાસ્ત્ર જ્ઞાનની કસોટી કરે છે જ્યારે ધર્મશાસ્ત્ર અધ્યાત્મદસ્તિંદ્રો જ્ઞાનની ઉપયોગિતાની વિચારણ કરે છે. વ્યવહાર દસ્તિંદ્રો પ્રમાણભૂત જ્ઞાન બહુ આવશ્યક છે પણ અપ્રમાણભૂત એવા સંશય અને ભ્રમથી બુધિ ઠગાઈ જાય છે. અપ્રમાણભૂત જ્ઞાન આગળ ચાલીને ઘણી વખત સમ્યગ્જ્ઞાન થયા પછી એક દસ્તિંદ્રો કોઈ અપ્રમાણભૂત જ્ઞાન હોય તો પણ તે સાધકને હાનિ કરી શકતું નથી. આ એક આંટીધૂટીવાળો કોયડો છે તેથી અભ્યાસીઓએ પ્રમાણશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર, તે બંને દસ્તિ રાખી આગળ વધવાનું છે. નંદીસૂત્રમાં અધ્યાત્મ દસ્તિંદ્રો જ જ્ઞાનની પ્રામાણિકતાનું વેદન કરી સમ્યક્- મિથ્યાનો ન્યાય આપ્યો છે.

નંદીસૂત્રમાં સ્વશાસ્ત્ર - પરશાસ્ત્રની ચર્ચા દરમ્યાન અન્ય ધર્મોના ગ્રંથો વિશે પ્રક્ષો આવતા એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે પરસમયના શાસ્ત્રો અમાન્ય છે અને સ્વસમયના શાસ્ત્રો માન્ય છે. આ માટે મિથ્યા શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. અહીં મિથ્યા શાસ્ત્રો માટે થોડું કચ્ચાં પછી જમાધાન મેળવી લેશું. વસ્તુતઃ સંસારના કોઈપણ ગ્રંથોને મિથ્યા કહી શકાય નહીં. ‘મિથ્યા’ શબ્દ અભાવમૂલ્યક છે એટલે અહીં ગંભીર અર્થ એ છે કે કોઈપણ શાસ્ત્રના આધારે જો બુધિની વિપરીત પરિણાતિ થાય તો તે મિથ્યા છે અને જો યથાર્થ પરિણાતિ થાય તો તેને મિથ્યા કહી શકાય નહીં.

હકીકતમાં મિથ્યા શબ્દ વ્યક્તિના જ્ઞાન - અજ્ઞાન સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ જ હકીકતને સ્પષ્ટ કરતાં શાસ્ત્રકાર સ્વયં કહે છે કે સમ્યગ્દષ્ટા માટે બધું સમ્યગ્ છે અને મિથ્યા દષ્ટા માટે બધું મિથ્યા છે. સમ્યક્ કે મિથ્યા કોઈ ગ્રંથ નિશ્ચિત નથી. નિમિત્ત ગમે તેવા શુભાશુભ હોય પરંતુ દષ્ટા જો સારતત્ત્વને મેળવે તો તે સુદષ્ટા છે, સમ્યક્ દષ્ટા છે, યથાર્થ દષ્ટા છે પરંતુ શુભ નિમિત્તોના આધારે વિપરીત પરિણામ કરે, ભગવાનના મંહિરમાં જઈને ફક્ત

તેમના અલંકારને જ જુબે અને મોહાન્વિત પરિણતિ કરે તો તે પરિણતિ મિથ્યા છે.

દુંકમાં કહેવાનો સાર એ છે કે કોઈ પાણ પદાર્થ કે ગ્રંથોને દોષ આપી શકાય તેમ નથી.

‘નંદીસૂત્ર’ આ નામકરણનું કારણ શું છે? શાસ્ત્રકારે તેના પાડમાંથી ઉદ્ભવતો જે નંદીધોષ-આદ્વાદ આપે છે તેના આધારે ‘નંદી’ નામ આપ્યું હશે. સંપૂર્ણ શાસ્ત્ર શાનાત્મક વિવેચનથી ભરપૂર છે. અહીં આપણે સમજ લેવું જોઈએ કે જૈનર્ધન પાસે એક અનોખી સ્યાદ્વાદની દાસ્તિ છે અને જે કાંઈ બૌધિક શાનાત્મક નિર્ણયો થાય છે તે સ્યાદ્વાદની દાસ્તિએ અંકિત થયેલા હોય છે. શાસ્ત્રોમાં સ્પાષ્ટપણે સ્યાદ્વાદનો ઉલ્લેખ નથી પરંતુ ભગવતી જેવા વિરાટ શાસ્ત્રોમાં આપેક્ષિક કથનો જોવા મળે છે અને ભગવાન ‘સિયા’ શબ્દનો પ્રયોગ કરીને કોઈ એક અપેક્ષાએ પદાર્થનો નિર્ણય કરવાનું સૂચન કરે છે. આ શાસ્ત્ર તો સંપૂર્ણ શાનાત્મક હોવાથી અભ્યાસીઓએ સ્યાદ્વાદ દાસ્તિ રાખીને જ શાસ્ત્રના મંગલ ભાવો ગ્રાહ્ય કરવા આવશ્યક છે.

નંદીસૂત્રના પ્રારંભમાં પાંચ શાનનો ઉલ્લેખ અને પશ્ચાત્ તેના ભેદ પ્રભેદોનું વિસ્તૃત વર્ણન છે પરંતુ પ્રશ્નના જવાબ રૂપે વ્યાખ્યાન કરતાં પ્રભેદનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ રીતે શાસ્ત્રકારે એક નવી શૈલી અપનાવી છે. જેમ શિષ્ય પૂછે છે, સે કિં તં મહિણાં? ઉત્તરમાં શાસ્ત્રકાર મતિશાનની વ્યાખ્યા ન કરતાં, તેના સ્વરૂપને પ્રગટ ન કરતાં, મતિશાનના ભેદ અને પ્રકારને પ્રદર્શિત કરીને પુનઃ તે જ રીતે ભેદની પાણ વ્યાખ્યા ન કરતાં, તેના પ્રભેદો બતાવે છે અને ધારણાં પ્રભેદો પણી અંતે તેના વિષયનું કથન કરે છે. શાસ્ત્રકારની આ શૈલીથી ફક્ત વૃક્ષ જ નહીં પરંતુ વૃક્ષની શાખા - પ્રશાખા, પાંડા વગેરે બધું જાણવા સમજવાનો સંયોગ ઊભો થાય છે અને કોઈપણ શાનનો એક ભેદ કેટલો વ્યાપક છે તેના કેટલાં વિશિષ્ટ ઉપકરણો છે, તે સમજવાની એક અદ્ભુત તક સાંપડે છે.

આપણે આ આમુખ પૂરો કરતાં પહેલાં શાન તે જીવાત્માની કેવી વિશિષ્ટ શક્તિ છે

ત વિશે થોડું કહી અટકશું. આપણે જ્ઞાનનો અર્થ ‘જ્ઞાગવું’ એટલો કરીયે છીએ અને જ્ઞાન જેને જાણો છે તે જ્ઞેય તત્ત્વો જ્ઞાનના આધારે પ્રતિભાસિત થાય છે. જ્ઞાન અને જ્ઞેયનું સ્વરૂપ સમાન હોય ત્યારે તે જ્ઞાનની યર્થાથ પ્રવૃત્તિ કે પરિણાત થાય છે. હુકીકતમાં પ્રક્રષ ઓ છે કે બધાં જ્ઞેયો પણ જ્ઞાનમાં જ સમાયેલા છે. દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં પ્રક્રષ ઉદ્ભવે છે જ્ઞાનના આધારે જ્ઞેય કે જ્ઞેય ના આધારે જ્ઞાન હોય? વેદાંતના અદ્વૈતવાદમાં પણ વિવૃતવાદ અને પરિણામવાદ, બંને ધારાઓ એમ કહે છે કે જ્ઞાન પોતે પછી રૂપે પરિણાત થયેલું છે અને એક ધારા એમ કહે છે કે તે મિથ્યા આભાસ થાય છે. જ્યારે જૈનર્થન એમ કહે છે કે, જ્ઞેય તત્ત્વો વાસ્તવિક છે. જ્ઞેયને અનુરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તો જ સત્ય કહી શકાય. જ્ઞેયથી વિપરીત જ્ઞાન થાય તો તે ભ્રમાત્મક છે, તે એક પ્રકારે અજ્ઞાન છે. જ્ઞેય એ વાસ્તવિક દ્રવ્યો છે. જીવાત્મા જ્ઞાતા છે, જ્ઞાન તેનું ઉપકરણ છે, જ્ઞાપિત તેની હિંયા છે અને જ્ઞેય તેનો વિષય છે. જ્ઞાતા જ્ઞાન રૂપ ઉપકરણથી જ્ઞામિદ્ધી હિંયાત્મક અવસ્થામાં જ્ઞેયને ગ્રહણ કરે છે. જૈનર્થનનો આ સિદ્ધાંત છે. નંદીસૂત્ર જ્ઞાનરૂપી ઉપકરણના જેટલા ભેટ પ્રભેટ છે. તે બધાં પર પ્રકાશ નાંખે છે. મૂળમાં આ ઉપકરણના બે ભેટ છે, એક સાક્ષાત આત્મપ્રદેશોથી ઉદ્ભવતું જ્ઞાન. તે કોઈ અન્ય ઉપકરણોનું અવલંબન લીધા વિના જ્ઞેયને સ્પષ્ટ કરે છે, તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે. જ્યારે મતિ - શ્રુતજ્ઞાન અન્ય અનુકૂળ ઉપકરણોનો ઉપયોગ કરી જ્ઞેયને જાણો છે, તેને પરોક્ષ જ્ઞાન કહે છે. અહીં પાઠકો ભૂલ ન કરે કે પરોક્ષજ્ઞાન સત્યતાથી દૂર થાય છે અને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન સત્યતાથી નજીક છે એમ નથી. બંને પોત પોતાના ક્ષેત્રમાં છે. જ્ઞાનના બધાં પ્રકારો ઘણી વિશાળતા ધરાવે છે. શાચકારે શ્રુતજ્ઞાન કે શ્રુતજ્ઞાનીને શ્રુતકેવળી જેવા શબ્દોથી સંબોધ્યા છે.

નંદીસૂત્ર ઉપર ધારું વિસ્તારથી લખી શકાય પણ અહીં આટલું જ આ શાચનું સંપૂર્ણ આવેદન કરી ગણિતાનુયોગના અતિ સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્માતીત ભાવોને પ્રગટાવનાર આ શાચની વ્યાખ્યા કરનારા અને તેનું સુંદર ભાષામાં અનુવાદ કરી, બધી રીતે આવશ્યક હોય ત્યાં વિવેચન આપી તુલનાત્મક દર્શિયે જે સંપાદન કર્યું છે, તે ભગીરથ કાર્યની ગંગાને પાર કરી જેઓ જ્ઞાન ધ્વજ ફરકાવી રહ્યા છે, તેવું અમારું સુયોગ્ય સાધ્યી વૃદ્ધ અતિ

આદરણીય છે. એટલું જ નહીં પરંતુ તેઓ ગુરુવર્યાની અસીમ કૃપાના ભાજન બન્યા છે અને પૂ.લીલમબાઈ મ. જેવા સમર્થ નીલમણી જેવા સુયોગ્ય સાધીજી મહારાજે જે નેતૃત્વ સંભાળ્યું છે, તેમણે નક્કી કરેલી નાવને જે ગુણમયી શિષ્યા સાધીજીઓ ચલાવી રહ્યા છે તેઓ શત્રુશત્રુ અભિનંદનને પાત્ર છે.

આ શાનાત્મક ઉપકાર તે સામાન્ય બીજા કોઈપણ ઉપકારો કરતાં ઘણો જ મહત્વપૂર્ણ ઉપકાર છે અને આગામી હજારો વર્ષો સુધી લાખો જીવોને પ્રેરણા આપતા રહે તેવું આ હિંય શાખનું સંપાદન સાધીજીઓએ અર્પણ કર્યું, એ એક અદ્ભુત રત્નરાશિ છે. આટલાં શબ્દો પાણ અમને ઓછા લાગે છે.

- પૂ. જયંતમુનિ મ.સા.,

પેટરબાર.

સંપાદકીય

અપૂર્વ શુતારાધક ભાવયોગિની
બા. બ્ર. પૂ. લીલમબાઈ મ. સ.

આપણી નિષ્ઠા અને શ્રદ્ધાનું પ્રતિનિધિત્વ કરનારો એક શબ્દ છે આગમ. આચાર્ય મલયગિરિના ભાવાનુસાર આગમ અધ્યાત્મ જ્ઞાનનો એક પવિત્ર અક્ષય સોત છે. "આગમ" આત્મ બોધનું માધ્યમ છે. જૈન પરંપરામાં આગમનો અભિપ્રાય લોકોત્તર જ્ઞાનના અક્ષય પ્રવાહથી છે. જેની આદિ તીર્થકર વીતરાગ પ્રભુના અનંતજ્ઞાન ચેતનાથી પ્રવાહિત થાય છે. સંસારમાં દ્વેષ-કલેશ, વૈર-વિરોધ, કામના-વાસના આદિ દ્વદ્ધથી મુક્ત કરી દ્વદ્બાતીત પરમ સમાધિ ભાવમાં પહોંચાડવામાં તે સક્ષમ છે, સમર્થ છે. આવુ આગમ શુત કર્ણ-ઉપકર્ણ પ્રવાહિત થતું રહ્યું છે. કાળ પ્રભાવે શુતિ-સ્મૃતિ વિસ્મૃત થવા લાગી. લેખન પદ્ધતિ હતી નહિ. ભગવાન મહાવીર નિર્વાણ થયા પછી અનેક દુષ્કાળ પડ્યા. કાળકમે જ્ઞાનહાનિ, જ્ઞાનહાનિ થઈ રહી છે અને આગમ વિચિન્તન થઈ જશે તો જગતના લોકો અજ્ઞાન અંધકારમાં ભટકી પડશે, તેવી દયા દેવર્દ્ધિગણી ક્ષમાશ્રમજ્ઞાના દિલમાં ઊભરાણી. તેઓએ સંધ એકત્રિત કરી, વલ્લભીપુરમાં વાચના કરી અને આગમને વ્યવસ્થિત કર્યા. વીતરાગ વાણીને અંતરંગમાં સ્વાધ્યાય રૂપ ઘૂંઠી હતી તેને લિપિબદ્ધ કરી. આ રીતે સ્થવિર ભગવંતોએ પરમ ઉપકાર કરી સંસ્કૃતિ, દર્શન, ધર્મ તથા આત્મ વિજ્ઞાનની પ્રાચીનતમ જ્ઞાનધારાને પ્રવાહિત રાખી. ધન્ય હો તે ધરા, તે મુનિપુંગવો જેઓએ કૃપા વર્ષા વરસાવી અણામોલ જ્ઞાન ખજાનો આપણને પ્રાપ્ત કરાવ્યો. તે ગુરુ ભગવંતોના પ્રસાદથી શ્રી ગુરુ પ્રાણ જન્મ શતાબ્દીનું નિમિત્ત પામીને પૂ. તપસ્વીરાજના આશીર્વાદે પૂ. જ્યંત ગુરુદેવની નેશાએ પૂ. વાણી ભૂષણ ગિરીશ ગુરુદેવના માર્ગદર્શને, આગમ મનીધી ત્રિલોકમુનિશ્રીના સિદ્ધાંતના શુદ્ધ પાઠ અવલોકનના પૂર્ણ સહયોગે, ગુરુ ગુરુલ્લષ્ણિદેવના કૃપાબેને અમારી સામાન્ય બુદ્ધિ દ્વારા ગુજરાતી અનુવાદ, વિવેચન કરી આગમ પ્રસ્તુત કરી રહ્યા છીએ.

પ્રિય જ્ઞાસુ પાઠક !

આનંદમાં આનંદ આપનાર, ચેતનાને ચેતાવનાર, ચિદાનંદી સ્વરૂપનું ભાન

કરાવનાર આ "નંદી" સૂત્ર પ્રસ્તુત કરી રહ્યા છીએ. નંદી એટલે મધથી જરતો મધપૂડો. મધપૂડામાંથી મધ જરે ને એકાદ બિંદુ મુખમાં પ્રવેશ કરે તો મીઠાશ મુખમાં વ્યાપી જાય અને બીજાવાર મધને ચાટવા જ્ઞાન લાલાયિત થાય, તેવી રીતે નંદી સૂત્રને વાચક આંખોથી જોતો જાય, ધ્યાનપૂર્વક વાંચતો જાય તો ચિત્તવૃત્તિ ચેતના પોતાના તરફ પરિણાતિ કરવા લાલાયિત થાય છે.

મધ તે અનેક ફૂલોનું સત્ત્વ છે, પરાગ છે. સત્ત્વ, મૂળ, છોડ, પાન ફૂલોમાંથી પસાર થઈ અનેક કિયાઓમાંથી પરિવર્તન પામતાં પવિત્ર શુદ્ધ પરિમલ થઈ જાય તેને જ તો મધ કહેવાય છે. સાચું સ્વરૂપ તો 'મૂળ' માં જ સમાયેલું છે તેથી જ તો "નંદીસૂત્ર" ને મૂળસૂત્ર કહેલું છે. આ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં દરેક વાજ્ય સાહિત્યનો સાર ભર્યો છે. સાર તે જ છે. ત્રિકાળાબાધિત આત્મદ્રવ્ય, તેમાં વિલસતું સત્ત્વ જ્ઞાનાદિ અનંતગુણ, આવો હિલોળા લેતો આનંદનો સાગર, પર્યાયનાં મોજા ઉછાળતો અને પોતામાં સમાતો આત્મા નિત્ય, ધ્રુવ, શાશ્વત છે. તેનું વર્ણન છે.

આ વર્ણન સમજાવવા માટે વર્ણા(અક્ષરનો લિપિ)નો આધાર લઈ પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયું છે. ખોલીને ખોળીયે ક્યાં છે આત્મા ? કેમ દ્વારાયેલો છે તે વાત દેવદ્વિ ક્ષમાશ્રમણ પાસે ચાલો સાંભળીએ. જાણો કે 'નંદી' નામનું વાજિંત્ર જ્યારે ધ્વનિત થાય ત્યારે તેમાંથી બાર સ્વર સ્વરિત થાય છે. મ્યુઝિક જુદા જુદા સંભળાય છે. એવી જ રીતે આ નંદી સૂત્રરૂપ વાજિંત્રમાં દ્વાદશાંગી સૂર છે. જેમાં પહેલો જ્યઘોષ થાય છે કે આ દ્વાદશાંગી સૂર પ્રગટ્યા ક્યાંથી ? જવાબ— વીતરાગ અવસ્થાના વાજિંત્રમાંથી, વીતરાગ કેવા હોય તેનું જાણપણું કરાવવા તેઓએ પહેલો સ્વર— જયહ જગ જીવ જોણી વિયાણાઓ જગાણુ. જગાણંદો, જગનાહો જગબંધુ જયહ જગપિયામહો ભયવં ॥ પહેલો જ્યઘ્વજ ફરકાવ્યો જગત ઉપરનું રાજ્ય મેળવવા જેમણે જીવ જગતનું ભાન કરાવ્યું. પંચાસ્તિકાય કે છ દ્રવ્યરૂપ આ જગત છે, તેમાં પરિભ્રમણ કરતાં આત્મરાજા જુદે જુદે સ્થાને ઉત્પત્ત થાય છે. તેવું જ્ઞાનીના જ્ઞાનમાં જણાયું તેથી જાહેર કર્યું કે જુઓ પેલા નિગોદના જીવો, જેઓ એક અંગુલના સંઘ્યાતમાં ભાગની કાયાનો મહેલ ધારણા કરી રહ્યા છે. તે મહેલમાં અનંતા તૈજસ કાર્મણના ઓરડાઓ છે. તે ઓરડાઓ એક જ બારણાવાળા છે(સ્પર્શન્દ્રિય). બારી માત્ર નથી તેથી અંધકારમય છે. તેમાં પણ સંશા, કષાય, લેશયાદિ સંકિલિષ્ટ પરિણામમાં ગોથા ખાતાં, કૂટાતાં, પીટાતાં, અસંઘ્યાત પ્રદેશધારી અનંતગુણી પર્યાયાદિથી વ્યાપક આત્માઓ વસી રહ્યા છે. તેના

વિકાસનો પ્રકાશ આકાશમાં ચંદ્ર સૂર્યની આડે આવેલાં સઘન વાદળાં જેવો પ્રકાશો છે. તેથી જાણી શકાય છે કે જડ, પુદ્ગલ રૂપ વાદળાથી ઢંકાયેલો આત્મા છે. તે આત્મા પણ સુખ શાંતિ શોધી રહ્યો છે પરંતુ શાંતિને બદલે નિરંતર દુઃખ પામી રહ્યો છે. તેવા નિગોદના (કંદમૂળના) જીવોથી માંડીને પંચેન્દ્રિય સુધીના તમામ જીવોનાં જ્ઞાનાદિ ગુણોનું વર્ણન કરી દીધું. તેઓ શુભાશુભ કર્મથી જ્યાં ઉત્પત્ત થાય છે તેને યોનિ કહેવાય છે. ત્યાંથી ઉઠાડી સિદ્ધ દર્શા સુધી પહોંચાડવા જેઓ કલ્યાણ વરસાવે, હૂંક આપે છે. તેને જગતપિતા, જગતબંધુ, જગતનાથ વગેરેથી સંબોધન કરાય છે. તેને વીતરાગ પ્રયોગ સિદ્ધ, આપ્ત પુરુષ કહેવાય છે.

નંદીના બાર સ્વર :-

- (૧) પહેલો નાદ નંદીના નિર્માણમાંથી નિરંજન નિરાકારનો નિનાદ નિગોદથી લઈને નિર્વાણ સુધીનો કરેલ છે.
- (૨) બીજો નાદ કરતા વીતરાગ મહાવીરે યથાર્થ જગતનું સ્વરૂપ દેખાડતાં વાણીરૂપ ખળખળ શુતગંગા વહેવડાવી.
- (૩) ત્રીજો નાદ તીર્થનું ભદ્ર કલ્યાણ થાઓ.
- (૪) ચોથો નાદ કરતા તીર્થને નગર, રથ, ચક, પદ્મકમળ, ચંદ્ર, સૂર્ય, સમુદ્ર, મેરુ વગેરે ઉપમાથી ઉપમિત કરી વસંતઅસ્તુ, વર્ષાઅસ્તુનું સ્વરૂપ ખડું કરી જીવતત્ત્વનું જીવતું જાગતું વિલસતું તત્ત્વ મધૂરના કેકારવ સાથે સરખાવી શાસનને વેગવંતું બનાવીને નવાજ્યું.
- (૫) પાંચમો નાદ કરતાં ચોવીસ તીર્થકર સિદ્ધની સુતિ કરી વંદન કર્યા.
- (૬) છષ્ટો નાદ કરતા ગણધરથી લઈને અનુયોગધર આચાર્ય, ઉપાધ્યાય તથા સાધુ ભગવંતોના ગુણગાન કરી વંદન કર્યા.
- (૭) સાતમો નાદ કરતા કષાય યોગના તંત્ર નીચે દ્બાયેલા જ્ઞાનાદિ ગુણોને પરોક્ષ-પ્રત્યક્ષ રૂપે ભેદ પાડી પ્રાપ્ત કેમ કરવા તેનું કથાનક કહું.
- (૮) આઠમો નાદ કરતા પ્રત્યક્ષ આત્મતત્ત્વથી જાણી શકાય તેવા અવધિજ્ઞાનનું વર્ણન કરી પુદ્ગલ તત્ત્વ જાણવાનો સીમિત માર્ગ ચાર ગતિના જીવોને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ

પ્રગટ કર્યું.

(૮) નવમો નાદ કરતા પ્રત્યક્ષ મનઃપર્યવજ્ઞાન થાય પરંતુ કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્ય સંયમી અપ્રમાણી ને મનોવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગળોને જાણવાની શક્તિ પ્રગટે તેમ સિદ્ધ કર્યું.

(૯) દસમો નાદ કરતા કેવળજ્ઞાન આત્માથી પ્રગટ થાય, કખાયનું આવરણ સંપૂર્ણ છિન્ન ભિન્ન કરે તેવા પુરુષાર્થ રૂપ હસ્ત લાઘવતા કેવી હોય તેનું વર્ણન કર્યું. તે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થવાથી લોકાલોકને, છ દ્રવ્યને, સ્વ-પરને, એકી સાથે એક સમયે અનંત જ્ઞાન ગુણથી જાણી શકે છે તેવી વાત શાંતરસ રેલાવતાં જણાવી.

(૧૦) અગિયારમો નાદ કરતા કેવળજ્ઞાનને પ્રગટ કરવા મતિ કેવી નિર્મળ કરવી પડે, કેમ કરાય તેના અનેક ઉદાહરણ આપી આચાર્ય દેવે કમાલ કરી છે. ચાર બુદ્ધિના ઈહા આદિ ભેદોથી પરોક્ષજ્ઞાન કહી, મળેલા શરીરનું માધ્યમ કેમ બનાવવું, કર્મરૂપ વાદળાં કેમ વિખેરવાં તેની ચાવી બતાવી.

(૧૧) બારમો નાદ કરતા પરોક્ષ શુંતજ્ઞાન વડે દ્વાદશાંગીનું સંપૂર્ણ વર્ણન, શ્રોતાના લક્ષણ, પાંચ ઈન્દ્રિયનો ક્ષયોપશમ, ક્ષપક ભાવ તરફ કેમ લઈ જવાય તેની શિક્ષા દીક્ષા ઈચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગના ઉપાયો, તેના પ્રયોગો કેવા આત્મા પામી શકે તે પરીષહના ભેદો પ્રભેદો વગેરેનો જયધોષ કરી સામર્થ્ય યોગ જગાડી મોક્ષ સુધીનું વર્ણન કરી આત્માનાં જ્ઞાનગુણો સિદ્ધ કર્યા.

પ્રસ્તુત સૂત્રનું તારણ એ જ છે કે તેનાથી આગળ વધી તેઓએ ચારિત્રની મહત્ત્વાના બતાવતાં મનઃપર્યવ જ્ઞાનનું વર્ણન કર્યું અને તે પણ વામણું છે, પુદ્ગળ દ્રવ્યનું જ જ્ઞાન કરાવે છે. તેથી ખંડ સધાતા નથી. માટે ત્યાં પણ રોકાઈ જઈશ નહીં. હજુ ઊડાણમાં ચાલ્યો જા ભાઈ તું અખંડ આત્મા છો એમ કહી અખંડ કેવળજ્ઞાનનું વર્ણન કરી માનવને જિજ્ઞાસાનું મધ્ય ચટાડ્યું. જિજ્ઞાસા પેદા કરાવી પુરુષાર્થમાં આગળ વધાર્યો, પછી મતિજ્ઞાનનું વર્ણન કરી મનોયોગ અને પાંચ ઈન્દ્રિયોનાં સાધન કેમ બનાવવા, તેના વડે કાર્ય કેમ વ્યવસ્થિત કરવું તેની રીત દેખાડી. બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ બને તો કેવી હાજર જવાબી બને છે તેના અનેક ઉદાહરણ સહિત જડથી જુદા પડવાની કળા શીખવાડી અને ત્યાર પછી શુંતજ્ઞાન જ કેવળજ્ઞાનને પ્રગટ કરવાનું આલંબન છે તેથી શુંતજ્ઞાનને છેલ્લે બીરદાવી, બુદ્ધિના ગુણો બતાવી, શાસ્ત્રના અભ્યાસના ઉપાયોનું અનુપાન કેમ કરવું તે શાસ્ત્રયોગ જગાડી, આત્મા સામર્થ્ય યોગમાં કેમ પ્રવેશ કરે છે તેને માટે છેલ્લા શ્રવણ

વિવિના પ્રકાર બતાવીને આચાર્ય દેવે વર્ણન પૂરું કર્યું.

આ નંદી પૂરા સિદ્ધાંતનો શબ્દકોષ છે, મૂળ સૂત્ર છે, દ્વાદશાંગીનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન છે.

પ્રસ્તુત સૂત્રનો નિષ્કર્ષ એ જ છે કે પૂર્ણ બનવા માટે આગમનું અવગાહન કરતાં મૂળમાં રહેલી ભૂલને ભૂસાડવા રચિતાએ કેવળજ્ઞાનને મધ્યમાં રાખ્યું છે. આ બાજુ અવવિજ્ઞાન, મન:પર્યવજ્ઞાન, પેલી બાજુ મતિજ્ઞાન, શુતજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન મધ્યમાં રાખીને જ્ઞાનીપુરુષે કહ્યું કે મધ્યમલોકનો માનવી તેમજ આ બાજુ સમૂચ્ચિદ્ધ મનુષ્ય અને પેલી બાજુ અકર્મભૂમિના મનુષ્યની મધ્યમાં રહેલો કર્મભૂમિજ ગર્ભજ સંશી મનુષ્ય મધ્યમ વયવાળો મધ્યમ ભાવમાં સ્થિર બનનારો, રાગદ્વેષ બંને બાજુનો સર્વથા સર્વ રીતે નાશ કરે તે જ સંપૂર્ણ સમભાવ કેળવી વીતદ્વેષ-વીતરાગ બની જાય છે.

જેમ કે દરિયામાં દૂબતો માનવ જીવતો જાગતો હોય ત્યાં સુધી દૂબ્યા કરે છે અને સંપૂર્ણ પાણી પી જાય એટલે જીવનથી મુક્ત બનીને સાગરની ઉપર તરે છે. માટે જ કહેવાય છે "મરે તે તરે." એવી જ રીતે સંપૂર્ણ જ્ઞાનમય અનંતગુણ સાગરમાં દૂબતો માનવ કર્મરૂપ કષાય પ્રકૃતિના અહંક ઓગાળી નાખી આઠ કર્માંનો કષય કરી સંસાર સાગરમાં ઉપર તરે છે અને નિર્વાણને પામી જાય છે. માટે સંપૂર્ણ આ સૂત્ર નિગોદમાંથી નીકળી જીવ નિર્વાણ પામી જાય છે, ત્યાં સુધીનું વર્ણન કરે છે. એવી અનેક મર્મ, ધર્મ ભરી ચિન્મય વાતો આ સિદ્ધાંતમાં ભરી પડી છે. જેટલું અવગાહન કરીએ તેટલું પામી શકાય.

માટે જ કહું છું, "સંસાર વામો, સિદ્ધ દશા પામો."

આ પ્રસ્તુત સૂત્રના અનુવાદિકા છે અમારા ઘારા ગુરુપ્રાણના કૃપાપાત્રી પ્રૌઢ જ્ઞાન વિશારદ વિદુષી 'પૂજ્યશ્રી'ના ઉપનામથી ઘોષિત થયેલા મારા ગુરુભગ્નિની પ. પૂ. બા. બ્ર. પ્રાણકુંવરબાઈ મહાસતીજી. એમના માટે હું શું લખું? ફક્ત વંદન કરી એવી ભાવના કરું છું કે આ નંદી સૂત્રનો અનુવાદ સ્વ-પર કલ્યાણકારક, આનંદદાયી, સત્ત્વરૂપમય બને. લખનારા સ્વર્ણ સહિષ્ણુતાની મૂર્તિ છે, તે તેમાં જ સમાઈ જાય અને જ્ઞાનપીયૂષનું પાન કરાવતાં રહે. તેની કૃપા મારા ઉપર વરસતી રહે. મેં જે આગમ

અવગાહનાનું કામ હાથ ધર્યું છે તે કાર્યમાં હું રત રહું તેવી મંગલ કામના સહિત આશીર્વાદ ચાહું છું, પુનઃ પુનઃ પ્રશામ કરું છું.

આ શાસ્ત્રને શોભાવનારા ગુરુદેવ ત્રિલોકમુનિને પણ પુનઃ પુનઃ વંદના. ડેયાના અગણિત-અમાપ ઉત્સાહ સાથે અને અનોખી સૂજબૂજ સાથે આગમ પ્રકાશન માટે યોજાયેલ ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશનની પ્રગતિમાં સમર્પિતભાવે જોડાયેલા શ્રી રોયલપાર્ક સ્થાનકવાસી જૈન મોટા સંઘના પ્રમુખશ્રી ચન્દ્રકાંત એમ. શેઠના ઉષ્માભર્યા ઉત્સાહને બિરદાવું છું, અભિનંદું છું.

આ આગમનું અવલોકન કરવામાં સહયોગી સાધીજીઓ અને શ્રમણોપાસક મુકુંદભાઈનો અથાગ સહયોગ છે તેમજ પ્રકાશન સમિતિ, પ્રકાશક, મુદ્રક નેહલભાઈ વગેરે સહયોગી કાર્યકર્તાઓના પુરુષાર્થને સાધુવાદ. જાણતાં અજાણતાં આગમ અવગાહનમાં તૂટિ રહી જવા પામી હોય તો ત્રિવિદે ત્રિવિદે મિચ્છામિ દુક્કડં.

બોધિ બીજ દીક્ષા-શિક્ષા દોરે બાંધી, મુક્ત-લીલમ તણા તારક થયા,
એવા ગુરુષી "ઉજ્મ-દૂલ અંબામાત" ને, વંદન કરું ભાવભર્યા;
વીતરાગ વચન વિરલ લખાયું હોય તો, માંશુ પુનઃ ક્ષમાપના,
મંગલ મૈત્રી પ્રમોદ ભાવમાં વહો સહુ, એવી કરું વિશાપના.

—આર્ય લીલમ

સંપાદન અનુભવ

ડૉ. સાધ્વી આરતી તથા સાધ્વી સુબોધિકા

જે આયા સે વિણણાયા, જે વિણણાયા સે આયા । શ્રી આચારાંગ સૂત્ર

જે આત્મા છે તે વિજ્ઞાતા જાગનાર છે અને જે વિજ્ઞાતા છે તે આત્મા છે. આત્મા અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તેમ છતાં કર્માના ન્યૂનાધિક આવરણોથી આવરિત જીવોમાં પ્રગટપણે જ્ઞાનની ન્યૂનાધિકતા પ્રતીત થાય છે. જ્ઞાનનું અખંડ સ્વરૂપ તથા ખંડ - ખંડ સ્વરૂપે જ્ઞાનના બેદ - પ્રભેદનું નિરૂપણ કરતું શ્રી નંદીસૂત્ર શ્રી દેવદ્વિંગણિક્ષમાશ્રમાગની સાધનાના સારભૂત અંતિમ શાસ્ત્ર રચના છે.

તેમાં તેઓશ્રીએ મંગલાચરણ રૂપે અખંડ જ્ઞાનના ધારક શ્રી તીર્થકર પરમાત્માઓ, ગણધર ભગવંતો તથા અનુયોગધર આચાર્યભગવંતોને ભાવવંદન કર્યા છે. તેમાં ગાથા - ૨૭ના ચોથા ચરણમાં બહુલસ્સ સરિવ્યવ પાઠ છે. આ પાઠ લિપિદોષથી અશુદ્ધ થઈ ગયો હોય તેમ લાગે છે. ટીકાકારે આ ગાથાના અર્થમાં મહાગિરિના બે શિષ્યો, બંને ભાઈઓ, બહુલ અને બલિસસહ આચાર્યને વંદન કર્યા છે. વ્યાકરણની દાસ્તિએ પણ આ પાઠ અશુદ્ધ છે. પ્રસ્તુત પ્રતમાં શુદ્ધ પાઠ ગ્રહણ કર્યો છે અને પ્રચલિત પાઠ કૌંસમાં આપ્યો છે.

આ શાસ્ત્રમાં શુતસ્કર્ષ, શતક, અધ્યયન આદિ કોઈ પણ બેદ નથી. આખું શાસ્ત્ર અખંડરૂપે એક છે. પરંતુ વાયકોની સરળતા માટે અમે વિષયોનું વિભાજન 'પ્રકરણ' શબ્દથી કર્યું છે.

શાસ્ત્રકારે જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ, એવા બે બેદ અને પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ અને નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ, એવા બે બેદ કર્યા છે. વિવેચનમાં તે વિષયને અમે સ્પષ્ટ કર્યો છે કે ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષજ્ઞાન વાસ્તવમાં પ્રત્યક્ષજ્ઞાન નથી પરંતુ વ્યવહારની દાસ્તિએ તે પ્રત્યક્ષ હોવાથી દર્શનશાસ્ત્રોમાં તેને સાંચાવહારિક પ્રત્યક્ષ અને નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષને પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહ્યું છે.

શાસ્ત્રકારે મતિજ્ઞાનના ૨૮ બેદનું કથન કર્યું છે પરંતુ વૃત્તિકારે તત્ત્વાર્થસૂત્ર આદિ

ગ્રંથાનુસાર મતિજ્ઞાનના વિસ્તારથી ૩૪૦ બેદનું કથન કર્યું છે. વાચકોની જાગ્રાતારી માટે વિવેચનમાં તે વિષયને સ્પષ્ટ કર્યો છે.

શ્રુતજ્ઞાનના બેદ-પ્રબેદમાં કાલિકશ્રુત સંબંધી પાઠ છે તેમાં એવમાઝયાં ચરૂરાસીં પણ્ણણ સહસ્રાં... પાઠ છે. તે પાઠ તર્કસંગત લાગતો નથી. તેથી તે પાઠને કૌંસમાં રાખી વિવેચનમાં તેનું કારણ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

આ રીતે લગભગ ૧૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે લિપિબધ્ય થયેલા શાસ્ત્રોમાં ક્યાંક લિપિદોષ આદિ કોઈ પણ કારણથી કાંઈક સ્ખલના થઈ જવાની સંભાવના છે. તે વિદ્વાયો માટે સંશોધનનો વિષય બની જાય છે.

શાસ્ત્રના સંપાદનમાં આગમમનીખી પૂ. ત્રિલોકમુનિ મ.સા.નો અમોને સંપૂર્ણ સહ્યોગ મળ્યો છે. તેઓશ્રીની આગમરચિ અનુમોદનીય છે. અમે ઉપકારી ગુરુભગવંતોની અસીમ કૃપાના બણે આ શ્રુતસાગરમાં આંશિક રૂપે અવગાહના કરી શક્યા છીએ. સર્વ ઉપકારીઓના જ્ઞાનનો સ્વીકાર કરી નતમસ્તકે સહૃદૈને વંદન કરીએ છીએ.

ઇન્દ્રસ્થપણાને વશ થઈ જિનવાણીથી ઓછી - અધિક કે વિપરીત પ્રદ્યપણા થઈ હોય તો ત્રિવિદી ત્રિવિદી... મિથ્યામિ દુક્કડમ્...

સદા જ્ઞાની માત-તાત ચંપાબેન-શામળજીબાઈ ! સદા જ્ઞાની માત-તાત લલિતાબેન-પોપટબાઈ !

કર્યું તમે સંસ્કારોનું સિંચન,
અનંત ઉપકારી ઓ તપસમ્રાટ ગુરુદેવ શ્રી !
આયું અણમોલું સંયમ જીવન
શરણું ગ્રહું પૂ. મુક્ત - લીલમ ગુરુણીશ્રી !
ખોલ્યા આપે દિવ્ય શાનદાપ નયન
દેવગુરુ-ધર્મની મળે એવી કૃપા
શુત આરતીએ પામું આત્મરંધ્ન.

કર્યું તમે સંસ્કારોનું સિંચન,
અનંત ઉપકારી ઓ તપસમ્રાટ ગુરુદેવ શ્રી !
આયું અણમોલું સંયમ જીવન
શરણું ગ્રહું પૂ. મુક્ત - લીલમ - વીર ગુરુણીશ્રી !
ખોલ્યા આપે દિવ્ય શાનદાપ નયન
દેવગુરુ-ધર્મની મળે એવી કૃપા
શુત સુબોધે કરું કપાયોનું શમન.

અનુવાદિકાની ડલમે

- શાસનરત્ના પૂ. બા. બ્ર. પ્રાણકુંવરબાઈ મ.

અરિહંતની વાણીને અથવા જિનેશ્વરના ઉપદેશને આગમ કહેવાય છે. મહાવીર દેવની વાણી આગમ છે. જિનેશ્વરની વાણીમાં અથવા ઉપદેશમાં જેને વિશ્વાસ છે તે જૈન છે. રાગ અને દ્વેષના વિજેતાને જિન કહેવાય છે. ભગવાન મહાવીરે રાગ અને દ્વેષ પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. માટે તે જિન હતા, તીર્થકર પણ હતા. તીર્થકરની વાણીને જૈન પરંપરામાં આગમ કહેવાય છે. ભગવાન મહાવીરે પોતાનો ઉપદેશ તે યુગના જન સમૂહની ભાષામાં અર્થાત્ જન-બોલીમાં આપ્યો હતો. જે ભાષામાં ભગવાન મહાવીરે પોતાના વિચારો, પોતાના આચારો વ્યક્ત કર્યા હતા તે ભાષાને ઔપ્પાતિક સૂત્રમાં અર્ધમાગદી ભાષા કહેલ છે. આગમ ભગવતી સૂત્રમાં અર્ધમાગદી ભાષાને દેવવાણી પણ કહેવાયેલ છે અર્થાત્ દેવ ગતિના દેવતા બધા પરસ્પર અર્ધમાગદી ભાષા બોલે છે.

જૈન સાહિત્ય બહુ વિશાળ છે. વર્તમાને ઉપલબ્ધ જૈન સાહિત્ય અર્ધમાગદી, પ્રાકૃત, સંસ્કૃત અપભંશ, ગુજરાતી, હિન્દી, તામિલ, કન્ડ, મરાಠી અને અન્ય પ્રાંતીય ભાષાઓમાં ઉપલબ્ધ છે. એમ વિરાટ જૈન સાહિત્ય અત્યાર સુધીમાં લખાયેલું છે. ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પદી અર્થાત્ વિક્રમ સંવત પૂર્વ ૪૭૦ થી પ્રારંભ કરીને એક હજાર વર્ષ સુધી આગમ યુગ કહેવાય છે. કોઈ ને કોઈ રૂપમાં આગમયુગની પરંપરા વર્તમાન યુગમાં પણ ચાલી રહી છે.

જ્યારે લખવાની પરંપરા ન હતી, લખવાનાં સાધનો પણ અલ્પતમ હતાં ત્યારે આગમો, શાસ્ત્રોને સ્મૃતિના આધાર પર અથવા શુરૂપરંપરા મુજબ કંઠસ્થ કરીને, પરસ્પર શ્રવણ કરીને સુરક્ષિત રખાતાં હતાં. સંભવ છે કે એટલે જ આગમને શુત્રજ્ઞાન કહું છે, અને શુત્રિ/સ્મૃતિ જેવા સાર્થક શબ્દોનો વ્યવહાર પણ થયો છે. ભગવાન મહાવીરના પરિનિર્વાણના એક હજાર વર્ષ સુધી આગમોનું જ્ઞાન સ્મૃતિ/શુત્રિ પરંપરા પર આધારિત રહ્યું. પદી સ્મૃતિ દુર્ભલ્ય થવાના કારણે ધીરે ધીરે આગમ જ્ઞાન લુખ થવા

લાગ્યું. મહાસરોવરનું પાણી જાણે સુકાતાં સુકાતાં માત્ર ગોખપદ જેટલું રહી ગયું. મુમુક્ષુ શ્રમણો માટે આ વિષય ચિંતાજનક બની ગયો. તેઓ શુતશાનના ભંડારને સુરક્ષિત રાખવા માટે તત્પર બન્યા. મહાન શુતપારગામી દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણો વિદ્વાન શ્રમણોનું એક સંમેલન બોલાવ્યું અને સ્મૃતિ દોષથી લુપ્ત થતાં આગમ જ્ઞાનને સુરક્ષિત તેમજ સંગ્રહિત રાખવાનું આખ્યવાન કર્યું. સર્વસમુદ્રિતી આગમને લિપિબદ્ધ કર્યા. જિનવાણીને પુસ્તકારૂઢ કરવા માટે આ ઐતિહાસિક કાર્ય વસ્તુતા: વર્તમાનની સમગ્ર જ્ઞાનપિપાસુ પ્રજા માટે એક અવર્ણનીય ઉપકાર સિદ્ધ થઈ રહેલ છે. સંસ્કૃતિ, દર્શન, ધર્મ અને આત્મવિજ્ઞાનની પ્રાચીનતમ જ્ઞાનધારાને પ્રવાહિત રાખવા માટેનો આ ઉપકમ વીર નિર્વાણના ૮૮૦ થી ૯૯૭ વર્ષની વચ્ચે પ્રાચીન નગરી વલ્લભીપુર (સૌરાષ્ટ્ર)માં આચાર્ય શ્રી દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણના નેતૃત્વમાં સંપત્ત થયો. જૈન આગમની આ બીજી અને અંતિમ વાચના હતી પરંતુ લિપિબદ્ધ કરવાનો પ્રથમ પ્રયાસ હતો. વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત જૈન સૂત્રોનું અંતિમ સ્વરૂપ આ વાચનામાં સંપત્ત થયું હતું.

પુસ્તકારૂઢ થયા પછી આગમોનું સ્વરૂપ મૂળ રૂપે સુરક્ષિત બની ગયું. પરંતુ કાળ-દોષ, શ્રમણ સંઘોના આંતરિક મતભેદ, સ્મૃતિની દુર્બળતા, પ્રમાદ તેમજ ભારત ભૂમિ પર થતાં બહારનાં આકમણોનાં કારણે વિપુલ જ્ઞાનભંડારોનો વિદ્વાંસ આદિ અનેક કારણોથી આગમ જ્ઞાનની વિપુલ સંપત્તિ ધીરે ધીરે પુનઃ ક્ષીણ અને વિલુપ્ત થવા લાગી. આગમોના અનેક મહત્વપૂર્ણ પદ, સંદર્ભ તેમજ તેના ગૂદાર્થનું જ્ઞાન, છિન્ન વિચિન્ન થવા લાગ્યું. પરિપક્વ ભાષા જ્ઞાનના અભાવમાં, જે આગમ હાથથી લખવામાં આવતા હતા તે પણ પૂર્ણ શુદ્ધ લખવામાં આવતા ન હતા. તેનું સમ્યક અર્થજ્ઞાન દેનારા પણ વિરલ જ રહ્યા. આ રીતે અનેક કારણોથી આગમની પાવન ધારા સંકુચિત થતી રહી.

વિકમની સોળમી શતાબ્દીમાં વીર લોકશાહે આ દિશામાં કાંતિકારી પ્રયત્ન કર્યો. આગમોના શુદ્ધ અને યથાર્થ અર્થજ્ઞાનને નિરૂપિત કરવા માટે એક સાહસિક ઉપકમ ફરી ચાલુ કર્યો, પરંતુ થોડા કાળ પછી તેમાં પણ સાંપ્રદાયિક-વિદેશ અને સૈદ્ધાંતિક વિગ્રહ વગેરે વ્યવધાનો ઉપસ્થિત થઈ ગયા. આગમ અભ્યાસીઓને શુદ્ધ પ્રતો મળવી પણ દુર્લભ થઈ ગઈ. ઓગણીસમી શતાબ્દીનાં પ્રથમ ચરણમાં જ્યારે આગમ મુદ્રણની પરંપરા ચાલી ત્યારથી પાઠકોને કંઈક સુવિધા પ્રાપ્ત થઈ. ધીરે ધીરે વિદ્વાનોના પ્રયાસોથી આગમોના પ્રાચીન વ્યાખ્યાગ્રંથ, નિર્યુક્તિઓ, ભાષ્ય, ચૂંઝિઓ, ટીકાઓ વગેરે પ્રકાશમાં આવ્યાં અને તેના આધાર પર આગમોના સ્પષ્ટ સુગમ ભાવ

બોધ સરળ ભાષામાં પ્રકાશિત થયા. તેથી આજે પહેલાં કરતાં કંઈક અવિક આગમ-સ્વાધ્યાયની પ્રવૃત્તિ થઈ રહી છે. જનતામાં આગમો પ્રત્યેનું આકર્ષણ તથા સચિ જાગૃત થઈ રહ્યા છે. આ સચિ જાગરણમાં અનેક વિદેશી આગમક્ષ વિદ્ઘાનો તથા ભારતીય જૈનેતર વિદ્ઘાનોની આગમ શુંત સેવાનો પણ પ્રભાવ છે. તેથી આપણો વિશેષ ગૌરવ અનુભવીએ છીએ. જે કંઈક પણ આજે ઉપલબ્ધ શાસ્ત્રો છે તેમાં જ શ્રદ્ધાથી સંતોષ માની આત્મ વિકાસ કરવાનો છે. એ જ શ્રેય છે. શ્રદ્ધાનું સૂત્ર આ પ્રકારે છે - "તમેવ સચ્ચં જીસંકં જં જિણેહિં પવેઝ્યં ।" - [આચારાંગ સૂત્ર]

વ્યાખ્યાસાહિત્ય અને વ્યાખ્યાકારો :-

આગમો પર વ્યાખ્યાસાહિત્ય પણ ઘણું લખાયું છે. જૈનદર્શન-તત્ત્વના ગંભીરથી ગંભીર વિચારો પણ આગમ સાહિત્યનાં આ વ્યાખ્યાત્મક સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ છે. આગમોની વ્યાખ્યા તથા ટીકા બે ભાષામાં થઈ છે, પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત. પ્રાકૃત ટીકા-નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય અને ચૂર્ણિના નામથી ઉપલબ્ધ છે. નિર્યુક્તિ અને ભાષ્ય પદ્ધમય છે અને ચૂર્ણિ ગાદ્યમય છે. ઉપલબ્ધ નિર્યુક્તિઓના અવિકાંશ ભાગ ભદ્રભાહુ દ્વિતીયની રચના છે. તેનો સમય વિકમની પાંચમી અથવા છદ્રી શતાબ્દી છે. નિર્યુક્તિઓમાં ભદ્રભાહુએ અનેક સ્થળો પર તેમજ અનેક પ્રસંગો પર દાર્શનિક તત્ત્વોની ચર્ચાઓ બહુ સુંદર ઢંગથી કરેલ છે. વિશેષ કરીને બૌદ્ધો અને ચાર્વાકોના વિષયમાં ખંડનના રૂપમાં જ્યાં ક્યાં ય પણ અવસર મળતાં જ તેઓએ લેખનકાર્ય કર્યું છે. નિર્યુક્તિઓમાં આત્માનું અસ્તિત્વ તેઓએ સિદ્ધ કર્યું છે. જ્ઞાનનું સૂક્ષ્મતમ નિરૂપણ તથા અહિંસાનું તાત્ત્વિક વિવેચન તેઓએ કર્યું છે. શબ્દનો અર્થ કરવાની પદ્ધતિમાં તો તેઓ નિષ્ણાત હતા. પ્રમાણ નય અને નિક્ષેપના વિષયમાં પણ લખીને તેઓએ જૈનદર્શનની ભૂમિકા પાકી કરી છે.

કોઈ પણ વિષયની ચર્ચાને પોતાના સમય સુધીના પૂર્ણ રૂપમાં જોવી હોય તો ભાષ્યનું વાંચન કરવું જોઈએ. ભાષ્યકારોમાં પ્રસિદ્ધ આચાર્ય સંઘદાસ ગણિ અને આચાર્ય ક્ષમાશ્રમણ જિનભદ્ર છે. તેનો સમય સાતમી શતાબ્દી છે. જિનભદ્ર ગણિએ "વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય" માં આગમિક પદાર્થોનું તરકસંગત વિવેચન કર્યું છે. પ્રમાણ, નય અને નિક્ષેપની સંપૂર્ણ ચર્ચા તો તેઓએ કરી જ છે, તેનાથી અતિરિક્ત તત્ત્વોનું પણ તાત્ત્વિક અને યુક્તિસંગત વિવેચન તેઓશ્રીએ કર્યું છે. એમ કહેવાય છે કે દાર્શનિક ચર્ચાનો કોઈ એવો વિષય નથી કે જેના પર આચાર્ય જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણે પોતાની

સમર્थ કલમને ન ચલાવી હોય અર્થात્ તેઓએ ભાવવાહી વિવેચન કર્યું છે.

"બૃહત્કલ્પ" ભાષ્યમાં આચાર્ય સંઘદાસ ગણિએ સાધુઓના આચાર અને વિહાર આદિના નિયમોમાં ઉત્સર્ગ-અપવાદ માર્ગની ચર્ચા દાર્શનિક ઢંગથી કરી છે. તેઓએ પ્રસંગને અનુકૂળ જ્ઞાન, પ્રમાણ, નય અને નિક્ષેપના વિષયમાં પર્યાપ્ત લખ્યું છે. ભાષ્ય સાહિત્ય વસ્તુતઃ આગમ-યુગીન દાર્શનિક વિચારોનો એક વિશ્વકોષ છે.

લગ્ભગ ૭ મી અને ૮ મી શતાબ્દીમાં રચાયેલ ચૂર્ણિઓમાં પણ દાર્શનિક તત્ત્વ પર્યાપ્ત માત્રામાં ઉપલબ્ધ છે. ચૂર્ણિકારોમાં આચાર્ય જિનદાસ મહત્તર બહુવિશુત અને પ્રસિદ્ધ છે. તેઓશ્રીની કૃતિઓમાં સહૃથી મોટી અર્થાત્ વિશાળ ચૂર્ણિ "નિશીથ ચૂર્ણિ" છે. જૈન આગમ સાહિત્યનો એક પણ વિષય એવો નથી કે જેની ચર્ચા સંકેપમાં અથવા વિસ્તારમાં નિશીથ ચૂર્ણિમાં ન કરી હોય. તેમાં જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન છે, આચાર અને વિચાર છે. ઉત્સર્ગ અને અપવાદ છે, ધર્મ અને દર્શન છે, પરંપરા અને સંસ્કૃતિ વગેરે વિવિધ વિષયો છે.

જૈન પરંપરાના ઈતિહાસની જ નહીં ભારતીય ઈતિહાસની ઘણી-ઘણી વિભરાયેલી કરીઓ "નિશીથ ચૂર્ણિમાં" ઉપલબ્ધ છે. સાધક જીવનનું એક પણ અંગ એવું નથી કે જેના વિષયમાં ચૂર્ણિકારની કલમ મૌન રહી હોય અર્થાત્ તેની કલમ ચાલતી જ રહી છે ત્યાં સુધી કે બૌદ્ધ જ્ઞાતકોના ઢંગની પ્રાકૃત કથાઓ પણ આ ચૂર્ણિમાં મોટી સંખ્યામાં ઉપલબ્ધ છે. અહિંસા, અનેકાંત, અપરિશ્રદ્ધ, બ્રહ્મચર્ય, તપ, ત્યાગ તેમજ સંયમ—આ દરેક વિષયોથી આચાર્ય જિનદાસ મહત્તરે પોતાની વિશિષ્ટ કૃતિ "નિશીથ ચૂર્ણિ" ને એક પ્રકારના વિચારોરૂપ રત્નોની મોટી ખાણ બનાવી દીધી છે. "નિશીથ ચૂર્ણિ" જૈન પરંપરાનાં દાર્શનિક સાહિત્યમાં પણ એક વિશેષ કૃતિ છે, જેને સમજવી આવશ્યક છે.

જૈન આગમોની સૌથી પ્રથમ સંસ્કૃત ટીકા આચાર્ય હરિભદ્રજીએ લખી છે. તેનો સમય વિકભ સંવત ૭૫૭ થી ૮૫૭ ની વર્ણણો છે. હરિભદ્રજીએ પ્રાકૃત ચૂર્ણિઓનો પ્રાય: સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કર્યો છે. કોઈ કોઈ સ્થાને પોતાના દાર્શનિક જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવો પણ તેઓ જરૂરી સમજ્યા હતા. તેઓશ્રીની ટીકાઓમાં દરેક દર્શનકારોએ કરેલી પૂર્વ પક્ષ રૂપે ચર્ચા ઉપલબ્ધ છે. એટલું જ નહીં પરંતુ જૈનતત્ત્વને દાર્શનિક જ્ઞાનના બણે નિશ્ચિત-રૂપે સ્થિર કરવાનો પ્રયત્ન પણ દેખાય છે.

હિન્મદળ પછી આચાર્ય શીલાંકસુરિએ ૧૦ મી શતાબ્દીમાં આચારાંગ અને સૂત્રકૃતાંગની ટીકાઓની રચના કરી. શીલાંકાચાર્ય બાદ પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર આચાર્ય શાંતિજી થયાં તેઓએ ઉત્તરાધ્યયનની ખૂડદ ટીકા લખી છે. ત્યાર બાદ શીલાંકાચાર્યના શિષ્ય ટીકાકાર અભયદેવ આચાર્ય થયા, તેઓએ નવ અંગસૂત્ર પર સંસ્કૃત ભાષામાં ટીકાઓની રચના કરી. તેઓશ્રીનો જન્મ (સમય) વિકમસંવત ૧૦૭૨ માં થયો અને સ્વર્ગવાસ વિકમ સં. ૧૧૭૫ માં થયો. આ બાસે ટીકાકારોએ પૂર્વ ટીકાઓનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કર્યો છે તોપણ પોતાના તરફથી કોઈ કોઈ સ્થાને નવી દાર્શનિક શૈલીમાં ચર્ચા પણ કરી છે. અહીં મલ્લધારી હેમચંદ્રજીનું નામ પણ ઉલ્લેખનીય છે. તેઓ ૧૨ મી શતાબ્દીના મહાન વિદ્વાન સંત કહેવાતા હતા. આગમોના સંસ્કૃત ટીકાકારોમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ સ્થાન આચાર્ય મલયગિરિનું છે. પ્રાંજલ (સરળ અને સુંદર) ભાષામાં દાર્શનિક ચર્ચાઓથી પરિપૂર્ણ ટીકા જોવી હોય તો મલયગિરિની જ ટીકા જોવી જોઈએ. તેઓશ્રીની ટીકાઓનું વાંચન કરવાથી શુદ્ધ દાર્શનિક ગ્રંથ વાંચવાનો આનંદ આવે છે. જૈન-શાસ્ત્રના ધર્મ, આચાર, પ્રમાણ, નય અને નિક્ષેપ આદિ વિષયો સિવાય ભૂગોળ અને ખગોળ આદિ વિષયમાં પણ તેઓશ્રીની કલમ એટલી ધારાવાહી ચાલે કે વિષયોને પૂર્ણ સ્પષ્ટ કરીને જ રાખે. તે વિષયમાં બીજુ કંઈ જોવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. તેઓશ્રી આચાર્ય હેમચંદ્રના સમકાળીન ભાષામાં બાલાવબોધની ટીકા ટબબાઓની રચના થઈ. અને ૧૩ મી શતાબ્દીનો પ્રારંભ મનાય છે.

સંસ્કૃત પ્રાકૃત ટીકાઓનું પરિમાણ બાહુ મોટું હોવાને કારણે અને વિષયોની ચર્ચાઓ ગહન ગંભીર હોવાને કારણે આગમોનો શબ્દાર્થ કરનારી સંક્ષિપ્ત ટીકાઓની આવશ્યકતા થઈ. માટે તત્કાળીન ભાષામાં બાલાવબોધની ટીકા ટબબાઓની રચના થઈ.

આગમ સાહિત્યની આ બહુ સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા અહીં પ્રસ્તુત કરી છે. એથી અધ્યયનશીલ અધ્યેતા આગમોના ઐતિહાસિક મૂલ્ય તેમજ મહત્વને સારી રીતે પોતાની બુદ્ધિ વડે ગ્રાજવામાં તોળી શકે. નિશ્ચય રૂપથી કહી શકાય છે કે આગમ કાલીન દાર્શનિક તથ્યોને સમજવા માટે મૂળ આગમથી લઈને સંસ્કૃત ટીકા પર્યત સમસ્ત સાહિત્યના અધ્યયનની નિતાંત આવશ્યકતા છે.

જ્ઞાન પ્રમાણ-વિચાર :-

જૈન આગમોમાં જ્ઞાન અને પ્રમાણનું વર્ણન અનેક પ્રકારથી છે તેમજ અનેક

આગમોમાં છે. પ્રાચીન આગમોમાં પ્રમાણાની અપેક્ષાએ જ્ઞાનનું જ વર્ણન અવિક વ્યાપકતાથી કર્યું છે. નંદિસૂત્રમાં જ્ઞાનનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કર્યું છે. પ્રમાણ અને જ્ઞાન કોઈ પણ વસ્તુને જાણવા માટે સાધન છે. જ્ઞાનના મુખ્ય પાંચ ભેદ છે— મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યવ અને કેવળ. જ્ઞાન ચર્ચાના વિકાસકર્મને આગળ આધાર પર જોવું હોય તો તેની ત્રણ ભૂમિકાઓ સ્પષ્ટ દેખાય છે— પ્રથમ ભૂમિકા એ છે કે જેમાં જ્ઞાનને પાંચ ભેદોમાં વિભક્ત કરેલ છે. દ્વિતીય ભૂમિકામાં જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે ભેદમાં વિભક્ત કરીને પાંચ જ્ઞાનમાંથી મતિ અને શ્રુતને પરોક્ષમાં અને અવધિ, મન:પર્યાય અને કેવળને પ્રત્યક્ષ કહેલ છે. તૃતીય ભૂમિકામાં ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ ઉભયમાં સ્થાન આપેલ છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને તેના ભેદ તથા ઉપભેદનાં કારણે જ્ઞાનના વર્ણને આગમોમાં પર્યાપ્ત સ્થાન ગ્રહણ કરેલ છે.

પાંચ—જ્ઞાન ચર્ચાના ક્રમિક વિકાસની ત્રણે ય આગમિક ભૂમિકાઓની એક વિશેષતા રહી છે કે એમાં જ્ઞાનચર્ચાની સાથે ઈતર દર્શનોમાં પ્રચલિત પ્રમાણની ચર્ચાનો કોઈ સંબંધ અથવા સમન્વય સ્થાપિત કર્યો નથી. આ જ્ઞાનોમાં જ સમ્યકૃત અને મિથ્યાત્વના ભેદ દ્વારા આગમકારોએ પ્રયોજન સિદ્ધ કરેલ છે અને પ્રમાણ અથવા અપ્રમાણ જેવા વિશેષણો આપ્યા વિના જ પ્રથમના ત્રણે ય જ્ઞાનમાં અજ્ઞાન—વિપર્યય મિથ્યાત્વની તથા સમ્યકૃતની સંભાવના સ્વીકારેલ છે. પાંચ જ્ઞાનમાંથી અંતિમના બે જ્ઞાનમાં એકાંત સમ્યકૃત જ બતાવ્યું છે. એ રીતે આગમકારોએ પાંચ જ્ઞાનોનું પ્રમાણ અને અપ્રમાણ દેખાડ્યા વગર જ તે વિશેષણોનું પ્રયોજન બીજી રીતે નિષ્પત્ત કરી લીધું છે. જ્ઞાનનું વર્ણન આગમોમાં અત્યંત વિસ્તૃત છે.

પ્રમાણના વિષયમાં મૂળ આગમોમાં અને તેના વ્યાકરણ સાહિત્યમાં પણ અતિ વિસ્તારથી નહીં પણ સંકેપમાં પ્રમાણની ચર્ચા તેમજ પ્રમાણના ભેદો અને ઉપભેદોનું કથન અનેક સ્થાનો પર આવે છે. જૈન આગમોમાં પ્રમાણ—ચર્ચા, જ્ઞાન ચર્ચાથી સ્વતંત્ર રૂપે પણ આવે છે. અનુયોગદાર સૂત્રમાં પ્રમાણ શબ્દના વિસ્તારથી ભેદ પ્રભેદ કરવામાં આવ્યા છે. અનુયોગદાર સૂત્ર અથવા નંદી સૂત્રના વર્ણન પ્રમાણે પ્રમાણના બે ભેદ થાય છે— ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ અને નોઈએન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ. ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષમાં પાંચ ઈન્દ્રિયો દ્વારા થનારા પાંચ પ્રકારના પ્રત્યક્ષનો સમાવેશ છે અને નોઈએન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં ત્રણ જ્ઞાનોનો સમાવેશ કરેલો છે. અવધિપ્રત્યક્ષ, મન:પર્યાયપ્રત્યક્ષ અને કેવળપ્રત્યક્ષ. "નો" શબ્દનો અર્થ છે ઈન્દ્રિયનો અભાવ. આ ત્રણે ય જ્ઞાનો ઈન્દ્રિયજન્ય નથી. એ જ્ઞાન કેવળ

આત્મસાપેક્ષ છે. બીજી અપેક્ષાએ ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનોને પરોક્ષ પ્રમાણ રૂપે કહેલ છે.

ચૂલિકા સૂત્ર અને મૂળ સૂત્ર :-

નંદી સૂત્ર અને અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ચૂલિકાસૂત્ર કહેવાય છે. ચૂલિકા શબ્દનો પ્રયોગ તે અધ્યયન અથવા ગ્રંથ માટે હોય છે કે જેમાં અવશિષ્ટ વિષયોનું વર્ણન અથવા વર્ણિત વિષયોનું સ્પષ્ટીકરણ કરેલ હોય. દશવેકાલિક અને મહાનિશીથના સંબંધમાં આવી ચૂલિકાઓ અર્થાતું ચૂડાઓ ઉપલબ્ધ છે. એમાં મૂળ ગ્રંથનું પ્રયોજન અથવા વિષયને દર્શિત્વમાં રાખીને એવી કોઈક આવશ્યક વાતો પર પ્રકાશ પાડેલ છે કે જેનો સમાવેશ આચાર્ય ગ્રંથના કોઈ અધ્યયનમાં કરી શક્યા ન હોય. વર્તમાનમાં આવા કાર્યોને પુસ્તકના અંતમાં પરિશિષ્ટ રૂપે જોડીને સંપત્ત કરવામાં આવે છે. નંદી અને અનુયોગદ્વાર પણ આગમો માટે પરિશિષ્ટનું કાર્ય કરે છે. એટલું જ નહીં આગમના અધ્યયન માટે આ બે સૂત્રો ભૂમિકાનું પણ કામ કરે છે. આ કથન નંદી સૂત્ર કરતા અનુયોગદ્વાર સૂત્રનાં વિષયમાં અધિક સત્ય છે. નંદીમાં તો કેવળ જ્ઞાનનું જ વિવેચન કર્યું છે ત્યારે અનુયોગદ્વારમાં આવશ્યક સૂત્રની વ્યાખ્યાના બહાને સમગ્ર આગમની વ્યાખ્યા અભીષ્ટ છે. માટે તેમાં પ્રાય: આગમોના સમસ્ત મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનું સ્વરૂપ સમજાવવાની સાથે જ વિશિષ્ટ પારિભાષિક શબ્દોનું સ્પષ્ટીકરણ પણ કરેલ છે જેનું જ્ઞાન આગમોનાં અધ્યયન માટે આવશ્યક જ નહીં પણ અનિવાર્ય છે. અનુયોગદ્વાર સૂત્ર સમજ્યા પછી કોઈ પણ આગમિક પારિભાષા એવી ન રહી જાય કે જેને સમજવા માટે જિજ્ઞાસુ પાઠકને મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડે. આ ચૂલિકા સૂત્ર હોવા છતાં એક પ્રકારે સમસ્ત આગમોનો કે આગમજ્ઞાનનો પાયો છે. એટલા માટે આ સૂત્રોને મૂળસૂત્ર કહેવાની પણ પરંપરા છે. આ પ્રકારે આ બંને શાસ્ત્રોને ચૂલિકા સૂત્ર અને મૂળ સૂત્ર ગણવાની બત્તે પરંપરાઓ ચાલી રહી છે.

નંદીસૂત્રનો વિષય :-

નંદી સૂત્રમાં પાંચ જ્ઞાનનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલ છે. નિર્યુક્તિકાર આદિ આચાર્યોએ નંદી શબ્દને જ્ઞાનની જ પર્યાપ્ત માનેલ છે. સૂત્રકારે સર્વ પ્રથમ ૫૦ ગાથાઓમાં મંગલાચરણ કરેલ છે. ત્યાર બાદ સૂત્રના મૂળ વિષયભૂત આભિનિબોધિક આદિ પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનનો પ્રારંભ કર્યો છે. પહેલા આચાર્યે જ્ઞાનના પાંચ ભેદ કર્યા છે

ત्यार बाद तेना भीજ रीते प्रत्यक्ष अने परोक्ष રૂપે બે ભેદ કર्यા છે. પ્રત्यક्षમાં ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ અને નોઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ આ બે ભેદ કર्यા છે. ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષમાં પાંચ ભેદ કર्यા છે. તેમાં પાંચ પ્રકારની ઈન્દ્રિયો વડે થનાર જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે. આ જ્ઞાનને જૈન ન્યાય શાસ્ત્રોમાં સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ કહેલ છે. નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષમાં અવધિ, મન:પર્યવ અને કેવળજ્ઞાનનો સમાવેશ કરેલ છે.

પરોક્ષજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—આભિનિબોધિક અને શુટ. આભિનિબોધિકને મતિ પણ કહેવાય છે. આભિનિબોધિકના શુતનિશ્ચિત અથવા અશુતનિશ્ચિત રૂપે બે ભેદ છે. શુતજ્ઞાનના અક્ષર, અનક્ષર, સંશી, અસંશી, સમ્યક્, મિથ્યા, સાદિ, અનાદિ, સાવસાન, નિરવસાન, ગમિક, અગમિક, અંગપ્રવિષ્ટ અને અનંગપ્રવિષ્ટ રૂપે ચૌદ ભેદ છે.

નંદી સૂત્રની રચના ગદ્ય અને પદ્ય બસ્તેમાં છે. સૂત્રનું ગ્રંથમાન લગભગ 900 શ્લોક પ્રમાણ છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં પ્રતિપાદિત વિષય અન્ય સૂત્રોમાં પણ ઉપલબ્ધ છે. ઉદાહરણ તરીકે અવવિજ્ઞાનના વિષય, સંસ્થાન, ભેદ આદિ પર પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના ઉત્ત મા પદમાં પ્રકાશ પાડેલ છે. ભગવતી (વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપિ) આદિ સૂત્રોમાં વિવિધ પ્રકારના અજ્ઞાનનો ઉલ્લેખ મળે છે. આ રીતે મતિજ્ઞાનનું પણ ભગવતી આદિ સૂત્રોમાં વર્ણન મળે છે. દ્વાદશાંગી શુતનો પરિયય સમવાયાંગ સૂત્રમાં પણ આપેલ છે. આ પણ નંદીસૂત્રની એક વિશેષતા છે કે તેમાં વર્ણિત વિષય બીજા સૂત્રોમાં પણ મળે છે.

મંગલાચરણ

સર્વ પ્રથમ સૂત્રકારે ધર્મજગત પિતામહ આદિનાથ ભગવાનને, ત્યાર બાદ ભગવાન મહાવીરને નમસ્કાર કર્યા છે. પછી જૈન સંઘ, યોવીસ જિનેશ્વર, અગિયાર ગણધર, જિન પ્રવચન તેમજ સુધર્મ આદિ સ્થવિરોને સ્તુતિપૂર્વક પ્રજ્ઞામ કર્યા છે.

આ મંગલ પ્રસંગે પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આચાર્ય કાલિકશુતના અનુયોગને ધારણ કરનાર જે સ્થવિરોની સ્તુતિ, વંદના, ગુણકીર્તન કરેલ છે તે કલ્પસૂત્રીય સ્થવિરાવલિથી કંઈક ભિન્ન છે.

મંગલાચરણના રૂપે અહીંત આદિની સ્તુતિ કર્યા પછી સૂત્રકારે સૂત્રનો અર્થ ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા રાખનારા શ્રોતાઓનું ચૌદ દષ્ટાંતોશી વર્ણન કર્યું છે. આ દષ્ટાંતોનું

ટીકાકારોએ વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. શ્રોતાઓના સમૂહને સભા કહેવાય છે. સભા કેટલા પ્રકારની હોય છે ? આ પ્રશ્નનો વિચાર કરીને સૂત્રકાર કહે છે કે— સભા ત્રણ પ્રકારની હોય છે— જ્ઞાયિકા, અજ્ઞાયિકા અને દુર્વેદ્ધા. જેમ હંસ પાણીને છોડીને દૂધ પી જાય છે એમ ગુણસંપત્ત પુરુષ દોષોને છોડીને ગુણોને ગ્રહણ કરી લે છે. એવા પ્રકારના પુરુષોની સભાને જ્ઞાયિકા—પરિષદ કહેવાય છે.

જે શ્રોતા મૃગ, સિંહ અને કુકડાના બચ્ચા સમાન પ્રકૃતિથી સરળ છે તેને સંસ્કાર રહિત રતની સમાન કોઈ પણ રૂપે સ્થાપિત કરી શકાય છે અને કોઈ પણ માર્ગમાં પ્રેરી શકાય છે, તે અજ્ઞાયિક પરિષદ છે. આવા શ્રોતાઓની સભાને અજ્ઞાયિકા સભા કહેવાય છે.

જેવી રીતે કોઈ ગ્રામીણ પારિત કોઈ પણ વિષયમાં વિદ્વાન ન હોય પણ અનાદરના ભયથી કોઈ વિદ્વાનને કાંઈ પૂછે નહીં પરંતુ કેવળ વાતપૂર્ણવસ્તિ એટલે વાયુથી ભરેલી મશક સમાન લોકો વડે પોતાના પાંડિત્યની પ્રશંસા સાંભળીને ફૂલાય, એ જ રીતે જે લોકો પોતાથી અધિક કોઈ પણ ન સ્વીકારે, તેની સભાને દુર્વેદ્ધસભા (મુશ્કેલીથી સમજે કે ન સમજે એવી) કહેવાય છે.

જ્ઞાન :-

આટલી ભૂમિકા બાંધા પઢી સૂત્રકાર પોતાના મૂળ વિષય પર આવે છે. તે વિષય છે જ્ઞાન.

જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર છે— (૧) આભિનિબોધિકજ્ઞાન (૨) શ્રુતજ્ઞાન (૩) અવધિજ્ઞાન (૪) મન:પર્યવજ્ઞાન (૫) કેવળજ્ઞાન. આ જ્ઞાન સંક્ષેપમાં બે પ્રકારે છે— પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ.

પ્રત્યક્ષના પણ બે ભેદ છે— (૧) ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (૨) નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ. ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ પાંચ પ્રકારનું છે— (૧) શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (૨) ચક્ષુરેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (૩) ધ્રાણેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (૪) જિહ્વેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ અને (૫) સ્પર્શન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ. નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ ત્રણ પ્રકારનું છે— (૧) અવધિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ (૨) મન:પર્યવજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ (૩) કેવળજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ.

સંક્ષેપમાં નંદી સૂત્રમાં આ જ વિષયો છે. વસ્તુત: નંદી સૂત્રનો મુખ્ય વિષય પાંચ જ્ઞાન જ છે. આગમિક પદ્ધતિથી આ એક પ્રમાણનું જ નિરૂપણ છે. જૈન દર્શન "જ્ઞાન પ્રમાણમ्" જ્ઞાનને પ્રમાણ માને છે. તેનું વિષય વિભાજન તથા પ્રતિપાદન બે પદ્ધતિઓથી કરેલ છે— આગમિક પદ્ધતિ અને તર્કપદ્ધતિ. નંદી સૂત્રમાં, આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં અને વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં જ્ઞાન વિષે અત્યંત વિસ્તારથી વર્ણન કરેલ છે. નિર્યુક્તિકાર આચાર્ય ભરતબાહુ, નંદી સૂત્રકાર દેવવાયક અને ભાષ્યકાર જિનભર ક્ષમાશ્રમજ્ઞ આગમિક પરંપરાના પ્રસિદ્ધ અને સમર્થ આચાર્ય હતા.

વર્તમાન પરંપરામાં નંદીસૂત્રની પરિગણના બે પ્રકારે કરી છે— મૂળ સૂત્રોમાં તથા ચૂલ્લિકા સૂત્રોમાં. સ્થાનકવાસી પરંપરાની માન્યતાનુસાર મૂળ સૂત્ર ચાર છે— ઉત્તરાધ્યયન, દશવૈકાલિક, નંદી અને અનુયોગદ્વાર. આ ચારે ય સૂત્ર જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની આરાધનામાં મૂળભૂત એટલે પાયાની ઈટ સમાન છે. નંદી અને અનુયોગ જ્ઞાનારાધનામાં મૌલિક છે. ઉત્તરાધ્યયન દર્શનારાધનાની મૌલિકતા કરનાર છે અને દશવૈકાલિક સૂત્ર ચારિત્રારાધનામાં પાયારૂપ છે. શેતાંબર મૂર્તિપૂજક પરંપરા પ્રમાણે નંદી સૂત્ર અને અનુયોગદ્વાર સૂત્રોને ચૂલ્લિકા સૂત્ર તરીકે સ્વીકારેલ છે. ચૂલ્લિકા એટલે શિરસ્થ, શિખરસ્થ અને મૂળ એટલે મૌલિક એમ અર્થ કરાય તો બંને શબ્દોનું મહત્વ સમાન થઈ જાય છે. એમ તો ચારે ય મૂળ સૂત્રોની રચના અત્યંત સુંદર અને વ્યવસ્થિત છે. ભાવ, ભાષા અને શૈલીની દર્શિએ પણ ચારે ય સૂત્રોનું આગમોમાં અતિ ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન છે.

વ્યાખ્યા-સાહિત્ય સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાં :-

આગમના ગંભીર ભાવોને સમજવા માટે આચાર્યોએ સમય સમય પર જે વ્યાખ્યાગ્રંથ લખેલ છે. તે છે— નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ અને ટીકા. નંદી સૂત્ર પર નિર્યુક્તિ તેમજ ભાષ્ય બસેમાંથી એક પણ નથી. ચૂર્ણિ તેમજ અનેક સંસ્કૃત ટીકાઓ વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ છે. ચૂર્ણિ બહુ વિસ્તૃત નથી. આચાર્ય હરિભર્ડકૃત સંસ્કૃત ટીકા પણ તે ચૂર્ણિ નું જ અનુગમન કરે છે. આચાર્ય મલયગિરિકૃત નંદી ટીકા અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. ગંભીર ભાવોને સમજવા માટે આનાથી સુંદર અન્ય કોઈ વ્યાખ્યા નથી. આ વ્યાખ્યા સંસ્કૃતમાં છે.

હિંદી ગુજરાતી સંકરણો :-

આગમોનું પૂર્ણતઃ હિંદી અનુવાદનું પ્રકાશન સર્વ પ્રથમ આગમના વિદ્બાન આદરણીય મુનિશ્રી અમુલભાગ્નિઓ કરાવ્યું છે. ત્યારની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે તેઓશ્રીનું કાર્ય અત્યંત મહત્વપૂર્ણ હતું. ત્યાર પછી શાસ્ત્રાચાર્ય શ્રી પ. પૂ. ધાસીલાલજી મ. એ સ્વરચિત સંસ્કૃત ટીકા સાથે હિંદી અને ગુજરાતી ભાષામાં ઉર આગમોનું પ્રકાશન કરાવ્યું તેમજ જૈન શ્રમણ સંઘના પ્રથમ આચાર્ય પૂ. આત્મારામજી મ. સા. એ કેટલાક આગમોની સંસ્કૃત છાયા વ્યાખ્યા સહ હિંદી અનુવાદનું મહાન કાર્ય કર્યું, જે ખરેખર અત્યંત ઉપયોગી છે. આ સિવાય જૈન શ્વેતાંબર તેરાપંથ મુનિજનોનું આગમ પ્રકાશનનું કાર્ય ગતિશીલ છે. મૂળપાઠ વિસ્તૃત વિવેચન અને ટિપ્પણ સહિતના આગમો પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છે. શ્રમણ સંઘના યુવાચાર્ય પૂ. શ્રી મધુકરમુનિ મ. સા. એ અત્યંત સંક્ષિપ્ત નહીં અને અત્યંત વિસ્તૃત પણ નહીં, હિંદી વિવેચન સહ આગમ બત્રીસીને સમાજ સમક્ષ પ્રગટ કરીને મહાન શ્રુત સેવાનું કાર્ય કર્યું છે. જે સ્થાનકવાસી સમાજની નહીં સમસ્ત શ્વેતાંબર જૈન સમાજની અમૂલ્યનિધિ છે.

ઘાટકોપર મુકામે શ્રમણી વિદ્યાપીઠમાં આગમ અભ્યાસાર્થે પૂ. તપસમાટ ગુરુદેવ શ્રી રતિલાલજી મ.સા.ની આજાથી અમે ૨૫ મહાસતીજીઓએ અને ૨૫ વૈરાગી બહેનોએ સૌરાષ્ટ્રથી વિહાર કરીને પાંચ વર્ષ વિદ્યાપીઠમાં સ્થિરતા કરી. ત્યાં પંડિત ભારિલ્લજી, પંડિત રોશનલાલજી, પંડિત નરેન્દ્ર જા અને પ્રીન્-સીપાલ આચાર્યા યશોદાભેન પટેલ દ્વારા માગદી, પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, હિંદી, ન્યાય, ઈંગ્લીશ વગેરે અભ્યાસ કર્યો. તે સમયે અમે પ્રાણ પરિવારના સાધીજીઓએ ૧૫ થી ૧૭ આગમોનું મૂળપાઠ અને ગુજરાતીમાં ભાવાર્થ રૂપે પ્રકાશન કરાવેલ. તેમાં મેં સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રનું પ્રકાશન કર્યું હતું.

આગમ મનીધી શ્રી ત્રિલોકમુનિએ બત્રીસ શાસ્ત્રોનું મંથન કરી હિંદીમાં સારાંશ પ્રકાશિત કરાવ્યો છે જે જૈનાગમ નવનીત નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે સામાન્ય, પ્રૌઢ અને વૃદ્ધજનોને ઉપયોગી થાય એમ છે તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર નજીકના ભવિષ્યમાં પ્રકાશિત થશે.

શ્રમણસંધીય આગમજ્ઞાતા પં. ર. શ્રી કન્હેયાલાલજી મ. સા. 'કમલ'એ આગમોનું વિષયવાર વિભાજન કરી ચાર અનુયોગના નામે સાત ભાગોમાં બત્રીસ

સૂત્રોના સંપૂર્ણ મૂળ પાઠ અને અર્થને સમાવિષ્ટ કરનારા વિશાળ ગ્રંથો પ્રકાશિત કરાવ્યા છે. તે દરેક ગ્રંથ આગમ વિષયોના અન્વેષણકર્તાઓ માટે ઘણાં જ ઉપયોગી છે.

આ રીતે અનેક શાસ્ત્રરસિકોએ યથામતિ-યથાશક્તિ શાસ્ત્રોનાં તલસ્પર્શી અભ્યાસથી એ સાગરમાંથી અમૂલ્ય રત્નો વીજી વીજીને જનતા સમક્ષ ભવ્યાત્માઓને માટે રજુ કરેલ છે. આજ પર્યત અનેક શુત્રજ્ઞાનીઓએ પોતપોતાના અનુભવોનું દોહન જૈન સમાજને પીરસેલ છે, એ એમનો પરમ ઉપકાર છે. આગમોની આરાધના સંસારને તરવાનું કારણ છે. આગમ એ આત્માની અનંત શક્તિઓનાં પ્રાકટયની ચાવી છે. જ્ઞાન એ આત્માને આનંદ પમાડનારું ઉત્તમોત્તમ સાધન છે.

વિખૂટાં પડી ગયેલાં બાળકનો ભેટો થતાં માતૃહદયને, અખૂટ ધનરાશિ પ્રાપ્ત થતાં કંજૂસને, મીઠા મહુરા સંગીતનું શ્રવણ કરતાં હરણને, મોરલીના નાદ્યથી સર્પને, મેઘગર્જનાથી મયૂરને, સૂર્યના ઉદ્યથી ચક્રવાક યુગલને જે આનંદ થાય છે ; તેના કરતાં અનેકગણો અધિક આનંદ જીવને અવરાયેલા નિજજ્ઞાન ગુણના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો બોધ પ્રાપ્ત થતાં થાય છે.

પ્રસ્તુત સંક્રણ :-

વિ.સં. ૨૦૫૨ જુનાગઢ મુકામે પૂ. તપસ્વી ગુરુદેવ રતિલાલજી મ. સા.ના સાનિધ્યમાં મંગલમૂર્તિ મુક્તાબાઈ મ. પોતાના વિશાળ પરિવાર સાથે પદારેલા હતા. તે સમયે ઉત્સાહધરા, કાર્યદક્ષા સાધ્યી શ્રી ઉષાને સ્હુરણા થઈ કે સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પૂ. પ્રાણ ગુરુદેવની જન્મ શતાબ્દી મહોત્સવ ઉજવવાનો સુવર્ણ અવસર આવી રહ્યો છે તો આપણે સતીવૃદ્ધ ગુરુદેવશ્રીના ચરણમાં શું શું અર્પણ કરીશું ? શબ્દોના શાશ્વત, અભિનંદનના આમ્રફળ, મહેચ્છાના મોતી ધરીશું ? ના, ના. આ બધું તો લૌકિક છે, પણ ગુરુદેવને એવું અર્થ ધરીશું જે સ્વ-પર જીવનું કલ્યાણકારી થાય, જેનાથી પરમ ગતિનો ટૂંકો માર્ગ મળે, અંતર આત્માના દર્શન થાય એવા તર આગમોનું ગુજરાતીમાં વિવેચન સાથે પ્રકાશન કરીએ. આ સૂરમાં ઉજમ મોતી આમ પરિવારના સાધીવૃદ્ધ સૂર પૂર્યા.

આજથી ૪૭ વર્ષ પૂર્વ મને દીક્ષાનું ચોથું વર્ષ ચાલતું હતું તે સમયે ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજી મ. સા. શિષ્ય પરિવાર સહ મેંદરડા પદાર્યા અને મમગુરુણી શ્રી શાસનદીપિકા પૂ. મોતીબાઈ મ. ઠાણા-પાંચ ગુરુદેવની આજ્ઞાથી મેંદરડા આવ્યા.

પૂ. ગુરુદેવ એક મહિનો ત્યાં રહીને અમને પોતાની લાક્ષણિક, છટાદાર અને આકર્ષક શૈલીથી નંદીસૂત્રની વાચણીની ચાસણી પીરસી હતી. એ ચાસણીનો સ્વાદ હજુ મારા જીવનથી દૂર થયો નથી. વાચણી સાંભળતાં મારા મનમાં થતું હતું કે નંદી સૂત્રના શબ્દાર્થ, ભાવાર્થ, વિવેચનરૂપ લેખન કાર્યની સુભગ પળ મને ક્યારે પ્રાપ્ત થાય ?

મારા અંતરના ઊડાણમાં વર્ષોથી જે ધરબાયેલું, પ્રાણમાં પુરાયેલું, સ્મરણોમાં સચચાયેલું, ભાવનારૂપી બીજ પડ્યું હતું તે ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજ મ. સા. ની જન્મ શતાબ્દીના અમૃત્ય અવસરે ઉગી નીકળ્યું. જેમ સ્વીચ બોર્ડ સુધી વિદ્યુત પ્રવાહ છે જ પરંતુ સ્વીચ ઓન થયા પહેલાં બલ્બ, ટ્યૂબલાઈટ ઝણણી ઉઠતી નથી, તેમ આગમ સંપાદનનું ઉપાદાન મોજૂદ હોવા છતાં તે નિમિત્ત સિવાય ફળીભૂત થતું નથી.

પુષ્યયોગે રાજકોટ રોયલપાર્કમાં વિ. સ. ૨૦૫૭ માં પૂજ્ય તપસ્વી ગુરુદેવની પાવન નિશ્ચામાં સમ્મિલિત વિશાળ સાધુ-સાધીજીઓનું ચાતુર્માસ થયું. સ્વ. પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજ મ. સા.ની જન્મ શતાબ્દીની ઉજવણીના દિવસે સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પૂજ્ય શ્રી પ્રાણગુરુની સ્મૃતિરૂપે ગુજરાતી વિવેચન સાથે આગમ પ્રકાશન કાર્યનો પાકો નિર્ણય થયો. એ ચાતુર્માસમાં જ આસો સુદી ૧૦ "વિજયાદશમી"ના વિજય મુહૂર્તે તપસમાટ પૂ. ગુરુદેવની શુભ નિશ્ચામાં આ પ્રકાશન કાર્ય ચાલુ કરવામાં આવ્યું. તેનું સંશોધન સંપાદનનું સમસ્ત કાર્ય પૂજ્ય ગુરુદેવની આજ્ઞાથી આગમ મનીષી શ્રી ત્રિલોકમુનિજીએ સહર્ષ સ્વીકાર્યું. પૂ. તપસમાટ ગુરુદેવ આગમ પ્રકાશિત કાર્યને નિહાળી ન શક્યા એનું અમને અપાર દુઃખ છે છતાં તેઓશ્રી સ્વર્ગમાંથી અંતરના આશીર્વાદ વરસાવતા હશે, તેવો અમને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. તેના ફળ સ્વરૂપે તેઓની પ્રથમ માસિક પુષ્યતિથિના દિવસે જ પ્રથમ પ્રકાશિત આગમ ઉપાસકદશાંગ સૂત્રનું વિમોચન થયું.પછી એક વર્ષના ગાળામાં સુંદર સાજ સજી ગુજરાતી વિવેચન સાથે આ છઢો આગમગ્રંથ જિજાસુઓને માટે ઉપલબ્ધ થઈ રહ્યો છે.

આભાર સ્વીકાર :-

પૂજ્ય વંદનીય પંડિતરત્ન ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજ મ. સા. તપસમાટ પૂ. ગુરુદેવ શ્રી રત્નિલાલજ મ. સા. તથા મંગલ માર્ગના પ્રણેતા પૂજનીય ગુરુણીમૈયા મોતીબાઈ મ.ના આશીર્વાદના અભિષેકે મને મારા જુદા જુદા ચાતુર્માસના પ્રવચનના

ઇ પુસ્તક પ્રગટ કરવાનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થયો અને ત્યાર બાદ આ નંદી સૂત્રના વિવેચન સાથે ગુજરાતી અનુવાદ લખવાનો સુયોગ સાંપડેલ છે તે બદલ હું ગુરુવર્યાનો ખૂબ ખૂબ આભાર માનું છું.

આ અનુવાદ કાર્યમાં પૂર્વ પ્રકાશિત થયેલ નંદીસૂત્રનો આધાર લીધેલ છે. જેમાં મુખ્યત્વે બ્યાવરથી પ્રકાશિત પૂજ્ય યુવાચાર્યશ્રી મહુકરમુનિજીના અને લુધિયાણાથી પ્રકાશિત આચાર્ય આત્મારામજી મ.સા. ના નંદીસૂત્રનો મેં ઉપયોગ કર્યો છે. માટે તે સંપાદકો અને પ્રકાશકોનો પણ હું હદયથી આભાર માનું છું. આગમ મનીધી પૂ. ત્રિલોકમુનિને આગમ પ્રત્યે અનહદ પ્રીતિ છે. આગમનું તેઓએ અંગે અંગમાં આરોપણ કર્યું છે. રાત દિવસની પરવા કર્યા વગર આગમને પોતાનો પ્રાણ સમજી બુદ્ધિચાતુર્યથી આગમને અવનવો ઓપ આપી રહ્યા છે. જેના મન મસ્તિકમાં આગમ સિવાય કોઈ વાત જ નથી. પ્રાણ પરિવારની પ્રભ્યાતિમાં જેનો ફાળો મહદ્દુંઅંશો છે.

ત્રિલોકમુનિની એક જ ભાવના છે કે આગમનું અવલોકન કરવું. આગમનું અવલોકન કરવાથી સહેજે સ્વાધ્યાય થઈ જાય. "સજ્જાએ વદ્વમાણસ્સ ખણે ખણે જયઇ વેરગં" સ્વાધ્યાયથી ક્ષણે ક્ષણે વિરાગભાવ પ્રગટે છે, તેમને નામની પ્રસિદ્ધિની પરવા નથી, શાસનની સેવા માટે જ ભગીરથ પુરુષાર્થ કરી રહ્યા છે. મારા આ નંદી સૂત્રને સુધારીને ખૂબ જ સુંદર બનાવી આપ્યું તે બદલ હું તેમની ઋષી છું. મારા તેઓશ્રીને લાખ લાખ વંદન હો.

આગમના સંપાદન કાર્યમાં ગુરુપ્રાણના પ્રિય શિષ્યા મારી નાની ગુરુભગ્નિ, ભાવયોગિની સાધ્વી લીલમ શાસ્ત્રનાં સેન્ટને ચ્યાઉદિશામાં ફેલાવવા માટે અથાગ પરિશ્રમ કરી રહી છે. આગમનું અવગાહન કરવું ઘણું જ કઠિન છે છતાં ગુરુકૃપાના બળે જે કાર્ય તેણે હાથ ધર્યું છે તે આગમનું અવલોકન કરતાં કરતાં આત્માનું અવલોકન કરી પરમ સુખને પ્રાપ્ત કરે એવા મારા અંતરના તેને આશીર્વાદ છે.

આ કાર્યમાં મારા શિષ્યા સાધ્વી યશોમતિબાઈ, સાધ્વી પ્રજ્ઞાબાઈ, સાધ્વી શૈલાબાઈ અને સાધ્વી વિરલબાઈનો મને સમયે સમયે સુયોગ સાંપડ્યો છે તેઓનો ફાળો પ્રસંશનીય છે.

ગુરુપ્રાણ ફાઉન્ડેશનના માધ્યમે આગમોના આ પ્રકાશન કાર્યને યોજનાબદ્ધ

રીતે પ્રચાર-પ્રસાર કરી સર્જણ સંકલન કરનાર શ્રી રોયલપાર્ક સ્થા. જૈન મોટા સંઘના પ્રમુખ શ્રી ચન્દ્રકાંતભાઈ શેઠ પણ ધ્યવાના પાત્ર છે. તેમના માર્ગદર્શન હેઠળ આગમ પુસ્તકોનું સ્વચ્છ મુદ્રણ, સુંદર સજાવટ અને મજબૂત બાઈન્ડિંગ વગેરે જોતાં જ માણસોનાં હદ્યમાં આગમ શાસ્ત્રો પ્રતિ સંભાન જાગે છે. તેમનું આ આગમ કાર્યમાં ઘણું જ મહત્વનું યોગદાન છે, જે વખાણવા લાયક છે.

મારી નાનીસી પ્રેરણાને મહાન ઉદાર હિલે સ્વીકાર કરી આ નંદી સૂત્રમાં મુખ્ય દાતા તરીકે શ્રુતસેવાનો લાભ લેનાર મુરબ્બી સુશ્રાવક શ્રી લલિતભાઈ રામજીયાણી અને સમસ્ત રામજીયાણી પરિવારને આ તક સાધુવાદ આપું છું.

એક રજકણ મેરને જન્મ આપી શકે છે, એક જલકણ સમુદ્રનું ઉદ્ગમ સ્થાન બની શકે છે, એક અત્રકણ વિરાટ ધાર્યને પેદા કરી શકે છે, એક શીતકણ હિમાલયને પ્રગટ કરી શકે છે એમ નંદીસૂત્રનો એક જ શબ્દ જન્મ, જરા અને મરણના ત્રિવિધ તાપને સમાવી શકે છે.

મારા ક્ષયોપશમ પ્રમાણે આ ગ્રંથના લેખન તેમજ સંપાદન કાર્યમાં પૂરું ધ્યાન આપવા છતાં તૃટિઓ રહી જવા પામી હોય તો વીતરાગ દેવની સાક્ષીએ ત્રિવિધે મિચ્છામિ દુક્કડમ્. વાયકવીરોને ભૂલચૂક સુધારીને વાંચવા માટે વિજાપિ કરું છું. આ નંદી સૂત્ર વાયકવર્ગને ઉપયોગી થાય એ જ મનની મુરાદ.

અસાર સંસારમાં સમજાવ્યો આપે સંયમનો સાર,
દીક્ષાનું શ્રેષ્ઠ દાન આપી તોડાવ્યો તૃષ્ણાનો તાર,
નંદી સૂત્રના આલેખનમાં આપની કૃપા મળી અપાર,
મમ તારક મોતી ગુરુલ્લણીના ચરણમાં વંદન હો હજાર.

પૂ. મોતી ગુરુલ્લણીના શિશુ
સાધ્વી પ્રાણકુંવર

૩૨ અસ્વાધ્યાય

શાસ્ત્રના મૂળપાઠ સંબંધી

ક્રમ	વિષય	અસ્વાધ્યાય કાલ
૧	આકાશસંબંધી દસ અસ્વાધ્યાય	એક પ્રહર
૨	આકાશમાંથી મોટો તારો ખરતો દેખાય	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૩	દિગ્દાહ-કોઈ દિશામાં આગ જેવું દેખાય	બે પ્રહર
૪	આકાલમાં મેઘગર્જના થાય [વર્ષાત્રતુ સિવાય]	એક પ્રહર
૫	આકાલમાં વીજળી ચમકે [વર્ષાત્રતુ સિવાય]	આઠ પ્રહર
૬	આકાશમાં ધોરગર્જના અને કડકા થાય	એક પ્રહર
૭	શુક્લપક્ષની ૧, ૨, ઉની રાત્રિ	જ્યાં સુધી દેખાય ત્યાં સુધી
૮	આકાશમાં વીજળી વગેરેથી યક્ષનું ચિંહ દેખાય	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૯	કરા પડે	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૧૦	ધૂમસ	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૧૧	આકાશ ધૂળ-રજથી આચ્છાદિત થાય	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૧૨-૧૩	ઔદ્દરિક શરીર સંબંધી દસ અસ્વાધ્યાય તિર્યં, મનુષ્યના હાડકાં બળ્યા, ધોવાયા વિના હોય, તિર્યંના લોહી, માંસ ૫૦ હાથ, મનુષ્યના ૧૦૦ હાથ [ફૂટેલા ઈડા હોય તો નણ પ્રહર]	૧૨ વર્ષ દેખાય ત્યાં સુધી
૧૪	મળ-મૂત્રની દુર્ગંધ આવે અથવા દેખાય	જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી
૧૫	સ્મરણ ભૂમિ [૧૦૦ હાથની નજીક હોય]	-
૧૬	ચંદ્રગ્રહણ-ખંડ/પૂર્ણ	૮/૧૨ પ્રહર
૧૭	સૂર્યગ્રહણ-ખંડ/પૂર્ણ	૧૨/૧૫ પ્રહર
૧૮	રાજાનું અવસાન થાય તે નગરીમાં	નવા રાજા થાય ત્યાં સુધી
૧૯	યુદ્ધસ્થાનની નિકટ	યુદ્ધ ચાલે ત્યાં સુધી
૨૦	ઉપાશ્રયમાં પંચનિયનું કલેવર ચાર મહોત્સવ-ચાર પ્રતિપદા	જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી
૨૧-૨૮	અષાઢ, આસો, કારતક અને ચૈત્રની પૂર્ણિમા અને ત્યાર પછીની એકમ	સંપૂર્ણ દિવસ-રાત્રિ
૨૯-૩૨	સવાર, સાંજ, મધ્યાળ અને અર્ધરાત્રિ.	એક મુહૂર્ત

[નોંધ :— પરંપરા અનુસાર ભાદરવા સુદુર પૂનમ અને વદ એકમના દિવસે પણ અસ્વાધ્યાય મનાય છે.
તેની ગણના કરતાં ઉછ અસ્વાધ્યાય થાય છે.]

શ્રી નંદી સૂત્ર

શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર

શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર

શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર

શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર

શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર

શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર

શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર શ્રી નંદી સૂત્ર

સ્થિર રચિત મૂળ શાલ્ક્ય

મૂળપાઠ, શબ્દાર્થ,

ભાવાર્થ, વિવેચન,

પરિશિષ્ટ

મૂળાંકાઃ અનુવાદિકાઃ
પાણાકુંપરબાઈભાઈ

આ ઉત્કાલિક સૂત્ર છે. તેના મૂળ પાઠનો સ્વાધ્યાય અસ્વાધ્યાયકાલને છોડીને ગમે ત્યારે થઈ શકે છે.

પ્રથમ પ્રકરણ

સ્તુતિ ગાથાઓ

આદિનાથ ભગવાનની સ્તુતિ :-

૧

**જયહ જગજીવજોળીવિયાણઓ, જગગુરુ જગાણંદો ।
જગણાહો જગબંધૂ, જયહ જગપ્પિયામહો ભયવં ॥**

શાલ્લાર્થ :- જગ = સંસારના, જીવ = સર્વ પ્રાણીઓનાં, જોળી = ઉત્પત્તિ સ્થાનને, વિયાણઓ = જાણનાર, જગગુરુ = પ્રાણી માત્રના ગુરુ, જગાણંદો = સંસારનાં પ્રાણીઓને આનંદ દેનારા, જગણાહો = ચરાચર વિશ્વના સ્વામી, જગબંધૂ = પ્રાણીમાત્રના બંધુ, જગપ્પિયામહો = દરેક પ્રાણીઓના ધર્મપિતામહ, ભયવં = સમગ્ર એશ્વર્ય યુક્ત, ભગવાન(ઋષભ પ્રભ)નો, જયહ = સદા જય થાઓ.

ભાવાર્થ :- ધર્માસ્તિકાય આદિ છ દ્વય રૂપ સંસારના તથા જીવોની ઉત્પત્તિ સ્થાનના જ્ઞાતા, જગદ્ગુરુ (સન્માર્ગદાતા), ભવ્ય જીવોને આનંદ દેનારા, સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણીઓના નાથ, વિશ્વબંધુ, ધર્મના ઉત્પાદક હોવાથી દરેક જીવોના ધર્મપિતામહ સમાન અરિહંત ઋષભદેવ ભગવાનનો સદા જય હો, સદા જય હો.

વિવેચન :-

આ ગાથામાં સ્તુતિ કર્તાએ મંગલાચરણની સાથે સર્વ પ્રથમ શાસન નાયક આદ્ય તીર્થકર પિતામહ આદિનાથ ભગવાનની સ્તુતિ કરી છે. ભગવાન ઉપસર્ગ, પરીષહ, વિષય, કષાય તથા ધાતિકર્મના વિજેતા છે, તેઓશીએ અરિહંત પદને પ્રાપ્ત કર્યું છે. આ અવસર્પણી કાળમાં ધર્મની આદિ કરનારા છે, માટે ખરેખર તે જિનેન્દ્ર ભગવાન સર્વપ્રથમ સ્તુતિ કરવા લાયક અને વંદનીય છે.

જગ :- જેણે ભૂતકાળમાં એક પર્યાયથી બીજી પર્યાયને પ્રાપ્ત કરી હતી, વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત કરે છે અને ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત કરશે તેને જગત કહેવાય છે. જગત પંચ અસ્તિકાય રૂપ છે અથવા છ દ્વયાત્મક છે.

જીવ :- જીવ શબ્દથી ત્રસ અને સ્થાવર રૂપ સમસ્ત સંસારી પ્રાણીઓ સમજવાના છે. લોકમાં તે અનંત છે અને ત્રણે ય કાળમાં તેનું અસ્તિત્વ છે જ.

જોળી :- કર્મના બંધનથી યુક્ત જીવોનું ઉત્પત્તિ સ્થાન. યોનિના સ્થાન ચોરાશી લાખ છે. અપેક્ષાએ

યોનિના ચાર પ્રકારથી ત્રણ ત્રણ ભેદ પ્રકાપના સૂત્રમાં કહેલ છે— (૧) સચિતાદિ (૨) સંવૃતાદિ (૩) શીતઉષ્ણાદિ (૪) કૂર્માત્તતા આદિ.

વિયાણાઓ :— આ પદથી અરિહંત પ્રલુની સર્વજ્ઞતા સૂચિત કરવામાં આવેલ છે. સર્વજ્ઞતાને કારણે જ તેઓશ્રી સમસ્ત ચરાચર પ્રાણી સમુદ્દરાય અને લોક તથા અલોકના ભાવો અને તેની પર્યાયોને જાણો છે.

જગગુરુ :— ભગવાન જીવ અને જગતનું રહસ્ય પોતાના શિષ્ય સમુદ્દરાયને અને સમસ્ત પ્રાણીઓને સમજાવે છે. "ગુ" નો અર્થ અંધકાર છે અને "રુ" નો અર્થ અંધકારને નાખ કરનાર છે. આમ જે શિષ્યના અને જગત જીવોના અંતરમાં રહેલા અંધકારને નાખ કરીને જ્ઞાન રૂપ પ્રકાશ પાથરે છે, તે જગગુરુ કહેવાય છે.

જગાણંદો :— ભગવાન જગતના જીવોને આનંદ દેનાર છે. 'જગત' શબ્દથી અહીં મુખ્યત્વે સંશી પંચેન્દ્રિય જીવો સમજવા જોઈએ કારણ કે સંશી જીવો ભગવાનના દર્શન તથા દેશનાનું શ્રવણ મળવાથી આનંદ વિભોર બની જાય છે. અપેક્ષાથી સંસારના સમસ્ત જીવોની રક્ષાનો ઉપદેશ દેનાર હોવાથી પ્રભુ સર્વ જીવોને આનંદકારી થાય છે માટે જગતના આનંદદાયક છે.

જગણાહો :— પ્રભુ સમસ્ત જીવોના યોગ અને ક્ષેમકારી છે. અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિને યોગ કહેવાય છે અને પ્રાપ્ત વસ્તુની સુરક્ષાને ક્ષેમ કહેવાય છે. ભગવાન અપ્રાપ્ત એવા સમ્યગ્દર્શન અને સંયમની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે માટે તેને જગતના નાથ કહેવાય છે. દુઃખથી રક્ષા કરાવનાર અને શાશ્વત મોક્ષ સુખોને પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી પ્રભુ જગતના નાથ છે.

જગબંધૂ :— સમસ્ત ત્રસ અને સ્થાવર જીવોના રક્ષક હોવાથી અરિહંત દેવ જગતના બંધુ છે. એટલે સમસ્ત ત્રસ અને સ્થાવર જીવોના બંધુ કહેવાય છે.

જગપ્રિયામહો :— આદિનાથ ભગવાન જગતના પિતામહ(પૂર્વજ) છે. ભગવાન ધર્મના આધ્યપ્રવર્તક હોવાથી ધર્મ જગતના પિતામહ તુલ્ય છે.

ભયવં :— આ વિશેષજ્ઞ ભગવાનના અતિશયોનું સૂચન કરે છે. "ભગ" શબ્દના ઇ અર્થ થાય છે— (૧) સમગ્ર ઐશ્વર્ય (૨) ત્રિલોકાતિશાયીરૂપ (૩) ત્રિલોકમાં વ્યાપ્ત યશ (૪) ત્રણ લોકને ચમત્કૃત કરનારી અષ્ટ પ્રાતિહાર્ય રૂપ શ્રી તથા અનંત આત્મિક સમૃદ્ધિ (૫) અખંડ ધર્મ (૬) પૂર્ણ પુરુષાર્થ. આ ઇ ઉપર જેનો પૂર્ણ અધિકાર હોય તેને ભગવાન કહેવાય છે.

જયઙ્ગ :— આ કિયાપદ પહેલી ગાથામાં બે વાર અને બીજી ગાથામાં ત્રણ વાર પ્રયુક્ત છે. જયતુ શબ્દથી વિભક્તિ વ્યત્યય થઈને જયઙ્ગ શબ્દ થયેલ છે. આ ગાથામાં ભગવાન બે વાર પ્રત્યે મંગલકામના સૂચિત કરેલ છે કે ભગવાન આદિનાથ જયવંત હો, તેમનું શાસન જયવંત થાઓ. વાસ્તવમાં ભગવાન આદિનાથનો અને તેના શાસનનો જય થઈ ગયો છે પરંતુ ભક્તના હદ્યની ભક્તિને પ્રગટ કરનારો મંગલકારી આ શબ્દ છે.

મહાવીર :-**૨**

**જયઇ સુયાળં પભવો, તિત્થયરાળં અપચ્છિમો જયઇ ।
જયઇ ગુરુ લોગાળં, જયઇ મહપ્પા મહાવીરો ॥**

શાઠદાર્થ :- સુયાળં = સમગ્ર શ્રુતજ્ઞાનના, પભવો = મૂળસોત, પ્રભવસ્થાન, તિત્થયરાળં = ચોવીસ તીર્થકર પૈકી, અપચ્છિમો = અંતિમ તીર્થકર, લોગાળં = સંપૂર્ણ લોકના, ગુરુ = ગુરુ, મહપ્પા = મહાત્મા, મહાવીરો = વર્ધમાન મહાવીર, અંતિમ તીર્થકર.

ભાવાર્થ :- સમગ્ર શ્રુતજ્ઞાનના ઉદ્ગમરૂપ મૂળસોત(મહાવીર સ્વામી) જયવંત થાઓ. વર્તમાન અવસર્પિણી કાળના ચોવીસ તીર્થકર પૈકી અંતિમ તીર્થકર જયવંત થાઓ. જગદ્ગુરુ, મહાત્મા મહાવીર સદા જયવંત હો.

વિવેચન :-

પભવો :- પ્રભવ એટલે ઉદ્ગમ, ઉદ્ભવ, મૂલ, ઉત્પાદક, મૂલસોત. પ્રસ્તુત ગાથામાં ભગવાન મહાવીર સ્વામીને શ્રુતજ્ઞાનના મૂલસોત કહીને સ્તુતિ કરેલ છે કારણ કે શ્રુતજ્ઞાન તીર્થકરોથી ગણધરોને પ્રાપ્ત થાય છે અને પછી તે પરંપરામાં પ્રવાહિત થાય છે માટે દરેક તીર્થકર શ્રુતજ્ઞાનના મૂળસોત કહેવાય છે. તેઓનાં દરેક વચ્ચે પણ શ્રોતાઓને શ્રુતજ્ઞાનરૂપે પરિણાત થાય છે.

આ અવસર્પિણી કાળમાં થયેલા ચોવીસે તીર્થકરોનો ઉપદેશ ભાવની અપેક્ષાએ એક સમાન છે. તેમ છતાં વર્તમાને અંતિમ તીર્થકર પ્રભુ મહાવીરનું શાસન પ્રવર્તમાન હોવાથી, તેઓ આસન ઉપકારી હોવાથી શાસ્ત્રકારે પ્રભુ મહાવીરને લોકગુરુ અને મહાત્મા જેવા શર્ષ્ટો વડે ગાથાના અંતિમ ચરણમાં સમ્માનિત કર્યા છે.

તીર્થકરના ચાર અતિશાય :-**૩**

**ભદ્ર સવ્વજગુજ્જોયગસ્સ, ભદ્ર જિણસ્સ વીરસ્સ ।
ભદ્ર સુરાઽસુર ણમંસિયસ્સ, ભદ્ર ધૂયકમ્મરયસ્સ ॥**

શાઠદાર્થ :- સવ્વજગુજ્જોયગસ્સ = સર્વ જગતમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાવનારનું, ભદ્ર = કલ્યાણ થાઓ, જિણસ્સ = રાગદ્વેષ રહિત, પરમ વિજયી, જિનેશ્વર, વીરસ્સ = મહાવીર, સુરાસુર = દેવ અને અસુરો દ્વારા, ણમંસિયસ્સ = વંદિત કમ્મરયસ્સ = અભ્રવિધ કર્મરૂપ રજને, ધૂય = સર્વથા નાખ કરનાર એવા ભગવાન.

ભાવાર્થ :- વિશ્વમાં જ્ઞાનનો ઉધોત કરનારા, પ્રભુનું કલ્યાણ થાઓ, રાગદ્વેષ રૂપ શત્રુઓના વિજેતા

જિનેશ્વરનું કલ્યાણ થાઓ, દેવો અને દાનવો દ્વારા વંદિત પ્રભુનું કલ્યાણ થાઓ અને કર્મરૂપ ૨૪થી વિમુક્ત એવા ભગવાન મહાવીર સ્વામીનું સદા કલ્યાણ થાઓ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત ગાથામાં ભગવાન મહાવીરના ચાર વિશેષજ્ઞ દ્વારા ચાર અતિશયોનું કથન છે. ગાથામાં પ્રયુક્ત જગુજ્જોયગસ્સ શબ્દથી જ્ઞાનાતિશય, જિણસ્સ અને ધુયકમ્મરયસ્સ શબ્દથી અપાયાપગમાતિશય તથા સુરસુર ણમંસિયસ્સ શબ્દથી પૂજાતિશય પ્રગટ થાય છે. આ ત્રણેય અતિશયથી ચોથો વચ્ચનાતિશય સ્વતઃ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. અહીં સ્તુતિકર્તાએ ભગવાનના કલ્યાણની મંગલ કામના કરેલ છે. વાસ્તવમાં ભગવાન તો કૃતકૃત્ય થઈ ચૂક્યા છે માટે આ સ્તુતિનું કરનારનું જ કલ્યાણ કરે છે. સ્તુતિકર્તા માટે જ તે કલ્યાણકારિષ્ણી છે.

સંધને નગરની ઉપમા :-

**ગુણ ભવણગહણ સુય રયણભરિય દંસણ વિસુદ્ધ રત્થાગા ।
સંઘણગર ભદ્દ તે, અખંડ ચારિત્ત પાગારા ॥**

શાલ્લાર્થ :- ગુણ = ગુણરૂપ, ભવણ = ભવનોથી, ગહણ = ગહન છે, ભરપૂર છે, સુય = શુત રૂપ, રયણ = રત્નોથી, ભરિય = પરિપૂર્ણ છે, દંસણ વિસુદ્ધ = વિશુદ્ધ સમ્યગ્ દર્શનરૂપ, રત્થાગા = રાજમાર્ગ, ગલીઓ, શેરીઓ, અખંડ = શ્રેષ્ઠ, ચારિત્ત = ચારિત્રરૂપ, પાગારા = ચારે બાજુ અભેદ્ય કિલ્લો છે, સંઘણગર ભદ્દ તે = હે સંધનગર ! આપનું સદા કલ્યાણ થાઓ.

ભાવાર્થ :- ગુણ રૂપી ભવ્ય ભવનોથી યુક્ત(ગહન બનેલ), શુત જ્ઞાનરૂપ રત્નોથી પરિપૂર્ણ, વિશુદ્ધ સમ્યકૃત્ય રૂપ સ્વચ્છ શેરીઓથી સંયુક્ત, અતિચાર રહિત અખંડ ચારિત્રરૂપ કિલ્લાથી સુરક્ષિત છે એવા હે સંધનગર ! આપનું સદા કલ્યાણ થાઓ.

વિવેચન :-

સૂત્રકારે પ્રસ્તુત ગાથામાં સંધને નગરની ઉપમા આપી છે. તે નગરમાં આત્મગુણોરૂપી ભવનો છે. શુત શાસ્ત્રજ્ઞાનરૂપી રત્નમય વૈભવ છે, સમ્યગ્દર્શનરૂપી વિશુદ્ધ માર્ગ છે અને અખંડ-શ્રેષ્ઠ ચારિત્રરૂપી પરકોટા છે. તાત્પર્ય એ છે કે મૂળગુણ, ઉત્તરગુણ તથા શુતજ્ઞાનને ધારણ કરનાર સાધુ-સાધ્વી અને શ્રાવક શ્રાવિકારૂપ સંધને નગરની ઉપમાથી ઉપમિત કરેલ છે. આ રીતે સંધ રૂપ નગરના કલ્યાણમય વિકાસની કામના કરી છે તેથી જાણવા મળે છે કે સંધ પ્રતિ સ્તુતિકારના હદ્યમાં અજોડ સહાનુભૂતિ, વાત્સલ્ય, શ્રદ્ધા અને ભક્તિ હતી.

સંધને ચક્રની ઉપમા :-

**સંજમ-તવ તુંબારયસ્સ, ણમો સમ્મત-પારિયલ્લસ્સ ।
અપ્પડિચક્કસ્સ જાઓ, હોડ સયા સંઘ-ચક્કસ્સ ॥**

શાન્દાર્થ :- તુંબ = નાભિ, સંજમ = સંયમ, આરયસ્સ = છ પ્રકારના બાહ્ય તપ અને છ પ્રકારના આભ્યંતર તપ રૂપ બાર આરા છે, સમ્મત = સમ્યકૃત્વ રૂપ જેની, પારિયલ્લસ્સ = બાહ્ય પરિવિ છે, ણમો = નમસ્કાર હો, અપડિચક્કસ્સ = પ્રતિયક રહિત, અદ્વિતીય ચક, અતુલનીય, સંઘચક્કસ્સ = સંધરૂપ ચકનો, સયા = સદાય, સર્વકાળે, જાઓ હોડ = જ્ય હો, સદા સર્વદા જ્યશીલ થાઓ.

ભાવાર્થ :- સતર પ્રકારનો સંયમ એ સંધરૂપ ચકની નાભિ છે. છ પ્રકારના બાહ્ય તપ અને છ પ્રકારના આભ્યંતર તપ રૂપ સંધચકના બાર આરા છે. સંધરૂપ ચકનો વેરાવો અર્થાત્ પરિવિ સમ્યકૃત્વ છે. એવા ચકની ઉપમા યુક્ત સંધને નમસ્કાર હો. જે પ્રતિયકથી રહિત છે એટલે અદ્વિતીય, અતુલનીય છે એવા ચકરૂપ સંધનો સદા જ્ય હો.

વિવેચન :-

આદિકાળથી અનેક પ્રકારના શસ્ત્રોમાં ચકની મુખ્યતા પ્રસિદ્ધ છે. પ્રાચીન યુગમાં શત્રુઓનો નાશ કરનાર સર્વ શ્રેષ્ઠ શસ્ત્ર ચક હતું. ચક વાસુદેવ અને ચકવર્તીની પાસે હોય છે. ચકથી જ વાસુદેવ પ્રતિવાસુદેવને હણી શકે છે. આ ચકમાં વિવિધ પ્રકારની શક્તિઓ હોય છે. ચકવર્તીને દિજિવજ્ય વખતે આ ચક માર્ગદર્શક બને છે. ચકવર્તી દ્વારા સંપૂર્ણ છ ખંડની સાધના કર્યા સિવાય આ ચકરત્ન આયુધશાળ માં પ્રવેશ કરતું નથી કેમ કે એ ચક દેવાધિષ્ઠિત હોય છે, એવા ચકરત્નથી અહીં સંધને ઉપભિત કરેલ છે. તે સંધચક પણ અલોકિક આધ્યાત્મિક શુણોથી સંપત્ત હોય છે. આ સંધચકનો કોઈ પ્રતિદ્વન્દ્વી નથી. તેમજ કોઈપણ વાહનોને તેના ચક જ ગતિશીલ બનાવે છે. તે જ રીતે ચતુર્વિધ શ્રીસંધરૂપી ચક સાધકોની સાધનાને ગતિશીલ બનાવવામાં સહાયક બને છે.

સંધને રથની ઉપમા :-

૬ ભદ્ર સીલપડાગૂસિયસ્સ, તવ-ણિયમ-તુરયજુત્તસ્સ ।
સંધ-રહસ્સ ભગવાઓ, સજ્જાય-સુણંદિઘોસસ્સ ॥

શાન્દાર્થ :- સીલ = અઢાર હજાર શીલ ગુણરૂપ, પડાગૂસિયસ્સ = ધવજા પતાકાઓ ફરકી રહી છે, તવણિયમ = તપ, સંયમ અને નિયમ રૂપ, તુરયજુત્તસ્સ = અશ્ચ જેમાં જોડાયેલા છે, સજ્જાય = સ્વાધ્યાય રૂપ, સુણંદિઘોસસ્સ = મંગલ ધવની જેમાંથી ગુંજી રહ્યો છે, સંધરહસ્સ ભગવાઓ = એવા સંધર રથ રૂપ ભગવાનનું, ભદ્ર = સદા કલ્યાણ થાઓ.

ભાવાર્થ :- સંધરૂપ રથની ઉપર અઢાર હજાર શીલ ગુણરૂપ ઊંચી ધવજાઓ ફરકે છે, તેમાં તપ અને સંયમ રૂપ અશ્ચ જોડાયેલા છે; વાચના, પૃચ્છના, પરાવર્તના, અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મકથા રૂપ પાંચ પ્રકારના

સ્વાધ્યાયનો મંગલમય મધુર ધ્વનિ જેમાં નીકળી રહ્યો છે, એવા તે રથરૂપ સંધ ભગવાનનું સદા કલ્યાણ થાઓ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત ગાથામાં શ્રી સંધને રથની ઉપમા આપી છે. રથ ઉપર ધ્વજ ફરકે તો તે સુશોભિત લાગે, એમ સંઘરથ શીલ રૂપ ઊંચી ધ્વજાઓથી સુશોભિત છે. એટલે કે સાંધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા શીલ ગુણોના ભંડાર હોય છે. રથમાં સુંદર બે ઘોડા જોડાયેલા હોય છે એમ સંધ રૂપ રથમાં પણ તપ અને સંયમરૂપ બે અશ્વ જોડાયેલા છે અર્થાત् સાંધુ સાધ્વીજીનાં જીવન તપ અને સંયમની પ્રમુખતાથી ગતિમાન હોય છે. રથમાં જેમ ધૂઘરીનો રણકાર હોય છે એમ સંધ રૂપ રથમાં પાંચ પ્રકારના સ્વાધ્યાયરૂપ ધૂઘરીનો મંગલ રણકાર સંભળાય છે અર્થાત્ ચતુર્વિધ સંધ સ્વાધ્યાય આદિમાં લીન હોય છે.

ધ્વજા, અશ્વ અને નંદીઘોષ એ ત્રણેયને ક્રમઃ શીલ, તપ-નિયમ અને સ્વાધ્યાયથી ઉપભિત કરેલ છે. જેમ શ્રેષ્ઠ રથ સુપથગામી હોય છે તેમ સંઘરથ પણ મોક્ષપથનો ગામી છે. એવા સંધરૂપ રથના કલ્યાણની મંગલ કામના આ ગાથામાં કરેલ છે.

સંધને પદ્ધકમળની ઉપમા :-

૭

કમ્મરય-જલોહ-વિણિગ્યાયસ્સ, સુય-રયણ-દીહણાલસ્સ ।
પંચમહવ્વય-થિરકળિણયસ્સ, ગુણ-કેસરાલસ્સ ॥

૮

સાવગ-જણ-મહુઅરિ-પરિવુડસ્સ, જિણસૂર તેયબુદ્ધસ્સ ।
સંધ-પદમસ્સ ભદ્ર, સમણગણ-સહસ્સપત્તસ્સ ॥

શાન્દાર્થ :- કમ્મરય = કર્મ ૨૪ રૂપ, જલોહ = જળરૂપ સંસાર પ્રવાહથી, વિણિગ્યાયસ્સ = ઉપર ઊઠેલ, સુયરયણ = જેને શુત રત્ન રૂપ, દીહણાલસ્સ = લાંબી નાળ છે, પંચમહવ્વય = જેને પાંચ મહાત્રત રૂપ, થિરકળિણયસ્સ = સ્થિર કર્ણિકા છે, ગુણ = ઉત્તર ગુણ રૂપ, કેસરાલસ્સ = જેને પરાગ (કેસરાલ) છે, સાવગજણ = શ્રાવક સમૂહરૂપ, મહુઅરિ = ભમરોથી, પરિવુડસ્સ = જે ધેરાયેલ છે, પરિવૃત્ત છે, જિણસૂર = તીર્થકર રૂપ સૂર્યના કેવળજ્ઞાન રૂપ, તેયબુદ્ધસ્સ = તેજથી વિકસિત છે, સમણગણ = શ્રમણ ગણરૂપ, સહસ્સ = હજાર, પત્તસ્સ = પાંખડીઓથી યુક્ત, સંધપદમસ્સ = એવા સંધ-પદમનું.

ભાવાર્થ :- કર્મ ૨૪ રૂપ કાદવ અને જળાશયના જળથી ઉપર ઊઠેલ અર્થાત્ અલિપ્ત, શુત રત્નરૂપ દીર્ઘ નાળ યુક્ત, પાંચ મહાત્રત રૂપ સુંદર કર્ણિકા યુક્ત, ઉત્તરગુણ-ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, સંતોષ આદિ ગુણ રૂપ પરાગથી યુક્ત, ભાવિક શ્રાવકગણ રૂપ ભમરાઓથી ધેરાયેલ, તીર્થકર ભગવાનરૂપ સૂર્યના કેવળજ્ઞાનરૂપ તેજથી વિકસિત, શ્રમણ ગણ રૂપ હજારો પાંખડીઓવાળા, એવા પદ્ધકમળરૂપ સંધનું સદા કલ્યાણ થાઓ.

વિવેચન :-

આ બે ગાથામાં શ્રી સંધને પદ્મકમળની ઉપમાથી અલંકૃત કરેલ છે. જેમ કમળોથી સરોવરની શોભા વધે છે એમ શ્રી સંધથી જિનશાસનની અને મનુષ્યલોકની શોભા વધે છે. પદ્મકમળને દીર્ઘ નાલ હોય છે એમ શ્રી સંધને પણ શુત રત્નરૂપ મજબૂત નાલ (ડાંડી) છે. પદ્મકમળને સ્થિર કર્ણિકા હોય છે એમ સાધુ સાધીની પ્રમુખતાવાળા શ્રી સંધને પણ પાંચ મહાત્રત રૂપ સ્થિર કર્ણિકા છે. જેમ કમળ સૌરભ અને પીતવર્ણી પરાગની સુગંધના કારણે ભ્રમર અને ભ્રમરીઓના સમૂહથી ધેરાયેલું હોય છે એમ મૂળ ગુણ રૂપ સૌરભથી અને ઉત્તર ગુણરૂપ પીતવર્ણી પરાગથી તથા આધ્યાત્મિક રસપૂર્ણ નિત્રંથ પ્રવચનથી તેમજ આનંદરૂપ મકરંદથી યુક્ત શ્રી સંધ પણ શાવકગણ રૂપ ભમરોથી પરિવૃત્ત રહે છે.

પદ્મકમળ સૂર્યોદય થતાં વિકસિત થાય છે એમ શ્રી સંધ રૂપ પદ્મકમળ, તીર્થકર રૂપ સૂર્યના કેવળજ્ઞાનના તેજ વડે વિકસિત થાય છે. પદ્મકમળ જળ અને કાદવથી અલિપ્ત રહે છે એમ શ્રી સંધરૂપ પદ્મકમળ કર્મ રૂપ રજ અને આશ્રવ રૂપ પાણીથી અલિપ્ત રહે છે. પદ્મકમળ હજારો પાંખડીઓથી સુશોભિત હોય છે એમ શ્રી સંધરૂપ પદ્મકમળ પણ શ્રમણ ગણ રૂપ હજારો પાંખડીઓથી સુશોભિત રહે છે. આ રીતે અનેક સમાનતાઓ વડે સંધને કમળની ઉપમા આપી છે.

સંધને ચંદ્રની ઉપમા :-

૯

**તવ-સંજમ-મય-લંછણ, અકિરિય-રાહુમુહ દુદ્ધરિસ ણિચ્ચં ।
જય સંધચંદ ણિમ્મલ, સમ્મત-વિસુદ્ધ-જોણહાગા ॥**

શાલાર્થ :- તવસંજમ = તપ અને સંયમ રૂપ, મયલંછણ = મૃગ ચિહ્ન છે, અકિરિય = અક્રિયાવાદ રૂપ, રાહુમુહદુદ્ધરિસ = રાહુ પ્રમુખ ગ્રહોથી ગ્રસિત ન થનાર, ણિમ્મલ = નિર્મળ સમ્મત = સમ્યકૃત્વ રૂપ, વિસુદ્ધ = સ્વર્ણ, જોણહાગા = ચાંદનીથી યુક્ત, સંધચંદ = સંધ ચંદ્રનો, ચંદ્રરૂપી સંધનો, ણિચ્ચ = નિત્ય.

ભાવાર્થ :- તપ પ્રધાન સંયમરૂપ મૃગચિહ્નથી અંકિત, અક્રિયાવાદ આદિ વિવિધ મતમતાંતરરૂપ રાહુ પ્રમુખ ગ્રહોથી ગ્રસિત ન થનાર, સદા નિરાભાદ, દર્શનમોહ-મળથી રહિત, સ્વર્ણ, નિર્મળ, નિરતિચાર, સમ્યકૃત્વરૂપ ચાંદનીથી સુશોભિત, એવા ચંદ્રરૂપી સંધનો સદા જય થાઓ.

વિવેચન :-

આ ગાથામાં શ્રી સંધને ચંદ્રની ઉપમાથી અલંકૃત કરેલ છે. જેમ ચંદ્ર મૃગચિહ્નથી અંકિત, સૌમ્યકાંતિથી યુક્ત તેમજ ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારાઓથી ધેરાયેલો હોય છે. તેમ ચતુર્વિંદ્ધ શ્રી સંધ પણ તપ, સંયમથી યુક્ત છે. મિથ્યાદાઢિ, નાસિતકોથી અજ્ઞેય હોય છે અર્થાત્ પોતાના અસ્તિત્વમાં સ્થિર રહે છે. જેમ ચંદ્રની સુંદર જ્યોતસના પ્રકાશક હોય છે તેમ આ ધર્મસંધમાં સમ્યકૃશ્રદ્ધાન અને સમ્યક્ષાનરૂપ પ્રકાશ ફેલાયેલો રહે છે અર્થાત્ જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાનમાં સાધુ, સાધી, શાવક, શાવિકા સદા જોડાયેલા રહે છે.

સંધને સૂર્યની ઉપમા :-

૧૦

**પરતિતિથય-ગહપહ ણાસગસ્સ, તવતેય-દિત્તલેસસ્સ ।
ણાણુજ્જોયસ્સ જાએ, ભદ્દ દમસંઘ-સૂરસ્સ ॥**

શાલીદાર્થ :- પરતિતિથય = પરતીર્થિક, અન્યમત, ભિથ્યાત્વરૂપ, ગહપહ = ગ્રહોની પ્રભાને, ણાસગસ્સ = નાષ્ટ કરનાર, તવતેય = તપના તેજની, દિત્તલેસસ્સ = દેશીયમાન લેશ્યા-કાંતિવાળા, ણાણુજ્જોયસ્સ = શાનરૂપ પ્રકાશ ફેલાવનાર, દમસંઘ સૂરસ્સ = અજ્ઞાન અંધકારને દૂર કરનાર, ઉપશમ પ્રધાન સૂર્યરૂપી સંધનું, ભદ્દ = કલ્યાણ થાઓ.

ભાવાર્થ :- અન્ય મતમતાંતર રૂપ ગ્રહ વગેરેની પ્રભાને નિસ્તેજ કરનાર, પોતાના તપ સંયમના તેજથી દેશીયમાન કાંતિવાળા, શાનરૂપ પ્રકાશને ફેલાવનાર અને અજ્ઞાન અંધકારને દૂર કરનાર, વિષય કષાયરૂપ અવગુણોને દૂર કરનાર એવા ઉપશમ પ્રધાન સૂર્યરૂપી સંધનું સદા કલ્યાણ થાઓ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત ગાથામાં શ્રી સંધને સૂર્યની ઉપમા આપી છે. જેમ સૂર્યોદય થતાં જ સર્વ ગ્રહો નિસ્તેજ થાય છે. તેમ સંધ રૂપ સૂર્યથી એકાંતવાદી દુર્યુન્યનો આશ્રય લેનાર પરવાદીઓની પ્રભા નિસ્તેજ થાય છે. સૂર્ય જેમ દેશીયમાન છે એમ ચતુર્વિધ સંધ પણ તપ રૂપ તેજથી સદા દેશીયમાન છે. જેમ સૂર્ય પ્રકાશ આપનાર છે, એમ સંધ પણ શાનરૂપ પ્રકાશ આપનાર છે. જેમ સૂર્ય અંધકારનો વિનાશ કરે છે તેમ સાધુ-સાધી પ્રમુખ સંધ પણ અજ્ઞાન અને અવગુણોનો નાશ કરે છે.

સંધને સમુદ્રની ઉપમા :-

૧૧

**ભદ્દ ધિર્ઝી-વેલા-પરિગયસ્સ, સજ્જાય-જોગ-મગરસ્સ ।
અક્ખોહસ્સ ભગવાઓ, સંઘ-સમુદ્રસ્સ રૂંડસ્સ ॥**

શાલીદાર્થ :- ધિર્ઝી = ધૃતિ, ધૈર્યરૂપ, વેલાપરિગયસ્સ = વેલાથી ધેરાયેલ છે, સજ્જાય-જોગ = જેમાં સ્વાધ્યાય અને શુભયોગ રૂપ, મગરસ્સ = મગરથી યુક્ત, અક્ખોહસ્સ = પરીષહ અને ઉપસર્ગોથી અક્ષુષ્ય, રૂંડસ્સ = સર્વ પ્રકારના ઐશ્વર્યથી યુક્ત અર્થાત્ વિશાળ, સંઘસમુદ્રસ્સ = એવા સમુદ્રરૂપી સંધ, ભગવાઓ = ભગવાનનો સદા જ્ય થાઓ.

ભાવાર્થ :- જે ધૃતિ અર્થાત્ મૂળ ગુણ અને ઉત્તર ગુણથી વૃદ્ધિ પામતાં આત્મિક પરિણામ રૂપ જ્ય રાશિની વેલાથી પરિવ્યાપ્ત છે, સ્વાધ્યાય અને શુભ યોગરૂપ મગરમચ્છથી યુક્ત છે, પરીષહ અને ઉપસર્ગ આવવા છતાં ક્ષુષ્ય ન થતાં નિષ્કંપ અને નિશ્ચલ રહે છે અને જે કર્મવિદારણમાં મહાશક્તિશાળી છે. એવા ઐશ્વર્યયુક્ત વિશાળ સમુદ્રરૂપી સંધ ભગવાનનું સદા કલ્યાણ થાઓ.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત ગાથામાં શ્રી સંધને સમુદ્રની ઉપમાથી ઉપમિત કરેલ છે. પ્રવાહની વૃદ્ધિ થવાથી જેમ સમુદ્રમાં ભરતી આવે છે તેમ શ્રી સંધરૂપ સમુદ્રમાં પણ ક્ષમા, શ્રદ્ધા, ભક્તિ, સંવેગ, નિર્વેદ આદિ અનેક સદ્ગુણોની ભરતી આવે છે. જેમ ભગરમય આદિ જળયર જીવો સમુદ્રમાં વ્યાપ્ત હોય છે, તેમ સંધ સમુદ્ર પણ સ્વાધ્યાય તથા શુભયોગથી વ્યાપ્ત હોય છે. જેમ સમુદ્ર પોતાની મર્યાદામાં સદા સ્થિર રહે છે, અનેક નદીઓ તેમાં ભરે છે તો પણ તે ખળભળતો નથી, તેમ પરીષહ અને ઉપસર્ગાના પહાડો નડે છે તોપણ સંધ નિશ્ચલ રહે છે અર્થાત્ પરીષહ અને ઉપસર્ગને પણ પરાજિત કરે છે. જેમ સમુદ્રમાં અસંખ્ય રત્નરાશિ હોય છે તેમ શ્રી સંધમાં અનેક સદ્ગુણ રૂપ રત્ન વિદ્યમાન છે, શ્રી સંધ આત્મિક ગુણોથી સુશોભિત છે. સમુદ્ર જેમ ચંદ્ર તરફ જાય છે એમ શ્રી સંધ મોક્ષ તરફ જાય છે. સમુદ્ર જેમ ગંભીર છે એમ શ્રી સંધ અનંત ગુણો પ્રાપ્ત થવાથી ગંભીર છે. એવા સંધને આ ગાથામાં ભગવાન શબ્દથી સન્માનિત કરીને સ્તુતિ કરેલ છે.

પ્રસ્તુત ગાથામાં સ્વાધ્યાયને યોગ સાથે પ્રતિપાદિત કરીને શાસ્ત્રકારે સૂચિત કર્યું છે કે સ્વાધ્યાય ચિત્ત અને યોગોની ઐકાગ્રતાનું એક પ્રબળ સાધન છે તથા તેનાથી ચિત્તની અપ્રશસ્ત વૃત્તિઓનો નિરોધ થાય છે.

સંધને મેરુપર્વતની ઉપમા :-

- ૧૨** સમ્મદ્વંસણ વરવિર, દઢ-રૂઢ-ગાડાવગાઢપેઢસ્સ ।
ધમ્મવર રયણમંડિય, ચામીયર મેહલાગસ્સ ॥
- ૧૩** ણિયમુસિયકણય સિલાય લુજ્જલજલંત ચિત્તકૂડસ્સ ।
ણંદણવણ મણહરસુરભિ, સીલગંધુદ્ધમાયસ્સ ॥
- ૧૪** જીવદયા સુંદર કંદરૂદરિય, મુણિવર મઝંદિણસ્સ ।
હેઉસયધાઉપગલંત, રયણ દિત્તોસહિ ગુહસ્સ ॥
- ૧૫** સંવરવર-જલપગલિય, ઉજ્જરપવિરાયમાણહારસ્સ ।
સાવગજણ-પડરરવંત મોર ણચ્ચંત કુહરસ્સ ॥
- ૧૬** વિણયણયપવર મુણિવર ફુરંત વિજ્જુજ્જલંત સિહરસ્સ ।
વિવિહગુણ કાપ્પરુક્ખણ, ફલભર કુસુમાઉલવણસ્સ ॥
- ૧૭** ણાણવરરયણ દિપ્પંત, કંતવેરુલિય વિમલચૂલસ્સ ।
વંદામિ વિણયપણઓ, સંધ-મહામંદરગિરિસ્સ ॥

શાલોચનાર્થ :- [૧૨] વર = શ્રેષ્ઠ, વઝર = વજભય, દઢ = નિષ્કંપ, રૂઢ = ચિરંતન, ગાઢ = નક્કર, મજબૂત, અવગાઢ પેઢસ્સ = ઊડી ભૂપીઠ, આધારશિલા, સમદ્વસણ = ઉત્તમ સમ્યગ્દર્શન, ધમ્મવર = શ્રેષ્ઠ શુતચારિત્ર ધર્મરૂપી, રયણ = રત્નોઝેમાં, મંડિય = મહેલા છે, ચામીયર = સોનાની, મેહલાગસ્સ = મેખલાથી સુશોભિત.

[૧૩] ણિયમ = યમ નિયમરૂપ, ઉસિય = ઉત્તત, ઊભરેલો, કણયસિલાયલ = સોનાનું શિલાતલ છે, ઉજ્જલ = ઉજ્જવળ, જલંત = ચમકું, ચિત્ત = વિચિત્ર, વિવિધ, કૂડસ્સ = ઉત્તત ફૂટ છે, મણહર = મનોહર, સુરભિસીલ ગંધુદ્ધુમાયસ્સ = શીલરૂપ સુગંધથી પરિવ્યાપ્ત, ણંદણવણ = નંદનવન છે.

[૧૪] જીવદયા = જીવ દ્વારા રૂપ, સુંદરકંદર = સુંદર કંદરાઓ છે, ઉદ્ધરિય = શૌર્યસંપત્તિ, કર્મરૂપ શત્રુઓને પરાસ્ત કરનાર, અન્યયૂચિક રૂપ મૃગલાઓને પરાજિત કરનાર, મુણિવર = તેજસ્વી મુનિવર રૂપ, મિંદિણણસ્સ = સિંહોથી આકીર્ણ છે, હેઠસય = સેંકડો હેતુરૂપ, ધાઉ = સોના—ચાંદીની ધાતુઓ, પગલંત = નિસ્યંદમાન, વહી રહી છે, રયણ = રત્નોથી, દિત્ત = દેદીઘ્યમાન, ઓસહિગુહસ્સ = ગંભીર રહસ્યમય ઔષધિઓ, જડીબુડીઓથી યુક્ત.

[૧૫] સંવરવરજલ = શ્રેષ્ઠ સંવરરૂપ જળના નિર્મળ, પગલિયડજ્ઞર = જરણાઓના પ્રવાહરૂપ, પવિરાયમાણહારસ્સ = હારથી શોભાયમાન છે, સાવગજણ = શ્રાવકજન રૂપ, પદરરવતમોર = પ્રચુરધ્વનિ કરતાં મયૂરો, ણચ્ચવત = થનગન નાચી રહ્યા છે, આનંદમય થઈ રહ્યા છે, કુહરસ્સ = કુહર, સ્થાન, રમ્યપ્રદેશ.

[૧૬] વિણયણ્ણ = વિનયથી પરિપૂર્ણ, વિનમ્ર, પ્રવરમુણિવર = શ્રેષ્ઠ મુનિવર તથા, ફુરંત = સુરાયમાન, ચમકતી, વિજ્જુ = વીજળી, દામિની, જલંત = જાજવલ્યમાન, સિહરસ્સ = શિખર સુશોભિત છે, વિવિહ = વિવિધ પ્રકારના, ગુણ = ગુણો રૂપ, કપ્પરુકુખગ = કલ્પવૃક્ષ છે, ફલભર = ફળોથી યુક્ત, કુસુમાડલ = ફૂલો યુક્ત, વણસ્સ = વન છે.

[૧૭] ણાણવરરયણ = સમ્યગ્જ્ઞાન રૂપ શ્રેષ્ઠ રત્ન વડે, દિપ્પંત = દેદીઘ્યમાન, કંત = મનોહર, વિમલ = વિમલ, નિર્મળ, વેરુલિય = વૈરૂધ રત્નની, ચૂલસ્સ = ચૂલિકા, સંઘમહામંદર ગિરિસ્સ = તે મહા મંદરગિરિ રૂપ સંધને, વિણયપણાઓ = વિનયપૂર્વક, પ્રાણત થઈને, વંદામિ = વંદન કરું છું.

ભાવાર્થ :- [૧૨] સંધરૂપ સુમેરુમાં સમ્યગ્દર્શન રૂપી શ્રેષ્ઠ વજભય, નિષ્કંપ, ચિરકાલીન, મજબૂત અને ઊડી આધારશિલા છે. તે શુત ધર્મરૂપી શ્રેષ્ઠ રત્નોથી સુશોભિત છે અને ચારિત્ર ધર્મરૂપી સોનાની મેહલા છે અર્થાત્ ભૂમિનો મધ્યભાગ છે.

[૧૩] સંધરૂપ સુમેરુને વિવિધ યમનિયમરૂપી સોનાનું શિલાતળ છે. તે ઉજ્જવળ ચમકતાં ઉદાત્ત ચિંતન, શુભ અધ્યવસાયરૂપ અનેક ફૂટોથી યુક્ત છે અને ત્યાં શીલરૂપી સૌરભથી મહેકતું મનોહર નંદનવન છે.

[૧૪] સંઘરૂપ સુમેરુમાં જીવદ્યારૂપ સુંદર ગુજાઓ છે. તે ગુજાઓ કર્મરૂપ શત્રુઓનો પરાજય કરનાર, પરવાદીરૂપ મૃગોપર વિજય પ્રાપ્ત કરવામાં શ્રેષ્ઠ એવા તેજસ્વી મુનિગણ રૂપ સિંહથી આકીર્ણ છે અને જ્યાં સેંકડો હેતુ રૂપ સોના ચાંદી વગેરે ધાતુઓ નિસ્યંદમાન—વહી રહી છે, જ્ઞાન, દર્શન, ચરિત્રરૂપ વિવિધ દેશીયમાન રત્નોથી અને આમર્ણોધિ આદિ ૨૮ લાભિઓરૂપ રહસ્યમય જડીબુદ્ધીઓથી સંઘરૂપી સુમેરુ શોભાયમાન છે.

[૧૫] સંઘરૂપ સુમેરુ સંવરરૂપ શ્રેષ્ઠ જળના સતત પ્રવાહરૂપ જરણાઓથી હીરાના હારની જેમ શોભાયમાન છે. તેમજ શ્રાવકગણરૂપ મયૂરો ધર્મસ્થાન રૂપ રમ્યપ્રદેશોમાં આનંદવિભોર થઈ સ્વાધ્યાય સ્તુતિરૂપ પ્રચુર ધ્વનિ કરી રહ્યા છે.

[૧૬] સંઘરૂપ સુમેરુપર વિનય ગુણથી વિનમ્ર, ઉત્તમ મુનિગણ રૂપ સ્ફુરાયમાન વિદ્યુતથી ચમકતા શિખર સુશોભિત છે. જ્યાં વિવિધ સંયમ ગુણોથી સંપત્ત મુનિવર જ કલ્પવૃક્ષ છે. જેઓ ધર્મરૂપ ફળ અને વિવિધ રિદ્ધિરૂપ ફૂલોથી યુક્ત છે. એવા મુનિવરોથી ગચ્છરૂપ વન પરિવ્યાપ્ત છે.

[૧૭] સંઘરૂપ સુમેરુ પર સમ્યગ્ જ્ઞાનરૂપી શ્રેષ્ઠ રત્નોથી દેશીયમાન, મનોજ નિર્મળ વેદ્યરૂપી ચૂલિકા છે એવા તે મહામંદર પર્વતરાજ રૂપ સંધને હું વિનયપૂર્વક નમ્રતા સાથે વંદન કરું છું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત ગાથામાં સ્તુતિકારે શ્રી સંઘને મેરુ પર્વતની ઉપમાથી અલંકૃત કરેલ છે. દરેક સાહિત્યકારે સુમેરુ પર્વતનું મહાત્મ્ય બતાવ્યું છે. મેરુ પર્વત જંબૂદીપના મધ્યભાગમાં સ્થિત છે. જે એક હજાર જોજન પૃથ્વીમાં ઊડો છે અને નવ્વાણૂ હજાર જોજન ઊંચો છે. મૂળમાં તેની જાડાઈ દસ હજાર જોજન છે. તેના પર ચાર વન છે—(૧) ભદ્રશાલવન (૨) સોમનસવન (૩) નંદનવન (૪) પંડગવન. તેને ત્રણ કંદ છે—રજતમય, સુવર્ણમય અને વિવિધરતનમય. તેને ચાલીસ જોજનની ચૂલિકા છે. આ પર્વત વિશ્વના સર્વ પર્વતોથી ઊંચો છે.

મેરુપર્વતને વજમય પીઠિકા, સુવર્ણમય મેખલા અને કનકમય અનેક શિલાઓ છે. તેને દેશીયમાન ઊંચા અનેક ફૂટ છે. વનોમાં નંદનવન સવિશેષ રમણીય છે. જેમાં અનેક કંદરાઓ, ગુજાઓ છે. તેની અંદર અનેક પ્રકારની ધાતુઓ છે. મેરુ પર્વત વિશિષ્ટ રત્નોનું ઉદ્ભબવસ્થાન છે. તે અનેક પ્રકારની ઔષધિઓથી પરિવ્યાપ્ત છે. તેની ગુજાઓમાં અનેક પક્ષીઓનો સમૂહ આનંદવિભોર બનીને કલરવ કરે છે, તેમજ મયૂરો નૃત્ય કરે છે. તેના ઊંચા ઊંચા શિખરો વિદ્યુતની પ્રભાની જેમ ચ્યમકી રહ્યા છે. તેના વનવિભાગો કલ્પવૃક્ષોથી સુશોભિત છે. તે કલ્પવૃક્ષો સુગંધિત ફૂલો અને ફળોથી યુક્ત છે. આવી અનેક પ્રકારની વિશેષતાઓથી તે મહાગિરિરાજ શોભાયમાન છે, જેની તુલના થઈ શકે એમ નથી. એવા શ્રેષ્ઠ પર્વતરાજની ઉપમાથી ચતુર્વિધ શ્રી સંઘને ઉપમિત કરેલ છે.

મેરુની ભૂપીઠિકા વજમયી છે અર્થાત્ વજ નિર્મિત છે. એમ સંઘરૂપ મેરુની ભૂપીઠિકા શ્રેષ્ઠ સમ્યગ્દર્શન છે. જેમ મેરુને ઉજ્જવળ સોનાની આધારશિલા છે એમ સંઘમેરુને સમ્યગ્દર્શનરૂપ સુદૃઢ

આધારશિલા છે. તે આધારશિલા શંકા, કંખા આદિ દૂષણરૂપ વિવરોથી રહિત છે. જેમ મેરુ શાશ્વત છે, ચિરંતન છે એમ સંધમેરુ પણ પ્રતિપળે વિશુદ્ધ અધ્યવસાયથી ચિરંતન છે. જેમ મેરુ ગહન છે અર્થાતું નક્કર છે એમ સંધમેરુને તીવ્ર તત્ત્વ વિષયક અભિરુચિ હોવાના કારણે તે નક્કર છે અર્થાતું સમ્યક્ક બોધ હોવાના કારણે તેમજ જીવાદિ નવ તત્ત્વ અને પદ્દ દ્વાર્યોમાં નિમગ્ન હોવાના કારણે તે નક્કર છે. જેમ મેરુ રતની શૃંખલાથી અલંકૃત છે એમ સંધમેરુ ઉત્તર ગુણરૂપ રતન અને મૂળ ગુણ રૂપ સોનાની મેખલાથી અલંકૃત છે. ઉત્તર ગુણ વિના મૂળ ગુણનું મહત્ત્વ નથી માટે ઉત્તર ગુણ રૂપ રતનથી ઠસોઠસ ભરેલ મૂળ ગુણ રૂપ સુવર્ણની મેખલા વડે સંધમેરુ અલંકૃત છે. આ રીતે બધી ઉપમાઓ અને તેના વિશેષણો ઘટિત કરી લેવા જોઈએ.

વિશેષાર્� :- સંધમેરુની પીઠિકા સમ્યગ્રદર્શન છે. વિવિધ ધર્મરૂપ સુવર્ણ મેખલા અને રત્નોથી તે સુશોભિત છે. તેમાં યમ, નિયમ અને તપરૂપ સુવર્ણની શિલાઓ છે અને પવિત્ર અધ્યવસાયરૂપ દેશીયમાન ઊંચા કૂટ છે. આગમોનું અધ્યયન, શીલ, સંતોષ આદિ અદ્વિતીય ગુણરૂપ નંદનવનથી શ્રી સંધ મેરુ પરિવૃત્ત છે. મનુષ્ય તથા દેવોને તે આનંદિત કરે છે, સંધમેરુના ગુણરૂપ નંદનવનમાં આવીને દેવો પણ પ્રસત્તાનો અનુભવ કરે છે.

સંધમેરુ પ્રતિવાદીઓના કુતર્કમય એકાંતવાદના નિરાકરણ રૂપ વિવિધ પ્રકારની ધાતુઓથી સુશોભિત છે, શુતશાનરૂપ રત્નોથી પ્રકાશમાન છે અને આમર્ષ આદિ ૨૮ લભ્યારૂપ ઔષધિઓથી પરિવ્યાપ્ત છે.

સંધમેરુમાં સંવરરૂપ વિશુદ્ધ ઝરણાઓ વહી રહ્યાં છે. એ ઝરણાઓ સંધમેરુના ગળાનો જાણો હાર હોય, એવા શોભી રહ્યા છે. સંધમેરુની પ્રવચન શાળાઓ જિનવાણીના ગંભીર અવાજથી ગુંજુ રહી છે. જે વાણી સાંભળીને શ્રાવકગણરૂપ મયૂરો પ્રસત્ત થઈને નાચી ઊઠે છે અર્થાતું આનંદવિભોર બની જાય છે.

સંધમેરુ વિનયધર્મ અને અન્ય ગુણ સમૂહરૂપ વિદ્યુતથી ચ્યમકી રહ્યો છે. પ્રલયકાળના પવનથી પણ મેરુ પર્વત ક્યારે ય વિચલિત થતો નથી. એ જ રીતે સંધમેરુ પણ અજ્ઞાની જીવો દ્વારા આપવામાં આવતાં પરીષહ અને ઉપસર્ગથી વિચલિત થતો નથી. સંધમેરુ અત્યંત મનોહર અને નયનરમ્ય છે અને તે અલૌકિક લક્ષ્મીથી શોભાયમાન છે. એવા મહામંદર પર્વતરાજ રૂપ સંધની સ્તુતિ અને વિનયપૂર્વક વંદન કરતાં સૂત્રકાર ભક્તિ રસમાં લીન બન્યા છે.

ઇ ગાથાઓમાં દર્શાવેલ મંદર મેરુની વિવિધ ઉપમાઓનું સંક્ષિપ્ત સંકલન આ પ્રમાણે છે :-

મેરુ	સંધ
આધારશિલા	સમ્યગ્રદર્શન
રત્નોની આધારશિલા	શુતર્ધમ
તેની મેખલા સોનાની	ચારિત્રધર્મ

શિલા અને ફૂટ સૌરભયુક્ત નંદનવન કંદરા—ગુફાઓ સિંહ—મૃગોન્દ્રાકીર્ણ સોનાચાંદીના ધાતુરસથી દેઢીઘ્યમાન રત્ન અને ચમત્કારિક જડીબુઝી પાણીના ઝરણાઓ પ્રચુર ધ્વનિ કરતા નાચતા મોર રમ્યપ્રદેશ(કુહર) જાજીવલ્યમાન વીજળીથી સુશોભિત ચમકતા શિખરો કલ્પવૃક્ષ, ફળ, પુષ્પથી યુક્ત વન રત્નોથી દેઢીઘ્યમાન વૈદૂર્યમથી ચૂલિકા	યમ, નિયમ, તપ શીલ જીવદ્યા મુનિવૃંદથી આકીર્ણ સેંકડો હેતુ દષ્ટાંત, તત્વ સાર, ધર્મ રહસ્યાર્થ, જીવન સુધારક ઉપદેશ વિવિધ આશ્રવ ત્યાગરૂપ સંવર સ્વાધ્યાય સ્તુતિ ભક્તિ કરતો શ્રાવક સમૃદ્ધાય ધર્મસ્થાનક વિનયથી પરિપૂર્ણ શ્રેષ્ઠ મુનિ પ્રવર મુનિવર, ક્ષમા શાંતિ સરળતાદિ ધર્મ, લઘિઓથી યુક્ત, ગરછ. સમ્યગ્જ્ઞાન, શ્રેષ્ઠ શ્રુતજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન આદિ

આ સંઘમાં સાધુ—સાધી, શ્રાવક—શ્રાવિકા ચતુર્વિધ સંઘ અપેક્ષિત છે.

બીજુ રીતે સંઘને મેરેની ઉપમા :—

૧૮   ગુણરયણુજ્જલ કંડયં, સીલસુગંધિ તવમંડિઉદ્દેસં ।
                સુયબારસંગ સિહરં, સંઘમહામંદરં વંદે ॥

શાલાર્થ :- ગુણરયણુજ્જલકંડયં = ગુણરૂપ રત્નોવાળા દેઢીઘ્યમાન કંડ (વિભાગ), મધ્યભાગ,
સીલસુગંધિ = પાંચશીલરૂપ સુગંધથી સુગંધિત, તવમંડિઉદ્દેસં = તપ નિયમ વડે સુશોભિત,
સુયબારસંગસિહરં = દ્વાદશાંગ શ્રુત રૂપ શિખર.

ભાવાર્થ :- સંઘરૂપ સુમેરુનો મધ્યભાગ—કંડ (વિભાગ) સમ્યક્જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ ગુણ
રત્નોથી દેઢીઘ્યમાન છે અને અહિંસા, સત્ય આદિ ચારિત્રગુણોની સુગંધથી સુગંધિત છે, તપના તેજથી
શોભાયમાન છે અને તેમાં દ્વાદશાંગરૂપ શ્રુતજ્ઞાનના ઊંચા શિખરો આવેલા છે, આવા અનેક વિશેષજ્ઞોથી
સંપત્તિ, મહા મેરૂપર્વતરૂપ સાધુ—સાધી પ્રમુખ ચતુર્વિધ સંઘને હું વંદન કરું છું.

વિવેચન :—

પ્રસ્તુત ગાથામાં સંઘમેરુની પુનઃ સંક્ષિપ્તમાં સ્તુતિ કરતાં શ્રીસંઘને વંદન કર્યા છે. વાસ્તવમાં પંચ

પરમેષ્ઠી સિવાય ધર્મરૂપે બીજા કોઈ વંદનીય થતા નથી. અહીં સમુચ્ચય સંઘમાં સાધુ—સાધી પ્રમુખસ્થાને છે. માટે સ્તુતિમાં તેમને વંદન કરવાનું ઉપયુક્ત થાય છે. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં સાધુના ચાર વિશેષણ કહ્યા છે— (૧) ગુણ (૨) શીલ (૩) તપ (૪) શ્રુત. "ગુણ" શબ્દથી મૂળ ગુણ અને ઉત્તરગુણનું, "શીલ" શબ્દથી સદાચાર અર્થાત् સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય અથવા સમગ્ર આચારનું, "તપ" શબ્દથી છ પ્રકારના બાલ્ય તપ અને છ પ્રકારના આભ્યંતર તપનું અને "શ્રુત" શબ્દથી દ્વાદશાંગી રૂપ શ્રુતજ્ઞાનનું ગ્રહણ થાય છે. આમ આ ગાથામાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપરૂપ ચતુર્વિધ મોક્ષમાર્ગના પરમ અંગો સૂચવેલ છે. એ જ સંઘમેરુની વિશેષતા છે.

આઠ ઉપમાઓનો સંગ્રહ :-

૧૯

**ણગર-રહ-ચક્ક-પડમે, ચંદે સૂરે સમુદ્-મેરુમ્મિ ।
જો ઉવમિજ્જઝ સયયં, તં સંઘગુણાયરં વંદે ॥**

શાલ્દાર્થ :- ણગર = નગરની, રહ = રથની, ચક્ક = ચક્કની, પડમે = પદકમળની, ચંદે = ચંદ્રની, સૂરે = સૂર્યની, સમુદ્ = સમુદ્રની, મેરુમ્મિ = મેરુગિરિની, જો ઉવમિજ્જઝ સયયં = જે સતત-નિરંતર ઉપમિત કરવામાં આવેલ છે, ઉપમાથી સદા ઘટિત કરવામાં આવે છે, ગુણાયર = અક્ષયનિધિ, ગુણભંડાર, ગુણોની ખાણરૂપ, તં સંઘ = એવા તે ચતુર્વિધ સંઘને, વંદે = હું સુતિપૂર્વક વંદન કરું છું.

ભાવાર્થ :- નગર, રથ, ચક, પદ, ચંદ્ર, સૂર્ય, સમુદ્ર અને મેરુના વિશિષ્ટ ગુણોની ઉપમાથી જે નિરંતર ઉપમિત કરવામાં આવેલ છે એવા અનેક અલૌકિક ગુણોના ભંડાર સંઘને હું વંદન કરું છું.

વિવેચન :-

સ્તુતિકારે ગાથાના અંતિમ ચરણમાં શ્રી ચતુર્વિધ સંઘને વંદન કર્યા છે. ચતુર્વિધ સંઘમાં સાધુ—સાધી અને આચાર્ય—ઉપાધ્યાય વગેરે હોય છે તેની મુખ્યતાથી 'વંદે' શબ્દથી બહુમાન સૂચિત કરેલ છે. એ પણ સ્તુતિ ભક્તિનો એક પ્રકાર છે.

ગાથા ચારથી અઠાર સુધીમાં બતાવેલ બધી (આઠ) ઉપમાઓનો સંગ્રહ આ ઓગણીસમી ગાથામાં ફરીથી કરવામાં આવ્યો છે અર્થાત् એક જ ગાથામાં આઠ આઠ ઉપમાઓનું કથન કરીને તે ઉપમાથી યુક્ત સંઘને વંદન કરેલ છે. આ રીતે સંઘનું વિશેષ મહત્ત્વ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. એ સંઘમાં પંચ પરમેષ્ઠીના ચાર પદ આવી ગયેલ છે અને ભૂતપૂર્વ નયની અપેક્ષાએ પાંચે પદનો સમાવેશ થાય છે.

ચોવીસ-જિન સ્તુતિ અને વંદન :-

૨૦

**વંદે ઉસભં અજિયં, સંભવમભિણંદળં સુમઝ-સુપ્પભ-સુપાસં ।
સસિપુષ્પદંતં સીયલ સિજ્જંસં વાસુપુજ્જં ચ ॥**

૨૧

**વિમલમણંતં ચ ધર્મં સંતિ, કુંથું અરં ચ મળિલ ચ ।
મુણિસુબ્બય ણમિ ણેમિ પાસં તહ વદ્ધમાણં ચ ॥**

ભાવાર્થ :- (૧) ઋષભદેવ (૨) અજિતનાથ (૩) સંભવનાથ (૪) અભિનંદન (૫) સુમતિનાથ (૬) પદ્મપ્રભ (સુપ્રભ) (૭) સુપાર્થનાથ (૮) ચંદ્રપ્રભ(શશી) (૯) સુવિધિનાથ(પુષ્પદંત) (૧૦) શીતલનાથ (૧૧) શ્રેયાંસનાથ (૧૨) વાસુપૂજ્ય (૧૩) વિમલનાથ (૧૪) અનંતનાથ (૧૫) ધર્મનાથ (૧૬) શાંતિનાથ (૧૭) કુંથુનાથ (૧૮) અરનાથ (૧૯) મલિનાથ (૨૦) મુનિસુવત (૨૧) નમિનાથ (૨૨) નેમિનાથ (૨૩) પાર્થનાથ (૨૪) વર્ધમાન—શ્રમણ ભગવાન મહાવીરસ્વામીને હું વંદન કરું છું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત બે ગાથામાં વર્તમાન અવસર્પિણીકાળના ચોવીસ તીર્થકરોની સ્તુતિ કરેલ છે. પાંચ ભરત અને પાંચ ઐરવત, એ દશ ક્ષેત્રોમાં અનાદિકાળથી ઉત્સર્પણી અને અવસર્પિણી રૂપકાળનું પરિવર્તન થયા કરે છે. તે બસે મળીને એક કાળ ચક થાય છે. એક કાળ ચકમાં બાર આરા હોય છે, તેમાં છ આરા અવસર્પિણીકાલના અને છ આરા ઉત્સર્પિણીકાલના હોય છે.

પ્રત્યેક અવસર્પિણીકાલ અને ઉત્સર્પિણીકાલમાં કુમશઃ ચોવીસ તીર્થકરો થાય છે. તે જ રીતે બાર ચકવર્તી, નવ બળદેવ, નવ વાસુદેવ, નવપ્રતિ વાસુદેવ, એમ કુલ મળીને ત્રેસઠ શ્લાઘનીય પુરુષો થાય છે. પ્રથમ તીર્થકર શ્રી ઋષભદેવ ભગવાન અને તેના મોટા પુત્ર પ્રથમ ચકવર્તી ભરત અવસર્પિણી કાળના ત્રીજા આરામાં થયાં. શેષ દ૧ મહાપુરુષ ચોથા આરામાં થયા. વર્તમાનમાં અવસર્પિણી કાળનો પાંચમો આરો ચાલે છે.

ઉત્સર્પિણી કાળના ત્રીજા આરામાં ત્રેવીસ તીર્થકર, ૧૧ ચકવર્તી વગેરે દ૧ મહાપુરુષો થાય, તેના ચોથા આરામાં ચોવીસમા તીર્થકર અને બારમા ચકવર્તી થાય. આ નિયમ અનાદિકાલીન છે. તીર્થકરનું પદવિશ્વમાં સર્વોત્તમ ગણાય છે. તીર્થકરદેવ ધર્મનીતિના મહાન પ્રવર્તક હોય છે. દરેક તીર્થકર સાધુ—સાધી અને શ્રાવક—શ્રાવિકારૂપ તીર્થની સ્થાપના કરે છે. તેઓ ત્રણ લોકના પૂજય અને વંદનીય હોય છે. તેઓના કોઈ ગુરુ હોતા નથી કારણ કે તે સ્વયંબુદ્ધ હોય છે. તેઓની સાધનામાં કોઈ સહાયક હોતા નથી. તેઓને જન્મથી જ ત્રણ જ્ઞાન હોય છે. તેઓ દીક્ષિત થાય કે તરત જ તેઓને વિપુલમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાન થાય છે. ઘાતિકર્મનો સર્વથા નાશ થતાં તેઓને કેવળજ્ઞાન થાય છે. ત્યાર પછી તેઓ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે તેથી તેઓ તીર્થકર કહેવાય છે.

અગિયાર ગણાધરો :-

૨૨

**પદમિત્થ ઇંદભૂઈ, બીએ પુણ હોઇ અગિભૂઈ તિ ।
તઝે ય વાઉભૂઈ, તઓ વિયત્તે સુહમ્મે ય ॥**

૨૩

**મંડિય મોરિયપુત્તે, અકંપિએ ચેવ અયલભાયા ય ।
મેયજ્જે ય પહાસે, ગણહરા હુંતિ વીરસ્સ ॥**

શાસ્ત્રાર્થ :- પઢમિત્થ = પહેલા, બીએ = બીજા, હુંતિ = થયા, વીરસ્સ = મહાવીર પ્રભુના.

ભાવાર્થ :- ભગવાન મહાવીરના અગિયાર પ્રધાન શિષ્ય હતા. તેની પવિત્ર નામાવલી આ પ્રમાણે છે— (૧) ઈન્દ્રભૂતિજી (૨) અગ્નિભૂતિજી (૩) વાયુભૂતિજી (૪) વ્યક્તનજી (૫) સુધર્માસ્વામી (૬) મંડિતપુત્રજી (૭) મૌર્યપુત્રજી (૮) અકંપિતજી (૯) અચલભાતાજી (૧૦) મેતાર્યજી (૧૧) પ્રભાસજી.

વિવેચન :-

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના નવ ગણોના વ્યવસ્થાપક અગિયાર ગણધર હતા. અગિયાર ઐકી ઈન્દ્રભૂતિ, અગ્નિભૂતિ અને વાયુભૂતિ એ ત્રણે ય સહોદર ભાઈઓ હતા. ભગવાન મહાવીરને વેશાખ સુદ દસમના દિવસે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. તે સમયે અપાપા નગરીમાં સોમિલ નામના બ્રાહ્મણો પોતાના યજ્ઞ સમારોહમાં એ અગિયારે ય મહામહોપાદ્યાયોને તેમના શિષ્ય સમુદ્દરાય સાથે આમંત્રિત કર્યા હતા.

એ જ અપાપા નગરીની બહાર મહાસેન નામના ઉદ્યાનમાં ભગવાન મહાવીરનું પદાર્પણ થયું. દેવકૃત સમવસરણ અને જનસમૂહના મેળાને જોઈને સર્વપ્રથમ મહામહોપાદ્યાય ઈન્દ્રભૂતિ અને તેની પાછળ વારાફરતી અન્ય સર્વ મહામહોપાદ્યાય પોતપોતાના શિષ્ય સમુદ્દરાય સહિત અહંકાર અને કોધાવેશમાં આવીને પ્રતિદ્વંદ્વી સ્વરૂપે ભગવાન મહાવીરના સમવસરણમાં પહોંચ્યા. તેઓ દરેકના મનમાં જુદી જુદી એકેક શંકા હતી. પોતાની શંકા તેઓ કોઈને કહેતા ન હતાં. તોપણ સર્વજ્ઞ દેવ પ્રભુ મહાવીરે પોતાના જ્ઞાન વડે તેમની શંકાઓ બતાવીને સમાધાન કર્યું તેથી પ્રત્માવિત થઈને દરેક મહામહોપાદ્યાયો પોતાના કુલ ૪૪૦૦ શિષ્યોના સમુદ્દરાય સાથે પ્રભુ મહાવીર સ્વામીના શિષ્ય બની ગયા. તેઓએ ગણની સ્થાપના કરી. તે ગણોને ધારણ કરનાર થયા અર્થાત્ ગણના અંતર્ગત આવતા મુનિઓના અધ્યયન અને સંયમારાધનની સમસ્ત દેખરેખ કરતા હતા તેથી તેઓ ગણધર કહેવાય છે. ગણ—ગય્યનું દરેક કાર્ય ગણધરોની જવાબદારી પર હોય છે. તે અગિયાર મહામહોપાદ્યાયોને ગણધરપદ પર સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા અર્થાત્ તેઓ શ્રમણ સમૂહની અધ્યયન અને આચારની જવાબદારીને ધારણ કરનારા ગણધર થયા.

સૂત્રાનુસાર ગણધરો કેવળજ્ઞાની તીર્થકર ભગવાનની પ્રથમ દેશનામાં દીક્ષિત થઈ જાય છે અને દીક્ષિત થતાં તેઓને છ જીવનિકાય અને મહાવ્રતોનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ ભગવાન પાસે સાંભળતાં સમજતાં ગણધર લબ્ધિના કારણે શુત્રજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થતાં દ્વાદશાંગીનું જ્ઞાન ઉપલબ્ધ થઈ જાય છે. તેથી તેઓનું શુત્રજ્ઞાન આત્માગમ કહેવાય છે.

આત્માગમ જ્ઞાન પણ કોઈને કોઈ નિમિત્તથી થઈ જાય છે. ગણધરોને પણ તીર્થકરોની પાસે બોધ

પામતાં અને દીક્ષિત થતાં દ્વાદશાંગીનું જ્ઞાન થાય છે તે આત્માગમ છે.

ઉપ્પણેઝ વા વિગમેઝ વા ધુવેઝ વા :- જગતના પ્રત્યેક પદાર્થ પર્યાય દસ્તિથી ઉત્પત્ત થાય છે અને નષ્ટ પણ થાય છે પરંતુ દ્રવ્ય દસ્તિથી દરેક પદાર્થ ધુત્ર-નિત્ય છે.

ગ્રંથકારોની પરંપરા અનુસાર કે પ્રત્યેક તીર્થકરો પ્રથમ દેશનામાં દીક્ષિત શિષ્યોને સંક્ષેપમાં આ ગ્રંથ તત્ત્વની વ્યાખ્યા સમજાવે છે. તેના નિમિત્તથી, પોતાની બીજ બુદ્ધિ વડે, શુત જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી અને ગણધર લાભ્યના પુણ્ય પ્રભાવથી દ્વાદશાંગીનું જ્ઞાન વિશિષ્ટ શિષ્યોને તે જ સમયે ઉપલબ્ધ થઈ જાય છે. એવા શિષ્યો તીર્થકર પ્રભુની શ્રમજ્ઞાન સંપદાના ગણોને ધારણ કરે છે તેથી તેઓ ગણધર કહેવાય છે અને તે ગણધર દેવ સૂત્રરૂપે દ્વાદશાંગી શુતની રચના કરે છે માટે દ્વાદશાંગી સૂત્ર ગણધર રચિત કહેવાય છે. આ પ્રમાણે જિનશાસનમાં ગણધરોનો પરમ ઉપકાર હોય છે.

વીર શાસનનો મહિમા :-

૨૪ ણિવ્બુઝપહસાસણયં, જયઝ સયા સવ્વભાવદેસણયં ।
કુસમયમય ણાસણયં, જિણિંદવર વીરસાસણયં ॥

શાસ્ત્રાર્થ :- ણિવ્બુઝ = નિવૃત્તિ, નિર્વાણ, પહ = પથના, સાસણયં = શાસક, સવ્વભાવ = સર્વભાવોના, દેસણયં = પ્રરૂપક, કુસમય = અન્યયૂથિકોના, મય = મદને, ણાસણયં = નષ્ટ કરનારા, જિણિંદવરવીરસાસણયં = વીર જિનેન્દ્રનું શ્રેષ્ઠ શાસન, જયઝ સયા = સર્વદા તેનો જય થાઓ.

ભાવાર્થ :- સમ્યગુદ્ધર્ણન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ અથવા પાપની નિવૃત્તિરૂપ નિર્વાણપથના પ્રદર્શક, જીવાદિ સર્વે પદાર્થોના પ્રરૂપક અર્થાત્ સર્વભાવોના પ્રરૂપક અને કુર્દર્ણનીઓના અહંકારના નાશક, જિનેન્દ્ર ભગવાન મહાવીરનું શાસન સદા-સર્વદા જયવંતું થાઓ.

વિવેચન :-

તીર્થકરો અને ગણધરોની સ્તુતિ પછી આ ગાથામાં જિન પ્રવચન તથા જિન શાસનની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. જેમ કે- (૧) આ શાસનમાં મોક્ષમાર્ગની નિવૃત્તિપ્રધાન આચાર સાધના દર્શાવેલ છે. (૨) હેય, જ્ઞેય, ઉપાદેય જીવાદિ તત્ત્વોનું કથન કર્યું છે અને વિવિધ મતતમતાંતરના કુસિદ્ધાંતોના મદને તર્કપૂર્ણ સમાધાનોથી દૂર કરવામાં આવે છે. જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી અંધકાર નષ્ટ થઈ જાય છે તેમ જિન શાસન કુત્સિત માન્યતાઓનું નાશક છે અને આ શાસન પ્રાણીમાત્રનું હિતૈધી હોવાથી સહૈવ ઉપાદેય છે તેમજ મુમુક્ષુ દ્વારા ગ્રાહ્ય છે. આ કારણે જિનશાસન સર્વોત્કૃષ્ટ છે માટે જયઝ ક્રિયાપદ આપેલ છે. આ શાસન સંપૂર્ણ વિશ્વમાં સર્વોપરિ અતિશયવાન હોવાથી તેનો સદા જય થાઓ એવી શુભકામના સાથે શાસ્ત્રકારે સ્તુતિ કરી છે.

અનુયોગધર સ્થવિરોને વંદન

(૧-૪). સુધર્મા, જંબૂ, પ્રભવ અને શયંભવ :-

૨૫   સુહમ્મં અગિગવેસાણં, જંબૂ ણામં ચ કાસવં ।
                પભવં કચ્ચાયણં વંદે, વચ્છં સિજ્જંભવં તહા ॥

શાલાર્થ :- સુહમ્મં અગિગવેસાણં = અગિનેશ્યાયન ગોત્રીય સુધર્મા સ્વામીને, જંબૂ ણામં ચ કાસવં = કશયપ ગોત્રીય શ્રી જંબૂસ્વામીને, પભવં કચ્ચાયણં = કાત્યાયન ગોત્રીય પ્રભવ સ્વામીને, વચ્છંસિજ્જંભવં તહા = અને વત્સગોત્રીય શ્રી શયંભવ સ્વામીને.

ભાવાર્થ :- ભગવાન મહાવીર સ્વામીના પંચમ ગણધર અગિનેશ્યાયન ગોત્રી શ્રી સુધર્માસ્વામી હતા. તેના શિષ્ય કશયપ ગોત્રીય જંબૂસ્વામી થયા. તેના શિષ્ય કાત્યાયન ગોત્રીય પ્રભવ સ્વામી થયા અને તેના શિષ્ય વત્સગોત્રીય શ્રી શયંભવ સ્વામી થયા. તે દેક યુગપ્રધાન આચાર્ય પ્રવરોને હું (દેવવાચક) વંદન કરું છું.

વિવેચન :-

આ ગાથામાં દેવવાચક ગણિશ્રીએ ભગવાન મહાવીર નિર્વાણ પદ્ધીના ગણાધિપતિ સુધર્મા સ્વામી આદિ કેટલાક પણ્ઠર આચાર્યાનું અભિવાદન કરેલ છે. કાલિકશૂત અને તેના અનુયોગધર અર્થાત્ સૂત્રાર્થધર બહુશુતોની સ્તુતિ સુધર્મા સ્વામીથી પ્રારંભ થાય છે કારણ કે તેમના સિવાય શેષ ગણધરોની શિષ્ય પરંપરા ચાલી નથી.

(૧) સુધર્મા સ્વામી ૫૦ વર્ષ ગૃહસ્થાવસ્થામાં રહ્યા, ત્રીસ વર્ષ પર્યત ગણધર પદવીએ રહ્યા, બાર વર્ષ સુધી આચાર્ય પદે રહ્યા અને આઠ વર્ષ સુધી કેવળી પર્યાયમાં રહ્યા. આ રીતે ૧૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને સુધર્માસ્વામી નિર્વાણ પામ્યા.

(૨) સુધર્માસ્વામીના પણ્ઠર શિષ્ય શ્રી જંબૂસ્વામી હતા. તેઓ રાજગૃહનગરના નિવાસી શેઠ ઋષભદત્ત અને ધારિણી શેઠાણીના પુત્ર હતા. ૮૮ કરોડ સુવર્ણમુદ્રા તથા દેવાંગના જેવી આઠ સ્ત્રીઓનાં મોહ મમત્વને છોડીને તેમણે ૧૬ વર્ષની ઉભરે દીક્ષા લીધી, ૧૨ વર્ષ ગુરુની સેવામાં રહીને શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું, ૮ વર્ષ આચાર્યપણે વિચિર્યા, ૪૪ વર્ષ કેવળી પર્યાયમાં વિચિર્યા. જંબૂસ્વામી ભગવાન મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ પદ્ધી ૬૪ વર્ષ મોક્ષ પદ્ધાર્યા. તેઓ આ કાલના અંતિમ કેવળી હતા. તેમનું આયુષ્ય ૮૦ વર્ષનું હતું.

(૩) જંબૂસ્વામીના પણ્ઠર શિષ્ય પ્રભવસ્વામી હતા. તે રાજકુમાર હતા. તેમના જીવનમાં કોઈ ઘટના બની ગઈ. એ કારણે તેને ચોરીનું વ્યસન લાગી ગયું. તે ૫૦૦ ચોરના ઉપરી બની ગયા. એક રાત્રિએ તેઓ પોતાના ૫૦૦ સાથીઓને લઈને જંબૂકુમારની સંપત્તિ લૂંટવા માટે ગયા. એ સમયે જંબૂકુમારની

સંપત્તિ તેનાં આંગણામાં જ પડી હતી પરંતુ જંબૂકુમારના નમસ્કાર મંત્રના પ્રભાવે તેઓ તે સંપત્તિ લઈ ન શક્યા. જંબૂકુમારે તેઓને પ્રતિબોધિત કર્યા.

જે સ્વયં વૈરાગ્યના રંગથી અનુરંજિત હોય છે, તે બીજાને પોતાના જેવા બનાવી શકે છે. પ્રભવ સ્વામી અને તેના સાથીઓ જંબૂસ્વામીના ઉપદેશથી જંબૂસ્વામીની સાથે જ દીક્ષિત થયા. પ્રભવસ્વામી ૩૦ વર્ષ ગૃહવાસમાં રહ્યા, ૪૫ વર્ષ દીક્ષિત જીવનમાં રહ્યા. ૧૧ વર્ષ આચાર્યપણે વિચરીને ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણથી ૭૫ વર્ષ પછી ૮૫ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગ પદ્ધાર્યા.

(૪) શ્રી પ્રભવસ્વામીના પણ્ઠર શિષ્ય શ્રી શાયંભવસ્વામી હતા. તેઓ ૨૮ વર્ષ ગૃહવાસમાં રહ્યા, ૧૧ વર્ષ સામાન્ય સાધુ પર્યાયમાં રહ્યા, ૨૩ વર્ષ આચાર્યપણે રહ્યા, બાસઠ વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૮૮ વર્ષ પછી સ્વર્ગ પદ્ધાર્યા.

(૫-૮) યશોભદ, સંભૂતિવિજય, ભદ્રભાહુ અને સ્થૂલિભદ :-

૨૬ જસભદં તુંગિયં વંદે, સંભૂયં ચેવ માઢરં ।
ભદ્રભાહું ચ પાઇણં, થૂલભદં ચ ગોયમં ॥

શાલાર્થ :- જસભદં તુંગિયં = તુંગિક ગોત્રીય યશોભદજીને, સંભૂયં ચેવ માઢરં = માઢર ગોત્રીય સંભૂતિ વિજયને, ભદ્રભાહું ચ પાઇણં = પ્રાચીન ગોત્રીય ભદ્રભાહુજીને, થૂલભદં ચ ગોયમં = ગૌતમ ગોત્રીય સ્થૂલિભદજીને.

ભાવાર્થ :- તુંગિક ગોત્રીય યશોભદને, માઢર ગોત્રીય સંભૂતિવિજયને, પ્રાચીન ગોત્રીય ભદ્રભાહુ સ્વામીને અને ગૌતમ ગોત્રીય સ્થૂલિભદ સ્વામીને હું વંદન કરું છું.

વિવેચન :-

(૧) યશોભદ સ્વામી આચાર્ય શ્રી શાયંભવ સ્વામીના પણ્ઠર શિષ્ય હતા. તેઓ ૨૨ વર્ષ ગૃહવાસમાં રહ્યા, ૧૪ વર્ષ સંયમ પર્યાયમાં રહ્યા, ૫૦ વર્ષ આચાર્ય પદે રહ્યા. આ રીતે ૮૬ વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને સ્વર્ગવાસી થયા. વીર નિર્વાણ પછી ૧૪૮ વર્ષે તેઓ સ્વર્ગ સિધાવ્યા.

(૨) સંભૂતિવિજય અને ભદ્રભાહુ બને યશોભદ સ્વામીના શિષ્ય હતા. સંભૂતિવિજય ૪૨ વર્ષ ગૃહવાસમાં રહ્યા, ૪૦ વર્ષ શ્રુત, સંયમ અને તપની આરાધનામાં વ્યતીત કર્યા, ૮ વર્ષ યુગપ્રવર્તક આચાર્યપણે રહ્યા. ૮૦ વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી વીર નિર્વાણ પછી ૧૫૬ વર્ષે તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા.

(૩) સંભૂતિ વિજયના ગુરુભાઈ ભદ્રભાહુ ૪૫ વર્ષ ગૃહવાસમાં રહ્યા, ૧૭ વર્ષ સંયમ પર્યાયનું પાલન કર્યું, ૧૪ વર્ષ યુગપ્રધાન આચાર્યપણે વિચર્યા. તેઓશ્રીએ શ્રુતશાનનો અત્યંત પ્રચાર કર્યો. મહારાજા ચંદ્રગુપ્ત તેઓશ્રીના અનન્ય ભક્ત હતા. તેઓનું આયુષ્ય ૭૫ વર્ષનું હતું. વીર નિર્વાણ પછી ૧૭૦ વર્ષ

પછી તેઓશ્રી દેવલોક પધાર્યા.

(૪) સ્થૂલિભદ્રજી યુગપ્રધાન આચાર્ય હતા. તેઓશ્રી ઉ૩ વર્ષ સુધી ગૃહવાસમાં રહ્યા, ૨૪ વર્ષ સાધનામાં રહ્યા, ૪૫ વર્ષ આચાર્યપણે વિચયા. તેઓશ્રીએ પૂર્વાનું જ્ઞાન આચાર્યશ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી પાસેથી પ્રાપ્ત કર્યા. તેઓશ્રી ૮૮ વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને વીર સંવત ૨૧૫ માં સ્વર્ગવાસી બન્યા. તેઓશ્રી તે યુગના કામવિજેતા કહેવાતા હતા. આચાર્ય પ્રભવ, શાયંભવ, યશોભદ, સંભૂતિવિજ્ય, ભદ્રબાહુ અને સ્થૂલિભદ્રસ્વામી, એ છ આચાર્ય ૧૪ પૂર્વોના જ્ઞાતા અર્થાત્ શ્રુતકેવળી હતા.

(૯-૧૨) મહાગિરિ, સુહૃત્તી, બહુલ અને બલિસ્સહ :-

૨૭ એલાવચ્ચસગોત્તં, વંદામિ મહાગિરિં સુહર્તિંથ ચ ।

તત્તો કોસિયગોત્તં, બહુલં બલિસ્સહં (બહુલસ્સ સરિવ્યં) વંદે ॥

શાલ્લાર્થ :- એલાવચ્ચ સગોત્તં = એલાપત્ય ગોત્રવાળા, મહાગિરિ સુહર્તિંથ = આચાર્ય મહાગિરિને અને સુહૃત્તીને, તત્તો = ત્યારબાદ, કોસિય ગોત્તં = કૌશિક ગોત્રીય, બહુલં બલિસ્સહં (બહુલસ્સ સરિવ્યં) = બહુલ અને બલિસ્સહ આચાર્યને (બહુલમુનિની સમાનવયને ધારણ કરનાર બલિસ્સહ આચાર્યને)

ભાવાર્થ :- એલાપત્ય ગોત્રીય આચાર્ય મહાગિરિ અને આચાર્ય સુહૃત્તી, ત્યાર પછી કૌશિક ગોત્રીય બહુલ અને બલિસ્સહને હું વંદન કરું છું (અથવા બહુલમુનિની વય જેટલી જ વયવાળા બલિસ્સહ આચાર્યને પણ હું વંદન કરું છું.)

વિવેચન :-

આ ગાથામાં પહેલાં કામવિજેતા સ્થૂલીભદ્રના પ્રમુખ બે શિષ્ય મહાગિરિ અને સુહૃત્તીને વંદન કરેલ છે. ત્યાર પછી મહાગિરિના બે શિષ્યોને વંદન કરેલ છે, જે બત્તે સગા ભાઈ હતા, બંને બહુશુત અનુયોગધર હતા.

આ ગાથાના ચોથા ચરણમાં લિપિદોષથી પ્રતોમાં પાઠ અશુદ્ધ થઈ ગયેલ છે. તે અશુદ્ધ પાઠ તર્કસંગત નથી કારણ કે તેમાં એક બલિસ્સહને જ વંદન કરેલ છે અને તેનો પોતાનો નામ નિર્દેશ પણ નથી. તેનો પરિચય બહુલની વયની સરખામણીથી આપેલ છે. પ્રાય: પ્રતોમાં "બહુલસ્સ સરિવ્યં" પાઠ જોવા મળે છે. પરંતુ ટીકાકારે બહુલ અને બલિસ્સહ, આ બત્તે ભાઈઓને યુગલપણે વંદન કરવાનું સ્વીકારેલ છે. પ્રાય: પ્રતોમાં સ્વીકૃત "સરિવ્યં" શબ્દ પણ અશુદ્ધ છે. "સરિસવ્યં" શુદ્ધ થાય છે માટે પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં શુદ્ધ પાઠ સ્વીકારેલ છે અને પ્રાપ્ત અશુદ્ધ પાઠને કોષ્ટકમાં રાખેલ છે.

(૧૩-૧૬) સ્વાતિ, શ્યામ, શાંડિલ્ય અને જીતધર :-

૨૮ હારિયગુત્તં સાઇં ચ, વંદિમો હારિયં ચ સામજ્જં ।

વંદે કોસિયગોત્તં, સંડિલ્લં અજ્જજીયધરં ॥

શાંદાર્થ :- હારિયગુત્ત સાઇં = હારિત ગોત્રી સ્વાતિને, હારિય સામજ્જં = હારિતગોત્રી શ્યામાર્યને, કોસિયગોત્રી સંડિલ્લં = કૌશિક ગોત્રી શાંડિલ્ય અને, અજ્જાજીયધરં = આર્યજીતધર.

ભાવાર્થ :- હારિતગોત્રી આચાર્ય સ્વાતિ અને શ્યામાર્યને હું વંદન કરું છું. ત્યાર પછી કૌશિક ગોત્રીય શાંડિલ્ય અને આર્ય જીતધરને હું વંદન કરું છું.

વિવેચન :-

આ ગાથાના ચોથા ચરણમાં આર્ય વિશેષણ જીતધરની સાથે જોડાયેલ છે માટે તે જીતધરનું વિશેષણ છે. જો તે શાંડિલ્યનું વિશેષણ હોત તો સંડિલ અજ્જં જીયધરં એવો પાઠ થવો જોઈએ પરંતુ પાઠમાં સંડિલં શબ્દ જુદ્ધો છે અને અજ્જ શબ્દ જીયધરં સાથે સમાસ થયેલ છે, માટે શાંડિલ્ય અને જીતધર એમ બે જુદા જુદા શ્રુતધરોને વંદન કરેલ છે. આમ આ ગાથામાં ચાર અનુયોગધરોને વંદન કરવામાં આવેલ છે. જીત શબ્દનો અર્થ છે શાસ્ત્રીય મર્યાદા, જેને કલ્ય પણ કહેવાય. એ મર્યાદાને ધારણ કરનારને આર્ય જીતધર કહેવાય છે. શાંડિલ આચાર્યના આર્ય જીતધર શિષ્ય હતા અને તે પણ યુગ પ્રધાન આચાર્ય હતા.

(૧૭) આર્ય સમુદ્ર :-

૨૯   તિસમુદ્ર ખાય કિર્તિં, દીવસમુદ્રેસુ ગહિયપેયાલં ।
                વંદે અજ્જસમુદ્રં, અક્ખુભિય સમુદ્રગંભીરં ॥

શાંદાર્થ :- તિસમુદ્ર-ખાયકિર્તિં = ત્રણ સમુદ્ર પર્યત પ્રભ્યાત કીર્તિવાન, દીવ સમુદ્રેસુ ગહિયપેયાલં = વિવિધ દ્વીપ અને સમુદ્રમાં પ્રધાનતા પ્રાપ્ત કરનાર, અક્ખુભિય = ક્ષોભ રહિત, સમુદ્રગંભીરં = સમુદ્રની માફક ગંભીર, અજ્જસમુદ્ર = આર્ય સમુદ્રને.

ભાવાર્થ :- પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ ત્રણે દિશાઓમાં રહેલ લવણ સમુદ્રના ત્રણ ભાગોમાં ઘ્યાતિ પ્રાપ્ત તેથી વિવિધ દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં પ્રધાનતા પ્રાપ્ત, ક્યારે ય પણ ક્ષુભ્ય ન થતાં સમુદ્રની સમાન ગંભીર આર્ય સમુદ્રજીને હું વંદન કરું છું.

વિવેચન :-

આ ગાથામાં આચાર્ય શાંડિલ્યના ઉત્તરવર્તી આર્યસમુદ્ર નામના આચાર્યને વંદન કરેલ છે અને તેની સાથે તે આચાર્યની મહત્ત્વા અને વિદ્વતાનો પણ પરિચય આપેલ છે. પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશાના લવણ સમુદ્રને ગાથામાં ત્રિસમુદ્ર કહેવાયેલ છે. આર્યસમુદ્રની કીર્તિ લવણ સમુદ્ર પર્યત વ્યાપ્ત હતી. કેવ કે આ ભરતક્ષેત્રની સીમા ત્રણ દિશાઓના સમુદ્ર પર્યત છે અને ઉત્તર દિશામાં વૈતાઢ્ય અને હિમવાન પર્વત સુધી છે. પોતાની શુભ કીર્તિ દ્વારા તે આચાર્ય સંપૂર્ણ ભરતક્ષેત્રમાં પ્રસિદ્ધ હતા અથવા

દીપ સમુદ્ર વિષયક જાણકારીમાં તેઓએ પ્રધાનતા પ્રાપ્ત કરેલી હતી. નામ પ્રમાણે તેની ગંભીરતા સમુદ્ર જેવી હતી.

(૧૮) આર્ય મંગુ :-

૩૦   ભણગં કરગં ઝરગં, પભાવગં ણાણદંસણગુણાણં ।
                વંદામિ અજ્જમંગું, સુય-સાગરપારગં ધીરં ॥

શાલાર્થ :- ભણગં = કાલિક શુતનું અધ્યયન કરનાર, કરગં = સૂત્રાનુસાર કિયા અનુષ્ઠાન કરનાર,
ઝરગં = ધર્મ ધ્યાનના ધ્યાતા, ણાણદંસણગુણાણં = જ્ઞાનદર્શન અને ચારિત્ર ગુણોના, પભાવગં =
ઉદ્ઘોત કરનાર અને, સુયસાગરપારગં = શુત સાગરના પારગામી, ધીરં = ધૈર્ય આદિ ગુણસંપત્તિ,
અજ્જમંગું = આર્ય મંગુજીને.

ભાવાર્થ :- કાલિકસૂત્રની પ્રતિદિન સ્વાધ્યાય કરનાર, શાસ્ત્રાનુસાર કિયા કલાપ કરનાર, ધર્મ ધ્યાનમાં
સંલગ્ન; જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર આદિ રત્નત્રયના ગુણોને દીપાવનાર અને શુત સાગરના પારગામી
તેમજ ધીરતા આદિ ગુણોની ખાણ, આચાર્યશ્રી આર્યમંગુજી મહારાજને હું નમસ્કાર કરું છું.

વિવેચન :-

આ ગાથામાં સૂત્રકારે આર્ય સમુદ્ર પછી શ્રી આર્ય મંગુજીસ્વામીના ગુણોનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે.
અને તેઓશ્રીને ભાવભીની વંદના કરેલ છે.

(૧૯-૨૧) ધર્મ, ભદ્રગુપ્ત અને આર્ય વજસ્વામી :-

૩૧   વંદામિ અજ્જધમ્મં, તત્તો વંદે ય ભદ્રગુત્તં ચ ।
                તત્તો ય અજ્જવિરં, તવળિયમગુણેહિં વિરસમં ॥

શાલાર્થ :- અજ્જધમ્મં = આર્ય ધર્મ આચાર્યને, ભદ્રગુત્તં = ભદ્રગુપ્તજીને, તવ નિયમ = તપ અને
સંયમ આદિ, ગુણેહિં = ગુણોમાં, વિરસમં = વજસમાન, અજ્જવિરં = આર્ય વજસ્વામીને.

ભાવાર્થ :- આર્ય ધર્મજી મહારાજને, ત્યારબાદ આચાર્યશ્રી ભદ્રગુપ્તજી મહારાજને હું વંદન કરું છું.
ત્યારબાદ તપ, નિયમ સંયમ આદિ ગુણોથી સંપત્ત વજસમાન દઢ આચાર્ય શ્રી આર્ય વજસ્વામીને હું
વંદન કરું છું.

વિવેચન :-

આ ગાથામાં યુગપ્રધાન ત્રણ આચાર્યોનો કમશઃ પરિચય આપેલ છે. (૧) આર્યધર્મ (૨)

ભદ્રગુપ્તજી (૩) આર્યવજસ્વામી. આ ત્રણો ય આચાર્ય તપ, નિયમ અને ગુણોથી સમૃદ્ધ હતા.

જનતા પર જેમ ન્યાય નીતિમાન રાજી રાજ્ય કરે છે એમ જ આધ્યાત્મિક સાધકો પર આચાર્યદેવનું ન્યાય યુક્ત શાસન હોય છે. તેઓ માર્ગ પ્રદર્શક અને શ્રી સંઘના રક્ષક હોય છે. આર્ય ધર્મજી દફધર્મી હતા. શ્રી ભદ્રગુપ્તજી ગુપ્તેન્દ્રિય હતા. આર્ય વજસ્વામી તપ અને ચારિત્ર આદિ ગુણોમાં વજસમાન દઢી હતા. આર્ય વજસ્વામી વીર નિર્વાણની છઠી શતાબ્દીમાં દેવગતિ પામ્યા છે.

(૨૨) આર્ય રક્ષિત :-

૩૨

વંદામિ અજ્જરકિખયખવણે, રકિખય ચરિત્તસબ્વસે ।
રયણ-કરંડગભૂઓ, અણુઓગો રકિખઓ જેહિં ॥

શાલ્દાર્થ :- જેહિં = જેઓએ, ચરિત્તસબ્વસે = સ્વ અને પર દરેક સંયમીઓના ચારિત્રની, રકિખય = રક્ષા કરી અને, રયણ કરંડગભૂઓ = રત્નની પેટી સમાન, અણુઓગો = અનુયોગની, રકિખઓ = પણ રક્ષા કરી, ખવણેઅજ્જરકિખય = આર્ય રક્ષિત તપસ્વીરાજને.

ભાવાર્થ :- જેઓએ દરેક સંયમી મુનિઓની અને પોતાના ચારિત્રની રક્ષા કરી તથા જેઓએ રત્નોની પેટી સમાન અનુયોગની રક્ષા કરી તે તપસ્વીરાજ આચાર્ય શ્રી આર્ય રક્ષિતજીને હું વંદના કરું છું.

વિવેચન :-

આ ગાથામાં આચાર્ય રક્ષિતજીને વંદના કરેલ છે. આર્યરક્ષિત તપસ્વી હોવા છતાં વિદ્વતામાં બહુ આગળ વધ્યા હતા. તેઓશ્રીની બુદ્ધિ સ્વચ્છ અને નિર્મણ હતી તેથી તેઓએ નવ પૂર્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેઓના દીક્ષા ગુરુ તોસલી આચાર્ય હતા. આર્ય રક્ષિતનું જીવન વિશુદ્ધ ચારિત્રથી ઉજ્જવળ હતું. જેમ ગૃહસ્થો રત્નોના ડબ્બાની રક્ષા સાવધાનીપૂર્વક કરે છે, તેમજ તેઓએ અનુયોગની પણ રક્ષા કરી હતી.

કોઈ આચાર્ય લાખ્યું છે કે અનુયોગદ્વાર સૂત્રના રચયિતા આર્યરક્ષિતજી હતા. તે સૂત્રમાં તેઓએ શાલ્દોના અનુયોગ-સુંદર રીતે અર્થ કરવાની ગંભીર વિધિનું સંકલન કરેલ છે તેથી સૂત્રકારે શ્રદ્ધાપૂર્વક તેઓને અનુયોગરક્ષક કહીને વંદન કર્યા છે.

(૨૩) આર્ય નંદિલ ક્ષમાશ્રમણ :-

૩૩

ણાણમ્મિ દંસણમ્મિ ય, તવવિણા ણિચ્ચકાલમુજ્જુત્તં ।
અજ્જં ણંદિલ-ખમણ, સિરસા વંદે પસણમણં ॥

શાલ્દાર્થ :- ણિચ્ચકાલ = પ્રતિક્ષણ, ઉજ્જુત્તં = ઉદ્યમવંત, પસણમણં = પ્રસત્તયિત, અજ્જં ણંદિલખમણં = આર્ય નંદિલ ક્ષમાશ્રમણને, સિરસા વંદે = હું મસ્તક વડે વંદન કરું છું.

ભાવાર્થ :- જ્ઞાન, દર્શન, તપ અને વિનયાદિ ગુણોમાં સદા ઉદ્યમવંત અને રાગ-દેષ રહિત પ્રસત્તમના આદિ અનેક ગુણોથી સંપત્ત, આર્થ નંદિલ ક્ષમાશ્રમણ(આચાર્ય)ને હું મસ્તક નમાવીને વંદન કરેં છું.

વિવેચન :-

આ ગાથામાં આર્થ નંદિલ ક્ષમાશ્રમણ વિષે વર્ણન કર્યું છે. આર્થ નંદિલ ક્ષમાશ્રમણ સદા જ્ઞાન, દર્શન, તપ, વિનય અને ચારિત્ર પાલનમાં પ્રયત્નશીલ રહેતા હતા. તેમનું મન સદા પ્રસત્ત રહેતું હતું. જે મુનિધર્મમાં નિત્ય ઉદ્યમશીલ રહે તેનું મન સદા પ્રસત્ત રહે છે. જેમ ત્રણ લોકમાં સુદૂર્લભ ચિંતામણિ રત્ન કોઈને મળી જાય તો તે અતિ પ્રસત્ત થઈ જાય છે કેમ જ ભાગ્યવાન વ્યક્તિને ચારિત્રરૂપ ચિંતામણિ નવરત્ન મળી જાય તો તે અતિ પ્રસત્ત થઈ જાય છે. દરેક મુનિઓ માટે આવશ્યક છે કે ચિત્તની પ્રસત્તતા અને અપ્રમત્તભાવથી જ્ઞાન, દર્શન, તપ અને વિનયમાં ઉદ્યમ, એ બન્ને આત્મવિકાસ માટે પરમ આવશ્યક છે.

(૨૪) આર્થ નાગહસ્તી :-

૩૪   વઙ્ગુડ વાયગવંસો, જસવંસો અજ્જણાગહત્થીણ ।
                વાગરણ-કરણ-ભંગિય, કમ્મપ્પયડી પહાણાણ ॥

શાઠદાર્થ :- વાગરણકરણ = પ્રશ્નોના ઉત્તર પ્રદાન કરવામાં કુશળ, ભંગિય = અનેક ભંગ વિધિઓના શાતા, કમ્મપ્પયડી = કર્મ પ્રકૃતિની પ્રરૂપણ કરવામાં, પહાણાણ = પ્રધાન એવા, અજ્જણાગહત્થીણ = આર્થ નાગહસ્તીના, વાયગવંસો = વાયકવંશ, જસવંસો = યશોવંશની માઝક, વઙ્ગુડ = વૃદ્ધિ પામો.

ભાવાર્થ :- જે પ્રશ્નોના ઉત્તર પ્રદાન કરવામાં નિપુણ, ભાંગા બનાવવાની પદ્ધતિના વિશિષ્ટ જ્ઞાતા તેમજ કર્મપ્રકૃતિ-કર્મસિદ્ધાંતમાં અર્થાત્ તેની વિશેષ પ્રકારે પ્રરૂપણ કરવામાં પ્રધાન, એવા આચાર્ય નંદિલ ક્ષમાશ્રમણના પહુંચર શિષ્ય આચાર્યશ્રી આર્થનાગહસ્તીજીનો વાયકવંશ યશોવંશની માઝક અભિવૃદ્ધિ પામે.

વિવેચન :-

આ ગાથામાં આર્થ નાગહસ્તીજીનો જીવન પરિચય મળે છે. આર્થ નાગહસ્તીજ તે યુગના અનુયોગધરોમાં ધૂરંધર વિદ્વાન હતા. તેનો યશસ્વી વાયકવંશ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાઓ, એવું કહીને દેવવાયકજીએ પોતાની મંગલ કામના વ્યક્ત કરી છે. સંભવ છે કે વાયકવંશનો ઉદ્ભ્વવ આર્થ નાગ હસ્તીજીથી જ થયો હોય, કેમ કે પ્રસ્તુતમાં દેવવાયકે એની પહેલા અન્ય કોઈ વાયકનો નામોલ્લેખ કર્યો નથી.

જે શિષ્યોને શાસ્ત્રાધ્યયન કરાવે તેને વાયક કહેવાય છે. વાયક ઉપાધ્યાય પદના પ્રતીક હોય છે.
" જસવંસો વઙ્ગુડ " આ પદથી એમ સૂચિત થાય છે કે- જે વંશ ઉજ્જવળ યશપ્રધાન હોય તે વંશની

જ વૃદ્ધિ થાય છે. ગાથાના ઉત્તરાર્થમાં તેમની વિદ્વત્તાનો પરિચય આપ્યો છે. તેમજ વ્યાકરણ શબ્દથી તેઓને સંસ્કૃતવ્યાકરણ, પ્રાસ્કૃતવ્યાકરણ અને પ્રશ્રવ્યાકરણ આદિ વિષયના જાણકાર બતાવ્યા છે અથવા તેઓને પ્રશ્રોના ઉત્તર આપવામાં નિપુણ બતાવેલ છે તથા વાચક નાગહસ્તીજી સપ્તભંગી, પ્રમાણભંગી, નયભંગી, ગાંગેય અણગારના ભંગ તથા અન્ય જેટલા પ્રકારના ભંગ છે તે દરેકના જાણકાર હતા. અંતમાં તેઓને કર્મ પ્રકૃતિ સંબંધીજ્ઞાનમાં પણ નિષ્ણાત હોવાનું બતાવેલ છે.

(૨૫) શ્રી રેવતિનક્ષત્ર આચાર્ય :-

૩૫

જચ્ચંજણધાઉસમપ્પહારણં, મુદ્વિયકુવલય-ણિહારણં ।
વડૂઠ વાયગવંસો, રેવઙ્ગણકખત્ત-ણામારણં ॥

શાલ્દાર્થ :- જચ્ચંજણધાઉ = ઉત્તમ જાતિની અંજણ ધાતુ, સમપ્પહારણં = સમાન પ્રભાવાન, મુદ્વિયકુવલયણિહારણં = દ્રાક્ષ અને નીલકમળ સમાન નીલ કાંતિવાન, રેવઙ્ગ-ણકખત્ત-ણામારણં = રેવતિ નક્ષત્ર નામના, વાયગવંસો = વાચકવંશ, વડૂઠ = વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે.

ભાવાર્થ :- ઉત્તમ જાતિની અંજણ ધાતુ તુલ્ય કાંતિવાન અને પાડેલી દ્રાક્ષ તેમજ નીલકમળ અથવા નીલમણિ સમાન કાંતિવાન, આર્થ રેવતિનક્ષત્રનો વાચકવંશ વૃદ્ધિ પામો.

વિવેચન :-

આ ગાથામાં નાગહસ્તીના શિષ્ય આચાર્ય રેવતિનક્ષત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આચાર્ય રેવતિનક્ષત્ર જાતિ સંપત્ત હોવા છતાં તેમના શરીરની કાંતિ અંજનધાતુ સદશ હતી. અંજન આંખોમાં ઈંડક પેદા કરે છે અને તેથી ચક્ષુરોગ શાંત થાય છે. એમ તે આચાર્યના દર્શનથી પણ ભવ્યજીવોના નેત્રોમાં શીતળતા પ્રાપ્ત થતી હતી. માટે સ્તુતિકારે તેમના શરીરની કાંતિની તુલના અંજન ધાતુ સાથે કરી છે. પરિપક્વ દ્રાક્ષના ફળ અને નીલોત્પલ કમળના વર્ણ જેવી તેના દેહની કાંતિ હતી. કુવલય શબ્દનો અર્થ મણિવિશેષ યા નીલકમળ છે. તેમની દીક્ષા સમયે અષ્ટ્યાવીસ નક્ષત્રો પેકી રેવતિનક્ષત્રનો સંયોગ હતો તેથી તેમનું નામ રેવતિનક્ષત્ર રાખ્યું.

(૨૬) શ્રી સિંહ આચાર્ય :-

૩૬

અયલપુરા ણિકખંતે, કાલિય-સુય-આણુઓગિએ ધીરે ।
બંભદીવિગ(સાહા)સીહે, વાયગ-પય-મુત્તમં પત્તે ॥

શાલ્દાર્થ :- અયલપુરા = અયલપુરથી, ણિકખંતે = જે દીક્ષિત થયા, કાલિય = કાલિક, સુય = શુતના, આણુઓગિએ = વ્યાખ્યાતા, ધીરે = ધૈર્યવાન, વાયગપય-મુત્તમં = ઉત્તમ વાચક પદને, પત્તે = પ્રાપ્ત કરનાર, બંભદીવિગસાહા = બ્રહ્મદીપિક શાખાના, સીહે = શ્રી સિંહ આચાર્ય.

ભાવાર્થ :- જે અયલપુરમાં દીક્ષિત થયા હતા અને કાલિકશુતની વ્યાખ્યા કરવામાં નિપુણ હતા તથા

વૈર્યવાન હતા તેમજ જેણે ઉત્તમ વાચક પદને પ્રાપ્ત કર્યું હતું એવા બ્રહ્મદીપિક શાખાથી ઉપલક્ષિત શ્રી સિંહ આચાર્યને હું વંદન કરું છું.

વિવેચન :-

આ ગાથાથી ત્રણ વિષય પ્રગટ થાય છે, જેમ કે— (૧) કાલિકશુતાનુયોગ (૨) બ્રહ્મદીપિક શાખા (૩) ઉત્તમ વાચકપદની પ્રાપ્તિ સૂત્રકારે કાલિક શુતાનુયોગથી તેઓની વિદ્વતા સિદ્ધ કરી છે. બ્રહ્મદીપિક—શાખાથી એમ જાણી શકાય છે કે તે સમયે કેટલાક આચાર્યો તે શાખાથી પ્રસિદ્ધ હતા. વાચકપદની સાથે ઉત્તમ પદ લગાવવાથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે તે સમયે અનેક આચાર્યો હોવા છતાં દરેક વાચકોમાં તેઓ પ્રધાન વાચક હતા. "અયલપુરા" આ પદથી એમ સિદ્ધ થાય છે—એ સમયમાં અયલપુર નગર અતિ સુપ્રસિદ્ધ હશે.

(૨૭) શ્રી સ્કંદિલાચાર્ય :-

૩૭ જેસિં ઇમો અણુઓગો, પયરઙ અજ્જાવિ અઙ્ગુ ભરહમ્મિ ।
બહુણયર ણિગગય જસે, તે વંદે ખંડિલાયરિએ ॥

શાલાર્થ :- જેસિં = જેનો, ઇમો = આ, અણુઓગો = અનુયોગ, અજ્જાવિ = આજે પણ, (દેવર્ધિગણીના સમયે), અઙ્ગુભરહમ્મિ = અર્ધ ભરતક્ષેત્રમાં, પયરઙ = પ્રચલિત છે, બહુ = ધણા, ણયર = નગરોમાં, ણિગગય-જસે = જેનો યશ વ્યાપ્ત છે એવા, ખંડિલાયરિએ = સ્કંદિલ આચાર્યને.

ભાવાર્થ :- જેનો આ અનુયોગ એટલે સૂત્રાર્થની વાચના આજે પણ (સ્તુતિ કરનાર દેવવાચકના સમયમાં) દક્ષિણાર્દ્ધ ભરતક્ષેત્રમાં પ્રચલિત છે તેમજ ધણાં નગરોમાં તેમનો યશ ફેલાયેલો છે, તે સ્કંદિલ આચાર્યને હું વંદન કરું છું.

વિવેચન :-

આ ગાથામાં મહામનીધી, બહુશુત, યુગપ્રધાન, અનુયોગ પ્રચારક એટલે પ્રધાનપણે સૂત્રાર્થની વાચના પ્રદાતા શ્રી સ્કંદિલ આચાર્યને વંદન કરેલ છે. વર્તમાનમાં જે અર્ધભરત ક્ષેત્રમાં અનુયોગ સૂત્રની સૂત્રાર્થ પરંપરા પ્રચલિત છે, તે તેઓશ્રીના પરિશ્રમનું જ મધુર ફળ છે. તાત્પર્ય એ છે કે તેઓશ્રી પોતાના યુગના પ્રધાન સૂત્રાર્થ વાચના દાતા હતા.

(૨૮) શ્રી હિમવંત આચાર્ય :-

૩૮ તત્તો હિમવંત-મહંત-વિક્કમે, ધિઙ પરક્કમમણંતે ।
સજ્જાયમણંતધરે, હિમવંતે વંદિમો સિરસા ॥

શાલાર્થ :- તત્તો = સ્કંદિલ આચાર્ય પણી, હિમવંત = હિમવાનની જેમ, મહંત = મહાન, વિક્કમે

= વિકમશાળી, ધિઃ-પરક્કમ-મણંતે = અસીમ ધૈર્ય અને પરાક્રમવાન, સજ્જાય-મણંતથરે = અસીમ, સુવિશાળ સ્વાધ્યાયના ધર્તા, હિમવંતે = હિમવાન આચાર્ય.

ભાવાર્થ :- શ્રી સ્કંદિલ આચાર્ય પદી હિમાલય સમાન વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં વિચરણ કરનાર અથવા મહાન વિકમશાળી, અસીમ ધૈર્યવાન અને પરાક્રમી, સુવિશાળ સ્વાધ્યાયના ધારક, આચાર્ય શ્રી સ્કંદિલના સુશિષ્ય આચાર્યશ્રી હિમવાનને હું મસ્તક નમાવીને વંદન કરું છું.

વિવેચન :-

આ ગાથામાં મહામના નિભન્નલિખિત વિશેષજ્ઞ સંપન્ન પ્રતિભાશાળી ધર્મનાયક પ્રવચન પ્રભાવક હિમવાન નામના આચાર્યને વંદન કરેલ છે.

હિમવાન આચાર્ય હિમવાન પર્વતની જેમ બહુક્ષેત્ર વ્યાપી વિહાર કરનારા હતા. અનેક દેશમાં વિચરણ કરીને, ઉપદેશ દ્વારા અનેક ભવ્યો જીવોને સન્માર્ગ લઈ જતા હતા. એ રીતે જિનમાર્ગને દિપાવતા હતા.

અપરિમિત ધૈર્ય અને પરાક્રમથી કર્મશાન્ત્રુઓને સાફ કરી રહ્યા હતા. આચાર્યમાં અર્થાત્ શ્રમણોમાં અનંત બળ હોવું જોઈએ, તો જ તે પોતાનું ધ્યેય પૂર્ણ કરી શકે છે. અહીં અનંત શબ્દ અપરિમિત-અસીમ શબ્દનો ઘોટક છે.

સ્વાધ્યાયમાં અનંત શબ્દ પણ તેમના સ્વાધ્યાયની વિશાળતાની પ્રતીતિ કરાવનારો છે અથવા સૂત્ર અનંત અર્થવાળા હોય છે, એમ દર્શાવનાર છે. દ્રવ્ય અનંત પર્યાયાત્મક હોય છે તેથી સ્વાધ્યાયને અનંત શબ્દથી વર્ણવી શકાય છે. આ ગાથામાંથી દરેક જિજ્ઞાસુએ શિક્ષા લેવી જોઈએ કે— ધૈર્ય સાથે સંયમમાં પરાક્રમ અને સ્વાધ્યાય કરવાથી આત્મવિકાસ અને અભીષ્ટ કાર્યોની સિદ્ધિ થાય છે.

(૨૬) શ્રી નાગાર્જુનાચાર્ય :-

૩૯   કાલિય-સુય-અણુઓગસ્સ, ધારએ, ધારએ ય પુન્વાણં ।
                હિમવંત-ખમાસમણે, વંદે ણાગજ્જુણાયરિએ ॥

શાસ્ત્રાર્થ :- કાલિય-સુય-અણુઓગસ્સ = કાલિકશુત સંબંધી અનુયોગના ધારક અને, પુન્વાણં = ઉત્પાદ આદિ પૂર્વોના, ધારએ = ધારણ કરનાર એવા, હિમવંત-ખમાસમણે = હિમવાન પર્વત સમાન ક્ષમાશ્રમણને, ણાગજ્જુણાયરિએ = શ્રી નાગાર્જુન આચાર્યને.

ભાવાર્થ :- કાલિકશુતો સંબંધી અનુયોગના ધારક, ઉત્પાદ આદિ પૂર્વોના શાતા, હિમવંત પર્વત સદશ મહાન ક્ષમાશ્રમણ, વિશિષ્ટ જ્ઞાની નાગાર્જુનાચાર્યને હું ભાવથી વંદન કરું છું.

વિવેચન :-

આ ગાથામાં આચાર્યવર્ય હિમવાનના શિષ્યરત્ન, પૂર્વધર શ્રીસંધના નેતા આચાર્ય નાગાર્જુનની સ્તુતિ સાથે વંદના કરેલ છે.

આચાર્ય નાગાર્જુન સ્વયં કાલિક શુત એટલે અંગ સૂત્રોના અનુયોગના ધારક હતા અને ઉત્પાદ આદિ કેટલાક પૂર્વોના પણ ધારક હતા. તે હિમવંત અર્થાત્ પર્વત તુલ્ય ક્ષમાવાન શ્રમણ હતા.

(૩૦) શ્રી નાગાર્જુન વાચક :-

૪૦ મિડ-મદ્વ-સંપણે, અણુપુંબિ-વાયગત્તણ પત્તે ।
ઓહસુય સમાયારે, ણાગજ્જુણ વાયએ વંદે ॥

શાલ્દાર્થ :- મિડ-મદ્વ-સંપણે = મૂઢુતા, માર્દવ આદિ ભાવોથી યુક્ત, અણુપુંબિ = કુમથી, વાયગત્તણ = વાચકપદને, પત્તે = પ્રાપ્ત, ઓહ-સુય-સમાયારે = ઓઘ-શુતનું સમ્યક્ પ્રકારે આચરણ કરનાર, ણાગજ્જુણવાયએ = નાગાર્જુન વાચકને.

ભાવાર્થ :- મૂઢુ, કોમળ, આર્જવ વગેરે ગુણોથી સંપત્તિ, દીક્ષા પર્યાયના કુમથી અથવા સૂત્ર અધ્યયનના કુમથી વાચકપદને પ્રાપ્ત થયેલ, ઓઘ શુત અર્થાત્ ઉત્સર્ગ વિધિનું સમ્યક્ પ્રકારે આચરણ કરનાર એવા વિશિષ્ટ ગુણસંપત્તિ શ્રીનાગાર્જુન વાચકજીને હું નમસ્કાર કરું છું.

વિવેચન :-

આ ગાથામાં અધ્યાપનકળામાં નિપુણ, શાંતિસરોવર, વાચક પદથી વિભૂષિત શ્રીનાગાર્જુનનો ઉલ્લેખ મળે છે. તેઓ સકલ ભવ્ય જીવોને પ્રિય લાગતા હતા, માર્દવ શબ્દથી તેઓશ્રીને માર્દવ, આર્જવ, શાંતિ, સંતોષ આદિ ગુણોથી સંપત્તિ બતાવ્યા છે. નાગાર્જુને અનુકુમે વય પર્યાયથી અને શુત પર્યાયથી વાચકત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આ કથનથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે અનુકુમે વૃદ્ધિ પામતાં ગુણો દ્વારા પ્રત્યેક વ્યક્તિ સુશોભિત બને છે. વાચક નાગાર્જુન ઉત્સર્ગ માર્ગ તથા અપવાદ માર્ગ બતેના જાણકાર હતા. પહેલાંની ગાથામાં આચાર્ય નાગાર્જુનની સ્તુતિ કર્યા પછી આ ગાથામાં વાચક-ઉપાધ્યાય નાગાર્જુનની સ્તુતિ છે. આ બંને જુદી જુદી વ્યક્તિ છે કારણ કે સૂત્રકારે જુદી જુદી ગાથામાં જુદા જુદા વંદન કરવામાં આવ્યાં છે. તેથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ સ્તુતિગાથાઓમાં આચાર્યોની સાથે ઉપાધ્યાયોને પણ સંગ્રહિત કરેલ છે.

(૩૧) શ્રી ગોવિંદ આચાર્ય :-

૪૧ ગોવિંદાણ પિ ણમો, અણુઓગે વિડલધારણિદાણ ।
ણિચ્ચ ખંતિદયાણ પરૂવળે દુલ્લભિદાણ ॥

શાંદાર્થ :- અણુઓગે વિઉલધારણિદાણ = અનુયોગ સંબંધી ધારણાવાન આચાર્યો પૈકી ધારણામાં ઈન્દ્ર સમાન, ણિચ્ચ = નિત્ય, ખંતિદયાણ = ક્ષમા અને દ્યા આદિની, પરૂવળે = પ્રરૂપણ કરવામાં, દુલ્લભિંદાણ = ઈન્દ્રને પણ દુર્લભ એવા ગુણસંપત્તિ, ગોવિંદાણંપિ = આચાર્ય ગોવિંદને પણ.

ભાવાર્થ :- વિપુલ અનુયોગધરોમાં ઈન્દ્રસમાન અને સદા ક્ષમા, દ્યા આદિ ગુણોની પ્રરૂપણ કરવામાં ઈન્દ્ર માટે પણ દુર્લભ એવા ગુણવાન શ્રી ગોવિંદ આચાર્યને હું નમસ્કાર કરું છું.

વિવેચન :-

ઉક્ત ગાથામાં જિતેન્દ્રિય, નિઃશલ્ઘ્યત્રતી, શ્રી સંઘના શાસ્ત્રા તેમજ સન્માર્ગ પ્રદર્શક આચાર્ય પ્રવર શ્રી ગોવિંદ આચાર્યને ગુણ નિષ્પત્ત વિશેષણોથી સ્તુતિ સાથે વંદન કર્યા છે. જેમ સર્વ દેવોમાં ઈન્દ્ર પ્રધાન હોય છે તેમજ તત્કાલીન અનુયોગધર આચાર્યોમાં ગોવિંદાચાર્ય પણ ઈન્દ્ર સમાન પ્રધાન (પ્રમુખ) હતા. તેઓશ્રી ક્ષમાપ્રધાન દ્યાવાન હતા કેમ કે અહિંસાની આરાધના ક્ષમાશીલ વ્યક્તિ જ કરી શકે છે. દ્યાવાન વ્યક્તિ જ ક્ષમાશીલ બની શકે છે તેથી ક્ષમા અને દ્યા બત્તે પદ પરસ્પર અન્યોન્ય આશ્રયી છે. એક વિના બીજાનો અભાવ રહે છે. સમગ્ર આગમ સાહિત્યના વેતા હોવાથી તેમની વ્યાખ્યાન શૈલી અદ્વિતીય હતી. એવા આચાર્ય ગોવિંદના પ્રવચનો ઈન્દ્રને પણ દુર્લભ હતા.

(૩૨) શ્રી ભૂતદિન આચાર્ય :-

- ૪૨** તત્તો ય ભૂયદિણં, ણિચ્ચ તવસંજમે અણિવ્બિણં ।
પંડિયજણ સમ્માણં, વંદામો સંજમવિહિણું ॥
- ૪૩** વર-કણગ-તવિય-ચંપગ-વિયસિય-વર-કમલ-ગબ્ભસરિવણે ।
ભવિય-જણ-હિયય-દઝએ, દ્યાગુણવિસારએ ધીરે ॥
- ૪૪** અઙ્ગુભરહપ્પહાણે બહુવિહસજ્જાય-સુમુણિય-પહાણે ।
અણુઓગિય-વરવસભે ણાઇલકુલ-વંસણંદિકરે ॥
- ૪૫** જગભૂયહિયપ્પગબ્મે, વંદેઽહં ભૂયદિણમાયરિએ ।
ભવ-ભય-કુચ્છેયકરે, સીસે ણાગજ્જુણરિસીણ ॥

શાંદાર્થ :- અણિવ્બિણં = ખેદરહિત, પંડિયજણસમ્માણં = પંડિતજનોથી સન્માનીય, સંજમ-વિહિણું = સંયમ વિધિના વિશેષ જાણકાર, ભૂયદિણં = આચાર્ય ભૂતદિનને.

વરકણગ તવિય = તપાવેલા વિશુદ્ધ સુવર્ણ જેવા, ચંપગ = ચંપક પુષ્પ જેવા, વિયસિય(વિમઉલ) -વર- કમલ-ગબ્ભસરિવણે = વિકસિત ઉતામ કમળના ગર્ભસમાન વર્ણવાન,

ભવિય-જણ-હિયયદિએ = ભવ્યજનોના હદ્યમાં વસેલા, દયાગુણવિસારએ = કૂરહદ્યી લોકોના મનમાં દ્યાગુણ ઉત્પત્ત કરાવવામાં વિશારદ, ધીરે = વિશિષ્ટ બુદ્ધિ વડે સુશોભિત.

અહૃભરહપ્પહાણે = દક્ષિણાર્દ્ધ ભરતના યુગપ્રધાન, બહુવિહ સજ્જાય-સુમુણિયપહાણે = વિવિધ પ્રકારના સ્વાધ્યાયમાં શ્રેષ્ઠ વિજ્ઞાતા, અણુઓગિય વરવસભે = અનુયોગધરોમાં વૃષભ સમાન શ્રેષ્ઠ, ણાઇલકુલવંસણંદિકરે = નાગોન્દ્રકુળ તથા વંશને પ્રસત્ત કરનારા,

જગભૂયહિયપ્પગઢભે = સંસારના પ્રાણીમાત્રને હિતોપદેશ આપવામાં સમર્થ, ભવભયવુચ્છેયકરે = સંસારના ભયને નષ્ટ કરનારા, સીસે ણાગજ્જુણરિસીણં = નાગાર્જુન ઋષિના સુશિષ્ય, વંદેઽહં ભૂયદિણમાયરિએ = ભૂતદિન આચાર્યને હું વંદન કરું છું.

ભાવાર્થ :- ત્યાર બાદ તપ અને સંયમની આરાધના તેમજ તેના પાલનમાં પ્રાણાંત કષ્ટ અથવા ઉપસર્ગ આવવા છીતાં સદા ખેદ રહિત-પ્રસત્ત રહેનાર, પંડિતજનોથી સંન્માનીય, સંયમની ઉત્સર્ગ અને અપવાદ વિધિના વિશેષ શાતા ઈત્યાદિ ગુણ યુક્ત આચાર્ય ભૂતદિનને હું વંદન કરું છું.

જેના શરીરનો વર્ણ તપાવેલ ઉત્તમ સોના જેવો, સોના જેવા વર્ણવાળા ચંપક પુષ્પ જેવો અથવા ખીલેલા ઉત્તમ કમળની પરાગ જેવો પીત વર્ણ હતો. જે ભવ્ય પ્રાણીઓના હદ્યમાં વસી ગયા હતા. જે જનસમૂહમાં દ્યાનો ગુણ ઉત્પત્ત કરાવવામાં વિશારદ, ધૈર્યગુણયુક્ત હતા.

દક્ષિણાર્દ્ધ ભરતક્ષેત્રના યુગપ્રધાન, વિવિધ પ્રકારના સ્વાધ્યાયના પરમ વિજ્ઞાતા, સુયોગ સાધુઓને યથોચિત સ્વાધ્યાય, ધ્યાન અને વૈયાવૃત્ય આદિ શુભકાર્યોમાં નિયુક્ત કરનારા અને નાગોન્દ્ર કુળની પરંપરાને વધારનારા હતા.

દરેક પ્રાણીને ઉપદેશ આપવામાં નિપુણ, ભવરૂપ ભીતિને નષ્ટ કરનારા અર્થાત્ શીઘ્ર મુક્તિગામી આચાર્યશ્રી નાગાર્જુન ઋષિના શિષ્ય ભૂતદિન આચાર્યને હું વંદન કરું છું.

વિવેચન : -

ઉપર્યુક્ત ચાર ગાથાઓમાંથી પહેલી ગાથામાં દેવવાચકજીએ આચાર્ય ભૂતદિનના ચારિત્રગુણોનું અને પછીની ત્રણે ય ગાથાઓમાં શરીરના ગુણોનું, લોકપ્રિયતાનું, ગુરુનું, કુળનું અને વંશનું વર્ણન કર્યું છે. તેથી એમ પ્રતીત થાય છે કે દેવવાચકજી તેમના પ્રત્યે પરમ શ્રદ્ધાવાન અને અત્યંત નિકટના પરિચિત હતા.

તેઓશ્રી પરીષહ અને ઉપસર્ગ સહન કરવામાં ધૈર્યવાન હતા, તેઓએ અહિંસાનો પ્રચાર કેવળ શબ્દોથી નહીં પણ ભવ્ય જીવોના હદ્ય સુધી પહોંચાડ્યો હતો. તેઓશ્રી અંગશાસ્ત્ર અને અંગબાહી શાસ્ત્રની સ્વાધ્યાય કરવામાં અગ્રગણ્ય યુગપ્રવર્તક આચાર્ય હતા. તેઓશ્રીની આજાને ચતુર્વિધ શ્રી સંધ શિરોમાન્ય કરતો હતો. તેઓશ્રી નાગોન્દ્ર કુળવંશીય હતા. તેઓશ્રીએ સર્વપ્રકારના ભયનો ઉચ્છેદ કર્યો

હતો. તેઓશ્રી હિતોપદેશ આપવામાં પૂર્ણ સમર્થ હતા.

ગાથા ઓગણચાલીસમાં કહેલ આચાર્યશ્રી નાગાર્જુનના તેઓ શિષ્ય હતા. અહીં સ્તુતિકર્તા શ્રી દેવવાચકે આ ગુરુ અને શિષ્યની સ્તુતિ વચ્ચે બે શ્રુતધરોને વંદન કરેલ છે. (૧) નાગાર્જુન વાચક (૨) આચાર્ય ગોવિંદ. તે બંને કોના શિષ્ય હતા, તેનો ઉલ્લેખ અહીં કરેલ નથી.

(૩૩) શ્રી લોહિત્ય આચાર્ય :-

૪૬

**સુમુણિય-ળિચ્ચાળિચ્ચં, સુમુણિય-સુત્તત્થધારયં વંદે ।
સંભાવુબભાવણયા, તત્થં લોહિચ્ચણામાણં ॥**

શાન્દાર્થ :- ણિચ્ચાળિચ્ચં = નિત્ય અને અનિત્યરૂપથી દ્રવ્યોને, સુમુણિય = સારી રીતે જાણનારા (બીજુવાર), સુમુણિય = સારી રીતે, સુત્તત્થ = સૂત્ર અને અર્થને, ધારયં = ધારણ કરનારા, સંભાવુબભાવણયા તત્થં = યથાવસ્થિત ભાવોને સમ્યક્ પ્રકારે પ્રરૂપણ કરનારા, લોહિચ્ચણામાણં = લોહિત્ય નામના આચાર્યને, વંદે = હું વંદન કરું છું.

ભાવાર્થ :- નિત્ય અને અનિત્યરૂપથી વસ્તુતત્ત્વને સમ્યક્ રીતે જાણનારા અર્થાત્ ન્યાય શાસ્ત્રના ગણમાન્ય પંડિત, સુવિજ્ઞાત સૂત્રાર્થને ધારણ કરનારા અને ભગવત્ પ્રરૂપિત સદ્ગ્રાવોને યથાતથ્ય પ્રકાશનારા એવા શ્રી લોહિત્ય નામના આચાર્યને હું પ્રણામ કરું છું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત ગાથામાં આચાર્ય ગોવિંદ અને ભૂતદિન પછી લોહિત્ય નામના આચાર્યનો પરિયય આપી તેમને વંદના કરેલ છે. મહાન આચાર્ય લોહિત્યમાં ત્રણ ગુણ વિશિષ્ટ કહેલ છે, જેમ કે— (૧) તેઓ પદાર્થના સ્વરૂપને સારી રીતે જાણતા હતા. સર્વ પદાર્થો દ્રવ્યથી નિત્ય છે અને પર્યાયથી અનિત્ય છે. જૈનદર્શન કોઈ પણ પદાર્થને એકાંત નિત્ય માનતું નથી અને એકાંત અનિત્ય પણ ન માનતું નથી.

(૨) તેઓશ્રી સૂત્ર અર્થના વિશેષજ્ઞ હતા. (૩) તેઓશ્રી પદાર્થોના યથાવસ્થિત પ્રકાશન, પ્રરૂપણ કરવામાં પૂર્ણ દક્ષ હતા અર્થાત્ પદાર્થોના યથાર્થ સ્વરૂપને જાણીને તેની વ્યાખ્યા કરતા હતા. તે વ્યાખ્યા અવિસંવાદી, સત્ય અને સમ્યક્ હોવાથી સર્વ માન્ય હતી.

આ કથનથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે— સાધક સૂત્ર અને અર્થને ગુરુમુખથી શ્રવણ કરે અને તેને શ્રદ્ધા સાથે હૃદયમાં ધારણ કરે. ત્યાર બાદ સ્યાદ્વાદ શૈલીથી પદાર્થોના યથાર્થ સ્વરૂપનું વિવેચન કરે, ત્યારે જ જનતામાં ધર્માપદેશનો પ્રભાવ પડી શકે.

(૩૪) શ્રી દૂષ્યગણી આચાર્ય :-

૪૭

**અત્થ-મહત્થકખાર્ણિ, સુસમણવકખારણ-કહણ-ળિવ્વાર્ણિ ।
પયર્ઝે મહુરવાર્ણિ, પયઓ પણમામિ દૂસગર્ણિ ॥**

૪૮

તવ-ણિયમ-સચ્ચ-સંજમ, વિણયજ્જવ-ખંતિ-મદ્વરયાણ ।
સીલગુણગદ્વિયાણ, અણુઓગ-જુગપ્પહાણાણ ॥

૪૯

સુકુમાલકોમલતલે, તેસિં પણમામિ લક્ખણપસત્થે ।
પાએ પાવયણીણ, પડિચ્છય-સાએહિં પણિવઙ્ગાએ ॥

શાન્દાર્થ :- અત્થ-મહત્થ-ક્રખાણિં = શાસ્ત્રના અર્થ અને મહાર્થની ખાણ સમાન, સુસમણ = ગુણ સંપત્ત સુશ્રમણો માટે, વક્રખાણ = આગમોનું વ્યાખ્યાન, કહણ = પૂછેલા વિષયોનું કથન કરી, ણિવ્વાણિં = સમાધાન કરનાર, પર્યર્ઝાએ = પ્રકૃતિથી, મહુરવાણિં = મધુર વાણી બોલનારા, દૂસગણિં = તે દૂષ્યગણીજીને, પયઓ = ભાવપૂર્વક, સમ્માનપૂર્વક, પણમામિ = હું પ્રણામ કરું છું.

તવ-ણિયમ-સચ્ચ-સંજમ-વિણયજ્જવ-ખંતિ-મદ્વરયાણ = તપ, નિયમ, સત્ય, સંયમ, વિનય, આર્જવ, ક્ષમા, માર્દવ આદિ ગુણોમાં તત્પર રહેનાર, સીલગુણ-ગદ્વિયાણ = શીલ આદિ ગુણોમાં જેની ખ્યાતિ હતી, અણુઓગ-જુગપ્પહાણાણ = અનુયોગની વ્યાખ્યા કરવામાં યુગપ્રધાન હતા.

પાવયણીણ = પ્રવચન કુશળ, પ્રવચન પટુ, લક્ખણપસત્થે = પ્રશસ્ત લક્ષણોથી યુક્ત, સાએહિં = સેંકડો, પડિચ્છય = પ્રતીચ્છક, વાચના લેનાર, આગંતુક શ્રમણો દ્વારા, પણિવઙ્ગાએ = નમસ્કૃત, પ્રણામ પ્રાપ્ત, સેવિત, સુકુમાલકોમલતલે પાએ = સુકુમાર અને સુકોમળ ચરણ કમળોમાં.

ભાવાર્થ :- શાસ્ત્રોના અર્થ અને મહાર્થની ખાણ સમાન અર્થાત્ અનુયોગ પદ્ધતિ દ્વારા આગમની વ્યાખ્યા કરવામાં કુશળ, સુસાધુઓને શાસ્ત્રની વાચના, જ્ઞાનદાન દેવામાં અને શિષ્યો દ્વારા પૂછાયેલા વિષયોનું સમાધાન શાંતિથી કરવામાં દક્ષ અને પ્રકૃતિથી મધુરભાષી એવા દૂષ્યગણી આચાર્યને હું સન્માન-પૂર્વક પ્રણામ કરું છું.

તપ, નિયમ, સત્ય, સંયમ, વિનય, સરળતા, ક્ષમા, નમ્રતા આદિ શ્રમણધર્મમાં સંલગ્ન, શીલ ગુણોથી વિખ્યાત અને તત્કાલીન યુગમાં અનુયોગની શૈલીથી વ્યાખ્યા કરવામાં યુગપ્રધાન;

સેંકડો આગંતુક જિજ્ઞાસુ શ્રમણો દ્વારા નમસ્કૃત-સેવિત, શુભ ચિહ્નોથી અંકિત તથા સુકુમાર અને સુકોમળ છે ચરણ તળ જેના એવા પ્રવચન પ્રભાવક આચાર્ય દેવ દૂષ્યગણિના શ્રી ચરણોમાં હું પ્રણામ કરું છું.

વિવેચન :-

આચાર્ય લોહિત્યની વિશેષતાનું દિગ્દર્શન કરાવીને ત્યારખાદ ઉક્ત ગાથાઓમાં શ્રી દૂષ્યગણીજીની સ્તુતિ કરી છે. સૂત્રની વ્યાખ્યાનો અર્થ અને તેની વિભાગા, વાર્તિક, અનુયોગ, નય તેમજ સત્તભંગી આદિ વડે વિશિષ્ટ અર્થ દેખાડવાની શક્તિને મહાન અર્થ કહેવાય છે. હંમેશાં સૂત્ર અલ્પ અક્ષરયુક્ત હોય છે

અને તેના અર્થ વિશાળ હોય છે. જેમ ખાણમાંથી ખનિજ પદાર્થો નીકળે છે, તે ક્યારે ય કીણ થતાં નથી. તેમજ દૂષ્યગણીજી પણ સૂત્રના અર્થ દેખાડવામાં ખાણ સમાન હતા.

તેઓશ્રી મૂળગુણ અને ઉત્તરગુણ સંપત્ત મુનિવરોને સૂત્રની વ્યાખ્યા અપૂર્વ શૈલીથી સમજાવતા હતા, ધર્મપદેશ કરવામાં દક્ષ હતા, શ્રુતજ્ઞાન વિષયક પ્રશ્ન પૂછવા પર તેનું સમાધાન મીઠી મધુરી ભાષામાં કરતા હતા. કોઈ શિષ્ય પ્રમાણના કારણે લક્ષ્યબિંદુથી સખલિત થાય તો તેનું અનુશાસન અને પ્રશિક્ષણ શાંત ભાવે કરતા, જેથી તે શિષ્ય ફરીથી ભૂલ કરતા ન હતા.

આ ગાથાઓમાં દૂષ્યગણીજીના અસાધારણ ગુણોનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. અસાધારણ ગુણોની સ્તુતિ જ વસ્તુત: સ્તુતિ કહેવાય છે. તેઓ બાર પ્રકારના તપ, અભિગ્રહ આદિ નિયમ, દશ પ્રકારે શ્રમણ ધર્મ, દશ પ્રકારે સત્ય, સત્તર પ્રકારનો સંયમ, સાત પ્રકારનો વિનય, ક્ષમા, સુકોમળતા, સરળતા તેમજ શીલ આદિ ગુણોમાં વિખ્યાત હતા. એ યુગમાં યાવન્માત્ર અનુયોગધર આચાર્ય હતા. તેમાં તેઓશ્રી પ્રધાન હતા. આ ગાથા ૪૮માં મુખ્યત્વે જ્ઞાન અને ચારિત્રની સિદ્ધિ કરી છે. શ્રુતજ્ઞાનમાં અનુયોગ પદ અને ચારિત્રમાં ઉક્ત ગાથાના ત્રણ પદોમાં વર્ણિત ગુણોમાં તેઓશ્રી સંલગ્ન રહેતા હતા. આ ગાથા પ્રત્યેક આચાર્ય માટે મનનીય તેમજ અનુકરણીય છે. આ ગાથામાં કિયાપદ ન હોવાથી એમ લાગે છે કે ૪૮ મી ગાથાથી સંબંધિત છે.

૪૮ મી ગાથામાં દૂષ્યગણીના વિશિષ્ટ ગુણો સાથે તેમનો પાદપદાનો ઉલ્લેખ કરેલ છે. જેના ચરણોમાં કમળ, શાંખ, ચક, અંકુશ આદિ શુભ લક્ષ્યાં હોય, તે લક્ષ્યણ સંપત્ત કહેવાય છે. તેઓશ્રીના ચરણ લક્ષ્યણ સંપત્ત અને કમળ જેવા સુકોમળ તથા સુંદર હતા.

સેકડો પ્રતીચ્છકો દ્વારા તેના ચરણકમળ સેવિત અને વંદનીય હતા. જે મુનિવર શ્રુત અભ્યાસ માટે પોતપોતાના આચાર્યની આજ્ઞા મેળવીને અન્ય ગણથી વિશિષ્ટ વાચના માટે આવતા હતા તેવા પ્રાતીચ્છક શિષ્યોને જેઓ રહસ્યભરી વાતોનું વિસ્તૃત વર્ણન કરતા હતા એવા આચાર્ય શ્રી દૂષ્યગણીના ચરણોમાં આ ત્રણ ગાથાઓ દ્વારા સ્તુતિ સાથે વંદન કરવામાં આવેલ છે. દૂષ્યગણીજી નજીકના ઉપકારી ગુરુ હોવાથી દેવવાચકે તેઓની અધિક ભાવભીની વંદના અને સ્તુતિ કરી છે. વાસ્તવમાં દૂષ્યગણીની વાણીમાં માધુર્ય, મનમાં સ્વચ્છતા અને બુદ્ધિમાં સ્કુરણા હતી. તેઓશ્રી પ્રવચન પ્રભાવનામાં અદ્વિતીય અને ચારિત્રમાં ઉજ્જવળ હતા.

અવશોષ અનુયોગધરોને વંદન : -

૫૦ જે અણે ભગવંતે, કાલિય સુય આણુઓગિએ ધીરે ।
તે પણમિઝણ સિરસા, ણાણસ્સ પર્સ્વવણ વોચ્છં ॥

શાન્દાર્ય :- અણે = અન્ય, જે = જેઓ, કાલિય-સુય-આણુઓગિએ = કાલિકશ્રુત અને તેના અર્થ વિસ્તારના અર્થાત્ અનુયોગના જાણકાર, ધીરે = ગંભીર, ભગવંતે = વિશેષ શ્રુતધર આચાર્ય ભગવાન

થયા છે, તે = તેઓને, સિરસા = ભસ્તક વડે, પણમિકુળ = પ્રણામ કરીને, જાણસ્સ = જ્ઞાનની, પરૂવળં = પ્રરૂપણા, વોચ્છં = કરીશ.

ભાવાર્થ :- પહેલાંની ગાથાઓમાં સ્તુતિ કરેલ યુગપ્રધાન આચાર્યો સિવાયના જે કોઈ કાલિકસૂત્રોના જ્ઞાતા અને તેના અનુયોગને ધારણ કરનાર ધીરગંભીર જ્ઞાત અજ્ઞાત આચાર્ય ભગવંત થયા છે, તે બધાને પ્રણામ કરીને હું (દેવવાચક) જ્ઞાનની પ્રરૂપણા કરીશ અર્થાત્ પાંચ જ્ઞાનનું વર્ણન કરીશ.

વિવેચન :-

આ પચાસમી ગાથામાં દેવવાચકજીએ કાલિક શુતાનુયોગના ધર્તા પ્રાચીન તેમજ તદ્દ્યુગીન અન્ય આચાર્યો કે જેઓનો નામોલ્લેખ નથી કર્યો, તેઓને પણ સવિનય શ્રદ્ધાપૂર્વક વંદન કરીને જ્ઞાનની પ્રરૂપણા કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. તેનાથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે— આ પહેલાની ગાથાઓમાં જે આચાર્યોની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે તે પણ કાલિકશુત અનુયોગના ધારણકર્તા હતા. એટલે કે આવા વિશિષ્ટ અનુયોગધર આચાર્યોની અહીં સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. તેમાં કેટલાક સમકાલીન પણ છે અને કેટલાય પાટાનુપાટવાળા પણ છે. તાત્પર્ય એ છે કે અહીં વર્ણવેલ સ્તુતિ કોઈ પરંપરા પણવલી નથી, માત્ર બહુશુત અનુયોગધરોની સ્તુતિ છે. આ બધા આચાર્યો અંગશુત અને કાલિકશુત ધર્તા ઉદ્ભબ વિદ્ધાન હતા. વિશિષ્ટ બુદ્ધિ વડે સુશોભિત હતા. જેઓ શુતરતન રાશિથી પરિપૂર્ણ હતા, સમગ્ર ઐશ્વર્ય આદિથી સંપત્ત હતા, એવા કાલિક શુતાનુયોગી દરેકને નમસ્કાર કર્યા છે.

અહીં ગાથા રૂપ થી પ૦ સુધીમાં દિવંગત આત્માઓની સ્તુતિ કરતાં વંદે અથવા વંદામિ શબ્દ વડે તેઓને સમ્માનિત કરવામાં આવ્યા છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે ગુણવાન દિવંગત ચારિત્રાત્માઓનું સ્મરણ કીર્તન કરતાં તેઓને માટે વંદે, વંદામિ, સિરસાવંદે શબ્દોનો પ્રયોગ કરી શકાય છે. દિવંગત ચારિત્રાત્માઓની સ્તુતિ અથવા ગુણગાન તેઓની પૂર્વ અવસ્થાની અપેક્ષાએ કરાય છે. ગાથામાં જે "પરૂવળં" પદ આપ્યું છે તે વક્ષ્યમાણ જ્ઞાનના ભેદ-ઉપભેદનું કથન કરનારા સૂત્રથી અભિપ્રેત છે. દેવવાચકજીએ અંગશુત, કાલિકશુત તેમજ "જ્ઞાનપ્રવાદ" પૂર્વ રૂપ મહોદ્વિથી સંકલન કરીને જ્ઞાનના વિષયને લઈને આ સૂત્રની રચના કરી છે.

દેવવાચકજી કોણ હતાં? ઉત્તર— દેવવાચક દૂષ્યગણિના શિષ્ય દેવેન્દ્ર મુનિ હતા અને સમયાંતરે તેઓએ વાચકપદને પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પછી જ તેઓ દેવર્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણ બન્યા.

પ્રકરણ : પ્રસ્તુત આગામમાં અધ્યયન વર્ગ કે પ્રકરણ જેવા ભેદ નથી. આ શાસ્ત્ર અખંડ રૂપે એક જ છે. પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં વિષયની અપેક્ષાએ પ્રકરણ શબ્દથી વિભાજન કર્યું છે.

॥ સ્તુતિ ગાથાઓ સંપૂર્ણ ॥

બીજું પ્રકરણ

શ્રોતા અને પરિષદ

શ્રોતાઓનાં ચૌદ દષ્ટાંત :-

૧

**સેલઘણ-કુડગ-ચાલણી, પરિપુણણ-હંસ-મહિસ-મેસે ય ।
મસગ-જલૂગ-વિરાલી, જાહગ-ગો-ભેરિ-આભીરી ॥**

શાસ્ત્રાર્થ :- સેલઘણ = ચીકણો ગોળ પત્થર અને પુષ્કરાવર્ત મેઘ, કુડગ = ધડો, ચાલણી = ચાળણી, પરિપુણણ = પરિપૂર્ણક, સુધરીનો માળો, ગરણી, હંસ = હંસ પક્ષી, મહિસ = ભેંસ, મેસે ય = બકરી, મસગ = મશક, જલૂગ = જળો અથવા ઈતરી, વિરાલી = બિલાડી, જાહગ = સેંહલો, એક જાતનો ઉંદર, ગો = ગાય, ભેરિ = ભેરી(એક પ્રકારનું વાજિંત્ર), આભીરી = આહીર દંપતી.

ભાવાર્થ :- (૧) ચીકણો ગોળ પત્થર અને પુષ્પકરાવર્તમેઘ (૨) માટીનો ધડો (૩) ચાલણી (૪) ગરણી (૫) હંસપક્ષી (૬) ભેંસ (૭) બકરી (૮) મશક (૯) જળો (૧૦) બિલાડી (૧૧) ઉંદર (૧૨) ગાય (૧૩) ભેરી (૧૪) આહીરદંપતી. આ ચૌદ પ્રકારના શ્રોતાજનો હોય છે.

વિવેચન :-

શાસ્ત્રના શુભ આરંભમાં, વિઘનને દૂર કરવા માટે મંગલાચરણરૂપે—સ્વરૂપ અર્હતું આદિનું કીર્તન કરીને પછી જ્ઞાનના પ્રકરણમાં આગમજ્ઞાનની પ્રમુખતાએ તેને શ્રવણ કરવાનો અધિકાર કોને કોને છે ? અને કયા પ્રકારના શ્રોતા જ્ઞાન પ્રાપ્તિના અધિકારી હોય છે ? એ સ્પષ્ટ કરવા માટે સૂત્રકારે આ ચૌદ દષ્ટાંતો આપીને શ્રોતાઓનું વર્ણન કરેલ છે અને તેના દ્વારા શ્રોતાઓની યોગ્યતા—અયોગ્યતાને સમજાવી છે.

ઉત્તમ વસ્તુ મેળવવાનો અધિકાર સુયોગ વ્યક્તિને જ હોય છે. જે જિતેન્દ્રિય હોય, વિશુદ્ધ ચારિત્રવાન હોય, જે અતિયારી અને અનાચારી ન હોય, ક્ષમાશીલ હોય, સદાચારી તેમજ સત્યપ્રિય હોય એવા ગુણોથી યુક્ત વ્યક્તિ જ શુતજ્ઞાનનો લાભ મેળવવાનો અધિકારી હોય છે, તે જ સુપાત્ર છે.

આ ગુણોથી વિપરીત જે દુષ્ટ, મૂઢ અને હઠાગ્રહી હોય તેઓ કુપાત્ર છે. તેવા લોકો શુતજ્ઞાનના અધિકારી બની શકતા નથી. તેઓ શુતજ્ઞાનથી બીજાઓનું જ નહિ પોતાનું પણ અહિત કરે છે. અહીં સૂત્રકારે શ્રોતાઓની ચૌદ ઉપમાઓ આપી છે તેનો ભાવ આ પ્રમાણે છે—

(૧) **શૈલ-ઘન** :- અહીં શૈલનો અભિપ્રાય ગોળ મગ જેવડો ચીકણો પત્થર છે. ઘન એ પુષ્કરાવર્ત મેઘનો સૂચ્યક છે. મગ જેવા ગોળ અને ચીકણા પત્થર પર સાત અહોરાત્ર પર્યત નિરંતર મૂશળધાર વરસાદ વરસતો રહે તો પણ તે પત્થર અંદરથી ભીજાતો નથી, એ જ રીતે શૈલઘન જેવા શ્રોતાઓ તીર્થકર અને શુતકેવળી આદિના ઉપદેશથી પણ સન્માર્ગ પર આવી શકતા નથી, તો પછી આચાર્ય અને મુનિઓના ઉપદેશનો તેના પર શું પ્રભાવ પડે ? તેવા શ્રોતાઓ ગોશાલક આજીવક અને જમાલીની જેમ દુરાગ્રહી હોય છે. ભગવાન મહાવીર પણ તેઓને સન્માર્ગ પર ન લાવી શક્યા તો પછી બીજાની તો વાત જ શું કરવી ?

(૨) **કુડગ** :- કુડકનો અર્થ છે ઘડો. ઘડા બે પ્રકારના હોય છે. કાચા અને પાકા. અગ્નિથી જેને પકાવેલા નથી એવા કાચા ઘડામાં પાણી ટકી શકતું નથી. એ જ રીતે અભૂધ શિષ્યના હદ્યમાં શુતજ્ઞાન ટકી શકતું નથી.

પાકા ઘડા પણ બે પ્રકારના હોય છે— નવા અને જૂના(પુરાણા). એમાં નવા ઘડા શ્રેષ્ઠ છે. નવા ઘડામાં નાખેલું ગરમ પાણી પણ થોડા સમયમાં ઢું બની જાય છે, તેમજ કોઈ વસ્તુ જલ્દી બગડતી નથી. એ જ રીતે લઘુવ્યમાં દીક્ષિત થયેલ મુનિના હદ્યમાં સીયેલ સંસ્કાર સુંદર પરિણામ લાવે છે.

જૂના ઘડા પણ બે પ્રકારના છે. એક ઘડો પાણીથી ભરેલો છે ને બીજો ઘડો કોરો છે. ઘડામાં પ્રતિદિન પાણી ભરવાથી તે જૂનો અર્થાત્ રીફો થઈ જાય છે. એમ કેટલાક શ્રોતા યુવાવસ્થાથી જ મિથ્યાત્વની કાલિમાથી યુક્ત બની જાય છે. તેને ઉપદેશની કોઈ અસર થતી જ નથી, પણ કોરા ઘડા જેવા શ્રોતાનું હદ્ય ઉપદેશ રૂપ પાણીથી ભીજાય છે.

ગંધ્યુક્ત ઘડા બે પ્રકારના છે— એક સુગંધિત પદાર્થોથી વાસિત અને બીજો દુગંધિત પદાર્થોથી વાસિત. એ જ રીતે શ્રોતા પણ બે પ્રકારના છે. પહેલા પ્રકારના શ્રોતા સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ગુણોથી યુક્ત હોય છે અને બીજા પ્રકારના શ્રોતા કોધાદિ કષાયોથી યુક્ત હોય છે.

અર્થાત્ જે શ્રોતાઓ મિથ્યાત્વ, વિષય, કષાય વગેરે કુસંસ્કારોને છોડી દે છે તે શુતજ્ઞાનના અધિકારી બને છે અને જે કુસંસ્કારોને છોડતા નથી, તે શુતજ્ઞાનના અધિકારી બની શકતા નથી.

(૩) **ચાલણી** :- ચાલણીમાં પાણી ભરાઈને તત્કાળ નીકળી જાય છે, એવી જ રીતે જે શ્રોતા ઉપદેશ અને શાનને સાંભળીને તુરત જ ભૂલી જાય છે, તે ચાલણી જેવા શ્રોતા છે.

(૪) **પરિપૂર્ણક** :- સુધરીનો માળો અથવા ગરણી. જેના વડે દૂધ અને પાણી ગાળવામાં આવે તો તે સારને છોડીને કચરા વગેરેને પોતાનામાં રાખે છે. એ જ રીતે કેટલાક શ્રોતા સારપદાર્થને છોડીને અસારને ગ્રહણ કરે છે. એવા શ્રોતા શુતજ્ઞાનના અધિકારી બની શકતા નથી.

(૫) **હંસ** :- પક્ષીઓમાં હંસને શ્રેષ્ઠ કહેલ છે. હંસ પ્રાય: માનસરોવર અથવા ગંગા આદિ નદીના કિનારા પર રહે છે. હંસની એક વિશેષતા છે કે તે દૂધ મિશ્રિત પાણીમાંથી દૂધના અંશને જ ગ્રહણ કરે છે,

એમ કેટલાક શ્રોતા હંસ સમાન ગુણગ્રાહી હોય છે. તે શુત્રશાનના અધિકારી બની શકે છે.

(૬) મેષ :- બકરી આગળના બત્તે ગોઠણને જમીન પર ટેકાવીને સ્વચ્છ પાણી પીએ છે. તે પાણીને ગંદુ કરતી નથી એ જ રીતે જે શ્રોતા એકાગ્રચિતે શાસ્ત્ર શ્રવણ કરી ગુરુને પ્રસન્ન કરે છે અને વાતાવરણને સ્વચ્છ રાખે છે, તેવા શ્રોતા શાસ્ત્ર શ્રવણના અધિકારી અને સુપાત્ર કહેવાય છે.

(૭) મહિષ :- ભેંસ જળાશયમાં પડીને સ્વચ્છ પાણી ગંદુ બનાવી દે છે તેમજ જળમાં મળ-મૂત્ર પણ કરે છે. તે સ્વયં સ્વચ્છ પાણી પીએ નહીં અને સાથીઓને સ્વચ્છ પાણી પીવા પણ ન હે. એ જ રીતે અવિનીત શ્રોતા ભેંસ જેવા છે. જ્યારે આચાર્ય ભગવાન શાસ્ત્ર વાચના દઈ રહ્યા હોય તે સમયે ન તો સ્વયં એકાગ્રચિતે સાંભળો અને ન બીજાને સાંભળવા હે. તેઓ હાંસી-મશકરી, તોફાન, કુતર્ક અને વિતંડાવાદમાં પડીને અમૂલ્ય સમય નષ્ટ કરે છે. એવા શ્રોતા શુત્રશાનના અધિકારી બની શકતા નથી.

(૮) મશક :- ડાંસ-મચ્છરોનો સ્વભાવ મધુર રાગ(ગણગણાટ) સંભળાવીને શરીર પર ડંખ મારવાનો છે. એ જ રીતે જે શ્રોતા ગુરુની નિંદા કરીને તેને કષ્ટ પહોંચાડે છે, તેવા શ્રોતા શુત્રશાનના અધિકારી બની શકતા નથી.

(૯) જલૌકા :- જળો મનુષ્યના શરીરમાં ગૂમડાં આદિ ખરાબ ભાગ પર મૂકવાથી તે સડેલા ભાગમાંથી ખરાબ લોહીને જ પીએ છે. શુદ્ધ લોહીને તે પીવે નહિ અથવા ઈતદી ગાયના આંચળમાં રહે છે તે ગાયનું લોહી પીએ છે પણ દૂધ પીતી નથી. એ જ રીતે કેટલાક શ્રોતા આચાર્ય આદિના સદ્ગુણો અર્થાત્ આગમજ્ઞાનને છોડીને દુર્ગુણોને ગ્રહણ કરે છે. એવા શ્રોતા શુત્રશાનના અધિકારી બની શકતા નથી.

(૧૦) બિલાડી :- બિલાડીનો સ્વભાવ દહીં-દૂધ આદિ પદાર્થોથી ભરેલા વાસણને નીચે પદ્ધાડીને પછી ચાટવાનો છે અર્થાત્ ધૂળયુક્ત પદાર્થોનો આહાર કરે છે. એ જ રીતે કેટલાક શ્રોતા ગુરુ પાસેથી પ્રત્યક્ષ શાન લેતા નથી પરંતુ બીજા નીજા આગળથી સાંભળીને અર્થાત્ સત્યાસત્યનો ભેદ સમજ્યા વગર જ ગ્રહણ કરે છે. એવા બિલાડી જેવા શ્રોતા શુત્રશાનના અધિકારી બની શકતા નથી.

(૧૧) જાહગ :- જાહગ ઉંદર જેવું એક પ્રાણી છે. દૂધ, દહીં આદિ ખાદ્યપદાર્થ ખાતાં ખાતાં વચ્ચે આજુબાજુમાં ચાટીને સાફ કરી દે છે. એ જ રીતે જે શિષ્ય પૂર્વ ગ્રહણ કરે છે, સૂત્રાર્થને પાકા રાખે છે અને વચ્ચે વચ્ચે ગુરુ પાસેથી નવીન સૂત્રાર્થને ગ્રહણ કરે છે. એવા શ્રોતા જાહગની સમાન આગમજ્ઞાનના અધિકારી બને છે.

જાહગ = નોળિયો જેમ નોળિયો પ્રથમ પોતાની માતાનું દૂધ થોડું થોડું પીએ અને તે પાચન થયા પછી પૂનઃ થોડું પીએ એમ પોતાના શરીરને પુષ્ટ કરે, પછી મોટા ભૂજુંગના માન મર્દન કરે તેમ એકેક શ્રોતા આચાર્યાદિક પાસેથી પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે કાળે કાળે અભ્યાસ કરે, અભ્યાસ કરતાં ગુર્વાદિકને અત્યંત સંતોષ ઉપજાવે. તે કુમથી બહુશુત થઈ જાય છે. એવા શ્રોતા આગમના અધિકારી હોય છે.

(૧૨) ગૌ :— ગાયનું ઉદાહરણ આ રીતે છે— કોઈ યજમાને ચાર બ્રાહ્મણોને એક દૂઝણી ગાય દાનમાં આપી. એ ચારે ય બ્રાહ્મણોએ ગાયને ક્યારે ય ઘાસ કે પાણી આપ્યું નહીં. તેઓ એમ સમજતા હતા કે આ ગાય મારા એકલાની તો નથી, ચારેયની છે. તેઓ દોહવાના સમયે મોટું વાસણ લઈને આંચળ ધમધમાવીને દૂધ લઈ લેતા હતા. આખર ભૂખી ગાય ક્યાં સુધી દૂધ આપે? ક્યાં સુધી જીવિત રહે? પરિણામે ભૂખી તરસી ગાયે એક દિવસ પ્રાણ છોડી દીધા.

એ જ રીતે કેટલાક શ્રોતા વિચારે છે કે ગુરુજી મારા એકલાના તો નથી ને? પછી શા માટે મારે તેની સેવા કરવી જોઈએ? એવું વિચારીને તે ગુરુજીની સેવા કરતા નથી પણ ઉપદેશ સાંભળવા માટે અને શાનદાર દૂધને પ્રાપ્ત કરવા માટે જલ્દી દોડીને પહોંચી જાય છે. એવા શ્રોતા શુત્ખાનને ગ્રહણ કરી શકતા નથી.

બીજુ એક દષ્ટાંત આ પ્રમાણે છે— એક શેઠે ચાર બ્રાહ્મણને એક ગાય દાનમાં આપી. તેઓએ પ્રેમથી તે ગાયને ઘાસચારો, પાણી વગેરે આપ્યું, તેની ખૂબ સારી સેવા કરી, તેથી ગાયનું દૂધ પ્રમાણમાં વધી ગયું. તેઓને વધારે દૂધ મળવાથી તેઓ પ્રસત્ર થયા.

એ જ રીતે વિનીત શ્રોતા શુરૂની સેવા કરીને મીઠા શબ્દથી ગુરુને પ્રસત્ર કરીને, તેમની પાસેથી શાનદાર દૂધ ગ્રહણ કરે છે. એવા શ્રોતાઓ શાનના અધિકારી બને છે અને રત્નત્રયની આરાધના કરીને અજર-અમર બની શકે છે.

(૧૩) ભેરી :— ભેરી એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું વાજિંત્ર છે. એક વખત દ્વારિકા નગરીના અધિપતિ શ્રીકૃષ્ણને કોઈ એક ટેવે પ્રસત્ર થઈને દિવ્ય ભેરીની ભેટ આપી અને કહું કે આ ભેરીને છ-છ મહિને વગાડવી તેમાંથી મેઘધવનિ જેવો મીઠો અવાજ નીકળશે. આ ભેરીનો અવાજ સાંભળવાથી છ મહિના સુધી કોઈ પણ પ્રકારનો રોગ ઉત્પત્ત થશે નહીં અને પહેલાનો ઉત્પત્ત થયેલો રોગ નાટ થઈ જશે. આ ભેરીનો અવાજ બાર જોજન સુધી સંભળાશે. એમ કહીને દેવ પોતાના સ્થાનકે ચાલ્યો ગયો.

થોડા સમય પછી દ્વારિકામાં કોઈ રોગ ફેલાયો. ભેરી વગાડવાનો સમય થઈ ગયો હતો તેથી ભેરી વગાડવામાં આવી. જ્યાં સુધી તેનો અવાજ પહોંચ્યો ત્યાં સુધીના લોકોનો રોગ નાટ થઈ ગયો અર્થાતું રોગી સ્વસ્થ બની ગયા.

શ્રીકૃષ્ણો તે ભેરી પોતાના એક વિશ્વાસુ સેવકને સંભાળીને રાખવા માટે આપી અને તેને બધી વિધિ સમજાવી દીધી. એકવાર એક ધનાઢ્ય શેઠ ભયંકર રોગથી પીડિત હતો. તે કૃષ્ણજીની ભેરીનો પ્રભાવ સાંભળીને દ્વારિકા આવ્યો. તેના દુર્ભાગ્યથી તે દ્વારિકા પહોંચ્યા પહેલા એક દિવસ અગાઉ ભેરીને વગાડવામાં આવી ગઈ.

શેઠ વિચારમણ બની ગયો. હવે મારું શું થશે? આ ભેરી ફરી છ મહિના પછી વગાડશે ત્યાં સુધીમાં તો મારું પ્રાણ પંખેરું ઊડી જશે. ચિંતન કરતાં કરતાં તેને વિચાર આવ્યો કે જો ભેરીનો અવાજ સાંભળવાથી રોગ નાટ થઈ શકે છે તો પછી તેનો એક ટુકડો ઘસીને પીવાથી પણ રોગ નાટ થઈ જશે. છેવટે તેણે ભેરી વગાડનારને સારી એવી રકમ આપીને ભેરીનો એક ટુકડો મેળવી લીધો. ઘરે જઈને તેણે

ટુકડાને ઘસીને પીધો તો તેનો ભયંકર રોગ નષ્ટ થઈ ગયો પરંતુ ભેરી વગાડનારને લાંચ લેવાની આદત પડી ગઈ. પછી તો તે ઘણા લોકોને ભેરીના ટુકડા કરીને દેવા લાગ્યો. ભેરીમાં બીજા એવા અનેક ટુકડાઓ જોડી દીધા. પરિણામ એ આવ્યું કે તે દિવ્ય ભેરીમાંથી અવાજ નીકળવાનો બંધ થઈ ગયો અને રોગીઓના રોગ નષ્ટ થવાનું સામર્થ્ય પણ નષ્ટ થઈ ગયું. બાર જોજન સુધી સંપૂર્ણ દ્વારિકામાં સંભળાતી ભેરીનો ધ્વનિ પણ નષ્ટ થઈ ગઈ.

શ્રી કૃષ્ણને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે ભેરી વગાડનારને દંડિત કર્યો અને લોકોના હિત ખાતર તેમણે અષ્ટમ તપ કરીને ફરી દેવ પાસેથી ભેરી પ્રાપ્ત કરી પછી તેમણે પોતાના વિશ્વાસુ સેવકને ભેરી સંભળવા આપી. બરાબર છ મહિના પછી ભેરીનો અવાજ સંભળવાથી જનતા લાભ મેળવવા લાગી અને ભેરીવાદકે પણ પારિતોષિક મેળવ્યું.

આ દષ્ટાંતનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે— અહીં આર્યક્ષેત્ર રૂપ દ્વારિકાનગરી છે. તીર્થકરરૂપ કૃષ્ણ વાસુદેવ છે. પુણ્યરૂપ દેવ છે. ભેરી સમાન જિનવાણી છે. ભેરી વગાડનાર સમાન સાધુઓ છે અને કર્મરૂપ રોગ છે.

એ જ રીતે જે શિષ્ય આચાર્ય દ્વારા પ્રાપ્ત સૂત્રાર્થને છુપાવે છે અથવા તેના ભાવને બદલી નાંબે છે, મિથ્યા પ્રરૂપણા કરે છે, તે અનંત સંસારી બને છે પરંતુ જે જિનવચન અનુસાર આચરણ કરે છે, તે મોક્ષના અનંત સુખના અધિકારી બને છે. જેમ કૃષ્ણના વિશ્વાસુ સેવકે પારિતોષિક પ્રાપ્ત કર્યું, એ જ રીતે વિશ્વાસુ સેવક જેવા શ્રોતાઓ શાસ્ત્રના જ્ઞાનને મેળવી શકે છે.

(૧૪) આહીરદંપતી :— એક વખત આહીર દંપતી બળદગાડીમાં ધીના ઘડા ભરીને ધી વેચવા માટે શહેરમાં ગયા. ધીના વ્યાપારી પાસે પહોંચીને આહીર ગાડીમાંથી ધીના ઘડા નીચે ઉતારીને આહીરાણીને દેવા લાગ્યા. બસ્તેમાંથી કોઈ એકની અસાવધાનીના કારણે ધીનો એક ઘડો હાથમાંથી પડી ગયો. બધું ધી જમીન પર ઢોળાઈ ગયું, માટી મિશ્રિત બની ગયું. બસ્તે માણસ અરસપરસ ઝઘડો કરવા લાગ્યા. વાદ-વિવાદ ખૂબ જ વધી ગયો. ધી બધું અગ્રાહી બની ગયું. કેટલુંક ધી કૂતરા વગેરે પ્રાણીઓ ચાટી ગયા. જે ઘડા બચ્યા હતા તેને વેચવામાં બહુ મોડુ થઈ ગયું તેથી તેઓ બચેલા ધીના ઘડાને ગાડીમાં ફરી નાંખીને દુઃખિત હદયે ઘર તરફ રવાના થયા પરંતુ માર્ગમાં ચોરોએ તેને લૂંટી લીધા. તેઓ મુશ્કેલીથી પોતાના જાન બચાવીને ઘરે પહોંચ્યા. ઝઘડો કર્યો તેથી તે દુઃખી દુઃખી થઈ ગયા.

તેનાથી વિપરીત બીજા આહીર દંપતી ધીના ઘડા ગાડામાં ભરીને શહેરમાં વેચવા માટે ગયા. તેને પણ અસાવધાનીના કારણે ઘડો હાથમાંથી છટકી ગયો પરંતુ બંને પોતપોતાની ભૂલ સ્વીકારીને નીચે પડેલા ધીને ઉપર ઉપરથી ઝડપભેર વાસણમાં ભરી લીધું જેથી ધી માટીવાળું ન થયું. પછી બધા ધીના ઘડા તથા બચેલું ધી બધુ વેચીને પૈસા પ્રાપ્ત કરીને સાંજ પહેલાં જ પોતાના ઘરે સકુશળ પહોંચી ગયા.

ઉપરનાં બસ્તે દષ્ટાંતો અયોગ્ય અને યોગ્ય શ્રોતાઓ પર ઘટાવેલ છે. કેટલાક શ્રોતાઓ આચાર્યના કથન પર ઝગડો કરીને શ્રુતજ્ઞાન રૂપ ધીને ખોઈ બેસે છે. એવા શ્રોતાઓ શ્રુતજ્ઞાનના અધિકારી બની

શક્તા નથી. કેટલાક શ્રોતાઓ આચાર્ય પાસેથી શાન પ્રાપ્ત કરતી વખતે ભૂલ થવા પર વિલંબ કર્યા વગર ભૂલનો સ્વીકાર કરીને ક્ષમાયાચના કરી લે છે. ક્ષમાયાચના કર્યા બાદ સૂત્રાર્થ ગ્રહણ કરે છે. એવા શ્રોતાઓ શ્રુતજ્ઞાનના અધિકારી બની શકે છે.

ઉપરોક્ત ચૌદ પ્રકારના શ્રોતામાંથી ૧. શૈલ ૨. કાચા, રીઢા, દુર્ગંધી ઘડા, ૩. ચાલણી ૪. સુધરીનો માળો, ૫. ગરણી ૬. ભેંસ ૭. ડાંસ—મંચર ૮. જલોકા ૯. બિલાડી ૧૦. સેવા કર્યા વિનાની ગાય ૧૧. નકલી ભેરી ૧૨. કલેશ કરતા આહિર દંપતિ. જેવા શ્રોતાઓ શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે અયોગ્ય છે અને ૧. પાકા, નવા, સુગંધી ઘડા ૨. હંસા ૩. બકરી ૪. જાહગ—નોળિયો, ૫. સેવા પામતી ગાય ૬. અસલી ભેરી ૭. સમજુ આહિર દંપતિ જેવા શ્રોતાઓ શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે યોગ્ય છે.

ત્રણ પ્રકારની પરિષદ :—

૨ સા સમાસઓ તિવિહા પણણત્તા, તંજહા- જાણિયા, અજાણિયા, દુવ્બિયઙ્ગા । જાણિયા જહા-

ખીરમિવ જહા હંસા, જે ઘુદ્દંતિ ઇહ ગુરુ-ગુણ-સમિદ્ધા ।
દોસે ય વિવજ્જંતિ, તં જાણસુ જાણિયં પરિસં ॥

શાલ્દાર્થ :- સા સમાસઓ = તે સંક્ષેપમાં, તિવિહા = ત્રણ પ્રકારે, પણણત્તા = કહેલ છે, તંજહા = જેમ કે, જાણિયા = જ્ઞાયિકા, જાણનાર, અજાણિયા = અજ્ઞાયિકા, અજ્ઞાની, દુવ્બિયઙ્ગા = દુર્વેદ્ધા, જહા = જેમ કે, હંસા = હંસ, ખીરમિવ = પાણીને છોડીને દૂધનું, ઘુદ્દંતિ = પાન કરે છે, જે = જે લોકો, ઇહ = અહીં, ગુરુગુણ સમિદ્ધા = શ્રેષ્ઠ ગુણોથી યુક્ત, દોષે વિવજ્જંતિ = દોષોને છોડી દે છે, તં = તેને, જાણિયા = જાણકાર, પરિસં = પરિષદ, જાણસુ = કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :- તે શ્રોતાઓની પરિષદ ત્રણ પ્રકારની છે, જેમ કે— (૧) જાણનાર પરિષદ (૨) અજાણ પરિષદ (૩) દુર્વેદ્ધા પરિષદ.

જ્ઞાયક પરિષદનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે— જેમ ઉત્તમ જાતિનો રાજહંસ પાણીને છોડીને દૂધનું પાન કરે છે એમ ગુણસંપત્ત શ્રોતાઓ દુર્ગુણોને છોડીને ગુણોને ગ્રહણ કરે છે. એવા શ્રોતાઓની પરિષદને જાણનાર પરિષદ(સમજુ પરિષદ) સમજવી જોઈએ.

૩ અજાણિયા જહા-

જા હોઇ પગઇમહુરા, મિયછાવય-સીહ-કુકુડય-ભૂયા ।
રયણમિવ અસંઠવિયા અજાણિયા સા ભવે પરિસા ॥

શાલ્દાર્થ :- મિયછાવય = મૃગના બચ્ચા, સીહ = સિંહના બચ્ચા અને, કુકુડયભૂયા = કૂકડાના

બચ્યાની જેમ, પગઇમહુરા = પ્રકૃતિ સરલ, જા હોઇ = જે હોય છે, રયણમિવ = રત્નની જેમ, અસંઠવિયા = સંસ્કાર રહિત હોય છે, સા = તેને, અજાળિયા = અજાળા, અણસમજૂ, પરિસા = પરિષદ, ભવે = કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :- અજાયક - અજાળા પરિષદનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે - જે શ્રોતાઓ હરણના, સિંહના અને કૂકડાના બચ્યાઓની જેમ સ્વભાવથી જ મધુર, સરળહદયી અને ભોળા હોય છે. તેને જેવી શિક્ષા દેવામાં આવે એવી ગ્રહણ કરી લે છે. તેઓ ખાણમાંથી નીકળેલા રત્નોની જેમ સંસ્કારહીન હોય છે. રત્નોને ઈચ્છા મુજબ ઘડી શકાય છે એ જ રીતે અનભિજ્ઞ શ્રોતાઓમાં ઈચ્છા મુજબ સંસ્કારનું સિંચન કરી શકાય છે. એવા અબુધજનોના સમૂહને અજાળા પરિષદ કહેવાય છે.

૪ દુવ્વિયદ્વા જહા-

ણ ય કત્થિ ણિમ્માઓ, ણ ય પુચ્છિ પરિભવસ્સ દોસેણ ।
વત્થિબ્વ વાયપુણ્ણો, ફુટુઇ ગામિલ્લય વિયદ્વો ॥

શાલદાર્થ :- દુવ્વિયદ્વા = દુર્વેદ્ધા સભા, જહા = જેમ, ગામિલ્લય = ગામડાનો, વિયદ્વો = વેદ્ધા, પંડિત, કત્થિ = કોઈ પણ વિષયમાં, ણિમ્માઓ = પૂર્ણ, પરિભવસ્સ = તિરસ્કારના, દોસેણ = દોષ અર્થાત્ ભયથી, ણ પુચ્છિ = કોઈને પૂછે નહી પરંતુ, વાયપુણ્ણો = વાયુથી ભરેલ, વત્થિબ્વ = મશકની જેમ, ફુટુઇ = ફૂલાયા કરે છે.

ભાવાર્થ :- દુર્વેદ્ધા પરિષદનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે - જે અલ્પજ્ઞ પંડિત જ્ઞાનમાં અપૂર્ણ હોય છે પરંતુ અપમાનના ભયથી તે કોઈ પણ વિદ્વાન પાસે પોતાની શંકાનું સમાધાન કરતા નથી, એવા પંડિતો પોતાની પ્રશંસા સાંભળીને મિથ્યાભિમાનથી હવા ભરેલ મશકની જેમ ફૂલાય કરે છે. આવા પ્રકારના લોકોને દુર્વેદ્ધા પરિષદ(સભા) કહેવાય છે.

વિવેચન :-

આગમનું પ્રતિપાદન કરતી વખતે સૌ પ્રથમ પરિષદનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ કારણ કે શ્રોતાઓ જુદા જુદા સ્વભાવના હોય છે. તેને અહીં ત્રણ પ્રકારની પરિષદના રૂપમાં બતાવેલ છે.

(૧) જે પરિષદમાં તત્ત્વ જિજ્ઞાસુ, ગુણજ્ઞ, બુદ્ધિમાન, સમ્યગ્દાઢિ, વિવેકવાન, વિનીત, શાંત, સુશિક્ષિત, આસ્થાવાન, આત્માન્વેષી આદિ ગુણસંપત્ત શ્રોતાઓ હોય તેને વિજન-જ્ઞાણિયા પરિષદ કહેવાય છે. વિજન પરિષદ સર્વશ્રેષ્ઠ પરિષદ કહેવાય છે.

(૨) જે શ્રોતાઓ પશુ-પક્ષીઓના અબુધ બચ્યાઓની જેમ સરળહદયી અને મત-મતાંતરોની કલુષિત ભાવનાઓથી રહિત હોય છે, તેઓને આસાનીથી સન્માર્ગગામી સંયમી, વિદ્વાન તેમજ સદગુણ સંપત્ત બનાવી શકાય છે. કેમ કે તેમનામાં કુસંસ્કાર હોતા નથી. એવા સરલહદયી શ્રોતાઓની પરિષદ

અવિજા—અજળણિયા પરિષદ કહેવાય છે.

(૩) જે અભિમાની, અવિનીત, દુરાગહી અને વાસતવમાં મૂર્ખ હોય તો પણ પોતાની જાતને પંડિત સમજે છે અને લોકો પાસેથી પોતાની પ્રશંસા સાંભળીને વાયુપૂરિત મશકની જેમ ફૂલાય છે એવા શ્રોતાઓનો સમૂહ ભિથ્યાભિમાની પરિષદ કહેવાય છે. અહીં વિયઙ્ગા શબ્દનો અર્થ પંડિત છે, તે વિદ્ધ = જાણવું ઘાતુથી બનેલ છે અન સાથે 'દુ' ઉપસર્ગ લાગવાથી ખોટા પંડિત કે ખરાબ પંડિત અર્થ થાય છે તેનો સાર એ છે કે અલપજા છે છતાં પંડિત તરીકે પોતાને સમજતા ભિથ્યાભિમાની લોકો 'દુવિયઙ્ગા' દુર્વેદજા પરિષદમાં ગણાય છે.

ઉપરની ત્રણો ય પરિષદમાં વિજાપરિષદ સૂત્રજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે સર્વ પ્રકારે પાત્ર છે, બીજી પરિષદ પણ સંસ્કાર દેવાથી શાસ્ત્રજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે પરંતુ ત્રીજી દુર્વેદજા પરિષદ શાસ્ત્રજ્ઞાનને માટે અયોગ્ય છે અર્થાત્ અપાત્ર છે.

પાત્ર અને અપાત્રના વિવેકજ્ઞાન માટે શાસ્ત્રકારે શ્રોતાઓની પરિષદનું વર્ણન શાસ્ત્રની શરૂઆત કરતા પહેલાં જ કર્યું છે.

॥ શ્રોતા અને પરિષદ સંપૂર્ણ ॥

ત્રીજું પ્રકરણ

જ્ઞાનના ભેદ પ્રભેદ

પાંચ જ્ઞાન :-

૧ જ્ઞાન પંચવિહં પણત્તં, તંજહા-

(૧) આભિણબોહિયણાણં (૨) સુયણાણં (૩) ઓહિણાણં (૪) મણ પજ્જવણાણં (૫) કેવળણાણં ।

શાલ્લાર્થ :- જ્ઞાન પંચવિહં પણત્તં = જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે, આભિણબોહિયણાણં = આભિનિબોધિક જ્ઞાન, સુયણાણં = શુતજ્ઞાન, ઓહિણાણં = અવધિજ્ઞાન, મણપજ્જવણાણં = મનઃપર્યવજ્ઞાન, કેવળણાણં = કેવળજ્ઞાન.

ભાવાર્થ :- જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર પ્રતિપાદિત કરેલ છે, જેમ કે— (૧) આભિનિબોધિકજ્ઞાન(મતિજ્ઞાન) (૨) શુતજ્ઞાન (૩) અવધિજ્ઞાન (૪) મનઃપર્યવજ્ઞાન (૫) કેવળજ્ઞાન.

વિવેચન :-

જ્ઞાન :- જ્ઞાન મોક્ષનું મુખ્ય અંગ છે. જ્ઞાન અને દર્શન એ આત્માના નિજગુણ છે અર્થાત્ અસાધારણ ગુણ છે. વિશુદ્ધ દશામાં આત્મા પરિપૂર્ણ જ્ઞાતા દાખા હોય છે. જ્ઞાનના પૂર્ણ વિકાસને કેવળજ્ઞાન કહે છે. માટે જ્ઞાનનું અહીં પ્રતિપાદન કરેલ છે.

જ્ઞાન શબ્દનો અર્થ :- જેના દ્વારા તત્ત્વનું યથાર્થ સ્વરૂપ જણાય તે જ્ઞાન કહેવાય, જે જોયને જાણો છે તે જ્ઞાન કહેવાય અથવા જાણવું તેને જ્ઞાન કહેવાય છે. અનુયોગદાર સૂત્રમાં જ્ઞાન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાથે અર્થ કર્યો છે.

નંદીસૂત્રના વૃત્તિકારે જિજ્ઞાસુ આત્માઓને સુગમતાથી બોધની પ્રાપ્તિ થાય એટલા માટે જ્ઞાન શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણો કરેલ છે— "જ્ઞાતિજ્ઞાનિ" અથવા જ્ઞાયતે પરિચ્છિદ્યતે વસ્ત્વનેનેતિ જ્ઞાનમ्' અર્થાત્ જાણવું તે જ્ઞાન છે અથવા જેના દ્વારા વસ્તુ તત્ત્વ જણાય છે તે જ્ઞાન છે.

સારાંશ એ છે કે આત્માને જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષય અને ક્ષયોપશમથી તત્ત્વનો જે બોધ થાય તે જ્ઞાન છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મના સંપૂર્ણ ક્ષયથી ઉત્પત્ત થનાર જ્ઞાનને કેવળજ્ઞાન કહે છે, તે ક્ષાયિક છે અને

ક્ષયોપશમથી થનારા જ્ઞાન ચાર છે, તેને ક્ષયોપશમિક જ્ઞાન કહેવાય છે. આ રીતે જ્ઞાનના ફુલ પાંચ ભેટ છે.

પણત્તં (પ્રજ્ઞાપ્તં) :- પણત્તં કહીને શાસ્ત્રકારે એમ બતાવ્યું છે કે આ કથન હું મારી બુદ્ધિથી અથવા કલ્પનાથી કરતો નથી. તીર્થકર ભગવાને જ આ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

(૧) આભિનિબોધિકજ્ઞાન :- આત્મા દ્વારા પ્રત્યક્ષ અર્થાત્ સામે આવેલ પદાર્થને જાણનાર જ્ઞાનને આભિનિબોધિક જ્ઞાન કહેવાય છે અથવા જે જ્ઞાન પાંચ ઈન્દ્રિય અને છઠા મન દ્વારા ઉત્પત્ત થાય તેને આભિનિબોધિકજ્ઞાન-મતિજ્ઞાન કહેવાય છે.

(૨) શુતજ્ઞાન :- કોઈ પણ શબ્દનું શ્રવણ કરવાથી વાચ્ય-વાચકભાવ સંબંધના આધાર વડે અર્થની જે ઉપલબ્ધ થાય છે, તે શુતજ્ઞાન કહેવાય છે. તેની ઉત્પત્તિમાં ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ મનની મુખ્યતા હોય છે.

(૩) અવધિજ્ઞાન :- આ જ્ઞાન ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતા વિના કેવલ આત્મા દ્વારા જ રૂપી-મૂર્ત પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. આ જ્ઞાન ફક્ત રૂપી પદાર્થને પ્રત્યક્ષ કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે, અરૂપીને નહીં. આ તેની અવધિ-મર્યાદા છે. "અવ"નો અર્થ છે નીચે નીચે, "ધિ"નો અર્થ છે જાણવું. જે જ્ઞાન અન્ય દિશાઓની અપેક્ષાએ અધોદિશામાં અવિક જાણે છે તે અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આ જ્ઞાન દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ મૂર્ત દ્રવ્યોને અમુક મર્યાદામાં પ્રત્યક્ષ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે.

(૪) મન:પર્યવજ્ઞાન :- સમનસ્ક સંઝી જીવોના મનના પર્યાયોને જે જ્ઞાન દ્વારા જાણી શકાય તેને મન:પર્યવજ્ઞાન કહેવાય છે. પ્રશ્ન એ થાય છે કે મનની પર્યાય એટલે શું? ઉત્તર- જ્યારે ભાવ મન કોઈ પણ વસ્તુનું ચિંતન કરે ત્યારે તેને ચિંતનીય વસ્તુ અનુસાર ચિંતનકાર્યમાં સંલગ્ન દ્રવ્ય મન પણ ભિત્ત-ભિત્ત પ્રકારની આકૃતિઓ ધારણ કરે છે, તે આકૃતિને મનની પર્યાય કહેવાય છે.

મન:પર્યવજ્ઞાન મન અને તેની પર્યાયનો જ્ઞાન દ્વારા સાક્ષાત્ કરે છે પરંતુ ચિંતનીય પદાર્થને તે અનુમાન દ્વારા જ જાણે છે, પ્રત્યક્ષ નહીં.

(૫) કેવળજ્ઞાન :- "કેવલ" શબ્દના વિવિધ અર્થ આ પ્રમાણે છે- એક, અસહાય, વિશુદ્ધ, પ્રતિપૂર્ણ, અનંત અને નિરાવરણ. તેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે-

એક :- જે જ્ઞાન ઉત્પત્ત થતાં પહેલાંના ક્ષયોપશમજન્ય જ્ઞાન તે એકમાં વિલીન થઈ જાય અને કેવલ એક જ શેષ બચે તેને કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે.

અસહાય :- જે જ્ઞાન મન, ઈન્દ્રિય, દેહ અથવા કોઈ પણ અન્ય વૈજ્ઞાનિક યંત્રની સહાયતા વિના રૂપી-અરૂપી, મૂર્ત-અમૂર્ત તૈકાલિક સર્વ જીય પદાર્થને હસ્તામલકવત્ત (હાથમાં રાખેલ આંબળાની જેમ) જાણવાની ક્ષમતા ધરાવે છે, તે કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે.

વિશુદ્ધ :— ચાર ક્ષયોપશમિક જ્ઞાન શુદ્ધ બની શકે છે પરંતુ વિશુદ્ધ બની શકે નહીં. વિશુદ્ધ એક કેવળજ્ઞાન જ હોય છે કેમ કે તે શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ છે.

પ્રતિપૂર્ણ :— ક્ષયોપશમિક જ્ઞાન કોઈ પણ પદાર્થની સર્વ પર્યાયોને જાણી શકે નહીં. જે જ્ઞાન સર્વ દ્રવ્યની સમસ્ત પર્યાયોને જાણે પ્રતિપૂર્ણ જ્ઞાન કહેવાય છે.

અનંત :— જે જ્ઞાન અન્ય દરેક જ્ઞાન કરતા શ્રેષ્ઠતમ, અનંતાનંત પદાર્થને જાણવાની શક્તિ ધરાવે છે અને ઉત્પત્ત થયા પછી કયારે ય જે જ્ઞાન નાચ થતું નથી, અનંત કહેવાય છે.

નિરાવરણ :— આ જ્ઞાન ઘાતિકર્માના સંપૂર્ણ ક્ષયથી ઉત્પત્ત થાય છે માટે તે નિરાવરણ છે.

ક્ષયોપશમિક જ્ઞાનમાં રાગ, દ્રેષ, કોધ, લોભ તેમજ મોહ આદિના અંશ વિદ્યમાન રહે છે પરંતુ કેવળજ્ઞાન એ સર્વથી સર્વથા રહિત છે અર્થાત્ પૂર્ણ વિશુદ્ધ છે.

ઉપરના પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનમાં પહેલા બે પ્રકારના જ્ઞાન પરોક્ષ છે અને અંતિમ ત્રણ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે.

શુતજ્ઞાનના બે પ્રકાર છે— (૧) અર્થશુત (૨) સૂત્રશુત. અરિહંત કેવળજ્ઞાનીઓ દ્વારા અર્થશુતની પ્રકૃપણા થાય છે અને અરિહંતના શિષ્ય ગણધર દેવ મૂળસૂત્રની રચના કરે છે તે સૂત્રરૂપ આગમ કે સૂત્ર કહેવાય છે.

**અત્થં ભાસઙ્ અરહા, સુત્તં ગંથંતિ ગણહરા ણિડણા ।
સાસણસ્સ હિયદ્વાએ, તઓ સુત્તં પવત્તેઙ્ ॥**

શાસનના હિત માટે તત્ત્વોનું અર્થરૂપે પ્રતિપાદન અરિહંત દેવ કરે છે અને તેમના ગણધરો, નિપુણ શિષ્યો સૂત્રનું ગુંથન કરે છે, સૂત્રની રચના કરે છે. આ પ્રકારે સૂત્રનું પ્રવર્તન થાય છે. એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે— ગણધરદેવ એક વાર મૌલિક રૂપે આગમનું ગુંથન, સંપાદનનું કાર્ય શાસનના પ્રારંભમાં જ કરે અને ત્યારથી જ શિષ્યોના અધ્યયનનું કાર્ય ચાલુ થઈ જાય છે. ગણધર દેવ સૂત્રોનું ગુંથન કરે છે તે જ સૂત્ર શિષ્ય પરંપરામાં ચાલે છે અને તેના આધારથી જિનશાસન ચાલુ રહે છે. તીર્થકર ભગવંત જીવન પર્યત અર્થ, પરમાર્થ, વ્યાખ્યાન અને પ્રશ્નોત્તરોનું કથન અને પ્રકૃપણા સમયે સમયે કરે છે.

પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ જ્ઞાન :-

૨ તં સમાસઓ દુવિહં પણત્તં, તં જહા- પચ્ચકુખં ચ પરોકુખં ચ ॥

શાંદાર્થ :— તં = તે જ્ઞાન, સમાસઓ = સંક્ષેપથી.

ભાવાર્થ :— જ્ઞાન પાંચ પ્રકારના હોવા છતાં સંક્ષિપ્તમાં તેના બે પ્રકાર છે (૧) પ્રત્યક્ષ અને (૨)પરોક્ષ.

વિવેચન :-

'અક્ષં પ્રતિવર્તતે તત્ પ્રત્યક્ષં' = જીવ અથવા આત્માને અક્ષ કહે છે. જે જ્ઞાન આત્માના પ્રતિ સાક્ષાત્ હોય અર્થાત્ સાક્ષાત્ આત્માથી ઉત્પત્ત થાય, જેને કોઈ ઈન્દ્રિય આદિ માધ્યમની અપેક્ષા ન હોય, તેને 'પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન' કહે છે.

અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યવજ્ઞાન એ બત્તે જ્ઞાન દેશ—અપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. કેવળજ્ઞાન સર્વ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે કેમ કે સર્વ રૂપી અને અરૂપી પદાર્થ તેનો વિષય છે. જે જ્ઞાન ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતાથી પ્રાપ્ત થાય તેને 'પરોક્ષજ્ઞાન' કહે છે.

જ્ઞાનની કુમ વ્યવસ્થા :- પાંચ જ્ઞાનમાં સર્વ પ્રથમ મતિજ્ઞાન અને શુત્રજ્ઞાનનો નિર્દેશ કરેલ છે. તેનું કારણ એ છે કે— (૧) એ બત્તે જ્ઞાન સમ્યક્ અને ભિથ્યારૂપે ન્યૂનાધિક માત્રામાં સમસ્ત સંસારી જીવોને સહેવ હોય છે (૨) સર્વથી અધિક અવિકસિત નિગોદના જીવોને પણ આ બત્તે જ્ઞાન અસમ્યક્રૂપે હોય છે (૩) આ બત્તે જ્ઞાનની ઉપસ્થિતિમાં જ શેષ જ્ઞાન ઉત્પત્ત થાય છે માટે આ બત્તે જ્ઞાનનો સર્વ પ્રથમ નિર્દેશ કર્યો છે. કેવળજ્ઞાન પણ આ બે જ્ઞાનની ઉપસ્થિતિમાં જ ઉત્પત્ત થાય છે પરંતુ કેવળજ્ઞાન ઉત્પત્ત થતાં જ આ બત્તે જ્ઞાન તેમાં જ સમાઈ જાય છે અને કેવળજ્ઞાન એક જ રહે છે. તે પોતે પરિપૂર્ણ જ્ઞાન છે તેની સાથે બીજા કોઈ જ્ઞાનની આવશ્યકતા હોતી જ નથી.

આ બત્તે જ્ઞાનમાં પહેલા મતિજ્ઞાનનો ઉલ્લેખ કરવાનું કારણ એ છે શુત્રજ્ઞાન મતિજ્ઞાનપૂર્વક જ હોય છે.

મતિજ્ઞાન અને શુત્રજ્ઞાન પછી અવધિજ્ઞાનનો નિર્દેશ કરવાનું કારણ એ છે કે આ બત્તે જ્ઞાનની સાથે અવધિજ્ઞાનની ઘણી સમાનતા છે, જેમ કે— (૧) ભિથ્યાત્વના ઉદ્યથી મતિજ્ઞાન અને શુત્રજ્ઞાન જેમ ભિથ્યારૂપે પરિણાત થાય છે, તેમ અવધિજ્ઞાન પણ ભિથ્યારૂપે પરિણાત થાય છે. (૨) તે સિવાય જ્યારે કોઈ વિભાગજ્ઞાની સમ્યગ્નાદિષ્ટ થાય છે ત્યારે ત્રણે ય જ્ઞાન એકી સાથે જ સમ્યક્રૂપે પરિણાત થઈ જાય છે. (૩) મતિજ્ઞાન અને શુત્રજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છાસઠ સાગરોપમથી કંઈક અધિક હોય છે. અવધિજ્ઞાનની પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેટલી જ હોય છે. આ સમાનતા હોવાથી મતિ અને શુત્રજ્ઞાન પછી અવધિજ્ઞાનનો નિર્દેશ કરેલ છે.

અવધિજ્ઞાન પછી મનઃપર્યવજ્ઞાનનો નિર્દેશ કરવાનું કારણ એ છે કે બત્તેમાં પ્રત્યક્ષત્વની સમાનતા છે, જેમ અવધિજ્ઞાન પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ છે, વિકલ(અપૂર્ણ) અને ક્ષયોપશમજન્ય છે તેમ મનઃપર્યવજ્ઞાન પણ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ, વિકલ અને ક્ષયોપશમજન્ય છે.

કેવળજ્ઞાન સૌથી છેલ્લે પ્રાપ્ત થાય છે માટે તેનો નિર્દેશ અંતે કર્યો છે.

પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના ભેદ :-

૩ સે કિં તં પચ્ચક્રખં ? પચ્ચક્રખં દુવિહં પણ્ણતં, તં જહા- ઇંદિયપચ્ચક્રખં

ચ ણોઇંડિયપચ્ચકખં ચ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન :— પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના કેટલા પ્રકાર છે. ઉત્તર :— પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના બે પ્રકાર છે— (૧) ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ અને (૨) નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ.

વિવેચન :-

ઈન્દ્રિયો આત્માની વૈભાવિક પરિણતિ છે. ઈન્દ્રિયના પણ બે ભેદ છે— (૧) દ્રવ્યેન્દ્રિય (૨) ભાવેન્દ્રિય. દ્રવ્યેન્દ્રિયના પણ બે પ્રકાર છે— (૧) નિર્વૃતિ દ્રવ્યેન્દ્રિય (૨) ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય.

નિર્વૃતિનો અર્થ છે— રચના. તે બાહ્ય અને આભ્યંતરના ભેદથી બે પ્રકારની છે. બાહ્ય નિર્વૃતિ ઈન્દ્રિયના આકારમાં પુદ્ગલોની રચના છે અને આભ્યંતર નિર્વૃતિ ઈન્દ્રિયોના આકારમાં આત્મપ્રદેશોનું સંસ્થાન છે. ઉપકરણનો અર્થ છે— સહાયક અથવા સાધન. બાહ્ય અને આભ્યંતર નિર્વૃતિની શક્તિ વિશેષને ઉપકરણેન્દ્રિય કહેવાય છે. સારાંશ એ છે કે ઈન્દ્રિયની આકૃતિ નિર્વૃતિ છે. તેની વિશિષ્ટ પૌદ્ગલિક શક્તિને ઉપકરણ કહેવાય છે. સર્વ જીવોની દ્રવ્યેન્દ્રિયની બાહ્ય આકૃતિમાં ભિત્તતા જોવા મળે છે પરંતુ આભ્યંતર નિર્વૃતિ ઈન્દ્રિય દરેક જીવોની સમાન હોય છે.

પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના પંદરમાં પદમાં કહું છે—

શ્રોત્રેન્દ્રિયનું સંસ્થાન કંદબ પુષ્પ જેવું છે, ચક્ષુરિન્દ્રિયનું સંસ્થાન મસૂર અને ચંદ્રની જેમ ગોળ છે, ગ્રાણેન્દ્રિયનો આકાર અતિમુક્તક પુષ્પ જેવો છે, રસેન્દ્રિયનો આકાર ખૂરપા જેવો છે અને સ્પર્શેન્દ્રિયનો આકાર વિવિધ પ્રકારનો હોય છે, માટે આભ્યંતર નિર્વૃતિ દરેકની સમાન છે. આભ્યંતર નિર્વૃતિથી ઉપકરણેન્દ્રિયની શક્તિ વિશિષ્ટ હોય છે.

ભાવેન્દ્રિયના બે પ્રકાર છે— લાભ્ય અને ઉપયોગ. મતિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના કયોપશમથી થનારી શક્તિની ઉપલબ્ધિ તે લાભ્ય કહેવાય છે તથા શબ્દ, રૂપ આદિ વિષયોનો સામાન્ય તથા વિશેષ પ્રકારે જે બોધ થાય છે તે બોધરૂપ વ્યાપારને ઉપયોગ ઈન્દ્રિય કહેવાય છે. ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષમાં દ્રવ્ય અને ભાવ બન્ને પ્રકારની ઈન્દ્રિય ગ્રહણ થાય છે. એકનો પણ અભાવ હોય તો ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

ણો ઇંડિય પચ્ચકખં : — આ પદમાં 'ણો' શબ્દ સર્વ નિર્ધેઘવાયક છે. નોઈન્દ્રિય એ મનનું નામ છે પણ અહીં આત્મા માટે 'ણોઇંડિય' શબ્દનો પ્રયોગ છે. ઈન્દ્રિય, મન તથા આલોક (પ્રકાશ)આદિ બાહ્ય સાધનોની અપેક્ષા ન રાખતા જેનો સાક્ષાત્ સંબંધ આત્માથી હોય તેને નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

સે:- આ નિપાત શબ્દ મગધદેશીય છે. જેનો અર્થ "અથ" થાય છે.

ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું કથન લૌકિક વ્યવહારની અપેક્ષાએ કરેલ છે, પરમાર્થની અપેક્ષાએ નહીં. કેમ કે લોકમાં એવું કહેવાની પ્રથા છે કે મેં આંખોથી પ્રત્યક્ષ જોયું છે. તેને સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

અહીં એક વાત વિશેષરૂપે ધ્યાન આકર્ષિત કરે છે કે પ્રત્યક્ષ કોને કહે છે ? આ પ્રકારના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સૂત્રકારે તેના બેદો બતાવ્યા છે, તેનું કારણ શું ? ઉત્તર એ છે કે— પ્રસ્તુતમાં પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનું સ્વરૂપ બતાવવું એ જ પ્રશ્નનો અભીષ્ટ છે. કોઈ પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ બતાવવા માટે અનેક પ્રકારની પદ્ધતિઓ હોય છે. ક્યાંક લક્ષણ દ્વારા, ક્યાંક તેના સ્વાભી દ્વારા, ક્યાંક ક્ષેત્રાદિ દ્વારા અને ક્યાંક બેદો દ્વારા વસ્તુનું સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે. અહીં તથા આગળના અનેક સ્થાને બેદો દ્વારા સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કરવાની સૂત્રકારે શૈલી અપનાવી છે. આગમમાન્ય આ પરિપાટી છે. જેમ લક્ષણ દ્વારા વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજાવી શકાય છે તેમ બેદો દ્વારા પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજાવી શકાય છે.

ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષના પ્રકાર :—

૪ સે કિં તં ઇંદિય પચ્ચક્ખં ? ઇંદિય પચ્ચક્ખં પંચવિહં પણ્ણતં, તં જહા- સોઇંદિય પચ્ચક્ખં, ચક્ષિંખદિય પચ્ચક્ખં, ઘાણિંદિય પચ્ચક્ખં, રસણેંદિય પચ્ચક્ખં, ફાસિંદિય પચ્ચક્ખં । સે તં ઇંદિય પચ્ચક્ખં ।

શાલ્દાર્થ :- સે કિં તં ઇંદિય પચ્ચક્ખં ? = ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષના કેટલા પ્રકાર છે ?, ઇંદિય પચ્ચક્ખં પંચવિહં પણ્ણતં = ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષના પાંચ પ્રકાર છે, તં જહા = જેમ કે, સોઇંદિય પચ્ચક્ખં = શ્રોતેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ, ચક્ષિંખદિય પચ્ચક્ખં = ચક્ષુરિન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ, ઘાણિંદિય પચ્ચક્ખં = ગ્રાણેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ, જિભિંભદિય પચ્ચક્ખં = જિહ્વેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ, ફાસિંદિય પચ્ચક્ખં = સ્પર્શેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ, સે તં ઇંદિયપચ્ચક્ખં = આ રીતે ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનું વર્ણન છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના કેટલા પ્રકાર છે ? ઉત્તર— ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર છે— (૧) શ્રોતેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (કાનથી થાય છે.) (૨) ચક્ષુરિન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (આંખથી થાય છે.) (૩) ગ્રાણેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (નાકથી થાય છે.) (૪) જિહ્વેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (જીમથી થાય છે.) (૫) સ્પર્શેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (ત્વચાથી થાય છે.) આ પ્રમાણે ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનું વર્ણન જાણવું.

વિવેચન :—

શ્રોતેન્દ્રિયનો વિષય શબ્દ છે. શબ્દ બે પ્રકારના હોય છે— (૧) ધ્વન્યાત્મક (૨) વણ્ણાત્મક. આ બન્ધેથી જ્ઞાન ઉત્પત્ત થાય છે. ચક્ષુનો વિષય રૂપ છે, ગ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય ગંધ છે, રસેન્દ્રિયનો વિષય રસ છે અને સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય સ્પર્શ છે.

અહીં એક શંકા ઉત્પત્ત થાય છે— સ્પર્શન, રસના, ગ્રાણા, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર આ કમને છોડીને શ્રોતેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય, ગ્રાણેન્દ્રિય ઈત્યાદિ કમથી ઈન્દ્રિયોનો નિર્દેશ કેમ કર્યો છે ?

ઉત્તર— એમાં બે કારણ છે. એક કારણ છે પૂર્વાનુપૂર્વી અને પશ્ચાનુપૂર્વી દેખાડવાને માટે સૂત્રકારે ઉત્કમની પદ્ધતિ અપનાવી છે. બીજું કારણ એ છે કે જે જીવમાં ક્ષયોપશમ અને પુષ્ય અધિક હોય તે

પંચેન્દ્રિય બને છે, તેનાથી ન્યૂન હોય તે ચૌરેન્દ્રિય બને છે. આ રીતે પુષ્ટ અને ક્ષયોપશમ ન્યૂન થવાથી તેઝીન્દ્રિય, બેઝીન્દ્રિય અને એકેન્દ્રિય બને છે. કહેવાનો આશય એ છે કે ક્ષયોપશમ અને પુષ્ટની મુખ્યતા હોય ત્યારે ઉત્કમથી ઈન્દ્રિયોની ગણના થાય છે. જ્યારે જીતિની અપેક્ષાએ ગણના કરાય છે ત્યારે પહેલા સ્પર્શન, રસના આદિ કમથી સૂત્રકાર બતાવે છે. પાંચે ય ઈન્દ્રિય અને છદ્ધં મન એ શુત્શાનમાં નિમિત્ત છે પરંતુ શુત્શાનનું મુખ્ય કારણ શ્રોત્રેન્દ્રિય છે માટે સર્વ પ્રથમ શ્રોત્રેન્દ્રિયનો નિર્દેશ કરેલ છે.

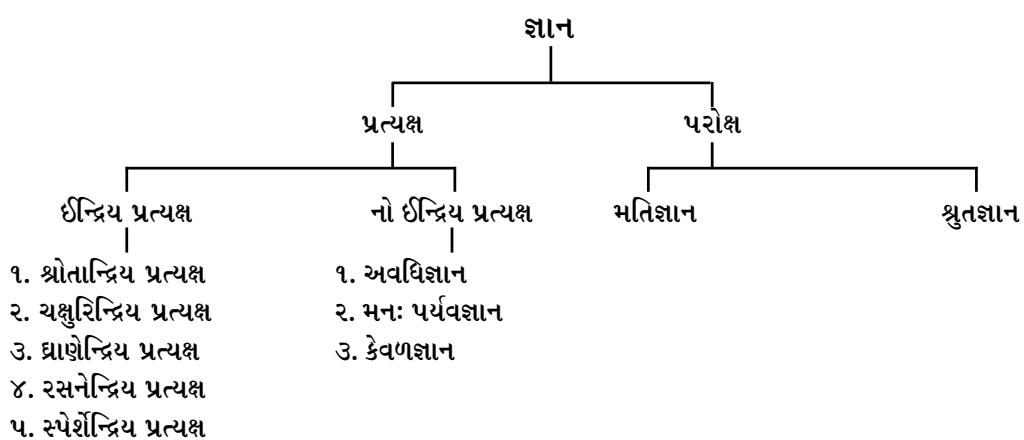
નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષના ભેદ :-

૫ સે કિં તં ણોઇંદ્ય પચ્ચકખં ?

**ણોઇંદ્યપચ્ચકખં તિવિહં પળણતં, તં જહા- (૧) ઓહિણાણ પચ્ચકખં
(૨) મણપજ્જવણાણ પચ્ચકખં (૩) કેવલણાણ પચ્ચકખં ।**

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતા વિના સાક્ષાત્ આત્માથી થનાર નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના ત્રણ પ્રકાર છે- (૧) અવધિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ (૨) મનઃપર્યવજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ (૩) કેવળજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ.

॥ જ્ઞાનના ભેદ પ્રભેદ સંપૂર્ણ ॥

ચોથું પ્રકરણ

અવધિજ્ઞાન

અવધિજ્ઞાનનાં બે ભેદ :-

૧ સે કિં તં ઓહિણાણ પચ્ચકખં ? ઓહિણાણ પચ્ચકખં દુવિહં પણત્તં, તં જહા- ભવપચ્ચઇયં ચ ખાઓવસમિયં ચ ।

સે કિં તં ભવપચ્ચઇયં ? ભવપચ્ચઇયં દોણં, તંજહા- દેવાણં ચ ણેરઇયાણં ચ ।

સે કિં તં ખાઓવસમિયં ? ખાઓવસમિયં દોણં, તં જહા- મણુસ્સાણં ચ પંચેન્દ્યતિરિક્ખ જોળિયાણં ચ ।

કો હેઊ ખાઓવસમિયં ? તયાવરણિજ્જાણં કમ્માણં ઉદિણાણં ખએણં, અણુદિણાણં ઉવસમેણં ઓહિણાણં સમુપ્પજ્જાણ ।

શાલાર્થ :- ભવપચ્ચઇયં = ભવપ્રત્યયિક, ખાઓવસમિયં = ક્ષાયોપશમિક, સે કિં તં = તે શું છે, તેનું શું સ્વરૂપ છે ? દોણં = બે ગતિવાળા જીવોને, ખાઓવસમિયં = ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાનના, દોણં = બે પ્રકાર છે, મણુસ્સાણં ચ = મનુષ્યોને અને, પંચેન્દ્યતિરિક્ખજોળિયાણં = પંચેન્દ્ર્ય તિર્યથોને, કો હેઊ ખાઓવસમિયં = ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાનનો હેતુ શું છે, તયાવરણિજ્જાણં કમ્માણં = ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો, ઉદિણાણં = ઉદ્દ્ય, ખએણં = ક્ષય થવાથી અને, અણુદિણાણં = અનુદિટ કર્મનો, ઉવસમેણ = ઉપશમ થવાથી, ઓહિણાણં = અવધિજ્ઞાન, સમુપ્પજ્જાણ = ઉત્પત્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અવધિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- અવધિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષના બે ભેદ છે- (૧) ભવપ્રત્યયિક અને (૨) ક્ષાયોપશમિક.

પ્રશ્ન- ભવ પ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન કોને હોય છે ?

ઉત્તર- ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન બે ગતિવાળા જીવોને હોય છે, જેમ કે- દેવોને અને નારકીને. ભવના પ્રભાવે જે અવધિજ્ઞાન થાય તે ભવપ્રત્યયિક કહેવાય છે.

પ્રશ્ન— ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાન કોને હોય છે ?

ઉત્તર— ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાન મનુષ્ય અને તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયને હોય છે. **પ્રશ્ન—** ભગવન્ ! ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું કારણ શું છે ? **ઉત્તર—** જે કર્મ (અવધિજ્ઞાનાવરણીય) અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં રૂક્ષાવટ કરે છે તેમાંથી ઉદ્યમાં આવેલા કર્મનો ક્ષય અને અનુદિત કર્મનો ઉપશમ થવાથી જે જ્ઞાન ઉત્પત્ત થાય તેને ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાન કહે છે.

વિવેચન :-

મન અને ઈન્દ્રિયની સહાયતા વિના ઉત્પત્ત થનાર નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના ત્રણ ભેદ છે— અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવશાન અને કેવળજ્ઞાન.

અવધિજ્ઞાનના બે પ્રકાર છે— ભવપ્રત્યયિક અને ક્ષાયોપશમિક. ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન ભવના પ્રભાવથી જન્મ લેતી વખતે જ ઉત્પત્ત થાય છે. તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે સંયમ, તપ અને અનુષ્ઠાનાદિની આવશ્યકતા રહેતી નથી. ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે ઉપરના કારણોની સહાયતા રહે છે.

અવધિજ્ઞાનના સ્વામી ચારે ય ગતિના જીવો હોય છે. ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન દેવો અને નારકોને હોય છે. ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાન મનુષ્ય અને તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયને હોય છે. તેને "ગુણપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન" પણ કહે છે.

શંકા— અવધિજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં જ પરિગણિત થાય છે, તો પછી નારકો અને દેવોને ભવપ્રત્યયિક— ભવના કારણથી શા માટે કહું છે ?

સમાધાન— વસ્તુત : અવધિજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં જ છે. નારકો અને દેવોને પણ ક્ષાયોપશમથી જ અવધિજ્ઞાન થાય છે પરંતુ તે ક્ષાયોપશમમાં નરકભવ અને દેવભવ પ્રધાન કારણરૂપ છે અર્થાત્ એ ભવોના નિમિત્તથી નારકો અને દેવોને અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષાયોપશમ થઈ જ જાય છે માટે તેના અવધિજ્ઞાનને ભવપ્રત્યય કહેવાય છે. જેમ કે પક્ષીઓમાં ઉડવાની શક્તિ ક્ષાયોપશમભાવમાં હોવા છતાં ભવપ્રત્યયિક જ હોય છે પરંતુ મનુષ્યભવમાં આ રીતે વાયુયાન વિના કે જંઘાચરણ અથવા વિદ્યાચરણ લાભિ વિના ગગનમાં ગતિ કરવાની શક્તિ હોતી નથી.

અવધિજ્ઞાનના જ ભેદ :-

૨ અહવા ગુણપદ્ધિવર્ણસ્સ અણગારસ્સ ઓહિણાણ સમુપજ્જાઇ । તં સમાસઓ છવ્વિહં પણત્તં, તં જહા- (૧) આણુગામિયં (૨) અણાણુગામિયં (૩) વઙ્ગમાણયં (૪) હીયમાણયં (૫) પડિવાઇ (૬) અપડિવાઇ ।

શાલાર્થ :- અહવા ગુણપદ્ધિવર્ણસ્સ = અથવા ગુણપ્રતિપત્ત, અણગારસ્સ = અણગારને,

ઓહિણાં = અવધિજ્ઞાન, **સમુપજ્જાઇ** = ઉત્પત્ત થાય છે, **આણુગામિય** = આનુગામિક, **અણાણુગામિય** = અનાનુગામિક, **વહૃમાણય** = વર્ધમાન, **હીયમાણય** = હીયમાન, હ્રાસમાન, **પડિવાઇ** = પ્રતિપાતિક, **અપડિવાઇ** = અપ્રતિપાતિક.

ભાવાર્થ :- જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ ગુણ સંપત્ત મુનિને જે ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાન ઉત્પત્ત થાય છે, તેના સંક્ષેપમાં છ પ્રકાર છે, જેમ કે- (૧) આનુગામિક-જે જ્ઞાન વ્યક્તિની સાથે જાય છે (૨) અનાનુગામિક- જે જ્ઞાન સાથે ન જાય (૩) વર્ધમાન-જે જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામતું જાય (૪) હીયમાન- જે જ્ઞાન ક્ષીણ થતું જાય (૫) પ્રતિપાતિક- જે જ્ઞાન એકાએક લુપ્ત થઈ જાય છે (૬) અપ્રતિપાતિક- જે જ્ઞાન લુપ્ત થતું જ નથી.

વિવેચન :-

અહીં મૂળગુણ અને ઉત્તરગુણથી સંપત્ત અણગારને ગુણપ્રતિપત્ત કહ્યા છે અથવા જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્રસંપત્ત અણગારને ગુણ પ્રતિપત્ત કહ્યા છે.

(૧) **આનુગામિક** :- જેમ ચાલતા પુરુષની સાથે નેત્ર, સૂર્યની સાથે આત્મ અને ચંદ્રની સાથે ચાંદની કાયમી રહે છે એ જ રીતે આનુગામિક અવધિજ્ઞાન પણ જાયાં અવધિજ્ઞાની જાય છે ત્યાં તેની સાથે જ જાય છે. આ જ્ઞાન કોઈ એક ક્ષેત્રને સંબંધ રહેતું નથી પરંતુ અવધિજ્ઞાની વ્યક્તિથી સંબંધ રહે છે.

(૨) **અનાનુગામિક** :- જે જ્ઞાન જ્ઞાતાના સ્થાનાંતર સાથે ન જાય તેને અનાનુગામિક અવધિજ્ઞાન કહે છે. અર્થાત્ જે જ્ઞાન અમુક ક્ષેત્રથી સંબંધિત હોય તેને અનાનુગામિક કહે છે.

જેમ કે દીપકનો પ્રકાશ મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં હોય છે. ક્ષેત્રની મર્યાદામાં રહેલા પદાર્થોને જ તે પ્રકાશ પ્રકાશિત કરે છે. તે ક્ષેત્ર મર્યાદાથી બહાર રહેલા પદાર્થોને તે પ્રકાશ પ્રકાશિત કરી શકતો નથી. જ્યારે તે ક્ષેત્ર મર્યાદામાં વ્યક્તિ પ્રવેશ કરે ત્યારે જ પદાર્થને જાણી શકે છે. તે જ રીતે અનાનુગામિક અવધિજ્ઞાન પણ ક્ષેત્રથી સંબંધ છે. જેમ કે ભારતમાં રહેનાર કોઈ વ્યક્તિને સંપૂર્ણ ભારતને જાણી શકે તેટલું અવધિજ્ઞાન થયું. તે વ્યક્તિ સંપૂર્ણ ભારતમાં ગમે ત્યાં જાય પરંતુ અવધિજ્ઞાનના માધ્યમથી તે સંપૂર્ણ ભારતના પદાર્થો જોઈ શકશે. જો તે ભારતની બહાર વિદેશમાં જાય તો તેનું અવધિજ્ઞાન સાથે જતું નથી. પુનઃ ભારતમાં આવે ત્યારે અવધિજ્ઞાન કાર્યાન્વિત બને છે.

(૩) **વર્ધમાનક** :- જેમ જેમ અજિનમાં કાષ નાંખીએ તેમ તેમ એ અધિકાધિક વૃદ્ધિ પામે છે, તેમજ તેનો પ્રકાશ પણ વધતો જાય છે. એ જ રીતે જેમ જેમ પરિણામમાં વિશુદ્ધ વધતી જાય છે તેમ તેમ અવધિજ્ઞાન પણ વૃદ્ધિ પામતું જાય છે, તેને વર્ધમાન અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે.

(૪) **હીયમાન** :- જેમ અજિનમાં નાંખેલા કાષ કુમશઃ ઓછા કરવાથી અજિ પ્રતિક્ષણ મંદ થતી જાય છે તે જ રીતે વિશુદ્ધ પરિણામો ઓછા થવાથી અવધિજ્ઞાન પણ કુમશઃ હીન, હીનતર અને હીનતમ થતું જાય છે, તેને હીયમાન અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે.

(૪) પ્રતિપાતિક :— જેમ દીપકમાં તેલ ન રહેવાથી દીપક પ્રકાશ દઈને તરત જ બુઝાઈ જાય છે. તેમ પ્રતિપાતિક અવધિજ્ઞાન પણ એકાએક નાટ થઈ જાય છે.

(૫) અપ્રતિપાતિક :— જે અવધિજ્ઞાન કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે અથવા આખા ભવમાં પતનશીલ ન હોય તે અપ્રતિપાતિક અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે.

[૧] અનુગામિક અવધિજ્ઞાન :-

૩ સે કિં તં આણુગામિયં ઓહિણાણં ? આણુગામિયં ઓહિણાણં દુવિહં પણ્ણત્તં, તં જહા- અંતગયં ચ મજ્જાગયં ચ ।

સે કિં તં અંતગયં ? અંતગયં તિવિહં પણ્ણત્તં, તં જહા- (૧) પુરાઓ અંતગયં (૨) મગગાઓ અંતગયં (૩) પાસાઓ અંતગયં ।

સે કિં તં પુરાઓ અંતગયં ? પુરાઓ અંતગયં- સે જહાણામએ કેઝ પુરિસે ઉક્કં વા ચુડલિયં વા અલાયં વા મર્ણિ વા જોઇં વા પર્ઝવં વા પુરાઓ કાડં પણોલ્લેમાણે પણોલ્લેમાણે ગચ્છેજ્જા, સે ત્તં પુરાઓ અંતગયં ।

સે કિં તં મગગાઓ અંતગયં ? મગગાઓ અંતગયં- સે જહાણામએ કેઝ પુરિસે ઉક્કં વા ચુડલિયં વા અલાયં વા મર્ણિ વા જોઇં વા પર્ઝવં વા મગગાઓ કાડં અણુ- કદ્દેમાણે અણુકદ્દેમાણે ગચ્છેજ્જા, સે તં મગગાઓ અંતગયં ।

સે કિં તં પાસાઓ અંતગયં ? પાસાઓ અંતગયં- સે જહાણામએ કેઝ પુરિસે ઉક્કં વા ચુડલિયં વા અલાયં વા મર્ણિ વા જોઇં વા પર્ઝવં વા પાસાઓ કાડં પરિ- કદ્દેમાણે પરિકદ્દેમાણે ગચ્છેજ્જા, સે તં પાસાઓ અંતગયં । સે ત્તં અંતગયં ।

સે કિં તં મજ્જાગયં ? મજ્જાગયં- સે જહાણામએ કેઝ પુરિસે ઉક્કં વા ચુડલિયં વા અલાયં વા મર્ણિ વા જોઇં વા પર્ઝવં વા મત્થએ કાડં સમુવ્વહમાણે સમુવ્વહમાણે ગચ્છેજ્જા, સે તં મજ્જાગયં ।

શાસ્ત્રીય :— અંતગયં = અંતગત, બંને બાજુ કિનારાવાળું, મજ્જાગયં ચ = મધ્યગત, વર્તુલાકાર, તિવિહં પણ્ણત્તં = ત્રણ પ્રકારનું છે, પુરાઓ અંતગયં = આગળનું અંતગત, મગગાઓ અંતગયં = પાછળનું અંતગત અને, પાસાઓ અંતગયં = બંને બાજુએ થનારું અંતગત, સે = તે, જહાણામએ = જેમ કે, કેઝ પુરિસે = કોઈ પુરુષ, ઉક્કં = ઉલ્કાની અભિનિ, વા = વા શબ્દ દરેક સ્થળે વિકલ્પ માટે વપરાય છે, ચુડલિયં વા = સણગતા ઘાસના પુણા, અલાયં વા = સણગતા લાકડાનો અગ્રભાગ, મર્ણિ વા

= મણિ, જોડિં વા = ઘાલા આદિમાં જલતી અભિન, મશાલ, પર્ઝવં વા = પ્રદીપ આદિની અભિનને, પુરઓકાડં = આગળ રાખીને, પણુલ્લેમાણે પણુલ્લેમાણે = હાથ અથવા લાકડી આદિ વડે તેને સામે સંભાળીને રાખતાં રાખતાં, પરિકઢેમાણે પરિકઢેમાણે = બત્તે બાજુ સંભાળીને રાખતાં રાખતાં, ગચ્છેજ્જા = ચાલે, મગગાઓ કાડં = પાછળ રાખીને, અણુકઢેમાણે અણુકઢેમાણે = હાથ અથવા લાકડી વડે તેને પાછળ સંભાળીને રાખતાં, પાસાઓ કાડં = પડખાની બાજુએ, મત્થએ કાડં = મસ્તક પર રાખી, સમુવ્વહમાણે સમુવ્વહમાણે= તે કુંડા વગેરેને મસ્તક પર રાખીને, મસ્તક પર વહન કરતાં કરતાં.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અનુગામિક અવધિજ્ઞાનના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- અનુગામિક અવધિજ્ઞાનના બે પ્રકાર છે- (૧) અંતગત (૨) મધ્યગત.

પ્રશ્ન- અંતગત અવધિજ્ઞાનના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- અંતગત અવધિજ્ઞાનના ત્રણ પ્રકાર છે- (૧) પુરતઃ અંતગત-આગળથી અંતગત (૨) માર્ગતઃ અંતગત-પાછળથી અંતગત (૩) પાર્શ્વતઃ અંતગત-બત્તે પડખેથી અંતગત.

પ્રશ્ન- અંતગત અવધિજ્ઞાન કોને કહેવાય ? કેટલા પ્રકારનું છે ?

ઉત્તર- પુરતઃ અંતગત અવધિજ્ઞાન આ પ્રમાણે છે- જેમ કોઈ વ્યક્તિ ધીવડી, ધાસનો પૂળો, બળતું લાકડું, મણિ, પ્રદીપ અથવા કોઈ વાસણમાં પ્રજ્વલિત અભિન રાખીને હાથ વડે અથવા દંડ વડે તેને સંભાળીને આગળ રાખતાં ચાલે છે ત્યારે ઉક્ત પદાર્થોના પ્રકાશ વડે માર્ગમાં રહેલ આગળની વસ્તુઓ દેખાતી જાય છે, એ જ રીતે જે અવધિજ્ઞાન પણ આગળના પ્રદેશમાં પ્રકાશ કરતાં કરતાં સાથે ચાલે છે તેને પુરતઃઅંતગત અવધિજ્ઞાન કહે છે.

પ્રશ્ન- માર્ગતઃ અંતગત અવધિજ્ઞાન કોને કહેવાય ?

ઉત્તર- માર્ગતઃ અંતગત અવધિજ્ઞાન આ પ્રમાણે છે. જેમ કોઈ માણસ ધીવડી, ધાસનો પૂળો, બળતું કાષ્ટ, મણિ, પ્રદીપ અથવા કોઈ વાસણમાં સણગતી અભિનને રાખીને હાથ વડે અથવા દંડ વડે કે દંડ જડે ઉક્ત પદાર્થોને પાછળના ભાગમાં સંભાળીને ચાલે તો તેના પ્રકાશમાં પાછળ રહેલ પદાર્થોને જોતાં જોતાં ચાલ્યો જાય છે, એ જ રીતે જે જ્ઞાન પાછળના પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે તેને માર્ગતઃ અંતગત અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે.

પ્રશ્ન- પાર્શ્વતઃ-અંતગત અવધિજ્ઞાન કોને કહેવાય છે ?

ઉત્તર- પાર્શ્વતઃ અંતગત અવધિજ્ઞાન આ પ્રમાણે છે- જેમ કોઈ પુરુષ દીપિકા, ધાસનો પૂળો, બળતું કાષ્ટ, મણિ, પ્રદીપ અથવા કોઈ પણ વાસણમાં પ્રજ્વલિત અભિનને રાખીને હાથ વડે કે દંડ વડે ઉક્ત પદાર્થોને બાજુમાં રાખતાં ચાલે ત્યારે ઉક્ત પદાર્થોના પ્રકાશ વડે બાજુમાં રહેલ વસ્તુઓ દેખાતી જાય છે તેમ જે અવધિજ્ઞાન પાર્શ્વવર્તી પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવતાં કરાવતાં જ્ઞાતાની સાથે ચાલે છે તેને પાર્શ્વતઃ

અવધિજ્ઞાન કહે છે. કોઈ કોઈ અવધિજ્ઞાન ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી એક બાજુના જ પદાર્થને પ્રકાશિત કરે છે અને કોઈ કોઈ બત્તે બાજુના પદાર્થને પ્રકાશિત કરે છે.

પ્રશ્ન— મધ્યગત અવધિજ્ઞાન કોને કહેવાય ?

ઉત્તર— મધ્યગત અવધિજ્ઞાન આ પ્રમાણે છે— જેમ કોઈ પુરુષ ઉલ્કા, મશાલ, ઘાસનો પૂળો, અગ્રભાગથી બળતું લાકડું, મણિ, પ્રદીપ અથવા કુંડા આદિમાં રાખેલ અગ્નિને મસ્તક પર રાખીને ચાલે છે ત્યારે તેને ઉપર્યુક્ત પ્રકાશ દ્વારા માર્ગમાં સર્વ દિશાઓમાં રહેલા પદાર્થો દેખાઈ જાય છે તેમ સર્વ દિશાઓમાં રહેલા પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવતાં જે જ્ઞાન જ્ઞાતાની સાથે ચાલે છે તેને મધ્યગત અવધિજ્ઞાન કહે છે.

વિવેચન :-

અહીં સૂત્રકારે આનુગામિક અવધિજ્ઞાન અને તેના ભેદોનું વર્ણન કરેલ છે. આત્માને જે સ્થાને અને જે ભવમાં અવધિજ્ઞાન ઉત્પત્ત થયું હોય તે પુરુષ સ્થળાંતર કરે અથવા તો બીજા ભવમાં જાય તો પણ જે જ્ઞાન આત્માની સાથે જાય તેને આનુગામિક અવધિજ્ઞાન કહે છે. તેના બે પ્રકાર છે—અંતગત અને મધ્યગત. અહીં "અંત" શબ્દ પર્યંત વાચક છે. જે અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર બતે બાજુ કિનારાવાળું હોય, ચોતરફ વર્તુળાકાર ન હોય તેને અંતગત અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે. જેમ કે ગવાક્ષ—બારી આદિ કોઈ પણ છિદ્ર દ્વારા પ્રદીપ આદિનો પ્રકાશ બહારની વસ્તુને પ્રકાશિત કરે છે. તે પ્રકાશ બતે બાજુ કિનારાવાળો હોય તેમ આ અંતગત અવધિજ્ઞાનને સમજવું. જેમ કોઈ જાળીમાંથી બહાર નીકળતો દીપકનો પ્રકાશ અનેક વિભાગોમાં ટુકડાઓમાં વિભક્ત હોય છે તેમ આ અવધિજ્ઞાન દ્વારા જોવાતા ક્ષેત્ર અનેક ખંડમાં વિભક્ત પણ હોઈ શકે છે. સંખ્યાત અસંખ્યાત ખંડમાં પણ વિભક્ત થઈ શકે છે. કર્મના ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી એવા અનેક વિભાગવાળું અંતગત અવધિજ્ઞાન મનુષ્ય તિર્યંચને થઈ શકે છે.

અંતગત અને મધ્યગતમાં વિશેષતા :-

૪ અંતગયસ્સ મજ્જાગયસ્સ ય કો પછ્વિસેસો ? પુરાઓ અંતગણેં ઓહિણાળેણ પુરાઓ ચેવ સંખેજ્જાળિ વા અસંખેજ્જાળિ વા જોયણાળિ જાણઇ પાસઇ, મગગાઓ અંતગણેં ઓહિણાળેણ મગગાઓ ચેવ સંખેજ્જાળિ વા અસંખેજ્જાળિ વા જોયણાળિ જાણઇ પાસઇ, પાસાઓ અંતગણેણ ઓહિણાળેણ સબ્વાઓ સમંતા સંખેજ્જાળિ વા અસંખેજ્જાળિ વા જોયણાઇ જાણઇ પાસઇ, મજ્જાગણેણ ઓહિણાળેણ સબ્વાઓ સમંતા સંખેજ્જાળિ વા અસંખેજ્જાળિ વા જોયણાઇ જાણઇ પાસઇ । સે તં આણુગામિણ ઓહિણાળિ ।

શાસ્ત્રાર્થ :- કો = શું, પછ્વિસેસો = વિશેષતા છે, પુરાઓ ચેવ = આગળથી, સંખેજ્જાળિ વા

= સંખ્યાત અથવા, અસંખેજ્જાળિ વા = અસંખ્યાત, જોયણાઇં-જોયણાળિ = જોજનમાં રહેલા દ્રવ્યોને, જાણિ = વિશિષ્ટ જ્ઞાનથી જાણે છે, પાસિઝ = જુએ છે, સવ્વાઓ સમંતા = સર્વ દિશા અને સર્વ વિદિશામાં રહેલા દ્રવ્યોને.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અંતગત અને મધ્યગત અવધિજ્ઞાનમાં શું અંતર છે ?

ઉત્તર- પુરતઃ અંતગત અવધિજ્ઞાન આગળ સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાત યોજનમાં રહેલા દ્રવ્યોને જાણે છે અને દેખે છે અથવા સામાન્ય રૂપે જુએ છે અને વિશેષરૂપે જાણે છે.

માર્ગત: અંતગત અવધિજ્ઞાન દ્વારા પાછળ રહેલા સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાત યોજનમાં સ્થિત દ્રવ્યોને વિશેષરૂપે જાણે છે અને સામાન્યરૂપે દેખે છે.

પાર્થક્ત: અંતગત અવધિજ્ઞાનથી એક અથવા બંને બાજુમાં રહેલ દ્રવ્યોને સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાત જોજન સુધી વિશેષરૂપે જાણે છે અને સામાન્યરૂપે દેખે છે. આ રીતે આનુગામિક અવધિજ્ઞાનનું વર્ણન છે.

મધ્યગત અવધિજ્ઞાની પોતાની ચારેબાજુ સર્વ દિશાઓમાં અને વિદિશાઓમાં સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાત જોજન સુધી સ્થિત દ્રવ્યોને વિશેષરૂપે જાણે છે અને સામાન્યરૂપે દેખે છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં અંતગત અને મધ્યગત અવધિજ્ઞાનમાં રહેલ અંતરને બતાવેલ છે. અવધિજ્ઞાનનો વિષય રૂપી પદાર્થ છે. આ અવધિજ્ઞાનના બેદો મુખ્યત્વા ક્ષેત્રને આશ્રિત છે. જેમ કે એક દિશા, અનેક દિશા, આગળ, પાછળ, બંને બાજુ, ચોતરફ, સર્વ દિશાઓ, વિદિશાઓ અને ઊપર નીચે વગેરે, વગેરે.

મધ્યગત અવધિજ્ઞાન દેવો, નારકીઓ અને તીર્થકરોને નિશ્ચિત હોય જ છે. તિર્થચોને ફક્ત અંતગત અવધિજ્ઞાન હોય છે પરંતુ મનુષ્યને અંતગત તથા મધ્યગત બસે પ્રકારનું આનુગામિક અવધિજ્ઞાન થઈ શકે છે. પ્રક્ષાપના સૂત્રના તેત્રીસમાં પદમાં બતાવ્યું છે કે નારકી, ભવનપતિ, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવોને સર્વત: અવધિજ્ઞાન હોય છે, પંચેન્દ્રિય તિર્થચોને દેશતઃ હોય છે અને મનુષ્યને દેશતઃ તથા સર્વત: બસે પ્રકારનું અવધિજ્ઞાન થઈ શકે છે.

સૂત્રમાં સંખ્યાત અને અસંખ્યાત જોજનનું પ્રમાણ બતાવેલ છે તેનાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે અવધિજ્ઞાનના અસંખ્ય બેદ છે. પ્રથમ રત્નપ્રભા નરકના નારકોને જઘન્ય સાડા ત્રણ ગાઉ અને ઉત્કૃષ્ટ ચાર ગાઉ, બીજી શર્કરા પ્રભા નરકના નારકોને જઘન્ય ત્રણ ગાઉ અને ઉત્કૃષ્ટ સાડા ત્રણ ગાઉ, ત્રીજી વાલુકાપ્રભાના નારકોને જઘન્ય અઢી ગાઉ અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ ગાઉ, ચોથી પંકપ્રભામાં નારકોને જઘન્ય બે ગાઉ અને ઉત્કૃષ્ટ અઢી ગાઉ, પાંચમી ધૂમપ્રભાના નારકોને જઘન્ય દોઢ ગાઉ અને ઉત્કૃષ્ટ બે ગાઉ, છઠી તમઃપ્રભાના નારકોને જઘન્ય એક ગાઉ અને ઉત્કૃષ્ટ દોઢ ગાઉ અને સાતમી તમઃ તમા પૃથ્વીના નારકોને જઘન્ય અર્ધો ગાઉ અને ઉત્કૃષ્ટ એક ગાઉ જેટલું અવધિજ્ઞાન હોય છે.

અસુરકુમારો જધન્ય ૨૫ જોજન, ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત દીપ સમુદ્રને જાણે છે. નાગકુમારોથી લઈને સ્તનિતકુમારો સુધી તેમજ વાણિયંતર દેવો જધન્ય ૨૫ જોજન, ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત દીપ સમુદ્રને જાણે છે. જ્યોતિષ્ક દેવો જધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત જોજન સુધી જાણે છે. સૌધર્મકલ્પના દેવો જધન્ય આંગુલનો અસંખ્યાતમા ભાગ ક્ષેત્રને, ઉત્કૃષ્ટ પ્રથમ રત્નપ્રભા નરકના નીચે ચરમાંતને જાણે છે, તિર્થાલોકમાં અસંખ્યાત દીપ સમુદ્રને અને ઊંચી દિશામાં પોતાના દેવલોકના વિમાનની ધવજા સુધી જાણે છે.

અવધિજ્ઞાનની સાથે અવધિદર્શન હોય જ છે માટે અહીં 'જાણિ પાસિ' નો અર્થ અવધિજ્ઞાનથી જાણે અને અવધિદર્શનથી જુબે છે, એમ સમજવું જોઈએ.

[૨] અનાનુગામિક અવધિજ્ઞાન :–

૫ સે કિં તં અણાણુગામિયં ઓહિણાણં ? અણાણુગામિયં ઓહિણાણં સે જહાણામએ કેઝ પુરિસે એં મહંતં જોઇદ્વાણં કાડં તસ્સેવ જોઇદ્વાણસ્સ પરિપેરંતેહિં પરિપેરંતેહિં પરિઘોલેમાણે પરિઘોલેમાણે તમેવ જોઇદ્વાણં પાસિ, અણણત્થગાણ પાસિ, એવામેવ અણાણુગામિયં ઓહિણાણં જત્થેવ સમુપ્પજ્જાણ તત્થેવ સંખેજ્જાણિ વા અસંખેજ્જાણિ વા, સંબદ્ધાણિ વા અસંબદ્ધાણિ વા જોયણાં જાણિ પાસિ, અણણત્થગાણ પાસિ જાણિ પાસિ । સે તં અણાણુગામિયં ઓહિણાણં ।

શાદ્યાર્થ :- સે જહાણામએ કેઝ પુરિસે = અમુક નામની કોઈ વ્યક્તિ, એં મહતં = એક વિશાળ, જોઇદ્વાણં કાડં = અજિનો કુંડ બનાવીને, તસ્સેવ = તે અજિને પ્રજ્વલિત કરીને, જોઇદ્વાણસ્સ = તે અજિન સ્થાનના, પરિપેરંતેહિં-પરિપેરંતેહિં = ચારે બાજુ, પરિઘોલેમાણે પરિઘોલેમાણે = સર્વ દિશા અને વિદિશામાં ધૂમે, તમેવ જોઇદ્વાણં = તો તે જ્યોતિથી પ્રકાશિત ક્ષેત્રને જુબે છે, અણણત્થગાણ પાસિ = અન્યત્ર જાય ત્યારે તે પ્રકાશિત ક્ષેત્રને જુબે નહીં, એવામેવ = એ જ રીતે, જત્થેવ = જે ક્ષેત્રમાં, સમુપ્પજ્જાણ = ઉત્પત્ત થયું. તત્થેવ = તે જ ક્ષેત્રમાં રહીને, સંબદ્ધાણિ વા = સંલગ્ન, નિરંતર ક્ષેત્રને અથવા, અસંબદ્ધાણિ વા = અસંલગ્ન ક્ષેત્ર, જાળી સમાન આંતરાવાળા ક્ષેત્રને કે ક્ષેત્રમાં રહેલ દ્રવ્યોને, અણણત્થગાણ = અન્યત્ર ગયેલ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અનાનુગામિક અવધિજ્ઞાન કોને કહેવાય ?

ઉત્તર- જેમ કોઈ પણ નામવાળી વ્યક્તિ એક બહુ મોટો અજિન કુંડ બનાવીને તેમાં અજિને પ્રજ્વલિત કરીને ચારે બાજુ દરેક દિશા અને વિદિશાઓમાં તે પ્રકાશમાં ચાલતાં ચાલતાં તે જ્યોતિથી પ્રકાશિત ક્ષેત્રને દેખે છે, પરંતુ પ્રકાશિત ક્ષેત્રથી અન્યત્ર ચાલ્યો જાય, તો ત્યાંના તે પદાર્થોને દેખે નહીં. એ જ રીતે અનાનુગામિક અવધિજ્ઞાન જે ક્ષેત્રમાં ઉત્પત્ત થાય તે જ ક્ષેત્રમાં રહીને તે વ્યક્તિ સંખ્યાત તથા અસંખ્યાત જોજન સુધી જાણે છે, દેખે છે, તે ક્ષેત્રમાં પણ અંતર અંતરથી પણ જાણે અને નિરંતર પણ સંખ્યાત અસંખ્યાત જોજન સુધી જાણે છે, દેખે છે. અન્યત્ર ચાલ્યો જાય તો જાણે, દેખે નહીં; તેને અનાનુગામિક અવધિજ્ઞાન કહે છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સ્થિર અભિનિકુંડની ઉપમાથી અનાનુગામિક અવધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ બતાવેલ છે. જેમ અભિનિકુંડનું પ્રકાશ ક્ષેત્ર એક સ્થાન પર સ્થિર રહે છે તેમ આ અવધિજ્ઞાનનું જ્ઞાનક્ષેત્ર ત્યાં જ સ્થિર રહે છે. જેમ તે અભિનિકુંડના પ્રકાશિત ક્ષેત્રમાં રહીને અથવા ત્યાં આવીને વ્યક્તિ ત્યાં રહેલા પ્રકાશિત પદાર્થોને દેખી શકે છે તેમ અનાનુગામિક અવધિજ્ઞાન દ્વારા પ્રકાશિત તે સ્થિર ક્ષેત્રમાં રહીને કે આવીને તે આત્મા ત્યાં રહેલા પદાર્થોને જ્ઞાની શકે છે, જોઈ શકે છે.

સંબદ્ધાળિ વા અસંબદ્ધાળિ વા :- જેમ જાળીમાંથી પ્રકાશ બહાર નીકળે, તે પ્રકાશની વરચ્યે વરચ્યે અંધકાર હોય છે અર્થાત્ જાળીમાંથી નીકળતો પ્રકાશ સંલગ્ન હોતો નથી તેમ અવધિજ્ઞાનથી પ્રકાશિત થનાર ક્ષેત્ર પણ જાળી રૂપે અંતરાળવાળું થઈ શકે છે અને અંતરાળ વિનાનું પણ થઈ શકે છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી એમ થઈ શકે છે. સંલગ્ન હોય તેને સંબદ્ધ કહેવાય છે અને અસંલગ્ન હોય તેને અસંબદ્ધ કહેવાય છે. એતે વ્યવધાનવાળું અને અવધિજ્ઞાન પણ કહી શકાય છે.

[૩] વર્ધમાન અવધિજ્ઞાન :-

૬ સે કિં તં વઢુમાણયં ઓહિણાણં ? વઢુમાણયં ઓહિણાણં પસત્થેસુ અજ્જવ - સાણઢૂણેસુ વઢુમાણસ્સ વઢુમાણ ચરિત્તસ્સ, વિસુજ્જમાણ અજ્જવસાણસ્સ વિસુજ્જમાણ ચરિત્તસ્સ સવ્વાઓ સમંતા ઓહી વઢુઝ ।

શાન્દાર્થ :- પસત્થેસુ અજ્જવસાણઢૂણેસુ વઢુમાણસ્સ = પ્રશસ્ત અધ્યવસાય સ્થાનોની ઉપસ્થિતિમાં, વઢુમાણ ચરિત્તસ્સ = ચારિત્ર પરિણામોની હાજરીમાં, વિસુજ્જમાણ અજ્જવસાણસ્સ = અધ્યવસાયોની વિશુદ્ધિ થતાં, વિસુજ્જમાણચરિત્તસ્સ = ચારિત્ર પરિણામોની વિશુદ્ધિ થતાં, સવ્વાઓ = સર્વ દિશા અને સર્વ વિદિશામાં, સમંતા = ચારે બાજુ, ઓહી વઢુઝ = અવધિજ્ઞાન એટલે અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર વૃદ્ધિ પામે છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - વર્ધમાન અવધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર - પ્રશસ્ત અધ્યવસાયસ્થાનો અર્થાત્ વિચારોમાં રહેનાર અને સંયમભાવમાં રહેનાર આત્માના અધ્યવસાયોની વિશુદ્ધિ થતાં ચારિત્ર પરિણામોની પણ વિશુદ્ધિ થતાં તેના અવધિજ્ઞાનની સર્વ દિશાઓમાં, ચારે બાજુ વૃદ્ધિ થાય છે.

વિવેચન :-

જે અવધિજ્ઞાનીના આત્મ પરિણામ વિશુદ્ધથી વિશુદ્ધતર થતા જાય તેનું અવધિજ્ઞાન પણ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતું જાય છે, તેને વર્ધમાન અવધિજ્ઞાન કહે છે. વર્ધમાન અવધિજ્ઞાન સમ્યગુદાચ્છિ, દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિને હોય છે, પરંતુ અહીં સૂત્રકારે સર્વવિરતિની જ પ્રમુખતાએ ગ્રહણ કરેલ છે કારણ કે પરિણામોની

તथા ચારિત્રની વિશુદ્ધિ આ જ્ઞાનમાં અનિવાર્ય છે. મૂળપાઠમાં પહેલાં બે શબ્દોમાં પ્રશસ્ત અધ્યવસાયો અને ચારિત્રની ઉપસ્થિતિ આવશ્યકરૂપે સ્વીકાર કરેલ છે. પછીના બે શબ્દોમાં તે અધ્યવસાયો અને ચારિત્ર પરિણામોની વિશેષ વિશુદ્ધિ સ્વીકારેલી છે. આ ચાર વિશેષણોથી સંપત્ત વ્યક્તિને ચોતરફ અવધિજ્ઞાનની વૃદ્ધિ થઈ શકે છે. કેટલીક પ્રતોમાં ત્રીજા શબ્દ "વિસુજ્જમાણ અજ્જવસાણસ્સ" ની જગ્યાએ "વિસુજ્જમાણસ્સ" એટલો જ પાઠ રહી ગયેલ છે, તે અશુદ્ધ છે.

અવધિજ્ઞાનનું જધન્ય ક્ષેત્ર :-

૭

**જાવઇયા તિસમયાહારગસ્સ, સુહુમસ્સ પણગજીવસ્સ ।
ઓગાહણ જહણણ, ઓહીખેત્ત જહણણ તુ ॥**

શાબ્દાર્થ :- તિ = ત્રણ, સમયાહારગસ્સ = સમયના આહારક, સુહુમસ્સ = સૂક્ષ્મ નામ કર્માદ્ય વર્તી, પણગજીવસ્સ = વનરૂપતિવિશેષ, નિગોદીયા જીવની, જાવઇયા = જેટલી, જહણણ = જધન્ય, ઓગાહણા = અવગાહના હોય છે એટલા પ્રમાણમાં, ઓહી = અવધિજ્ઞાનનું, જહણણ તુ = જધન્ય, ખેત્ત = ક્ષેત્ર છે.

ભાવાર્થ :- સૂક્ષ્મ નિગોદમાં જન્મ ગ્રહણ કર્યાને ત્રણ સમય થયા હોય અને જે જીવ આહારક બની ગયા હોય તે સમયે તે જીવની જેટલી ઓછામાં ઓછી અવગાહના હોય છે, (શરીરની લંબાઈ હોય) તેટલા પ્રમાણમાં જધન્ય અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર હોય છે.

વિવેચન :-

આગમમાં "પણગ" શબ્દ લીલકૂગ (નિગોદ) માટે આવેલ છે. તેનું શરીર સંસારના સમસ્ત જીવો કરતા નાનું હોય છે. તે સૂક્ષ્મ પનક જીવનું શરીર ત્રીજા સમયે આહાર લીધા પછી જેટલું ક્ષેત્ર અવગાહ કરે છે એટલું નાનું જધન્ય અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર હોય છે.

નિગોદના બે પ્રકાર છે— (૧) સૂક્ષ્મ (૨) બાદર. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં "સૂક્ષ્મનિગોદ" ને ગ્રહણ કરેલ છે. "સુહુમસ્સ પણગજીવસ્સ" એક શરીરમાં અનંત જીવો હોય તેને સૂક્ષ્મ નિગોદ કહે છે. સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવો ચર્મચ્યક્ષુથી દેખાતા નથી. કોઈના મારવાથી તે મરતા નથી. સૂક્ષ્મ નિગોદના એક શરીરમાં રહેતા અનંત જીવો એક અંતમુહૂર્તથી વધારે આયુષ્ય ભોગવી શકતા નથી, કોઈ કોઈ તો અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં જ મરી જાય છે, તો કોઈ પર્યાપ્ત અવસ્થામાં મરે છે.

એક આવલિકા અસંખ્યાત સમયની હોય છે. બસો છપ્પન આવલિકાનો એક સહુથી નાનો ભવ થાય છે. જો નિગોદના જીવો અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં સહુથી નાનો ભવ પૂરો કરી નિરંતર કાળ કરતા રહે તો એક મુહૂર્તમાં રૂપરૂપ વાર જન્મ મરણ કરે છે, આ અવસ્થામાં જ તે જીવોનો ત્યાં અસંખ્યાત કાળ વીતી જાય છે.

કલ્પના કરવાથી જ્ઞાણી શકાય છે કે નિગોદના અનંત જીવ પહેલા સમયમાં જ સૂક્ષ્મ શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલને ગ્રહણ કરી સર્વ બંધ કરે, બીજા સમયમાં દેશબંધ કરે, ત્રીજા સમયમાં શરીર પ્રમાણે

ક્ષેત્રને રોકે છે. તે ગ્રીજા સમયે તે શરીરની જે અવગાહના થાય છે, તેટલું જ અવધિજ્ઞાનનું જગ્ઘન્ય વિષયક્ષેત્ર હોય છે. ચોથા સમયમાં તે શરીર અપેક્ષાકૃત સ્થૂલ બની જાય છે માટે સૂત્રકારે ગ્રીજા સમયના આહારક નિગોદના શરીરનો જ ઉલ્લેખ કરેલ છે.

આત્મા અસંઘ્યાત પ્રદેશી છે. તે પ્રદેશોનો સંકોચ અને વિસ્તાર કાર્મણ કાયયોગથી થાય છે. એ પ્રદેશો એટલા બધા સંકુચિત થઈ જાય છે કે તે સૂક્ષ્મ નિગોદ જીવના શરીરમાં પણ રહી શકે છે અને જ્યારે એ વિસ્તારને પામે છે ત્યારે પૂરા લોકાકાશને વ્યાપ્ત કરી શકે છે.

જ્યારે આત્મા કાર્મણ શરીરને છોડીને સિદ્ધત્વને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તે પ્રદેશોમાં સંકોચ તથા વિસ્તાર થતો નથી કેમ કે કાર્મણ શરીરના અભાવમાં કાર્મણ યોગ હોઈ શકે નહીં. આત્મ પ્રદેશોનો સંકોચ અને વિસ્તાર શરીરધારી જીવોમાં થાય છે. બધાથી અધિક સંકોચ સૂક્ષ્મ શરીરી પનક જીવોમાં હોય છે અને સહૃથી અધિક વિસ્તાર કેવળ સમુદ્ધાતના સમયે હોય છે.

અવધિજ્ઞાનનું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર :-

૮ સવ્વબહુ અગણિજીવા, ણિરંતર જત્તિય ભરિજ્જંસુ ।
ખેત્તં સવ્વદિસાગં, પરમોહી ખેત્ત ણિદ્વિદો ॥

શાસ્ત્રાર્થ :- સવ્વબહુ = સર્વથી અધિક, ઉત્કૃષ્ટ, અગણિજીવા = અભિજ્ઞાન જીવોએ, સવ્વદિસાગં = સર્વ દિશાઓમાં, ણિરંતર = અનુક્રમથી, જત્તિય = જેટલું, ખેત્તં = ક્ષેત્ર, ભરિજ્જંસુ = અભિજ્ઞી ભર્યું હોય તેટલું, પરમોહી ખેત્ત ણિદ્વિદો = પરમ અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર બતાવેલ છે.

ભાવાર્થ :- અભિજ્ઞાના સૂક્ષ્મ, બાદર, પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત સમસ્ત ઉત્કૃષ્ટ-સર્વાધિક જીવો સર્વ દિશાઓમાં નિરંતર ભરવાથી જેટલું ક્ષેત્ર પરિપૂર્ણ કરે છે તેટલું ક્ષેત્ર પરમાવધિજ્ઞાનનું બતાવેલ છે.

વિવેચન :-

ઉક્ત ગાથામાં સૂત્રકારે અવધિજ્ઞાનનો ઉત્કૃષ્ટ વિષય બતાવેલ છે. પાંચ સ્થાવરમાં સર્વથી ઓછા જીવો તેઉકાયના છે કેમ કે અભિજ્ઞાના જીવ સીમિત ક્ષેત્રમાં જ હોય છે. સૂક્ષ્મ અભિજ્ઞાન સંપૂર્ણ લોકમાં છે અને બાદર અભિજ્ઞાન અથી દીપ ક્ષેત્રમાં હોય છે.

તેઉકાયના જીવો ચાર પ્રકારના છે— (૧) અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ (૨) પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ (૩) અપર્યાપ્ત બાદર (૪) પર્યાપ્ત બાદર. આ જીવોની ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા જે હોય તે જીવોમાંથી પ્રત્યેક જીવને તેની અવગાહના અનુસાર આકાશપ્રદેશો પર ક્રમશા: ગોઠવતાં જેટલું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત થાય, તેટલો અવધિજ્ઞાનનો ઉત્કૃષ્ટ વિષય છે. આ રીતે અભિજ્ઞાના જીવોને ગોઠવતાં સંપૂર્ણ લોકાકાશ તથા અલોકાકાશમાં પણ લોક જેવડા અસંઘ્યાત ખંડો વ્યાપ્ત થાય છે. એ શ્રેષ્ઠીને ચારે બાજુ ધૂમાવવામાં આવે તો તેની પરિવિમાં જેટલા લોકાકાશ અને અલોકાકાશનો સમાવેશ થશે. તેટલો વિષય પરમ અવધિજ્ઞાનનો છે.

જો કે સમસ્ત અભિજ્ઞાનના જીવોને કોઈએ કયારે ય આ રીતે ગોઠવ્યા નથી અને ગોઠવી શકે નહીં. આ તો અસત્કલ્પનાથી સમજાવવાની રીત માત્ર છે. સંખ્યાતીત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળને સમજાવવા માટે અસત્કલ્પનાના દષ્ટાંતો શાસ્ત્રમાં ઘણી જગ્યાએ છે. તે દષ્ટાંતોથી અગમ્ય—ન સમજી શકાય એવા તત્ત્વો વિષયો પણ સહેલાઈથી સમજી શકાય, માટે શાસ્ત્રકાર એવા દષ્ટાંતો ઠેર ઠેર આપે છે. અલોકાકાશમાં કોઈ મૂર્ત પદાર્થ પણ નથી કે જેને અવધિજ્ઞાની જાણી શકે પરંતુ પરમાવધિજ્ઞાનનું સામર્થ્ય પ્રદર્શિત કરવા માટે તેનો આ ઉત્કૃષ્ટ વિષય બતાવેલ છે.

પ્રશ્ન :— લોક જેટલું ક્ષેત્ર દેખનાર અને અલોક જેટલું ક્ષેત્ર દેખવાની ક્ષમતાવાળા અવધિજ્ઞાની ઓમાં પરસ્પર શું વિશેષતા હોય છે ?

ઉત્તર :— લોક જેટલું ક્ષેત્ર દેખનાર અવધિજ્ઞાની કરતાં અલોક જેટલું ક્ષેત્ર દેખવાની ક્ષમતાવાળા અવધિજ્ઞાની નું જ્ઞાન વિશિષ્ટ કે વિશિષ્ટતર હોય છે. તે વધારે સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતમ તત્ત્વોને જાણી શકે છે. ભૂત ભવિષ્યકાળની અપેક્ષાએ પણ વધારે જાણે અને પદાર્થોના પર્યાયો પણ વધારે જાણે છે. આમ તેની બહુ વિશેષતાઓ છે. ક્ષયોપશમ પણ તેનો વધારે હોય છે.

અવધિજ્ઞાનનું મદ્યમક્ષેત્ર :—

૯

અંગુલમાવલિયાણં, ભાગમસંખેજ્જ દોસુ સંખેજ્જા ।
અંગુલમાવલિયંતો, આવલિયા અંગુલપુહુત્તં ॥

શાલ્દાર્થ :— અંગુલ= અંગુલ, આવલિયાણં = આવલિકાના, દોસુ = બંનેના, ભાગમસંખેજ્જ = અસંખ્યાતમા ભાગ, દોસુ સંખેજ્જા = બંનેના સંખ્યાતમા ભાગ, અંગુલમાવલિયંતો = અંગુલથી કંઈક ન્યૂન હોય તે આવલિકાની અંદર, આવલિયા = પૂર્ણ આવલિકા, અંગુલપુહુત્તં = અનેક અંગુલ.

ભાવાર્થ :— જે અવધિજ્ઞાન ક્ષેત્રથી આંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય તે કાળથી આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય છે. જે ક્ષેત્રથી આંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય તે કાળથી આવલિકાના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય છે. જે ક્ષેત્રથી આંગુલ પ્રમાણ હોય તે કાળથી આવલિકાથી કંઈક ન્યૂન હોય છે અને જે કાળથી સંપૂર્ણ આવલિકા પ્રમાણ હોય તે ક્ષેત્રથી અનેક આંગુલ પ્રમાણ હોય છે.

૧૦

હત્થમિ મુહુત્તંતો, દિવસંતો ગાડ્યમિ બોઢ્યવો ।
જોયણ દિવસપુહુત્તં, પક્ખંતો પણવીસાઓ ॥

શાલ્દાર્થ :— હત્થમિ = જો ક્ષેત્રથી એક હાથ પ્રમાણમાં, મુહુત્તંતો = અંતમૂહૂર્ત, દિવસંતો = દિવસથી કંઈક ન્યૂન, ગાડ્યમિ = એક કોશમાં, બોઢ્યવો = એમ જાણવું, જોયણ = એક જોજન, દિવસપુહુત્તં = અનેક(બે—ચાર) દિવસ, પક્ખંતો = ડિચિત્ત ન્યૂન એક પક્ષ, પણવીસાઓ = પર્યીસ જોજન.

ભાવાર્થ :- જે અવધિજ્ઞાન ક્ષેત્રથી એક હાથ પ્રમાણ હોય તે કાળથી એક મુહૂર્તથી કંઈક ન્યૂન હોય છે. જે ક્ષેત્રથી એક ગાઉ હોય છે, તે કાળથી કંઈક ન્યૂન એક દિવસ હોય છે. જે ક્ષેત્રથી એક યોજન પ્રમાણ હોય તે કાળથી અનેક દિવસ પ્રમાણ હોય છે. જે ક્ષેત્રથી પચ્ચીસ યોજન પ્રમાણ હોય છે તે કાળથી કિંચિત્ ન્યૂન પક્ષ – પંદર દિવસ સુધી હોય છે.

૧૧   ભરહમ્મિ અઙ્ગુમાસો, જંબુદ્ધીવમ્મિ સાહિઓ માસો ।
                વાસં ચ મણુયલોએ, વાસપુહુત્તં ચ રૂયગમ્મિ ॥

શાસ્ત્રાર્થ :- ભરહમ્મિ = સંપૂર્ણ ભરતક્ષેત્ર પ્રમાણમાં, અઙ્ગુમાસો = અર્ધમાસે, જંબુદ્ધીવમ્મિ = જંખૂદ્ધીપ પ્રમાણમાં, સાહિઓ માસો = એક માસથી કંઈક અવિક, મણુયલોએ = મનુષ્યલોક પર્યતમાં, વાસં = એક વર્ષ, રૂયગમ્મિ = રૂચક્ષેત્ર પર્યતમાં, વાસપુહુત્તં = અનેક વર્ષ.

ભાવાર્થ :- જે અવધિજ્ઞાન ક્ષેત્રથી સંપૂર્ણ ભરતક્ષેત્ર પ્રમાણ હોય તે કાળથી અર્ધમાસ પ્રમાણ હોય છે. જે ક્ષેત્રથી જંખૂદ્ધીપ પ્રમાણ હોય તે કાળથી એક માસથી કંઈક અવિક હોય છે. જે ક્ષેત્રથી મનુષ્યલોક પ્રમાણ હોય તે કાળથી એક વર્ષ પર્યત હોય છે. જે ક્ષેત્રથી રૂચક દ્વીપ પર્યત હોય તે કાળથી અનેક વર્ષ હોય છે.

૧૨   સંખેજ્જમિ ઉ કાલે, દીવસમુદ્ધાવિ હોંતિ સંખેજ્જા ।
                કાલમ્મિ અસંખેજ્જે, દીવ સમુદ્ધા ઉ ભિયવ્વા ॥

શાસ્ત્રાર્થ :- સંખેજ્જમિ કાલે = સંખ્યાત કાળમાં, ઉ = તો, દીવસમુદ્ધાવિ = દ્વીપ સમુદ્રો પણ, હુંતિ = હોય છે, કાલમ્મિ અસંખેજ્જા = જે કાળથી અસંખ્યાત કાળ સુધી હોય તે ક્ષેત્રથી, દીવસમુદ્ધા ઉ ભિયવ્વા = વિકટ્યથી સંખ્યાત કે અસંખ્યાત દ્વીપ અને સમુદ્રો પર્યત હોય છે.

ભાવાર્થ :- જે અવધિજ્ઞાન કાળથી સંખ્યાત કાળનું હોય તે ક્ષેત્રથી સંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્ર પર્યતનું હોય છે. જે અવધિજ્ઞાન કાળથી અસંખ્યાત કાળ પ્રમાણ હોય તે ક્ષેત્રથી સંખ્યાત કે અસંખ્યાત દ્વીપ અને સમુદ્રની ભજનાવાણું હોય છે. અર્થાતું દ્વીપસમુદ્ર ક્યારેક સંખ્યાત પણ હોય અને ક્યારેક અસંખ્યાત પણ હોય છે.

૧૩   કાલે ચउણ વુદ્ધી, કાલો ભિયવ્વુ ખેત્તવુદ્ધીએ ।
                વુદ્ધીએ દવ્વ-પજ્જવ, ભિયવ્વા ખેત્ત-કાલા ઉ ॥

શાસ્ત્રાર્થ :- કાલે = કાળની વૃદ્ધિ થવા પર, ચઉણ = દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ ચારેયની, વુદ્ધી = વૃદ્ધિ થાય છે, ખેત્તવુદ્ધીએ = ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ થવા પર, કાલો ભિયવ્વુ = કાળની વૃદ્ધિની ભજના છે, દવ્વપજ્જવ = દ્રવ્ય અને પર્યાયની, વુદ્ધીએ = વૃદ્ધિ થવા પર, ખેત્તકાલા ભિયવ્વા = ક્ષેત્ર અને કાળ ની વૃદ્ધિમાં ભજના હોય છે, વૃદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય.

ભાવાર્થ :- અવધિક્ષાનીના કાળની વૃદ્ધિ થવા પર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ ચારેયની અવશ્ય વૃદ્ધિ થાય છે. ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ થવા પર કાળની ભજના હોય છે અર્થાતું કાળની વૃદ્ધિ થાય અથવા ન પણ થાય. દ્રવ્ય અને પર્યાયની વૃદ્ધિ થવા પર ક્ષેત્ર અને કાળની વૃદ્ધિ થાય કે ન પણ થાય.

૧૪   સુહુમો ય હોઇ કાલો, તત્તો સુહુમયરં હવઙ્ ખેત્તં ।
                અંગુલસેઢીમિત્તે ઓસપ્પિણીઓ અસંખ્યિજ્જા ॥

સે તં વઙ્માણયં ઓહિણાણં ।

શાન્દાર્થ :- સુહુમો ય હોઇ કાલો = કાળ સૂક્ષ્મ હોય છે, તત્તો ખેત્તં = કાળથી ક્ષેત્ર, સુહુમયરં = સૂક્ષ્મતર, હવઙ્ = હોય છે, અંગુલસેઢીમિત્તે = અંગુલ માત્ર શ્રેણી રૂપ ક્ષેત્રમાં, અસંખ્યિજ્જા = અસંખ્યાત ઓસપ્પિણીઓ = અવસર્પિણીઓ.

ભાવાર્થ :- કાળ સૂક્ષ્મ છે પરંતુ ક્ષેત્ર, કાળથી સૂક્ષ્મતર છે કેમ કે એક અંગુલ પ્રમાણ શ્રેણીરૂપ ક્ષેત્રમાં આકાશના પ્રદેશો અસંખ્યાત અવસર્પિણીના સમય જેટલા હોય છે અર્થાતું અસંખ્યાત કાળ ચક તેની ગણતરીમાં થાય છે. આ રીતે વર્ધમાન અવધિક્ષાનનું વર્ણન છે.

વિવેચન :-

ક્ષેત્ર અને કાળમાં કોણ કોનાથી સૂક્ષ્મ છે એ વાત સૂત્રકાર અહીં બતાવે છે. કાળ સૂક્ષ્મ છે પણ તે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સ્થૂલ છે. ક્ષેત્ર કાળની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ છે. કેમ કે અંગુલ પ્રમાણ આકાશ શ્રેણીમાં આકાશ પ્રદેશ એટલા છે કે જો તે પ્રદેશોનું પ્રતિસમયે અપહરણ કરવામાં અર્થાતું કાઢવામાં આવે તો તેને નિર્બેંઘ થવામાં અસંખ્યાત અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી કાળ વ્યતીત થઈ જાય છે. તેનાથી દ્રવ્ય સૂક્ષ્મતમ છે કારણ કે ક્ષેત્રના દરેક આકાશ પ્રદેશ પર અનંતપ્રદેશી અનંતસક્ંદ્ર અવસ્થિત છે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ભાવ સૂક્ષ્મ છે, કેમ કે તેના સ્કંધોમાં અનંત પરમાણુઓ છે અને તે પ્રત્યેક પરમાણુ વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શની અપેક્ષાએ અનંત પર્યાયથી યુક્ત હોય છે. આ રીતે કાળ, ક્ષેત્ર, દ્રવ્ય અને ભાવ કુમશઃ સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મતર છે.

અવધિક્ષાની રૂપી દ્રવ્યોને જ જાણી શકે છે, અરૂપીને તે ન જાણી શકે; માટે મૂળ પાઠમાં જ્યાં ક્ષેત્ર અને કાળને જાણવાનનું કહેલ છે ત્યાં એટલા ક્ષેત્ર અને કાળમાં અવસ્થિત રૂપી દ્રવ્યો સમજવાના છે કારણ કે ક્ષેત્ર અને કાળ અરૂપી છે.

પરમાવધિક્ષાન પરમાણુને પણ જાણી શકે છે. તે કેવળજ્ઞાન થવાના અંતર્મુહૂર્ત પહેલાં ઉત્પત્ત થાય છે. આ રીતે ઉત્કૃષ્ટ અવધિક્ષાનના વિષયનું કથન શાસ્ત્રકારે ક્ષેત્ર અને કાળના સંબંધના માધ્યમથી કર્યું છે.

ક્ષેત્ર-કાળ અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાનના વિષયનો સંબંધ : -

ક્રમ	ક્ષેત્ર	કાળ
૧.	એક અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ.	એક આવલિકાનો અસંખ્યાતમો ભાગ.
૨.	અંગુલનો સંખ્યાતમો ભાગ.	આવલિકાનો સંખ્યાતમો ભાગ.
૩.	એક અંગુલ.	આવલિકાથી કંઈક ન્યૂન.
૪.	અનેક અંગુલ.	એક આવલિકા.
૫.	એક હાથ.	એક મુહૂર્તથી કંઈક ન્યૂન.
૬.	એક ગાઉ.	એક દિવસથી કંઈક ન્યૂન.
૭.	એક જોજન.	અનેક દિવસ.
૮.	પચ્ચીસ જોજન.	એક પક્ષથી કંઈક ન્યૂન.
૯.	ભરતક્ષેત્ર.	અર્દ્ધમાસ.
૧૦.	જંબૂદીપ.	એક માસથી કંઈક અધિક.
૧૧.	અઢી દીપ.	એક વર્ષ.
૧૨.	રૂચક દીપ.	અનેક વર્ષ.
૧૩.	સંખ્યાત દીપ.	સંખ્યાત કાળ.
૧૪.	સંખ્યાત, અસંખ્યાત દીપસમુદ્રોની ભજના.	પદ્યોપમાટિ અસંખ્યાત કાળ.

[૪] હીયમાન અવધિજ્ઞાન :-

૧૫ સે કિં તં હીયમાણયં ઓહિણાણં ? હીયમાણયં ઓહિણાણં અપ્પસત્થેહિં અજ્જવસાયદ્વારણેહિં વદૃમાણસ્સ, વદૃમાણચરિત્તસ્સ, સંકિલિસ્સમાણસ્સ, સંકિલિસ્સમાણચરિત્તસ્સ સવ્વાઓ સમંતા ઓહી પરિહાયઇ । સે તં હીયમાણયં ઓહિણાણં ।

શાન્દાર્થ :- અપ્પસત્થેહિં = અપ્રશસ્ત, અજ્જવસાયદ્વારણેહિં = અધ્યવસાય સ્થાનોમાં, વદૃમાણસ્સ = વર્તમાન(વર્તતા) અવિરત સમ્યગ્દદ્ધિને, વદૃમાણ ચરિત્તસ્સ = વર્તમાન વર્તતા દેશ વિરત અને સર્વવિરત ચારિત્રના વિષે, સંકિલિસ્સમાણસ્સ = ઉત્તરોત્તર સંકલેશ પામનારને, સંકિલિસ્સમાણ ચરિત્તસ્સ = સંકલેશ યુક્ત ચારિત્રના વિષે, સવ્વાઓ = ચારે બાજુથી, સમંતા = સર્વ પ્રકારે, પરિહાયઇ = પૂર્વાવસ્થાથી હાનિને પ્રાપ્ત કરે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- હીયમાન(હ્રાસમાન) અવધિજ્ઞાન કેવા પ્રકારનું છે ?

ઉત્તર- અપ્રશસ્ત વિચારોમાં વર્તતાં અવિરતિ સમ્યગુદૃષ્ટિ જીવ તથા અપ્રશસ્ત અધ્યવસાયમાં વર્તતા દેશવિરતિ શ્રાવક અને સર્વવિરતિ ચારિત્રવાન સાધુ જ્યારે અશુભ વિચારો વડે સંકલેશને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેના ચારિત્રમાં પણ સંકલેશ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ચારે બાજુથી અને દરેક પ્રકારે તેના અવધિજ્ઞાનની પૂર્વ અવસ્થા ક્ષીણ થતી જાય છે. આ રીતે હાનિને પ્રાપ્ત થનાર અવધિજ્ઞાનને હીયમાન(હ્રાસમાન) અવધિજ્ઞાન કહે છે.

વિવેચન :-

જ્યારે સાધકને ચારિત્ર મોહનીય કર્મનો ઉદ્ય થાય છે ત્યારે આત્મામાં અશુભ વિચારો આવે છે. જ્યારે સર્વવિરતિ, દેશવિરતિ અને અવિરત-સમ્યગુદૃષ્ટિ સંકલિષ્ટ પરિણામી બની જાય છે કે તેના ચારિત્રમાં હાનિ થઈ જાય છે ત્યારે તેને પ્રાપ્ત થયેલ અવધિજ્ઞાન ક્ષીણ થતું જાય છે. સારાંશ એ છે કે અપ્રશસ્ત આચાર અને સંકલિષ્ટ પરિણામ આ બને અવધિજ્ઞાનના વિરોધી છે અથવા બાધક છે અર્થાત્ અવધિજ્ઞાનના નાટ-ક્ષીણ થવામાં મુખ્ય કારણ છે.

[૫] પ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન :-

૧૬ સે કિં તં પડિવાઇ ઓહિણાણં ? પડિવાઇ ઓહિણાણં જણં જહણણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જિભાગં વા સંખેજ્જિભાગં વા, વાલગં વા, વાલગપુહુત્તં વા, લિકખં વા લિકખપુહુત્તં વા, જૂયં વા જૂયપુહુત્તં વા, જવં વા જવપુહુત્તં વા, અંગુલં વા અંગુલપુહુત્તં વા, પાયં વા પાયપુહુત્તં વા, વિયતિથ વા વિયતિથપુહુત્તં વા, રયણિ વા રયણિપુહુત્તં વા, કુર્ચ્છ વા કુર્ચ્છપુહુત્તં વા, ધણુયં વા ધણુયપુહુત્તં વા, ગાઉયં વા ગાઉયપુહુત્તં વા, જોયણં વા જોયણપુહુત્તં વા, જોયણસય વા જોયણસયપુહુત્તં વા, જોયણસહસ્સં વા જોયણ સહસ્સપુહુત્તં વા, જોયણસયસહસ્સં વા જોયણસયસહસ્સપુહુત્તં વા, જોયણકોડિં વા જોયણકોડિપુહુત્તં વા, જોયણકોડાકોડિં વા જોયણકોડાકોડિપુહુત્તં વા [જોયણ સંખિજં વા જોયણ સંખિજ પુહુત્તં વા જોયણ અસંખિજ્જ વા જોયણ અસંખેજ્જ પુહુત્તં વા] ઉક્કોસેણ લોગં વા પાસિતા ણં પડિવએજ્જા । સે ત્તં પડિવાઇ ઓહિણાણં ।

શાન્દાર્થ :- પડિવાઇ ઓહિણાણં = નાટ થનાર અવધિજ્ઞાન, જણં જહણણેણં = જે જધન્યરૂપે, અંગુલસ્સ = અંગુલના, અસંખેજ્જિ ભાગં વા = અસંખ્યાતમા ભાગ અથવા, સંખેજ્જિ ભાગં વા = સંખ્યાતમા ભાગ અથવા, બાલગં = વાલાગ્ર જેટલું, વાળની પહોળાઈ જેટલું, બાલગપુહુત્તં વા = અનેક વાલાગ્ર જેટલું, લિકખં = લીખ, લિકખપુહુત્તં વા = અનેક લીખ જેટલું, જૂયં = જૂ જેટલું, જવં = જીવ, પાયં = પગ, વિહતિથ = વેંત, રયણિ = રત્ની-હાથ પ્રમાણ, કુર્ચ્છ = કુષ્ઠિ એટલે બે હાથ

ધણુયં = ચાર હાથ, ગાડયં = ગાઉ-કોશ, જોયણં = જોજન, સયં = સો, સહસ્સપુહૃત્તં = અનેક હજાર, જોયણસય સહસ્સં = લાખ જોજન, જોયણસય સહસ્સં = અનેક લાખ જોજન, જોયણકોડિં = એક કરોડ જોજન, જોયણકોડાકોડિં = કોડાકોડી જોજન, ઉક્કકોસેણ = ઉત્કૃષ્ટરૂપે, લોગં = સંપૂર્ણ લોકને, પાસિત્તાણં = જોઈને, પડિવએજ્જા = જે શાન નાટ થઈ જાય છે, સે તં પડિવાઇ ઓહિણાણં = આ રીતે પ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાનનું વર્ણન છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- પ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે— જે અવધિજ્ઞાન જધન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ અથવા સંખ્યાતમા ભાગ વાલાં પરિમાણ અથવા અનેક વાલાં પરિમાણ, લીખ અથવા અનેક લીખ પરિમાણ, જૂ અથવા અનેક જૂ પરિમાણ, જવ અથવા અનેક જવ પરિમાણ, અંગુલ અથવા અનેક અંગુલ પરિમાણ, પગ અથવા અનેક પગ પરિમાણ, વેંત અથવા અનેક વેંત પરિમાણ, હાથ અથવા અનેક હાથ પરિમાણ, કુદ્દિ અથવા અનેક કુદ્દિ પરિમાણ, ધનુષ અથવા અનેક ધનુષ, ગાઉ અથવા અનેક ગાઉ, યોજન અથવા અનેક યોજન, શતયોજન અથવા અનેક શતયોજન, એક હજાર યોજન અથવા અનેક હજાર યોજન, લાખ યોજન અથવા અનેક લાખ યોજન, એક કરોડ યોજન અથવા અનેક કરોડ યોજન, કોટાકોટિ યોજન અથવા અનેક કોટાકોટિ યોજન [સંખ્યાત યોજન અથવા અનેક સંખ્યાત યોજન, અસંખ્યાત યોજન અથવા અનેક અસંખ્યાત યોજન], ઉત્કૃષ્ટ સંપૂર્ણ લોકને જોઈને પણ નાટ થઈ જાય છે તેને પ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન કહે છે.

વિવેચન :-

પ્રતિપાતિનો અર્થ છે પડવું. પતન ત્રણ પ્રકારે થાય છે— સમ્યકૃતથી, ચારિત્રથી અને ઉત્પત્ત થયેલ જ્ઞાનથી. પ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન જધન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગને અને ઉત્કૃષ્ટ લોક નાડીને જોઈને નાટ થાય છે. શેષ મધ્યમ પ્રતિપાતિના અનેક ભેદ છે, જે રીતે— એક દીપક જગમગી રહ્યો છે. એ દીપક તેલ અને વાટ બસ્તે હોવા છતાં વાયુનો ઝપાટો લાગવાથી એકાએક બુઝાઈ જાય છે. એ જ રીતે પ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન પણ આચાર અને વિચારના વિકૃત થવા પર નાટ થઈ જાય છે. આ જ્ઞાન જીવનની કોઈ પણ ક્ષણમાં ઉત્પત્ત થાય છે અને કોઈ પણ ક્ષણમાં નાટ થઈ જાય છે.

અહીં અવધિજ્ઞાનથી પતિત થવાનું પ્રકરણ છે. સૂત્રમાં વિસ્તારથી કરેલ વર્ણનનો આશય આ પ્રમાણે છે કે જધન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગથી લઈને ઉત્કૃષ્ટ આખા લોક જેટલું મોટું અવધિજ્ઞાન થઈ જાય તો પણ તે પ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન હોય શકે છે અર્થાત્ તે અવધિજ્ઞાન કોઈપણ નિમિત્તથી નાટ થઈ શકે છે.

પુહૃત્ત :- સામાન્ય રીતે 'પુહૃત્ત' શબ્દ બે થી નવના અર્થમાં પ્રયલિત છે પરંતુ અહીં 'પુહૃત્ત' શબ્દ 'અનેક'ના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે. કારણ કે ૧૯૮૮ ધનુષ પણ ધણુ પુહૃત્ત માં સમાવિષ્ટ છે. આ સૂત્રથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પુહૃત્ત શબ્દ વડે શાસ્ત્રકારનો આશય 'અનેક'થી છે. એમાં બે થી નવનો એકાંતિક

આગ્રહ કરવો યોગ્ય નથી. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં શાસ્ત્રકારને નિશ્ચિત સંખ્યા કહેવાની ન હોય, સંખ્યાનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાનું ન હોય ત્યારે પુહુત્ત શબ્દનો પ્રયોગ કરાય છે.

સંખેજ્જં, સંખેજ્જપુહુત્તં : - આ પાઠને કોષ્ટકમાં રાખવાનું કારણ એ છે કે આ પાઠ ક્યારેક કલ્પનાથી સૂત્રની સાથે જોડાઈ ગયેલ હોય એવી સંભાવના છે. છતાં અર્વાચીન પ્રતોમાં પ્રચલિત હોવાને કારણો કંઠસ્થ કરવાની પરંપરામાં વધારે પ્રચલિત થઈ ગયેલ છે. માટે પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં કોષ્ટકમાં દર્શાવેલ છે. આ સંસ્કરણના મૌલિક આધારભૂત બ્યાવરના નંદી સૂત્રમાં, લાડનૂંના નંદી સૂત્રમાં અને રાજેન્દ્ર કોશમાં આપેલ મૂળ પાઠમાં આ શબ્દો નથી તથા નંદી સૂત્રની પ્રાચીન ટીકામાં પણ આ શબ્દોનો સંકેત મળતો નથી.

[૬] અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન :-

૧૭ સે કિં તં અપડિવાઇ ઓહિણાણં ? અપડિવાઇ ઓહિણાણં જેણં અલોગસ્સ એગમવિ આગાસપદેસં જાણઇ પાસઇ તેણ પરં અપડિવાઇ ઓહિણાણં । સે તં અપડિવાઇ ઓહિણાણં ।

શાલાર્થ :- અપડિવાઇ ઓહિણાણં = અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન, જેણં = જે શાનથી, અલોગસ્સ = અલોકના, એગમવિ = એકેક-દરેક, આગાસ = આકાશ, પણસ = પ્રદેશને, જાણઇ = વિશિષ્ટ રૂપે જાણે છે, પાસઇ = અને સામાન્ય રૂપે જુબે છે, તેણ પરં = ત્યારબાદ, તે પછી તેને, અપડિવાઇ ઓહિણાણં = અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે,

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે— જે અવધિજ્ઞાન વડે આત્મા અલોકાકાશમાં એક આકાશ પ્રદેશને પણ જાણે અને દેખે છે અર્થાત્ તેવી ક્ષમતા થઈ જાય તો તે અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન થઈ જાય છે. તેને અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે.

વિવેચન :-

અપ્રતિપાતિનું તાત્પર્ય એ છે કે આખા ભવ સુધી રહેનાર જ્ઞાન. દેવતા, નારકોનું અવધિજ્ઞાન પણ અપ્રતિપાતિ છે. મનુષ્યમાં પ્રતિપાતિ-અપ્રતિપાતિ બંને પ્રકારનું અવધિજ્ઞાન હોય છે. જે અવધિજ્ઞાનની ક્ષેત્ર વૃદ્ધિ થતાં લોકને પાર કરી જાય પછી તે આખા ભવમાં નાન્દ થાય નહિ, વર્ધમાન કે અવસ્થિત રહે. વર્ધમાન રહે તો અલોકમાં અસંખ્ય લોક જેટલી ક્ષેત્ર સીમાની વૃદ્ધિ થાય પછી તે પરમાવધિ જ્ઞાન કહેવાય છે. એવી ધારણા પણ છે કે અપડિવાઈ અવધિજ્ઞાન જે મનુષ્યને થાય તે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે પરંતુ તેના માટે શાસ્ત્રનું કોઈ પ્રમાણ નથી. અપડિવાઈના અર્થભ્રમથી એવો અર્થ પ્રચલિત થવાની શક્યતા છે. વાસ્તવમાં અપડિવાઈનો અર્થ એટલો જ છે કે પૂરા ભવ સુધી જે જ્ઞાન ટકી રહે તે અપડિવાઈ જ્ઞાન

કહેવાય છે. છતાં અપડિવાઈ અવધિજ્ઞાન અને વિપુલમતિ મન:પર્યવ જ્ઞાન માટે નિયમથી કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે એમ કહેવાની પરંપરા થઈ ગયેલ છે.

આ રીતે અવધિજ્ઞાનના છ ભેદોનું વર્ણન પૂરું થયું. વાસ્તવમાં અલોકમાં અવધિજ્ઞાનનો વિષય થાય એવા કોઈપણ પદાર્થ નથી તોપણ અહીં એની ક્ષમતાની ક્ષેત્રસીમા દર્શાવેલ છે.

અવધિજ્ઞાનનો જ્ઞાન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ વિષય :-

૧૮ તં સમાસઓ ચતુભ્રિહં પણત્તં, તં જહા- દવ્વાઓ ખેત્તાઓ કાલાઓ ભાવાઓ।

તત્થ દવ્વાઓ ણ ઓહિણાણી જહણોણ અણંતાણિ રૂવિદવ્વાઇં જાણઇ પાસઇ, ઉક્કોસેણ સવ્વાઇં રૂવિદવ્વાઇં જાણઇ પાસઇ ।

ખેત્તાઓ ણ ઓહિણાણી જહણોણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જાભાગં જાણઇ પાસઇ, ઉક્કોસેણ અસંખેજ્જાઇં અલોએ લોયપ્પમાણમેત્તાઇં ખંડાઇં જાણઇ પાસઇ ।

કાલાઓ ણ ઓહિણાણી જહણોણ આવલિયાએ અસંખેજ્જાભાગં જાણઇ પાસઇ, ઉક્કોસેણ અસંખેજ્જાઓ ઉસ્સપ્પણીઓ ઓસપ્પણીઓ અર્ઝીયમણાગયં ચ કાલં જાણઇ પાસઇ ।

ભાવાઓ ણ ઓહિણાણી જહણોણ અણંતે ભાવે જાણઇ પાસઇ, ઉક્કોસેણ વિ અણંતે ભાવે જાણઇ પાસઇ, સવ્વભાવાણમણંતભાગં જાણઇ પાસઇ ।

શાસ્ત્રાર્થ :- તં સમાસાઓ = તે સંક્ષેપથી, ચતુભ્રિહં = ચાર પ્રકારે, દવ્વાઓ, ખેત્તાઓ, કાલાઓ, ભાવાઓ = દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી અને ભાવથી, તત્થ દવ્વાઓ ણ ઓહિણાણી = તેમાં દ્રવ્યથી અવધિજ્ઞાની, અણંતાણિ = અનંત, રૂવિદવ્વાઇં = રૂપી દ્રવ્યોને, ખેત્તાઓ ણ = ક્ષેત્રથી, અલોગે = અલોકમાં, લોગપ્પમાણ મેત્તાઇં = લોક જેવડા, ખંડાઇ = ખંડોને, કાલાઓ ણ = કાળથી, આવલિયાએ = એક આવલિકાના, અર્ઝીયમણાગયં ચ = અતીત અને અનાગત, કાલં = કાળમાં, ઉસ્સપ્પણીઓ = ઉત્સપ્પણી અને, ઓસપ્પણીઓ = અવસપ્પણીને, ઉક્કોસેણ વિ = ઉત્કૃષ્ટથી પણ, સવ્વભાવાણમણંતભાગં = સર્વ ભાવો-પર્યાયોના અનંતમા ભાગને.

ભાવાર્થ :- અવધિજ્ઞાન સંક્ષિપ્તમાં ચાર પ્રકારે પ્રતિપાદિત કરેલ છે. દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી અને ભાવથી.

(૧) **દ્રવ્યથી**- અવધિજ્ઞાની જ્ઞાન્ય-ઓછામાં ઓછું અનંત રૂપી દ્રવ્યોને જાણો છે અને દેખે છે, ઉત્કૃષ્ટ સર્વ રૂપી દ્રવ્યોને જાણો છે અને દેખે છે.

(૨) **ક્ષેત્રથી**- અવધિજ્ઞાની જ્ઞાન્યત: અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ જાણો છે અને દેખે છે, ઉત્કૃષ્ટ અલોકમાં

લોક પરિમિત અસંખ્યાત ખંડોને જાણો અને દેખો છે.

(૩) કાળથી— અવધિજ્ઞાની જગ્યા આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ કાળને જાણો છે અને દેખો છે, ઉત્કૃષ્ટ અતીત અને અનાગત અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી પ્રમાણ કાળને જાણો અને દેખો છે.

(૪) ભાવથી— અવધિજ્ઞાની જગ્યાત: અનંતભાવોને જાણો છે અને દેખો છે, ઉત્કૃષ્ટ પણ અનંત ભાવોને જાણો છે અને દેખો છે પરંતુ સર્વ ભાવોના અનંતમા ભાગને જ જાણો અને દેખો છે.

વિવેચન :-

ભાવથી જગ્યા અને ઉત્કૃષ્ટ અનંત ભાવોને જાણો અને દેખો છે એમ જે કહું એમાં ઉત્કૃષ્ટ પદમાં જગ્યાની અપેક્ષાએ અનંતગુણી પર્યાયોને જાણો અને દેખો છે એમ સમજવાનું છે. તાત્પર્ય એ છે કે અવધિજ્ઞાની પુદ્ગલની અનંત પર્યાયોને જાણો પરંતુ સર્વ પર્યાયોને ન જાણો કારણ કે સર્વ પર્યાયો અનંતકાળ ની અપેક્ષા રાખે છે પરંતુ અવધિજ્ઞાનીનો વિષય અસંખ્ય કાળનો જ છે. એમ છતાં તે અવધિજ્ઞાની ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ સર્વ દ્રવ્યોને જાણી શકે છે છે. દરેક પદાર્થની સર્વ પર્યાયોનો કાળ અનંત હોય છે. જ્યારે અવધિજ્ઞાનનો કાળ સંબંધી વિષય અસંખ્ય ઉત્સર્પિણી અને અસંખ્ય અવસર્પિણીનો જ હોય છે માટે સૂત્રમાં જગ્યા ઉત્કૃષ્ટ અનંત ભાવો જ કહ્યા છે, સર્વ ભાવો કહ્યા નથી.

અવધિજ્ઞાનના વિષયનો ઉપસંહાર :-

૧૯

ઓહીભવપચ્ચિઓ, ગુણપચ્ચિઓ ય વળિણાઓ એસો ।
તસ્સ ય બહૂ વિગપ્પા, દવ્વે ખેત્તે ય કાલે ય ॥૧॥

ણેરઝ્ય-દેવ-તિત્થંકરા ય, ઓહિસ્સડબાહિરા હુંતિ ।
પાસંતિ સવ્વાઓ ખલુ, સેસા દેસેણ પાસંતિ ॥૨॥

સે તં ઓહિણાણં ।

શાલાર્થ :- ભવપચ્ચિઓ = ભવપ્રત્યયિક, ગુણપચ્ચિઓ = ગુણ પ્રત્યયિક, દુવિહો = બે પ્રકારે, વળિણાઓ = કહું છે, તસ્સ = તેના પણ, દવ્વે = દ્રવ્ય, ખેત્તે = ક્ષેત્રમાં, બહૂવિગપ્પા = ભેદ-પ્રભેદ વગેરે વિકલ્પે ઘણા ભેદ છે.

ણેરઝ્ય = નારકી, દેવ = દેવતા, તિત્થંકરા = તીર્થકર, ઓહિસ્સ = અવધિજ્ઞાનથી, અબાહિરા = અભાહિ, હુંતિ = હોય છે, ખલુ = નિશ્ચયથી, સેસા = શેષ, દેસેણ = દેશથી, પાસંતિ = જાણો અને દેખો છે.

ભાવાર્થ :- આ અવધિજ્ઞાન ભવપ્રત્યયિક અને ગુણપ્રત્યયિક બે પ્રકારે કહેલ છે અને તેનું પણ દ્રવ્ય,

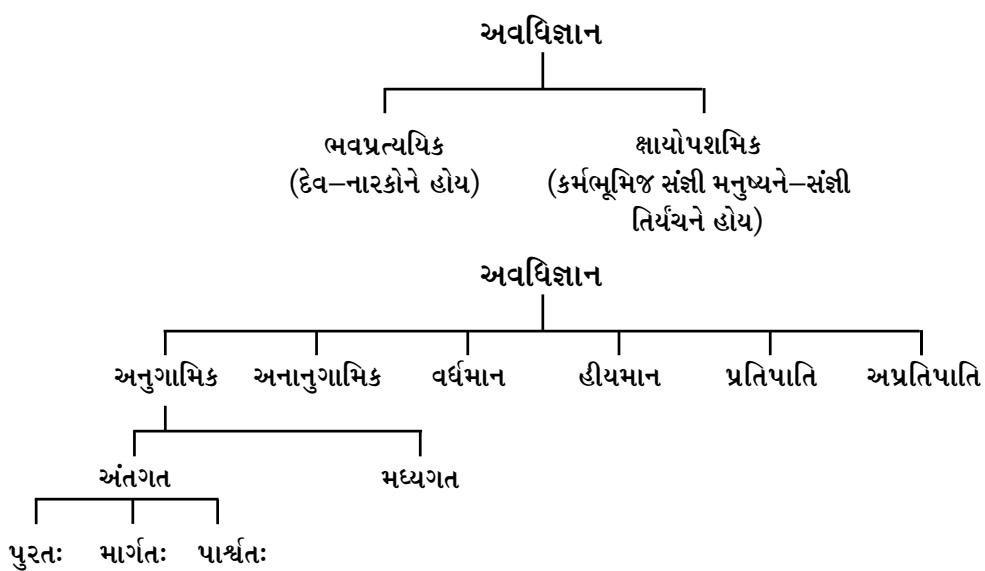
ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવરૂપે ઘણા બેદ પ્રભેદથી વર્ણન કરાયેલ છે.

નારક, દેવ અને તીર્થકર અવધિજ્ઞાનથી અબાહ્ય હોય છે એટલે અવધિજ્ઞાનના વિષયક્ષેત્રની વચ્ચમાં જ રહે છે અને તેઓ સર્વ દિશા અને વિદિશાઓમાં દેખે છે. શેષ અર્થાત્ મનુષ્ય અને તિર્યંચ દેશથી એટલે કે એક દિશામાં પણ દેખે છે અને અનેક દિશામાં પણ દેખે છે.

આ રીતે પ્રત્યક્ષ અવધિજ્ઞાનનું વર્ણન છે.

વિવેચન :-

નૈરયિક, દેવ અને તીર્થકરને નિશ્ચયથી અવધિજ્ઞાન હોય છે. એ ત્રણોયનું અવધિજ્ઞાન સર્વ દિશા અને વિદિશાઓ વિષયક હોય છે. શેષ મનુષ્ય અને તિર્યંચને અવધિજ્ઞાન થાય તો એક દિશા વિષયક અથવા અનેક દિશાનું પણ અવધિજ્ઞાન હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે નૈરયિક આદિ ત્રણોયને મધ્યગત અવધિજ્ઞાન હોય છે અને તે નિયમા(નિશ્ચિત રૂપથી) છ દિશાઓમાં જોઈ શકે છે. તિર્યંચ એક, બે ત્રણ દિશામાં જોઈ શકે છે અને મનુષ્ય અવધિજ્ઞાનથી એક, બે કે ત્રણ યાવત્ છાએ ય દિશાઓમાં જોઈ શકે છે.

॥ અવધિજ્ઞાન સંપૂર્ણ ॥

પાંચમું પ્રકરણ

મન:પર્યવજાન

મન:પર્યવજાનના અધિકારી :-

૧ સે કિં તં મણપજ્જવણાં ? [મણપજ્જવણાં દુવિહં પળતં તંજહા-
ઉજુમઝ ય વિઉલમઝ ય] મણપજ્જવણાણે [ણં ભંતે] કિં મણુસ્સાણં ઉપજ્જઝ,
અમણુસ્સાણ? [ગોયમા] મણુસ્સાણં, ણો અમણુસ્સાણં ।

શાદીાર્થ :- મણપજ્જવણાણે = મન:પર્યવજાન, ણં = વાક્યાલંકાર માટે છે, કિં = શું, મણુસ્સાણં = મનુષ્યોને, ઉપજ્જઝ = ઉત્પત્ત થાય છે કે, અમણુસ્સાણં = અમનુષ્યોને, મનુષ્ય સિવાયના જીવોને.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- મન:પર્યવજાનના કેટલા પ્રકાર છે? શું મન:પર્યવજાન મનુષ્યને ઉત્પત્ત થાય? કે અમનુષ્યોને(દિવને, નારકીને કે તિર્યંચને) ઉત્પત્ત થાય?

ઉત્તર- મન:પર્યવજાન મનુષ્યોને જ ઉત્પત્ત થાય છે, અમનુષ્યને નહીં અર્થાત્ દેવ, નારકી અને તિર્યંચને ઉત્પત્ત ન થાય.

વિવેચન :-

સૂત્રકારે અવધિજ્ઞાન પછી મન:પર્યવજાનના અધિકારી કોણ થઈ શકે તેનું વિવેચન પ્રશ્ન અને ઉત્તર દ્વારા બતાવ્યું છે. અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે જિન નહીં પણ જિન સમાન ગણધરોમાં મુખ્ય એવા ગૌતમસ્વામીને આ શંકા શા માટે ઉત્પત્ત થઈ હશે?

ઉત્તર- શંકા અનેક કારણોથી ઉત્પત્ત થાય છે. જેમ કે જિજ્ઞાસુ શિષ્યોની શંકાનું સમાધાન કરવા માટે, વિવાદ કરવા માટે, જ્ઞાનીજનોની પરીક્ષા કરવા માટે અથવા પોતાની વિદ્વત્તા સિદ્ધ કરવા માટે પરંતુ ગૌતમસ્વામી માટે ઉપર બતાવેલા કોઈ પણ કારણો સંભવી શકે એમ નથી. તેઓ ચાર જ્ઞાનના ધારક, નિરાલિમાની અને વિનીત હતા એટલે પ્રશ્ન પૂછવાનું કારણ નીચે મુજબ હોવું જોઈએ.

પોતાનો અવગત વિષય રૂપણ્ણ કરવા માટે, અન્ય લોકોની શંકાનું નિરાકરણ કરવા માટે, ઉપસ્થિત શિષ્યોને નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવા માટે, જેના મસ્તિકમાં જ્ઞાનની સૂજાબૂજ ન હોય તેને પણ અનાયાસ જ્ઞાનગુણાની પ્રાપ્તિ થાય તેમજ જ્ઞાન પ્રત્યે અભિરૂચિ થાય, વિશિષ્ટ પ્રકારે સંયમની સાધના અને તપમાં

પ્રીતિ થાય એ દલ્લિકોણને લક્ષ્યમાં રાખીને ગૌતમસ્વામીએ ભગવાન મહાવીર સ્વામીને પ્રશ્નો પૂછ્યા કર્યા હોય એમ જણાય છે.

આ પ્રશ્નોથી એમ પણ સમજી શકાય છે કે જો જ્ઞાની ગુરુદેવ પ્રત્યક્ષ બિરાજમાન હોય તો શિષ્યએ ગુરુદેવના સાંત્રિક્યમાં રહીને વિનમ્રભાવે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ માટે પ્રશ્નની પરંપરા ચાલુ રાખવી જોઈએ.

સે કિં તં મણપજ્જવણાણં :- નંદી સૂત્રની રચના પદ્ધતિ અનુસાર અવધિજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન, મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનાં પ્રકરણોમાં પણ આ જ પ્રશ્ન પ્રારંભમાં કરેલ છે અને તેનો ઉત્તર પણ તે ચારે ય પ્રકરણમાં તેના મુખ્ય ભેદ દર્શાવતાં આપેલ છે. આ વાત દરેક પ્રકરણના પ્રારંભમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

પ્રસ્તુત મનઃપર્યવ જ્ઞાનના પ્રકરણમાં આ પ્રશ્નનો ઉત્તરપાઠ નથી પરંતુ તે પ્રશ્નના ઉત્તર વિના જ નવો પ્રશ્ન અને ઉત્તર ભગવાન અને ગૌતમના નામે શરૂ કરેલ છે. તે પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર નંદી સૂત્રના બીજા પ્રકરણોની સમાન હોવો જોઈએ તે પાઠ પાછળ ઉપસંહાર પાઠની સાથે આવેલ છે.

દરેક જ્ઞાનના પ્રકરણમાં ઉપસંહાર રૂપમાં અંતિમપાઠ તં સમાસઓ ચતુર્ભિહં પણત્તં તંજહા- પરંતુ અહીં મનઃપર્યવ જ્ઞાનના પ્રકરણમાં તે ઉપસંહાર પાઠની સાથે આ પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર જોડાઈ ગયેલ છે. આમ થવામાં લિપિદોષ હોવાની વિશેષ શક્યતા છે. જે ટીકાકારના પહેલાના સમયથી ચાલ્યો આવે છે. આ વિચારણા અનુસાર પ્રારંભનો મૂળપાઠ આ પ્રકારે હોવો જોઈએ— સે કિં તં મણપજ્જવણાણં ? મણપજ્જવણાણં દુવિહં પણત્તં તં જહા- ઉજ્જુમઝ ય, વિઉલમઝ ય ।

આ પ્રકારનો પ્રશ્ન અને ઉત્તર સહિત પાઠ આવ્યા પછી આગળનો પ્રશ્ન પાઠ હોવો જોઈએ કે— મણપજ્જવણાણે ણ કિં મણુસ્સાણં ઉપ્પજ્જઇ, અમણુસ્સાણં ? ઉપસંહાર પાઠની સાથે જોડાયેલ તે મનઃપર્યવ જ્ઞાનના બે પ્રકારે ઉત્પત્ત થવાનો પાઠ ન હોવો જોઈએ. ત્યાં બીજા પ્રકરણોની જેમ— તં સમાસઓ ચતુર્ભિહં પણત્તં... । વગેરે પાઠ હોવો યોગ્ય છે.

આ વિચારણાના આધારે પ્રતોમાં ન મળવાને કારણે પ્રસ્તુતમાં ઉક્ત મૂળપાઠ કોષ્ટકમાં રાખવામાં આવેલ છે. જે ત્યાં હોવો જરૂરી પણ છે. નહિતર પાઠકોને પાઠની અપૂર્ણતા જણાય છે.

ભંતે-ગોયમા :- ભગવતી સૂત્ર જેવા પ્રશ્નોત્તરાત્મક આગમમાં પ્રાય: પ્રશ્નકર્તા ગૌતમ સ્વામી, અગ્નિભૂતિ આદિ ગણધરો કે અન્ય અણગારો છે, તેમના પ્રશ્નોમાં ભંતે ના સંબોધનથી પ્રશ્ન કરેલા છે અને ભગવાન ઉત્તર આપે ત્યારે 'ગોયમા' આદિ સંબોધન દ્વારા ઉત્તરો આપેલા છે.

પ્રસ્તુત આગમમાં પાંચજ્ઞાનનું વર્ણન પણ પ્રશ્નોત્તર શૈલીથી કરવામાં આવ્યું છે. તેમા મનઃપર્યવજ્ઞાન સિવાયના ચારે જ્ઞાનના વર્ણનનાં પ્રશ્નોમાં ભંતે કે ઉત્તરમાં ગોયમા શબ્દનો પ્રયોગ નથી પરંતુ

મન:પર્યવ્શાનના વર્ણના આ પ્રથમ સૂત્રના પ્રશ્નમાં ભંતે અને ગોયમા શબ્દોનો પ્રયોગ છે. આ પ્રકરણના અન્ય સર્વ સૂત્રોમાં ભંતે શબ્દનો પ્રયોગ નથી પણ ઉત્તરમાં ગોયમા શબ્દનો પ્રયોગ છે. અન્યત્ર આ પ્રકારનો શબ્દપ્રયોગ ન હોવાથી આ સૂત્રપાઠમાં ભંતે અને ગોયમા બંને શબ્દોને કેંસમાં રાખ્યા છે.

૨ જિ મણુસ્સાણ, કિં સમુચ્છિમ મણુસ્સાણ, ગબ્ભવકકંતિય મણુસ્સાણ ?

[ગોયમા!] ણો સમુચ્છિમ મણુસ્સાણ, ગબ્ભવકકંતિય મણુસ્સાણ ઉપજ્જિઃ ।

શાલાર્થ :- જિ = જે, સમુચ્છિમ = અશુચિસ્થાનોમાં ઉત્પત્ત થનાર સમૂચ્છિમ, ગબ્ભવકકંતિય = ગર્ભજ, માતાપિતાના સંયોગથી ઉત્પત્ત થનાર.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - મન:પર્યવ્શાન જે મનુષ્યને ઉત્પત્ત થાય છે તો શું સમૂચ્છિમ મનુષ્યને ઉત્પત્ત થાય કે ગર્ભજ મનુષ્યને ?

ઉત્તર - [હે ગૌતમ!] સમૂચ્છિમ મનુષ્યને ઉત્પત્ત ન થાય પણ ગર્ભજ મનુષ્યને ઉત્પત્ત થાય છે.

વિવેચન :-

જે માતાપિતાના સંયોગથી ઉત્પત્ત થાય છે તેને ગર્ભજ મનુષ્ય કહેવાય છે અને જે ગર્ભજ મનુષ્યનાં મળમૂત્ર આદિ અશુચિ સ્થાનોમાં ઉત્પત્ત થાય તેને સમૂચ્છિમ મનુષ્ય કહેવાય છે. તેનું વર્ણન પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના પહેલા પદમાં છે. સમૂચ્છિમ મનુષ્યની અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની હોય છે. તેવા મનુષ્ય મન રહિત, મિથ્યાદાષ્ટિ, અજ્ઞાની અને અપર્યાપ્ત હોય છે. તેનું આયુષ્ય ફક્ત અંતમુહૂર્તતનું જ હોય છે તેથી તેઓ ચારિત્ર ગ્રહણ કરી શકતા નથી અને જે ચારિત્ર ગ્રહણ ન કરે તેને મન:પર્યવ્શાન ઉત્પત્ત થતું નથી.

૩ જિ ગબ્ભવકકંતિયમણુસ્સાણ, કિં કમ્મભૂમિય ગબ્ભવકકંતિય મણુસ્સાણ, અકમ્મભૂમિય ગબ્ભવકકંતિય મણુસ્સાણ, અંતરદીવગ ગબ્ભવકકંતિય મણુસ્સાણ ? [ગોયમા!] કમ્મભૂમિય ગબ્ભવકકંતિય મણુસ્સાણ, ણો અકમ્મ-ભૂમિય ગબ્ભવકકંતિય મણુસ્સાણ ણો અંતરદીવગ ગબ્ભવકકંતિય મણુસ્સાણ ।

શાલાર્થ :- કમ્મભૂમિય = પંદર કર્મભૂમિ ક્ષેત્રના ગર્ભજ મનુષ્યને, અકમ્મભૂમિય = ત્રીસ અકર્મભૂમિ ક્ષેત્રના, અંતરદીવગ = છાપન અંતરદ્વીપ ક્ષેત્રના.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - જો મન:પર્યવ્શાન ગર્ભજ મનુષ્યને ઉત્પત્ત થાય છે તો શું કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને ઉત્પત્ત થાય કે અકર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને ઉત્પત્ત થાય કે અંતરદ્વીપના ગર્ભજ મનુષ્યને ઉત્પત્ત થાય છે ?

ઉત્તર - [હે ગૌતમ!] કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને જ ઉત્પત્ત થાય છે પરંતુ અકર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને તથા અંતરદ્વીપના ગર્ભજ મનુષ્યને મન:પર્યવ્શાન ઉત્પત્ત ન થતું નથી.

વિવેચન :-

કર્મભૂમિ ક્ષેત્રમાં ઉત્પત્ત થનારા ગર્ભજ મનુષ્યને જ મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પત્ત થાય છે. તે સિવાય બીજા કોઈપણ ક્ષેત્રમાં ઉત્પત્ત થનારા મનુષ્યને મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પત્ત થતું નથી.

કર્મભૂમિ :- જ્યાં અસિ, મસિ, કૃષિ, વાણિજ્ય, શિલ્પ આદિ હોય, પુરુષોની ૭૨ અને સ્ત્રીઓની ૫૪ કળા હોય અને રાજનીતિ વિદ્યમાન હોય તેમજ સાધુ સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા ચારે તીર્થ પોતપોતાનું કર્તવ્ય પાલન કરવામાં પ્રવૃત્ત હોય, તેને કર્મભૂમિ કહેવાય છે. તે કર્મભૂમિના ૧૫ ક્ષેત્રો છે.

અકર્મભૂમિ :- જ્યાં રાજનીતિ, ધર્મનીતિ, કૃષિ, વાણિજ્ય વગેરે ન હોય તેવી ભૂમિને અકર્મભૂમિ કહેવાય છે. અકર્મભૂમિ મનુષ્યોનાં જીવન નિવાંહ કલ્પવૃક્ષો પર નિર્ભર હોય છે. ૩૦ અકર્મભૂમિ અને ૫ અંતરદીપના મનુષ્ય અકર્મભૂમિના અથવા ભોગભૂમિના કહેવાય છે. તેનું વિસ્તૃત વર્ણન જીવાલિગમ સૂત્રમાં છે. આ રીતે લોકમાં મનુષ્યોના $15 + 30 + 5 = 50$ = ૧૦૧ ક્ષેત્ર છે, ત્યાં જ મનુષ્યો ઉત્પત્ત થાય છે. પંદર કર્મભૂમિ અને ત્રીસ અકર્મભૂમિ અઢીદીપમાં છે અને ૫ અંતરદીપ લવણ સમુદ્રમાં આવેલા છે.

૪ જાણો કર્મભૂમિય ગબ્ભવક્કંતિય મણુસ્સાણ, કિં સંખેજ્જવાસાડય કર્મભૂમિય ગબ્ભવક્કંતિય મણુસ્સાણ અસંખેજ્જવાસાડય કર્મભૂમિય ગબ્ભવક્કંતિય મણુસ્સાણ?

[ગોયમા !] સંખેજ્જવાસાડય કર્મભૂમિય ગબ્ભવક્કંતિય મણુસ્સાણ, ણો અસંખેજ્જવાસાડય કર્મભૂમિય ગબ્ભવક્કંતિય મણુસ્સાણ ।

શાલાર્થ :- સંખેજ્જવાસાડય = સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા, અસંખેજ્જવાસાડય = અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જો કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પત્ત થાય છે તો શું સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને થાય છે કે અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને થાય છે ?

ઉત્તર- [હે ગૌતમ !] સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને ઉત્પત્ત થાય છે પણ અસંખ્યાત વર્ષનાં આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને ઉત્પત્ત થતું નથી.

વિવેચન :-

ગર્ભજ મનુષ્યના બે પ્રકાર છે— ૧. સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા અને ૨. અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા. મનઃપર્યવજ્ઞાન સંખ્યાતવર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને થાય છે પણ

અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને થાય નહીં. અહીં સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાનની જે વાત કરી છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે જેનું આયુષ્ય જગ્યાન્ય(ઓછામાં ઓછું) દ વર્ષનું અને ઉત્કૃષ્ટ(વધારેમાં વધારે) કરોડ પૂર્વનું હોય તે મનુષ્યને જ મન:પર્યવશાન થાય છે. તેનાથી અધિક અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્ય યુગલિક હોવાથી તે મન:પર્યવશાન પ્રાપ્ત કરી શકે નહીં.

૫ જિ સંખેજ્જવાસાઉય-કર્મભૂમિય-ગબ્ભવકકંતિય મણુસ્સાણં, કિં પજ્જત્તગ સંખેજ્જવાસાઉય-કર્મભૂમિય-ગબ્ભવકકંતિય મણુસ્સાણં, અપજ્જત્તગ સંખેજ્જ વાસાઉય કર્મભૂમિય ગબ્ભવકકંતિય મણુસ્સાણં ?

[ગોયમા] પજ્જત્તગ સંખેજ્જવાસાઉય કર્મભૂમિય ગબ્ભવકકંતિય મણુસ્સાણં, ણો અપજ્જત્તગ સંખેજ્જવાસાઉય કર્મભૂમિય ગબ્ભવકકંતિય મણુસ્સાણં ।

શાન્દાર્થ :- પજ્જત્તગ = પર્યાપ્ત, અપજ્જત્તગ = અપર્યાપ્ત.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જો મન:પર્યવશાન સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને ઉત્પત્ત થાય છે તો શું પર્યાપ્ત સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને થાય કે અપર્યાપ્ત સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને થાય છે ?

ઉત્તર- [હે ગૌતમ!] પર્યાપ્ત સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને મન:પર્યવ જ્ઞાન ઉત્પત્ત થાય છે પણ અપર્યાપ્તને ઉત્પત્ત ન થતું નથી.

વિવેચન :-

સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યના બે પ્રકાર છે- પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત. એ બે માંથી પર્યાપ્ત મનુષ્ય જ ચારિત્રનો સ્વીકાર કરી શકે છે, તેથી પર્યાપ્ત મનુષ્યને મન:પર્યવશાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત :- (૧) જે મનુષ્ય સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિને પૂર્ણ કરે તેને પર્યાપ્ત કહેવાય છે. (૨) જે મનુષ્ય સ્વયોગ્ય પર્યાપ્તિને પૂર્ણ ન કરે તેને અપર્યાપ્ત કહેવાય છે.

જીવની શક્તિ વિશેષની પૂર્ણતાને પર્યાપ્તિ કહેવાય છે. પર્યાપ્તિ છ પ્રકારની છે- (૧) આહાર પર્યાપ્તિ (૨) શરીરપર્યાપ્તિ (૩) ઈન્દ્રિયપર્યાપ્તિ (૪) શાસોચ્છ્વાસપર્યાપ્તિ (૫) ભાષાપર્યાપ્તિ (૬) મન:પર્યાપ્તિ.

(૧) આહારપર્યાપ્તિ :- જે શક્તિથી જીવ આહાર યોગ્ય ભાંસ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને રસ રૂપે પરિણમન કરી શકે તેની પૂર્ણતાને આહારપર્યાપ્તિ કહેવાય છે.

(૨) શરીરપર્યાપ્તિ :— જે શક્તિ દ્વારા રસ રૂપમાં પરિણત આહારને અસ્થિ, માંસ, મજજા, શુક, શોષિત આદિ ધાતુઓમાં પરિણત કરે છે તેની પૂર્ણતાને શરીરપર્યાપ્તિ કહેવાય છે.

(૩) ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ :— પાંચે ઈન્દ્રિયોના યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને તેને ઈન્દ્રિય રૂપમાં પરિણત કરવાની શક્તિની પૂર્ણતાને ઈન્દ્રિયપર્યાપ્તિ કહેવાય છે.

(૪) શાસોચ્છ્વાસપર્યાપ્તિ :— ઉચ્છ્વાસને યોગ્ય પુદ્ગલો જે શક્તિ દ્વારા ગ્રહણ કરીને છોડવામાં આવે છે તેની પૂર્ણતાને શાસોચ્છ્વાસપર્યાપ્તિ કહેવાય છે.

(૫) ભાષાપર્યાપ્તિ :— જે શક્તિ દ્વારા આત્મા ભાષાવર્ગણાના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને ભાષાના રૂપમાં પરિણત કરે છે અને છોડે છે તેની પૂર્ણતાને ભાષાપર્યાપ્તિ કહેવાય છે.

(૬) મન:પર્યાપ્તિ :— જે શક્તિ દ્વારા મનોવર્ગણાના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને તેને મન રૂપે પરિણત કરે છે અને છોડે છે તેની પૂર્ણતાને મન:પર્યાપ્તિ કહે છે. મનોવર્ગણાના પુદ્ગલોનું અવલંબન લઈને જ જીવ મનન, સંકલ્પ, વિકલ્પ કરી શકે છે.

આહારપર્યાપ્તિ એક સમયમાં જ પૂર્ણ થઈ જાય છે. એકેન્દ્રિયમાં પ્રથમની ચાર પર્યાપ્તિઓ હોય છે. વિકલેન્દ્રિય અને અસંશી પંચેન્દ્રિયમાં પાંચ પર્યાપ્તિઓ હોય છે પણ મન પર્યાપ્તિ હોતી નથી. સંશી, તિર્યંચ અને મનુષ્ય વગેરે પંચેન્દ્રિયમાં છ પર્યાપ્તિ હોય છે.

જે જીવને જેટલી પર્યાપ્તિ પ્રાપ્ત થવાની હોય છે તેટલી પર્યાપ્તિની પૂર્ણતા થઈ જાય તેને પર્યાપ્ત કહેવાય છે. જ્યાં સુધી જેટલી પર્યાપ્તિ મળવી જોઈએ તેનાથી ન્યૂન હોય ત્યાં સુધી એ અપર્યાપ્ત કહેવાય છે. પહેલી આહારપર્યાપ્તિને છોડીને શેષ પર્યાપ્તિઓની પ્રાપ્તિ અંતર્મુહૂર્તમાં થાય છે. જે પર્યાપ્ત હોય છે તે જ મનુષ્ય મન:પર્યવણાનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

૬ જિ પજ્જત્તગ સંખેજ્જવાસાઉય કમ્મભૂમિય ગબ્ભવકકંતિય મણુસ્સાણં, કિં સમ્મદિદ્ધિ પજ્જત્તગ સંખેજ્જવાસાઉય કમ્મભૂમિય ગબ્ભવકકંતિય મણુસ્સાણં, મિચ્છદિદ્ધિ પજ્જત્તગ સંખેજ્જવાસાઉય કમ્મભૂમિય ગબ્ભવકકંતિય મણુસ્સાણં, સમ્મામિચ્છદિદ્ધિ પજ્જત્તગ સંખેજ્જવાસાઉય કમ્મભૂમિય ગબ્ભવકકંતિય મણુસ્સાણં?

[ગોયમા !] સમ્મદિદ્ધિ પજ્જત્તગ સંખેજ્જવાસાઉય કમ્મભૂમિય ગબ્ભવકકંતિય મણુસ્સાણં, ણો મિચ્છદિદ્ધિ પજ્જત્તગ સંખેજ્જવાસાઉય કમ્મભૂમિય ગબ્ભવકકંતિય મણુસ્સાણં, ણો સમ્મામિચ્છદિદ્ધિ પજ્જત્તગ સંખેજ્જવાસાઉય કમ્મભૂમિય ગબ્ભવકકંતિય મણુસ્સાણં ।

શાદીાર્થ :- સમ્મદિદ્ધિ પજ્જત્તગ = સમ્યગ્રદષ્ટિ પર્યાપ્ત, મિચ્છદિદ્ધિ = મિથ્યાદષ્ટિ,

સમ્મામિચ્છદિટ્ટિ = મિશ્રદાસ્તિ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— જો મન:પર્યવ્શાન પર્યાપ્ત સંખ્યાત વર્ષના કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને ઉત્પત્ત થાય છે, તો શું સમ્યગ્દાસ્તિ પર્યાપ્ત સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને ઉત્પત્ત થાય છે કે મિથ્યાદાસ્તિ પર્યાપ્ત સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને ઉત્પત્ત થાય છે કે મિશ્ર દાસ્તિ પર્યાપ્ત સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યને ઉત્પત્ત થાય છે?

ઉત્તર- [હે ગૌતમ !] સમ્યગ્દાસ્તિ પર્યાપ્ત સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને ઉત્પત્ત થાય છે પણ મિથ્યાદાસ્તિ અને મિશ્રદાસ્તિ પર્યાપ્ત સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને ઉત્પત્ત થતું નથી થાય.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં દાસ્તિની અપેક્ષાએ મન:પર્યવ્શાનના અધિકારીનું કથન કરેલ છે. દાસ્તિ ત્રણ પ્રકારની છે— સમ્યગ્દાસ્તિ, મિથ્યાદાસ્તિ અને મિશ્રદાસ્તિ.

(૧) **સમ્યગ્દાસ્તિ :-** જેની દાસ્તિ આત્માભિમુખ, સત્યાભિમુખ અને જિનેશ્વર પ્રરૂપિત તત્ત્વની અભિમુખ(સંનુખ) હોય અર્થાત् જેને જિનેશ્વર કથિત સમસ્ત તત્ત્વો પર સમ્યગ્શ્રદ્ધા હોય, તે સમ્યગ્દાસ્તિ કહેવાય છે.

(૨) **મિથ્યાદાસ્તિ :-** જેની દાસ્તિ સમ્યગ્દાસ્તિના લક્ષણોથી વિપરીત હોય અર્થાત્ જિનેશ્વર કથિત તત્ત્વો પર જેને શ્રદ્ધા ન હોય તે મિથ્યાદાસ્તિ કહેવાય છે.

(૩) **મિશ્રદાસ્તિ :-** મિશ્ર મોહનીય કર્મના ઉદ્યથી જેની દાસ્તિ કોઈ પદાર્થનો યથાર્થ નિર્ણય કરવામાં સમર્થ ન હોય, જે સત્યને પણ પૂર્ણ ગ્રહણ ન કરી શકે અને અસત્યનો ત્યાગ પણ ન કરી શકે, જેની દાસ્તિમાં સત્ય અને અસત્ય બને સમાન હોય તે મિશ્રદાસ્તિ કહેવાય છે. જેમ મૂઢ માનવ સોનું અને પીતળને પારખી શકતો નથી તેથી બને સમાન સમજે છે, એમ અજ્ઞાની મોક્ષના અમોદ ઉપાય અને બંધના હેતુઓને સમજતો નથી તેથી બને સમાન સમજે છે. એવા મિશ્રિત ભાવને ધારણ કરનાર જીવને મિશ્રદાસ્તિ કહે છે. સમ્યગ્દાસ્તિ જીવ જ ચારિત્રનો સ્વીકાર કરી શકતા હોવાથી મન:પર્યવ્શાન સમ્યગ્દાસ્તિ ગર્ભજ મનુષ્યને થાય છે પણ મિથ્યાદાસ્તિ અથવા મિશ્રદાસ્તિને પ્રાપ્ત થાય નહીં.

૭ જે સમ્મદિટ્ટિ પજ્જત્તગ સંખેજ્જવાસાઉય કમ્મભૂમિય ગબ્ભવક્કંતિય મણુસ્સાણં, કિં સંજય સમ્મદિટ્ટિ પજ્જત્તગ સંખેજ્જવાસાઉય કમ્મભૂમિય ગબ્ભવક્કંતિય મણુસ્સાણં, અસંજય સમ્મદિટ્ટિ પજ્જત્તગ સંખેજ્જવાસાઉય કમ્મભૂમિય ગબ્ભવક્કંતિય મણુસ્સાણં, સંજયાસંજય સમ્મદિટ્ટિ પજ્જત્તગ સંખેજ્જવાસાઉય કમ્મભૂમિય ગબ્ભવક્કંતિય મણુસ્સાણં ?

[ગોયમા!] સંજય સમ્મદિદ્ધિ પજ્જત્તગ સંહેજ્જવાસાડય કમ્મભૂમિય ગબ્ભ- વક્કકંતિય મણુસ્સાણં, ણો અસંજય સમ્મદિદ્ધિ પજ્જત્તગ સંહેજ્જવાસાડય કમ્મભૂમિય ગબ્ભવકકંતિય મણુસ્સાણં, ણો સંજયાસંજય સમ્મદિદ્ધિ પજ્જત્તગ સંહેજ્જવાસાડય કમ્મભૂમિય ગબ્ભવકકંતિય મણુસ્સાણં ।

શાલાર્થ :- સંજય = સંયત, સંયમી, સાધુ, અસંજય = અસંયત, અપ્રતી, સંજયાસંજય = શ્રાવક, સંયતાસંયત.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- જો મનઃપર્યવજ્ઞાન સમ્યગ્રૂદ્ધિ પર્યાપ્ત સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને થાય છે તો શું સંયત સમ્યગ્રૂદ્ધિ પર્યાપ્ત સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને થાય છે કે અસંયત સમ્યગ્રૂદ્ધિ પર્યાપ્ત સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને થાય કે સંયતાસંયત(શ્રાવક) સમ્યગ્રૂદ્ધિ પર્યાપ્ત સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને થાય છે ?

ઉત્તર- [હે ગૌતમ!] સંયત સમ્યગ્રૂદ્ધિ પર્યાપ્ત સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને થાય છે પણ અસંયત કે સંયતાસંયત સમ્યગ્રૂદ્ધિ પર્યાપ્ત સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને ઉત્પસ થતું નથી.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સમ્યગ્રૂદ્ધિ સંયત, અસંયતની અપેક્ષાએ મનઃપર્યવજ્ઞાનના અવિકારી કહ્યા છે.

સમ્યગ્રૂદ્ધિ મનુષ્ય ત્રણ પ્રકારના છે— સંયત, અસંયત અને સંયતાસંયત.

(૧) સંયત :- જે સર્વ પ્રકારથી વિરત છે તથા ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ક્ષય અથવા ક્ષયોપશમથી જેને સર્વ વિરતિ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થઈ છે જે સાધુભાવમાં, મુનિભાવમાં છે, તે સંયત કહેવાય છે.

(૨) અસંયત :- જેને કોઈ નિયમ પ્રત્યાખ્યાન નથી, જે અપ્રતી છે, ચતુર્થ ગુણસ્થાનમાં અવસ્થિત છે, જેને અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયના ઉદ્યથી દેશવિરતિ ચારિત્ર પણ નથી, જે મહાપ્રત કે અણુવત ધારણ કરતા નથી તે અસંયત કહેવાય છે.

(૩) સંયતાસંયત :- સંયતાસંયત સમ્યગ્રૂદ્ધિ મનુષ્ય શ્રાવક હોય છે. તેને પ્રાણાત્મિક આદિ પાંચ આશ્રવનો અંશરૂપથી ત્યાગ હોય છે. તે અણુવત ધારણ કરનાર શ્રમણોપાસક હોય છે.

આ ત્રણેયને કમશઃ વિરત, અવિરત અને વિરતાવિરત કહેવાય છે અથવા પર્યાખાણી, અપર્યાખાણી અને પર્યાખાણાપર્યાખાણી પણ કહેવાય છે.

આ ત્રણેયમાંથી સંયત, સર્વવિરત મનુષ્યને અર્થાત્ શ્રમણને જ મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પસ થઈ શકે

ઇ. શ્રાવક કે અગ્રતીને મન:પર્યવજાન થતું નથી. તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ ગૃહસ્થને મન:પર્યવ જ્ઞાન ઉત્પત્ત થાય નહિ, આ એની વિરોધતા છે. કેવળજ્ઞાન સહિત ભીજા ચાર જ્ઞાન ગૃહસ્થને થઈ શકે છે પરંતુ મન:પર્યવ જ્ઞાન દીક્ષિત શ્રમણોને જ ચારિત્ર, તપ અને ભાવવિશુદ્ધિ આદિથી ઉત્પત્ત થાય છે.

૬ જાણે સંજય સમ્મદિદ્ધિ પજ્જતગ સંખેજ્જવાસાડય કમ્મભૂમિય ગબ્ભવકક્ંતિય મણુસ્સાણ, કિં પમત્તસંજય સમ્મદિદ્ધિ પજ્જતગ સંખેજ્જ-વાસાડય કમ્મભૂમિય ગબ્ભવકક્ંતિય મણુસ્સાણ કિં અપમત્તસંજય સમ્મદિદ્ધિ પજ્જતગ સંખેજ્જવાસાડય કમ્મભૂમિય ગબ્ભવકક્ંતિય મણુસ્સાણ ?

[ગોયમા !] અપમત્તસંજય સમ્મદિદ્ધિ પજ્જતગ સંખેજ્જવાસાડય કમ્મભૂમિય ગબ્ભવકક્ંતિય મણુસ્સાણ, ણો પમત્તસંજય સમ્મદિદ્ધિ પજ્જતગ સંખેજ્જવાસાડય કમ્મભૂમિય ગબ્ભવકક્ંતિય મણુસ્સાણ ।

શાલાર્થ :- પમત્તસંજય = પ્રમત્ત સંયત, ઇછા ગુણસ્થાનવર્તી સાધુ, અપમત્તસંજય = અપ્રમત્ત સંયત, સાતમા ગુણસ્થાનવર્તી સાધુ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન - જો મન:પર્યવજાન સંયતસમ્યગ્રદષ્ટિ પર્યાપ્ત સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને ઉત્પત્ત થાય છે તો શું પ્રમત્તસંયત સમ્યગ્રદષ્ટિ પર્યાપ્ત સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને ઉત્પત્ત થાય છે કે અપ્રમત્ત સંયત સમ્યગ્રદષ્ટિ પર્યાપ્ત સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને ઉત્પત્ત થાય છે ?

ઉત્તર - [હે ગૌતમ !] અપ્રમત્ત સંયત સમ્યગ્રદષ્ટિ પર્યાપ્ત સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને ઉત્પત્ત થાય છે, પ્રમત્ત સંયતને ઉત્પત્ત થતું નથી.

વિવેચન :-

પ્રમત્ત સંયત :- ઇછા ગુણસ્થાનવર્તી શ્રમણ પ્રમત્ત સંયત કહેવાય છે. શ્રમણ શરીરના લક્ષ્યમાં કે ઉપકરણોનાં લક્ષ્યમાં પ્રવૃત્ત હોય તે પ્રમાદ છે, ત્યારે તેને ઇછું ગુણસ્થાન હોય છે. તે શ્રમણ-શ્રમણી પ્રમત્ત સંયત કહેવાય છે.

અપ્રમત્ત સંયત :- સાતમા ગુણસ્થાનવર્તી શ્રમણ-શ્રમણી અપ્રમત્ત સંયત કહેવાય છે. જ્યારે શ્રમણ વૈરાગ્યભાવમાં દૂબી જાય છે, પરિણામોની ધારા દેહાતીત વર્તે છે, ધર્મધ્યાનના કોઈપણ વિષયમાં તલ્લીન થઈ જાય છે, બીજું કોઈ લક્ષ્ય કે ચિંતન તેને સ્પર્શ નહીં ત્યારે તે શ્રમણ-શ્રમણી અપ્રમત્ત સંયત કહેવાય છે. આવી અપ્રમત્ત અવસ્થા જ્યારે હોય ત્યારે જ તે સાતમા ગુણસ્થાનવાળા શ્રમણ શ્રમણીને મન:પર્યવજાન થઈ શકે છે.

આ પ્રકારે સૂત્રમાં વિસ્તૃત રીતે મનઃપર્યવજ્ઞાનના અધિકારીનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. તેનો સંક્ષેપમાં સાર એ છે કે અપ્રમત્ત શ્રમણ—શ્રમણીને એટલે સાતમા ગુણસ્થાનવાળા સાધુ—સાધીને જ મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પત્ત થઈ શકે છે. ઉત્પત્ત થયા પછી છઢાથી બારમા ગુણસ્થાનવર્તી પ્રમત્ત કે અપ્રમત્ત બંને પ્રકારના શ્રમણોને મનઃપર્યવ જ્ઞાન રહી શકે છે.

અપ્રમત્ત સંયતમાં કખાયના આવેગ, નિદ્રા, વિકથા, શોક, અરતિ, હાસ્ય, ભય, આર્તધ્યાન આદિ અશુભ પરિણામો હોતા નથી. સંયમભાવો સાથે તપ, ત્યાગ, અનુકંપા, સ્વાધ્યાય, ધ્યાનયોગમાં તે એકરસ થઈ જાય છે.

૯ જિ અપમત્તસંજય સમ્મદિદ્ધિ પજ્જત્તગ સંખેજ્જવાસાઉય કમ્મભૂમિય ગબ્ભવક્કંતિય મણુસ્સાણ, કિં ઇદ્ધિપત્ત અપમત્ત સંજય સમ્મદિદ્ધિ પજ્જત્તગ સંખેજ્જવાસાઉય કમ્મભૂમિય ગબ્ભવક્કંતિય મણુસ્સાણ, અણિદ્ધિપત્ત અપમત્તસંજય સમ્મદિદ્ધિ પજ્જત્તગ સંખેજ્જ- વાસાઉય કમ્મભૂમિય ગબ્ભવક્કંતિય મણુસ્સાણ ।

[ગોયમા!] ઇદ્ધિપત્ત અપમત્તસંજય સમ્મદિદ્ધિ પજ્જત્તગ સંખેજ્જવાસાઉય કમ્મભૂમિય ગબ્ભવક્કંતિય મણુસ્સાણ, ણો અણિદ્ધિપત્ત-અપમત્તસંજય સમ્મદિદ્ધિ પજ્જત્તગ સંખેજ્જવાસાઉય કમ્મભૂમિય ગબ્ભવક્કંતિય મણુસ્સાણ મણપજ્જવણાણ સમુપ્પજ્જઇ ।

શાસ્ત્રાર્થ :- ઇદ્ધિપત્ત = ઋદ્ધિપ્રાપ્ત, કોઈપણ પ્રકારની લબ્ધિથી યુક્ત, અણિદ્ધિપત્ત = લબ્ધિરહિત.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—જો મનઃપર્યવજ્ઞાન અપ્રમત્ત સંયત સમ્યગ્રદષ્ટિ પર્યાપ્ત સંખ્યાત વર્ષાયુષ્ક કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને ઉત્પત્ત થાય છે તો શું લબ્ધિધારી અપ્રમત્તસંયત, સમ્યગ્રદષ્ટિ પર્યાપ્ત સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને થાય છે કે લબ્ધિરહિત અપ્રમત્ત સંયત સમ્યગ્રદષ્ટિ પર્યાપ્ત સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને ઉત્પત્ત થાય છે ?

ઉત્તર- [હે ગૌતમ !] લબ્ધિધારી અપ્રમત્તસંયત સમ્યગ્રદષ્ટિ પર્યાપ્ત સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્ય-વાળા કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યને મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પત્ત થાય છે પણ ઋદ્ધિરહિત અપ્રમત્ત સંયત સમ્યગ્રદષ્ટિ પર્યાપ્ત સંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા કર્મભૂમિના ગર્ભજ મનુષ્યને ઉત્પત્ત થતું નથી.

વિવેચન :-

ઋદ્ધિપ્રાપ્ત :- જે અપ્રમત્ત આત્માર્થી મુનિવરને અવાવિજ્ઞાન, પૂર્વગતજ્ઞાન, આહારકલબ્ધિ, વૈક્રિયલબ્ધિ, તેજોલબ્ધિ, વિદ્યાયરણ, જંધાયરણ આદિ લબ્ધિઓ પૈકી કોઈ પણ લબ્ધિ હોય તેને ઋદ્ધિપ્રાપ્ત કહેવાય છે.

એવી વિશિષ્ટ લભ્યાઓ સંયમ તેમજ તપરૂપી કષ્ટ સાધ્ય સાધનાથી પ્રાપ્ત થાય છે. વિશિષ્ટ લભ્ય પ્રાપ્ત તેમજ ઋદ્ધિસંપત્ત મુનિને જ મન:પર્યવશાન ઉત્પત્ત થાય છે.

અનૃદ્ધિપ્રાપ્ત :- અપ્રમત્ત હોવા છતાં જે સંયમીને કોઈપણ પ્રકારની વિશિષ્ટ લભ્યાઓ પ્રાપ્ત ન હોય તેને અનૃદ્ધિપ્રાપ્ત અપ્રમત્ત સંયત કહેવાય છે અર્થાત્ લભ્યરહિત અપ્રમત્ત સંયત કહેવાય છે. તેને મન:પર્યવશાન ઉત્પત્ત થાય નહીં.

મન:પર્યવ જ્ઞાનના ભેદ તથા વિષય :-

૧૦ તં ચ દુવિહં ઉપ્પજ્જઇ, તંજહા- ઉજ્જુમર્ઝ ય વિઉલમર્ઝ ય ।

તં સમાસાઓ ચતુબ્ધિં પણત્ત, તં જહા- દવ્વાઓ, ખેત્તાઓ, કાલાઓ, ભાવાઓ ।

તત્થ દવ્વાઓ ણ ઉજ્જુમર્ઝ અણંતે અણંતપણસિએ ખંધે જાણઇ પાસઇ, તે ચેવ વિઉલમર્ઝ અબ્ધહિયતરાએ, વિઉલતરાએ, વિસુદ્ધતરાએ, વિતિમિરતરાએ જાણઇ પાસઇ ।

ખેત્તાઓ ણ ઉજ્જુમર્ઝ જહણે ણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઇ ભાગં, ઉક્કોસેણ અહે જાવ ઇમીસે રયણપ્પભાએ પુઢવીએ ઉવરિમહેદ્ભિલ્લે ખુડુગપયરે, ઉછું જાવ જોઇસસ્સ ઉવરિમતલે, તિરિયં જાવ અંતોમણુસ્સખેત્તે અઙ્ગાઇજ્જેસુ દીવસમુદ્દેસુ, પણરસસુ કમ્મભૂમિસુ, તીસાએ અકમ્મભૂમિસુ, છપ્પણાએ અંતરદીવગેસુ સણિણપંચિદિયાણ પજ્જતયાણ મણોગાએ ભાવે જાણઇ પાસઇ, તં ચેવ વિઉલમર્ઝ અઙ્ગાઇજ્જેહિમંગુલેહિં અબ્ધહિયતરં, વિઉલતરં વિસુદ્ધતરં વિતિમિરતરં ખેત્તાં જાણઇ પાસઇ ।

કાલાઓ ણ ઉજ્જુમર્ઝ જહણેણ પલિઓવમસ્સ અસંખીજ્જઇ ભાગં, ઉક્કોસેણ વિ પલિઓવમસ્સ અસંખેજ્જઇ ભાગં અર્ઝયમણાગયં વા કાલં જાણઇ પાસઇ, તં ચેવ વિઉલમર્ઝ અબ્ધહિયતરાગં વિઉલતરાગં વિસુદ્ધતરાગં, વિતિમિરતરાગં જાણઇ પાસઇ ।

ભાવાઓ ણ ઉજ્જુમર્ઝ અણંતે ભાવે જાણઇ પાસઇ, સવ્વભાવાણ અણંતભાગં જાણઇ પાસઇ, તં ચેવ વિઉલમર્ઝ અબ્ધહિયતરાગં વિઉલતરાગં વિસુદ્ધતરાગં વિતિમિરતરાગં જાણઇ પાસઇ ।

શાસ્ત્રાર્થ :- તં = તે મન:પર્યવશાન, ઉજ્જુમર્ઝ = ઋજુમતી, વિઉલમર્ઝ ચ = વિપુલમતી, તં = તે મન:પર્યવશાન, સમાસાઓ = સંક્ષેપથી, તત્થ = તેમાં, અણંતે = અનંત, અણંતપણસિએ = અનંત

પ્રાદેશિક, ખંધે = સ્કંધને, તં ચેવ = તે જ સ્કંધોને, અબ્ભહિયતરાએ = અધિકતર, વિઉલતરાએ = વિપુલતર, વિસુદ્ધતરાએ = વિશુદ્ધતર, વિતિમિરતરાએ = ભ્રમરહિત, નિર્મળતર, અહે = નીચે, ઇમીસે = આ, રયણપ્પભાએ = રત્નપ્રભા, પુઢવીએ = પૃથ્વીના, ઉવરિમહેટુલ્લો = ઉપરિતન-અધસ્તન, ખુડગપયરે = ક્ષુલ્લકપ્રતર, ઉહું = ઉપર (ઉંચે), જાવ = સુધી, ઠેઠ, જોઇસસ્સ = જ્યોતિષયકના, ઉવરિમતલો = ઉપરના તલ સુધી, તિરિયં = તિર્છા લોકમાં, જાવ અંતોમળુસ્સાહેતે = મનુષ્યક્ષેત્ર પર્યત, અઙ્ગાઇજ્જેસુ દીવસમુદ્રેસુ = અઢી દ્વીપ અને સમુદ્ર પર્યત, પણણરસકમ્મભૂમિસુ = પંદર કર્મભૂમિમાં, તીસાએ અકમ્મભૂમિસુ = ત્રીસ અકર્મભૂમિમાં, છપ્પણાએ અંતરદીવગેસુ = છપ્પન અંતરદ્વીપમાં વર્તતા, સણિણપંચિદિવાણ = સંશીપંચેન્દ્રિય, પજ્જતયાણ = પર્યાપ્તોના, મણોગાએ = મનોગત, ભાવે = ભાવોને, અઙ્ગાઇજ્જેહિં અંગુલેહિં = અઢી અંગુલ, ખેત્તં = ક્ષેત્રને, અર્ઝ્યમણાગયં = અતીત અને અનાગત, સવ્વભાવાણ = સર્વભાવોના, અણંતભાગં = અનંતમા ભાગોને.

ભાવાર્થ :- તે મનઃપર્યવજ્ઞાનના બે પ્રકાર છે, જેમ કે— ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ.

આ મનઃપર્યવજ્ઞાનના સ્વરૂપને સંક્ષેપમાં ચાર પ્રકારે કહી શકાય છે. જેમ કે દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી અને ભાવથી.

(૧) દ્રવ્યથી— ઋજુમતિ અનંત, અનંત પ્રાદેશિક સ્કંધોને વિશેષ તથા સામાન્યરૂપથી જાણો અને દેખે છે. વિપુલમતિ એ જ સ્કંધોને કંઈક અધિક વિપુલ, વિશુદ્ધ અને તિમિર રહિત, નિર્મળરૂપે જાણો છે અને દેખે છે.

(૨) ક્ષેત્રથી— ઋજુમતિ જધન્ય આંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા ક્ષેત્રને તથા ઉત્કૃષ્ટ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના નીચે ક્ષુલ્લક પ્રતરને અને ઊંચે જ્યોતિષયકના ઉપરિતલ પર્યત અને તિર્છાલોકમાં મનુષ્ય ક્ષેત્રની અંદર અઢીદ્વીપ સમુદ્ર પર્યત પંદર કર્મભૂમિ, ત્રીસ અકર્મભૂમિ અને છપ્પન અંતરદ્વીપમાં રહેલા પર્યાપ્ત સંશી પંચેન્દ્રિય જીવોના મનોગત ભાવોને જાણો છે અને દેખે છે અને એ જ ભાવોને વિપુલમતિ અઢી અંગુલ અધિક, વિપુલ ક્ષેત્રને વિશુદ્ધ અને નિર્મળતર તિમિર રહિત જાણો છે અને દેખે છે.

(૩) કાળથી— ઋજુમતિ જધન્ય પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ પણ પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાલને જાણો છે અને દેખે છે. કાળની અપેક્ષાએ વિપુલમતિ તેનાથી કંઈક અધિક, વિપુલ, વિશુદ્ધ અને સુસ્પષ્ટ જાણો છે અને દેખે છે.

(૪) ભાવથી— ભાવની અપેક્ષાએ ઋજુમતિ અનંતભાવોને જાણો છે અને દેખે છે પરંતુ સર્વ ભાવોના અનંતમા ભાગને જાણો છે અને દેખે છે. એ જ ભાવોને વિપુલમતિ કંઈક અધિક વિપુલ, વિશુદ્ધ અને સુસ્પષ્ટ જાણો છે અને દેખે છે.

વિવેચન :-

મનઃપર્યવજ્ઞાન વિશિષ્ટ સાધના દ્વારા સ્વતઃ પ્રગટ થાય છે. આ જ્ઞાન ગુણ પ્રત્યાધિક છે. અવધિજ્ઞાનની જેમ ભવપ્રત્યાધિક નથી. તેના બે પ્રકાર છે—

(૧) ઋજુમતિ :— પોતાના વિષયને સામાન્યરૂપે જાણો અને દેખે તેને ઋજુમતિ કહે છે.

(૨) વિપુલમતિ :— પોતાના વિષયને વિશેષરૂપે જાણો અને દેખે તેને વિપુલમતિ કહે છે.

જાણિ પાસિ :— જાણો છે — દેખે છે. જ્ઞાન દ્વારા જાણો છે દર્શન દ્વારા દેખે છે. પાંચ જ્ઞાનમાંથી બે જ્ઞાન સાથે જ દર્શન શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, જેમ કે અવવિજ્ઞાન—અવવિદર્શન, કેવળજ્ઞાન—કેવળદર્શન તેમ છતાં પાંચે ય જ્ઞાનનાં વર્ણનમાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ ભાવની અપેક્ષાએ જાણવાનું અને દેખવાનું કથન શાસ્ત્રમાં આવે છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે શેષ ત્રણ જ્ઞાનમાં જ્ઞાનથી જાણો અને ચક્ષુ—અચક્ષુ દર્શનથી દેખે છે અથવા પાસિ થી સામાન્યરૂપે જાણો અને જાણિ થી વિશેષરૂપે જાણો, એમ સમજી લેવું જોઈએ.

વિશેષ આવશ્યક ભાષ્યમાં આ વિષયની વિસ્તારપૂર્વક વિચારણા કરેલ છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ટીકાકાર આચાર્ય મલયગિરિએ લઘ્યું છે કે મન:પર્યવ્શાન મનરૂપ પરિણત પુદ્ગલ સ્કંધોને પ્રત્યક્ષ જાણો છે અને મન દ્વારા ચિંતિત બાબ્ધ પદાર્થોને અથવા મનન કરનારને અનુમાનથી "પાસિ" દેખે છે. ભાષ્યકાર અને ચૂર્ણિકારનો પણ મત છે કે આ "પાસિ" શબ્દનો પ્રયોગ આ અપેક્ષાથી કરેલ છે. ટીકાકારે બીજી રીતે પણ સમાધાન કર્યું છે— વિશિષ્ટતર મનોદ્રવ્યોની પર્યાયોને જાણવાની અપેક્ષાએ "જાણિ" શબ્દનો પ્રયોગ છે અને સામાન્ય મનોદ્રવ્યોને જાણવાની અપેક્ષાએ "પાસિ" શબ્દનો પ્રયોગ છે.

મન:પર્યવ્શાનનો વિષય દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ સમજાવવામાં આવ્યો છે.

(૧) દ્રવ્યથી :— મન:પર્યવ્શાની મનોવર્ગણાના અનંતપ્રદેશી સ્કંધોથી નિર્મિત સંજી જીવોના મનની પર્યાયોને અને તેના દ્વારા ચિંતનીય દ્રવ્ય અર્થાત્ વસ્તુને સ્પષ્ટરૂપે જાણો છે અને દેખે છે. તે મનુષ્ય, તિર્યંચ કે દેવ હોય. તેઓના મનની શું શું પર્યાય છે? કોણ કઈ કઈ વસ્તુઓનું ચિંતન કરે છે? ઈત્યાદિ ઉપયોગપૂર્વક તે સર્વને જાણો છે અને દેખે છે.

(૨) ક્ષેત્રથી :— મન: પર્યવ્શાની અઠીદ્વીપ ક્ષેત્રમાં રહેલા સંજી જીવોની મનની પર્યાયને જાણો છે. મધ્યલોકના અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રોમાંથી જંબૂદ્વીપ, લવણ સમુદ્ર, ધાતકીખંડ, કાલોદધિ સમુદ્ર અને અર્ધ પુષ્કરદ્વીપ, આ અઠીદ્વીપ અને બે સમુદ્ર છે, તે મનુષ્યક્ષેત્ર અથવા સમયક્ષેત્ર પણ કહેવાય છે. તેની લંબાઈ પહોળાઈ છુપ લાખ જોજનની છે. મન:પર્યવ્શાની સમયક્ષેત્રમાં રહેનાર સમનસ્ક જીવોના મનની પર્યાયોને જાણો છે અને દેખે છે. તેમજ ઊંચી દિશામાં સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્રાદિમાં રહેનારા દેવોનાં અને ભદ્રશાલવનમાં રહેનારા સંજી જીવોનાં મનની પર્યાયોને પણ પ્રત્યક્ષ જાણો અને દેખે છે, નીચે પુષ્કલાવતી વિજયના અંતર્ગત ગામ નગરોમાં રહેનારા સંજી મનુષ્યો અને તિર્યંચોના મનોગત ભાવોને પણ સારી રીતે જાણો છે. મનની પર્યાય જ મન:પર્યવ્શાનનો વિષય છે.

(૩) કાળથી :— મન:પર્યવ્શાની કેવળ વર્તમાનને જાણો એમ નહીં પરંતુ અતીતકાળમાં પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ કાળ જાણો, એટલું જ નહીં ભવિષ્યકાળને પણ જાણો અર્થાત્ મનની જે જે પર્યાયોને થયા પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ થઈ ગયો છે અને પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા કાળ સુધી જે મનની ભવિષ્યકાળની પર્યાયો થશે તેને પણ મન:પર્યવ્શાની સારી રીતે જાણો છે અને દેખે છે.

(૪) ભાવથી :— મન:પર્યવજ્ઞાનનું જેટલું ક્ષેત્ર બતાવ્યું છે તેની અંતર્ગત જે સમનસ્ક જીવ છે, તે સંખ્યાત જ છે. તે જીવોના મનની પર્યાયોને મન:પર્યવજ્ઞાની જ પ્રત્યક્ષ રૂપે જાણો છે અને દેખે છે. મનમાં જે વસ્તુનું ચિંતન થઈ રહ્યું હોય તેમાં રહેલ વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ તેમજ તે વસ્તુની લંબાઈ, પહોળાઈ, ગોળાકાર, ત્રિકોણ આદિ કોઈ પણ પ્રકારના સંસ્થાનને જાણો તેને ભાવ કહેવાય છે. જે વ્યક્તિનું મન ઔદ્ઘિકભાવ, વૈભાવિકભાવ અને વૈકારિકભાવથી વિવિધ પ્રકારના આકાર, પ્રકાર, વિવિધ રંગ—વિરંગા ધારણા કરે છે તે દરેકને મનની પર્યાય કહેવાય છે તે અનંત હોય છે. તેને મન:પર્યવજ્ઞાની સ્પષ્ટ રૂપે જાણો અને દેખે છે.

અહીં એક શંકા ઉત્પત્ત થાય છે કે અવધિજ્ઞાનનો વિષય રૂપી છે. તે જ રીતે મન:પર્યવજ્ઞાનનો વિષય પણ રૂપી છે તો અવધિજ્ઞાની, મન:પર્યવજ્ઞાનની જેમ મનને તથા મનની પર્યાયોને કેમ જાણી શકતા નથી ?

સમાધાન— અવધિજ્ઞાની મનને અને મનની પર્યાયોને જાણી શકે છે પરંતુ તેમાં રહેલ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને જાણી શકતા નથી. જેમ કે ટેલીગ્રાફનો ટક ટક અવાજ કોઈ પણ કાનવાળી વ્યક્તિ સાંભળી શકે છે પરંતુ તેનો આશય શું છે એ વાતનું રહસ્ય તો ટેલીગ્રાફ પર કામ કરનાર વ્યક્તિ જ જાણી શકે છે, એમ મનની પર્યાયોને મન:પર્યવજ્ઞાની જ સારી રીતે સમજી શકે છે.

જે મનોવૈજ્ઞાનિક અનુમાનથી બીજાના મનોગત ભાવોને જાણો છે એ ભત્તિજ્ઞાન અને શૂતજ્ઞાનનો વિષય છે, મન:પર્યવજ્ઞાનનો નહીં. મનોવૈજ્ઞાનિક સામે રહેલ વ્યક્તિના હાવ ભાવ ઉપરથી તેના મનની વાત જાણે છે પણ મન:પર્યવજ્ઞાની દૂર દેશમાં રહેલ, પર્વત પર કે નિકટ દિવાલની અંદર ગમે તે સ્થળે સંજી જીવો હોય તેના મનની પર્યાયોને જાણી શકે છે.

ઋજુમતિ અને વિપુલમતિમાં અંતર :-

ઋજુમતિ અને વિપુલમતિનું અંતર એક દ્વારાંતથી સમજી શકાય છે— જેમ કે એમ.એ. ની પરીક્ષા આપનાર વ્યક્તિઓમાં કોઈએ પ્રથમ નંબર મેળવ્યો અને કોઈ સામાન્ય નંબરથી પાસ થયો. આ બંનેના જ્ઞાનમાં અંતર હોય છે. પ્રથમ નંબરે પાસ થનારનું જ્ઞાન સામાન્ય નંબરથી પાસ થનાર કરતા વિપુલ અને નિર્મળ હોય છે. તે જ રીતે ઋજુમતિ કરતા વિપુલમતિ મન:પર્યવજ્ઞાનીનું જ્ઞાન વિપુલ અને વિશુદ્ધતર હોય છે. બીજું વિપુલમતિ મન:પર્યવજ્ઞાન અપ્રતિપાતી છે અર્થાત્ આવ્યા પછી પૂરા ભવ સુધી રહે છે. જ્યારે ઋજુમતિ ક્યારેક નાટ પણ થઈ શકે છે અને તે જીવ કોઈ પણ ગતિમાં ચાલ્યો જાય છે, અનંત ભવભ્રમણ કરી શકે છે. વિપુલમતિ નિયમા આરાધક હોય છે. તે વૈમાનિક દેવગતિમાં જ જાય છે. પરંપરામાં તેને માટે તે જ ભવે મોક્ષે જવાનું કથન કરવામાં આવે છે. વાસ્તવમાં અપ્રતિપાતી એટલે ભવ પર્યત સ્થિર રહેનાર જ્ઞાન. જેમ કે દેવતા, નારકીમાં અપ્રતિપાતી અવધિજ્ઞાન હોય છે.

મન:પર્યવજ્ઞાની જ્યારે જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે સાકાર ઉપયોગ જ હોય છે અનાકાર નહીં. તે સાકાર ઉપયોગના બે પ્રકાર બતાવ્યા છે. સામાન્ય અને વિશેષ. આ બંને બેદ ઋજુમતિ અને વિપુલમતિમાં પણ હોય છે. અહીં સામાન્યનો અર્થ વિશિષ્ટ છે અને વિશેષનો અર્થ વિશિષ્ટતર છે. મન:પર્યવજ્ઞાનમાં

જાણવાની અને જોવાની બતે કિયા હોય છે.

અવધિજ્ઞાન અને મન:પર્યવ્શાનમાં અંતર :–

- (૧) અવધિજ્ઞાનની અપેક્ષા મન:પર્યવ્શાન અધિક વિશુદ્ધ હોય છે.
- (૨) અવધિજ્ઞાનનું વિષય ક્ષેત્ર ત્રણે ય લોક છે જ્યારે મન:પર્યવ્શાનનું વિષય ક્ષેત્ર કેવળ અઢીદીપ જ છે.
- (૩) અવધિજ્ઞાનના સ્વામી ચારે ગતિના જીવો હોય છે જ્યારે મન:પર્યવ્શાનના સ્વામી લભ્યસંપત્ત સંયમી જ હોઈ શકે છે.
- (૪) અવધિજ્ઞાનનો વિષય અમુક પર્યાય સહિત સમસ્ત રૂપી દ્રવ્ય છે જ્યારે મન:પર્યવ્શાનનો વિષય પર્યાપ્ત સંશી જીવોના માનસિક સંકલ્પ વિકલ્પ જ છે. જે અવધિજ્ઞાનની અપેક્ષાએ અનંતમો ભાગ છે.
- (૫) અવધિજ્ઞાન મિથ્યાત્વના ઉદ્યથી વિભંગજ્ઞાન રૂપે પણ પરિણાત થઈ શકે છે જ્યારે મન:પર્યવ્શાનમાં મિથ્યાત્વનો ઉદ્ય હોતો જ નથી અર્થાત્ મન:પર્યવ્શાનનું વિપક્ષી કોઈ અજ્ઞાન નથી.
- (૬) અવધિજ્ઞાન આગામી ભવમાં પણ સાથે જઈ શકે છે જ્યારે મન:પર્યવ્શાન આ ભવ સુધી જ રહે છે જેમ કે સંયમ અને તપ.

મન:પર્યવજ્ઞાનનો ઉપસંહાર :–

૧૧

મણપજ્જવણાં પુણ, જણમણ-પરિચિંતિયત્થ પાગડણં ।
માણુસખેત્તળિબદ્ધ, ગુણપચ્ચિદ્યં ચરિત્તવઓ ॥

સે તં મણપજ્જવણાં ।

શાલોાર્થ :- પુણ = ફરી માત્ર, માણુસખેત્તળિબદ્ધ = મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં રહેલ, જણમણ-પરિચિંતિયત્થ પાગડણ = પ્રાણીઓના મનમાં ચિંતિત અર્થને પ્રગટ કરનાર, ગુણપચ્ચિદ્ય = શાંતિ, સંયમ આદિ ગુણ આ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું કારણ છે તેમજ આ જ્ઞાન, ચરિત્તવઓ = ચારિત્રસંપત્ત અપ્રમતા સંયમીને જ હોય છે.

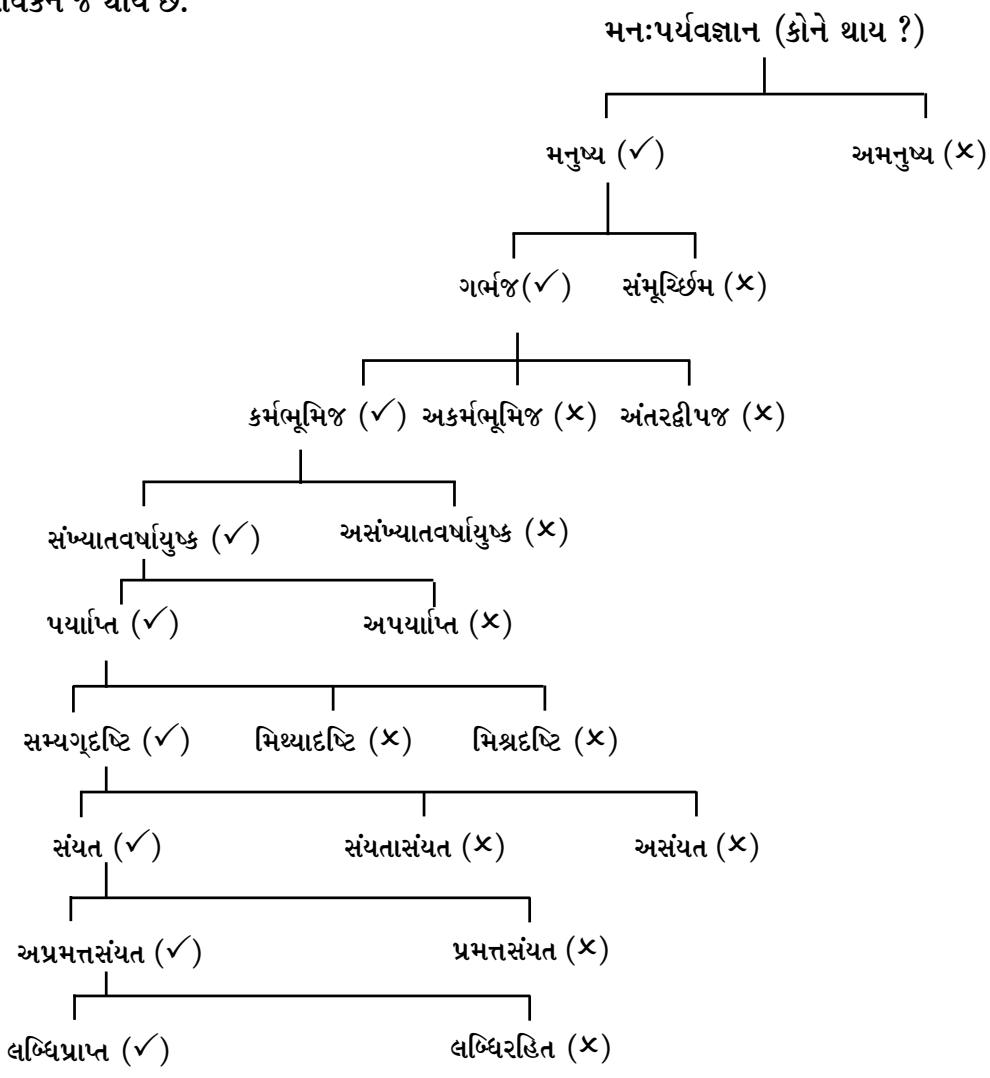
ભાવાર્થ :- આ મન:પર્યવજ્ઞાન માત્ર મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં રહેલ પ્રાણીઓના મનમાં પરચિંતિત અર્થને પ્રગટ કરનાર છે શાંતિ, સંયમ આદિ ગુણ આ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું કારણ છે. આ જ્ઞાન ચારિત્ર યુક્ત અપ્રમતા સંયતને જ થાય છે. આ રીતે આ દેશ પ્રત્યક્ષ મન:પર્યવજ્ઞાનનો વિષય થયો. મન:પર્યવજ્ઞાનનું વિવરણ સમાપ્ત થયું.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં "જન" શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે જેમાં મનુષ્ય, તિર્યં અને દેવો પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે. તેથી મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં જે જે સંશી પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય, તિર્યં અને દેવ રહે છે, તે દરેકના મનમાં જે

સામાન્ય અને વિશેષ સંકલપ અને વિકલપ ઉઠે છે તે સર્વને મનઃપર્યવજ્ઞાની જાણી શકે છે.

આ ગાથામાં ગુણપચ્ચિહ્યં અને ચરિત્તવાઓ આ બે પદ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. અવધિજ્ઞાન ભવ પ્રત્યિક અને ગુણ પ્રત્યિક બે પ્રકારે થાય છે એમ મનઃપર્યવજ્ઞાન ભવપ્રત્યિક નથી પણ ગુણપ્રત્યિક જ છે. અવધિજ્ઞાન શ્રાવક અને સંયમીને તથા અસંયમીને પણ થાય છે પરંતુ મનઃપર્યવજ્ઞાન ચારિત્તવાન સાધકને જ થાય છે.

॥ મનઃપર્યવજ્ઞાન સંપૂર્ણ ॥

૪૬ પ્રકરણ

કેવળજ્ઞાન

ભવસ્થ કેવળજ્ઞા :-

૧ સે કિં તં કેવલણાણં ? કેવલણાણં દુવિહં પણ્ણત્તં, તં જહા- ભવત્થ કેવલણાણં ચ સિદ્ધકેવલણાણં ચ ।

સે કિં તં ભવત્થકેવલણાણં ? ભવત્થકેવલણાણં દુવિહં પણ્ણત્તં, તં જહા- સજોગિ ભવત્થકેવલણાણં ચ અજોગિભવત્થ કેવલણાણં ચ ।

સે કિં તં સજોગિભવત્થ કેવલણાણં ? સજોગિભવત્થકેવલણાણં દુવિહં પણ્ણત્તં, તં જહા- પઢમસમય સજોગિભવત્થ કેવલણાણં ચ, અપઢમસમય સજોગિ- ભવત્થ કેવલણાણં ચ । અહવા ચરમસમય સજોગિભવત્થ કેવલણાણં ચ, અચરમસમય સજોગિભવત્થ કેવલણાણં ચ । સે તં સજોગિભવત્થ કેવલણાણં ।

સે કિં તં અજોગિભવત્થ કેવલણાણં ? અજોગિભવત્થ કેવલણાણં દુવિહં પણ્ણત્તં, તં જહા- પઢમસમય અજોગિભવત્થ કેવલણાણં ચ, અપઢમસમય અજોગિભવત્થ કેવલણાણં ચ । અહવા ચરમસમય અજોગિભવત્થકેવલણાણં, અચરમસમય-અજોગિભવત્થ કેવલણાણં ચ । સે તં ભવત્થ કેવલણાણં ।

શાસ્ત્રાર્થ :- ભવત્થકેવલણાણં = ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન સિદ્ધકેવલણાણં = સિદ્ધ કેવળજ્ઞાન, સજોગિભવત્થ કેવલણાણં ચ = સજોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન અને, અજોગિભવત્થ કેવલણાણં = અજોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન, પઢમસમય = પ્રથમ સમયવર્તી, જેને ઉત્પત્ત થયા પ્રથમ સમય થયો હોય, અપઢમસમય = અપ્રથમ સમયવર્તી અર્થાત् જેને સયોગી અવસ્થામાં એક સમય શેષ રહેલ હોય તે, ચરમસમય = ચરમ સમયવર્તી અર્થાત् જેને સયોગી અવસ્થામાં એક સમય શેષ હોય તે, અચરમસમય = અચરમ સમયવર્તી અર્થાત્ સજોગી અવસ્થામાં જેને અનેક સમય શેષ હોય તે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- કેવળજ્ઞાનના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- કેવળજ્ઞાનના બે પ્રકાર છે, જેમ કે- (૧) ભવસ્થકેવળજ્ઞાન (૨) સિદ્ધકેવળજ્ઞાન.

પ્રશ્ન— ભવસ્થ કેવળજ્ઞાનના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— ભવસ્થ કેવળજ્ઞાનના બે પ્રકાર છે, જેમ કે— (૧) સયોગીભવસ્થ કેવળજ્ઞાન (૨) અયોગીભવસ્થ કેવળજ્ઞાન.

પ્રશ્ન— સયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— સયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાનના બે પ્રકાર છે, જેમ કે— પ્રથમ સમયવર્તી સયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન— જેને ઉત્પત્ત થયા પ્રથમ સમય જ થયો હોય (૨) અપ્રથમ સમય સયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન— જેને ઉત્પત્ત થયા અનેક સમય થયા હોય અથવા બીજી રીતે પણ બે ભેદ છે, જેમ કે— (૧) ચરમ સમય સયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન—સયોગી અવસ્થામાં જેનો અંતિમ સમય શોષ રહે તે (૨) અચરમ સમય સયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન—સયોગી અવસ્થામાં અનેક સમય શોષ રહે તે. આ પ્રમાણે સયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાનનું વર્ણન છે.

પ્રશ્ન— અયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાનના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— અયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાનના બે પ્રકાર છે, જેમ કે— (૧) પ્રથમ સમયવર્તી અયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન (૨) અપ્રથમ સમયવર્તી અયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન અથવા ચરમ સમયવર્તી અયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન, અચરમ સમયવર્તી અયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન. આ રીતે અયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાનનું વર્ણન છે.

વિવેચન :—

આ સૂત્રમાં સકલ પ્રત્યક્ષનું વર્ણન છે. અરિહંત ભગવાન અને સિદ્ધ ભગવાન બંનેનું કેવળજ્ઞાન સમાન હોવા છીતાં બાબુ અવસ્થાની અપેક્ષાએ અહીં તેના બે ભેદ બતાવેલ છે (૧) ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન (૨) સિદ્ધ કેવળજ્ઞાન. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય આ ચાર ઘાતીકર્મનો સર્વથા ક્ષય થવાથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. આ જ્ઞાન આવરણથી સર્વથા રહિત હોય છે તેમજ પૂર્ણ હોય છે. જેમ રવિમંડળમાં જે પ્રકાર છે તે અંધકારથી મિશ્રિત નથી. સર્વ રીતે પ્રકાર જ હોય એમ કેવળજ્ઞાન પણ એકાંત વિશુદ્ધ જ હોય છે અને એકવાર ઉદ્ય થયા પછી ક્યારે ય તેનો અસ્ત થતો નથી. આ જ્ઞાન ઈન્દ્રિય, મન અને બાબુ કોઈ વૈજ્ઞાનિક સાધનની સહાયતાની અપેક્ષા રાખતું નથી અને તે સાધનોથી આ જ્ઞાન સંભવ પણ નથી.

વિશ્વમાં એવી કોઈ શક્તિ નથી જે કેવળજ્ઞાનની નિઃસીમ વિકાસ જ્યોતિને બુઝાવી શકે. આ જ્ઞાન સાચિ અનંત છે તેમજ સદ્ગ એક સરખું જ રહે છે. આ જ્ઞાન મનુષ્યભવમાં જ ઉત્પત્ત થાય છે અન્ય કોઈ ભવમાં ઉત્પત્ત થતું નથી. તેની અવસ્થિતિ સદેહ અને વિદેહ બત્તે અવસ્થામાં હોય છે માટે સૂત્રકારે ભવસ્થ તેમજ સિદ્ધ કેવળજ્ઞાનના બે પ્રકાર કહ્યા છે. મનુષ્ય શરીરમાં અવસ્થિત તેરમા, ચૌદમા, ગુણસ્થાનવર્તી પ્રભુના કેવળજ્ઞાનને ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન કહે છે અને દેહરહિત મુક્તાત્માને સિદ્ધ કહેવાય છે

તેના કેવળજ્ઞાનને સિદ્ધ કેવળજ્ઞાન કહે છે.

સયોગી :— ભવસ્થ કેવળજ્ઞાનના બે ભેદ છે (૧) સયોગીભવસ્થ કેવળજ્ઞાન (૨) અયોગીભવસ્થ કેવળજ્ઞાન. આત્મિકશક્તિથી આત્મપ્રદેશોમાં પરિસ્પંદન થાય છે. તેનાથી મન, વચન અને કાયામાં જે વ્યાપાર થાય છે તેને યોગ કહેવાય છે. તે યોગ પહેલા ગુણસ્થાનથી તેરમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે. ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં યોગોનું નિરૂંધન થવાથી જીવ અયોગી કહે છે. આધ્યાત્મિક વિકાસના ચૌદ સ્થાન— સ્ટેજ છે, તેને ગુણસ્થાન કહે છે. બારમા ગુણસ્થાનમાં વીતરાગ દશા ઉત્પત્ત થઈ જાય છે તો પણ તેમાં કેવળજ્ઞાન ઉત્પત્ત થતું નથી. કેવળજ્ઞાન તેરમા ગુણસ્થાનમાં પ્રવેશના પ્રથમ સમયે જ ઉત્પત્ત થાય છે માટે તેના જ્ઞાનને પ્રથમ સમયવર્તી સયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન કહે છે. જેને તેરમા ગુણસ્થાનમાં રહેતા અનેક સમય થઈ ગયા હોય તેના જ્ઞાનને અપ્રથમ સમયવર્તી સયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે. તેરમા ગુણસ્થાનમાં અંતિમ સમય સુધી પહોંચી ગયા હોય તેના જ્ઞાનને ચરમ સમયવર્તી સયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે. જે તેરમા ગુણસ્થાનના ચરમ સમય સુધી પહોંચ્યા ન હોય તેના જ્ઞાનને અચરમ સમયવર્તી સયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે.

અયોગી :— યોગ નિરૂંધન કર્યા પછી અયોગી આત્માને ચૌદમા ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલ આત્માને ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યાનો પહેલો જ સમય થયો હોય તેના જ્ઞાનને પ્રથમ સમયવર્તી અયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે અને જેને ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યા અનેક સમય પસાર થઈ ગયા હોય તેના જ્ઞાનને અપ્રથમ સમયવર્તી અયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે. જેને સિદ્ધ થવામાં એક સમય જ શેષ રહેલ છે તેના જ્ઞાનને ચરમ સમયવર્તી ભવસ્થ અયોગી કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે. જેને સિદ્ધ બનવામાં અનેક સમય શેષ છે એવા ચૌદમા ગુણસ્થાનના સ્વામીના જ્ઞાનને અચરમ સમયવર્તી અયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે.

ચૌદમા ગુણસ્થાનની સ્થિતિ અ, ઈ, ઉ, ઋ, લૃ આ પાંચ અક્ષરોના ઉચ્ચારણમાં જેટલો સમય લાગે એટલી જ છે, ચૌદમા ગુણસ્થાનને બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, શૈલેષી અવસ્થા પણ કહેવાય છે.

જે આઠ કર્માથી સર્વથા વિમુક્ત થઈ જાય તેને સિદ્ધ કહેવાય છે. અજર, અમર, અવિનાશી, પરબ્રહ્મ, પરમાત્મા અને સિદ્ધ એવા પર્યાયવાચી તેના અનેક નામો છે. તે સિદ્ધરાશિ રૂપે સર્વે એક છે અને સંખ્યામાં અનંત છે, તેના કેવળજ્ઞાનને સિદ્ધ કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે.

સિદ્ધ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે— યો યેન ગુણેન પરિનિષ્ઠિતો, ન પુનઃ સાધનીય: સ સિદ્ધ ઉચ્ચતે અથવા સિતં-બદ્ધં ધ્માતં ભસ્મીકૃતમષ્ટપ્રકારં કર્મ યેન સ સિદ્ધઃ, સકલકર્મવિનિર્મુક્તો મુક્તાવસ્થામુપગત ઇત્યર્�:

આ વ્યુત્પત્તિનો ભાવ એ છે કે જે આત્માઓએ આઠ કર્માને નષ્ટ-ભસ્મીભૂત કરી દીધા છે અથવા જે સકલ કર્માથી વિમુક્ત થઈ ગયા હોય તેને સિદ્ધ કહેવાય છે. જો કે સિદ્ધ અનેક પ્રકારના થઈ શકે છે, જેમ કે— કર્મસિદ્ધ, શિલ્પસિદ્ધ, વિદ્યાસિદ્ધ, મંત્રસિદ્ધ, યોગસિદ્ધ, આગમસિદ્ધ, અર્થસિદ્ધ, યાત્રાસિદ્ધ,

તપઃસિદ્ધ, કર્મક્ષયસિદ્ધ આદિ. પરંતુ અહીં કર્મક્ષયસિદ્ધનો જ અધિકાર છે.

સિદ્ધસ્થ કેવળજ્ઞાન :-

૩ સે કિં તં સિદ્ધકેવળણાણં ? સિદ્ધકેવળણાણં દુવિહં પણત્તં, તં જહા-
અણંતરસિદ્ધ કેવળણાણં ચ, પરંપરસિદ્ધ કેવળણાણં ચ ।

શાન્દાર્થ :- અણંતરસિદ્ધ કેવળણાણં ચ = અણંતરસિદ્ધ કેવળજ્ઞાન, પ્રથમ સમયવર્તી સિદ્ધનું
જ્ઞાન, પરંપરસિદ્ધકેવળણાણં ચ = પરંપરસિદ્ધ કેવળજ્ઞાન, અનેક સમયવર્તી સિદ્ધનું જ્ઞાન.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—સિદ્ધ કેવળજ્ઞાનના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર—સિદ્ધ કેવળજ્ઞાનના બે પ્રકાર છે, જેમ કે— (૧) અણંતરસિદ્ધ કેવળજ્ઞાન (૨) પરંપરસિદ્ધ
કેવળજ્ઞાન.

વિવેચન :-

જૈનદર્શન પ્રમાણે આત્મા શરીરથી અને કર્મથી સર્વથા મુક્ત થઈ જાય તેને સિદ્ધ કહે છે. સિદ્ધ
ભગવાન એક જીવની અપેક્ષાએ સાદિ અનંત છે, અનેક જીવોની અપેક્ષાએ અનાદિ અનંત છે. પ્રસ્તુત
સૂત્રમાં સિદ્ધ કેવળજ્ઞાનના બે ભેદ કહ્યા છે— (૧) અણંતરસિદ્ધ કેવળજ્ઞાન— જેને સિદ્ધ થયા એક જ સમય
થયો હોય તેના જ્ઞાનને અણંતરસિદ્ધ કેવળજ્ઞાન કહે છે. (૨) પરંપરસિદ્ધ કેવળજ્ઞાન— જેને સિદ્ધ થયા એક
સમયથી અધિક સમય થયો હોય તેના જ્ઞાનને પરંપરસિદ્ધ કેવળજ્ઞાન કહે છે.

વૃત્તિકારે જિશાસુઓની જાણકારી માટે સિદ્ધ પ્રાભૂત ગ્રંથના આધારે આઠ દ્વારોથી સિદ્ધ સ્વરૂપનું
વર્ણન કરેલ છે. (૧) આસ્તિકદ્વાર— સિદ્ધનો અસ્તિત્વ વિચાર. (૨) દ્રવ્યદ્વાર— જીવ દ્રવ્યનું પ્રમાણ તે એક
સમયમાં કેટલા સિદ્ધ થઈ શકે છે ? (૩) ક્ષેત્રદ્વાર— સિદ્ધ કયા ક્ષેત્રમાં બિરાજમાન છે ? તેનું વિશેષ વર્ણન.
(૪) સ્પર્શદ્વાર— સિદ્ધ કેટલા ક્ષેત્રની સ્પર્શના કરે ? (૫) કાળદ્વાર— જીવ કેટલા કાળ સુધી નિરંતર સિદ્ધ
થાય ? (૬) અંતરદ્વાર— સિદ્ધોનો વિરહકાળ કેટલો છે ? (૭) ભાવદ્વાર— સિદ્ધોમાં કેટલા ભાવ હોય છે ?
(૮) અલ્પ બહુત્વદ્વાર— સિદ્ધના જીવો કોનાથી ન્યૂનાધિક છે ? આ આઠ દ્વાર છે. પ્રત્યેક દ્વાર પર પંદર
ઉપદ્વાર ઘટાવેલ છે, જેમ કે— (૧) ક્ષેત્ર (૨) કાળ (૩) ગતિ (૪) વેદ (૫) તીર્થ (૬) લિંગ (૭) ચારિત્ર
(૮) બુદ્ધ (૯) જ્ઞાન (૧૦) અવગાહના (૧૧) ઉત્કૃષ્ટ (૧૨) અંતર (૧૩) અનુસમય (૧૪) સંખ્યા (૧૫)
અલ્પબહુત્વ.

(૧) સત્પદ પ્રરૂપણ (આસ્તિક દ્વાર) :-

(૧) ક્ષેત્રદ્વાર :- અઢી દ્વીપની અંતર્ગત ૧૫ કર્મભૂમિથી સિદ્ધ થાય છે. સંહરણાની અપેક્ષાએ બે સમુદ્ર,
અકર્મભૂમિ, અંતરદ્વીપ, ઉદ્વાદિશામાં પંડકવન, અઘોદિશામાં અઘોગામિની સલિલાવતી વિજયથી પણ
જીવ સિદ્ધ થાય છે.

- (૨) કાળજીદાર :— અવસર્પિણી કાળના ત્રીજા આરાના ઉત્તરતા સમયે એક હજાર વર્ષ ન્યૂન, એક લાખ પૂર્વ અને ત્રણ વર્ષ અને સાડા આઈ માસ અને સંપૂર્ણ ચોથા આરામાં અને પાંચમા આરામાં ૫૪ વર્ષ સુધી સિદ્ધ થાય છે. ઉત્સર્પિણી કાળના ત્રીજા અને ચોથા આરામાં અમુક સમય સુધી સિદ્ધ થાય છે.
- (૩) ગતિદાર :— કેવળ મનુષ્યગતિથી જ સિદ્ધ થઈ શકે છે, અન્ય ગતિથી નહીં. પહેલી ચાર નરકથી, પૃથ્વી, પાણી, બાદર વનસ્પતિ, સંઝી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય, મનુષ્ય, ભવનપતિ, વાણ્યવંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક, આ ચાર પ્રકારના દેવતાઓ, આ સ્થાનેથી નીકળેલા જીવો મનુષ્ય ગતિમાં આવીને જ સિદ્ધ થાય છે.
- (૪) વેદદાર :— વર્તમાન કાળની અપેક્ષાએ અપગતવેદી(વેદરહિત) જ સિદ્ધ થાય છે. કેવળ જ્ઞાન થયા પહેલાની અવસ્થામાં તેણે સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ અથવા નપુંસક વેદમાંથી કોઈ પણ વેદનો અનુભવ કરેલ હોય છે.
- (૫) તીર્થદાર :— તીર્થકરના શાસનકાળમાં જ અધિક સિદ્ધ થાય છે. કોઈ કોઈ જીવ અતીર્થમાં પણ સિદ્ધ થાય છે.
- (૬) લિંગદાર :— દ્રવ્યથી સ્વલિંગી, અન્યલિંગી અને ગૃહલિંગી સિદ્ધ થાય છે પરંતુ ભાવથી સ્વલિંગી જ સિદ્ધ થાય છે.
- (૭) ચારિત્રદાર :— ચારિત્ર પાંચ છે. કોઈ જીવ સામાયિક, સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાખ્યાત ચારિત્રથી એટલે આ ત્રણ ચારિત્રને સ્પર્શીને, કોઈ સામાયિક, છેદોપસ્થાનીય, સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાખ્યાત, ચારિત્ર, આ ચારિત્રને સ્પર્શીને, તો કોઈ પાંચે ય ચારિત્રને સ્પર્શીને સિદ્ધ થાય છે. યથાખ્યાત ચારિત્રને પ્રાપ્ત કર્યા વિના કોઈ આત્મા સિદ્ધ થઈ શકે નહીં. તે ચારિત્ર જ સિદ્ધિનું સાક્ષાત્ કારણ છે.
- (૮) બુદ્ધદાર :— પ્રત્યેકબુદ્ધ, સ્વયંબુદ્ધ અને બુદ્ધખોવિત આ ત્રણે ય બુદ્ધ સિદ્ધ થઈ શકે છે.
- (૯) જ્ઞાનદાર :— વર્તમાનની અપેક્ષાએ ફક્ત કેવળજ્ઞાનથી જ સિદ્ધ થાય છે પરંતુ પૂર્વાવસ્થાની અપેક્ષા (૧) કોઈ મતિ, શ્રુત, કેવળજ્ઞાન, એમ ત્રણ જ્ઞાન સ્પર્શીને, (૨) કોઈ મતિ શ્રુત અવધિ અને કેવળજ્ઞાન, એટલે આ ચાર જ્ઞાન સ્પર્શીને, (૩) કોઈ મતિ, શ્રુત, મનઃપર્યવ અને કેવળજ્ઞાન, આ ચાર જ્ઞાન સ્પર્શીને (૪) કોઈ મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવળજ્ઞાન, આ પાંચ જ્ઞાનને સ્પર્શીને સિદ્ધ થાય છે.
- (૧૦) અવગાહનાદાર :— જધન્ય બે હાથ, મધ્યમ સાત હાથ અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦ ધનુષ્યની અવગાહનાવાળા જીવો સિદ્ધ થાય છે.
- (૧૧) ઉત્કૃષ્ટદાર :— કોઈ સમ્યકૃત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી પ્રતિપાતિ થઈને ઉત્કૃષ્ટ દેશોન અર્ધપુદ્રગલ પરાવર્તનકાળ વ્યતીત થવા પર સિદ્ધ થાય છે. કોઈ અનંતકાળ પછી સિદ્ધ થાય છે અને કોઈ અસંખ્યાતકાળ તેમજ કોઈ સંખ્યાતકાળ પછી સિદ્ધ થાય છે.

(૧૨) અંતરદ્વાર :— લોકમાં સિદ્ધ થવાનો વિરહકાળ જગન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસ છે. ઉત્કૃષ્ટ છ માસ પછી અવશ્ય કોઈને કોઈ સિદ્ધ જીવ થાય જ છે.

(૧૩) અનુસમયદ્વાર :— નિરંતર સિદ્ધ થવાનો સમય જગન્ય બે સમય સુધી અને ઉત્કૃષ્ટ આઠ સમય સુધીનો છે. બે સમય કે આઠ સમય સુધી લગાતાર સિદ્ધ થતા જ રહે છે, આઠ સમય પછી અવશ્ય અંતર પડે છે.

(૧૪) સંખ્યાદ્વાર :— જગન્ય એક સમયમાં એક અને ઉત્કૃષ્ટ એકસોને આઠ સિદ્ધ થાય છે તેનાથી અધિક સિદ્ધ એક સમયમાં થાય નહીં.

(૧૫) અલ્પબહૃતવદ્વાર :— એક સમયમાં બે, ત્રણ સાચિ સિદ્ધ થનારા સ્વલ્પ જીવ હોય છે. એક એક સિદ્ધ થનારા તેનાથી સંખ્યાતગણા અધિક છે.

(૨) દ્રવ્યદ્વાર :—

(૧) કોત્રદ્વાર :— ઊર્ધ્વલોકમાં ઉત્કૃષ્ટ એક સમયમાં ચાર સિદ્ધ થાય છે— નિષધપર્વત, મેરુ પર્વત આદિના શિખર અને નંદનવનમાંથી ચાર, નદીનાળામાંથી ત્રણ, સમુદ્રમાં બે, પંડકવનમાં બે, ત્રીસ અકર્મભૂમિના ક્ષેત્રોમાંથી પ્રત્યેકમાં દસ—દસ(સંહરણાની અપેક્ષાએ) સિદ્ધ થાય. પ્રત્યેક વિજયમાં ઉત્કૃષ્ટ ૨૦, પંદર કર્મભૂમિના ક્ષેત્રોમાં એક સમયમાં ઉત્કૃષ્ટ ૧૦૮ સિદ્ધ થઈ શકે છે. ઉપર્યુક્ત દરેક ક્ષેત્રોમાં જગન્ય એક સિદ્ધ થાય છે.

(૨) કાળદ્વાર :— અવસર્પિણી કાળના ત્રીજા અને ચોથા આરામાં એક સમયમાં અલગ અલગ ક્ષેત્રમાં ઉત્કૃષ્ટ ૧૦૮, પાંચમાં આરામાં ૨૦ સિદ્ધ થાય છે, તેનાથી અધિક નહીં. ઉત્સર્પિણીકાળના ત્રીજા અને ચોથા આરામાં પણ ૧૦૮ સિદ્ધ થાય છે. શેષ આરામાં સંહરણાની અપેક્ષાએ એક સમયમાં દસ—દસ સિદ્ધ થાય છે.

(૩) ગતિદ્વાર :— પહેલી ત્રણ નરકમાંથી નીકળેલા દશ જીવો, ચોથી નકરમાંથી નીકળેલા ચાર જીવો એક સમયમાં સિદ્ધ થાય છે.

તિર્યંગ—ગતિમાં પૃથ્વીકાય અને અપ્કાયથી નીકળેલા ચાર જીવો, વનસ્પતિકાયથી નીકળેલા છ જીવો, સંશી તિર્યંગ તથા તિર્યંચાણીથી નીકળેલા દશ જીવો, એક સમયમાં સિદ્ધ થાય છે.

ગર્ભજ મનુષ્યમાંથી નીકળેલા દશ જીવો અને મનુષ્યાણીથી નીકળેલા વીસ જીવો એક સમયમાં સિદ્ધ થાય છે.

દેવ ગતિમાં ભવનપતિ, વ્યંતર અને જ્યોતિષી દેવથી નીકળેલા દશ જીવો, તેની દેવીથી નીકળેલા પાંચ જીવો, વૈમાનિક દેવથી નીકળેલા ૧૦૮ જીવો અને તેની દેવીથી નીકળેલા વીસ જીવો એક સમયમાં સિદ્ધ થાય છે. તે સિવાયના સ્થાનથી નીકળેલા જીવો સિદ્ધ થતા નથી.

- (૪) વેદદ્વાર :— એક સમયમાં સ્ત્રીવેદી ૨૦, પુરુષવેદી ૧૦૮ અને નપુંસકવેદી ૧૦ સિદ્ધ થાય છે. પુરુષ મરીને પુરુષ બને તો ૧૦૮ સિદ્ધ થાય છે. એટલે કે દેવ પુરુષથી આવેલા પુરુષ સિદ્ધ થાય તો ૧૦૮ સિદ્ધ થાય છે.
- (૫) તીર્થકરદ્વાર :— પુરુષ તીર્થકર એક સમયમાં ચાર, સ્ત્રી તીર્થકર એક સમયમાં બે સિદ્ધ થાય છે.
- (૬) બુદ્ધદ્વાર :— એક સમયમાં પ્રત્યેક બુદ્ધ ૧૦, સ્વયંબુદ્ધ ૪, બુદ્ધભોવિત ૧૦૮ સિદ્ધ થાય છે.
- (૭) દિંગદ્વાર :— એક સમયમાં ગૃહલિંગી ૪, અન્યલિંગી ૧૦, સ્વલિંગી ૧૦૮ સિદ્ધ થાય છે.
- (૮) ચારિત્રદ્વાર :— સામાયિક ચારિત્રની સાથે સૂક્ષ્મ સંપરાય તથા યથાખ્યાત ચારિત્રનું પાલન કરનાર એક સમયમાં ૧૦૮, છેદોપસ્થાનીય સાથે ચાર ચારિત્રનું પાલન કરનાર પણ ૧૦૮ અને પાંચે ચારિત્રનું પાલન કરનાર એક સમયમાં ૧૦ સિદ્ધ થાય છે.
- (૯) શાનદાર :— પૂર્વભાવની અપેક્ષાએ મતિ અને શુતજ્ઞાની ઉત્કૃષ્ટ ચાર; મતિ, શુત અને મનઃપર્યવજ્ઞાની દસ; મતિ, શુત અને અવધિજ્ઞાની તથા ચાર જ્ઞાનના સ્વામી ૧૦૮ સિદ્ધ થાય છે.
- (૧૦) અવગાહનાદ્વાર :— એક સમયમાં જગન્ય અવગાહના ધારણ કરનાર ઉત્કૃષ્ટ ૪, મધ્યમ અવગાહનાધારી ઉત્કૃષ્ટ ૧૦૮ અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાધારી બે સિદ્ધ થાય છે.
- (૧૧) ઉત્કૃષ્ટદ્વાર :— અનંતકાળના પ્રતિપાતિ જો ફરી સમ્યકૃત્વ પ્રાપ્ત કરે તો એક સમયમાં એકસો આઠ; અસંખ્યાતકાળ અને સંખ્યાતકાળના પ્રતિપાતી એક સમયમાં દસ—દસ સિદ્ધ થાય. અપ્રતિપાતિ સમ્યકૃત્વી ચાર સિદ્ધ થાય છે.
- (૧૨) અંતરદ્વાર :— એક સમયનું અંતર પામીને અથવા બે સમય, ત્રણ સમય અને ચાર સમયનું અંતર પામીને સિદ્ધ થાય છે.
- (૧૩) અનુસમયદ્વાર :— જો આઠ સમય સુધી નિરંતર સિદ્ધ થતાં જ રહે તો પહેલા સમયમાં જગન્ય એક, બે, ત્રણ, ઉત્કૃષ્ટ બત્તીસ; આ જ કમથી બીજા, ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા, છાટા, સાતમા અને આઠમા સમયમાં સમજવું. ત્યારપણી નવમાં સમયમા અવશ્ય અંતર પડે. જો તું થી લઈને ૪૮ પર્યત નિરંતર સિદ્ધ થાય તો સાત સમય પર્યત જ સિદ્ધ થાય, આઠમા સમયમાં અવશ્ય અંતર પડે છે. જો ૪૮ થી લઈને ૫૦ પર્યત નિરંતર સિદ્ધ થાય તો છ સમય સુધી સિદ્ધ થાય છે. સાતમા સમયમાં અંતર પડે છે. જો ૫૧ થી લઈને ૭૨ પર્યત નિરંતર સિદ્ધ થાય તો ઉત્કૃષ્ટ પાંચ સમય સુધી જ સિદ્ધ થાય છે, પછી અવશ્ય વિરહ પડે છે. જો ૭૨ થી લઈને ૮૪ પર્યત સિદ્ધ થાય તો ચાર સમય સુધી સિદ્ધ થઈ શકે છે, પાંચમા સમયમાં અવશ્ય અંતર પડે છે. જો ૮૫ થી લઈને ૮૮ સુધી સિદ્ધ થાય તો ત્રણ સમય સુધી સિદ્ધ થઈ શકે છે પછી અવશ્ય અંતર પડે. જો ૮૭ થી લઈને ૧૦૨ સિદ્ધ થાય તો બે સમય સુધી સિદ્ધ થઈ શકે છે પછી અવશ્ય અંતર પડે છે. જો પહેલા સમયમાં જ ૧૦૩ થી ૧૦૮ સિદ્ધ થાય તો બીજા સમયમાં અવશ્ય અંતર પડે છે.

(૧૪) સંખ્યાદ્વાર :— એક સમયમાં જગન્ય એક અને ઉત્કૃષ્ટ ૧૦૮ સિદ્ધ થાય છે.

(૧૫) અલ્પબહૃત્વદ્વાર :— પૂર્વોક્ત પ્રમાણે જાણવો.

(૩) ક્ષેત્રદ્વાર :—

માનુષોત્તર પર્વત જે કુંડલાકારે છે તેની અંતર્ગત અઢીદીપ, લવણ સમુદ્ર અને કાલોદવિ સમુદ્ર છે. કોઈ પણ જીવ સિદ્ધ થાય છે તે ઉપર્યુક્ત દીપ અને સમુદ્રથી જ થાય છે. અઢીદીપની બહાર જંધાચરણ અને વિદ્યાચારણ લબ્ધિથી જરૂર શકાય છે પરંતુ ત્યાં રહેનાર જીવ ક્ષપકશ્રેણીમાં આરૂઢ થઈ શકતા નથી. ક્ષપકશ્રેણી વિના કેવળજ્ઞાન થઈ શકે નહીં અને કેવળજ્ઞાન વિના સિદ્ધગતિ પ્રાપ્ત થાય નહીં. અહીં પણ પંદર ઉપદ્વાર પૂર્વવત્ત જાણવા.

(૪) સ્પર્શનાદ્વાર :—

જે કોઈ સિદ્ધ થયા છે, થઈ રહ્યા છે અને ભવિષ્યમાં થશે તે દરેક આત્મપ્રદેશોથી પરસ્પર મળેલા છે. જ્યાં એક છે ત્યાં અનંત છે. પ્રદેશોથી તે એકબીજા સાથે રહે છે.

જેમ હજારો અને લાખો દીવાનો પ્રકાશ એકીભૂત હોવા છતાં એક બીજાને બાધારૂપ થતો નથી એ જ રીતે સિદ્ધોના વિષયમાં પણ સમજવું. અહીં પણ પંદર ઉપદ્વાર પૂર્વવત્ત જાણવા.

(૫) કાલદ્વાર :—

જે ક્ષેત્રોથી એક સમયમાં ૧૦૮ સિદ્ધ થાય છે ત્યાં અંતર રહિત આઠ સમય સુધી સિદ્ધ થાય છે. જે ક્ષેત્રમાં ૧૦ અથવા ૨૦ સિદ્ધ થાય છે ત્યાં ચાર સમય સુધી નિરંતર સિદ્ધ થાય છે. જે ક્ષેત્રમાં ૨, ૩, ૪ સિદ્ધ થાય છે ત્યાં બે સમય સુધી નિરંતર સિદ્ધ થાય છે. ક્ષેત્રાદ્ય ઉપદ્વારથી વર્ણન આ પ્રમાણે છે.

(૧) ક્ષેત્રદ્વાર :— એક સમયમાં ૧૫ કર્મભૂમિમાં ૧૦૮ ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધ થઈ શકે છે. ત્યાં અંતર રહિત આઠ સમય સુધી સિદ્ધ થાય છે. અકર્પભૂમિ તથા અધોલોકમાં ચાર સમય સુધી, નંદનવન, પંડકવન અને લવણ સમુદ્રમાં નિરંતર બે સમય સુધી અને ઊર્ધ્વલોકમાં નિરંતર ચાર સમય સુધી સિદ્ધ થઈ શકે છે.

(૨) કાળદ્વાર :— પ્રત્યેક અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણીના ત્રીજા અને ચોથા આરામાં નિરંતર આઠ સમય સુધી અને શેષ આરામાં ચાર—ચાર સમય સુધી નિરંતર સિદ્ધ થઈ શકે છે.

(૩) ગતિદ્વાર :— દેવગતિથી આવેલા જીવો ઉત્કૃષ્ટ આઠ સમય સુધી અને શેષ ત્રણ ગતિમાંથી આવેલા ચાર—ચાર સમય સુધી નિરંતર સિદ્ધ થઈ શકે છે.

(૪) વેદદ્વાર :— જે પૂર્વ જન્મમાં પુરુષ હતા અને આ જન્મમાં પણ પુરુષ હોય તે ઉત્કૃષ્ટ આઠ સમય સુધી અને શેષ ભાંગવાળા ચાર સમય સુધી નિરંતર સિદ્ધ થાય છે.

(૫) તીર્થદ્વાર :– કોઈ પણ તીર્થકરના શાસનમાં ઉત્કૃષ્ટ આઠ સમય સુધી અને પુરુષ તીર્થકર તથા સ્ત્રી તીર્થકર નિરંતર બે સમય સુધી સિદ્ધ થઈ શકે છે, અધિક નહિં.

(૬) લિંગદ્વાર :– સ્વલિંગમાં આઠ સમય સુધી, અન્ય લિંગમાં ચાર સમય સુધી, ગૃહલિંગમાં નિરંતર બે સમય સુધી સિદ્ધ થાય છે.

(૭) ચારિત્રદ્વાર :– જેઓએ કુમશઃ પાંચે ચારિત્રનું પાલન કર્યું હોય તેઓ ચાર સમય સુધી, શેષ ત્રણ અથવા ચાર ચારિત્રધારી ઉત્કૃષ્ટ આઠ સમય સુધી લગાતાર સિદ્ધ થઈ શકે છે.

(૮) બુદ્ધદ્વાર :– બુદ્ધબોધિત આઠ સમય સુધી, સ્વયંબુદ્ધ બે સમય સુધી, સામાન્ય સાધુ અથવા સાધી દારા પ્રતિબુદ્ધ થયેલ ચાર સમય સુધી નિરંતર સિદ્ધ થાય છે.

(૯) શાનદાર :– પ્રથમ બે જ્ઞાનથી(મતિ—શ્રુત) કેવળી થયેલ બે સમય સુધી; મતિ, શ્રુત અને મન: પર્યવજ્ઞાનથી કેવળી થયેલ ચાર સમય સુધી તથા મતિ, શ્રુત, અવધિજ્ઞાનથી અને ચારે શાનપૂર્વક કેવળી થયેલ આઠ સમય સુધી સિદ્ધ થાય છે.

(૧૦) અવગાહનદાર :– ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા બે સમય સુધી, મધ્યમ અવગાહનાવાળા નિરંતર આઠ સમય સુધી, જધન્ય અવગાહનાવાળા બે સમય સુધી નિરંતર સિદ્ધ થાય છે.

(૧૧) ઉત્કૃષ્ટદ્વાર :– અપ્રતિપાતિ સમ્યકૃત્વી બે સમય સુધી, સંખ્યાત અને અસંખ્યાત કાળ સુધીના પ્રતિપાતિ ઉત્કૃષ્ટ ચાર સમય સુધી, અનંતકાળ પ્રતિપાતિ સમ્યકૃત્વી ઉત્કૃષ્ટ આઠ સમય સુધી સિદ્ધ થઈ શકે છે.

નોંધઃ— શેષ ચાર ઉપદ્વાર ઘટિત થતા નથી.

(૬) અંતરદ્વાર :–

જેટલા સમય સુધી એક પણ જીવ સિદ્ધ ન થાય એટલા સમયના અંતરાલ કાળને વિરહકાળ કહેવાય છે. એ વિરહકાળ અહીં વિભિન્ન દ્વારાથી બતાવેલ છે.

(૧) ક્ષેત્રદ્વાર :– સમુચ્ચય અઢીદીપમાં જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસ સુધી વિરહ પડે છે. જંબૂદીપના મહાવિદેહ ક્ષેત્ર અને ધાતકીખંડના મહાવિદેહમાં ઉત્કૃષ્ટ પૃથકૃત્વ – અનેક વર્ષનો, પુષ્કરાર્દ્વીપમાં એક વર્ષથી કંઈક અધિક કાળ સુધીનો વિરહ પડે છે.

(૨) કાળદ્વાર :– જન્મની અપેક્ષાએ પાંચ ભરત ક્ષેત્ર અને પાંચ ઐરાવત ક્ષેત્ર ૧૮ કોડાકોડી સાગરોપમથી કંઈક ન્યૂન સમયનું અંતર પડે છે કારણ કે ઉત્સર્પિણી કાળનો ચોથો આરો બે કોડાકોડી સાગરોપમ, પાંચમો આરો ત્રણ કોડાકોડી સાગરોપમ, છાટો આરો ચાર કોડાકોડી સાગરોપમનો હોય છે. અવસર્પિણી કાળનો પહેલો આરો ચાર કોડાકોડી સાગરોપમ, બીજો આરો ત્રીજો આરો બે કોડાકોડી

સાગરોપમનો હોય છે. આ રીતે સર્વ મળીને ૧૮ કોડાકોડી સાગરોપમ થાય છે. એમાં ઉત્સર્પિણી કાળના ચોથા આરાની આદિમાં ૨૪ મા તીર્થકરનું શાસન સંખ્યાત કાળ સુધી ચાલે છે ત્યાર પછી વિરદ્ધેદ જાય છે. અવસર્પિણીકાળના ત્રીજા આરાના આંતિમ ભાગમાં પહેલા તીર્થકરનો જન્મ થાય છે. તેનું શાસન ત્રીજા આરામાં એક લાખ પૂર્વ સુધી ચાલે છે. આ રીતે અધાર કોડાકોડીથી કંઈક ન્યૂન કહેલ છે. તે શાસનમાંથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. તેનો વ્યવરદ્ધેદ થવા પર તે ક્ષેત્રમાં જેનો જન્મ થયો હોય તે પણ સિદ્ધ થઈ ન શકે. સંહરણની અપેક્ષાએ બધા ક્ષેત્રમાં ઉત્કૃષ્ટ અંતર સંખ્યાત હજાર વર્ષનું છે.

(૩) ગતિદ્વાર :— નરકગતિમાંથી નીકળેલા સિદ્ધ થાય, તો તેનું ઉત્કૃષ્ટ અંતર અનેક હજાર વર્ષ, તિર્યાગતિમાંથી નીકળેલા સિદ્ધ થાય તો તેનું ઉત્કૃષ્ટ અંતર અનેક ૧૦૦ વર્ષનું, તિર્યાણી અને સૌધર્મ તથા ઈશાન દેવલોકના દેવો છોડીને શેષ સર્વ દેવોથી અને દેવી, મનુષ્ય, મનુષ્યાણી, તિર્યાણીથી આવેલ સિદ્ધોનું અંતર ઉત્કૃષ્ટ ૧ વર્ષથી કંઈક અધિક હોય છે. પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ, સૌધર્મ-ઈશાન દેવલોકના દેવ અને બીજી નરકભૂમિમાંથી નીકળેલા સિદ્ધોનું ઉત્કૃષ્ટ અંતર સંખ્યાત હજાર વર્ષનું હોય છે. સર્વ સ્થાનોમાં જધન્ય એક સમયનું અંતર જાણવું જોઈએ.

(૪) વેદદ્વાર :— પુરુષવેદીથી અવેદી થઈને સિદ્ધ થયેલનો ઉત્કૃષ્ટ વિરહ એક વર્ષથી કંઈક અધિક, સ્ત્રીવેદી અને નપુંસકવેદીથી અવેદી થઈને સિદ્ધ થનારનો ઉત્કૃષ્ટ વિરહ સંખ્યાત હજાર વર્ષનો છે. પુરુષ મરીને ફરી પુરુષ બને તેની સિદ્ધિ પ્રાપ્તિનું ઉત્કૃષ્ટ અંતર એક વર્ષથી કંઈક અધિક છે. શેષ આઠ ભંગોના પ્રત્યેક ભંગમાં સંખ્યાત હજાર વર્ષનું અંતર છે. પ્રત્યેક બુદ્ધનું પણ એટલું જ અંતર હોય છે. જધન્ય અંતર સર્વ સ્થાનોમાં એક સમયનું છે.

(૫) તીર્થકરદ્વાર :— તીર્થકરપણે સિદ્ધ થનારા જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ અંતર અનેક હજાર પૂર્વ અને સ્ત્રી તીર્થકરનું ઉત્કૃષ્ટ અંતર અનંતકાળ, અતીર્થકરોનો ઉત્કૃષ્ટ વિરહ એક વર્ષથી કંઈક અધિક, નોતીર્થસિદ્ધો(પ્રત્યેક બુદ્ધો)નું અંતર સંખ્યાત હજાર વર્ષનું અને જધન્ય દરેકનો એક સમય વિરહ પડે છે.

(૬) બિંગદ્વાર :— સ્વલ્પિંગી સિદ્ધ થનારનું જધન્ય અંતર એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ એક વર્ષથી કંઈક અધિક, અન્યલિંગી અને ગૃહલિંગીનું ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત હજાર વર્ષનું અંતર પડે છે.

(૭) ચારિત્રદ્વાર :— પૂર્વભાવની અપેક્ષાથી સામાયિક, સૂક્ષ્મ સંપરાય અને યથાખ્યાત ચારિત્રનું પાલન કરીને સિદ્ધ થનારનું પડે તો એક વર્ષથી કંઈક અધિક કાળનું. છેદોપસ્થાપનીય અને પરિહાર વિશુદ્ધ ચારિત્રનું ૧૮ કોડાકોડી સાગરોપમથી કંઈક અધિક અંતર પડે છે. આ બને ચારિત્ર ભરતક્ષેત્ર અને ઐરાવત ક્ષેત્રમાં પહેલા અને આંતિમ તીર્થકરના સમયમાં હોય છે.

(૮) બુદ્ધદ્વાર :— બુદ્ધખોદિત થયેલ સિદ્ધોનું અંતર ઉત્કૃષ્ટ એક વર્ષથી કંઈક અધિક અંતર પડે છે. પ્રત્યેક બુદ્ધ તથા સાધ્વીથી પ્રતિબોદિત થયેલ સિદ્ધોનું અંતર સંખ્યાત હજાર વર્ષનું અને સ્વયંબુદ્ધનું અનેક હજાર પૂર્વનું અંતર હોય છે.

(૯) શાનદાર :— મતિ—શુત શાનપૂર્વક કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધ થનારનું અંતર પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણનું છે. મતિ, શુત અને અવધિજ્ઞાનથી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધ થનારાનું અંતર વર્ષથી કંઈક અધિક હોય છે. મતિ, શુત મન:પર્યવ જ્ઞાનથી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધ થયેલાનું ઉત્કૃષ્ટ અંતર સંખ્યાતા (હજારો) વર્ષનું જાણવું.

(૧૦) અવગાહનદાર :— અસત્ત કલપનાથી ૧૪ રજુ પ્રમાણ લોકને ઘન બનાવવામાં આવે તો ૭ રજુ પ્રમાણ બને છે તેમાંથી એક પ્રદેશની શ્રેષ્ઠી સાત રાજુ લાંબી છે. તેના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશ છે તેમાંથી એક એક સમયમાં એક એક આકાશ પ્રદેશનું અપહરણ કરે તો તેને જેટલો કાળ લાગે એટલું ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના— વાળાનું ઉત્કૃષ્ટ અંતર હોય છે. મધ્યમ અવગાહનાવાળાનું ઉત્કૃષ્ટ અંતર એક વર્ષથી કંઈક અધિક છે. જધન્ય અંતર સર્વસ્થાનોમાં એક સમયનું છે.

(૧૧) ઉત્કૃષ્ટદાર :— સમ્યગ્રૂદ્ધનથી કે ચારિત્રથી પતિત થયા વિના જ સિદ્ધ થાય છે તેવા અપ્રતિપાતી સિદ્ધોનું અંતર સાગરોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાત કાળ અને અસંખ્યાતકાળના પ્રતિપાતી થયેલા સિદ્ધોનું અંતર ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત હજાર વર્ષનું તથા અનંતકાળના પ્રતિપાતી થયેલા સિદ્ધોનું અંતર ૧ વર્ષથી કંઈક અધિક છે. જધન્ય અંતર સર્વ સ્થાનોમાં એક સમયનું છે.

(૧૨) અનુસમયદાર :— બે સમયથી લઈને આઠ સમય સુધી નિરંતર સિદ્ધ થાય છે.

(૧૩) ગજાનાદાર :— એક અથવા અનેક સિદ્ધોનું અંતર ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત હજાર વર્ષનું છે.

(૧૪) અલ્પબહુત્વદાર :— પૂર્વવત્ત જાણવો.

(૭) ભાવદાર :—

ભાવ છ છે. ઔદ્યિક, ઔપશમિક, કાયોપશમિક, કાયિક, પારિણામિક અને સત્ત્રિપાતિક. કાયિકભાવથી જ સર્વ જીવો સિદ્ધ થાય છે.

આ દ્વારમાં ૧૫ ઉપદારોનું વિવરણ પૂર્વવત્ત જાણવું.

(૮) અલ્પબહુત્વદાર :—

ઉદ્ધવલોકથી સર્વથી થોડા ૪ સિદ્ધ થાય છે. અકર્મભૂમિના ક્ષેત્રોમાં ૧૦ સિદ્ધ થાય છે, માટે તે તેનાથી સંખ્યાત ગુણા છે. સ્ત્રી આદિથી (પૃથક્ પૃથક્ વિજ્યોમાં અને અધોલોકમાં) ૨૦ સિદ્ધ થાય છે માટે તે તેનાથી સંખ્યાતગુણા છે. તિર્યંલોકમાંથી ૧૦૮ સિદ્ધ થાય છે તે માટે તે તેનાથી સંખ્યાતગુણા અધિક છે.

અનંતર સિદ્ધ કેવળજ્ઞાન :-

૩ સે કિં તં અણંતરસિદ્ધકેવલણાણં ? અણંતરસિદ્ધકેવલણાણં

પણરસવિહં પણત્તં, તં જહા- તિત્થસિદ્ધા, અતિત્થસિદ્ધા, તિત્થયરસિદ્ધા, અતિત્થરયરસિદ્ધા, સયંબુદ્ધસિદ્ધા, પત્તેયબુદ્ધસિદ્ધા, બુદ્ધબોહિયસિદ્ધા, ઇતિથલિંગસિદ્ધા, પુરિસલિંગસિદ્ધા, ણપુંસગલિંગસિદ્ધા, સલિંગસિદ્ધા, અણલિંગસિદ્ધા, ગિહલિંગસિદ્ધા, એગસિદ્ધા, અણેગસિદ્ધા । સે તં અણંતર સિદ્ધકેવલણાણં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અણંતર સિદ્ધ કેવળજ્ઞાનના કેટલા ભેદ છે ?

ઉત્તર— અણંતર સિદ્ધ કેવળજ્ઞાનના પંદર ભેદ છે, જેમ કે— (૧) તીર્થસિદ્ધ (૨) અતીર્થસિદ્ધ (૩) તીર્થકરસિદ્ધ (૪) અતીર્થકરસિદ્ધ (૫) સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ (૬) પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ (૭) બુદ્ધબોહિતસિદ્ધ (૮) સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ (૯) પુરુષલિંગસિદ્ધ (૧૦) નપુંસકલિંગસિદ્ધ (૧૧) સ્વલિંગસિદ્ધ (૧૨) અન્યલિંગસિદ્ધ (૧૩) ગૃહસ્થલિંગસિદ્ધ (૧૪) એકસિદ્ધ (૧૫) અનેકસિદ્ધ. આ રીતે અણંતરસિદ્ધ કેવળજ્ઞાનના પંદર પ્રકાર છે.

વિવેચન :-

જે આત્માઓને સિદ્ધ થયાને એક જ સમય થયો હોય તેને અણંતર સિદ્ધ કહેવાય છે— અણંતરસિદ્ધ કેવળજ્ઞાનીના પૂર્વ ભાવની અપેક્ષાએ પંદર પ્રકાર છે.

(૧) તીર્થસિદ્ધ :- જેના દ્વારા સંસાર તરી શકાય તેને તીર્થ કહેવાય છે. ચતુર્વિધ શ્રી સંઘનું નામ તીર્થ છે. તીર્થની સ્થાપના થયા પછી જે સિદ્ધ થાય છે, તેને તીર્થસિદ્ધ કહે છે. તીર્થની સ્થાપના તીર્થકર કરે છે.

(૨) અતીર્થસિદ્ધ :- તીર્થની સ્થાપના થયા પહેલાં અથવા તીર્થ વ્યવચ્છેદ થયા પછી, જે સિદ્ધ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે તેને અતીર્થ સિદ્ધ કહેવાય છે. જેમ કે— માતા મરુદેવીએ તીર્થની સ્થાપના થયા પહેલાં સિદ્ધગતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. ભગવાન સુવિધિનાથથી લઈને શાંતિનાથ ભગવાનના શાસન સુધી વચ્ચેના આઠ તીર્થકરોના સાત અંતરોમાં તીર્થનો વ્યવચ્છેદ થયો હતો. તે સમયે જાતિ સ્મરણ આદિ શાનથી જે સિદ્ધ થાય તેને પણ અતીર્થ સિદ્ધ કહે છે.

(૩) તીર્થકરસિદ્ધ :- જે તીર્થકર પદ પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધ થાય છે તેને તીર્થકર સિદ્ધ કહેવાય છે.

(૪) અતીર્થકરસિદ્ધ :- તીર્થકર સિવાય અન્ય જેટલા લૌકિક પદવીધર, ચક્રવર્તી, બળદેવ, માંડલિક, સમ્રાટ અને લોકોત્તર આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, ગાણધર, અંતકૃત કેવળી અને સામાન્ય કેવળી થઈને જે જે સિદ્ધ થયા છે તેને અતીર્થકર સિદ્ધ કહે છે.

(૫) સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ :- જે બાધ્ય નિમિત્ત વિના, કોઈનો ઉપદેશ અથવા પ્રવચન સાંભળ્યા વિના જ જાતિસ્મરણજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન દ્વારા સ્વયં વિષય કણાયથી વિરક્ત થઈ જાય, તેને સ્વયંબુદ્ધ કહે છે અર્થાતુ જે સ્વયં બોધ પ્રાપ્ત કરે છે તેને સ્વયંબુદ્ધ કહેવાય છે. જે સ્વયંબુદ્ધ થઈને સિદ્ધ થાય તે સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ

કહેવાય છે.

(૬) પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ :— જે ઉપદેશ સાંભળ્યા વિના, બાધ્ય કોઈ પણ નિમિતથી બોધ પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધ થાય તેને પ્રત્યેક બુદ્ધ કહે છે, જેમ કે— કરકંડુ, નમિરાજર્ષિ વગેરે. આવા પ્રત્યેક બુદ્ધ થઈને સિદ્ધ થાય તે પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધ કહેવાય છે.

(૭) બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ :— આચાર્ય આદિ દ્વારા પ્રતિબોધિત થઈને સિદ્ધ થાય તેને બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ કહેવાય છે, જેમ કે— ચંદનબાળા, જંબૂકુમાર તેમજ અતિમુક્તકુમાર વગેરે.

(૮) સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ :— અહીં સ્ત્રીલિંગ શબ્દ સ્ત્રીત્વનું સૂચન કરે છે. તેના ત્રણ ભેદ છે— (૧) મોહનીય કર્મજન્ય સ્ત્રી વેદ (૨) નિર્વાતિ— સ્ત્રી શરીરની રચના (૩) સ્ત્રી વેશ— સ્ત્રી વેદના ઉદ્યથી અને વેશથી મોક્ષ સંભવ નથી. કેવળ શરીર રચનાથી જ સિદ્ધ થઈ શકે છે જે સ્ત્રી શરીરથી મુક્ત થાય છે તેને સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ કહેવાય છે.

(૯) પુરુષલિંગસિદ્ધ :— પુરુષની આકૃતિમાં રહેતાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરે તેને પુરુષલિંગસિદ્ધ કહેવાય છે.

(૧૦) નપુંસકલિંગસિદ્ધ :— નપુંસક બે પ્રકારના છે. સ્ત્રી નપુંસક અને પુરુષ નપુંસક. એમાં પુરુષ નપુંસક સિદ્ધ થાય છે તેને નપુંસકલિંગ સિદ્ધ કહેવાયછે.

(૧૧) સ્વલિંગસિદ્ધ :— સાધુની મુખવસ્ત્રિકા, રજોહરણ આદિ જે શ્રમણ નિર્ગંધોનો વેષ હોય તેને લિંગ કહે છે. જે સ્વલિંગથી સિદ્ધ થાય તેને સ્વલિંગસિદ્ધ કહેવાય છે.

(૧૨) અન્યલિંગસિદ્ધ :— જેનો બાધ્ય વેષ પરિત્રાજકનો હોય પરંતુ આગમ અનુસાર કિયા કરીને જે સિદ્ધ બને તેને અન્યલિંગસિદ્ધ કહે છે.

(૧૩) ગૃહસ્થલિંગસિદ્ધ :— ગૃહસ્થ વેષથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનારને ગૃહસ્થલિંગસિદ્ધ કહે છે, જેમ કે— મરુદેવી માતા.

(૧૪) એકસિદ્ધ :— એક સમયમાં એક—એક સિદ્ધ થાય તેને એકસિદ્ધ કહે છે.

(૧૫) અનેકસિદ્ધ :— એક સમયમાં બે થી લઈને ઉત્કૃષ્ટ ૧૦૮ સિદ્ધ થનારને અનેકસિદ્ધ કહે છે.

પરંપરસિદ્ધ કેવળજ્ઞાન :-

૪ સે કિં તં પરંપરસિદ્ધ કેવલણાણં ? પરંપરસિદ્ધ કેવલણાણં અણેગવિહં પણણત્તં, તંજહા- અપઢમસમયસિદ્ધા, દુસમયસિદ્ધા, તિસમયસિદ્ધા, ચતુસમ-યસિદ્ધા જાવ દસસમયસિદ્ધા, સંખિજ્જસમય- સિદ્ધા, અસંખિજ્જ- સમયસિદ્ધા, અણંતસમયસિદ્ધા । સે તં પરંપરસિદ્ધ કેવલણાણં । સે તં સિદ્ધ કેવલણાણં ।

શાઠાર્થ :- અપઢમસમયસિદ્ધા = પ્રથમ સમય સિવાય શેષ સમયના સિદ્ધ, દુસમયસિદ્ધા = દ્વિસમયના સિદ્ધ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- તે પરંપરસિદ્ધ કેવળજ્ઞાનના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- પરંપરસિદ્ધ કેવળજ્ઞાનના અનેક પ્રકાર છે, જેમ કે— અપ્રથમસમયસિદ્ધ, અર્થાત્ પહેલા સમયને છોડી શેષ સમયના સિદ્ધ, દ્વિસમયસિદ્ધ અર્થાત્ જેનો સિદ્ધ થયાનો બીજો સમય છે. ત્રિસમયસિદ્ધ, ચારસમયસિદ્ધ, આગળ વધતાં ચાવત્ દસસમયસિદ્ધ, સંખ્યાત સમય સિદ્ધ, અસંખ્યાતસમયસિદ્ધ અને અનંતસમયસિદ્ધ. આ પ્રમાણે પરંપરસિદ્ધ કેવળજ્ઞાનનું વર્ણન છે. તાત્પર્ય એ છે કે પરંપરસિદ્ધોના સૂત્રોક્ત ભેદોના અનુરૂપ જ કેવળજ્ઞાનના ભેદો થાય છે. આ પ્રકારે સિદ્ધ કેવળજ્ઞાનનું વર્ણન છે.

વિવેચન :-

સિદ્ધોના સ્વરૂપમાં કોઈ પણ પ્રકારની બિન્દતા અર્થાત્ તરતમતા નથી. સિદ્ધોમાં જે ભેદો બતાવેલ છે તે પૂર્વોપાયિ અને કાળની અપેક્ષાએ છે. કેવળજ્ઞાનમાં માત્ર સ્વામીની અપેક્ષાએ ભેદ બતાવેલ છે અર્થાત્ અનંતર સિદ્ધમાં પૂર્વ અવસ્થાની અપેક્ષાએ અને પરંપરસિદ્ધમાં સમયની અપેક્ષાએ ભેદો કહેલ છે.

કેવળજ્ઞાનના વિષય :-

૫ તં સમાસઓ ચતુબ્દિઃ પણ્ણતં, તંજહા- દવ્વાઓ, ખેત્તાઓ, કાલાઓ, ભાવાઓ। તત્થ દવ્વાઓ ણ કેવલણાણી સંવદવ્વાઇં જાણઇ પાસઇ । ખેત્તાઓ ણ કેવલણાણી સંવદ ખેત્તાં જાણઇ પાસઇ । કાલાઓ ણ કેવલણાણી સંવદ કાલાં જાણઇ પાસઇ । ભાવાઓ ણ કેવલણાણી સંવદ ભાવે જાણઇ પાસઇ ।

ભાવાર્થ :- સંકોપમાં તેના ચાર પ્રકાર છે, દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી અને ભાવથી.

- (૧) દ્રવ્યથી કેવળજ્ઞાની સર્વદ્વયોને જાણો છે અને દેખે છે.
- (૨) ક્ષેત્રથી કેવળજ્ઞાની સર્વ લોકાલોક ક્ષેત્રને જાણો છે અને દેખે છે.
- (૩) કાળથી કેવળજ્ઞાની ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એ ત્રણો ય કાળને જાણો છે અને દેખે છે.
- (૪) ભાવથી કેવળજ્ઞાની સર્વ દ્રવ્યોના સર્વભાવો—પર્યાયોને જાણો છે અને દેખે છે.

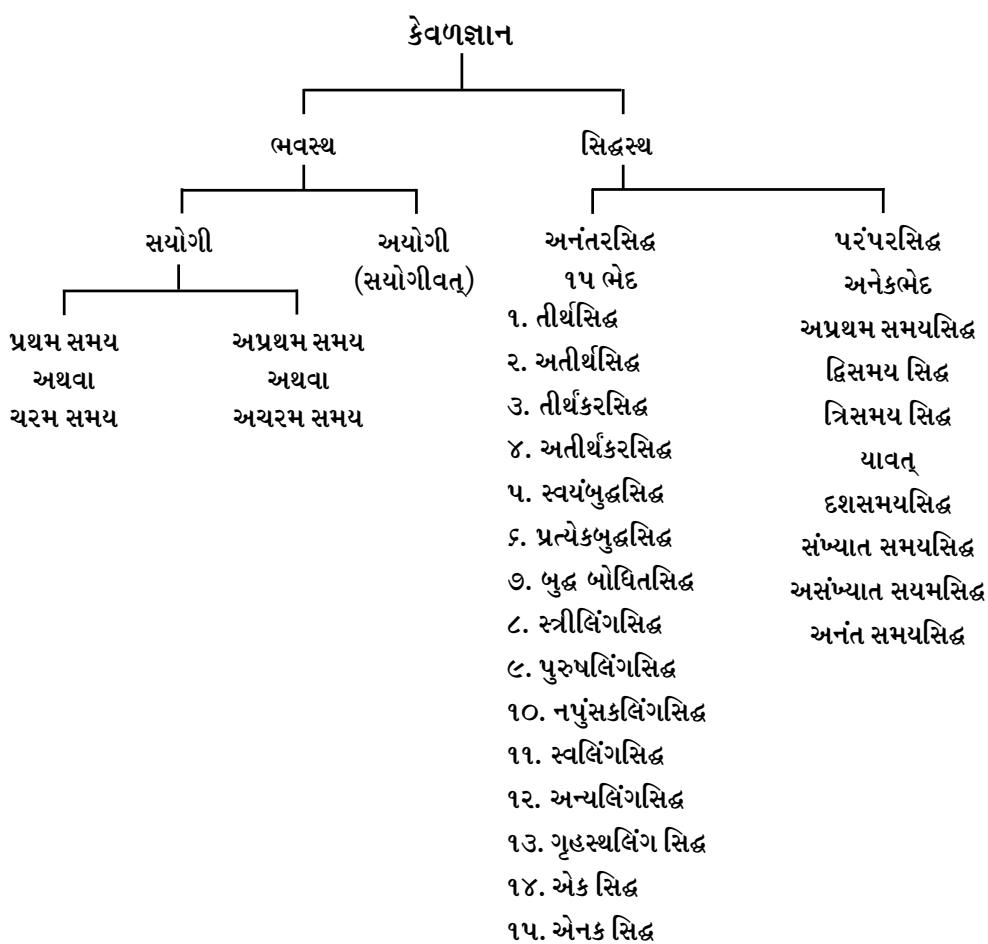
વિવેચન :-

આ સૂત્રનું તાત્પર્ય મૂળ પાઠ અને ભાવાર્થથી જ સ્પષ્ટ છે કે કેવળજ્ઞાની સર્વ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને સ્પષ્ટરૂપે જાણો અને જુએ છે.

જૈનદર્શને પાંચ જ્ઞાન, ત્રણ અજ્ઞાન અને ચાર દર્શન, આ રીતે ઉપયોગના બાર પ્રકાર કહ્યા છે. જ્ઞાન કે દર્શનનો વ્યાપાર કરવો અર્થાત્ જ્ઞાન કે દર્શન દ્વારા જ્ઞાનવા કે જોવાની કિયા કરવી, તેને ઉપયોગ કહેવાય છે. કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન સિવાયના ૧૦ ઉપયોગ છિન્નસ્થ જીવોને હોય છે.

મિથ્યાદાટિમાં ત્રણ અજ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન હોય છે અને છિન્નસ્થ સમ્યગદાટિમાં ચાર જ્ઞાન અને ત્રણ દર્શન એમ સાત ઉપયોગ હોય શકે છે. કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન એ બે ઉપયોગ અનાવૃત્ત છે. તેને કર્મક્ષયજન્ય ઉપયોગ પણ કહેવાય છે. શેષ દસ ઉપયોગ ક્ષાયોપશમિક છિન્નસ્થિક આવૃત્તાનાવૃત્ત સંશક છે. એમાં છ્નાસ, વિકાસ અને ન્યૂનાધિકતા હોય છે પરંતુ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનમાં છ્નાસ-વિકાસ અને ન્યૂનાધિકતા ન હોય, તે પ્રગટ થયા પછી અસ્ત થાય નહીં માટે તેને સાદ્ય અનંત કહેવાય છે.

દ્રેક જીવનો ઉપયોગ કુમભાવી છે અર્થાત્ એક સમયમાં એક જ ઉપયોગ હોય છે, એક સમયમાં બે ઉપયોગ હોતા નથી, બે ઉપયોગ હોવાનું માનવું મિથ્યા છે. ભગવતી સૂત્રમાં આવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે.

કેવળજ્ઞાનનો ઉપસંહાર :-

૬

અહ સંવદવ્વ-પરિણામ-ભાવ-વિષણુત્તિકારણમણંતં ।
સાસયમપ્પડિવાઈ, એગવિહં કેવલં ણાં ॥

શાખાર્થ :- અહ = વાક્યાલંકાર માટે આ પ્રયોગ છે, સંવદવ્વ = સંપૂર્ણ દ્રવ્ય, પરિણામ = સર્વ પરિણામ, ભાવ = ઔદ્ઘિક આદિ ભાવોને અથવા વર્ણ, ગંધ, રસાદિને, વિષણુત્તિકારણ = જ્ઞાનવાનું કારણ, જ્ઞાન કરાવનાર, અણંત = તે અનંત છે, સાસય = શાશ્વત, અપ્પડિવાઈ = અપ્રતિપાતિ છે, એ ગવિહં = એક પ્રકારનું જ, કેવલં = કેવળ, ણાં = જ્ઞાન છે.

ભાવાર્થ :- આ કેવળજ્ઞાન સંપૂર્ણ દ્રવ્યપરિણામનું ઔદ્ઘિક આદિ સર્વ ભાવોનું અથવા વર્ણ, ગંધ, રસ આદિ સર્વ ગુણોનું જ્ઞાન કરાવનાર છે, અંત રહિત છે, શાશ્વત-સદાકાળ સ્થાયી છે અને અપ્રતિપાતી છે. એવું આ કેવળજ્ઞાન એક પ્રકારનું જ છે.

વિવેચન :-

અહ :- (૧) આ શબ્દનો અનંતર અર્થમાં પ્રયોગ થાય છે. અહીં મનઃપર્યવજ્ઞાનના અનંતર કેવળજ્ઞાનનું નિરૂપણ કરેલ છે. (૨) આ શબ્દનો પ્રયોગ ગાથામાં શષ્ટોની પૂર્તિ માટે કે વાક્યાલંકાર માટે પણ થાય છે. (૩) આ ગાથામાં કેવળજ્ઞાનના વિષયનો ઉપસંહાર કરેલ છે. સાથે કેવળજ્ઞાનનું આંતરિક સ્વરૂપ પણ બતાવેલ છે. સૂત્રકારે કેવળજ્ઞાનને પાંચ વિશેષણો આપીને આ વિષયને સ્પષ્ટ કરેલ છે.

(૧) **સંવદવ્વ-પરિણામ-ભાવવિષણુત્તિકારણ** :- સર્વ દ્રવ્ય અને તેની સર્વ પર્યાયોને તેમજ ઔદ્ઘિક આદિ ભાવોને જ્ઞાનવાર.

(૨) **અણંત** :- તે અનંત છે કેમ કે શેય અનંત છે અને કેવળજ્ઞાન તે સર્વને વિષયભૂત કરે છે તેથી તે અનંત છે.

(૩) **સાસય** :- કાળની અપેક્ષાએ સાદિ અનંત હોવાથી કેવળજ્ઞાન શાશ્વત છે.

(૪) **અપ્પડિવાઈ** :- આ જ્ઞાન કયારે ય પણ પ્રતિપાતિ થાય નહીં અર્થાત્ જેની મહાજ્યોત કોઈ પણ ક્ષેત્ર અને કાળમાં બુઝાતી નથી. અહીં શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે જો શાશ્વત કહેવાથી કેવળજ્ઞાનની નિત્યતા થતી હોય તો પણ અપ્રતિપાતિ વિશેષણ પૃથ્વી શા માટે આપેલ છે ?

સમાધાન :- જે જ્ઞાન શાશ્વત હોય તે અપ્રતિપાતિ હોય જ પરંતુ જે અપ્રતિપાતિ હોય છે તે શાશ્વત હોય અથવા ન હોય પણ માટે અપ્રતિપાતિ વિશેષણ આપેલ છે. ગાથાના કારણો કુમ ભેદ થવાનો સંભવ છે.

(૫) એગાવિહં – જે જ્ઞાન બેદ પ્રભેદથી રહિત છે, સર્વ પ્રકારની તરતમતા અને વિસદૃશતાથી રહિત છે તેમજ સદાકાળ અને સર્વદેશમાં એક સરખું જ રહે છે માટે તે કેવળજ્ઞાન એક પ્રકારનું જ હોય છે.

વાગ્યોગ અને શ્રુત :–

૭   કેવલણાણેણઽત્થે, ણાડં જે તત્થ પણવણજોગો ।
                 તે ભાસઇ તિત્થયરો, વિજોગસુયં હવિઽસેસં ॥
                 સે તં કેવલણાણં । સે તં ણોઇંદિયપચ્ચક્ખં ।

શાલ્દાર્થ :- કેવલણાણેણઽત્થે = કેવળજ્ઞાન દ્વારા સર્વ પદાર્થોને, ણાડં = જાણીને, તત્થ = ત્યાં, તેમાં, જે = જે પદાર્થ, પણવણજોગો = વર્ણન કરવા યોગ્ય છે. તે = તેને, તિત્થયરો = તીર્થકર દેવ, ભાસઇ = કહે છે, કથન કરે છે, અસેસં = તે સંપૂર્ણ, વિજોગ = વચનયોગ, સુઅં = શુતરૂપ, હવિ = હોય છે, સે તં = તે, કેવલણાણં = કેવળજ્ઞાન છે, ણોઇંદિયપચ્ચક્ખં = નો ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષણાન છે.

ભાવાર્થ :- કેવળજ્ઞાન દ્વારા સર્વ પદાર્થોને જાણીને તેમાં જે પદાર્થ વર્ણન કરવા યોગ્ય હોય તેને તીર્થકર દેવ પોતાના પ્રવચનોમાં પ્રતિપાદિત કરે છે. તીર્થકર દેવનો તે સંપૂર્ણ વચનયોગ શ્રુત કહેવાય છે અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનથી જાણીને કહેવાયેલ વચનો સાંભળનાર માટે શુતરૂપ થાય છે. આ રીતે કેવળજ્ઞાનનું વર્ણન પૂર્ણ થયું. તેમજ નોઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષણાનનું પ્રકરણ પૂર્ણ થયું.

વિવેચન :–

આ ગાથામાં સૂત્રકારે સ્પષ્ટ કહું છે કે તીર્થકર ભગવાન કેવળજ્ઞાન દ્વારા જેટલા પદાર્થોને જાણે છે તેમાં પણ જેટલું કથનીય છે એ જ કહે છે. દરેક પદાર્થોનું કે સર્વ પર્યાપ્તયાનું વર્ણન કથન કરવા યોગ્ય હોતું નથી તેમજ તેમને જરૂરી લાગતું નથી.

જીભ એક છે, આયુષ્ય પરિમિત છે, પદાર્થો અનંત છે, તેના ગુણ, ધર્મ, પર્યાપ્ત અનંતાનંત છે, માટે તીર્થકર પ્રભુ પદાર્થોનો અનંતમો ભાગ જ કહી શકે છે. તેનાથી અતિરિક્ત અર્થ વાણીથી અવર્ણનીય છે.

કેવળજ્ઞાની જે પ્રવચન કરે છે તે વચન યોગથી કરે છે પણ શુતરૂપનથી નહીં અર્થાત્ ભાષા પર્યાપ્તિ નામકર્મના ઉદ્યથી કરે છે. તેઓશ્રીનું પ્રવચન સાંભળનાર માટે શુતરૂપ કારણ બને છે—

તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે તીર્થકર ભગવાનનો વચનયોગ શુતરૂપનનું નિમિત્ત હોવાને કારણો દ્રવ્યશ્રુત છે. તે કેવળજ્ઞાનપૂર્વક વચન પ્રયોગ છે. વર્તમાન કાળમાં જે આગમજ્ઞાન કરાય છે તે ભાવશ્રુત છે અને પુસ્તકોમાં લિપિબદ્ધ જે હોય તે પણ ભાવશ્રુતનું નિમિત્ત કારણ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે. ગણધરોને જે શુતરૂપ થાય છે તે ભગવાનના વચનયોગ રૂપ દ્રવ્યશ્રુતથી થાય છે. કારણ કે તેઓને શુતરૂપ ઉત્પત્તિ

થવાનું નિમિત્ત ભગવાનના મુખ્ય વચનો જ હોય છે.

વિજોગસુયં હવિડસેસં : - ગાથાના આ ચરણમાં લિપિદોષથી કે ગેરસમજથી જુદાજુદા પાઠ મળે છે અને તેના કારણે સૂત્રાર્થ અને તાત્પર્યાર્થ કરવામાં પણ ભિન્નતા દેખાય છે છતાં પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં સેસં શબ્દના સ્થાને અસેસં શબ્દ સ્વીકાર કરીને સરળ સુગમ અર્થ કરવામાં આવ્યો છે કે કેવળજ્ઞાનથી જાણીને તીર્થકર પ્રભુ જે પ્રજ્ઞાપના યોગ્ય હોય તેની પ્રરૂપણ કરે છે. તેઓશ્રીનો અસેસં = સમસ્ત સંપૂર્ણ વચનયોગ શ્રોતાઓને માટે શ્રુતરૂપ થઈ જાય છે.

અહીં અર્ધમાગદી ભાષા અને ગાથાના કારણે અસેસં ના અ નો લોપ થઈ જવાથી પણ પાઠભેદ થઈ ગયો હોય એવી શક્યતા છે. પાઠભેદની માહિતી માટે લાઇન્નૂથી પ્રકાશિત નંદી સૂત્રનું અવલોકન કરવું જોઈએ.

॥ કેવળજ્ઞાન સંપૂર્ણ ॥

સાતમું પ્રકરણ

મતિજ્ઞાન

પરોક્ષજ્ઞાનના ભેદ :-

૧ સે કિં તં પરોક્ખણાણં ? પરોક્ખણાણં દુવિહં પણત્તં, તં જહા-આભિણિબોહિયણાણ પરોક્ખં ચ, સુયણાણ પરોક્ખં ચ ।

જત્થ આભિણિબોહિયણાણં તત્થ સુયણાણં, જત્થ સુયણાણં તત્થ આભિણિબોહિયણાણં દોવિ એયાંઅણણમણમણુગયાંતહવિ પુણ ઇત્થ આયરિયાણાણત્તં પણવયંતિ અભિણિબુજ્જઝાં ત્તિ આભિણિબોહિયણાણં, સુણેં ત્તિ સુયં, મઝપુવ્વં જેણ સુયં, ણ મર્દ સુયપુવ્વિયા ।

શાલ્લાર્થ :- પરોક્ખણાણં = પરોક્ષજ્ઞાન, ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયથી થનાર જ્ઞાન, આભિણિબોહિયણાણં પરોક્ખં = આભિનિબોધિક પરોક્ષજ્ઞાન, બુદ્ધિથી થનાર જ્ઞાન, મતિજ્ઞાન, સુયણાણપરોક્ખં ચ = શુતજ્ઞાન પરોક્ષ, જત્થ = જ્યાં, તત્થ = ત્યાં, દોવિ = બન્ને, એયાં = એ, અણણમણમણુગયાં = અન્યોન્ય અનુગત છે, એકબીજાની સાથે જ રહેનાર છે, તહવિ = તો પણ, પુણ = પરસ્પર અનુગત હોવા છીતાં, ઇત્થ = અહીં, આયરિયા = આચાર્ય, તીર્થકર, ણાણત્ત = વિશેષતા, પણવયંતિ = પ્રતિપાદિત કરે છે, અભિણિબુજ્જઝાં ત્તિ = જે સન્મુખ આવેલ પદાર્થને પ્રમાણપૂર્વક અભિગત કરે છે તેને, સુણેં ત્તિ = જે સાંભળવામાં આવે છે તેને, સુયં = શુતજ્ઞાન, મઝપુવ્વં = મતિપૂર્વક છે, જેણ = જેથી, મર્દ = મતિજ્ઞાન, સુયપુવ્વિઆ = શુતપૂર્વક.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન – પરોક્ષજ્ઞાનના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર – પરોક્ષજ્ઞાના બે પ્રકાર છે, જેમ કે – (૧) આભિનિબોધિક જ્ઞાન પરોક્ષ(મતિજ્ઞાન) (૨) શુતજ્ઞાન પરોક્ષ. જ્યાં આભિનિબોધિક જ્ઞાન હોય ત્યાં શુતજ્ઞાન પણ હોય છે અને જ્યાં શુતજ્ઞાન હોય ત્યાં આભિનિબોધિક જ્ઞાન હોય છે. એ બન્ને જ્ઞાન સાથે જ રહેનારા છે, અન્યોન્ય અનુગત છે, તો પણ એ બન્નેમાં તીર્થકરોએ આ પ્રમાણે વિશેષતા ફરમાવેલ છે – (૧) સન્મુખ આવેલા પદાર્થને જે પ્રમાણપૂર્વક અભિગત કરે, જાણો તેને આભિનિબોધિક જ્ઞાન કહેવાય, સાંભળવામાં આવે તેને શુતજ્ઞાન કહેવાય અર્થાત્ શુતજ્ઞાન એ શ્રવણનો વિષય છે. (૨) શુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાનપૂર્વક જ હોય છે પરંતુ મતિજ્ઞાન શુતપૂર્વક જ હોય એવો નિયમ નથી.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં પરોક્ષજ્ઞાન વિષે પૂર્ખા કરેલ છે. પરોક્ષ જ્ઞાનના બે ભેદ છે. (૧) આભિનિબોધિક જ્ઞાન અને (૨) શુંતજ્ઞાન, જ્યાં આભિનિબોધિક જ્ઞાન હોય ત્યાં શુંતજ્ઞાન પણ હોય છે. આ બસે જ્ઞાન એક બીજાની સાથે રહે છે.

આ બસે જ્ઞાન અન્યોન્ય અનુગત(સાથે જ રહેનારા) છે છતાં આ બસેમાં સ્વરૂપની અપેક્ષાએ ભિન્નતા છે. પાંચ ઈન્દ્રિય અને છદ્દું મન, એના માધ્યમથી થનાર જ્ઞાનને પરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે. આ જ્ઞાનના બે ભેદ છે— અભિ—સન્મુખ રહેલા, નિ—નિશ્ચયપણે બોધ—જાણવું. ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતાથી સન્મુખ રહેલા પદાર્થોને નિશ્ચિતપણે જાણવા, તેને આભિનિબોધિક જ્ઞાન કહે છે. મતિ શબ્દનો પ્રયોગ આગમમાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બસે માટે કરેલ છે પરંતુ આભિનિબોધિક શબ્દનો પ્રયોગ ફક્ત જ્ઞાન માટે જ કરેલ છે. શબ્દ સાંભળીને વાચ્ય પદાર્થનું જે જ્ઞાન થાય છે તેને શુંતજ્ઞાન કહે છે. આ બસેનો પરસ્પર અવિનાભાવ સંબંધ છે અર્થાત્ એ બસે એકબીજા વગર રહી શકતા નથી. જેમ કે તૈજસ અને કાર્મણ શરીર સદા સાથે જ રહે છે.

મહિપુર્વં જેણ સુયં, ણ મર્ઝ સુયપુષ્ક્વિયા :- શુંતજ્ઞાન મતિપૂર્વક હોય છે પરંતુ શુંતપૂર્વક મતિ હોતી નથી. જેમ વસ્ત્રમાં તાણા અને વાણા સાથે જ હોય છે તો પણ તાણાને પહેલા ગોઠવાય છે. તાણા વ્યવસ્થિત થાય પછી જ વાણા કામ લાગે છે. વસ્ત્રમાં જ્યાં તાણા હોય છે ત્યાં વાણા પણ હોય છે અને જ્યાં વાણા હોય છે ત્યાં તાણા પણ હોય જ છે. તાત્પર્ય એ છે કે લભ્યદ્રપે મતિ અને શુંત બસે સહચર છે. ઉપયોગરૂપે પ્રથમ મતિજ્ઞાન છે. મતિપૂર્વક જ શુંતનો વ્યાપાર થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે શુંતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં કે ઉપયોગમાં મતિની આવશ્યકતા હોય છે અર્થાત્ મતિજ્ઞાનની સહાયતા જરૂરી છે, જ્યારે મતિજ્ઞાનના ઉપયોગમાં શુંતજ્ઞાનની સહાયકતા હોવી જરૂરી નથી.

મતિ અને શુંતના બે રૂપ :-

૨ અવિસેસિયા મર્ઝ મહણાણં ચ મહઅણાણં ચ । વિસેસિયા સમ્મદિદ્વિસ્સ મર્ઝ મહણાણં, મિચ્છદિદ્વિસ્સ મર્ઝ મહઅણાણં । અવિસેસિયં સુયં સુયણાણં ચ સુયઅણાણં ચ । વિસેસિયં સુયં સમ્મદિદ્વિસ્સ સુયં સુયણાણં, મિચ્છદિદ્વિસ્સ સુયં સુયઅણાણં ।

શાલ્દાર્થ :- અવસેસિયા મર્ઝ = સામાન્ય રૂપે મતિ, વિસેસિઆ = વિશેષરૂપે, સમ્મદિદ્વિસ્સ = સમ્યગ્રદાસ્તિની, મિચ્છદિદ્વિસ્સ = મિથ્યાદાસ્તિની મતિ.

ભાવાર્થ :- વિશેષતા રહિત સામાન્ય રૂપે મતિ—મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન બસે પ્રકારે છે પરંતુ વિશેષરૂપે સમ્યગ્રદાસ્તિની મતિ તે મતિજ્ઞાન અને મિથ્યાદાસ્તિની મતિ તે મતિ અજ્ઞાન છે. એ જ રીતે વિશેષતા રહિત શુંત—શુંતજ્ઞાન અને શુંતઅજ્ઞાન બસે પ્રકારે છે. વિશેષતા પ્રાપ્ત સમ્યગ્રદાસ્તિનું શુંત એ

શુતર્ણાન છે અને મિથ્યાદાસ્તિનું શુત એ શુતર્ણાન છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે સામાન્ય, વિશેષ, જ્ઞાન, અજ્ઞાન અને સમ્યગ્રૂદાસ્તિ તેમજ મિથ્યાદાસ્તિ વિષે ઉલ્લેખ કરેલ છે, જેમ કે— સામાન્ય રૂપે મતિ શબ્દનો જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બસ્તેમાં પ્રયોગ કરેલ છે. સામાન્યનું આ લક્ષણ છે— જેમ કે કોઈએ ફળ શબ્દ કહ્યો, ફળમાં દરેક ફળોનો સમાવેશ થાય છે. કોઈએ દ્રવ્ય શબ્દ કહ્યો તો દ્રવ્યમાં દરેક દ્રવ્યનો સમાવેશ થાય છે. કોઈએ મનુષ્ય શબ્દ કહ્યો તો મનુષ્યમાં દરેક મનુષ્યનો સમાવેશ થાય છે પરંતુ આમ્રફળ, જીવદ્રવ્ય, મુનિવર એમ કહેવાથી વિશેષનું ગ્રહણ થાય છે. એ જ રીતે સ્વામી વિના મતિ શબ્દ જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બસ્તે માટે પ્રયુક્ત થાય છે પરંતુ જ્યારે વિશેષરૂપે ગ્રહણ કરાય છે ત્યારે સમ્યગ્રૂદાસ્તિની મતિને મતિજ્ઞાન કહેવાય છે. મિથ્યાદાસ્તિની મતિને મતિ અજ્ઞાન કહેવાય છે. કેમ કે સમ્યગ્રૂદાસ્તિ સ્યાદ્વાદ, અનેકાંતવાદ, પ્રમાણ અને નયની અપેક્ષાએ પ્રત્યેક પદાર્થના સ્વરૂપનું નિરીક્ષણ કરીને સત્યાંશને ગ્રહણ કરે છે અને અસત્યાંશનો પરિત્યાગ કરે છે.

સમ્યગ્રૂદાસ્તિની મતિ આત્મોત્થાન અને પરોપકાર તરફ પ્રવૃત્ત હોય છે જ્યારે મિથ્યાદાસ્તિની મતિ અનંતધર્માત્મક વસ્તુમાં એક ધર્મના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરે છે, શેષનો નિર્ષેધ કરે છે અથવા કોઈનો સ્વીકાર કરે, કોઈનો નિર્ષેધ કરે.

સામાન્યતથા શુત પણ જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બસ્તે પ્રકારનું હોય છે. વિશેષરૂપે જો શુતના સ્વામી સમ્યગ્રૂદાસ્તિ હોય તો તેનું શુત, શુતર્ણાન કહેવાય છે અને જો શુતના સ્વામી મિથ્યાદાસ્તિ હોય તો તેનું શુત, શુત અજ્ઞાન કહેવાય છે. સમ્યગ્રૂદાસ્તિનું શુત આત્મકલ્યાણ અને પરોત્રતિમાં પ્રવૃત્ત હોય છે. મિથ્યાદાસ્તિનું શુત આત્મપતન અને પરાવનતિમાં પ્રવૃત્ત હોય છે. સમ્યગ્રૂદાસ્તિ પોતાના શુતર્ણાન દ્વારા મિથ્યાશુતને પણ સમ્યગ્શુત રૂપે પરિણાત કરે છે અને મિથ્યાદાસ્તિ સમ્યગ્શુતને પણ મિથ્યાશુત રૂપે પરિણાત કરે છે. તે મિથ્યાશુત દ્વારા સંસાર ચક્રમાં પરિભ્રમણ કરાવનારી સામગ્રીને એકઠી કરે છે.

સારાંશ એ છે કે જ્ઞાનનું ફળ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ છે. સમ્યગ્રૂદાસ્તિ આધ્યાત્મિક આનંદની અનુભૂતિ તેમજ નિર્વાણ પદની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. સમ્યગ્રૂદાસ્તિ જીવની બુદ્ધિ અને તેનું શબ્દજ્ઞાન બસ્તે માર્ગદર્શક હોય છે જ્યારે મિથ્યાદાસ્તિની મતિ અને તેનું શબ્દજ્ઞાન બસ્તે વિવાદ, વિકથા, જીવનભાષ્ટ, પથભાષ્ટ તેમજ પતનનું કારણ બને છે તેમજ સ્વ અને પર બસ્તેનું અહિત કરે છે.

પ્રશ્ન— જો મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન બસ્તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ત થાય છે તો બસ્તેમાં સમ્યકું અને મિથ્યાનો ભેદ કયા કારણથી કહેલ છે ?

ઉત્તર— જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ત થયેલ જ્ઞાન મિથ્યાત્વમોહનીયના ઉદ્યથી મિથ્યા બની જાય છે.

ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ

અશુતનિશ્રિત આભિનિબોધિક(મતિ) જ્ઞાન :-

૩ સે કિં તં આભિણબોહિયણાં ? આભિણબોહિયણાં દુવિહં પણ્ણત્તં, તં જહા- સુયણિસ્સયં ચ અસુયણિસ્સયં ચ ।

સે કિં તં અસુયણિસ્સયં ? અસુયણિસ્સયં ચડવિહં પણ્ણત્તં, તં જહા- ઉપ્પત્તિયા વેણિયા, કમ્મયા પારિણામિયા ।

બુદ્ધી ચડવિહા વુત્તા, પંચમા ણોવલબ્ધિ ।

શાન્દાર્થ :- સુયણિસ્સયં ચ = શુતનિશ્રિત, શુતને આધારિત, અસુયણિસ્સયં ચ = શુતાધાર રહિત, અશુતનિશ્રિત, ઉપ્પત્તિયા = ઔત્પાતિકી, વેણિયા = વૈનયિકી, કમ્મયા = કર્મજી અને, પારિણામિયા = પારિણામિકી, બુદ્ધી = બુદ્ધિ, ચડવિહા = ચાર પ્રકારની, વુત્તા = કહેલ છે, પંચમા = પાંચમી, ણોવલબ્ધિ = ઉપલબ્ધ નથી, હોતી નથી.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન :- આભિનિબોધિક જ્ઞાનના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- આભિનિબોધિક જ્ઞાનના બે પ્રકાર છે, જેમ કે- (૧) શુતનિશ્રિત (૨) અશુતનિશ્રિત.

પ્રશ્ન :- અશુત નિશ્રિતના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- અશુત નિશ્રિતના ચાર પ્રકાર છે, જેમ કે- (૧) ઔત્પાતિકી (૨) વૈનયિકી (૩) કર્મજી (૪) પારિણામિકી.

આ ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ શાસ્ત્રકારોએ બતાવી છે. પાંચમો ભેદ ઉપલબ્ધ નથી એટલે હોતો જ નથી.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં આભિનિબોધિક જ્ઞાનના બે પ્રકારના કહ્યા છે. ૧. શુતનિશ્રિત અને ૨. અશુતનિશ્રિત. જે શુતજ્ઞાનથી સંબંધિત મતિજ્ઞાન છે તેને શુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાન કહેવાય છે અને જે તથાવિધ ક્ષયોપશમ ભાવથી ઉત્પત્ત થાય છે તેને અશુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાન કહે છે. આ વિષયમાં ભાષ્યકાર લખે છે કે પહેલા શુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાનનું વર્ણન કરવું જોઈએ તો પણ સૂચીકર્તક ન્યાયથી અશુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાનનું વર્ણન પહેલા કરેલ છે અર્થાત્ તે અલ્પતર છે માટે તેને પ્રથમ કહેલ છે. તેના ચાર ભેદ છે-

(૧) ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ :- (હાજર જવાબી બુદ્ધિ) ક્ષયોપશમ ભાવના કારણે શાસ્ત્ર અભ્યાસ વિના સહસા જેની ઉત્પત્તિ થાય, જેનાથી એટલી સુંદર યુક્તિ સૂજે કે તેના સમાધાનથી પ્રશ્નકારને સંતોષ થઈ

જાય, જનતા પર બહુ સુંદર પ્રભાવ પડે, રાજ્યમાં સન્માન મળે અને બુદ્ધિમાનોના પૂજ્ય બની જાય, એવી બુદ્ધિને ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ કહે છે.

(૨) વૈનયિકી બુદ્ધિ :- માતાપિતા, ગુરુ, આચાર્ય આદિની વિનય ભક્તિ કરવાથી, ઉત્પન્ન થનાર બુદ્ધિને વૈનયિકી બુદ્ધિ કહે છે.

(૩) કર્મજી બુદ્ધિ :- શિદ્ધ, હુન્નર, કલા, નિરંતર અભ્યાસ અને વિવિધ પ્રકારનાં કાર્યો કરવાથી જે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય તે કર્મજી બુદ્ધિ કહે છે.

(૪) પારિષામિકી બુદ્ધિ :- ચિરકાળ સુધી પૂર્વાપર પર્યાલોચનથી, પરિપક્વ ઉમરના અનુભવથી જે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય તેને પારિષામિકી બુદ્ધિ કહે છે.

શાસ્ત્રકારોએ અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનનું ઉક્ત ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ દ્વારા વર્ણન કરેલ છે, બુદ્ધિ આ ચાર પ્રકારની જ હોય છે. પાંચમો બેદ હોતો નથી અર્થાત् કોઈને પાંચમા પ્રકારની બુદ્ધિ હોતી નથી. ચાર પ્રકારમાં જ બધાની બુદ્ધિનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

ઔત્પાતિકીબુદ્ધિ :-

૪

પુષ્વમદિદૃ-મસ્સુય-મવેઝય, તક્ખણવિસુદ્ધગહિયત્થા ।
અવ્વાહય-ફલજોગા, બુદ્ધી ઉપ્પત્તિયા ણામ ॥

શાંદાર્થ :- પુષ્વ મદિદૃં = પહેલાં દેખ્યા વગર, અસ્સુયં = પહેલાં સાંભળ્યા વગર, અવેઝય = જાણ્યા વગર, તક્ખણ = તત્કાળ, વિસુદ્ધગહિયત્થા = પદાર્થના વિશુદ્ધ અર્થને અર્થાત् અભિપ્રાયને ગ્રહણ કરનારી, અવ્વાહય-ફલજોગા = અવ્યાહત ફળ યોગ્ય, બાધારહિત પારિષામવાળી, બુદ્ધી = એવી બુદ્ધિ, ઉપ્પત્તિયાણામ = ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :- જે બુદ્ધિ વડે પૂર્વે નહિ સાંભળેલ, નહિ દેખેલ અને નહિ જાણેલ પદાર્થના કે તત્વના વિષયમાં તત્કાળ વિશુદ્ધ ભાવને ગ્રહણ કરનારી અને બાધારહિત સુંદર પારિષામવાળી બુદ્ધિ ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ કહેવાય છે.

ઔત્પાતિકીબુદ્ધિના દષ્ટાંતો :-

૫

ભરહસિલ મિંઢ કુકુડ, તિલ વાલુય હત્થિ અગડ વણસંડે ।
પાયસ અઝ્યા પત્તે, ખાડહિલા પંચપિયરો ય ॥૧॥

ભરહસિલ પણિય રૂક્ખે, ખુડુગ પડ સરડ કાય ઉચ્ચારે ।
ગય ઘયણ ગોલ ખંભે, ખુડુગ મગિગતિથ પછ પુત્તે ॥૨॥

**મહુસિત્થ મુદ્દિ અંકે, ણાણએ ભિકુખુ ચેડગળિહાણે ।
સિકુખા ય અત્થસત્થે, ઇચ્છા ય મહં સયસહસ્સે ॥૩॥**

ભાવાર્થ :- (૧) ભરત (૨) શિલા (૩) ઘેટું (૪) કૂકડો (૫) તલ (૬) રેતી (૭) હાથી (૮) કૂવો (૯) વનખંડ (૧૦) ખીર (૧૧) અતિગા (૧૨) પાંડા (૧૩) ખીલખોડી(ભિસકોલી) (૧૪) પાંચ પિતા.

(૧) ભરતશિલ (૨) કાકડી(પ્રતિજ્ઞા, શરત) (૩) વૃક્ષ (૪) વીઠી (૫) વસ્ત્ર (૬) કાકીડો (૭) કાગડા (૮) શૌચ(મલપરીક્ષા) (૯) હાથી (૧૦) ભાંડ (૧૧) ગોળી (૧૨) થાંભલો (૧૩) પરિવ્રાજક (૧૪) માર્ગ (૧૫) સ્ત્રી (૧૬) પતિ (૧૭) પુત્ર (૧૮) મધુષંત્ર (૧૯) મુદ્રાઓ (૨૦) વાંસળી (૨૧) પૈસાની થેલી (૨૨) બિલ્સુ (૨૩) ચેટકનિધાન (૨૪) શિક્ષા—ધનુર્વેદ (૨૫) અર્થશાસ્ત્ર—નીતિશાસ્ત્ર (૨૬) ઈચ્છામુજબ (૨૭) શતસહસ્ર (લાખ). આ ઔત્પાતિકી બુદ્ધિના દષ્ટાંતો છે.

વિવેચન :-

અહીં ત્રણ ગાથાનો સંબંધ સાથે છે. પહેલી ગાથામાં ભરતપુત્ર રોહકની બુદ્ધિની ચૌદ કથાઓ છે. પછીની બે ગાથાઓમાં તે ચૌદને એક 'ભરહ—સિલ' શબ્દથી કહીને બીજી છવીસ કથાઓના સંકેતનામ કહેલ છે. આમ કુલ ૪૦ દષ્ટાંતો થાય છે.

જે વ્યક્તિ કોઈ પણ મૂંગવણાનો ઉકેલ અને ગંભીર પ્રશ્નનું સમાધાન તત્કાળ કરી દે છે, તે વ્યક્તિ ઔત્પાતિકી બુદ્ધિવાળો કહેવાય છે. આ બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ ક્યારે ય નહિ જાણેલ, ક્યારે ય નહિ જોયેલ, નહિ સાંભળેલ અને ક્યારે ય ન વિચારેલ વિષયમાં પણ તત્કાળ ઉકેલ કાઢી, સમાધાન આપી શકે છે. આ બુદ્ધિથી અશક્ય કે દુઃશક્ય લાગતાં કાર્યો પણ બહુ ઝડપથી સફળ થઈ જાય છે.

પૂર્વકાળમાં જેઓએ ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ વડે મહત્વપૂર્ણ વાતોથી, અદૂભૂત કૃત્યોથી જનતાને પ્રભાવિત કરેલ છે, તે રાજા, બાદશાહ, મંત્રી, ન્યાયાધીશ, મહાપુરુષ, ગુરુ, શિષ્ય, કિસાન, પરિવ્રાજક, કલાકાર, બાલક, નર તેમજ નારીઓનું વર્ણન વિશેષ ઉલ્લેખનીય અને મનનીય હોય છે. તેઓનું વર્ણન ઈતિહાસ, કથાનક, દષ્ટાંત, ઉદાહરણ અને રૂપક આદિ રૂપે મળે છે.

એકાર્થક સરીખા લાગતા આ શબ્દોના ભાવમાં કંઈક અંતર હોય છે અને વ્યવહારમાં આ શબ્દો પર્યાયવાચી શબ્દના રૂપમાં વપરાતા જોવાય છે. વર્તમાનમાં આવા અનેક દષ્ટાંતો જોવા મળે છે, જે ઔત્પાતિકી, વૈનિયિકી, કર્મજ્ઞ અને પારિષામિકી બુદ્ધિથી સંબંધિત હોય છે પરંતુ અહીં સૂત્રગત દષ્ટાંતોનો જ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. ગાથાઓમાં તે દષ્ટાંતોના સંકેતરૂપે માત્ર નામ જ કહેલ છે. તેને જ વ્યાખ્યામાં સ્પષ્ટ કરેલ છે. તે આ પ્રમાણે છે—

(૧) ભરત :- ઉજ્જયિની નગરીની નિકટ એક નટલોકોનું ગામ હતું. તેમાં ભરત નામનો એક નટ રહેતો હતો. તેની ધર્મપત્નીનું કોઈ અસાધ્ય રોગથી મૃત્યુ થયું. તેને એક રોહક નામનો દીકરો હતો. તે બહુ જ

નાનો હતો. તેથી ભરતનટે પોતાની અને રોહકની સંભાળ માટે પુનઃ લગ્ન કર્યા. રોહક નાનો હોવા છતાં કુદરતી રીતે બુદ્ધિમાન તથા પુષ્પયવાન હતો.

રોહકની વિમાતા દુષ્ટ સ્વભાવની હતી. તે રોહક પર પ્રેમ રાખતી ન હતી, વારંવાર ચિડાયા કરતી હતી. એક દિવસ રોહકે તેની વિમાતાને કહું— માતાજી ! આપ મારી સાથે પ્રેમથી વાત કેમ કરતા નથી ? દરરોજ કંઈક ને કંઈક કટકટ ચાલુ જ હોય છે, આ શું આપના માટે ઉચિત છે ? રોહકના એ શબ્દો સાંભળીને વિમાતા સળગી ઉઠી અને કોધાવેશમાં આવીને બોલી— દુષ્ટ ! નાના મોઢે મોટી વાત કરે છે ? જા, તારાથી થાય એ કરી લે, મારે તારી કોઈ જરૂર નથી. એમ કહીને વિમાતા પોતાના કાર્યમાં લાગી ગઈ.

રોહકે વિમાતાના કડવા શબ્દો સાંભળીને તેનો બદલો લેવાનો નિર્ણય કર્યો અને સમયની રાહ જોવા લાગ્યો. થોડા દિવસ બાદ રોહક પોતાના પિતા પાસે રાત્રે સૂતો હતો. અર્દી રાતના અચાનક તેની નિદ્રા ઊડી ગઈ. જાગીને તે કહેવા લાગ્યો— પિતાજી ! પિતાજી ! અહીંથી કોઈ અન્ય પુરુષ દોડીને જઈ રહ્યો છે. બાળકની આ વાત સાંભળીને ભરતનટે વિચાર્યુ કે મારી આ પણી સદાચારિણી લાગતી નથી. પરિણામ એ આવ્યું કે ભરતનટ પોતાની પત્નીથી વિરુદ્ધ થઈ ગયો, તેની સાથે વાર્તાલાપ પણ બંધ કર્યો અને રાત્રે રોહકને લઈને બીજા રૂમમાં સૂવાનું તેણે શરૂ કર્યું.

પતિની રીતભાત જોઈને રોહકની વિમાતા સમજ ગઈ કે કોઈ પણ કારણે રોહકે પોતાના પિતાને મારી વિરુદ્ધ કાન ભંભેરણી કરી છે. હવે રોહકને અનુકૂળ થયા વગર મારા પતિદેવ સંતુષ્ટ નહીં થાય, પતિ રૂષ રહેવાથી મારું જીવન નિરસ બની જશે. એમ વિચારીને તેણે રોહકને પ્રેમથી બોલાવ્યો અને કહું— બેટા ! મારી ભૂલ થઈ ગઈ. હું આજથી ભવિષ્યમાં ક્યારે ય પણ તારી સાથે ખરાબ વ્યવહાર નહીં કરું. હંમેશાં હું તારી સાથે પ્રેમથી વાત કરીશ. એમ વિશ્વાસ પમાડતાં રોહક સંતુષ્ટ થઈ ગયો.

રોહકનો કોધ શાંત થઈ ગયો. તે પોતાના પિતાનો ભ્રમ દૂર કરવા માટે અવસરની રાહ જોવા લાગ્યો. એક વખત ચાંદની રાત હતી. અર્દી રાતના તે પોતાના પિતાને પોતાની આંગળીનો પડછાયો દેખાડીને કહેવા લાગ્યો, પિતાજી ! જુઓ તે પુરુષ ભાગી રહ્યો છે. ભરતનટે વિચાર્યુ જે પુરુષ મારા ઘરમાં આવે છે તે જઈ રહ્યો લાગે છે એમ વિચારીને તેણે સ્થાનમાંથી તલવાર કાઢી અને કહું— રોહક ક્યાં છે તે લંપટ પુરુષ ! હમણાં જ હું તેની જીવનલીલાને ખતમ કરીશ. રોહકે પોતાની આંગળીનો પડછાયો દેખાડીને કહું— પિતાજી ! આ જ પહેલો પુરુષ છે, તે મારી આંગળીનું હલનચલન થવાથી ભાગી જાય છે.

બાળકની બાલચેષ્ટાથી ભરત નટ લજ્જિજ્જત થઈને વિચારવા લાગ્યો કે મેં બાળકની વાત સાંભળીને મારી પત્ની સાથે દુર્વ્યવહાર કર્યો તેથી તે અપ્રસન્ન રહી, હવે પ્રસન્ન છે છતાં વિમાતા તો વિમાતા જ હોય, ક્યારેક તે મને વિષ ખવડાવીને મારી નાંખશો. માટે આજથી ક્યારે ય એકલા ભોજન કરવું નહીં. દરરોજ તે પિતાની સાથે જ ભોજન કરતો. દરેક કાર્ય તે

પિતાની સાથે કરવા લાગ્યો. પિતાથી અલગ તે ક્યારે ય થતો નહીં.

એક દિવસ કોઈ કામ માટે ભરત નટને ઉજજયિની જવાનું થયું. રોહક પણ પિતાની સાથે ઉજજયિની ગયો. તે નગરી વૈભવથી સમૃદ્ધ અને સૌંદર્યપૂર્ણ હતી. તેને જોઈને રોહક તેમાં મુખ બની ગયો. નગરીની ચારે તરફ ફરીને પોતાના મનરૂપી કેમેરામાં તેણે નગરીનો નકશો ઉતારી લીધો. થોડા સમય બાદ પિતાની સાથે તે પોતાના ગામ તરફ રવાના થયો. ઉજજયિની નગરીની બહાર નીકળની વખતે ભરતને એક ભૂલાઈ ગયેલી ચીજ યાદ આવી તેથી રોહકને ક્ષિપ્રા નદીના કિનારે બેસાડીને તે એકલો ફરી ઉજજયિની ગયો.

અહીં રોહક નદીના કિનારા પર બેસીને રેતીથી રમતો હતો. એકાએક તેને રેતીમાં ઉજજયિની નગરીનો નકશો બનાવવાનું મન થયું. અલ્ય સમયમાં તેણે સફેદ રેતી પર ઉજજયિની નગરીનો આબેહૂબ નકશો તૈયાર કર્યો. રાજમહેલ, નગરીને ફરતો કિલ્લો, કોઠા, કાંગરા, રાજધાની વગેરે દરેક દશ્ય બહુ સુંદર ચિતર્યું. સંયોગવશ તે નગરીના રાજા તે સમયે નદી કિનારે આવ્યા. ચાલતાં ચાલતાં તે રોહકે બનાવેલા નગરીના નકશા પાસે આવ્યા અને તેના પર ચાલવા લાગ્યા તે જ કાણો રોહકે તેને રોકી દીધા અને કહું—
મહાશય ! આપ આ માર્ગથી ન જાઓ.

આ શબ્દ સાંભળતા જ આશ્રયચકિત થઈને રાજાએ કહું— શું વાત છે બેટા ! રોહકે કહું— આ રાજભવન છે, એમાં કોઈ આશા વગર પ્રવેશ કરી ન શકે.

રાજાએ શબ્દ સાંભળતા જ કુતૂહલપૂર્વક રોહકે બનાવેલ પોતાની નગરીનો નકશો નીરખીને જોયો. તેઓ મનોમન વિચારવા લાગ્યા— આ નાનો બાળક કેટલો બુદ્ધિમાન છે. જેણે એક જ વાર નગરીમાં ફરીને કેટલો સુંદર અને આબેહૂબ સાચો નકશો બનાવી લીધો. તે જ કાણો રાજાના મનમાં એક વિચાર આવ્યો કે મારા રાજ્યમાં ચાર સો નવ્વાણુ (૪૮૮) મંત્રી છે એની ઉપર આ બાળક જેવો અતિ કુશાગ્ર બુદ્ધિમાન કોઈ મહામંત્રી હોય તો મારું રાજ્ય કેટલું સુંદર ઢંગથી ચાલે ! અન્ય બળ ન્યૂન હોય તો પણ તેની બુદ્ધિ દ્વારા હું નિષ્કંટક રાજ્ય ચલાવી શકીશ અને શત્રુ રાજા પર વિજય મેળવી શકીશ પરંતુ એ પહેલા બાળકની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. એમ વિચારીને રાજાએ તે બાળકનું નામ અને ગામ પૂછ્યું. બાળકે કહું—
મારું નામ રોહક છે હું આ નગરીની નજીક નટોના ગામમાં રહું છું. રાજાએ પૂછ્યું— તારા પિતાનું નામ શું છે ? રોહકે કહું— ભરત નટ. એટલી વાત થઈ ત્યાં રોહકના પિતા આવી ગયા તેથી રોહક તેની સાથે પોતાના ગામ તરફ રવાના થયો. રાજા પણ પોતાની નગરી તરફ રવાના થયા. રાજા પોતાના રાજ્યમાં ગયા પણ રોહક તેની નજરમાં વસી ગયો હતો. થોડા સમયબાદ રાજાએ રોહકની પરીક્ષા લેવાની શરૂઆત કરી.

(૨) શિલા :— રાજાએ સર્વ પ્રથમ રોહકના ગ્રામવાસીઓને બોલાવીને કહું— તમે બધા લોકો મળીને એક એવો સુંદર મંડપ બનાવો, જે રાજાને યોગ્ય હોય. તમારા ગામની બહાર જે મહાશિલા છે તેને ત્યાંથી ખસેડ્યા વિના અને આધીપાણી કર્યા વિના એ જ શિલા મંડપની છત બની જવી જોઈએ.

રાજાની આજ્ઞા સાંભળીને ગ્રામવાસી નટ લોકો બહુ ચિંતામાં પડી ગયા. તેઓ બધા પંચાયત ઘરમાં એકત્રિત થયા. રોહકના પિતા ભરત પણ તેની સાથે હતા. સર્વે મળીને પરસ્પર વિચારવિમર્શા કરવા લાગ્યા. હવે આપણે શું કરવું ? રાજાની આજ્ઞાનું પાલન પણ કરવું જોઈએ. જો આપણે રાજાના આદેશનું પાલન નહીં કરીએ તો રાજ અવશ્ય દંડ કરશે. આ રીતે વિચારણા કરતાં કરતાં મધ્યાહ્ન સમય થઈ ગયો.

બીજુ બાજુ રોહક તેના પિતા વગર ભોજન કરતો ન હતો તેમજ પાણી પણ પીતો ન હતો. મોઢું થવાથી તેને બહુજ ભૂખ લાગી તેથી રોહક ભૂખથી વ્યાકૂળ બનીને પંચાયત સભામાં પિતાની પાસે આવીને બોલ્યો— પિતાજ મને બહુજ ભૂખ લાગી છે માટે જલ્દી ઘરે ચાલો. પિતાએ કહ્યું— બેટા ! ધીરજ રાખ, ગ્રામવાસીઓ પર બહુ કષ્ટ આવી પડ્યું છે, એ વાત તું જાણતો નથી.

રોહકે કહ્યું— પિતાજ ! ગ્રામવાસીઓ પર શું કષ્ટ આવ્યું છે ? ભરત નટે રાજાની આજ્ઞા વિષેની મુશ્કેલી બતાવી. પિતાની વાત સાંભળીને રોહકે સ્થિત, કરતાં કહ્યું— આ કામમાં શું સંકટ છે ? આ કષ્ટને હું હમણા જ દૂર કરી દઈશ. આમાં ચિંતા કરવા જેવી કોઈ વાત નથી. નાના એવા રોહકની વાત પર લોકોને વિશ્વાસ શી રીતે આવે ?

રોહકે કહ્યું— આપ લોકો મંડપ બનાવવા માટે એ મહાશિલાની ચારે તરફ જમીન ખોદો. પછી તેની ચારે ય બાજુ જ્યાં જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં ત્યાં થાંભલાઓ લગાવી દો. પછી મધ્યભાગની જમીનને ખોદો. ત્યારબાદ ચારે ય બાજુ સુંદર મજાની કોતરણી યુક્ત દિવાલો બનાવી દો. આ રીતે કરવાથી અતિ સુંદર મંડપ બની જશે. આ છે રાજાની આજ્ઞા પાલનનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય.

મંડપ બનાવવાનો સહજ ઉપાય રોહકે બતાવ્યો. તે બધા લોકોને ગમી ગયો. ઉપાય મળી ગયા પછી ભરત, રોહક તેમજ ગ્રામવાસીઓ બધા પોતપોતાના ઘરે ગયાં. ભોજન કર્યા બાદ લોકો ગામની બહાર જ્યાં મહાશિલા હતી ત્યાં આવ્યા અને ચારે બાજુ ખોદકામ શરૂ કરીને થાંભલાઓ મૂકી દીધા પછી વચ્ચેની જમીન ખોદીને સાફ કરી. પછી મહાશિલાની ચારે બાજુ દિવાલો ચણી દીધી. આમ કરવાથી મહાશિલા તે મંડપની છત બની ગઈ.

ત્યાર બાદ ગ્રામીણ લોકો રાજાની પાસે ગયા અને નિવેદન કર્યું— મહારાજ ! આપશ્રીએ અમોને આજ્ઞા કરી હતી તે પ્રમાણે અમે મહાશિલાને ત્યાંથી હટાવ્યા વગર જ મંડપ તેયાર કરેલ છે, તો પછી આપશ્રી કૃપા કરીને તેનું નિરીક્ષણ કરવા માટે પદ્ધારો.

રાજાએ સ્વયં આવીને મંડપને જોયો કે તરત જ તેનું મન ખુશ થઈ ગયું. પછી રાજાએ તેઓને પૂછ્યું, આ રીતે મંડપ બનાવવાનો ઉપાય તમને કોણો બતાવ્યો ? ગ્રામીણ લોકોએ એકી અવાજે કહ્યું— મહારાજાખિરાજ ! આ ઉપાય અમને ભરતનટના નાનકડા બાળક રોહકે બતાવ્યો. તેની બુદ્ધિનો આ ચમત્કાર છે. તેની બુદ્ધિથી અમે આપની આજ્ઞાનું પાલન કરી શક્યા છીએ. રોહકની હાજર જવાબી બુદ્ધિ તેમજ તેની સૂર્જભૂજ યુક્ત મતિ જોઈને રાજ અતિ સંતુષ્ટ થયા. રોહક રાજાની એક પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થઈ

ગયો. રાજા પ્રસંગ થતાં થતાં પોતાના ગામ તરફ રવાના થયા.

(૩) ઘેટું :— રાજાએ બીજાવાર રોહકની પરીક્ષા કરવા માટે તે ગ્રામીણ લોકોની પાસે એક ઘેટું મોકલ્યું અને સાથે કહેવડાવ્યું કે પંદર દિવસ પછી આ ઘેટાને રાજા પાસે મોકલી દેજો પણ હા, રાજાની એક શરત છે, આ ઘેટાનું અત્યારે જેટલું વજન છે એટલું જ રહેવું જોઈએ, એક પખવાડીયામાં વધવું પણ ન જોઈએ અને ઘટવું પણ ન જોઈએ. જેમ છે એમ જ પાછું સૌંપી દેજો.

રાજાની ઉપર્યુક્ત આજા મળતા ગ્રામીણ લોકો ચિંતાતુર બની ગયા. લોકોએ વિચાર્યુ કે જો અને સારું ખવડાવશું તો પંદર દિવસમાં આ ઘેટાનું વજન વધી જશે અને જો એને ભૂખ્યું રાખશું તો એક પક્ષમાં તેનું વજન ઘટી જશે. આ વિકટ સમસ્યાને ઉકેલવા માટે તેઓએ ભરતના પુત્ર રોહકને બોલાવ્યો અને રાજાની ઘેટા વિષેની જે આજા હતી તે રોહકને તેઓએ અથ થી ઈતિ સુધી કહી સંભળાવી.

રોહકે પોતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી એવો માર્ગ કાઢ્યો કે એક પક્ષમાં તો શું ? અનેક પક્ષ સુધી રાજા આ ઘેટાને અહીં રાખે તો પણ વજન વધે પણ નહીં અને ઘટે પણ નહીં. અત્યારે તેનું વજન જેટલું છે એટલું જ રહેશે. રોહકે ગ્રામીણ લોકોને કહ્યું— આ રાજાનું ઘેટું છે માટે પ્રતિદિન તેને સારું ખવડાવો અને તેની સામે જ બંધ પાંજરામાં એક વાઘને રાખો. સારું સારું ખાવાથી ઘેટાનું વજન વધી જશે પણ વાઘના ભયથી ફરી તેનું વજન ઘટી જશે અને જેમ છે તેમ જ રહેશે.

ગ્રામીણ લોકો રોહકના કહેવા મુજબ ઘેટાને સારું ખવડાવવા લાગ્યા અને તેઓએ તેની સામે એક વાઘ પૂરેલ બંધ પાંજરુ રાખી દીધું. ભોજનની પર્યાપ્ત માત્રાથી તથા વાઘના ભયથી ઘેટાનું વજન વધ્યું પણ નહીં અને ઘટયું પણ નહીં. એક પક્ષ વ્યતીત થયા બાદ ગ્રામીણ લોકોએ પેલા ઘેટાને રાજાને સૌંપી દીધો. રાજાએ એ ઘેટાનું વજન કરાવ્યું તો જેટલું હતું એટલું જ થયું. રાજા આ વખતે પણ રોહકની ચતુરાઈ જોઈને બહુ ખુશ થયા.

(૪) કૂકડો :— થોડા દિવસ પછી રાજાએ રોહકની ઔતપાતિકી બુદ્ધિની પરીક્ષા કરવા માટે તે ગ્રામીણ લોકોની પાસે એક નાનાકડા કૂકડાને મોકલ્યો અને સાથે કહેવડાવ્યું કે આ કૂકડાને બીજા કૂકડાની સાથે નહીં પણ એકલો જ રાખીને લાંબી શકે એવો લડાયક બનાવીને પછી અહીં મોકલી દેજો.

રાજાની આ આજા સાંભળીને ગ્રામીણ લોકો મૂંઝાયા અને તેઓ રોહકની પાસે ગયા અને રાજાની આજા વિષેની વાત કહી સંભળાવી. ગ્રામીણ લોકોએ કહ્યું— રોહક, એકલો કૂકડો કોઈ દિવસ લડતા શીખે નહીં, હવે કરવું શું ? રોહકે કહ્યું તમે કોઈ મૂંઝાશો નહીં, એનો ઉપાય હું હમણાં જ બતાવું છું. એમ કહીને તેણે ગ્રામીણજનોને કહ્યું કે તમે એક મોટો અને મજબૂત અરીસો મંગાવીને, આ કૂકડાને તે અરીસાની સામે રાખો એટલે તે ધીરે ધીરે લડતા શીખી જશે.

ગ્રામીણવાસીઓએ રોહકના કહેવા મુજબ દિવસમાં ચાર પાંચ વાર કૂકડાને અરીસાની સામે રાખ્યો. કૂકડો પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈને તેને પોતાનો પ્રતિદંદ્રી સમજીને ધીરે ધીરે તેની સાથે લડવા માટે

પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. થોડા દિવસોમાં કૂકડો પોતાના પ્રતિબિંબની સાથે લડાઈ કરતા શીખી ગયો.

થોડા દિવસો બાદ ગ્રામીણ લોકોએ તે કૂકડાને રાજાને સાંપી દીઘો અને આ કૂકડો એકલો લડી શકે છે તેની વિગત બતાવી. રાજા એકલા કૂકડાને અરીસા સાથે લડતો જોઈ ખૂબ જ ખુશ થયા અને રોહકની બુદ્ધિ પર અતિ પ્રસન્ન થયા.

(૫) તલ :— અન્ય કેટલાક દિવસો પછી ફરી રાજાને રોહકની બુદ્ધિની પરીક્ષા કરવાનું મન થયું. રોહકના ગામના લોકોને રાજાએ પોતાના દરબારમાં બોલાવ્યા અને કહ્યું— તમારી સામે જ તલનો ઢગલો છે તેને ગણ્યા વગર બતાવો કે આ ઢગલામાં કેટલા તલ છે ? અને સંખ્યા બતાવવામાં બહુ વિલંબ કરવો નહીં.

રાજાની વાત સાંભળીને ગ્રામીણ લોકો કિંકર્તવ્યમૂઢ બનીને રોહકની પાસે આવ્યા અને રાજાની આજા વિષેનો સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. રોહકે કહ્યું— તમે રાજાની પાસે જઈને કહો— રાજન્ ! અમે ગણિત શાસ્ત્રી તો નથી છતાં આપની આજા શિરોમાન્ય કરીને આ મહારાશિમાં તલની સંખ્યા કેટલી છે તે અમે આપને ઉપમા દ્વારા બતાવીશું. આ ઉજ્જયિની નગરીની ઉપર આકાશમાં જેટલા તારા છે એટલી જ સંખ્યા આ ઢગલામાં તલોની છે.

ગ્રામીણજનો હર્ષાન્વિત થઈને રાજાની પાસે ગયા અને ત્યાં જઈને રોહકના કહેવા મુજબ તલ વિષે બધી વાત કહી સંભળાવી. રાજાજી રોહકની બુદ્ધિ જોઈને મનમાં અતિ ખુશ થયા.

(૬) રેતી :— કોઈ એક દિવસ રાજાએ ફરી રોહકની પરીક્ષા કરવા માટે ગ્રામીણ લોકોને આદેશ આપ્યો કે તમારા ગામની આસપાસ બહુ કિંમતી રેતી છે તેનું એક દોરડું બનાવીને મોકલો.

બિચારા નટ લોકો ગભરાયા કે રેતીનું દોરડું વણી કેમ શકાય ? તેઓ રોહકની પાસે ગયા અને રાજાનો આદેશ કહી સંભળાવ્યો. રોહકે ગ્રામીણવાસીઓને કહ્યું— તમે રાજાની પાસે જઈને કહો અમે સર્વ નટ છીએ તેથી નૃત્ય કળા તથા વાંસ પર નાચવાનું જાણીએ છીએ. દોરડું બનાવવાનો ધંધો અમારો નથી તો પણ આપશ્રીનો આદેશ છે, તેનું પાલન કરવું એ અમારું કર્તવ્ય છે.

અમારી આપને એક નમ્ર પ્રાર્થના છે. જો આપના ભંડારમાંથી અથવા અજાયબ ઘરમાંથી નમૂનારૂપે રેતીનું જૂનું દોરડું હોય તો તે આપો. અમે એ નમૂનો જોઈને રેતીનું દોરડું બનાવીશું અને આપની સેવામાં મોકલી આપશું.

ગ્રામીણ લોકો રાજાની પાસે ગયા. ત્યાં જઈને નમ્રતાપૂર્વક રોહકે જેમ કહ્યું હતું એમ જ કહ્યું અર્થાત્ રેતીના દોરડાનો કોઈ નમૂનો હોય તો આપવાની માગણી કરી. રોહકની ચમત્કારયુક્ત બુદ્ધિ જોઈને રાજા નિરૂત્તર બની ગયા.

(૭) હાથી :— કોઈ એક દિવસે રાજાએ ફરી રોહકની પરીક્ષા માટે ગ્રામીણ લોકો પાસે એક વૃદ્ધ મરણાસર હાથી મોકલ્યો અને કહેવડાવું કે આ હાથીની બરાબર સેવા કરો અને પ્રતિદિન તેના સમાચાર મને

મોકલતા રહે પણ કયારે ય એવું કહેવડાવશો નહીં કે હાથી મરી ગયો. જો એવો સંદેશો તમે કહેવડાવશો તો તમને દંડ દેવામાં આવશે.

આ પ્રમાણે સમાચાર આવવાથી ગ્રામીણલોકો મૂંજાયા, તેઓ તરત જ રોહકની પાસે ગયા અને રાજાની આજા કહી સંભળાવી, રોહકે શીધ તેનો ઉપાય બતાવ્યો— આ હાથીને સારો સારો ખોરાક ખવડાવો પછી જે કાંઈ થશે તે હું સંભાળી લઈશ.

ગ્રામીણ લોકોએ રોહકના કહેવા મુજબ હાથીને અનુકૂળ આવે એવો સારો ખોરાક આપ્યો પરંતુ હાથી તે જ રાત્રે મરી ગયો. ગ્રામીણલોકો ગમ્ભરાયા કે રાજાને હવે શું જવાબ આપીશું? પરંતુ રોહકે તેમને શીખડાવ્યું એ જ રીતે ગ્રામીણવાસીઓએ રાજાને કહું—

હે નરદેવ! આજ હાથી ઊંઠો નથી, બેસતો નથી, ખાતો નથી, પીતો નથી, શાસ લેતો નથી. કોઈપણ પ્રકારની ચેષ્ટા પણ કરતો નથી. અર્ધી રાતથી એકદમ નિર્જિય પડ્યો છે.

રાજાએ કુપિત થઈને કહું— તો શું હાથી મરી ગયો? ગ્રામીણ લોકોએ કહું— પ્રભુ એમ અમે શી રીતે કહી શકીએ? એવું તો આપ જ કહી શકો છો.

રાજા રોહકની ચતુરાઈ પર બહુ જ ખુશ થયા. ગ્રામવાસીઓ પોતાના જાન બચાવીને સહર્ષ પોતા પોતાના ઘરે ગયા. ધન્ય છે રોહકની ઔતપાત્રિકી બુદ્ધિને!

(૮) અગડકૂપ (કૂવો) :- એકવાર રાજાએ રોહકની પરીક્ષા કરવા માટે ગ્રામીણ લોકોને એક સંદેશો મોકલ્યો કે તમારા ગામમાં સુસ્વાહુ—શીતલ, પથ્ય જગથી પૂર્ણ ભરેલ કૂવો છે તેને જેમ બને તેમ જલ્દીથી જલ્દી અમારે ત્યાં મોકલો દો, નહિ મોકલો તો તમને દંડ દેવામાં આવશે.

રાજાનો આ આદેશ સાંભળીને લોકો ચિંતાગ્રસ્ત બનીને રોહકની પાસે ગયા અને તેનો ઉપાય પૂછ્યો. બીજું તો ઠીક કૂવો કોઈ દિવસ ચાલીને બીજે ગામ જતો હશે? હે બુદ્ધિમાન! આનો ઉપાય આપ જ બતાવી શકશો.

રોહકે કહું— રાજાની પાસે જઈને એમ કહો કે અમારો ગામડાનો કૂવો સ્વભાવથી જ ડરપોક છે. એ એકલો કંયાં ય જતો નથી. કોઈના પર તેને વિશ્વાસ આવતો નથી. માટે આપ ત્યાંના એક કૂવાને મોકલો, જેથી તેની સાથે અમારો કૂવો ત્યાં આવી જશે.

રોહકના કહેવા મુજબ ગ્રામીણ લોકોએ રાજાને જઈને વાત કરી કે અમારો કૂવો એકલો નહીં આવે, ત્યાંથી તમારા એક કૂવાને મોકલો તો તેની સાથે અમારો કૂવો આવી જશે. રોહકની બુદ્ધિ પર રાજા પ્રસન્ન થઈ ગયા.

(૯) વનખંડ :- થોડા દિવસો વ્યતીત થયા પછી રાજાએ ગ્રામીણ લોકોને સંદેશો કહેવડાવ્યો કે તમારા ગામમાં પૂર્વદિશામાં જે વનખંડ છે તેને પશ્ચિમ દિશામાં કરી દો.

ગ્રામીણ લોકો ચિંતામણ બનીને રોહકની પાસે ગયા અને રાજના આદેશની વાત કરી. રોહકે ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ વડે કહું— મહારાજને જઈને કહો કે આપ આ ગામને જ પૂર્વ દિશામાં વસાવી દો એટલે અમારું વનખંડ આપોઆપ પશ્ચિમ દિશામાં આવી જશે.

ગ્રામીણ લોકોએ રોહકના કહેવા મુજબ મહારાજને કહું— આપ આ નગરને પૂર્વ દિશામાં વસાવી દો એટલે અમારું વનખંડ સ્વયં પશ્ચિમ દિશામાં આવી જશે.

રાજાએ કહું— આ કોની બુદ્ધિનો ચમત્કાર છે? ગ્રામવાસીઓએ કહું— રોહકની બુદ્ધિનો ચમત્કાર છે. રાજા રોહકની બુદ્ધિ પર અત્યંત ખુશ થયા.

(૧૦) પાયસ (ખીર) :- એક દિવસ રાજાએ અચાનક નટ લોકોને આજા કરી કે તમે લોકો અજિ વિના ખીર પકાવીને અહીં મોકલી દો. નટ લોકો ફરી હેરાન થઈ ગયા. રાજા જે જે આજા કરે છે તે વાત આપણી બુદ્ધિમાં આવતી નથી. તેઓ તરત જ રોહક પાસે ગયા.

રોહકે પોતાની ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ દ્વારા તરત જ ઉપાય બતાવ્યો કે તમે પહેલા ચોખાને પાણીમાં પલાળી દો. એકદમ નરમ થઈ જાય પણી એ ચોખાને દૂધથી ભરેલી દેગડીમાં નાખી દો. એમાં થોરીક સાકર નાંખી દો, પણી એ દેગડીને ચૂનાના ટગલા પર રાખી દો. ચૂનાના ટગલામાં થોડુંક પાણી નાંખી દો જેથી ચૂનો ગરમ થઈ જશે. ચૂનાની તીવ્ર ગરમીથી ખીર પાકી જશે, પણી રાજાને જઈને દઈ આવજો.

ગ્રામીણ લોકોએ રોહકના કહેવા મુજબ ખીર પકાવીને તે દેગડી રાજાને પહોંચાડી દીધી અને અજિ વગર ખીર કેવી રીતે તૈયાર કરી તે વાત રાજાને કહી સાંભળાવી. રાજા રોહકની અલૌકિક બુદ્ધિનો ચમત્કાર સાંભળીને આનંદ વિભોર બની ગયા.

(૧૧) અતિગ :- થોડા દિવસ પણી રાજાએ રોહકને પોતાની પાસે બોલાવવા માટે માણસોને મોકલ્યા અને તેની શરતો કહેવડાવી. રોહક જ્યારે મારી પાસે આવે ત્યારે શુક્લ પક્ષમાં ન આવે, કૃષ્ણપક્ષમાં ન આવે, દિવસના ના આવે, રાત્રિના ન આવે, ધ્યામાં ન આવે, તડકામાં ન આવે, આકાશમાર્ગથી ન આવે, ભૂમિ પર ચાલીને પણ ન આવે, માર્ગથી ન આવે, ઉન્માર્ગથી ન આવે, સ્નાન કરીને ન આવે, સ્નાન કર્યા વગર પણ ન આવે પરંતુ રોહકને રાજા પાસે અવશ્ય આવવાનું છે.

રાજાની એવી નિરાલી આજા સાંભળીને રોહકની પાસે ઊભેલા માણસોના શાસ અદ્ધર ચડી ગયા. સૌ વિચારમાં પડી ગયા કે આવી કઠિન શરતો શી રીતે પૂરી થશે? પરંતુ રોહક કાંઈ હારે એમ ન હતો. રોહકે રાજદરખારમાં જવાની તૈયારી કરી.

સુઅવસર જોઈને રોહકે ગળા સુધી સ્નાન કર્યું, અમાવસ્યા અને એકમની સંઘિમાં સંદ્યા સમયે, શિર પર ચાયણીનું છત્ર ધારણ કરીને, બકરી પર બેસીને ગાડીના પૈડાના ચિલાનો રસ્તો છોડીને વચ્ચા રસ્તેથી રાજાની પાસે ગયો. રાજદર્શન અને ગુરુદર્શનને ખાલી હાથે ન જવાય એ નીતિ વચ્ચાનને

ધ્યાનમાં રાખીને રોહકે હાથમાં એક માટીનું ઢેકું સાથે લીધું હતું.

રાજાની સેવામાં પહોંચીને રોહકે યોગ્ય રીતે વિનયપૂર્વક નમસ્કાર કર્યા. પછી માટીનું ઢેકું રાજાની સમક્ષ રાખી દીધું. રાજાએ આશ્રયચક્તિ થઈને પૂછ્યું— આ શું છે ? રોહકે નમભાવે ઉત્તર આપ્યો, દેવ ! આપ પૃથ્વીપતિ છો એટલે હું આપના ચરણે ધરવા માટે પૃથ્વી લાયો છું. પ્રથમ દર્શને જ એવા પ્રકારનું માંગલિક વચન સાંભળીને રાજ અતિ પ્રમુદ્દિત થયા. રોહકની સાથે આવનાર ગ્રામીણ લોકો રોમાંચિત થઈ ગયા. રોહકે આજાનું પાલન કર્યું તેથી રાજાએ ગ્રામીણ લોકોને મોકલી દીધા પણ રોહકને પોતાની પાસે રાખી લીધો. રાત્રે રાજાએ રોહકને પોતાની પાસે સૂવડાવ્યો.

રાત્રિના બીજા પછોરે રાજાએ રોહકને સંબોધન કરીને કહ્યું— રોહક ! તું જાગો છે કે ઊંઘે છે ? રોહકે જવાબ આપ્યો— જાગું છું મહારાજ. રાજાએ પૂછ્યું— જાગીને તું શું વિચારે છે ? રોહકે કહ્યું— હું વિચારું છું કે બકરીના પેટમાં ગોળ ગોળ લીડીઓ કેમ બનતી હશે ? રોહકની આશ્રયચક્તિ વાત સાંભળીને રાજ પણ વિચારમાં પડી ગયા પણ રાજાને ઉત્તર સૂઝ્યો નહીં. તેણે ફરી રોહકને પૂછ્યું— જો તું એ જવાબ જાણતો હો તો મને બતાવ.

રોહકે કહ્યું— દેવ ! બકરીના પેટમાં સંવર્તક નામનો વાયુ વિશેષ હોય છે, તેથી તેની લીડીઓ ગોળ ગોળ બનીને બહાર આવે છે. એમ કહીને થોડી વારમાં જ રોહક ઊંઘી ગયો.

(૧૨) પત્ર :- રાત્રિના બીજા પછોરે રાજાએ કહ્યું— રોહક ! જાગો છે કે ઊંઘે છે ? રોહકે શીંગ જવાબ આપ્યો— જાગું છું સ્વામી ! રાજાએ ફરી કહ્યું— રોહક ! તું શું વિચારે છે ? રોહકે કહ્યું— હું એમ વિચારું છું કે પિપળાના પાંડાની ડાંડલી મોટી હોય કે તેની શિખા ?

આ વાત સાંભળીને રાજ સંશયમાં પડી ગયા. પછી તેણે રોહકને પૂછ્યું— બેટા તું આ વિષે શું જાણો છે ? રોહકે કહ્યું— દેવ ! જ્યાં લગી શિખાનો અગ્રભાગ સૂકાય ન જાય ત્યાં સુધી બસે તુલ્ય હોય છે. પછી રાજ ઊંઘી ગયા અને રોહક પણ ઊંઘી ગયો. રાજાએ કોઈ અનુભવીને પૂછ્યું— ત્યારે તેણે કહ્યું કે રોહકની વાત સાચી છે.

(૧૩) ખાડહિલા (ભિસકોલી) :- રાત્રિનો ચોથો પ્રહર ચાલતો હતો. તે સમયે અચાનક રાજાએ રોહકને પૂછ્યું— તું જાગો છે કે ઊંઘે છે ? રોહકે કહ્યું— જાગું છું સ્વામી ! રાજાએ કહ્યું— તું શું વિચારે છે ! રોહકે કહ્યું— હું વિચારું છું કે ભિસકોલીની પૂછઠી એના શરીરથી મોટી હશે કે નાની ?

રોહકની વાત સાંભળીને રાજ ખુદ વિચારમન બની ગયા. જ્યારે તે કોઈ નિર્ણય ન કરી શક્યા ત્યારે તેણે રોહકને પૂછ્યું— બેટા ! તું આ વિષે શું જાણો છે ? રોહકે કહ્યું— દેવ ! ભિસકોલીનું શરીર અને પૂછું બસે બરાબર હોય છે. એમ કહીને રોહક ફરી ઊંઘી ગયો.

(૧૪) પંચપિયરો (પાંચ પિતા) :- રાત્રિ વ્યતીત થઈ ગઈ. સૂર્યોદયથી પહેલા જ્યારે મંગલ વાજિંત્રો વગાડવામાં આવ્યા ત્યારે રાજ જાગ્યા પરંતુ રોહક ગાઢ નિદ્રામાં સૂતો હતો. રાજાએ રોહકને અવાજ દીધો

પરંતુ રોહક જાગ્યો નહીં તેથી રાજાએ પોતાની છડી જરાક રોહકના શરીરને અડાડી, તેથી રોહક તરત જ જાગ્યી ગયો. રાજાએ કુતૂહલપૂર્વક પૂછ્યું— રોહક તું શું વિચાર કરતો હતો ? રોહકે કહું— હું વિચારતો હતો કે આપને પિતા કેટલા છે ?

રોહકની વાત સાંભળીને રાજા ચક્કરમાં પડી ગયા પરંતુ તેની બુદ્ધિ પ્રબળ હોવાના કારણો કોઈને શાંત કરીને કહું— બેટા ! તું જ બતાવ કે હું કેટલા પિતાનો પુત્ર છું ?

રોહકે કહું— મહારાજ ! આપ પાંચ પિતાથી ઉત્પત્ત થયા છો. એક તો વૈશ્રમણાથી કેમ કે આપ કુબેર સમાન ઉદાર છો. બીજા ચાંડાલથી, કેમ કે દુશ્મનો માટે આપ ચાંડાલ સમાન ફૂર છો. ત્રીજા ધોબીથી, ધોબી જેમ ભીના કપડાને ખૂબ નીચોવીને બધું પાણી તેમાંથી કાઢી નાંખે છે એ જ રીતે આપ પણ દેશદ્રોહી અને રાજદ્રોહીનું સર્વસ્વ લૂંટી લો છો. ચોથા વિંધીથી, જેમ વિંધી ડંબ મારીને બીજાને પીડા પહોંચાડે છે એ જ રીતે મારા જેવા નિદ્રાધીન બાળકને છડીના અગ્રભાગથી જગાડીને વિંધીની જેમ કષ્ટ પહોંચાડ્યું છે. પાંચમા આપના પિતાશ્રી કેમ કે આપ આપના પિતા સમાન ન્યાયપૂર્વક પ્રજાનું પાલન કરો છો.

રોહકની ઉપર્યુક્ત વાત સાંભળીને રાજા અવાકુ બની ગયા. પ્રાતઃકાળે શૌચ—સ્નાનાદિથી નિવૃત્ત થઈને રાજા પોતાની માતાને પ્રણામ કરવા માટે ગયા. પ્રણામ કરીને રોહકે બતાવેલી પાંચ પિતાની વાત તેણે માતાને કહી સંભળાવી અને પછી કહું— માતાજી ! આ વાત કેટલી સત્ય છે ?

રાજમાતાએ કહું— પુત્ર ! વિકારી ઈચ્છાથી જોવું એ જ જો તારા સંસ્કારનું કારણ હોય તો એવું અવશ્ય બન્યું છે. જ્યારે તું ગર્ભમાં હતો ત્યારે હું એક દિવસ કુબેરની પૂજા કરવા માટે ગઈ હતી. કુબેરની સુંદર મૂર્તિને જોઈને મારી ભાવના વિકૃત થઈ હતી, પાછા ફરતી વખતે એક ધોબી અને એક ચાંડાલ ચુંબકને જોઈને મારી ભાવના વિકૃત થઈ હતી. ત્યાર બાદ ઘર તરફ આવતી વખતે એક વિંધી યુગલને રતિ કીડા કરતાં જોઈને મારા મનમાં પણ કંઈક વિકારી ભાવના ઉત્પત્ત થઈ હતી. વસ્તુતઃ તો તારા જનક જગત્તુ પ્રસિદ્ધ એક જ પિતા છે.

માતા પાસેથી સર્વ વાત જાણીને, રોહકની ઔત્પાતિકી અલૌકિક બુદ્ધિનો ચમત્કાર જોઈને, રાજા આશ્રયચક્તિ બની ગયા. માતાને પ્રણામ કરીને રાજા પોતાના મહેલમાં ગયા અને રાજદરબારનો સમય થવા પર રાજા રાજ સિંહાસન પર વિરાજિત થયા. પછી પ્રજાજનોની સમક્ષ રોહકને મુખ્યમંત્રીના પદ પર નિયુક્ત કરી દીધો. આ ચૌદ ઉદાહરણ રોહકની ઔત્પાતિકી બુદ્ધિના આપે છે.

હવે પછી શાસ્ત્રકાર જુદી જુદી વ્યક્તિના ૨૭ ઉદાહરણ ઔત્પાતિકી બુદ્ધિના આપે છે.

(૧) ભરતશિલા :— પહેલી ગાથાથી કહેલ ભરત નટપુત્ર રોહકની બુદ્ધિની પરીક્ષાના ચૌદ દષ્ટાંતો આ 'ભરહસિલ' શષ્ટમાં પુનઃ સંકલન કરી તેને એક જ ગણેલ છે. પછી બીજા છવીસ દષ્ટાંત નવા કહ્યા છે.

(૨) પ્રતિજ્ઞા-શરત :— કોઈ એક ભોળો ગામડાનો ખેડૂત પોતાના ગામથી કાકડીની ગાડી ભરીને શહેરમાં વેચવા માટે ગયો. નગરના દરવાજા પાસે પહોંચતાં જ તેને એક ધૂર્ત મળી ગયો. તેણે ખેડૂતને

કહું—હું તમારી આ બધી કાકડી ખાઈ જાઉ તો તું મને શું આપે ? ખેડૂતે કહું—તો હું તને એક એવો મોટો લાડવો આપું કે જે દરવાજાની બહાર ન જઈ શકે. બત્તેની શરત નકી થઈ ગઈ, પાસે ઊભેલા લોકોને તેણે સાક્ષીમાં રાખી લીધા.

ધૂર્ત નાગરિકે પહેલાં ખેડૂતની દરેક કાકડી થોડી થોડી ખાઈ લીધી, કાકડીને એઠી કરી નાંખી પછી કહે, "લો ભાઈ મેં તમારી બધી કાકડી ખાઈ લીધી છે." ખેડૂતે કહું એમ ન ચાલે. ત્યારે નાગરિક ગ્રાહકોને બોલાવી લાવ્યો. ગ્રાહકોએ કહું બધી કાકડી ખાંધેલી છે માટે અમે નહીં લઈએ.

નાગરિકે ખેડૂતને કહું— મારી શરત પ્રમાણે તમે મને લાડુ આપી દો. પહેલાએ કહું—તને હું એક બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ રૂપિયા આપું છેવટે વધતાં વધતાં સો રૂપિયા આપું એમ કહું પણ ધૂર્ત નાગરિક માન્યો નહીં, તેણે કહું મને શરત પ્રમાણે લાડુ જ જોઈએ. ખેડૂતે કહું—ત્રણ દિવસમાં હું તમારી શરત પૂર્ણ કરીશ.

ત્રણ દિવસમાં ખેડૂતે એક બીજા ધૂર્તને શોધી લીધો. તેના કહેવા મુજબ ખેડૂતે ગામમાંથી એક નાનકડા લાડવાની ખરીદી કરી, પછી એ લાડવાને તેણે નગરના દરવાજા પાસે રાખીને કહું— લાડુ ! તું દરવાજાની બહાર ચાલ્યો જા. પણ લાડવો ત્યાંથી ખસ્યો નહીં.

ખેડૂતે ધૂર્ત નાગરિકને કહું— મેં તમને દરવાજાની બહાર ન જઈ શકે એવો લાડવો આપી દીધો છે. સાક્ષીમાં રહેલા લોકોએ કહું— બરાબર છે. બત્તેની શરત પૂર્ણ થઈ ગઈ. અહીં ધૂર્તની ઔત્પાતિકી બુદ્ધિથી કાર્ય પૂર્ણ થયું.

(૩) વૃક્ષ :— કોઈ એક સમયે થોડાક યાત્રિકો એક સ્થાનથી બીજા સ્થાને જતાં રસ્તામાં એક સઘન આંબાના વૃક્ષ નીચે વિસામો લેવા બેઠા. આંબામાં પાકેલી કેરીઓ જોઈને તેઓના મોઢામાં પાણી આવી ગયું. તેઓ કેરી લેવાનો ઉપાય શોધવા લાગ્યા.

આંબાના વૃક્ષ પર વાંદરાઓ બેઠા હતા તેથી વૃક્ષ પર ચડીને કેરી લેવી મુશ્કેલ હતી. અંતે એક ઔત્પાતિકી બુદ્ધિમાને કહું— પથ્થર લઈને વાંદરાઓ તરફ ફેંકો. વાંદરાઓ ચંચળ અને નકલ કરનારા હોય છે તેથી તે પથ્થરના બદલે કેરીઓ ફેંકશે. તેની સલાહ પ્રમાણે કરતાં વાંદરાઓ પથ્થરોને બદલે પાકી કેરીઓ તોડી તોડીને તેઓની તરફ ફેંકવા લાગ્યા. પથિકોને તો કેરી જ જોઈતી હતી. તેઓએ પેટ ભરીને કેરી ખાંધી પછી ત્યાંથી રવાના થઈ ગયા.

(૪) ખુઙ્ગ (વીટી) :— રાજગૃહનગરમાં પ્રસેનજિત રાજાએ પોતાની ન્યાયપ્રિયતા અને બુદ્ધિબળથી સમસ્ત શત્રુઓ પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. તે નિષ્ઠંતક રાજ્ય કરી રહ્યા હતા. તે પ્રતાપી રાજાને ઘણા પુત્રો હતા. તેમાં એક શ્રેણિક નામનો રાજકુમાર સમસ્ત રાજ્ય ગુણોથી યુક્ત હતો અને તે રાજાનો પ્રેમ પાત્ર હતો.

રાજા પ્રગટ રૂપે તેના પર પોતાનો પ્રેમ પ્રદર્શિત કરતા ન હતા. રાજાને ડર હતો કે પિતાનો પ્રેમ પાત્ર જાણીને તેના બીજા ભાઈઓ ઈર્ઝાવશ શ્રેણિકને મારી ન નાખે તેની ખાત્રી શું ? પરંતુ શ્રેણિક બુદ્ધિમાન

હોવા છતાં પિતાનો પ્રેમ નહિ મળવાથી મનોમન દુઃખી અને કોષિત થઈને તેણે ઘર છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક દિવસ તે પોતાની યોજના પ્રમાણે ચુપચાપ મહેલથી નીકળીને અન્ય દેશમાં જવા માટે રવાના થયો.

ચાલતાં ચાલતાં તે બેનાતટ નામના નગરમાં પહોંચ્યો અને કોઈ વ્યાપારીની દુકાને વિસામો લેવા બેઠો. પોતાના દુર્ભાગ્યથી તે વ્યાપારીનો ધંધો બંધ થઈ ગયો હતો પરંતુ શ્રેણિક અની દુકાને બેઠો કે તરત જ તેનો સંચિત કરેલો માલ બહુ ઊંચા ભાવથી વેચાઈ ગયો. વિદેશથી વ્યાપારીઓ રત્નો લાવ્યા હતા, તે તેને અદ્ય મૂલ્યમાં મળી ગયા. એવો અચિંત્ય લાભ મળવાથી વ્યાપારીએ વિચાર્યુ— આજે મને જે લાભ મળ્યો છે તે આ પુષ્યવાન વ્યક્તિના ભાગ્યથી મળ્યો છે. એ મારી દુકાને આવીને બેઠો કે તરત જ મને લાભ મળી ગયો. કોઈ મહાન આત્મા લાગે છે. વળી તે કેટલો સુંદર અને તેજસ્વી દેખાય છે?

આગલી રાત્રે શેઠને સ્વર્જ આવ્યું હતું કે પોતાની પુત્રીના લગ્ન એક "રત્નાકર"ની સાથે થઈ રહ્યા છે. તે જ દિવસે શ્રેણિક તેની દુકાન પર જઈને બેઠો અને દિવસભર શેઠને પુષ્ય લાભ થયો તેથી શેઠને લાગ્યું કે આ જ 'રત્નાકર' હશે. મનોમન પ્રમુદિત થઈને વ્યાપારીએ શ્રેણિકને પૂછ્યું— આપ અહીં કોના ઘરમાં અતિથિ બનીને આવ્યા છો?

શ્રેણિક વિનમ્રભાવે મીઠી ભાષામાં કહ્યું— શ્રીમાન્ ! હું આપનો જ અતિથિ છું. એવો મીઠો અને આત્મીયતાપૂર્ણ ઉત્તર સાંભળીને શેઠનું હૃદય પ્રહુલિત થઈ ગયું. તે બહુ જ પ્રેમથી શ્રેણિકને પોતાના ઘરે લઈ ગયો અને ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્ર તેમજ ભોજન આદિથી તેનો સત્કાર કર્યો. તેણે પોતાના ઘરે જ રહેવાનું શ્રેણિકને કહ્યું. શ્રેણિકને તો ત્યાં જ રહેવાનું હતું એટલે તે આનંદપૂર્વક રહેવા લાગ્યો. શ્રેણિકના પુષ્યથી શેઠની સંપત્તિમાં હિન પ્રતિદિન વૃદ્ધિ થવા લાગી તેથી શેઠની પ્રતિષ્ઠા વધી ગઈ. આ રીતે કેટલાક દિવસો વ્યતીત થઈ ગયા.

શેઠે ધીરે ધીરે વાતચીત કરીને પોતાની પુત્રી નંદાના લગ્ન શુભદિવસે અને શુભ મુહૂર્ત શ્રેણિકની સાથે કરી આપ્યા. શ્રેણિક સ્વસુરગૃહે પોતાની પત્નીની સાથે રહેવા લાગ્યા. થોડા સમય બાદ નંદાદેવી ગર્ભવતી બની અને યથાવિધિ ગર્ભનું પાલન કરવા લાગી.

બીજુ બાજુ રાજકુમાર શ્રેણિક કહ્યા વગર ચાલ્યા ગયા હોવાથી રાજા પ્રસેનજિત બહુ ચિંતાગ્રસ્ત બની ગયા. તેણે ચારે દિશામાં શ્રેણિકની શોધ કરવા માટે માણસોને મોકલ્યા. થોડા દિવસ બાદ શોધ કરતાં કરતાં થોડાક માણસો બેનાતટ આવ્યા. ત્યાં પહોંચતા તેઓને શ્રેણિકની ખબર મળી જતાં તેઓ શ્રેણિક પાસે પહોંચ્યો ગયા અને શ્રેણિકને પ્રાર્થના કરી કે મહારાજા આપના વિયોગથી બહુ જ દુઃખી છે, કૃપા કરીને આપ શીદ્ધ રાજગૃહ પદ્ધારો. શ્રેણિકે રાજપુરુષોની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો અને રાજગૃહ જવા માટે નિશ્ચય કર્યો. પોતાની પત્ની નંદાને વાકેફ કરી, તેની સંમતિ લઈને પોતાનો પરિયય લખીને આપ્યો, પછી તેમણે રાજગૃહ તરફ પ્રસ્થાન કર્યું. રાજગૃહ પહોંચતા પ્રસેનજિત રાજાએ શ્રેણિકને રાજ્યપદ આપ્યું.

આ બાજુ નંદાના ગર્ભમાં દેવલોકથી ચ્યવીને આવેલા જીવના પુષ્યપ્રભાવથી નંદા દેવીને એક

દોહદ ઉત્પત્ત થયો. હું એક મોટા હાથી પર આરૂઢ થઈને ઘન દાન તથા અભયદાન આપું. એવા તેના મનમાં વિચારો આવ્યા. પછી તેણીએ પોતાના પિતાને પોતાની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે પ્રાર્થના કરી. પિતાએ સહર્ષ પોતાની પુત્રીનો દોહદ પૂર્ણ કર્યો. સમય વીતતાં સવા નવ માસે પુત્રરત્નનો જન્મ થયો. પિતાએ પ્રાતઃકાલીન સૂર્ય સમાન તેજસ્વી અને દર્શાઓને પ્રકાશિત કરનાર બાળકનો જન્મ મહોત્સવ મનાવ્યો. પછી દોહદાનુસાર તેનું નામ "અભયકુમાર" રાખ્યું. તે સુકુમાર બાળક દિન પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. સમય પસાર થવા પર તેને શાળાએ મોકલ્યો. પ્રારંભિક જ્ઞાનથી લઈને અનેક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને ઉર કળાઓમાં તે પ્રવીણ થયો.

એક દિવસ અક્સમાત અભયકુમારે તેની માતાને પૂછ્યું— મા, મારા પિતાજી કોણ છે અને તે ક્યાં રહે છે ? પુત્રના આ પ્રશ્નથી માતાએ તેના પિતા વિષેની સર્વ વાત કરી અને શ્રેષ્ઠિકે લખેલ વિગતનો પત્ર પણ વંચાવ્યો. માતાની વાત સાંભળીને તેમજ પોતાના પિતાએ લખેલો પરિચય પત્ર વાંચીને તેણે જાણ્યું કે મારા પિતા રાજગૃહના રાજી છે. તે જાણીને અભયકુમારને અતિ પ્રસરતા થઈ. પછી તેણે પોતાની માતાને કહ્યું— માતાજી ! આપ આજા આપો તો હું સાથીદારોને લઈને રાજગૃહ જાઉં ? માતાએ કહ્યું— જો તું કહે તો હું પણ તારી સાથે આવું. અભયકુમારે હા પાડી તેથી માતા અને પુત્ર તેમજ સાથીદારો બધાં રાજગૃહ તરફ રવાનાં થયાં.

ચાલતાં ચાલતાં તેઓ રાજગૃહ નગરની બહાર પહોંચ્યા. પોતાની માતાને સાથીદારોની પાસે એક સુંદર સ્થાન પર રાખીને અભયકુમાર નગરમાં ગયો. ત્યાંનું વાતાવરણ કેવું હશે ? રાજાજીના મને દર્શન કેવી રીતે થશે ? વગેરે વિચાર કરતો કરતો તે ચાલ્યો જતો હતો. ત્યાં નગરની અંદર એક જળરહિત કૂવાની આસપાસ માણસોની ભીડ દેખી. અભયકુમારે કોઈ એક વ્યક્તિને પૂછ્યું— બધા કૂવાના કાંઠ શા માટે ભેગા થયા છો ? તેણે કહ્યું પાણી વગરના આ સૂકા કૂવામાં અમારા રાજાની સુવર્ણ મુદ્રિકા(વીઠી) પડી ગઈ છે. રાજાએ ઘોષણા કરી છે જે કોઈ માણસ કૂવામાં ઊતર્યા વગર અને કૂવાના કાંઠ જ ઊભા રહીને પોતાના હાથથી વીઠી કાઢી આપશે તેને મહારાજ બહુ સુંદર પારિતોષિક આપશે પરંતુ અહીં ઊભેલાઓમાંથી કોઈને પણ વીઠી કાઢવાનો ઉપાય સૂઝતો નથી.

અભયકુમારે તે જ ક્ષણે કહ્યું— જો તમે મને અનુમતિ આપો તો હું વીઠી કાઢી આપું. આ વાત જાણીને રાજના કર્મચારીઓએ અભયકુમારને વીઠી કાઢી આપવાનો અનુરોધ કર્યો અર્થાત્ હા પાડી. અભયકુમારે સર્વપ્રथમ કૂવાના કાંઠા પર રહીને એકવાર વીઠીને બરાબર જોઈ લીધી. ત્યારબાદ થોડેક દૂર રહેલા છાણને તે લઈ આવ્યો પછી કૂવામાં પડેલી વીઠી પર તે છાણ તેણે નાંખી દીધું. વીઠી છાણમાં ચોંટી ગઈ. બે ચાર કલાક પછી છાણ સુકાઈ ગયા બાદ તેણે કૂવામાં પાણી ભરાવ્યું. કૂવો પાણીથી છલોછલ ભરાઈ જવાથી પેલું સુકાઈ ગયેલું છાણ ઉપર આવતાં કૂવાના કાંઠ ઊભા રહીને તેણે હાથ વડે લઈ લીધું, પછી તેમાંથી સોનાની વીઠી કાઢી લીધી. ત્યાં ઊભેલા લોકો આ યુવકની કળા જોઈને આશ્રયચકિત બની ગયા. વીઠી બહાર નીકળી ગયાના સમાચાર રાજ સુધી પહોંચી ગયા. રાજાએ અભયકુમારને રાજમહેલમાં બોલાવ્યો અને પૂછ્યું— બેટા ! તું કોણ છો ? અભયકુમારે રાજાના હાથમાં વીઠી આપીને કહ્યું— હું આપનો

પુત્ર છું. રાજાએ પૂછ્યું— કેવી રીતે ? ત્યારે અભયકુમારે બધો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. એ સાંભળીને રાજા અત્યાંત ખુશ થયા. તરત જ તેણે પોતાના પુત્રને વાત્સલ્ય આપીને મસ્તક પર હાથ ફેરવ્યો અને પૂછ્યું— બેટા ! તારી માતા ક્યાં છે ? પુત્રે કહું તે નગરની બહાર મારા સાથે છે.

અભયકુમારની વાત સાંભળીને રાજા ખુદ પોતાના પરિજ્ઞનોની સાથે રાણી નંદાને લેવા માટે ગયા. રાજા પહોંચે તેની પહેલા અભયકુમારે સંપૂર્ણ વૃત્તાંત માતાને કહી સંભળાવ્યો અને એમ પણ કહું— રાજાજી ખુશ આપને રાજમહેલમાં લેવા માટે પધારે છે. એ સમાચાર સાંભળીને રાણી નંદા ખૂબ જ હર્ષધેલી બની ગઈ. એટલામાં મહારાજા શ્રેષ્ઠિક ત્યાં આવી પહોંચ્યા. સમગ્ર જનતા રાણીના દર્શન કરીને હર્ષવિભોર બની ગઈ. રાજાજી રાણીને ઉત્સાહ અને સમારોહપૂર્વક અર્થાત્ વાજતે ગાજતે રાજમહેલમાં લઈ ગયા. રાજાએ ઔત્પાતિકી બુદ્ધિના ઘણી પોતાના પુત્ર અભયકુમારને મંત્રીપદે સ્થાપિત કર્યો, પછી લોકો આનંદ પૂર્વક દિવસો વ્યતીત કરવા લાગ્યા.

(૫) પટ :— એક સમયની વાત છે. બે વ્યક્તિ કોઈ સ્થળે જઈ રહી હતી. રસ્તામાં એક સુંદર મોટું સરોવર આવ્યું. તેનું દંડું પાણી જોઈને તેઓને સરોવરમાં સ્નાન કરવાનું મન થયું. બસેએ પોતપોતાનાં વસ્ત્રો ઉતારીને સરોવરના કાંઠે રાણી દીધા. પછી સ્નાન કરવા માટે સરોવરમાં ગયા. સરોવરમાં સ્નાન કરીને એક માણસ જલ્દી બહાર આવી ગયો. તે પોતાના સાથીની ઉનની કાંબળી ઓઢીને ચાલતો થયો. જ્યારે બીજા માણસે આ દશ્ય જોયું ત્યારે તેણે જોરથી કહું— અરે ! તું મારી કાંબળી લઈને કેમ ભાગે છે ? પણ પેલાએ કાંઈ જવાબ ન આપ્યો.

કાંબળીનો માલિક સરોવરની બહાર નીકળીને જલ્દી તેની પાછળ દોડ્યો અને કહું— ભાઈ ! મારી કાંબળી તું મને આપી દે પણ પેલાએ કાંબળી આપી નહીં તેથી પરસ્પર ઝગડો વધી ગયો. અંતે તે ઝગડો ન્યાયાલયમાં ગયો. બસેએ પોતપોતાની કાંબળી માટેની વાત કરી. કાંબળી પર કોઈનું નામ ન હતું તેમજ કોઈ સાક્ષી ન હોવાથી ન્યાયાધીશની સમજમાં આવ્યું નહીં કે આ કાંબળી કોની છે.

થોડીવાર વિચારીને ઔત્પાતિકી બુદ્ધિના ઘારક એવા ન્યાયાધીશે બે કાંગસી(કાંસકી) મંગાવી. પછી બસેના માથાના વાળ માણસો દ્વારા ઓળાવ્યા. એકના માથામાંથી ઉનના રૂંછા નીકળ્યા. બીજના મસ્તકમાંથી સૂતરના તંતુ નીકળ્યા. ન્યાયાધીશે જેના મસ્તકમાંથી ઉનના રૂંછા નીકળ્યા તેને ઉનની કાંબળી આપી દીધી અને જે માણસ ઉનની કાંબળી લઈ ગયો હતો તેને દંડ આપ્યો.

(૬) સરટ(કાકીડો) :— એકવાર એક માણસ જંગલમાં જઈ રહ્યો હતો. રસ્તામાં તેને શૌચ જવાની હાજત થઈ. તે ઉતાવળમાં કોઈ એક બિલના મુખ પર બેસી ગયો. અકસ્માત ત્યાં એક કાકીડો આવ્યો, તેણે પોતાની પૂંછડી વડે પેલા માણસના ગુદાના ભાગનો સ્પર્શ કર્યો, પછી તરત જ તે બિલમાં ઘૂસી ગયો. શૌચ બેઠેલા માણસના મનમાં એવો વહેમ પડ્યો કે કાકીડો અધોમાર્ગથી મારા શરીરમાં પ્રવેશ કરી ગયો છે. એ ચિંતામાં તે દિન—પ્રતિદિન દૂબળો થવા લાગ્યો. તેણે બહુ જ ઉપયારો કરાવ્યા પણ બધા નિષ્ફળ ગયા.

એક દિવસ તે કોઈ વૈદ્યની પાસે ગયો અને કહું— મારું સ્વાસ્થ્ય દિન—પ્રતિદિન બગડી રહું છે. આપ એનો ઉપાય બતાવો જેથી હું સ્વસ્થ બની જાઉં. વૈદરાજે તેની નાડી તપાસી, દરેક રીતે તેના શરીરને તપાસ્યું પરંતુ કોઈ બીમારી પ્રતીત ન થઈ. પછી વૈદરાજે પેલા માણસને પૂછ્યું— તમને આ બીમારી ક્યારથી લાગુ પડી છે ? તેણે પહેલેથી છેલ્લે સુધી બધી વાત કરી. વૈદરાજે જાણી લીધું કે આ માણસની બીમારીનું કારણ ભ્રમ છે છતાં વૈદરાજે રોગીને કહું— તમારી બિમારીનું કારણ હું સમજી ગયો છું.

વૈદરાજની બુદ્ધિ ઔત્પાતિકી હતી તેથી તેણે તે વ્યક્તિના રોગનો ઈલાજ તરત જ શોધી કાઢ્યો. વૈદરાજે ક્યાંકથી એક કાકીડો મંગાવ્યો. તેને લાક્ષારસથી અવલિપ્ત કરીને એક માટીના વાસણમાં નાંખી દીધો. ત્યાર બાદ રોગીને વિરેચની ઔષધિ આપી પછી તેણે રોગીને કહું— તમારે આ માટીના વાસણમાં શૌચ જવાનું છે. પેલા માણસે તેમજ કર્યું. વૈદરાજ તે માટીના વાસણને પ્રકાશમાં લાવ્યા પછી તેણે કહું— "જુઓ ભાઈ ! તમારા પેટમાંથી આ કાકીડો નીકળી ગયો. પેલા માણસને સંતોષ થઈ ગયો કે મારા પેટમાં કાકીડો પ્રવેશ કરી ગયો હતો એટલે જ હું બીમાર રહેતો હતો પણ વૈદરાજ હોશિયાર છે. તેણે કાકીડો કાઢી આપ્યો. હવે આજથી મારી બીમારી ગઈ. પછી તે શીંગ સ્વસ્થ અને નીરોગી બની ગયો.

(૭) કાક :— બેનાતટ નગરમાં બિક્ષા લેવા માટે નીકળેલા જૈનમુનિનો બૌદ્ધ બિક્ષુએ ઉપહાસ કરતા કહું— મુનિરાજ ! તમારા અરિહંત સર્વજ્ઞ છે અને તમે એના સંતાન છો તો બતાવો આ નગરમાં કાગડા કેટલા છે ?

જૈન મુનિ બૌદ્ધ બિક્ષુની ઘૂર્તતા સમજી ગયા. તેને શિક્ષા દેવા માટે પોતાની ઔત્પાતિકી બુદ્ધિનો પ્રયોગ કરતા કહું— બિક્ષુરાજ ! આ નગરમાં સાઠ હજાર કાગડાઓ છે. તમે ગણી લો. જો ઓછા હોય તો સમજજો કે તેઓ બહારગામ મહેમાન થઈને ગયા છે અને જો અધિક હોય તો સમજજો કે બહારગામથી મહેમાન થઈને અહીં આવ્યા છે. જૈન મુનિની બુદ્ધિમતા જોઈને બૌદ્ધ બિક્ષુ શરમાઈને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

(૮) ઉચ્ચાર—મલ પરીક્ષા :— એક વાર એક માણસ પોતાની નવપરણેતર સુંદર પત્નીની સાથે કોઈ સ્થળે જઈ રહ્યો હતો. રસ્તામાં તેને એક ઘૂર્ત મળ્યો. તેની સાથે વાર્તાલાપ કરતાં કરતાં નવવધૂ તે ઘૂર્ત પર આસક્ત થઈ ગઈ અને તેની સાથે જવા માટે તૈયાર થઈ ગઈ. ઘૂર્ત કહેવા લાગ્યો કે આ મારી સ્ત્રી છે. પછી બંનેનો ઝગડો શરૂ થઈ ગયો. અંતમાં વિવાદ કરતાં કરતાં તેઓ ન્યાયાલયમાં પહોંચ્યો ગયા. ન્યાયાધીશની પાસે જઈને જેની પત્ની હતી તેણે કહું કે આ મારી સ્ત્રી છે. પેલા ઘૂર્ત કહું કે આ મારી સ્ત્રી છે.

બસ્તે જણા પેલી સ્ત્રી પર પોતાનો અધિકાર બતાવી રહ્યા હતા. બસ્તેની વાત સાંભળીને ન્યાયાધીશે સૌ પ્રથમ ત્રણોયને અલગ અલગ રાખી દીધા. ત્યાર બાદ જેની સ્ત્રી હતી તેને ન્યાયાધીશે પૂછ્યું— કાલે તમે શું ખાંધું હતું ? પેલી સ્ત્રીના પતિએ કહું— કાલે મેં અને મારી પત્ની બસ્તેએ તલનો લાડવો ખાંધો હતો. પછી ન્યાયાધીશે ઘૂર્તને પૂછ્યું— કાલે તેં શું ખાંધું હતું ? તેણે કહું— કાલે મેં જુદી જુદી વાનગી તલ વગેરે ખાંધી હતી.

ન્યાયાધીશો પહેલી સ્ત્રી અને ધૂર્ત બત્તેને વિરેચન આપ્યું પછી તપાસ કરાવી તો સ્ત્રીના મળમાં તલના દાણા ટેખાયા પરંતુ ધૂર્તના મળમાં તલ ટેખાયા નહીં. ઔત્પાતિકી બુદ્ધિના ધારક ન્યાયાધીશો ન્યાય કરી આપ્યો કે આ સ્ત્રી પેલા પુરુષની જ છે તેથી તેને તેની પત્ની સૌંપી દીધી અને ધૂર્તને યોગ્ય દંડ આપ્યો.

(૯) ૧૯ :— એક સમયની વાત છે. કોઈ એક રાજાને એક બુદ્ધિમાન મંત્રીની જરૂર હતી તેથી તે અતિશય મેધાવી તથા ઔત્પાતિકી બુદ્ધિના ધારક એવી વ્યક્તિની ખોજ કરી રહ્યો હતો. પરીક્ષા કરવા માટે રાજાએ એક બળવાન હાથીને ચાર રસ્તા પર બાંધી દીધો. પછી ઘોષણા કરાવી— જે વ્યક્તિ આ હાથીનું વગર તોલે વજન કરી દેશો, તેને રાજા બહુ મોટું ઈનામ આપશે.

આ ઘોષણાને સાંભળીને કોઈ એક માણસે એક નાવને પાણીમાં તરતી મૂકી, પછી એ નાવ પર પેલા હાથીને ચાડાવી દીધો. પછી નાવ પાણીમાં કેટલી દૂબી એ તપાસ કરીને તેણે નાવ પર એક ચિલ્લ કરી લીધું. ત્યાર બાદ હાથીને નાવથી ઉતારીને તેણે એ નાવમાં પથ્થર ભરી દીધા. ચિલ્લ સુધી પાણી આવી ગયું એટલે એણે નાવમાંથી પથ્થર કાઢીને તેનું વજન કરીને રાજાને બતાવ્યું કે હાથીનું વજન અમુક પલ પરિમાણનું છે. રાજાએ પૂછ્યું— તમે કેવી રીતે જાણ્યું? પેલા માણસે હાથીનું વજન વગર તોલાએ જે રીતે કર્યું તે પ્રક્રિયા રાજાને બતાવી દીધી. રાજ તેની પ્રક્રિયા સાંભળીને ખૂબ જ પ્રસંગ થયા અને તે માણસને મુખ્યમંત્રીનું પદ આપ્યું. આ તે પુરુષની ઔત્પાતિકી બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે.

(૧૦) ઘયણા-ભાંડ :— કોઈ એક રાજાના દરખારમાં એક ભાંડ રહેતો હતો. રાજ તેના પર બહુ પ્રેમ રાખતા હતા. તેથી તે બહુ મોટે ચડી ગયો હતો. રાજ તે મોટે ચડાવેલા ભાંડની સમક્ષ પોતાની મહારાણીની સદૈવ પ્રશંસા કર્યા કરતા અને કહેતા કે મારી રાણી બહુ આજ્ઞાકારી છે પરંતુ ભાંડ રાજાને કહેતો કે આપની રાણી સ્વાર્થને ખાતર આપશ્રીની આજાનું પાલન કરે છે. જો આપને વિશ્વાસ ન હોય તો પરીક્ષા કરી લેજો.

રાજાએ ભાંડના કહેવા મુજબ એક હિવસ રાણીને કહ્યું— દેવી! મારી ઈંદ્રા બીજા લગ્ન કરવાની છે અને તેનાથી જે પુત્ર થાય તેનો રાજ્યાભિષેક કરીશ. રાજાની વાત સાંભળીને રાણીએ કહ્યું— મહારાજ આપ ભલે બીજીવાર લગ્ન કરો પરંતુ રાજ્યનો અધિકાર પરંપરાગત પહેલા જ રાજકુમારને આપી શકાશે. રાજાને ભાંડની વાત યાદ આવી તેથી રાણીની સામે સ્વિત કર્યું. રાણીએ હાસ્યનું કારણ પૂછ્યું તો રાજ જોરથી હસ્યા. રાણીએ બીજીવાર, ત્રીજીવાર રાજાને હસવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે રાજાએ ભાંડ કહેલી વાત કરી બતાવી. એ સાંભળીને રાણી કોઇથી ધમધમી ઊઠી અને રાજાને કહ્યું— ભાંડને દેશ પરિત્યાગ કરવાની આજા આપો.

રાજાએ રાણીના કહેવા મુજબ ભાંડને દેશ પરિત્યાગની આજા આપી. એ વાત સાંભળીને ભાડે ઘણા બધા જૂતા(જોડા) ભેગા કરીને એક મોટી ગાંસડી વાળી. તે ગાંસડી શિર પર લઈને ભાંડ રાણીના ભવનમાં ગયો. પહેરગીરની આજા માંગીને તે રાણીના દર્શનાર્થ ગયો. રાણીએ પૂછ્યું— આ શિર પર ગાંસડીમાં શું લીધું છે? ભાડે કહ્યું— માતાજી! આ ગાંસડીમાં ઘણા જૂતા લીધા છે. આ જૂતાને પહેરીને હું

જેટલા દેશમાં જઈશ તે દરેક સ્થળે હું આપનો અપયશ ગાઈશ. ભાંડના મુખેથી રાણીએ પોતાના અપયશની વાત સાંભળીને ભાંડને દેશ પરિત્યાગની જે આજ્ઞા આપી હતી તે પાછી ખેંચાવી લીધી. પછી ભાંડ પહેલાની જેમ રાજાની સાથે આનંદથી રહેવા લાગ્યો. આ ભાંડની ઔતપાતિકી બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે.

(૧૧) ગોલક-લાખની ગોળી :— એકવાર કોઈ એક બાળકે રમતાં રમતાં કુતૂહલવશ એક લાખની ગોળી નાકમાં નાખી દીધી. એ ગોળી અંદર જઈને શાસનાડીમાં ફસાઈ ગઈ તેથી તે બાળકને શાસ લેવામાં બહુ તકલીફ થવા લાગી. આ દશ્ય જોઈને પેલા બાળકના માતા-પિતા ગભરાઈ ગયા. તેઓ બસે દોડીને એક સોનીને બોલાવી લાવ્યા.

સોનીએ પોતાની બુદ્ધિથી એક બારીક લોઠાની સળીના અગ્રભાગને ગરમ કરીને સાવધાનીપૂર્વક બાળકના નાકમાં નાંખી. ગરમ સળીની સાથે તે લાખની ગોળી ચોટી ગઈ પછી તેણે ખેંચીને ગોળી બહાર કાઢી. આ સુવર્ણકારની ઔતપાતિકી બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે.

(૧૨) ખંબ-થાંભલો :— કોઈ એક રાજાને બુદ્ધિમાન મંત્રીની જરૂર હતી. બુદ્ધિમાનની પરીક્ષા કરવા માટે એક વિશાળ અને ઊંડા તળાવમાં એક ઊંચો થાંભલો ખોડી દીધો. ત્યાર પછી ઘોષણા કરાવી કે જે માણસ પાણીમાં ઊતર્યા વગર કિનારા પર ઊભા રહીને જ આ થાંભલાને રસ્સીથી બાંધી દેશે તેને એક લાખ રૂપિયા ઈનામ આપવામાં આવશે.

આ ઘોષણા સાંભળીને એક માણસ ત્યાં આવ્યો. તેણે બીડું ઝડપું કે હું કિનારા પર રહીને થાંભલાને દોરીથી બાંધી દઈશ. પછી તેણે કિનારા પર એક ઊંડો થાંભલો ખોડ્યો, તેના પર દોરીનો એક છેડો મજબૂત બાંધ્યો. પછી બીજો છેડો લઈને તળાવની ચારે બાજુ ફરતો ગયો. જેમ જેમ ફરતો ગયો તેમ તેમ તળાવમાં રહેલો થાંભલો બંધાતો ગયો. આ સમાચાર રાજપુરથોએ રાજાને આપ્યા. રાજા તેની બુદ્ધિ પર ખુશ થયા. રાજાએ તેને એક લાખ રૂપિયા ઈનામ આપીને મંત્રી પદ પર સ્થાપિત કર્યો. આ તે વ્યક્તિની ઔતપાતિકી બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે.

(૧૩) કુલ્લક :— ઘણા વર્ષો પહેલાની એક વાત છે. કોઈ એક ગામમાં એક સંન્યાસિણી રહેતી હતી. તેને પોતાના આચાર વિચારનો બહુ ગર્વ હતો. એક વાર રાજસભામાં જઈને તેણીએ કહ્યું— મહારાજ ! આ નગરમાં કોઈ એવો માણસ છે કે મને પરાસ્ત કરી શકે ? સંન્યાસિણીની અભિમાન યુક્ત વાત સાંભળીને રાજાએ તરત જ નગરમાં ઘોષણા કરાવી દીધી કે જે કોઈ આ સંન્યાસિણીને પરાસ્ત કરશે તેને રાજા સારું પારિતોષિક આપશે.

ઘોષણા સાંભળીને નગરના કોઈ લોકો ન આવ્યા પરંતુ એક કુલ્લક સભામાં આવ્યો. તેણે કહ્યું— મહારાજ ! હું તે સંન્યાસિણીને પરાસ્ત કરી દઈશ. રાજાએ કુલ્લકને આજ્ઞા આપી. સંન્યાસિણી કુલ્લકને જોઈને હસી પડી અને બોલી આ મુંડિત મારી સાથે શું મુકાબલો કરી શકશે ?

કુલ્લક ગંભીર હતો. તે સંન્યાસિણીની ધૂર્તતાને સમજી ગયો તેથી કુલ્લકે પરિવાજિકાને કહ્યું— હું જેમ કરું તેમ તમારે કરવાનું, જો એમ નહીં કરો તો તમે પરાસ્ત બની જશો. પરિવાજિકાએ કહ્યું— એ વાત

મને મંજૂર છે. સભાજનો સમક્ષ કુલ્લકે પોતાના કપડાં ઉતારીને પરિવ્રાજિકાને ઓઢાડી દીધા પછી કહું— હવે તમે પણ તમારા કપડા ઉતારીને મારી પર ફેંકી દો. પરિવ્રાજિકા સભા સમક્ષ કપડાં ઉતારી ન શકી તેથી તે પરાસ્ત થઈને ત્યાંથી ચાલી ગઈ. આ કુલ્લકની ઔતપાતિકી બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે.

(૧૪) માર્ગ :- એક પુરુષ પોતાની પત્નીની સાથે રથમાં બેસીને બીજે ગામ જઈ રહ્યો હતો. રસ્તામાં એક જગ્યાએ રથ ઊભો રખાવીને તેની પત્ની લઘુશંકા નિવારણ માટે કોઈ ઝાડની પાછળ ગઈ. પેલો પુરુષ જ્યાં હતો ત્યાં એક વૃક્ષ પર કોઈ વ્યંતરી રહેતી હતી. તે વ્યંતરી પેલા પુરુષ પર મોહિત થઈ ગઈ. તેણે તરત જ પેલી સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કર્યું અને રથમાં આવીને બેસી ગઈ. પછી તેણીએ રથ ચાલુ કરવાનું કહું. રથ રવાના થયો ત્યાર પછી પેલી સ્ત્રી લઘુશંકા નિવારણીને આવી તો રથ ચાલતો થઈ ગયો હતો. પરંતુ પેલી સ્ત્રી તીવ્ર ગતિએ ચાલીને રથ પાસે પહોંચી ગઈ, તેને જોઈને રથમાં બેઠેલી પેલી સ્ત્રીએ કહું— જે બાઈ ચાલી આવી છે એ વ્યંતરી છે, તેણે મારા જેવું રૂપ ધારણ કર્યું છે માટે તમે રથ શીંગ ચલાવો.

પેલા પુરુષે રથની ગતિ વધારી તો પણ પેલી સ્ત્રી રથ પાસે દોડતી દોડતી આવી અને રડતી રડતી કહેવા લાગી, હે સ્વામી ! તમે રથને રોકો આપની પાસે જે સ્ત્રી બેઠી છે તે વ્યંતરી છે. એની વાત સાંભળીને પેલો પુરુષ એક નજરે જોવા લાગ્યો. તે સમજી ન શક્યો કે આમાં મારી પત્ની કોણ છે. પણ તેણે રથની ગતિ ધીમી કરી નાખી.

એટલામાં ગામ આવ્યું. બત્તે સ્ત્રીઓનો ઝગડો ગ્રામપંચાયતમાં પહોંચ્યો. ન્યાયાધીશે બત્તેની વાત સાંભળીને પોતાની બુદ્ધિથી બત્તે સ્ત્રીઓને તેના પતિથી દૂર દૂર એકને ડાબી બાજુ અને બીજાને જમણી બાજુ ઊભી રાખી દીધી પછી કહું— જે સ્ત્રી પહેલાં આ પુરુષને અડશે તેને એ પુરુષની પત્ની માનવામાં આવશે.

ન્યાયાધીશની વાત સાંભળીને અસલી સ્ત્રી દોડીને પતિને અડવા જાય તેની પહેલા વ્યંતરીએ વૈકિય શક્તિ દ્વારા પોતાના સ્થાનેથી લાંબા હાથ બનાવીને પેલા પુરુષને અડી ગઈ. ન્યાયાધીશ તેણીના લાંબા હાથ જોઈને સમજી ગયો કે આ સ્ત્રી જ વ્યંતરી છે પછી તેણે અસલી સ્ત્રી તેના પતિને સૌંપી દીધી અને વ્યંતરીને ભગડી મૂકી. આ છે ન્યાયાધીશની ઔતપાતિકી બુદ્ધિનું ઉદાહરણ.

(૧૫) સ્ત્રી :- એક વખત મૂળદેવ અને પુંડરીક બત્તે મિત્રો અન્ય સ્થળે જઈ રહ્યા હતાં. એ જ માર્ગમાં કોઈ બીજો પુરુષ પોતાની પત્નીની સાથે જઈ રહ્યો હતો. પુંડરીક તે સ્ત્રીને જોઈને તેના પર મોહિત થઈ ગયો. પછી પોતાના મિત્ર મૂળદેવને તેણે કહું— જો આ સ્ત્રી મને મળશે તો જ હું જીવિત રહીશ અન્યથા મારું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે, ત્યારે કામાસકત પુંડરીકને મૂળદેવે કહું— તું આતુર ન બન. હું એવો ઉપાય કરીશ જેથી તે સ્ત્રી તને મળી જશે.

મૂળદેવે પુંડરીકને એક વનકુંજમાં બેસાડી દીધો. પછી તે પેલું યુગલ ચાલ્યું જતું હતું ત્યાં ગયો. ત્યાં જઈને મૂળદેવે પેલા પુરુષને કહું— અત્યારે હું એક મુસીબતમાં આવી ગયો છું. આ બાજુની જાડીમાં મારી પત્નીએ બાળકને જન્મ આપ્યો છે તેને જોવા માટે આપની સ્ત્રીને થોડીવાર મોકલો. પેલા પુરુષે

દ્વા લાવીને પોતાની પત્નીને થોડીવાર માટે મૂળદેવની સાથે મોકલી. મૂળદેવે કહું— આ વનકુંજમાં મારી પત્ની છે ત્યાં તું જા. પેલી પત્ની વનકુંજમાં ગઈ તો તેણીએ પુંડરીકને જોયો તેથી તેણી તરત જ ત્યાંથી પાછી ફરી અને મૂળદેવને હસતા હસતા કહેતી ગઈ "આપને વધાઈ, બહુ સુંદર બાળકનો જન્મ થયો છે હો" આ કટાક્ષ સાંભળીને મૂળદેવ શરમાઈ ગયો. પેલી સ્ત્રી તેના પતિ પાસે ચાલી ગઈ અને મૂળદેવ ત્યાંથી ભાગી ગયો. આ છે મૂળદેવ અને પેલી સ્ત્રીની ઔત્પાતિકી બુદ્ધિનું ઉદાહરણ.

(૧૬) પતિ :- કોઈ એક ગામમાં બે ભાઈઓ રહેતા હતા. તે બસ્તેની પત્ની એક જ હતી. તેની પત્ની બહુ ચતુર હતી. એ ક્યારે ય કોઈને ખબર પડવા દેતી ન હતી કે બસ્તે પતિમાંથી એક પર તેને અધિક અનુરાગ છે. લોકો વારંવાર તેની પ્રશંસા કરતા હતા. ધીરે ધીરે આ વાત રાજાના કાન સુધી પહોંચીગઈ. રાજાએ વિસ્મિત થઈને મંત્રીને કહું— આ વાત સાચી છે ? મંત્રીએ કહું— મહારાજ ! એવું બની શકે નહીં. એ સ્ત્રીને બે માંથી એક પર વધારે અનુરાગ હશે જ. રાજાએ કહું— એ કેમ જાણી શકાય ? મંત્રીએ કહું— હું તેનો ઉપાય કરીશ, જેથી જાણવા મળી જશે.

એક દિવસ મંત્રીએ પેલી સ્ત્રી પર એક સંદેશ લખીને મોકલ્યો— તું તારા બસ્તે પતિને જુદા જુદા ગામ મોકલી દે. એકને પૂર્વદિશામાં અને બીજાને પશ્ચિમ દિશામાં મોકલજે પણ સાંજે બસ્તે ઘરે આવી જવા જોઈએ. પેલી પત્નીએ જેના પર ઓછો અનુરાગ હતો તેને પૂર્વ દિશામાં મોકલ્યો અને જેના પર અધિક રાગ હતો તેને પશ્ચિમ દિશામાં મોકલ્યો. જેને પૂર્વ દિશામાં મોકલ્યો હતો તેને જતાં અને આવતાં બસ્તે વખત સૂર્યનો તાપ સામે રહ્યો જેથી તેને કષ્ટ પડ્યું. જેને પશ્ચિમદિશામાં મોકલ્યો હતો તેને જતાં અને આવતાં સૂર્ય પીઠ પાછળ રહ્યો તેથી જરાય કષ્ટ ન પડ્યું. સાંજે તેઓ બસ્તે ઘરે આવી ગયા. મંત્રીએ રાજાને કહું— પેલી સ્ત્રીને પશ્ચિમ તરફ જનાર પતિ પર અધિક પ્રેમ છે. રાજાએ કહું— એ વાત મને માનવામાં આવતી નથી. આપણે જ એકને પૂર્વ તરફ અને બીજાને પશ્ચિમ તરફ જવાનું કહું હતું. આ વાત બરાબર નથી. મંત્રીએ બીજો ઉપાય શોધ્યો.

એક દિવસ ફરી મંત્રીએ પેલી પત્ની પર સંદેશો મોકલ્યો કે તું તારા બસ્તે પતિને આજે એક જ સમયે પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં મોકલજે. પત્નીએ પૂર્વવત્ત કર્યું. થોડીવાર પછી મંત્રીએ પેલી પત્ની પાસે બે માણસો મોકલ્યા. તેઓએ આવીને કહું— તમારા બસ્તે પતિના શરીરમાં કોઈ વ્યાધિ થયો છે માટે તમે પ્રથમ પૂર્વદિશામાં જાઓ. પેલી પત્નીએ કહું— પૂર્વ દિશામાં જનાર મારા પતિ સદાય બીમાર જ હોય છે, એની પાસે જવા કરતા મને પશ્ચિમ દિશામાં ગયેલા મારા પતિ પાસે જવા દો. તેણી પશ્ચિમ દિશામાં જ ગઈ. પછી મંત્રીએ રાજાને સર્વ વાત કરીને નિવેદન કર્યું. રાજા મંત્રીની વાત સાંભળીને અત્યંત ખુશ થયા. મંત્રીની ઔત્પાતિકી બુદ્ધિનું આ ઉદાહરણ છે.

(૧૭) પુત્ર :- કોઈ એક નગરમાં એક વ્યાપારી રહેતો હતો. તેને બે પત્ની હતી. એક સ્ત્રીને એક પુત્ર હતો. બીજી સ્ત્રી વંદ્યા હતી પરંતુ તે પણ બાળક પર અત્યંત પ્રેમ રાખતી હતી તેથી બાળકને ખબર ન પડી કે મારી અસલી માતા કોણ છે એક વાર વ્યાપારી બસ્તે પત્ની તથા બાળકને લઈને પરદેશ જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં તેનું મૃત્યુ થઈ ગયું. ત્યારબાદ બસ્તે સ્ત્રીઓ પુત્ર માટે વિવાદ કરવા લાગી. એક કહે કે

આ દીકરો મારો છે તેથી ઘરની સર્વ સંપત્તિની હું માલિક થઈશ. બીજી કહે દીકરો મારો છે તેથી પતિની સર્વ સંપત્તિ પર મારો હક્ક રહેશે. વાત વાતમાં જગડો બહુ વધી ગયો. છેવટે બસે સ્ત્રીઓ ન્યાયાલયમાં પહોંચી ગઈ. તેઓએ ન્યાયાધીશને પોતાની વાત કરી. ન્યાયાધીશ ચિંતામાં પડી ગયા કે આ બાળકની અસલી માતા કોણ હશે ?

ન્યાયાધીશો પ્રથમ કર્મચારીઓને કહું—તમે આ બસે સ્ત્રીઓના ઘરે જઈને તેની સંપત્તિનો સરખો ભાગ પારી દો પછી આ બાળકને છરીથી કાપીને બસેને અર્ધો અર્ધો આપી દો. ન્યાયાધીશનો આ આદેશ સાંભળીને એક સ્ત્રી મૌન રહી પરંતુ બીજી સ્ત્રીનું હદ્ય વિંધાઈ ગયું. તેણીએ કકળતા હદ્યે કહું—સાહેબ આ બાળક પેલી સ્ત્રીનો છે તેને આપી દો. મારા ધારીની બધી સંપત્તિ પણ તેને આપી દો. હું દરિદ્ર અવસ્થામાં રહીશ પણ આ બાકળને જીવિત જોઈને આનંદપૂર્વક દિવસો વ્યતીત કરીશ.

ન્યાયાધીશો પેલી સ્ત્રીનું દુઃખિત હદ્ય જોઈને જાણી લીધું કે બાળકની અસલી માતા આ જ છે, માટે તે ધનસંપત્તિ જતી કરીને પણ પોતાના બાળકને જીવિત રાખવા ઈચ્છે છે. પછી ન્યાયાધીશો દીકરો તથા વ્યાપારીની સંપત્તિ બધી અસલી માતાને સુપ્રત કરી અને વંધ્યા સ્ત્રીને તેની ધૂર્તતા માટે કાંઈ આપ્યું નહીં. આ છે ન્યાયાધીશની ઔત્પાતિકી બુદ્ધિનું ઉદાહરણ.

(૧૮) મધુ સિંથ-મધ્યપૂડો :— એક ગામમાં એક વણકર રહેતો હતો. તેની પત્નીનું આચરણ સારું ન હતું. એક વખત વણકર કોઈ અન્ય ગામ ગયો, પાછળથી તેની પત્નીએ કોઈ અન્ય પુરુષની સાથે ખોટો સંબંધ બાંધી દીધો.

પત્ની અન્ય પુરુષની સાથે જ્યાં ગઈ હતી ત્યાં તેણે જાળ બિછાવેલા વૃક્ષની મધ્યમાં એક મધ્યપૂડો જોયો પરંતુ તેના તરફ તેણીએ બહુ ધ્યાન આપ્યું નહીં અને તે પોતાના ઘરે ચાલી ગઈ. તેનો પતિ પણ બહારગામથી ઘરે આવી ગયો હતો.

એકવાર વણકર મધ લેવા માટે બજારમાં જતો હતો પણ તેની પત્નીએ કહું—તમે મધ લેવા બજારમાં શા માટે જાઓ છો ? મેં આ બાજુમાં રહેલી વૃક્ષની સઘન જારીમાં એક મોટો મધપૂડો જોયો છે, ચાલો, હું તમને બતાવું. એમ કણીને તેણી પોતાના પતિને પેલા જાળ બિછાવેલા વૃક્ષની પાસે લઈ ગઈ પણ ત્યાં તેને મધપૂડો દેખાયો નહીં તેથી તે સઘન વૃક્ષની જારીમાં તેના પતિને લઈ ગઈ, આગલા દિવસે જ્યાં તેણીએ અનાચારનું સેવન કર્યું હતું ત્યાં મોટો મધપૂડો હતો. પતિએ તેની ઔત્પાતિકી બુદ્ધિથી જાણી લીધું કે મારી પત્ની આ સ્થાન પર નિરર્થક અહીં આવી ન શકે નિશ્ચય તે કોઈ અન્ય પુરુષ સાથે દુરાચારનું સેવન કરતી હશે.

(૧૯) મુદ્રાઓ :— કોઈ એક નગરમાં એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે સત્યવાદી હતો. જનતામાં એવી છાપ હતી કે આ પુરોહિતને ત્યાં થાપણ રાખવામાં આવે તો તે ગમે તેટલો સમય વ્યતીત થઈ ગયો હોય તો પણ પાછી આપે છે. આ વાત સાંભળીને એક ગરીબ ભીખારી પોતાની હજાર સોનામહોર એક વાંસળીમાં ભરીને પુરોહિતના ઘરે આવ્યો અને તેણે પુરોહિતને પોતાની થાપણ સાચવવાનું કહું. પુરોહિતે તે

વાંસળીને સાચવીને મૂકી દીધી.

ભીખારી ત્યાંથી દેશાંતર ચાલ્યો ગયો. ઘણો સમય વ્યતીત થવા પર તે ગરીબ બિખારી પોતાના સ્વધરે આવ્યો અને પુરોહિત પાસે પોતાની થાપણ લેવા ગયો પરંતુ પુરોહિતે કહું— હું તારી વાંસળી વિષે કંઈ જાણતો નથી. તું કોણ છે ? કયાંથી આવ્યો છે ? તારી થાપણ મારે ત્યાં છે જ નહીં, એમ કહીને ભીખારીને ત્યાંથી તેણે રવાના કર્યો. બિખારીને પોતાની સંપત્તિ ન મળવાથી તે પાગલ બની ગયો. ગામમાં તે ચારે બાજુ ફરતાં ફરતાં બોલ્યા કરતો હતો કે "હજાર સોનામહોરની વાંસળી." વારંવાર આ શહેનો જ ઉચ્ચાર કરતો હતો.

એક દિવસ તે ગરીબે મંત્રીને રસ્તામાં જતાં જોયા અને કહું— પુરોહિતજી મારી હજાર રૂપિયાની વાંસળી તમારે ત્યાં થાપણ રૂપે રાખી છે તે પાછી આપોને ? આ વાત સાંભળીને મંત્રીને દયા આવી, તેણે પેલા બિખારીની વાત રાજાને કરી. રાજાએ પુરોહિતને બોલાવીને કહું— પેલા બિખારીની થાપણ તું પાછી આપી ટે. પુરોહિતે કહું— મારા ઘરે બિખારીની થાપણ છે જ નહીં. એમ કહીને તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. પછી રાજાએ બિખારીને એકાંતમાં બોલાવ્યો અને કહું— તેં થાપણ ખરેખર પુરોહિતને ત્યાં રાખી છે ? બિખારીએ દિવસ, તિથિ, મુહૂર્ત, ચોઘડીયું તેમજ સાથીદારોની હાજરી વગેરે બતાવ્યું.

એક દિવસે રાજાએ ફરી પુરોહિતને બોલાવ્યો. રાજા તેની સાથે રમત ગમતમાં મળ્યા બની ગયા પછી રમતાં રમતાં એક બીજાએ વીઠી બદલાવી લીધી. પછી પોતાના ગુપ્તચરને રાજાએ કહું— તમે આ વીઠી લઈને પુરોહિતના ઘેર જાઓ અને તેની પત્નીને પુરોહિતની વીઠી બતાવીને કહો કે પુરોહિતે મને પેલા બિખારીની એક હજાર સોનામહોરની વાંસળી આપવાનું કહું છે. વીઠીની સાક્ષી જોઈને પુરોહિતની પત્નીએ પેલા બિખારીની થાપણ રાજાના કર્મચારીઓને આપી દીધી.

કર્મચારીઓએ રાજાને બિખારીની વાંસળી આપીને સર્વ વૃત્તાંત કહ્યો. રાજાએ ઘણી વાંસળીની વર્ણે પેલા બિખારીની વાંસળી પણ રાખી દીધી. રાજાએ પુરોહિત તથા બિખારી બનેને પોતાની બેઠકમાં બેસાડ્યા. બિખારી વાંસળીના ટગલામાં પોતાની વાંસળીને જોઈને અત્યંત ખુશ થયો. પછી રાજાને તેણે કહું— મહારાજ ! આ આકૃતિવાળી મારી વાંસળી છે. રાજાએ પ્રેમથી તેની વાંસળી તેને આપી દીધી. વાંસળી મળી જવાથી બિખારીનું પાગલપણું ચાલ્યું ગયું. રાજાએ પોતાની ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ વડે પુરોહિત પાસેથી થાપણ મેળવીને પુરોહિતને યથા યોગ્ય દંડ આપ્યો.

(૨૦) અંક :— એક વખત કોઈ માણસે એક શાહૂકારને એક હજાર રૂપિયાની વાંસળી થાપણ રૂપે આપી. પછી તે દેશાંતર ફરવા ગયો. તેના ગયા પછી શાહૂકારે વાંસળી નીચે એક કાણું કરીને હજાર રૂપિયા કાઢી લીધા તેમાં ખોટા રૂપિયા ભરીને તેણે વાંસળીની સિલાઈ કરી લીધી.

થોડા સમય પછી વાંસળીનો માલિક પોતાના ઘરે આવીને શાહૂકાર પાસે વાંસળી લેવા ગયો. શાહૂકારે તેની વાંસળી આપી દીધી. તે લઈને વાંસળીનો માલિક પોતાના ઘરે ગયો. ત્યાં જઈને જોયું તો વાંસળીમાંથી ખોટા રૂપિયા નીકળ્યાં. જોઈને પેલો માણસ ગભરાયો. પછી તે ન્યાયાધીશ પાસે ગયો અને

વાંસળી માંહેના ખોટા રૂપિયા વિષેની વાત કરી.

ન્યાયાધીશો તેને પૂછ્યું— તારી વાંસળીમાં કેટલા રૂપિયા હતા. તેણે કહું એક હજાર હતાં. ન્યાયાધીશો ખોટા રૂપિયા તેમાંથી કાઢીને સાચા રૂપિયા ભર્યા પણ પાંચ દસ રૂપિયા વાંસળીમાં સમાયા નહીં કેમ કે વાંસળીને કાપીને સિલાઈ કરી હતી. તે જોઈને ન્યાયાધીશો અનુમાન કર્યું કે ખરેખર શાહૂકારે આ વાંસળી કાપીને સાચા રૂપિયા લઈને ખોટા ભરી દીધા છે. પછી ન્યાયાધીશો શાહૂકારને બોલાવીને કહું— આ માણસના તેં હજાર રૂપિયા લઈ દીધા છે તે પાછા દઈ દે નહીંતર તને દંડ દેવામાં આવશે. શાહૂકારે દંધી ડરીને એક હજાર રૂપિયા વાંસળીના માલિકને આપી દીધા. આ છે ન્યાયાધીશની ઔત્પાતિકી બુદ્ધિનું ઉદાહરણ.

(૨૧) નાણક :— એક માણસો એક શેઠને ત્યાં એક હજાર સુવર્ણમહોરોની ભરેલી થેલી અંકિત કરીને થાપણ રૂપે રાખીને તે દેશાંતર ગયો. થોડો સમય વીત્યા બાદ શેઠે તે થેલીમાંથી સોનાની મહોરો કાઢી લીધી અને તેમાં નકલી મહોરો ભરીને થેલીને સીવી લીધી. કેટલાક વર્ષો પછી થેલીનો માલિક શેઠની પાસે આવ્યો, તેણે પોતાની થેલી માંગી. શેઠે તેના નામવાળી થેલી તેને આપી. તે પોતાની થેલી લઈને ઘેર ગયો. ઘેર જઈને મહોરોની તપાસ કરી તો અસલી મહોરોને બદલે નકલી મહોરો નીકળી. તરત જ તે શેઠની પાસે ગયો અને કહું— શેઠજી ! આ થેલીમાં મારી અસલી મહોરોને બદલે નકલી મહોરો છે. શેઠે કહું— હું અસલી નકલી કંઈ જાણતો નથી. મેં તો તમારી થેલી જેવી હતી એવી પાછી આપી છે. તેની અસલી સોનામહોર નહીં મળતા તે ન્યાયાલયમાં ગયો.

ન્યાયાધીશને તેણે પોતાની થેલી વિષે વાત કરી. ન્યાયાધીશો શેઠને તથા થેલીના માલિકને બોલાવ્યા. ન્યાયાધીશો થેલીના માલિકને પૂછ્યું— તમે કેટલા વર્ષ પહેલા શેઠને ત્યાં થેલી રાખી હતી ? તેણે પોતાનાં વર્ષ અને દિવસો બતાવી દીધા. મહોરોની તપાસ કરતાં ખ્યાલ આવ્યો કે તે મહોરો તો નવી તાજેતરમાં બની હતી. ન્યાયાધીશો સમજી લીધું કે મહોરો બદલાઈ ગયેલ છે. તેઓએ શેઠને બોલાવીને કહું— શેઠજી ! આ મહોરો ખરેખર તમારે ત્યાં બદલાઈ ગઈ છે માટે સાચી મહોરો તેને આપી દો, નહીંતર તમને દંડ દેવામાં આવશે. શેઠે પેલા માણસની સાચી મહોર પાછી આપી દીધી. આ છે ન્યાયાધીશની ઔત્પાતિકી બુદ્ધિનું ઉદાહરણ.

(૨૨) સોનામહોર :— કોઈ એક માણસ એક સંન્યાસીને ત્યાં એક હજાર સોનામહોરની થાપણ રાખીને વિદેશ ગયો. થોડા સમય બાદ પોતાના ઘરે આવીને પછી તે સંન્યાસી પાસે પોતાની થાપણ લેવા ગયો. પેલો સંન્યાસી આજે દઈશ, કાલે દઈશ એમ કહેતો, પણ તેની થાપણ આપતો નહીં. પેલો માણસ ચિંતામાં રહેતો કે આ સંન્યાસી પાસેથી મારી થાપણ કેવી રીતે કઠાવવી.

સંયોગવશ એક દિવસ તેને એક જુગારી મળ્યો. વાતચીત કરતાં કરતાં તેણે પોતાની સોનામહોર વિષે વાત કરી. જુગારીએ કહું— હું તમારી સોનામહોર તેની પાસેથી કઠાવી આપીશ. પછી તે કંઈક સંકેત કરીને ચાલ્યો ગયો. બીજા દિવસે જુગારી ગેરુ રંગના કપડા પહેરીને સંન્યાસીનો વેશ ધારણ કરીને પેલા

બિક્ષુની પાસે ગયો. ત્યાં જઈને તેણે બિક્ષુને કહું— મારી પાસે થોડીક સોનાની ખીંટીઓ છે તે આપ મારી થાપણ રૂપે રાખો. હું વિદેશથી આવીને પાછી લઈ જઈશ. આપ સત્યવાદી મહાત્મા છો એટલે હું આપની પાસે મારી આ થાપણ રાખવા ઈચ્છા છું. એવી વાત કરતા હતા ત્યાં પેલા માણસે જુગારીના સંકેતાનુસાર સંન્યાસી પાસે આવીને કહું— મહાત્માજી મારી હજાર સોનામહોરની થેલી મને આપો મારે આજે જોઈએ છે.

બિક્ષુ પેલી સોનાની ખીંટીઓના લોભે અને સંન્યાસી પાસે અપયશ ન ફેલાય એટલા ખાતર ઘરમાં જઈને હજાર સોનામહોરની થેલી લઈ આવ્યો અને થેલીના માલિકને તેણે આપી દીધી. ત્યારબાદ વેશધારી સંન્યાસીએ પેલા બિક્ષુને કહું— થોડીવાર ખમો, મારે એક જરૂરી કામ માટે અત્યારે જવું પડશે. હું મારું કામ કરીને પછી આ સોનાની ખીંટીઓ આપને ત્યાં મૂકવા આવીશ. એમ કહીને વેશધારી સંન્યાસી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. વેશધારી સંન્યાસી જુગારીની ઔતપાતિકી બુદ્ધિના કારણે પેલાની હજાર સોનામહોર મળી ગઈ.

(૨૭) ચેટકનિધાન :— એક ગામમાં બે મિત્રો રહેતા હતા. પરસ્પર બન્નેનો ગાઢ પ્રેમ હતો. એક વાર બન્ને મિત્રો ગામની બહાર જંગલમાં ગયા. ત્યાં એક જાડ નીચે બેઠા હતા. ઓચિંતાની તેઓની નજર એક ખાડા પર પડી. ત્યાં તેઓએ સુવર્ણથી ભરેલ એક ચરુ જોયો. બન્નેએ ખાડો ખોદીને ચરુ બહાર કાઢ્યો. તેઓ બન્ને કહેવા લાગ્યા કે આપણે કેવા ભાગ્યશાળી છીએ કે આપણને અચાનક પુષ્કળ ધન મળી ગયું. પણ એક માયાવી મિત્રો કહું, આપણે આ ધનને આજે અહીં જ દાટી દઈએ. કાલે શુભ દિવસ અને શુભ નક્ષત્ર છે માટે આપણે બન્ને કાલે અહીં આવીને આ ધન લઈ જઈશું.

પેલો મિત્ર સરળ હતો. તેણે કહું, ભલે. પછી બન્ને મિત્રો ધન દાટીને પોતાના ઘરે ગયા. માયાવી મિત્ર તે જ રાતના જંગલમાં જ્યાં ધન દાટયું હતું ત્યાં ગયો. તેણે ખાડો ખોદીને બધું ધન કાઢી લીધું અને ચરુમાં કોલસા ભરીને ફરી ત્યાં દાટી દીધો. બધું ધન લઈને પોતાના ઘરમાં મૂકી દીધું. બીજા દિવસે બન્ને મિત્રો મળીને જંગલમાં ધન લેવા ગયા, ખાડો ખોદીને ચરુ કાઢ્યો તો અંદરથી કોલસા નીકળ્યાં. કપટી મિત્ર કોલસાને જોઈને છાતીફાટ રૂદ્ધ કરવા લાગ્યો અને બોલવા લાગ્યો આપણે કેવા કમનસીબ ? દેવે આપણને દ્રવ્ય આપ્યું અને પાછું છીનવી લીધું. એમ વારંવાર કહેતો કહેતો જીણી નજરે તે સરળ મિત્ર સામુ જોતો હતો. સરળ મિત્રો કહું— આમ રોવાથી ધન નહીં મળે. સરળ મિત્ર સમજી ગયો હતો કે આ કપટીએ જ ધન કાઢીને એમાં કોલસા ભરી દીધા છે. ઇતાં તેને સમજાવીને બન્ને પોતપોતાના ઘરે ગયા.

થોડા દિવસ પછી સરળ મિત્રો કપટી મિત્રની એક મૂર્તિ બનાવી. પછી એ મૂર્તિ પોતાના ઘરે રાખી. ત્યાર બાદ તેણે બે વાંદરા પાળ્યા. પછી એ વાંદરાઓને ખાવા યોગ્ય પદાર્થોની થેલી મૂર્તિના મસ્તક પર, ખંભા પર, હાથ પર, પગ પર રાખી દેતો હતો. વાંદરાઓ મૂર્તિ પરથી પોતાનો ખોરાક ખાઈને તે પ્રતિમા પર નાચ—કૂદ વગેરે કિયા કરતા હતા. એ પ્રતિમાની સકલથી બન્ને વાંદરાઓ જાણીતા થઈ ગયા.

એક દિવસ તહેવારના દિવસે સરળ મિત્રો કપટી મિત્રના બન્ને દીકરાને જમવાનું કહું. કપટી મિત્રો તેનું આમંત્રણ સ્વીકારીને બન્ને દીકરાઓને તેના ઘરે જમવા મોકલ્યા. સરળ મિત્રો બન્નેને ખૂબ પ્રેમથી

જમાડ્યા પછી અન્ય સ્થાન પર સુખપૂર્વક સંતાડી દીધા.

સાંજનો સમય થતાં કપટી મિત્ર પોતાના બસે બાળકોને લેવા માટે આવ્યો, તને આવતો જોઈને ભોળા મિત્રે જે જગ્યાએ પેલાની મૂર્તિ રાખી હતી એ ત્યાંથી લઈ લીધી અને એ જ જગ્યાએ શેત્રાંજી પાથરીને તેને ત્યાં બેસાડ્યો. પછી ઘરમાં જઈને બસે વાંદરાઓને તેણે છૂટા કર્યા. બસે વાંદરાઓ સીધા કપટી મિત્રના મસ્તક પર, હાથ પર, પીઠ પર, પગ પર ચૂનીને મસ્તી કરવા લાગ્યા. કપટી મિત્રે કહું, આ વાંદરાઓ મારા પર અત્યંત પ્રેમ કેમ કરે છે? સરળ મિત્રે કહું— એ બસે આપના પુત્રો છે. મારા ઘેર આવીને જમ્યા પછી એ બસે વાંદરાઓ બની ગયા છે. એ આપના પુત્રો હોવાથી પરિચિત છે માટે આપના શરીર પર નાચ—કૂદ કરે છે. માયાવીએ કહું— શું મનુષ્ય પણ વાંદરા બની શકે? ભોળા મિત્રે કહું— જો સુવર્ણ કોલસા બની શકે તો માણસ પણ વાંદરા બની શકે છે.

માયાવીએ વિચાર્યુ કે મારા આ ભોળા મિત્રને મારી ચાલની ખબર પડી ગઈ છે. જો હું શોર મચાવીશ તો તે રાજાને કહી દેશે. રાજા મને પકડી લેશે, દંડ કરશે, બધું ધન લઈ જશે અને મારા દીકરાઓ પણ ફરી મનુષ્ય નહીં થાય. એમ વિચારીને તેણે પોતાના મિત્રને બધી સત્ય વાત કરી દીધી અને ધનનો અર્ધો ભાગ પણ તેને આપી દીધો. સરળ મિત્રે બસે વાંદરાઓને ઘરમાં જઈને બાંધી દીધા અને જે સ્થળે કપટી મિત્રના બે પુત્રો રાખ્યા હતા ત્યાંથી લાવીને તેને સૌંપી દીધા. આ સરળ મિત્રની ઔત્પાતિકી બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે.

(૨૪) શિક્ષા—ધનુર્વેદ :— કોઈ એક ગામમાં એક માણસ ધનુષ્ય વિદ્યામાં બહુ નિપુણ હતો. એક વખત ચાલતાં ચાલતાં તે કોઈ એક શહેરમાં પહોંચ્યો. ત્યાંના લોકોને તેની કળા તથા હોશિયારીની ખબર પડી. એટલે ઘણા શ્રીમંત લોકોના દીકરાઓ તેની પાસે ધનુર્વિદ્યા શીખવા માટે આવ્યાં. કલાચાર્યો તે બધાને પ્રેમપૂર્વક ધનુર્વિદ્યા શીખડાવી. વિદ્યા શીખી લીધા પછી બધા ધનિક પુત્રોએ કલાચાર્યને ઘણું ધન દક્ષિણામાં આપ્યું. વિદ્યાર્થીઓના પારિવારિકજનોને આ વાતની જાણ થતાં, તેઓને કોધ આવ્યો. તેઓએ મળીને નક્કી કર્યું કે કલાચાર્ય જ્યારે અહીંથી તેના ઘરે જવા માટે નીકળે ત્યારે આપણે તેને માર મારીને બધું ધન લઈ લેશું. આ વાતની કોઈપણ પ્રકારે ધનુર્વિદ્યાના ધારક કલાચાર્યને ખબર પડી ગઈ. પછી તેણે એક યોજના બનાવી.

પ્રથમ તેમણે પોતાના ગામમાં રહેનાર બંધુઓને સમાચાર મોકલ્યા કે હું અમુક દિવસે અથવા અમુક રાત્રે થોડાક છાણના ગોળ ગોળ પિંડાઓ નદીમાં રવાના કરીશ. તમે તેને કાઢીને ઘરમાં રાખી દેજો. ત્યાર બાદ તેમણે પોતાનું સઘળું દ્રવ્ય છાણમાં નાખીને થોડાક પિંડો બનાવ્યા. પછી તેને સૂક્ષ્મીને રાખી દીધા.

એક દિવસ તેણે વિદ્યાર્થીઓને બોલાવીને કહું— અમારા કુળની એવી પરંપરા છે કે જ્યારે શિક્ષા સમાપ્ત થઈ જાય ત્યારે કોઈ પર્વના શુભ દિવસે સ્નાન કરીને મંત્ર ઉચ્ચારણ કરતાં કરતાં છાણના સૂક્ષ્મા પિંડને નદીમાં પ્રવાહિત કરવામાં આવે એ માટે અમુક રાત્રિના આ કાર્ય કરવામાં આવશે.

નિશ્ચિત કરેલી રાત્રિએ કલાચાર્યે અને સર્વ વિદ્યાર્થીઓએ મંત્રોચ્ચારણ કરતાં કરતાં સૂક્ષ્મ છાણના પિંડોને નદીમાં રવાના કરી દીધા. એ પિંડાઓ નિશ્ચિત સ્થાન પર પહોંચ્યા એટલે કલાચાર્યના બંધુજનોએ તેને સુરક્ષિત રીતે કાઢીને પોતાના ઘરમાં રાખી દીધા.

થોડા સમય વ્યતીત થયા બાદ એક દિવસ કલાચાર્ય વિદ્યાર્થીઓને તથા તેના સંબંધીઓને કહું—
આજે હું મારા ઘરે જવા માટે રવાના થાઉં છું. કલાચાર્યના શરીર પર ફક્ત એક જ વસ્ત્ર જોઈને વિદ્યાર્થીઓના અભિભાવકોએ વિચાર્યું કે તેમની પાસે કાંઈ છે નહીં માટે તેને લુંટવા કે મારવા જેવું કાંઈ છે નહીં. કલાચાર્ય પોતાની ઔતપાતિકી બુદ્ધિના પ્રભાવે સકુશળ પોતાના ઘરે પહોંચ્યો ગયા. તેમણે ઘેર જઈને પેલા છાણના પિંડોનો ભૂકો કરીને જોયું તો પોતાનું ઘન બરાબર નીકળ્યું.

(૨૫) અર્થશાસ્ત્ર નીતિશાસ્ત્ર :— એક વણિકને બે પત્ની હતી. એકને એક પુત્ર હતો અને બીજી સ્ત્રી વંધ્યા હતી. બસ્તે માતાઓ પુત્રનું પાલન પોષણ બરાબર કરતી હતી. તેથી બાળકને ખખર ન હતી કે મારી સગી માતા કોણ છે ? એકવાર વણિક પોતાની બસ્તે પત્ની તથા બાળકને લઈને ભગવાન સુમતિનાથના નગરમાં ગયા પરંતુ ત્યાં ગયા પછી વણિકનું મૃત્યુ થઈ ગયું તેથી બસ્તે પત્નીઓમાં સંપૂર્ણ ઘન વૈભવ તથા પુત્ર માટે વિવાદ થવા લાગ્યો. કેમ કે જેનો પુત્ર હતો એ જ માતાનો સંપૂર્ણ વૈભવ તથા બાળક પર અવિકાર હતો પણ વંધ્યા તેને દેવા ઈચ્છાતી ન હતી. તેઓ બસ્તે સ્ત્રીઓનો વિવાદ આગળ વધતાં વધતાં રાજ દરબારમાં પહોંચ્યો પણ કાંઈ ફેસલો ન થયો પરંતુ એ વિવાદ મહારાણી સુમંગલાએ સાંભળ્યો. એ સમયે તે ગર્ભવતી હતી. તેણીએ બસ્તે વણિક પત્નીઓને પોતાની પાસે બોલાવીને કહું— થોડા સમય બાદ મારા ઉદ્રમાંથી પુત્રનો જન્મ થશે તે અમુક અશોક વૃક્ષની નીચે બેસીને તમારો વિવાદ દૂર કરશે. ત્યાં સુધી તમે બસ્તે આનંદપૂર્વક અહીં રહો.

ભગવાન સુમતિનાથની માતા સુમંગલાની વાત સાંભળીને વણિકની વંધ્યા સ્ત્રીએ વિચાર્યું કે “હજુ તો મહારાણીએ પુત્રનો જન્મ પણ નથી આપ્યો, પુત્રનો જન્મ થશે પછી એ મોટો થશે. ત્યાં સુધી તો અહીં આનંદથી રહી શકાશે. પછી જે થશે તે જોઈશું.” આમ વિચારીને તેણીએ તરત જ સુમંગલાની વાતનો સ્વીકાર કરી લીધો. તેની મુખાકૃતિ જોઈને મહારાણી સુમંગલાએ જાણી લીધું કે બાળકની માતા આ નથી. પછી તે વંધ્યા સ્ત્રીને તિરસ્કૃત કરીને ત્યાંથી કાઢી મૂકી અને બાળક અસલી માતાને સોંપી, તેણીને ગૃહસ્વામિની બનાવી દીધી. આ ઉદાહરણ માતા સુમંગલાદેવીની અર્થશાસ્ત્ર વિષયક ઔતપાતિક બુદ્ધિનું છે.

(૨૬) ઈચ્છાયમહં :— કોઈ એક નગરમાં એક શેઠ રહેતા હતા. અચાનક તેનું મૃત્યુ થયું, તેથી શેઠાણી બહુ પરેશાન થઈ ગઈ. કેમ કે શેઠ દ્વારા વ્યાજે આપેલી રકમ તે વસુલ કરી શકતી ન હતી. એકવાર તેણીએ શેઠના મિત્રને બોલાવીને કહું— મહાનુભાવ ! કૃપા કરીને આપ શેઠ આપેલી વ્યાજ આદિની રકમ મને વસુલ કરી આપો. શેઠનો મિત્ર બહુ સ્વાર્થી હતો. તેણે કહું— હું શેઠનું ઘન વસુલ કરી દઉં તો તમે મને કેટલું ઘન આપશો ? શેઠાણીએ કહું— તમે જે ઈચ્છો તે મને આપજો. ત્યારબાદ શેઠના મિત્રે શેઠના

રૂપિયા વગેરે બધી રકમ વસૂલ કરી લીધી પરંતુ તે શોઠાણીને ઓછું દેવા ઈચ્છતો હતો અને પોતાને વધારે રકમ જોઈતી હતી.

આ વાતની શોઠાણીને ખબર પડી એટલે ભસે વર્ચ્યે વિવાદ શરૂ થયો. છેવટે ન્યાયાલયમાં એ વિવાદ પહોંચ્યો. ન્યાયાધીશે ભસેની વાત સાંભળીને શેઠના મિત્રને હુકમ કર્યો કે તમે બધું ધન અહીં લઈ આવો. પછી ન્યાયાધીશે તેના બે ઢગલો તૈયાર કરાવ્યા. એક ઢગલો મોટો બનાવ્યો અને બીજો ઢગલો નાનો બનાવ્યો. ત્યારબાદ ન્યાયાધીશે શેઠના મિત્રને પૂછ્યું— આ બે ઢગલામાંથી તમે કયો ઢગલો લેવા ઈચ્છો છો ? મિત્ર શેઠ તુરત જવાબ આપ્યો— હું મોટો ભાગ (ઢગલો) લેવા ઈચ્છું છું. ન્યાયાધીશે શેઠના મિત્રની વાતને પકડી લીધી અને કહ્યું— શોઠાણીએ તમને શું કહ્યું હતું ? તમે જે ચાહો તે મને આપજો. શોઠાણીના શર્ષદો પ્રમાણો તમે મોટા ઢગલાને ચાહો છો એ રકમ શોઠાણીને આપવામાં આવે છે અને નાનો ઢગલો તમારે લેવાનો છે. શેઠનો મિત્ર માથું કૂટતો નાનો ઢગલો લઈને ચુપચાપ ચાલ્યો ગયો. ન્યાયાધીશની ઔત્પાતિકી બુદ્ધિનું આ ઉદાહરણ છે.

(૨૭) શતસહસ :— એક ગામમાં એક પરિવાજક રહેતો હતો. તેની પાસે એક મોટું ચાંદીનું વાસણ હતું. એ વાસણનું નામ તેણે "ખોરક" રાખ્યું હતું. એ પરિવાજક બહુ બુદ્ધિમાન હતો. તે જે કોઈ વાત એકવાર સાંભળે તે પોતાની કુશાગ્ર બુદ્ધિથી અક્ષરશઃ યાદ રાખતો હતો. પોતાની પ્રજ્ઞાના અભિમાનથી તેણે સર્વજનોની સમક્ષ પ્રતિશ્ા કરી કે જે વ્યક્તિ મને અશ્રુતપૂર્વ અર્થાત્ પહેલાં નહિ સાંભળેલી વાત સંભળાવશે તો, તેને હું મારું આ ચાંદીનું વાસણ આપી દઈશ.

પરિવાજકની આ પ્રતિશ્ા સાંભળીને ચાંદીના વાસણના લોભે ઘણા માણસો તેની પાસે આવ્યા. તે દરેકે નવી નવી વાતો સંભળાવી પરંતુ આગંતુક જે વાત સંભળાવે તે પરિવાજક અક્ષરશઃ અનુવાદ કરીને તે જ સમયે સંભળાવી દેતો અને કહેતો કે આ વાત મેં સાંભળી છે. જો મેં સાંભળી ન હોય તો હું તમને અક્ષરશઃ કેવી રીતે બતાવી શકું ? લોકોમાં પ્રસિદ્ધિ થઈ કે આવી કુશાગ્ર બુદ્ધિ અમે કોઈનામાં જોઈ નથી. પરિવાજકની બુદ્ધિની ચારે બાજુ પ્રશંસા થવા લાગી.

આ વાત એક સિદ્ધપુત્રે સાંભળી. તેણે કહ્યું— હું પરિવાજકને એક વાત એવી કહીશ જે વાત તેણે ક્યારે ય પણ સાંભળી નહીં હોય. સિદ્ધપુત્રની વાત સાંભળીને રાજાએ પોતાના દરબારમાં સભાજનોને બોલાવ્યા. પરિવાજકને પણ ત્યાં બોલાવ્યો. પરિવાજકની સામે સિદ્ધપુત્રે વાત કરવાની શરૂઆત કરી.

**તુજ્જ પિયા મહ પિડણો, ધારેઇ અણૂણં સયસહસ્સં ।
જઇ સુયપુષ્વં દિજ્જઝ, અહ ણ સુયં ખોરયં દેસુ ॥**

અર્થ :-

તમારા પિતાને મારા પિતાએ પૂરા એક લાખ રૂપિયા આપ્યા હતા. જો આ વાત તમે પહેલા સાંભળી હોય તો તમારા પિતાનું એક લાખ રૂપિયાનું કરજ ચૂકવી દો અને જો વાત ન સાંભળી હોય તો

આપની પ્રતિજ્ઞા અનુસાર ચાંદીનું વાસણ(ખોરક) મને આપી દો.

બિચારો પરિગ્રાજક પોતાની ફેલાવેલી જીણમાં પોતે જ ફસાઈ ગયો. તે એમ કહે કે મેં આ વાત પહેલાં સાંભળી છે તો તેને લાખ રૂપિયા આપવા પડે. તેને લાખ રૂપિયા તો આપવા ન હતા તેથી તેણે પોતાનો પરાજ્ય સ્વીકારી લીધ્યો અને ચાંદીનું વાસણ સિદ્ધપુત્રને આપી દીધું. આ છે સિદ્ધપુત્રની ઔત્પાતિકી બુદ્ધિનું અનુપમ ઉદાહરણ.

ઔત્પાતિકી બુદ્ધિના આ ૨૭ દષ્ટાંતો મૂળ પાઠ પ્રમાણે પુરા થયા. અપેક્ષાએ (૪૦) દષ્ટાંતો પૂરા થયા.

વૈનયિકીબુદ્ધિ :-

૬

**ભરણિત્થરણ-સમત્થા, તિવગ-સુત્તત્થ-ગહિય-પેયાલા ।
ઉભઓ લોગ ફલવર્ઝ, વિણયસમુત્થા હવઙ બુદ્ધી ॥**

શાલાર્થ :- વિણયસમુત્થા = વિનયથી ઉત્પન્ન, ભર = કાર્યભાર, ણિત્થરણ = નિર્વાહ કરવા માટે, સમત્થા = સમર્થ, તિવગ = ત્રણ વર્ગનું વર્ણન કરવામાં, સુત્તત્થ = સૂત્ર અને અર્થને, ગહિય = ગ્રહણ કરવામાં, પેયાલા = પ્રધાન સાર, ઉભઓ લોગ = બંને લોકમાં, ફલવર્ઝ = ફલવતી, હવઙ = હોય છે.

ભાવાર્થ :- વિનયથી ઉત્પન્ન થયેલી બુદ્ધિ કાર્યભારના નિસ્તરણ અર્થાત્ વહન કરવામાં સમર્થ હોય છે. ત્રિવર્ગ અટલે ધર્મ, અર્થ, કામનું પ્રતિપાદન કરનાર, સૂત્ર તથા અર્થને ગ્રહણ કરવામાં પ્રધાન-કુશળ તેમજ આ લોક અને પરલોકમાં સુંદર ફળ દેનારી વૈનયિકી બુદ્ધિ હોય છે.

૭

**ણિમિત્તે-અત્થસત્થે ય, લેહે ગણિએ ય કૂવ અસ્સે ય ।
ગદ્ધભ-લક્ખણ ગંઠી, અગએ રહિએ ય ગણિયા ય ॥**

**સીઆ સાડી દીહં ચ તરણ, અવસવ્યં ચ કુંચસ્સ ।
ણિવ્વોદએ ય ગોળે, ઘોડગ પડણં ચ રૂક્ખાઓ ॥**

શાલાર્થ :- ણિમિત્તે = નિભિતશાસ્ત્ર, અત્થસત્થે = અર્થશાસ્ત્ર, લેહે = લેખ, ગણિએ = ગણિત, કૂવ = કૂવો, અસ્સે = અશ્ય, ગદ્ધભ = ગદ્ધેડો, લક્ખણ = લક્ષણ, ગંઠી = ગાંઠ, અગએ = કૂવો, રહિએ = રથિક, ગણિયા = ગણિકા, સીઆ = ભીની, સાડી = શાટિકા, દીહં ચ તરણ = લાંબુ ઘાસ, કુંચસ્સ = કુંચપક્ષી, અવસવ્યં = આંટા મારવું, ણિવ્વોદએ ય = નીપ્રોદક, ગોળે = બળની ચોરી, ઘોડગ = ઘોડાનું ભરણ, પડણં ચ રૂક્ખાઓ = વૃક્ષથી પડવું.

ભાવાર્થ :- (૧) નિભિત (૨) અર્થશાસ્ત્ર (૩) લેખ (૪) ગણિત (૫) કૂવો (૬) અશ્ય (૭) ગદ્ધેડો (૮) લક્ષણ (૯) ગ્રાણી (૧૦) અગાડ, કૂવો (૧૧) રથિક (૧૨) ગણિકા (૧૩) શીતાશાટી-ભીનું ધોતિયું (૧૪)

નીત્રોદક (૧૫) બળદોની ચોરી, અથનું મરણ, વૃક્ષથી પડવું; એ વૈનયિકી બુદ્ધિના ઉદાહરણ છે.

વિવેચન :-

(૧) નિમિત્ત :— કોઈ એક નગરમાં એક સિદ્ધ પુરુષ રહેતા હતા. તેને બે શિષ્યો હતા. સિદ્ધ પુરુષે તે બત્તેને એક સરખો નિમિત્ત શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાયો. બે શિષ્યમાંથી એક શિષ્ય બહુ વિનયવાન હતો. ગુરુ જે આજ્ઞા કરે તેનું તે યથાવત્ પાલન કરતો હતો. તેમજ ગુરુ જે કાંઈ શીખવાડે તેના પર તે નિરંતર ચિંતન મનન કરતો હતો. ચિંતન કરતાં કરતાં તેને જે વિષયમાં શંકા ઉત્પસ થતી તેને સમજવા માટે પોતાના ગુરુની સમક્ષ ઉપસ્થિત થતો અને વિનયપૂર્વક વંદન નમસ્કાર કરીને શંકાનું સમાધાન કરતો હતો. પરંતુ બીજો શિષ્ય અવિનીત હતો. તે વારંવાર ગુરુને પૂછ્યવામાં પણ પોતાનું અપમાન સમજતો હતો. પ્રમાણના કારણે તે ભણેલ વિષયનું ચિંતન પણ કરતો નહીં, તેથી તેનો અભ્યાસ અપૂર્ણ અને દોષપૂર્ણ રહી ગયો જ્યારે વિનીત શિષ્ય સર્વગુણ સંપત્ત તેમજ નિમિત્ત શાસ્ત્રમાં પારંગત થઈ ગયો.

એક વાર ગુરુની આજ્ઞાથી બતે શિષ્યો કોઈ એક ગામમાં જઈ રહ્યા હતા. માર્ગમાં તેઓએ મોટા મોટા પગના ચિહ્નો જોયા. અવિનીત શિષ્યે પોતાના ગુરુભાઈને કહું— લાગે છે કે આ પગના ચિહ્ન કોઈ હાથીના હોય. ઉત્તર દેતા બીજો શિષ્ય બોલ્યો— ના, એ પગના ચિહ્ન હાથણીના છે. એ હાથણી ડાબી આંખે કાણી હશે એટલું જ નહીં એ હાથણી પર કોઈ રાણી સવારી કરતી હશે. એ રાણી સૌભાગ્યવતી હશે તેમજ ગર્ભવતી હશે. એ રાણી એક બે દિવસમાં જ પુત્રને જન્મ આપશે.

ફક્ત પગનો આકાર જોઈને આટલી બધી વાત કહી શકે ? અવિનીત શિષ્યની આંખો કપાળ પર ચઢી ગઈ. તેમણે વિનીત શિષ્યને પૂછ્યું— આટલી બધી વાતો તમે શોના આધારે કહી શકો છો ? વિનીત શિષ્યે કહું— ભાઈ ! થોડું આગળ ચાલવાથી તને સ્પષ્ટ સમજાય જશે. એ સાંભળીને અવિનીત શિષ્ય ચૂપ થઈ ગયો. બતે ચાલતાં ચાલતાં થોડા સમયમાં નિર્ણય કરેલા ગામ સુધી પહોંચી ગયા. ત્યાં તેઓએ જોયું તો ગામની બહાર એક વિશાળ સરોવરના કાંઠા પર સુખી સંપત્ત વ્યક્તિનો પડાવ હતો. તંબૂઓની એક બાજુ ડાબી આંખથી કાણી એક હાથણી બાંધેલી હતી. એ જ વખતે બતે શિષ્યોએ એ પણ જોયું કે એક દાસી તંબૂમાંથી બહાર નીકળી, તેણે એક પ્રભાવશાળી વ્યક્તિને કહું— મંત્રીવર ! મહારાજાને જઈને વધાઈ આપો કે રાણીએ રાજકુમારને જન્મ આપ્યો છે.

આ બધું જોઈને વિનીત શિષ્યે કહું— જોયું ને ? ડાબી આંખે કાણી હાથણી અહીં બાંધી છે. સૌભાગ્યવતી અને ગર્ભવતી રાણીએ રાજકુમારને જન્મ આપ્યો છે. એ જ રાણી આ હાથણી પર સવાર બની હતી અને તેણી જમીન પર હાથનો ટેકો દઈને ઊભી થઈ હતી. અવિનીત શિષ્યે વ્યંગમાં વિનીતને કહું— હા, તારું શાન સાચું છે. ત્યાર બાદ બતે જણા તળાવમાં હાથ પગ ધોઈને એક વડલાના ઝડ નીચે વિસામો લેવા બેઠા. એ જ વખતે એક વૃદ્ધ મસ્તક પર પાણીનો ઘડો રાખીને તેઓની સામે ઊભી રહી. ત્યાં ઊભીને વૃદ્ધા વિચારે છે— આ બતે વિદ્વાન હોય એવું લાગે છે. માટે હું મારા પુત્ર વિષે આ પંડિતોને પ્રશ્ન પૂછીશ. એમ વિચારીને વૃદ્ધાએ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે મારો પુત્ર વિદેશ ગયો છે તે ક્યારે આવશે ? પ્રશ્ન

પૂછ્યો કે તરત જ વૃદ્ધાના શિર પર રહેલો પાણીનો ઘડો નીચે પડી ગયો. ઘડો જમીન પર પડ્યો કે તરત જ ઘડાના ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા અને પાણી માટીમાં મળી ગયું. એ જ વખતે અવિનીત શિષ્યે કહું— બુધિયા ! તારો પુત્ર ઘડાની જેમ મૃત્યુ પામ્યો છે. એ સાંભળીને વૃદ્ધાનો જીવ અદ્ધર ચડી ગયો. ત્યારે વિનીત શિષ્યે કહું— માજુ ! તમે ચિંતા ન કરો. તમારો પુત્ર ઘરે આવી ગયો છે, એ તમારી રાહ જુઓ છે, માટે તમે શીધ ઘરે જાઓ. વિનીત શિષ્યની વાત સાંભળીને માજુના શરીરમાં પ્રાણ આવ્યા. તે તરત જ ઘરે ગયા. ત્યાં તેનો દીકરો ખરેખર રાહ જોતો હતો. પુત્રે માતાના ચરણમાં નમસ્કાર કર્યા. માતા પુત્રને ભેટી પડી. પછી તેણીએ વિનીત શિષ્યે બતાવેલી વાત કરી. ત્યાર બાદ માતા પુત્રને લઈને વિનીત શિષ્યની પાસે ગઈ અને તેના ચરણમાં અમુક રૂપિયા તથા વસ્ત્રયુગલ ભેટ રૂપે અર્પણ કર્યા તેમજ શતશા: આશીર્વાદ આપ્યા.

અવિનીત શિષ્ય પોતાના ગુરુભાઈની વાત સાચી પડી, તેથી કોષિત થયો અને મનમાં વિચારવા લાગ્યો. આ બધું ગુરુજીના પક્ષપાતનું કારણ છે. ગુરુજીએ મને દિલ દઈને જ્ઞાન આપ્યું નથી. પછી જે કામ માટે ગુરુજીએ તેઓને મોકલ્યા હતા એ કામ પૂર્ણ થતાં તેઓ બસ્તે ફરી ગુરુજીની પાસે આવ્યા. ત્યાં જોઈને વિનીત શિષ્ય આનંદાશ્રુ વહાવતો ગદ્ગદ ભાવથી ગુરુના ચરણોમાં જૂદી ગયો પરંતુ અવિનીત શિષ્ય દૂંઠાની જેમ ઊભો રહ્યો. એ જોઈને ગુરુદેવે તેના સામું જોઈને પૂછ્યું— તને શું થયું છે ? અવિનીત શિષ્યે કહું— આપે મને બરાબર ભાષાવ્યો નથી એટલે મારી વાત ખોટી પડે છે અને આને તમે દિલ દઈને ભાષાવ્યો છે એટલે તેની વાત સાચી પડે છે. આપે પક્ષપાત કર્યો છે.

ગુરુજી તેની વાત સાંભળીને ચક્કિત થઈ ગયા પણ કાંઈ સમજ ન પડવાથી તેણે વિનીત શિષ્યને પૂછ્યું— વત્સ ! શું વાત છે ? કઈ ઘટનાથી તારો ગુરુભાઈના મનમાં આવો વિચાર આવ્યો છે ? વિનીત શિષ્યે માર્ગમાં જે જે ઘટના બની તે કહી સંભળાવી. ગુરુએ વિનીત શિષ્યને પૂછ્યું— એ બસ્તે વાતની જાણકારી તને કેવી રીતે થઈ ? શિષ્યે કહું— ગુરુદેવ ! આપના ચરણની કૃપાથી જ મેં વાત બતાવી હતી.

રસ્તામાં એ પ્રાણીએ પેશાબ કર્યો હતો તેની આકૃતિથી મેં જાણ્યું કે હાથી નહીં પણ હાથણી હશે, માર્ગમાં જમણી બાજુ ઘાસ પત્રાદિ ખાંધેલાં હતાં, ડાબી બાજુ ખાંધેલાં ન હતાં, તેથી મેં કહું એ હાથણી ડાબી બાજુ કાણી હશે. ઘણા જનસમૂહની સાથે આરૂઢ થઈને જનાર વ્યક્તિ રાજકીય જ હોય શકે. એ જાણ્યા પછી હાથી પરથી ઉત્તરીને લઘુશંકા જનાર વ્યક્તિના પગના ચિહ્ન જોઈને મેં વિચાર્યુ કે રાણી હશે તેમજ જમણો હાથ ભૂમિ પર ટેકાવીને એ ઊભી થઈ હશે તેથી મેં જાણ્યું એ ગર્ભવતી હશે. ત્યાંના ઝડની ડાળી પર રેશમી લાલ તંતુ ફસાઈ ગયેલા જોઈને મેં વિચાર્યુ એ સૌભાગ્યવતી હશે. તેના જમણા પગની આકૃતિ થોડીક વજનયુક્ત જોઈને મેં કહું— તે રાણી ટૂંક સમયમાં જ પુત્રનો જન્મ આપશે. અમે થોડેક દૂર ગયા ત્યાં એક હાથણી બાંધેલી હતી. તે ડાબી આંખે કાણી હતી. તંબૂમાંથી એક દાસી મંત્રીને સમાચાર આપતી હતી કે રાણજીને વધાઈ આપો કે રાણીબાએ પુત્રને જન્મ આપ્યો છે. આ રીતે આપશ્રીના આશીર્વાદથી મારી દરેક વાત સાચી પડી છે.

બીજી વાત એક વૃદ્ધા સ્ત્રીની હતી. તે વૃદ્ધાએ અમને પ્રશ્ન કર્યો કે મારો પરદેશ ગયેલો દીકરો ફરી ક્યારે આવશે? એ જ સમયે તેના મસ્તક પરથી પાણીનો ભરેલો ઘડો ભૂમિ પર પડી ગયો. ઘડાના સેંકડો ટુકડા થઈ ગયા અને પાણી બધું એ માટીમાં સમાઈ ગયું, આ પ્રસંગ પરથી મેં વિચાર્યું કે માટીથી માટલી બની હતી અને માટીમાં ફરી મળી ગઈ તેથી મેં જાણ્યું કે જે માતાએ પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો તે માતાને પુત્ર મળી જશે. માઝ ઘરે ગયા તો ખરેખર તેનો પુત્ર તેની રાહ જોતો હતો. આપની કૃપાથી આ વાત પણ મારી સાચી પડી.

શિષ્યની વાત સાંભળીને ગુરુજી અત્યંત ખુશ થયાં અને તેની પ્રશંસા કરી કે આ વિનીત શિષ્યે જ્ઞાનને પચાબું છે. અવિનીત શિષ્યને ગુરુએ કહું— તું મારી આજ્ઞાનું પાલન કરતો નથી તેમજ શીખેલ અધ્યયન વિષે ચિંતન—મનન પણ કરતો નથી, પછી તને સમ્બંધજ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય? હું તો તમો બસ્તેને સદા સાથે બેસીને જ શીખડાવું છું. મારી કોઈ કચાશ નથી પણ વિદ્યા વિનયેન શોભતે વિદ્યા વિનયથી શોભે છે અર્થાત્ વૃદ્ધિ પામે છે. વિનયાત્ યાતિ પાત્રતામ् વિનયથી પાત્રતા, સુયોગ્યતા વગેરે ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. તારામાં વિનયનો અભાવ છે એટલે તારું જ્ઞાન ખોટું પડે છે. ગુરુની હિત શિક્ષા સાંભળીને અવિનીત શિષ્ય લંજિજિત થઈને મૌન રહ્યો. આ ઉદાહરણ વિનીત શિષ્યની વૈનયિકી બુદ્ધિનું છે.

(૨) અત્યસત્યે :-— અર્થશાસ્ત્ર પર કલ્પક મંત્રીનું ઉદાહરણ છે. ટીકાકારે ફક્ત તેનું નામ જ આપેલ છે. તેનું વિવરણ ઉપલબ્ધ નથી.

(૩) લેખ :-— લિપિનું જ્ઞાન પણ વિનયવાન શિષ્યને જ હોય છે. આ પણ વૈનયિકી બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે પણ તેનું દસ્તાંત ઉપલબ્ધ નથી.

(૪) ગણિત :-— ગણિતમાં પ્રવીષ્ણતા એ પણ વૈનયિકી બુદ્ધિનો ચમત્કાર છે.

(૫) કૂપ :-— એક ભૂવેતા પોતાના ગુરુજીની પાસે જમીન સંબંધી અધ્યયન કરતો હતો. તેણે ગુરુજીની પ્રત્યેક આજ્ઞાને તેમજ તેના શિક્ષણને વિનયપૂર્વક સ્વીકાર્યાં હતાં. તે પોતાના વિષયમાં પૂર્ણ પારંગત થયો. ત્યારબાદ પોતાની વૈનયિકી બુદ્ધિ વડે પ્રત્યેક કાર્યમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરતો હતો.

એક વાર કોઈ ખેડૂતે તેને પૂછ્યું— મારે મારા ખેતરમાં કૂવો બનાવવો છે તો કેટલું ઊંઠું ખોટવાથી પાણી નીકળશે? ભૂવેતાએ તેનું માપ બતાવ્યું. ખેડૂતે ભૂવેતાના કહેવા મુજબ જમીન ખોઈને કૂવો બનાવ્યો. પરંતુ પાણી નીકળ્યું નહીં. ખેડૂતે ફરી ભૂવેતાની પાસે જઈને કહું— આપના નિર્દેશાનુસાર મેં કૂવો ખોઘ્યો પણ પાણી નીકળ્યું નહીં. ભૂમિ પરીક્ષકે કૂવાની પાસે જઈ બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કર્યું ત્યારબાદ ખેડૂતને તેણે કહું— તમે જ્યાં ખોયું છે તેની બાજુના ભાગમાં તમારી એડીથી પ્રહાર કરો એટલે પાણી નીકળશે. કિસાને એમ કર્યું. એડીનો સ્પર્શ થયો કે તરત જ જાણે ડેમ તૂટે ને પાણી નીકળે એટલું પુષ્ટ પાણી નીકળ્યું. ખેડૂતે ભૂવેતાની વૈનયિકી બુદ્ધિનો ચમત્કાર જોઈને, તેની ખૂબ જ પ્રશંસા કરી અને સારી એવી રકમ તેણે ભૂવેતાને આપી.

(૬) અશ્ :—— એક વાર ઘણા વ્યાપારીઓ દ્વારકા નગરીમાં પોતાના ઘોડા વેંચવા માટે ગયા. કેટલાક

રાજકુમારોએ મોટા મોટા ભરાવદાર ઘોડાની ખરીદી કરી પરંતુ ઘોડાની પરીક્ષામાં પ્રવીણ એવા વાસુદેવ નામના એક યુવકે દુબળા—પાતળા ઘોડાની ખરીદી કરી.

આશર્યની વાત એ હતી કે જ્યારે ઘોડાની દોડ હોય ત્યારે વાસુદેવનો જ ઘોડો બધાથી આગળ રહીને પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરતો હતો. બાકીના બધા મોટા મોટા અલમસ્તાન ઘોડાઓ પાછળ રહી જતાં હતાં. વાસુદેવે અશ્વપરીક્ષાની વિદ્યા તેના કલાચાર્ય પાસેથી વિનયપૂર્વક શીખી હતી. વિનયથી બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ બને છે અને વિનયથી શીખેલું જ્ઞાન પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરે છે. આ ઉદાહરણ વૈનયિકી બુદ્ધિનું છે.

(૭) ગર્દભ :— કોઈ એક નગરમાં એક યુવાન રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેના મનમાં એક વાત હસાઈ ગઈ હતી કે યુવાવસ્થા જ શ્રેષ્ઠ છે. યુવક અધિક પરિશ્રમ કરી શકે છે. એમ વિચારીને તેણે પોતાની સેનાના દરેક અનુભવી તેમજ વૃદ્ધ યોદ્ધાઓને હટાવીને તરણ યુવકોને પોતાની સેનામાં દાખલ કર્યા.

એકવાર તે રાજા પોતાની જુવાન સેનાની સાથે કોઈ એક રાજ્ય પર આકમણ કરવા માટે જઈ રહ્યાં હતાં. ચાલતાં ચાલતાં તેઓ માર્ગ ભૂલી ગયા, એક બિહામણા જંગલમાં ફસાઈ ગયા. ઘણી તપાસ કરી પણ તેમને ક્યાંયે રસ્તો મળ્યો નહીં. સૈનિકોને ખૂબ જ તૃપ્તા લાગવાથી જમીન પર આળોટવા લાગ્યાં. તેમને પાણી ક્યાંયથી મળ્યું નહીં. ત્યારે કોઈ એક વ્યક્તિએ રાજને પ્રાર્થના કરી— મહારાજ અમને આ વિપત્તિમાંથી ઉગરવાનો કોઈ માર્ગ સૂજતો નથી. કોઈ અનુભવી કે વયોવૃદ્ધ હોય તો આ સંકટમાંથી બચાવી શકે. તેની વાત સાંભળીને રાજાએ એ જ વખતે ઘોણણા કરાવી— આ સૈન્યમાં કોઈ અનુભવી વ્યક્તિ હોય તો તે અમારી સમક્ષ આવીને અમને સલાહ પ્રદાન કરે.

સૌભાગ્યવશ સેનામાં એક વયોવૃદ્ધ યોદ્ધો છૂપાવેશમાં આવ્યો હતો. તેને તેનો પિતૃભક્ત પુત્ર સૈનિક લાવ્યો હતો. તે રાજાની પાસે આવ્યો. રાજાએ તેને પૂછ્યું—મહાનુભાવ ! મારી સેનાને જળ પ્રાપ્ત થાય એવો ઉપાય બતાવો. વૃદ્ધ પુરુષે થોડીકવાર વિચારીને કહ્યું— મહારાજ ! ગઢેડાને છૂટા કરો. તેઓ જે ભૂમિને સૂંધે એ ભૂમિમાંથી પાણી નીકળશે. રાજાએ અનુભવીના કહેવા પ્રમાણે કર્યું. ગઢેડાએ ભૂમિને જે જગ્યાએ સૂંધી, ત્યાં રાજાએ તરત જ ઘોડાવ્યું તો પુષ્કળ પાણી નીકળ્યું. સૈનિકોએ ત્યાં જઈને પાણી પીધું કે તરત જ શરીરમાં ચેતના આવી ગઈ. રાજા અનુભવીની વૈનયિકી બુદ્ધિ પર ખુશ થયાં. ત્યાંથી સૈન્યને લઈને રાજા જ્યાં જવું હતું ત્યાં ગયા.

(૮) લક્ષણ :— એક વ્યાપારીએ પોતાના ઘોડાઓની રક્ષા માટે એક વ્યક્તિને રાખેલ અને તેને કહ્યું— તું મારા ઘોડાની રક્ષા કરીશ તો હું તને તારા વેતનમાં બે ઘોડા આપીશ. પેલાએ કબૂલ કર્યું. પ્રતિદિન તે ઘોડાઓની સાર-સંભાળ લેતો હતો. થોડો સમય વ્યતીત થયા બાદ તેને વ્યાપારીની દીકરી સાથે સ્નેહ—સંબંધ જોડાઈ ગયો. સેવક ચ્યતુર હતો તેથી તેણે કન્યાને પૂછી લીધું કે આ બધા ઘોડામાં કયા કયા શ્રેષ્ઠ છે ? કન્યાએ કહ્યું— આ બધા ઘોડા ઉત્તમ જાતિના છે પરંતુ પથ્થરોથી ભરેલ કૂપીઓને વૃક્ષ પરથી નીચે ફેંકવામાં આવે અને તેનો અવાજ સાંભળીને જે ઘોડા ભયભીત ન થાય તે શ્રેષ્ઠ લક્ષણવાન હોય છે. એવા ઘોડા ભાગ્યે જ જોવા મળે છે.

કન્યાના કહેવા મુજબ સેવકે ઉક્ત વિધિ પ્રમાણે દરેક ઘોડાઓની પરીક્ષા કરી તો તેમાંથી બે ઘોડા એવા શ્રેષ્ઠ નીકળ્યાં. સેવકે એ બતે ઘોડાની નિશાની યાદ રાખી લીધી. જ્યારે વેતન લેવાનો સમય આવ્યો ત્યારે સેવકે તે વ્યાપારી પાસે પેલા બે ઘોડાની માંગણી કરી. ઘોડાઓનો માલિક સેવકની વાત સાંભળીને મનમાં મૂંજાવા લાગ્યો. આ સેવક મારા સર્વ શ્રેષ્ઠ લક્ષણયુક્ત ઘોડાઓને લઈ જશે. તેણે કહું— ભાઈ આ ઘોડા કરતા બીજા રૂષ્ટ પુષ્ટ અને અધિક સુંદર ઘોડા છે તે તું લઈ જા. પણ સેવક માન્યો નહીં ત્યારે ગૃહસ્વામીએ અંદર જઈને પોતાની પત્નીને વાત કરી. "દેવી ! આ સેવક તો બહુ ચતુર નીકળ્યો. ન જાણો તેને કેવી રીતે આપણા બે પાણીદાર ઘોડાને ઓળખી લીધા ! એને વેતનમાં મેં બે ઘોડા આપવાનું કહું છે એટલે મારાથી ના પણ નહીં કહેવાય. જો તું હા પાડે તો આપણે એને ઘરજમાઈ બનાવી લઈએ."

પોતાના સ્વામીની એ વાત સાંભળીને સ્ત્રી નારાજ થઈને કહેવા લાગી. શું તમારું માથું તો નથી ફરી ગયું ને ? નોકરને જમાઈ બનાવવાની વાત કરો છો ? ત્યારે વેપારીએ પોતાની પત્નીને સમજાવી. જો આ સર્વલક્ષણ સંપત્તિ બતે ઘોડા ચાલ્યા જશે તો આપણને દરેક પ્રકારે નુકશાની થશે. આપણે પણ સેવક બનવાનો વખત આવશે. પરંતુ તેને જમાઈ બનાવી લઈએ તો એ બંને ઘોડા અહીં જ રહેશે અને તે પોતાની કળાથી બીજા ઘોડાઓને પણ ગુણયુક્ત બનાવશે. આ રીતે આપણને દરેક પ્રકારે લાભ થશે. બીજી વાત એ છે— આ અથરક્ષક યુવક સુંદર અને ગુણવાન તો છે જ. વ્યાપારીની પત્ની પોતાના પતિની વાત સાંભળીને સહમત થઈ ગઈ.

અશ્વના સ્વામીએ ઘરમાંથી બહાર આવીને સેવકને કહું— હું તારી બુદ્ધિ પર પ્રસત્ત થઈને મારી દીકરી સાથે તારા લગ્ન કરવા ઈચ્છા છું. સેવકને જોઈતું હતું તે મળી ગયું. વ્યાપારીની કન્યા સાથે તેના લગ્ન થઈ ગયા. વ્યાપારીએ તેને ઘરજમાઈ રાખી લીધો. જેથી શ્રેષ્ઠ ઘોડાઓ પણ રહ્યા અને ચતુર સેવક પણ રહ્યો. આ ઉદાહરણ વ્યાપારીની વૈનયિકી બુદ્ધિનું છે.

(૬) અન્ય :— એક વખત પાટલિપુત્ર નગરમાં મુરુંડ નામના રાજી રાજ્ય કરતા હતા. કોઈ એક દિવસે અન્ય રાજાએ તેના રાજ્યમાં ત્રણ વિચિત્ર વસ્તુઓ મોકલી. એક સૂતર મોકલ્યું પણ એનો છેડો ન હતો. બીજી એવી લાકડી મોકલી કે જેમાં ગાંઠ ન હતી. ત્રીજી એવો ડબ્બો મોકલ્યો જેમાં ઢાંકણું ન હતું. આ ત્રણે ય ચીજ પર લાભ એવી રીતે લગાડાયેલ હતી કે કોઈને ખબર ન પડે. રાજાએ રાજસભાને ત્રણે ય વસ્તુ દેખાડી પણ કોઈને સમજ ન પડી.

રાજાએ પાટલિપુત્ર આચાર્યને સભામાં બોલાવ્યા અને તેને પૂછ્યું— ભગવન् ! આપ આ ત્રણ વસ્તુનું સ્વરૂપ બતાવી આપશો ? આચાર્યે કહું— હા. એમ સ્વીકૃતિ આપીને આચાર્યે સભા સમક્ષ ગરમ પાણી મંગાવ્યું તેમાં એમણે સૂતરને ડૂબાડી દીધું તેથી સૂતર પર રહેલી લાભ ઓગળી ગઈ અને સૂતરનો છેડો દેખાવા લાગ્યો. બીજાવાર આચાર્યે ગરમ પાણીમાં લાકડી નાંખી એટલે ગાંઠવાળો ભાગ પાણીમાં દૂબી ગયો અને તેના પર રહેલી લાભ ઓગળી ગઈ. ત્રીજાવાર ગરમ પાણીમાં આચાર્યે ડબ્બો નાંખ્યો એટલે લાભ ઓગળી જતાં ડબ્બાનું ઢાંકણ દેખાવા લાગ્યું. સભાજનોએ એકી અવાજે આચાર્યની પ્રશંસા કરી.

ત્યારખાદ રાજા મુરુંડે પાદલિપિ આચાર્યને પ્રાર્થના કરી— આપ પણ આવી કૌતુકપૂર્ણ વસ્તુ તૈયાર કરો, તેને હું જ્યાંથી આ ત્રણ ચીજ આવી છે તેનાં રાજ્યમાં મોકલી શકું. આચાર્યે એક તુંબડાને બહુ સાવધાનીપૂર્વક કાણ્યું અને તેની અંદર રત્ન ભરીને તેને એવી કળાથી સાંઘી લીધું કે કોઈને ખબર જ ન પડે. આચાર્યે આ તુંબડું તૈયાર કરીને રાજાને આપ્યું. રાજાએ બીજા દેશથી આવેલા માણસોને કહ્યું— આ તુંબડાને તોડ્યા વગર તેની અંદરથી રત્ન કાઢવાના છે. આવેલા માણસો પેલા તુંબડાને તેના રાજ્યમાં લઈ ગયા પરંતુ ત્યાંના લોકો તુંબડાને તોડ્યા વગર રત્નને કાઢી ન શક્યા. ફરી તુંબડું તેઓને પાછું મોકલ્યું. રાજાએ ફરી સભા ભરીને સત્ત્વા સમક્ષ આચાર્યની વેનયિકી બુદ્ધિના વખાડા કર્યા.

(૧૦) અગદ :— એક નગરના રાજાની પાસે સૈન્યદળ બહુ ઓછું હતું. એક વખત શત્રુરાજાએ તેના રાજ્યને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધું. રાજાએ નગરજનોને કહ્યું— જેની પાસે વિષ હોય તે લઈ આવો. ઘણા માણસો રાજાની આજા અનુસાર વિષ લઈ આવ્યા. રાજાએ નગરની બહાર રહેલા કૂવાના પાણીમાં એ વિષ નંખાવી દીધું જેથી એ કૂવાનું બધું પાણી વિષયુક્ત થઈ ગયું. એ કૂવાનું પાણી શત્રુના સૈન્યદળને મળતું હતું. એ ગામમાં એક વૈદરાજ રહેતા હતા તે બહુ અલ્પ માત્રામાં વિષ લઈને રાજાની પાસે આવ્યા. રાજા અતિ અલ્પ માત્રામાં વિષ લાવનાર વૈદરાજ પર બહુ જ ગુસ્સે થયા પરંતુ વૈદરાજે કહ્યું— મહારાજ ! આપ કોધ ન કરો, આ સહસ્રવેદી વિષ છે. અત્યાર સુધી જેટલા માણસો વિષ લાવ્યાં તેનાથી જેટલા લોકો મરશે તેના કરતા અધિક માણસો આ અલ્પ વિષથી મરશે. રાજાએ આશ્રયથી પૂછ્યું— એમ કેમ બની શકે ? શું આપ એનું પ્રમાણ બતાવી શકો છો ?

વૈદરાજે એ જ વખતે એક વૃદ્ધ હાથીને મંગાવ્યો અને તેની પૂંછિનો એક વાળ કાઢીને એ જ જગ્યાએ સોયની અણીથી વિષ લગાવ્યું. જેમ જેમ વિષ શરીરમાં આગળ વધતું ગયું તેમ તેમ હાથી વિષયુક્ત બનતો ગયો અર્થાત્ હાથીનું શરીર જડ જેવું બની ગયું એટલે વૈદરાજે કહ્યું— મહારાજ ! જુઓ આ હાથી વિષમય બની ગયો. એને જે કોઈ ખાશે તે વિષમય બની જશે. માટે આ વિષને સહસ્રવેદી વિષ કહેવાય છે.

રાજાને વૈદની વાત પર વિશ્વાસ બેસી ગયો પરંતુ હાથીની હાલત મરણ જેવી જોઈને રાજાએ કહ્યું— વૈદરાજ ! શું આ હાથી ફરી સ્વસ્થ નહીં થઈ શકે ? વૈદરાજે કહ્યું— જરૂર સ્વસ્થ થઈ શકશે. વૈદરાજે પૂંછિના જે ભાગમાંથી એક વાળ કાઢ્યો હતો એ જ જગ્યા પર અન્ય કોઈ ઔષધિ લગાડી કે હાથી તરત જ સચેતન બની ગયો. વૈદરાજની વેનયિકી બુદ્ધિનો ચમત્કાર જોઈને રાજા ખૂબ ખુશ થયા અને વૈદરાજને સારો એવો પુરસ્કાર આપ્યો.

(૧૧) રથિક અને (૧૨) ગણિકા :— રથિક અર્થાત્ રથ ચલાવનારનું ઉદાહરણ તથા ગણિકા— વેશ્યાનું ઉદાહરણ સ્થૂલીભદ્રની કથામાં આવે છે. આ બસે દાખાંત વેનયિકી બુદ્ધિના છે.

(૧૩) શાટિકા તૃષ્ણ તથા કૌંચ :— તૃષ્ણ તથા કૌંચ— કૌંચ એક નગરમાં અત્યંત લોભી રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેના રાજકુમારો એક વિદ્વાન આચાર્ય પાસે શિક્ષા પ્રાપ્ત કરતા હતા. દરેક રાજકુમાર પોતાના પિતા કરતા ઉદાર અને વિનયવાન હતા તેથી આચાર્યે એ બધા શિષ્યોને ખૂબ જ ખંઠથી અભ્યાસ કરાવ્યો.

શિક્ષા સમાપ્ત થવા પર રાજકુમારોએ પોતાના શિક્ષાગુરુને પ્રચુરધન ગુરુદક્ષિણા રૂપે આપ્યું. રાજને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે કલાચાર્યને માર મારીને બધું ધન તેની પાસેથી પડાવી લેવાનો તેણે વિચાર કર્યો. રાજકુમારોને કોઈ પણ હિસાબે પોતાના પિતાના વિચારોની ખબર પડી ગઈ. પોતાના શિક્ષાગુરુ પ્રત્યે રાજકુમારોને અત્યંત પ્રેમ તથા શ્રદ્ધા હતી માટે તેઓએ પોતાના શિક્ષાગુરુના પ્રાણ બચાવવાનો નિર્ણય કર્યો.

રાજકુમારો આચાર્યની પાસે ગયા. તે વખતે શિક્ષાગુરુ ભોજનની પહેલા સ્નાન કરવાની તૈયારીમાં હતા. રાજકુમારો પાસે ગુરુએ પહેરવા માટે સૂક્કાઈ ગયેલું ધોતિયું માંગ્યું પણ રાજકુમારોએ કહ્યું— શાટિકા ભીની છે એટલું જ નહીં તેઓ હાથમાં તૃણ લઈને બોલ્યા— તૃણ લાંબા છે. તેમજ તેઓએ કહ્યું— પહેલા કૌંચ પક્ષી સદા પ્રદક્ષિણા કરતાં હતાં. હવે તે જમણી બાજુ આંટા મારે છે. કલાચાર્ય રાજકુમારોની અટપટી વાતો સાંભળીને સાવધાન થયા, તે સમજ ગયા કે મારું ધન જોઈને કોઈ મારો દુશ્મન બન્યો હોય એવું લાગે છે. મારા પ્રિય શિષ્યો મને શાટિકાના બહાને ચેતવણી આપી રહ્યા લાગે છે. એવું જ્ઞાન થતાં તેમણે જે તિથિ પ્રસ્થાન માટે નક્કી કરી હતી તેનાથી પહેલા રાજકુમારો પાસે વિદાય લઈને તેઓ ચુપચાપ પોતાના ઘર તરફ રવાના થઈ ગયા. આ રાજકુમારો તથા કલાચાર્યની વૈનયિકી બુદ્ધિનું ઉતામ ઉદાહરણ છે.

(૧૪) નીક્રોદક :— કોઈ એક વ્યાપારી ઘણા વર્ષોથી પરદેશ રહેતો હતો. તેની પત્નીએ પોતાની કામવાસનાને તૃપ્ત કરવા માટે પોતાની નોકરાણી પાસે કોઈ એક પુરુષને બોલાવ્યો. એ પુરુષ આવ્યો. પછી એક વાણાંદને બોલાવ્યો. તેની પાસે આગાંતુક પુરુષના નખ અને કેશ કપાવ્યા. પછી સ્નાનાદિ કરાવીને સારા વસ્ત્ર પહેરાવ્યા. દિવસભર તેની સેવા કરી રાત્રિના તેને શોઠાણી પાસે મોકલ્યો. એ રાત્રિમાં મુશ્ણધાર વરસાદ વરસતો હતો. આગાંતુકને ખૂબ જ તરસ લાગવાથી છાજા પરથી નીચે પડતું પાણી તેણે ખોબાથી પી લીધું. પણ બન્યું એવું કે છાજાના ઉપરના ભાગમાં એક મરેલા સર્પનું કલેવર પડ્યું હતું. તેના પરથી થઈને આવતું પાણી વિષ મિશ્રિત થઈ ગયું હતું. એવું પાણી પીતા જ તે દુરાચારી પુરુષનું ત્યાં જ મૃત્યુ થયું.

પેલા પુરુષનું મૃત્યુ જોઈને વણિકની પત્ની ગભરાઈ ગઈ. તેણીએ સેવકો દ્વારા તે જ સમયે મૃત માણસને શૂન્ય ટેવકુલિકામાં ફેંકાવી દીધો. પ્રાતઃકાળ થતાં લોકોને મરેલા માણસની ખબર પડી. એ વાત રાજદરખારમાં ગઈ. રાજાના માણસોએ તેનું મૃત્યુ કેમ થયું હશે? એનું કારણ શોધવાની શરૂઆત કરી. મૃતકને નિરખીને જોયો તો તેના નખ અને કેશ ટૂંક સમયમાં કાપ્યા હોય એવું લાગ્યું.

નખ અને કેશ કાપનાર તો હજામ જ હોય એવું વિચારીને રાજાના સેવકોએ શહેરમાં રહેલ દરેક હજામને બોલાવ્યાં. બોલાવીને દરેકને અલગ અલગ પૂછ્યું— આ વ્યક્તિના નખ અને કેશ કોણે કાપ્યા છે? એમાંથી એક હજામે કહ્યું— અમુક વણિક પત્નીની દાસી મને બોલાવવા આવી હતી. તેણીના કહેવાથી મેં એના નખ અને કેશ ગઈ રાત્રિના કાપી આપ્યા હતા. રાજપુરુષોએ તરત જ દાસીને પકડી લીધી. ગભરાઈ ગયેલી દાસીએ ભયભીત થઈને શોઠની પત્નીની સંપૂર્ણ વાત બતાવી દીધી. આ ઉદાહરણ રાજાના કર્મચારીઓની વૈનયિકી બુદ્ધિનું છે.

(૧૫) બળદોની ચોરી(ઘોડાનું મૃત્યુ અને વૃક્ષથી પડવું) :— ઘોડાનું મૃત્યુ અને વૃક્ષથી પડવું. એક ગામમાં એક વ્યક્તિ અત્યંત પુણ્યહીન હતી. એ જે કાંઈ કરે એમાં એને સંકટ આવ્યા વગર રહેતું જ નહીં. એકવાર તેણે પોતાના મિત્ર પાસે હળ ચલાવવા માટે બળદો માંયા. મિત્રે આપ્યાં તેનું કાર્ય સમાપ્ત થતાં એ બળદોને પાછા મિત્રના વાડામાં મૂકી આવ્યો. એ સમયે તેનો મિત્ર ભોજન કરતો હતો. તેથી તે તેની પાસે ન ગયો પણ તેના મિત્રની સામે જ એ બળદોને વાડામાં મૂકીને ચાલ્યો ગયો.

હુર્ભાગ્યવશ બળદો કોઈ પણ પ્રકારે વાડાની બહાર નીકળી ગયાં અને ચોર લોકો બળદોની ચોરી કરી ગયા. બળદનો માલિક વાડામાં પોતાના બળદોને ન જોવાથી તે પુણ્યહીનની પાસે આવીને બોલ્યો— મારા બળદો મને આપી દે. પેલો બિચારો ક્યાંથી દે ? તેના પર તેનો મિત્ર કોણિત થઈને, તેને પકડીને રાજા પાસે લઈ જવા લાગ્યો.

માર્ગમાં એક ઘોડેસ્વાર સામેથી આવી રહ્યો હતો. તેનો ઘોડો ભડકીને સવારને નીચે પછાડીને ભાગી ગયો. તેનો સવાર તાડુકીને બોલ્યો— અરે ! ભાઈઓ ! ઘોડાને દંડો મારીને રોકો. પુણ્યહીન વ્યક્તિના હાથમાં એક લાકડી હતી. ઘોડેસ્વારને સહાયતા કરવા માટે તેણે સામેથી ઢોડી આવતા ઘોડાને એક લાકડી મારી. પરંતુ તેના હુર્ભાગ્યને કારણે લાકડી ઘોડાને તેના મર્મસ્થાન પર લાગી અને ઘોડો ત્યાં જ મરી ગયો ઘોડાનો સ્વામી ઘોડાને મરી ગયેલો જોઈને બહુ કોણિત થયો અને તેને રાજા પાસે દંડ આપવા માટે લઈ જવા લાગ્યો. આ રીતે અપરાધી એક અને સજા આપાવનાર બે, એમ ત્રણે ય જણા રાજદરબાર તરફ ચાલ્યા જવા લાગ્યા.

ચાલતાં ચાલતાં રાત થઈ ગઈ અને નગરના દરવાજા બંધ થઈ ગયા તેથી તેઓ નગરની બહાર જ એક સધન વૃક્ષની નીચે સૂઈ ગયા. તેમણે વિચાર્યુ કે સવારે દરવાજો ખૂલશે ત્યારે પ્રવેશ કરશું પરંતુ પુણ્યહીન અપરાધીને નિદ્રા ન આવી. તેમણે વિચાર્યુ કે હું ગમે તેટલું સારું કામ કરવા જાઉં છું તો પણ સારાને બદલે ખરાબ જ થાય છે, ખરેખર મારું ભાગ્ય મને સાથ આપતું નથી. આવા જીવનથી મને શું લાભ છે ? માટે મરી જવું જોઈએ. જો હું મરી જઈશ તો દરેક વિપત્તિઓથી છૂટી જઈશ, અન્યથા ન જાણો કયા કષ્ટ મારે ભોગવવા પડશે ?

એવો વિચાર કરીને તેણે મરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે પોતાના દુપણાનો એક છેડો ડાળી પર બાંધી દીધો અને બીજા છેડાનો ગાળીયો બનાવીને પોતાના ગળામાં નાંખીને લટકી ગયો પરંતુ હુર્ભાગ્યવશ મૃત્યુએ પણ તેને સાથ ન આપ્યો. દુપણો જીર્ણ હોવાના કારણે તેનો ભાર જીલી ન શક્યો. દુપણો ફાટી ગયો અને તે ઘડ કરતો નીચે પડ્યો. એ વૃક્ષની નીચે નટ લોકોનો અગ્રણી સરદાર સૂતો હતો. તેના પર પડવાથી નટ લોકોનો સરદાર મરી ગયો. નટ લોકોમાં હાહકાર મરી ગયો. સરદારના મોતનું કારણ પેલો પુણ્યહીન છે એવું જાણીને, તેના પર ગુસ્સે થઈને સવાર થતાં એ લોકો પણ તેને રાજદરબારમાં લઈ જવા લાગ્યા.

રાજદરબારમાં જ્યારે આ કાફલો પહોંચ્યો ત્યારે બધા માણસો ચકિત થઈને તેને જોવા લાગ્યા. રાજાએ તેઓને આવવાનું કારણ પૂછ્યું. દરેકે પુણ્યહીન માણસની ભૂલ બતાવી. એ ત્રણોયની વાત સાંભળીને રાજાએ પુણ્યહીનને તે અંગે પૂછ્યું. તેણે નિરાશાપૂર્વક દરેક ઘટના બતાવતાં કહું— મહારાજ !

મેં જાણીબૂઝીને કોઈ અપરાધ કર્યો નથી, મારું દુર્ભાગ્ય જ પ્રબળ છે. દરેક કાર્ય હું સારું કરવા જાઉં છું તો પણ તે ઉલટું જ થાય છે. આ લોકો જે બતાવે છે તે સત્ય છે. હું દંડ ભોગવવા માટે તૈયાર છું.

રાજા બહું જ વિચારશીલ હતા. દરેકની વાત સાંભળીને તેણે વિચાર્યું— આ બિચારાએ કોઈ અપરાધ જાણી જોઈને કર્યો નથી. તેને દયા આવી એટલે ચતુરાઈથી ફેસલો કરવાનો નિર્ણય કર્યો. સર્વપ્રથમ બળદના માલિકને બોલાવ્યો. તેને રાજાએ કહું— ભાઈ! તમારે જો બળદો જોઈતા હોય તો પહેલા તમારી આંખો કાઢીને પુષ્યહીનને આપી દો કેમ કે તેણે તમારા વાડામાં બળદો મૂક્યાં એ તમે તમારી આંખોથી જોયા હતા.

ત્યારબાદ રાજાએ ઘોડેસવારને બોલાવીને કહું— જો તમારે ઘોડો જોઈતો હોય તો પહેલા તમારી જીભ કાપીને ગુન્હેગારને આપી દો કેમ કે તમારી જીભ દોષિત છે. તમારી જીભે જ ઘોડાને લાકડીના પ્રહાર કરવાનું ગુન્હેગારને કહું હતું. આને દંડ મળો અને તમારી જીભ બચી જાય એ ન્યાયસંગત નથી. માટે તમે પણ પહેલા તમારી જીભ એને આપી દો પછી તેની પાસેથી હું ઘોડો અપાવીશ.

ત્યાર બાદ નટ લોકોને બોલાવ્યાં. રાજાએ કહું— આ દીન વ્યક્તિ પાસે છે શું કે હું તમને અપાવું? જો તમારે બદલો લેવો જ હોય તો આ ગુન્હેગારને એ વૃક્ષની નીચે સુવડાવી દો અને તમારા નવા બનેલા સરદારને કહો કે તે પણ આ માણસની જેમ ગળામાં ફસો નાંખીને તે ડાળી પર લટકી જાય અને આ માણસની ઉપર પડી જાય.

રાજાનો ફેસલો સાંભળીને ત્રણે ય અભિયોગી(ફરિયાદી) મૌન રહીને ત્યાંથી ચાલતા થઈ ગયા. રાજાની વૈનયિકી બુદ્ધિએ તે અભાગી વ્યક્તિના પ્રાણ બચાવી લીધા. આ પ્રકારે આ પંદર દષ્ટાંતો વૈનયિકી બુદ્ધિ માટે વર્ણવેલ છે.

કર્મજી બુદ્ધિ :-

૮ ઉવઓગદિદૃસારા કમ્મપસંગપરિઘોલણવિસાલા ।
સાહુકકારફલવર્ઝ કમ્મસમુત્થા હવઙ બુદ્ધી ॥

હેરણિણએ કરિસય, કોલિય ડોવે ય મુત્તિ ઘય પવએ ।
તુણાગ વઙ્ગુર્ઝ ય, પૂર્યિ ઘડ ચિત્તકારે ય ॥

શાલાર્થ :- ઉવઓગ = ઉપયોગથી, દિદૃસારા = પરિણામને દેખનાર, કમ્મપસંગ = કાર્યના અભ્યાસથી, પરિઘોલણ = ચિંતનથી, વિસાલા = વિશાળ, સાહુકકાર = સાધુવાદ, સુંદર, સફળ, ફલવર્ઝ = ફળ દેનારી, કમ્મસમુત્થા = કાર્ય કરવાથી ઉત્પત્તિ.

ભાવાર્થ :- ઉપયોગથી જેનો સાર-પરમાર્થ જાણી શકાય છે, અભ્યાસ અને વિચારથી જે વિસ્તૃત બને છે અને જેનાથી શ્રેષ્ઠ પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે અથવા પ્રશંસા પ્રાપ્ત થાય છે તે કર્મજી બુદ્ધિ કહેવાય છે. કાર્ય

કરતાં કરતાં ઉત્પત્ત થયેલી બુદ્ધિના ઉદાહરણ આ પ્રકારે છે.

(૧) સુવર્ણકાર (૨) ખેડૂત (૩) વણકર (૪) દર્વીકાર (૫) મોતી (૬) ધી (૭) નટ (૮) દરજ
(૯) સુથાર (૧૦) કંદોઈ (૧૧) ઘડો (૧૨) ચિત્રકાર. આ બાર કર્મજી બુદ્ધિના દાખાંતો છે.

વિવેચન :-

(૧) સુવર્ણકાર :- સુવર્ણકાર એવો કુશળ કલાકાર હતો કે પોતાના કાર્યના જ્ઞાનથી ઘોર અંધકારમાં પણ હાથના સ્પર્શથી જ સોનું અને ચાંદીની પરીક્ષા બહુ જ સરસ રીતે કરી શકતો હતો.

(૨) કર્ષક :- ખેડૂત. એક ચોર કોઈ વણિકના ઘરે ચોરી કરવા ગયો. ત્યાં તેણે દીવાલમાં એક બાકોસં પાડ્યું. તેમાં કમળની આકૃતિ બની ગઈ. પ્રાતઃકાળે જ્યારે લોકોએ તે બાકોરાની કળાકૃતિ જોઈ ત્યારે ચોરી કેટલી થઈ એ વાત ભૂલીને તેઓ ચોરની કળાકૃતિની પ્રશંસા કરવા લાગ્યાં. એ જનસમૂહમાં ચોર પણ છૂપા વેષમાં હતો. તે પોતાની ચતુરાઈની પ્રશંસા સાંભળીને ખુશ થઈ રહ્યો હતો. એક ખેડૂત પણ ત્યાં હતો. તેણે પ્રશંસા કરવાને બદલે કહું— ભાઈઓ ! એની આટલી પ્રશંસા ? અને એમાં અચંભાની શું વાત છે ? પોતાના કામમાં દરેક વ્યક્તિ કુશળ હોય છે.

ખેડૂતની વાત સાંભળીને ચોરને બહુ કોધ આવ્યો. એક દિવસ તે છરી લઈને ખેડૂતને મારવા માટે તેના ખેતરમાં ગયો. જ્યારે છરી લઈને ખેડૂતની તરફ ગયો ત્યારે પાછળા પાછળા હટતા ખેડૂતે કહું— તમે કોણ છો ? મને શા માટે મારવા ઈચ્છા છો ? ચોરે કહું— તે તે દિવસે મેં બનાવેલા બાકોરાની પ્રશંસા કેમી કરી ન હતી ?

ખેડૂત સમજી ગયો કે આ તે જ ચોર છે. ખેડૂતે કહું મેં તમારી બૂરાઈ તો નથી કરીને ? એમ જ કહું હતુંને કે જે માણસ જે કાર્ય કરતો હોય, તેમાં પોતાના અભ્યાસના કારણે કુશળ જ હોય છે ? જો તમને વિશ્વાસ ન હોય તો હું તને મારી કળા દેખાડીને વિશ્વસ્ત બનાવી દઉં. જુઓ મારા હાથમાં મગના આ દાણા છે. તમે કહો તો હું આ બધાને એક સાથે અધોમુખ, ઉદ્ઘર્મુખ અથવા પડખે ફેંકી શકું છું.

ચોર તેની વાત સાંભળીને ચક્કિત થઈ ગયો. તેને ખેડૂતની વાત પર વિશ્વાસ ન આવ્યો. તો પણ ખેડૂતની ચાલાકી જોવા માટે ચોરે કહું— તું આ બધા મગના દાણાને ઉંધા પાડીને મને બતાવ.

ખેડૂતે તે જ વખતે પૃથ્વી પર એક ચાદર બિધાવી દીદી અને મગના બધા દાણાને એવી ચાલાકીથી એ ચાદર પર ફેંક્યા કે બધા દાણા અધોમુખ એટલે ઉંધા જ પડ્યાં. ચોરે ધ્યાન દઈને દરેક દાણાની તપાસ કરી તો ખરેખર બધા દાણા ઉંધા જ પડ્યા હતા. એ જોઈને ચોરે કહું— ભાઈ ! તું તારા કાર્યમાં મારાથી પણ કુશળ છો. એમ કહીને વારંવાર તેની પ્રશંસા કરી. ચોર જતાં જતાં એટલું કહેતો ગયો કે જો તારા મગ ઉંધા ન પડ્યા હોત તો હું તને ચોક્કસ મારી નાખત. આ કર્ષક અને તસ્કર બજેની કર્મજી બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે.

(૩) કैલિક :- એક ગામમાં એક વણકર રહેતો હતો. તે પોતાના હાથમાં સૂતરના દોરાઓને લઈને

ચોકસાઈપૂર્વક બતાવી શકતો હતો કે આટલી સંખ્યાના સૂતરના ફાળકાથી આ વસ્ત્ર તૈયાર થઈ જશે. આ વણકરની કર્મજા બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે.

(૪) ડોવ :- કડછી— એક સૂથાર અનુમાનથી જ કહી દેતો કે આ કડછીમાં આટલી માત્રામાં વસ્તુ સમાય શકશે. તેને કર્મજા બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી.

(૫) મોતી :- સિદ્ધહસ્ત મણિકાર મોતીઓને એવી રીતે યત્નાપૂર્વક ઉછાળતો કે નીચે રાખેલા સૂવરના વાળમાં જઈને પરોવાઈ જતા. આ સિદ્ધહસ્ત મણિકારની કર્મજા બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે.

(૬) ઘૃત :- કોઈ કોઈ ધીના વ્યાપારી પણ એટલા કુશળ હોય છે કે તેઓ ગાડામાં અથવા રથમાં બેઠા જ નીચે રહેલ કુંડીમાં એક ટીપું પણ ઢોળાયા વગર ધી ભરી શકે છે. આ તેની કર્મજા બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે.

(૭) પ્લવક(નટ) :- નટ લોકોની ચતુરાઈ જગ પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ દોરી પર અદ્ધર ચડીને અનેક પ્રકારના ખેલ કરે છે, તોપણ નીચે પડતા નથી. એ નટ લોકોની કર્મજા બુદ્ધિની ચતુરાઈ છે.

(૮) તુણ્ણક(દરજી) :- કુશળ દરજી કપડાની એવી સફાઈથી સિલાઈ કરે છે કે તેણે કઈ જગ્યાએ સિલાઈ કરી છે એ પણ દેખાવા ન હે. આ દરજીની કર્મજા બુદ્ધિની ચતુરાઈ છે.

(૯) વહુઇ :- સૂથાર લાકડા પર સુંદર કોતરણી કરી શકે છે. તેમજ તેની ઉપર લિન્ન લિન્ન પ્રકારની સુંદર આકૃતિ બનાવી શકે છે. જાણો કે તે સઞ્ચલ આકૃતિ ન હોય ? તેવી લાગે છે. તેઓ પોતાની કળામાં એવા પ્રવીષા હોય છે. અમુક મકાન, રથ, આદિમાં કેટલું લાકડું જોઈશે તે ગણતરી કર્યા વગર બતાવી શકે છે. એ તેની કર્મજા બુદ્ધિની કળા છે.

(૧૦) આપૂર્ણિક :- ચતુર કંદોઈ વિવિધ પ્રકારની મીઠાઈઓ બનાવે છે. તેને માણ્યા વિના જ કેટલી ચીજ કેટલા વજનની જોઈએ તેનું અનુમાન કરી લે છે. કોઈ કોઈ પુરુષ પોતાની કળામાં એટલા પ્રસિદ્ધ થઈ જાય છે કે દૂર-દૂરના દેશો સુધી તેની કીર્તિ ફેલાય જાય છે. એ તેની કર્મજા બુદ્ધિની કળા છે.

(૧૧) ઘટ :- કુંભકારો ઘડો બનાવવામાં એટલા ચતુર હોય છે કે ચાલતા ચાકડા પર જલ્દી જલ્દી રાખવા માટે માટીનો પિંડ એટલો જ લે છે કે જેનાથી ઘડો બરાબર બની જાય છે. આ તેની કર્મજા બુદ્ધિની કળા છે.

(૧૨) ચિત્રકાર :- કુશળ ચિત્રકાર પોતાની કળાથી કૂલ, પાંડા, જાડ, નદી, ઝરણા, મૂર્તિ આદિના એવા ચિત્રો બનાવી આપે છે કે તેમાં અસલી, નકલીનો ભેદ કરવો કઠિન થઈ પડે છે. તે પણ, પક્ષી, દેવ અથવા માનવના જીવંત ચિત્રો બનાવે છે અને કોઈ, ભય, હાસ્ય તથા ધૂણા આદિના ભાવો તેના ચહેરા પર એવા અંકિત કરે છે કે જોનાર થંભી જાય છે.

ઉપરના બારે ઉદાહરણ કાર્ય કરતાં, તેના અભ્યાસથી ઉત્પત્ત થયેલ કર્મજા બુદ્ધિના છે. આવી બુદ્ધિ માનવને પોતાના વ્યવસાય કાર્યમાં દક્ષ બનાવે છે.

પારિણામિકીબુદ્ધિ :-

૯

અણુમાણ-હેત-દિદુંતસાહિઆ, વય-વિવાગ-પરિણામા ।
હિય-ણિસ્સેયસ ફલવર્ઝ, બુદ્ધી પરિણામિયા ણામ ॥

શાસ્ત્રાર્થ :- અણુમાણ = અનુમાન, હેત = હેતુ, દિદુંત = દખાંતથી, સાહિઆ = કાર્યને સિદ્ધ કરનારી, વય = ઉભર, વિવાગ = વિપાકના, પરિણામા = પરિણામવાળી, હિય = આત્મહિત, ણિસ્સેયસ = મોક્ષ, ફલવર્ઝ = ફળ દેનારી, પરિણામિયા = પારિણામિકી.

ભાવાર્થ :- અનુમાન, હેતુ અને દખાંતથી કાર્યને સિદ્ધ કરનારી, ઉભર પરિપક્વ થવા પર પ્રાપ્ત થનારી આત્મહિતકારી તથા મોક્ષ ફળને પ્રદાન કરનારી બુદ્ધિ પારિણામિકી બુદ્ધિ કહેવાય છે.

૧૦

અભએ સિદ્ધી કુમારે, દેવી ઉદિયોદએ હવઙ્સ રાયા ।
સાહૂ ય ણંદિસેણે, ધણદત્તે સાવગ અમચ્ચે ॥

ખમએ અમચ્ચુપુત્તે ચાણકંકે ચેવ થૂલભદે ય ।
ણાસિક્ક સુંદરીણંદે, વઝરે પરિણામ બુદ્ધીએ ॥

ચલણાહણ આમંડે, મણી ય સપ્પે ય ખગિગથૂભિંદે ।
પરિણામિય-બુદ્ધીએ, એવમાઈ ઉદાહરણા ॥

સે તં અસ્પુયણિસ્સયં ।

ભાવાર્થ :- (૧) અભયકુમાર (૨) શેઠ (૩) કુમાર (૪) ટેવી (૫) ઉદિતોદય રાજા (૬) સાધુ અને નંદિષેણ (૭) ધનદત્ત (૮) શ્રાવક (૯) અમાત્ય (૧૦) ક્ષપક (૧૧) અમાત્યપુત્ર (૧૨) ચાણકય (૧૩) સ્થૂલિભદ્ર (૧૪) નાસિકના સુંદરીનંદ (૧૫) વજસ્વામી (૧૬) ચરણાહત (૧૭) આંબળા (૧૮) મણિ (૧૯) સર્પ (૨૦) ગેંડા (૨૧) સ્તૂપ-ભેદન ઈત્યાદિ પારિણામિકીબુદ્ધિના ઉદાહરણ છે. આ રીતે અશુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનનું વર્ણન પૂર્ણ થયું.

(૧) અભયકુમાર :- માલવદેશમાં ઉજ્જયિની નામની નગરી હતી. ત્યાં ચંદ્રપ્રધોતન રાજા રાજ્ય કરતા હતા. એક વાર તેણે પોતાના સાહુભાઈ રાજગૃહના રાજા શ્રેણિકને દૂત દ્વારા કહેવડાવ્યું કે— જો તમે તમારું અને તમારા રાજ્યનું ભલું ઈચ્છતા હો તો અનુપમ વંકચૂડ હાર, સેચનક હાથી, અભયકુમાર પુત્ર અને રાણી ચેલણાને વિલંબ કર્યા વગર મારી પાસે મોકલી દો.

દૂત દ્વારા ચંદ્રપ્રધોતનનો આ સંદેશ સાંભળીને શ્રેણિક રાજા કોધથી ધમધમાયમાન બન્યા. તેમણે દૂતને કહું— દૂત અવધ્ય હોય છે માટે તમને હું છોડી દઉં છું. તમે તમારા રાજાને જઈને કહેજો કે— જો તમે

તમારી કુશળતા ઈચ્છતા હો તો અગ્નિરથ, અનિલગિરિ હસ્તી, વજજંઘ દૂત અને શિવાદેવી રાણી એ ચારેયને મારી પાસે શીદ્રાતિશીદ્ર મોકલી હો.

મહારાજા શ્રેષ્ઠિકની આજા દૂતે ચંદ્રપ્રદ્યોતન રાજાને કહી સંભળાવી. તેની વાત સાંભળીને રાજાને બહુ કોધ આવ્યો અને પોતાના અપમાનનો બદલો લેવા માટે રાજગૃહ પર મોટી સેના લઈને ચડાઈ કરી અને રાજગૃહને ચારે બાજુથી ધેરી લીધું. શ્રેષ્ઠિક રાજાએ પણ યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી લીધી હતી. સેના સુસજીજીત થઈ ગઈ. યુદ્ધની તૈયારી જોઈને તેનો પુત્ર અભયકુમાર પિતાજી પાસે આવ્યો અને કહું— મહારાજ ! હમણા આપ યુદ્ધ કરવાની આજા આપશો નહીં. હું કંઈક એવો ઉપાય કરીશ કે 'સાપ પણ મરે નહીં અને લાકડી પણ ભાંગે નહીં અર્થાત્ મારા માસા ચંદ્રપ્રદ્યોતન સ્વયં ભાગી જશે અને આપણી સેના પણ નષ્ટ થશે નહીં. રાજા શ્રેષ્ઠિકને પોતાના પુત્ર પર વિશ્વાસ હતો તેથી તેમણે અભયકુમારની વાત માન્ય રાખી.

આ બાજુ રાત્રિના જ અભયકુમાર પુષ્ટ ધન લઈને નગરમાંથી બહાર ગયો અને ચંદ્રપ્રદ્યોતને જ્યાં પડાવ નાંખ્યો હતો તેની પાછળની ભૂમિમાં એક ઊંડો ખાડો ખોઢીને તેમાં બધું ધન દાટી દીધું. ત્યાર પછી તે રાજા ચંદ્રપ્રદ્યોતનની પાસે ગયો. ત્યાં જઈને તેણે કહું— માસા ! આપ અને મારા પિતાજી બસે મારા માટે આદરણીય છો એટલે હું આપના હિતની એક વાત કરવા ઈચ્છું છું. આપ અંધારામાં રહી જાવ, એવું હું ઈચ્છતો નથી. રાજા ચંદ્રપ્રદ્યોતને ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું— વત્સ ! શું વાત છે તે મને શીદ્ર કહે. અભયકુમારે કહું— મારા પિતાજીએ આપના શ્રેષ્ઠ સેનાવિપતિઓ અને અવિકારીઓને લાંચ-રૂશવત આપી પોતાના વશમાં કરી લીધા છે. તેઓ પ્રાતઃકાળ થતાં જ આપને બંધી બનાવીને પિતાજીની પાસે લઈ જશે. જો આપને વિશ્વાસ ન આવે તો તેઓની પાસે આવેલું ધન આપના પડાવની બાજુના ભાગમાં જ દાટેલું છે. જો આપને જોવું હોય તો દેખાડું ? આમ કહીને અભયકુમાર ચંદ્રપ્રદ્યોતનને પોતાની સાથે લઈ ગયો અને પોતે દાટેલું ધન ખોઢીને તેને દેખાડ્યું. એ જોઈને રાજાને વિશ્વાસ આવી ગયો અને તે શીદ્રતાથી રાતોરાત ઘોડા પર બેસીને ઉજજયિની તરફ પાછો ફર્યો.

પ્રાતઃકાળ થતાં જ જ્યારે સેનાવિપતિ અને મુખ્યાવિકારીઓને આ વાતની જાણ થઈ કે રાજા ભાગીને ત્યાંથી ઉજજયિની ચાલ્યા ગયા ત્યારે તેઓને આશ્ર્ય થયું કે રાજા શા માટે ચાલ્યા ગયા હશે ? "નાયક વિના સેના લડી ન શકે" વર વગરની જાનની જેમ સેના ત્યાં શું કરે. તેઓ બધું સમેટીને ઉજજયિની આવી ગયા. ત્યાં આવ્યા પછી તેઓ જ્યારે રાજાને મળવા ગયાં ત્યારે રાજાએ કહું— આવા દગાબાજ લોકોને હું મળવા માંગતો નથી. બહુ જ પ્રાર્થના કરવા પર અને દયનીયતા પ્રદર્શિત કરવા પર રાજા તેઓને મળ્યાં. તમો તેની લાલચમાં શા માટે લપેટાયા ? રાજાએ તેઓને ખૂબ જ ઠપકો દીધો. બિચારા પદાવિકારીઓ આશ્ર્યમાં પડી ગયા. લાંચ કેવી ને વાત કેવી. આપણે કાંઈ જાણતા નથી. અંતમાં વિનમ્રભાવે એક સેવકે કહું— દેવ ! વર્ષાથી અમે આપનું નમક ખાઈએ છીએ. ભલા, અમે આપની સાથે આ પ્રકારે કપટ કરી શકીએ ખરા ? આ ચાલબાજ અભયકુમારની જ છે. તેણે જ આપણી સાથે કપટ કર્યું છે. તેણે જ આપને ભૂલ ભૂલવણીમાં નાંખીને તેના પિતાનું અને રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું છે.

ચંદ્રપ્રધોતનને તેમના સેવકોની વાત સમજાઈ ગઈ. તેને અભયકુમાર પર બહુ કોધ આવ્યો. તેણે નગરમાં ઢંઢેરો પિટાવ્યો કે જે કોઈ માણસ અભયકુમારને પકડીને મારી પાસે લઈ આવશે તેને બહુમૂલ્ય પુરસ્કાર આપવામાં આવશે.

નગરમાં ઘોષણા તો થઈ પરંતુ બિલાડીના ગળામાં ઘંટી બાંધવા જાય કોડા ? રાજાના મંત્રીઓ, સેનાપતિઓ આદિથી લઈને સાધારણ વ્યક્તિ સુધી દરેકને આ વાત પહોંચાડી પણ કોઈની હિંમત ચાલી નહીં. અંતે એક વેશયાએ આ કાર્ય કરવાની હામ ભરી. તે રાજગૃહ ગઈ. ત્યાં જઈને આદર્શ શ્રાવિકા જેવી ધર્મ કરણી કરવા લાગી. ક્યારેક ક્યારેક તે અભયકુમારને પણ મળતી. થોડો સમય વીત્યા બાદ તે પાખંડી શ્રાવિકાએ એક દિવસ અભયકુમારને પોતાને ત્યાં ભોજન કરવા નિમંત્રણ મોકલ્યું. શ્રાવિકા સમજીને અભયકુમારે નોતરું સ્વીકારી લીધું. વેશયાએ ખાવાલાયક દરેક વસ્તુઓમાં નશો ચડે એવો પદાર્થ નાંખ્યો હતો. તે વસ્તુને આરોગતાં આરોગતાં જ અભયકુમાર મૂર્ચિંઠ થઈ ગયો. ગણિકા આ પળની જ રાહ જોઈ રહી હતી. તેણીએ વિલંબ કર્યા વગર અભયકુમારને પોતાના રથમાં નાંખીને, ઉજજયિની જઈને ચંદ્રપ્રધોત રાજાને સોંપી દીધો. અભયકુમારને જોઈને રાજા હર્ષિત થયો. અભયકુમાર જ્યારે હોશમાં આવ્યો ત્યારે વંગમાં પરિહાસપૂર્વક રાજાએ કહું— કેમ બેટા ! કપટનું ફળ મળી ગયુંને ?

અભયકુમારે જરા પણ ગભરાયા વગર નિર્ભયતાપૂર્વક કહું— માસા ! આપે તો મને બેહોશીમાં રથમાં નાંખીને અહીં મંગાવ્યો છે પરંતુ હું તો આપને હોશપૂર્વક રથમાં બેસાડીને જૂતાનો માર મારતો મારતો રાજગૃહમાં લઈ જઈશ. રાજાએ અભયકુમારની વાતને ઉપહાસ સમજીને ટાળી નાંખી અને અભયકુમારને ત્યાં જ રાખી લીધો. પરંતુ અભયકુમારે બદલો લેવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. તે તકની રાહ જોતો હતો.

થોડા દિવસ વ્યતીત થવા પર અભયકુમારે એક યોજના બનાવી. યોજના અનુસાર એક એવી વ્યક્તિની ખોજ કરી કે જેનો અવાજ બિલકુલ ચંદ્રપ્રધોતન રાજા જેવો જ હતો. એવી ગરીબ વ્યક્તિને બહુ મોટા ઈનામની લાલચ આપીને પોતાની પાસે રાખી લીધો અને પોતાની યોજના તે માણસને અભયકુમારે સમજાવી દીધી.

એક દિવસ એ ગરીબ માણસને અભયકુમારે રથમાં બેસાડ્યો અને નગરના મધ્યભાગમાં તેનાં મસ્તક પર જૂતાનો માર મારતો મારતો અભયકુમાર નીકળ્યો. જૂતાનો માર ખાનાર બૂમાબૂમ કરતો હતો કે અભયકુમાર મને જૂતાથી મારે છે માટે મને બચાવો..બચાવો.. પોતાના રાજા જેવો અવાજ સાંભળીને લોકો દોડીને પેલા માણસને છોડાવવા માટે ત્યાં આવ્યા. તેઓને જોઈને જૂતા મારનાર અને જૂતા ખાનાર બસ્તે ખડખડાત હસી પડ્યા. અભયકુમારનો બેલ જોઈને લોકો ચૂપચાપ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. અભયકુમારે નિરંતર પાંચ દિવસ સુધી આ પ્રક્રિયા કરી, તેથી ત્યાર પછી બજારના લોકો કુમારની આ કીડા સમજીને હસતા હતા પરંતુ કોઈ પણ માણસ તેને છોડાવવા માટે જતા નહીં.

ઇછા દિવસે મોકો જોઈને અભયકુમારે રાજ ચંદ્રપ્રધોતનને બાંધી લીધા અને બળપૂર્વક રથમાં બેસાડીને તેના મસ્તક પર જૂતા મારતો મારતો તે મધ્ય બજારથી નીકળ્યો. રાજા બૂમાબૂમ કરવા લાગ્યો

છે— “અરે ! દોડો ! દોડો ! પકડો ! અભયકુમાર મને જૂતા મારતો મારતો લઈ જાય છે.” લોકોએ જોયું પણ પ્રતિદિનની જેમ અભયકુમારનું મનોરંજન સમજાને હસતા હતા. કોઈ પણ રાજાને છોડાવવા ન ગયા. એ રીતે નગરની બહાર નીકળીને અભયકુમારે પવનવેગે રથને દોડાવ્યો. રાજગૃહ આવીને જ થંભાવ્યો. યથાસમયે તે પોતાના પિતાની સમક્ષ ચંદ્રપ્રદ્યોતનને ઉપસ્થિત કર્યો. ચંદ્રપ્રદ્યોતન અભયકુમારના ચાતુર્યથી માર ખાઈને અત્યંત લજીજત થયો. લજીજત વદને તે શ્રેણિકરાજાના પગમાં પડ્યો અને પોતે કરેલા અપરાધની તેણે ક્ષમા માગી. રાજ શ્રેણિકે તે જ ક્ષણે ચંદ્રપ્રદ્યોતનને ક્ષમા આપી, પછી રાજસી સન્માન પ્રદાન કરીને ફરી ઉજ્જયિનીમાં પહોંચાડી દીધો. ત્યાં તે પોતાનું રાજ્ય ન્યાયપૂર્વક કરવા લાગ્યો. રાજગૃહનગરના લોકોએ અભયકુમારની મુક્ત કંઠ પ્રશંસા કરી. આ અભયકુમારની પારિણામિકી બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે.

(૨) શેઠ :- એક શેઠની પત્ની દુરાચારીણી હતી. પત્નીના અનાચારથી દુઃખિત થઈને તેણે પ્રવર્જયા ગ્રહણ કરવાની ભાવના પ્રગટ કરી. પોતાના પુત્રને કુટુંબનો ભાર સૌંધીને શેઠ દીક્ષિત બની ગયા. સંયમ ગ્રહણ કરીને મુનિ ત્યાંથી વિહાર કરી ગયા. ત્યારબાદ જનતાએ શેઠના પુત્રને તે નગરનો રાજ બનાવી દીધો. તે બરાબર રાજ્યનું પાલન કરતો હતો. કેટલાક સમય પછી મુનિ વિહાર કરતાં કરતાં એ જ નગરમાં આવ્યા. રાજાની પ્રાર્થના તથા વિનંતીને માન આપીને મુનિએ ત્યાં ચાતુર્માસ કર્યું. મુનિના ઉપદેશથી જનતા બહુ જ પ્રભાવિત થઈ. શાસનની રૂડી પ્રભાવના શાસન વિરોધીઓ સહન કરી શક્યા નહીં. તેઓએ એક ઘડ્યંત્રની રચના કરી. જ્યારે ચાતુર્માસ કાળ સમાપ્ત થયો ત્યારે મુનિએ વિહાર કરવાની તૈયારી કરી. ત્યારે વિરોધીઓ દ્વારા શિખડાવવામાં આવેલી એક ગર્ભવતી દાસી, મુનિની પાસે આવીને કહેવા લાગી— મુનિરાજ ! આપ વિહાર કરીને ક્યાં જશો ? હું નિકટના ભવિષ્યમાં તમારા બાળકની મા બનવાની છું અને તમે મને છોડીને અન્યત્ર જઈ રહ્યાં છો તો પાછળથી મારું શું થશે ?

મુનિ વિચારવા લાગ્યા— હું સર્વથા નિષ્કલંક છું પણ આ સમયમાં જો હું વિહાર કરીને જઈશ તો શાસનની અપકીર્તિ થશે અને ધર્મની હાનિ થશે. મુનિ એક શક્તિ સંપત્ત સાધક હતા. દાસીની ખોટી વાત સાંભળીને તેનું નિવારણ કરવા માટે મુનિએ તરત જ કહ્યું— જો આ ગર્ભ મારો હશે તો પ્રસવ સ્વાભાવિક થશે, અન્યથા તે તારું પેટ ફાડીને નીકળશે.

દાસી આસત્ર પ્રસવા હતી પરંતુ મુનિ પર જૂદુ કલંક લગાડવાથી પ્રસવ થતો ન હતો. અસહી વેદના થવા લાગી. પછી તેને મુનિની સમક્ષ લઈ ગયા. ત્યાં જઈને દાસીએ કહ્યું— મહારાજ ! મને બચાવો. આપના વિરોધીઓના કહેવાથી મેં તમારા પર જૂદુ કલંક ચડાવ્યું હતું. સભા સમક્ષ દાસીએ કહ્યું— મહારાજ ! કૃપા કરીને મને આ સંકટથી મુક્ત કરો.

મુનિના હૃદયમાં લેશ માત્ર કષાય ન હતો. તે ક્ષમાના સાગર હતા. તરત જ તેમણે દાસીને ક્ષમા આપી. દાસીનો પ્રસવ કુશળતાપૂર્વક થઈ ગયો. વિરોધીઓ મુનિનો પ્રભાવ જોઈને બોલતા બંધ થઈ ગયાં. મુનિરાજનો યશ ચારે ય બાજુ ફેલાઈ ગયો. આ મુનિરાજની પારિણામિકી બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે.

(૩) કુમાર :- એક રાજકુમાર હતો. તેને બાલ્યકાળથી જ લાડુ બહુ પ્રિય હતા. ઉમરલાયક થતાં તેના

લગ્ન થયા. એક વખત કોઈ ઉત્સવનો પ્રસંગ આવ્યો. ઉત્સવના દિવસે રાજકુમારે સ્વાહિષ્ટ પકવાન, લાડુ આદિ ઉત્તમ પ્રકારના મિષ્ટાનો કરાવ્યા. પોતાના સાથીઓ સાથે આનંદમાં આવીને રાજકુમારે ખૂબ જ ખાલ્યું. તેનું પરિણામ ખરાબ આવ્યું. અજ્ઞાતાના કારણે તેના શરીરમાંથી દુર્ગંધ આવવા લાગી તેથી તે બહુ દુઃખી થઈ ગયો.

રાજકુમાર વિચારવા લાગ્યો— અહો ! આટલા સુંદર અને સ્વાહિષ્ટ ભક્ષ્ય પદાર્થ શરીરના સંસર્ગ માત્રથી દુર્ગંધમય બની જાય ? ખરેખર આ શરીર અશુચિ પદાર્થથી બનેલ છે. તેના સંસર્ગમાં આવનાર પ્રત્યેક પદાર્થ ખરાબ થઈ જાય છે. માટે ઘિકકાર છે આ શરીરને, જેના માટે મનુષ્ય પાપનું આચરણ કરે છે. આ રીતે અશુચિ ભાવનાનું અનુસરણ કરતાં કરતાં તેના અધ્યવસાયો ઉત્તરોત્તર શુભ, શુભતર થતા ગયા અને એક અંતર્મુહૂર્તમાં તેને કેવળજ્ઞાન ઉત્પત્ત થઈ ગયું. આ રાજકુમારની પારિણામિકી બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે.

(૪) **દેવી :-** ઘણાં વર્ષો પહેલાની એક વાત છે. એ સમયે પૂર્ણભક્ત નામનું એક નગર હતું. ત્યાં પુષ્પકેતુ નામના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેને પુષ્પાવતી નામની રાણી હતી. રાજાને એક દીકરો અને એક દીકરી હતા. દીકરાનું નામ પુષ્પચૂલા હતું અને દીકરીનું નામ પુષ્પચૂલા હતું. ભાઈ બહેનનો પરસપર અત્યંત સ્નેહ હતો. બસે યુવાન થયાં ત્યારે તેની માતાનો સ્વર્ગવાસ થયો. દેવલોકમાં તેણી પુષ્પવતી નામની દેવીરૂપે ઉત્પત્ત થઈ.

પુષ્પવતીએ દેવીના ભવમાં અવવિજ્ઞાનથી પોતાનો પૂર્વભવ જોયો. પોતાના પરિવારને પણ જોયો. તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે મારી પુત્રી પુષ્પચૂલા આત્મકલ્યાણના પથને ભૂલી ન જાય તે માટે તેને પ્રતિબોધ દેવો જોઈએ. એમ વિચારીને પુષ્પવતી દેવીએ પોતાની પૂર્વભવની પુત્રી પુષ્પચૂલાને રાત્રિમાં નરક અને સ્વર્ગનું સ્વખન દેખાડ્યું. સ્વખન જોઈને પુષ્પચૂલાને વૈરાગ્ય ઉત્પત્ત થયો. સંસારી જંઝટને છોડીને તેણે સંયમ ગ્રહણ કર્યો. તપ, સંયમ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન આદિની સાથે તે અન્ય સાધીઓની વૈયાવચ્યમાં પણ રસ લેતી હતી. આત્મભાવમાં રહેતાં રહેતાં ઘાતી કર્મનો ક્ષય કરીને તેણે કેવળજ્ઞાન અને કેવળજર્દન પ્રાપ્ત કર્યું. તે સાધીએ ઘણા વર્ષ સુધી દીક્ષા પર્યાયનું પાલન કરીને નિર્વાણ પદ પ્રાપ્ત કર્યું.

પુષ્પચૂલાને પ્રતિબોધ પમાડવો એ પુષ્પવતી દેવીની પારિણામિકી બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે.

(૫) **ઉદિતોદય :-** પુરિમતાલપુર નામના નગરમાં ઉદિતોદય નામના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. શ્રી કાંતા નામની તેને રૂપ યૌવન સંપત્ત રાણી હતી. બસે ધર્મિષ હતા એટલે બસેએ શ્રાવક-શ્રાવિકાના વ્રત ધારણ કર્યા હતા. આ રીતે તેઓ સુખપૂર્વક ધર્મમય જીવન વ્યતીત કરી રહ્યા હતા.

એકવાર અંત:પુરમાં એક પરિવ્રાજિકા આવી. તેણે રાણીને શુચિ ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો પરંતુ રાણીએ તેના તરફ ધ્યાન ન આવ્યું. પરિવ્રાજિકા પોતાનો અનાદર સમજીને ત્યાંથી કુપિત થઈને ચાલી ગઈ. રાણી દ્વારા પોતાના અપમાનનો બદલો લેવા માટે તેણીએ વારાણસીના રાજા ધર્મરૂપિની પાસે શ્રીકાંતા રાણીના રૂપ અને અનુપમ યૌવનની પ્રશંસા કરી. શ્રીકાંતાના રૂપની વાત સાંભળીને ધર્મરૂપિ

રાજાએ પુરિમતાલપુર પર ચઢાઈ કરી અને નગરની ચારે તરફ ઘેરો ઘાલ્યો.

રાત્રિના સમયે ઉદ્ઘિતોદય રાજાએ વિચાર્યું— જો હું યુદ્ધ કરીશ તો સંખ્યાબંધ માણસોનો સંહાર થશે માટે બીજો કોઈ ઉપાય કરવો જોઈએ. જનસંહાર અટકાવવા માટે રાજાએ વૈશ્રમણ દેવની આરાધના કરવા માટે અઠમતપ કર્યો. ત્રીજા દિવસે દેવ પ્રગટ થયો. રાજાએ દેવને પોતાની ઈચ્છા બતાવી. દેવે કહું— તથાસ્તુ. વૈશ્રમણ દેવે રાતોરાત પોતાની વૈકિય શક્તિથી સંપૂર્ણ નગરને અન્ય સ્થાન પર સંહરણ કરી દીધું. વારાણસીના રાજાએ બીજા દિવસે ત્યાં જોયું તો નગરને બદલે સાફ મેદાન દેખાયું. એ જોઈને તે પોતાના નગર તરફ પાછો ગયો. રાજા ઉદ્ઘિતોદયે પોતાની પારિણામિકી બુદ્ધિથી પોતાની અને જનતાની રક્ષા કરી.

(૬) સાધુ-ણંદિસેણ :— નંદિષેણ રાજગૃહના રાજા શ્રેણિકનો પુત્ર હતો. તે યુવાન થયો એટલે રાજાએ અનેક રાજકુમારીઓ સાથે તેનું પાણિગ્રહણ કરાયું. એ નવોઢાઓ પોતાના રૂપ અને યૌવનથી આપ્સરાઓને પણ પરાજિત કરતી હતી. નંદિષેણ તેની સાથે સાંસારિક સુખ ભોગવતાં સમય વ્યતીત કરતા હતા.

તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર સ્વામી રાજગૃહ નગરમાં પદ્ધાર્યા. મહાવીર પ્રભુના આગમનના સમાચાર શ્રેણિક મહારાજાને મળ્યા. ત્યારબાદ તે અંતઃપુર સહિત ભગવાનના દર્શન માટે ગયા. નંદિષેણ પણ એ સમાચાર સાંભળીને પોતાની પત્નીઓ સાથે દર્શનાર્થે ગયો. ઉપસ્થિત જનતાને ભગવાને ઉપદેશ આપ્યો. ઉપદેશ સાંભળીને નંદિષેણને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી તે રાજભવનમાં ગયો. ત્યાં જઈને માતાપિતા તથા દરેક પત્નીની અનુમતિ મેળવીને તેણે સંયમ અંગીકાર કર્યો. સંયમી બન્યા પછી શાન અભ્યાસમાં તલ્લીન બની ગયા. અત્યંત તીવ્ર બુદ્ધિના કારણે તેણે અલ્પકાળમાં જ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો.

નંદિષેણ મુનિના ઉપદેશથી અનેક ભવ્યાત્માઓ પ્રતિબોધિત થઈને સંયમ અંગીકાર કરતા હતા. ભગવાન મહાવીરની આશા લઈને પોતાના શિષ્ય પરિવાર સહિત નંદિષેણ મુનિએ રાજગૃહથી અન્યત્ર વિહાર શરૂ કર્યો. ઘણો સમય વ્યતીત થયા બાદ ગ્રામાનુગામ વિહાર કરતા કરતા એકવાર નંદિષેણ મુનિને શાનમાં જાણવા મળ્યું કે મારો એક શિષ્ય સંયમ પ્રત્યે અરુચિ રાખે છે અને ફરી સાંસારિક સુખ ભોગવવાની ઈચ્છા રાખે છે. તેને સંયમમાં સ્થિર કરવા માટે નંદિષેણ મુનિએ ફરી રાજગૃહ તરફ વિહાર કર્યો. નંદિષેણ મુનિના રાજગૃહ પદ્ધારવાના સમાચાર સાંભળીને મહારાજ શ્રેણિક પોતાના અંતઃપુર સહિત તેમજ નંદિષેણ કુમારની પત્નીઓને સાથે લઈને દર્શનાર્થે ગયા.

રાજા શ્રેણિકને, તેની રાણીઓને તથા પોતાના ગુરુ નંદિષેણની અનુપમ રૂપવતી પત્નીઓને જોઈને મુનિપણામાં શિથિલ થઈ ગયેલ સાધુએ વિચાર્યું કે— અરે ! મારા ગુરુએ તો અપ્સરાને શરમાવે એવી રૂપવતી સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરીને સંયમ ગ્રહણ કરેલ છે અને મન, વચન, કાયાથી સારી રીતે સંયમનું પાલન કરે છે અને હું વમન કરેલા વિષય ભોગોનું ફરી સેવન કરવા ઈચ્છાં છું. ધિક્કાર છે મને ! આ રીતે વિચિત્ર થયાનું મારે પ્રાયશ્ચિત કરવું જોઈએ. એવો વિચાર કરીને તે પુનઃ સંયમી જીવનમાં દઢ બની ગયા અને આત્મ કલ્યાણના માર્ગમાં અધિક તન્મયતાથી પ્રવૃત્ત થયા.

નંદિષેણ મુનિની પારિણામિકી બુદ્ધિના ઉપાય વડે શિથિલ થયેલા મુનિ સંયમમાં સ્થિર થયા.

(૭) ધનદત્ત :- ધનદત્તનું ઉદાહરણ શ્રી જ્ઞાતાધર્મકથા સૂત્રના અધારમા અધ્યયનમાં વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરેલ છે માટે ત્યાંથી જાણી લેવું. ધનદત્તનું ઉદાહરણ પારિણામિક બુદ્ધિ વિષે છે.

(૮) શ્રાવક :- એક ગામમાં એક ગૃહસ્થે પોતાના ગુરુ પાસે શ્રાવકના બાર વ્રત અંગીકાર કર્યા. તેઓ સ્વદાર સંતોષ વ્રતનું બરાબર પાલન કરતા હતા. ઘણા વર્ષો સુધી પોતાના વ્રતોનું પાલન કરતા રહ્યાં પરંતુ કર્મના ઉદ્યથી એક વાર તેણે પોતાની પત્નીની સખીને જોઈ. જોતાં જ તેમાં તે આસકત થયાં. આસક્તિના કારણે તે ચિંતિત રહેવા લાગ્યાં. લજજાવશ તે પોતાની ભાવના કોઈ પણ પ્રકારે પ્રગટ કરી શકતા ન હતાં. ચિંતાના કારણે તે દુબળા થવા લાગ્યાં, ત્યારે તેની પત્નીએ આગ્રહપૂર્વક પૂછ્યું— નાથ ! તમને શું થયું છે ? તમારું શરીર કેમ ઘસાતું જાય છે ? પત્નીએ પૂછ્યું એટલે પતિએ પોતાની ઈચ્છા પ્રગટ કરી.

વ્રતધારી પોતાના પતિની વાત સાંભળીને તેની સ્ત્રીએ વિચાર્યું— તેણે સ્વદાર સંતોષ વ્રત ગ્રહણ કર્યું છે છતાં મોહના કારણે એવી દુર્ભાવના ઉત્પન્ત થયેલ છે. જો આ રીતે કલુષિત વિચારોમાં તેમનું મૃત્યુ થશે તો અવશ્ય તેની દુર્ગતિ થશે માટે પતિના કુવિચાર દૂર થાય અને વ્રત પણ ન ભાગો એવો કોઈ ઉપાય શોધું. વિચારીને તેણીએ તેના પતિને કહ્યું— સ્વામી ! આપ નિશ્ચિત રહો. હું આપની ભાવનાને પૂર્ણ કરીશ. એ તો મારી સખી છે. મારી વાતને તે ટાળી નહિ શકે. એ આજે જ આપની સેવામાં ઉપસ્થિત થશે. એમ કહીને તેણી પોતાની સહેલી પાસે ગઈ.

સખીની સાથે વાર્તાલાપ કરીને તેણીએ કહ્યું— તારા દાગીના અને વસ્ત્ર મને આપ. તે મારે પહેરવા છે. તેની સખીએ વસ્ત્ર તથા આભૂષણો આપ્યાં. તે લઈને પોતાના ઘરે આવી. રાત્રિના તે શ્રાવકની પત્નીએ એ જ આભૂષણો અને એ જ વસ્ત્રો પહેર્યા. તૈયાર થઈને તે પોતાના પતિ પાસે ગઈ અને તેની ઈચ્છા પૂર્ણ કરી. બીજા દિવસે તેના પતિએ કહ્યું— મેં બહુ અનર્થ કરી નાંયો. મારા વ્રતનો મેં ભંગ કર્યો. તે બહુ જ પશ્ચાતાપ કરવા લાગ્યા. ત્યારે તેની પત્નીએ દરેક વાત સ્પષ્ટ કરીને કહ્યું— મેં તમારું વ્રત ભાંગવા દીધું નથી. શ્રાવક આ વાત સાંભળીને બહુ ખુશ થયા. પછી પોતાના ધર્મગુરુની પાસે જઈને આલોચના કરી પ્રાયશ્ચિત કરીને શુદ્ધિકરણ કર્યું. તેની સ્ત્રીએ પોતાના પતિના વ્રતની રક્ષા કરી, આ તે શ્રાવિકાની પારિણામિકી બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે.

(૯) અમાત્ય :- કાંપિલપુર નગરમાં બ્રહ્મ નામના રાજી રાજ્ય કરતા હતા. તેની રાણીનું નામ ચુલણી હતું. એક વાર સુખ શાયામાં પોઢેલી રાણીએ ચક્કવર્તીના જન્મ સૂચક એવા ચૌદ સ્વખા જોયાં. ત્યારબાદ સમય થવા પર રાણીએ એક પરમ પ્રતાપી સુકુમાર પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેનું નામ બ્રહ્મદત્ત રાખ્યું. બ્રહ્મદત્તના પિતા બ્રહ્મનો દેહાંત થયો ત્યારે બ્રહ્મદત્તનો હજુ બાલ્યકાળ જ હતો તેથી બ્રહ્મદત્ત ઊમરલાયક થાય ત્યાં સુધી રાજાના મિત્ર દીર્ଘપૂછને રાજગાદી પર બેસાડ્યો. દીર્ଘપૂછ ચરિત્રહીન હતો. તે વારંવાર અંત:પુરમાં આવ—જ કરતો હતો. જેના પારિણામે રાણીની સાથે તેનો અનુચ્ચિત સંબંધ થઈ ગયો. તેઓ બસે વૈષયિક સુખ ભોગવવા લાગ્યાં.

રાજા બ્રહ્મના મંત્રીનું નામ ધનુ હતું. તે રાજાનો હિતેષી હતો. રાજાના મૃત્યુ બાદ મંત્રી રાજકુમારની સર્વ પ્રકારે સાર-સંભાળ રાખતો હતો. બ્રહ્મદાત યુવાન થયો ત્યારે મંત્રીએ બ્રહ્મદાતને દીર્ઘપૃષ્ઠ મિત્ર અને રાણીના અનુચિત સંબંધ વિષયક વાત કરી. યુવા રાજકુમારને માતાના અનાચાર પ્રત્યે બહુ કોધ આવ્યો. રાજકુમારે માતાને સમજાવવા માટે એક ઉપાય શોધ્યો. એક વાર તે એક કાગડાને અને એક કોયલને લઈ આવ્યો અને તે અંતઃપુરમાં જઈને કહેવા લાગ્યો— આ પક્ષીઓની જેમ જે વર્ણશંકરપણું કરશે તેને હું ચોક્કસ દંડ આપીશ. રાણી પુત્રની વાત સાંભળીને ગભરાઈ ગઈ પણ દીર્ઘપૃષ્ઠ તેઝીને સમજાવી દીવી કે એ તો બાળક છે તેની વાત પર ધ્યાન દેવું નહીં.

એકવાર રાજકુમારે શ્રેષ્ઠ હાથણીની સાથે નિકૃષ્ટ હાથીને જોયો, જોઈને તેણે રાણી અને દીર્ઘપૃષ્ઠને વંગત્યાપામાં ધમકી આપી.

ત્રીજીવાર એક હંસી અને એક બગલાને લઈ આવ્યો અને અંતઃપુરમાં જઈને તેને મોટા અવાજે કહું— આ રાજ્યમાં જે કોઈ આની જેમ રમણ કરશે તેને હું મૃત્યુનો દંડ આપીશ.

ત્રણવાર આ રીતે રાજકુમારની ધમકી સાંભળીને દીર્ઘપૃષ્ઠ સાવધાન થઈ ગયો. તેણે રાણીને કહું— આ કુમાર જે કહી રહ્યો છે તે પ્રમાણે અવશ્ય દંડિત કરશે. નીતિ શાસ્ત્ર અનુસાર વિષવૃક્ષને વધવા દેવું જોઈએ નહીં. રાણીએ પણ તેની વાતનું સમર્થન કર્યું. રાણીએ કહું— એવો ઉપાય કરવો કે આપણું કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય અને લોકોમાં નિંદા પણ ન થાય. આ માટે તેમણે એક યોજના બનાવી કે સૌ પ્રથમ રાજકુમારના લગ્ન કરાવી દઈએ. કુમારને રહેવા માટે એક લાક્ષાગૃહ બનાવવું. લાક્ષાગૃહમાં કુમાર તેની પત્ની સાથે આનંદ વિનોદ કરતો હોય તે સમયે લાક્ષાગૃહમાં આગ લગાડી દેવી. "કામાંધ માણસ શું ન કરી શકે?" રાણી માતા હોવા છતાં પોતાના પુત્રની હત્યા કરવા માટે તૈયાર થઈ ગઈ.

રાજકુમારના લગ્ન રાજા પુષ્પચૂલની કન્યા સાથે ધામધૂમથી કર્યા. બીજુ સુંદર લાક્ષાગૃહ પણ બની ગયું. મંત્રી ધનુને દીર્ઘપૃષ્ઠ તથા રાણીના પદ્યંત્રની ખબર પડી ગઈ હતી. એક દિવસ તે દીર્ઘપૃષ્ઠની પાસે ગયો. ત્યાં જઈને તેણે કહું— "મહારાજ ! હવે હું વૃદ્ધ થઈ ગયો છું. હવે કામ કરવાની શક્તિ પણ રહી નથી માટે શેષ જીવન હું ભગવાનના ભજનમાં વ્યતીત કરવા ઈચ્છા છું. મારો પુત્ર વરધનું ઊભરલાયક તથા બુદ્ધિમાન બની ગયો છે માટે રાજ્યની સેવા હવે તે કરશે."

આ પ્રમાણે દીર્ઘપૃષ્ઠની આજા લઈને મંત્રી ધનુ ત્યાંથી રવાના થઈને ગંગાનદીના કિનારે એક દાન શાળા ખોલીને દાન દેવા લાગ્યાં પણ આ કાર્ય કરતાં કરતાં તેણે અતિ શીઘ્રતાથી એક સુરંગ ખોદાવી. ગંગાનદીથી એ સુરંગ ઠેઠ લાક્ષાગૃહ સુધી તૈયાર કરાવી. રાજકુમારના વિવાહ અને લાક્ષાગૃહનું નિર્માણ બન્ને તૈયાર થઈ ગયા. તેની સાથે સુરંગ પણ તૈયાર થઈ ગઈ હતી.

લગ્ન બાદ બ્રહ્મદાતકુમાર તથા નવવધૂને વરધનુની સાથે લાક્ષાગૃહમાં મોકલ્યાં અર્ધી રાત્રે અચાનક આગ લાગી અને લાક્ષાગૃહ પીગળવા લાગ્યો. એ જોઈને કુમારે ગભરાઈને વરધનુને પૂછ્યું— મિત્ર ! આ શું થઈ રહ્યું છે ? આગ કેવી રીતે લાગી ગઈ ? ત્યારે વરધનુંએ દીર્ઘપૃષ્ઠ અને રાણીના પદ્યંત્રની વાત

સંક્ષેપમાં કહી દીધી. માતાએ આપની હત્યાનો આ ઉપાય શોધ્યો છે, પણ આપ ગમ્ભરાતા નહીં. મારા પિતાજીએ આ લાક્ષાગૃહથી ગંગા નદીના કિનારા સુધી સુરંગ બનાવીને રાખી છે અને ત્યાં આપના માટે ઘોડો પણ તૈયાર રાખેલ છે. તે આપને ઈચ્છિત સ્થાન પર પહોંચાડી દેશો. શીંગ ચાલો. આપ બત્તેને સુરંગ દ્વારા અહીંથી બહાર કાઢીને હું ગંગા નદીના કિનારા સુધી પહોંચાડી દઉં છું. એ પ્રમાણે કુમાર ગંગા નદીના કિનારે પહોંચી ગયા. ત્યાર બાદ ગંગા નદીના કિનારા પરથી અનેક દેશમાં ફરીને બ્રહ્મદાનુમારે અનેક કન્યાઓ સાથે પાણિગ્રહણ કરીને છ ખંડની સાધના કરી.

આ રીતે અમાત્ય ધનુની પારિણામિકી બુદ્ધિ વડે સુરંગથી રાજકુમાર બ્રહ્મદાન સકુશળ મોતના મુખમાંથી બચી ગયો અને કાલાંતરે પોતાની બુદ્ધિ અને બળથી છ ખંડને જીતીને ચક્રવર્તી સમાટ બની ગયો.

(૧૦) ક્ષપક :- એક વાર તપસ્વી મુનિ ગોચરી માટે પોતાના શિષ્યની સાથે ગયા. પાછા વળતી વખતે તપસ્વી મુનિના પગની નીચે એક દેડકી દબાઈ ગઈ. શિષ્યે આ દશ્ય જોયું એટલે તેણે ગુરુને પ્રાયશ્ચિત કરવા માટે કહું. પણ શિષ્યની વાત પર તપસ્વી મુનિએ ધ્યાન ન આપ્યું. સાયંકાલ પ્રતિકમણ કરતી વખતે ફરી શિષ્યે દેડકી મરી ગયાની વાત યાદ કરાવી દીધી અને ગુરુને વિનયપૂર્વક કહું—આપ દેડકીનું પ્રાયશ્ચિત લઈ લો પરંતુ તપસ્વી મુનિ કોધથી ધમધમાયમાન બનીને શિષ્યને મારવા માટે દોડ્યા. ઝડપથી દોડીને તે આગળ વધવા ગયા. અંધકાર હોવાના કારણે શિષ્યની પાસે તે પહોંચી શક્યા નહીં પણ એક થાંભલા સાથે ભટકાયા તેથી તેનું માથું ફૂટી ગયું અને તરત જ તેનું મૃત્યું થયું. મરીને તે જ્યોતિષી દેવ થયા. ત્યાંનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને દાસ્તિ વિષ સર્પની યોનિમાં ઉત્પત્ત થયા. ત્યાં તેને જાતિસ્મરણ શાન થવાથી પોતાનો પૂર્વભવ જોયો અને ભયંકર પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા. પછી તે બિલમાં જ રહેવા લાગ્યા. તેણે વિચાર્યુ કે મારી દાસ્તિના વિષથી હવે કોઈ પણ પ્રાણીની ધાત થવી જોઈએ નહીં.

એ અરસામાં એક રાજના રાજકુમારને સર્પ કરડયો અને રાજકુમાર મરી ગયો. રાજકુમાર મરી જવાથી રાજને અત્યંત દુઃખ થયું અને કોધે ભરાઈને ગામોગામના ગારૂડીઓને બોલાવ્યાં. બોલાવીને દરેકને કહું— દરેક ગામના સર્પને પકડીને મારી નાંખો. એવી મારી આજ્ઞા છે. ગારૂડી લોકો ગામોગામના સર્પને મારવા લાગ્યાં. એક ગારૂડી તે દાસ્તિ વિષ સર્પના બિલ પાસે પહોંચ્યો. તેણે સર્પને બિલની બહાર કાઢવા માટે બિલ પર જેરી દવા છંટાવી. દવાના પ્રભાવે તે સર્પ બહાર આવવા લાગ્યો. તેણે વિચાર્યુ કે મારી દાસ્તિ મને મારનારનું મૃત્યુ ન થવું જોઈએ. એવા ઉદેશથી સર્પે પહેલા પોતાની પૂંછડી દરની બહાર કાઢી. જેમ જેમ તે બહાર નીકળતો ગયો તેમ તેમ ગારૂડી તેના શરીરના ટુકડા કરતો ગયો. તો પણ સર્પે સમભાવ રાખ્યો, મારનાર પ્રત્યે લેશમાત્ર પણ કોધ ન કર્યો. મરતી વખતે તેના પરિણામો શુદ્ધ હતાં. શ્રેષ્ઠ પરિણામના કારણે તે મરીને ત્યાંના રાજના ધરે પુત્ર રૂપે ઉત્પત્ત થયા. ત્યાં તેનું નામ "નાગદાત" રાખવામાં આવ્યું.

નાગદાતને બાલ્યકાળમાં જ પૂર્વભવના સંસ્કારનાં કારણે વૈરાગ્ય ઉત્પત્ત થયો અને સંયમ ધારણ કર્યો. વિનય, સરળતા, ક્ષમા આદિ અસાધારણ ગુણોનાં કારણે તે મુનિ દેવોથી પણ વંદનીય બની ગયા.

પૂર્વભવમાં તે તિર્યચ હતાં તેથી ભૂખનો પરીષહ તેને બહુ પરેશાન કરતો હતો. તે તપસ્યા બિલકુલ કરી શકતા ન હતાં. તેના ગરછમાં એકથી એક ચડ એવા ચાર તપસ્વી મુનિઓ હતા. નાગદાતમુનિ તે તપસ્વીઓની ત્રિકરણથી સેવા—ભક્તિ, વૈયાવચ્ચ વગેરે કરતા હતા.

એક વાર નાગદાત મુનિને વંદન કરવા માટે એક દેવ આવ્યા. તપસ્વી મુનિઓ આ જોઈને નાગદાત મુનિની ઈર્ઝા કરવા લાગ્યા. એક દિવસ નાગદાત મુનિ પોતાના માટે ગોચરી લઈને આવ્યા. તેણે વિનયપૂર્વક તપસ્વી મુનિઓને આહાર દેખાડ્યો. ઈર્ઝાના કારણે તેઓએ કહું— અરે ભૂખમરા ! એમ કહીને તિરસ્કાર કરતાં એક મુનિ તેના આહારમાં થૂંક્યા. આ પ્રસંગે નાગદાત મુનિએ ક્ષમા ધારણ કરી લીધી. તેના મનમાં જરા પણ રોષ ન આવ્યો. તે પોતાની નિંદા અને ચારે ય તપસ્વી મુનિની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ઉપશાંત વૃત્તિ અને પરિણામોની વિશુદ્ધતાના કારણે નાગદાત મુનિને તે જ કાણે કેવળજ્ઞાન ઉત્પત્ત થયું. દેવો કેવળ મહોત્સવ મનાવવા માટે આવ્યા. એ જોઈને ચારે ય તપસ્વી મુનિઓ પોતાના અપકૃત્ય પર પશ્ચાતાપ કરવા લાગ્યા. પશ્ચાતાપથી તેઓનો આત્મા નિર્મણ બન્યો તેથી તેઓને પણ કેવળજ્ઞાન ઉત્પત્ત થયું. આ નાગદાતમુનિની પારિણામિકી બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે.

(૧૧) અમાત્યપુત્ર :— કાંપિલપુર નગરના રાજ બ્રહ્મ હતાં. તેના મંત્રીનું નામ ધનુ હતું. રાજકુમારનું નામ બ્રહ્મદાત હતું. મંત્રીના પુત્રનું નામ વરધનું હતું. બ્રહ્મરાજના મૃત્યુ બાદ તેનું રાજ્ય તેના મિત્ર દીર્ઘપૃષ્ઠને આપ્યું. રાજી ચૂલણી સાથે તેનો અનુચિત સંબંધ હતો. રાજકુમાર બ્રહ્મદાતને જ્યારે એ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે પોતાની માતા તથા દીર્ઘપૃષ્ઠને મારવાની ધમકી આપી તેથી તેઓએ પોતાના માર્ગમાં કંટક સમાન સમજીને બ્રહ્મદાતના લગ્ન કર્યા. લગ્ન બાદ પુત્ર અને પુત્રવધૂને લાક્ષાગૃહમાં મોકલ્યાં અને પછી લાક્ષાગૃહમાં આગ લગાડી દીધી પરંતુ બ્રહ્મદાતકુમારનો વફાદાર મંત્રી ધનુ તેમજ તેનો દીકરો વરધનું, આ બસેની સહાયતાથી તેઓ લાક્ષાગૃહમાંથી નીકળી ગયા. આટલું વૃત્તાંત પહેલાં આવી ગયું છે. ત્યારબાદ જ્યારે તેઓ જંગલમાં જઈ રહ્યા હતાં ત્યારે બ્રહ્મદાતને ખૂબ જ તરસ લાગી. વરધનું રાજકુમારને એક વૃક્ષ નીચે બેસાડીને પાણી લેવા માટે ગયો.

આ બાજુ દીર્ઘપૃષ્ઠને ખબર પડી કે રાજકુમાર લાક્ષાગૃહથી નીકળી ગયો છે તેથી તેણે રાજકુમાર બ્રહ્મદાત અને તેના મિત્ર વરધનુને શોધવા માટે ચારે ય બાજુ નોકરોને દોડાવ્યાં. અનુચિત શોધતાં શોધતાં એ જ જંગલના સરોવરને કાંઠે પહોંચ્યા. ત્યાં વરધનું રાજકુમાર માટે પાણી ભરી રહ્યો હતો. સેવકોએ વરધનુને પકડી લીધો. એ જ સમયે વરધનુંએ એવો જોરદાર અવાજ કર્યો કે બ્રહ્મદાતકુમાર તેના સંકેતને સમજીને તે જ કાણે ઘોડા ઉપર ચડીને ભાગી ગયો.

સેવકોએ વરધનુને રાજકુમાર વિષે પૂછ્યું પણ તેણે કાંઈ કહું નહીં તેથી રાજના માણસો તેને મારવા—પીટવા લાગ્યા. ચતુર વરધનું નિશ્ચેષ્ટ થઈને નીચે પડી ગયો. અનુચિત શોધતાં શોધતાં છોડી દીધો. ત્યાંથી તેઓ રાજકુમારને શોધવા માટે ગયા. રાજસેવકો ચાલ્યા ગયા પછી વરધનું ત્યાંથી ઉઠ્યો અને રાજકુમારને શોધવા લાગ્યો પણ તેનો કયાંય પતો લાગ્યો નહીં તેથી તે પોતાના સંબંધીઓને

મળવા માટે પોતાના ઘર તરફ રવાના થયો. માર્ગમાં તેને સંજીવન અને નિર્જીવન નામની બે ઔષધિ મળી. તે લઈને કંપિલપુરનગરની પાસે પહોંચ્યો. ત્યાં તેને એક ચાંડાલ મળ્યો. તેણે વરધનું કહું—તમારા પરિવારના દરેક માણસોને રાજાએ બંધી બનાવી દીધા છે.

રાજાની વાત સાંભળીને વરધનું મુંજાયા વિના ચાંડાલને લાલચ આપીને પોતાના વશમાં કરી લીધો અને તેને નિર્જીવન ઔષધિ આપી અને તેનો સંકેત સમજાવી દીધો. વરધનુના આદેશ અનુસાર ચાંડાલે નિર્જીવન ઔષધિ તેના કુટુંબના મુખ્ય માણસને આપી. તેણે કુટુંબની દરેક વ્યક્તિની આંખમાં એ ઔષધિ આંજી દીધી તેથી તેઓ તત્કાળ નિર્જીવ સંદર્શ બની ગયા. રાજસેવકોએ રાજાને ખબર આપ્યા કે બંધી કરેલા દરેક માણસો મરી ગયા છે. રાજાએ ચાંડાલને બોલાવીને એ બધાને શમશાનમાં લઈ જવાની આજા આપી. ચાંડાલે વરધનુના સંકેત અનુસાર એક જગ્યાએ તેઓને મૂકી દીધા.

વરધનું ત્યાં આવીને તે દરેકની આંખોમાં સંજીવની ઔષધિ આંજી તો તત્કાળ દરેક સભ્ય સ્વસ્થ બની ગયા અને વરધનું પોતાની પાસે ઉલ્લેલો જોઈને હર્ષિત થયા. ત્યારબાદ વરધનું પોતાના પરિવારને કોઈ સંબંધીને ત્યાં સકુશળ રાખીને પોતે રાજકુમાર બ્રહ્મદત્તની શોધ કરવા નીકળી ગયો. દૂર દૂર જંગલમાં તેને રાજકુમાર મળી ગયો. બસે મિત્રો ત્યાંથી ચાલતા થયા, રસ્તામાં અનેક રાજાઓની સાથે યુદ્ધ કરીને તેઓને જીતી લીધા. અનેક કન્યાઓ સાથે બ્રહ્મદત્તના લગ્ન થયા. ધીરે ધીરે છ ખંડને જીતીને બ્રહ્મદત્ત ચક્વર્તી કંપિલપુર નગરમાં આવ્યા. ત્યાં આવીને દીર્ઘપૂષ્ઠને મારીને ચક્વર્તીની ઋદ્ધિનો ઉપભોગ કરતાં સુખપૂર્વક જીવન વ્યતીત કરવા લાગ્યા.

આ રીતે મંત્રી પુત્ર વરધનું પોતાના કુટુંબની અને બ્રહ્મદત્તની રક્ષા કરી તેમજ બ્રહ્મદત્તને ચક્વર્તી બનાવવામાં અનેક પ્રકારે સહાયતા આપી. આ તેની પારિણામિકી બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે.

(૧૨) ચાણક્ય :— પાટલિપુત્રના રાજા નંદે કુપિત થઈને એક વાર ચાણક્ય નામના બ્રાહ્મણને પોતાના નગરથી બહાર નીકળી જવાની આજા આપી. ચાણક્ય સંન્યાસીનો વેષ ધારણ કરીને ત્યાંથી રવાના થયો. ફરતાં ફરતાં તે મૌર્ય દેશમાં પહોંચ્યો. ત્યાં એક ગામમાં કોઈ એક ક્ષત્રિયાણીને ચંદ્રપાન કરવાનો દોહદ ઉત્પત્ત થયો. દોહદ પૂર્ણ ન થવાથી ક્ષત્રિયાણી દિન પ્રતિદિન દૂબળી થવા લાગી. તેના પતિએ પત્નીને પૂછ્યું—તું દૂબળી કેમ દેખાય છે? કાંઈ દર્દ થયું હોય તો વાત કર. પત્નીએ દોહદની વાત કરી. તેણીની વાત સાંભળીને તેનો પતિ પણ ચિંતામાં પડી ગયો. તેણીની આ ઈચ્છા હું કઈ રીતે પૂર્ણ કરી શકીશ? દોહદ પૂર્ણ નહિ થાય તો તે મરી જશે. આ અરસામાં સંન્યાસી ચાણક્ય ફરતો ફરતો એ ગામમાં આવ્યો. તે સમયે ક્ષત્રિય ઘરની બહાર ઉદાસ બેઠો હતો. ચાણક્યે તેની ઉદાસીનું કારણ પૂછ્યું. ક્ષત્રિયે તેની પત્નીના દોહદની વાત કહી. એ વાત સાંભળીને ચાણક્યે કહું— હું તેણીની ઈચ્છા પૂર્ણ કરી દઈશ.

ચાણક્યે તે સ્ત્રીની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે નગરની બહાર એક તંબૂ બનાવ્યો. તેની ઉપર એક ચંદ્રાકાર છિદ્ર બનાવ્યું અને પૂર્ણિમાની રાત્રેએ છિદ્રની નીચે એક થાળીમાં પેય પદાર્થ રાખી દીધો. તે દિવસે ત્યાં એક મહોત્સવ રાખેલ હતો, એમાં ક્ષત્રિય અને ક્ષત્રિયાણીને પણ બોલાવ્યા. જ્યારે ચંદ્ર તે

છિદ્રની ઉપર આવ્યો ત્યારે તેનું પ્રતિબિંબ થાળીમાં પડ્યું. તે જ સમયે ચાણકયે કહ્યું— બહેન ! આ થાળીમાં ચંદ્ર છે તેનું પાન કરી લો. ક્ષત્રિયાણીએ એ પેય પદાર્થનું પ્રસંગતાપૂર્વક પાન કર્યું. જે કણો તેણીએ ચંદ્ર પીધો તે જ કણો ચાણકયે છિદ્ર ઉપર એક કપદું ઢાંકી દીધું, જેથી ચંદ્રનો પ્રકાશ આવવો બંધ થઈ ગયો. ક્ષત્રિયાણી ચંદ્રનું પાન કરીને ખુશ થઈ ગઈ. તેણીની ઈચ્છા પૂર્ણ થવાથી તે શીધ સ્વસ્થ બની ગઈ અને સુખપૂર્વક ગર્ભનું પાલન કરવા લાગી, સમય થવા પર ચંદ્ર સમાન તેજસ્વી પુત્રને જન્મ આપ્યો. બાળક ગર્ભમાં આવ્યો ત્યારે માતાને ચંદ્રનો દોહદ ઉત્પસ્ત થયો હતો તેથી તેનું નામ "ચંદ્રગુપ્ત" રાખ્યું. ચંદ્રગુપ્ત જ્યારે જીવાન થયો ત્યારે પોતાની માતાને ચંદ્રપાન કરાવનાર ચાણકયની સહાયતાથી રાજા નંદને મારીને પાટલિપુત્રનો રાજા બની ગયો અને ચાણકયને પોતાનો મંત્રી બનાવ્યો. આ ચાણકયની પારિણામિકી બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે.

(૧૩) સ્થૂલિભદ્ર :— પાટલિપુત્રમાં નંદ નામના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેના મંત્રીનું નામ શકડાલ હતું. તે બહુ ચયતુર હતો. તે મંત્રીને સ્થૂલિભદ્ર અને શ્રીયક નામના બે દીકરા હતા. તેમજ યક્ષા, યક્ષાદતા, ભૂતા, ભૂતદતા, સેણા, વેણા અને રેણા નામની સાત પુત્રીઓ હતી. તે કન્યાઓની સ્મરણશક્તિ અજબ ગજબની હતી. સર્વથી મોટી દીકરી યક્ષાની સ્મરણ શક્તિ બહુ તીવ્ર હતી. જે વાત તે એકવાર સાંભળતી તેને અક્ષરશઃ યાદ રાખતી. યક્ષાદતા બે વાર સાંભળીને યાદ રાખતી. ભૂતા ત્રણવાર, ભૂતદતા ચારવાર, સેણા પાંચવાર, વેણા છ વાર અને રેણા સાતવાર સાંભળે તો કોઈ પણ વાત કર્યારે ય ભૂલતી નહીં. ગમે ત્યારે ગમે તેને એ વાત સંભળાવી શકે એવી તેની સ્મરણશક્તિ હતી.

એ જ નગરમાં એક વરલુચિ નામનો બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે બહુ વિદ્વાન હતો. તે પ્રતિદિન ૧૦૮ શ્લોકની રચના કરીને રાજસભામાં રાજા નંદની સ્તુતિ કરતો. રાજા નિત્ય નવા નવા ૧૦૮ શ્લોક વડે કરાતી પોતાની સ્તુતિ સાંભળતા અને સાંભળીને મંત્રીની સામે જોતા. તેનો અભિપ્રાય એવો હતો કે મંત્રી તેની પ્રશંસા કરે તો તેને કંઈક પુરસ્કાર આપી શકાય પરંતુ શકડાલ મંત્રી કંઈ પણ બોલ્યા વગર ચુપચાપ સાંભળતા તેથી રાજા તેને કંઈ પણ પુરસ્કાર આપતા ન હતા. વરલુચિ પ્રતિદિન રાજસભામાંથી ખાલી હાથે ઘેર જતો. વરલુચિની પત્ની તેને ઉપાલંબ આપતી કે તમે કંઈ પણ કમાઈને કેમ લઈ આવતા નથી? આ રીતે આપણું ઘર શી રીતે ચાલશો ? તેની પત્ની પ્રતિદિન પતિને કહેતી કે તમે ગમે તેમ કરીને કંઈક કમાઈને લઈ આવો. પત્નીની વાત સાંભળીને વરલુચિએ વિચાર્યું— જ્યાં સુધી મંત્રી રાજાને કંઈ કહેશે નહીં ત્યાં સુધી રાજા મને કંઈ પણ આપશે નહીં. એક વાર તે શકડાલ મંત્રીના ઘેર ગયો અને તેની સ્ત્રીની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. તેની સ્ત્રીએ પૂછ્યું— પંડિતરાજ ! આપ આજે અહીં કયા પ્રયોજનથી આવ્યા છો ? વરલુચિએ તેણીને સર્વ વૃત્તાંત સંભળાવી દીધો અને કહ્યું— હું પ્રતિદિન નવા નવા ૧૦૮ શ્લોક બનાવીને રાજાની સ્તુતિ કરું છું પરંતુ મંત્રીના મૌન રહેવાથી રાજા ખુશ થઈને મને કંઈ આપતા નથી, તેથી મારી પત્ની મારી સાથે દરરોજ જગડો કરે છે અને કહે છે રાજા કંઈ આપતા નથી, તો પછી શા માટે દિવસભર કલમ પકડીને બેસો છો ? શકડાલની પત્નીએ કહ્યું— ભલે ! આજે હું મંત્રીને વાત કરીશ.

શકડાલની પત્ની બુદ્ધિમતી અને દ્યાળું હતી. તેણીએ રાત્રે પોતાના પતિને કહ્યું— સ્વામિન્ ! વરલુચિ પ્રતિદિન એક સો આઠ નવા નવા શ્લોકની રચના કરીને રાજાની સ્તુતિ કરે છે. શું એ શ્લોક

આપને સારા નથી લાગતા ? તેના પતિએ કહું— મને સારા લાગે છે. તો પછી આપ પંડિતજીની પ્રશંસા કેમ નથી કરતા ? મંત્રીએ કહું— તે ભિષ્યાત્વી છે માટે હું તેની પ્રશંસા કરતો નથી. પતિએ ફરી વિનયપૂર્વક કહું— નાથ ! જો આપના કહેવાથી એ બિચારાનું ભલું થતું હોય તો આપને એમાં શું નુકશાની છે ? મંત્રીએ કહું— ભલે, કાલે હું એ બાબત વિચાર કરીશ.

બીજા દિવસે મંત્રી જ્યારે દરખારમાં ગયો ત્યારે વરસુચિએ પોતાના બનાવેલા નવા ૧૦૮ શ્લોકથી રાજાની સ્તુતિ કરી. રાજાએ મંત્રીની સામું જોયું. મંત્રીએ કહું "સુભાષિત" છે. એટલું કહેવા પર જ રાજાએ પંડિતજીને એક સો આઠ સુવર્ણમુદ્રાઓ આપી. વરસુચિ હર્ષિત થઈને પોતાના ઘરે ગયો. વરસુચિ ગયા પછી મંત્રીએ રાજાને પૂછ્યું— મહારાજ ! આપે તેને સુવર્ણમુદ્રા શા માટે આપી ? રાજાએ કહું— તે પ્રતિદિન નવા નવા ૧૦૮ શ્લોકથી સ્તુતિ કરે છે અને આજે તમે પણ તેની પ્રશંસા કરી એટલે મેં તેને પારિતોષિક રૂપે સુવર્ણમુદ્રાઓ આપી. મંત્રીએ કહું— મહારાજ ! તે તો જગતમાં પ્રચલિત જૂના શ્લોકો જ આપને સંભળાવે છે.

રાજાએ આશ્ર્વયથી પૂછ્યું— તેનું પ્રમાણ શું છે ? મંત્રીએ કહું— હું સત્ય કહું છું. જે શ્લોક વરસુચિ આપને સંભળાવે છે એ તો મારી દીકરીઓને પણ આવડે છે. જો આપને વિશ્વાસ ન આવે તો કાલે વરસુચિ જે શ્લોક આપને સંભળાવશે એ જ શ્લોકો મારી સુપુત્રીઓ આપને સંભળાવશે. રાજાએ કહું ભલે. બીજા દિવસે ચાલાક મંત્રી પોતાની સાતે ય કન્યાને રાજદરખારમાં લઈ આવ્યો અને તે દરેકને પડદાની પાછળ બેસાડી દીધી. નિયત સમય પર વરસુચિ સભામાં આવ્યો. તેણે પોતાના બનાવેલા નવા નવા ૧૦૮ શ્લોકથી રાજાની સ્તુતિ કરી પરંતુ શકડાલ મંત્રીએ ઈશારો કરી પોતાની મોટી દીકરી યક્ષાને બોલાવી. રાજાની સમક્ષ આવીને વરસુચિએ સંભળાવેલા ૧૦૮ શ્લોકો તેણે પણ સંભળાવી દીધા. યક્ષા એકવાર જે સાંભળે તે તેને યાદ રહી જતું. વરસુચિના બોલેલા સમસ્ત શ્લોકો જ્યારે યક્ષાએ રાજાને સંભળાવ્યા ત્યારે રાજ વરસુચિ પર કોષિત થયાં અને કહું, "તું કહે છે ને કે હું દરરોજ નવા શ્લોક સંભળાવું છું, આટલું ખોટું બોલે છે ?" આજથી તારે રાજસભામાં આવવાનું નથી.

રાજાએ કરેલા અપમાનથી વરસુચિ બહુ દુઃખી થયો અને શકડાલનો બદલો લેવાનો નિર્ણય કર્યો. તેણે એક લાંબા લાકડાનો ત્રાપો બનાવ્યો. પછી એ ત્રાપો લઈને તે ગંગા નદીના કિનારે ગયો. અર્ધો ત્રાપો તેણે પાણીમાં રાખ્યો, તેની ઉપર સોનામહોરની થેલી રાખી, અર્ધો ત્રાપો જે પાણીથી બહાર હતો તેના પર બેસીને તે ગંગાની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. સ્તુતિ પૂર્ણ થયા બાદ તેણે ત્રાપાને દબાવ્યો એટલે સોનામહોરની થેલી સહિત તે ભાગ ઉપર આવ્યો, થેલીને જોઈને વરસુચિએ લોકોને કહું— રાજ મને ઈનામ ન આપે તો તેમાં મુંજાવાનું શું ? ગંગા તો પ્રસંગ થઈને મને પ્રતિદિન સુવર્ણની એક થેલી આપે છે. એમ કહીને તે પોતાના ઘરે ચાલ્યો ગયો. પ્રતિદિન આ કિયા તેણે ચાલુ રાખી.

ગંગા માતાની વરસુચિ પર કૃપા ઉત્તરી છે, એ વાત આખા ય નગરમાં ફેલાઈ ગઈ. રાજાના કાન સુધી એ વાત પહોંચી ગઈ. રાજાએ શકડાલને વરસુચિની વાત વિષે પૂછ્યું. મંત્રીએ કહું— "મહારાજ ! સાંભળેલી વાતો પર વિશ્વાસ ન કરતાં પ્રાતઃકાળ આપણે ત્યાં જઈને જોવું જોઈએ." રાજાએ તેની વાત

માન્ય રાખી.

ઘરે જઈને શકડાલે પોતાના એક વિશ્વાસુ સેવકને આદેશ આપ્યો કે તું રાતના ગંગાના કિનારા પર છુપાઈને બેસી જજે. જ્યારે વરસ્થિ સોનામહોરની થેલી પાણીમાં છુપાવીને ચાલ્યો જાય ત્યારે તારે એ થેલી લઈને મારી પાસે આવવું. સેવકે મંત્રીના કહેવા મુજબ કાર્ય કર્યું. તે ગંગાના કિનારા પર છુપાઈને બેસી ગયો. અર્ધી રાતે વરસ્થિ ત્યાં આવ્યો અને પાણીમાં સોનામહોરની થેલી છુપાવીને ચાલ્યો ગયો. તેના ગયા પછી સેવકે ત્યાંથી પેલી થેલી લઈને મંત્રીને સોંપી દીધી.

બીજા દિવસે સવારે વરસ્થિ ગંગાકિનારે આવ્યો અને ત્રાપા પર બેસીને ગંગાની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. એ જ સમયે રાજા અને મંત્રી પણ ત્યાં આવ્યા. સ્તુતિ સંપૂર્ણ થયા બાદ વરસ્થિએ ત્રાપાને દબાવ્યો પણ થેલી ઉપર આવી નહીં. બે ત્રાશવાર તેણે મહેનત કરી પણ સોનામહોરની થેલી દેખાણી નહીં, ત્યારે શકડાલે કહું— પાંડિતરાજ ! પાણીમાં શું જુઓ છો ? રાતના છુપાવેલી આપની થેલી તો મારી પાસે છે. એમ કહીને તેણે ત્યાં બેઠેલા લોકોને થેલી બતાવીને વરસ્થિની પોલ ખુલ્લી કરી. લોકો માયાવી, કપટી એમ કહીને પાંડિતજીની નિંદા કરવા લાગ્યા. પણ મંત્રી સાથે વેરનો બદલો લેવા માટે વરસ્થિ તેના છિદ્રો શોધવા લાગ્યો.

ઘણો સમય વ્યતીત થયા બાદ શકડાલ પોતાના પુત્ર શ્રિયકના લગ્નની તૈયારીમાં પડી ગયો. મંત્રીએ વિવાહની ખુશાલીમાં રાજાને ભેટ આપવા માટે ઉત્તમ પ્રકારનાં શસ્ત્રો અને અસ્ત્રો બનાવવાનો આદેશ આપ્યો. વરસ્થિને આ વાતની જાણ થઈ. તેને બદલો લેવાનો મોકો મળ્યો. તેણે અમુક શિષ્યોને નિભન્નલિખિત શ્લોક યાદ કરાવીને નગરમાં પ્રચાર કરાવી દીધો.

તં ન વિજાણેઃ લોઓ, જં સકડાલો કરિસ્સઃ ।
નન્દરાં મારેવિ કરિ, સિરિયં રજ્જે ઠવેસ્સઃ ॥

લોકો જાણતા નથી કે શકડાલ મંત્રી શું કરશે ? તે રાજા નંદને મારીને પોતાના પુત્ર શ્રિયકને રાજસિંહાસન પર બેસાડી દેશો.

રાજાએ પણ એ વાત સાંભળી. તેણે શકડાલના ઘડ્યંત્રની વાતને સાચી માની લીધી. સવારે મંત્રી રાજદરબારમાં આવ્યો અને રાજાને પ્રણામ કર્યા પણ રાજાએ કુપિત થઈને મોહું ફેરવી લીધું. રાજાનો એવો વ્યવહાર જોઈને મંત્રી ભયભીત બની ગયો. તેણે ઘેર આવીને આ વાત પોતાના પુત્ર શ્રિયકને કરી.

બેટા ! રાજાનો ભયંકર કોપ સંપૂર્ણ વંશનો પણ નાશ કરી શકે છે માટે કાલે જ્યારે હું રાજસભામાં જઈને રાજાને નમસ્કાર કરું એ સમયે જો રાજા મોહું ફેરવી લે તો તે સમયે તું મારા ગળા પર તલવાર ફેરવી દેજે. પુત્રે કહું— પિતાજી હું એવું ઘાતક અને લોક નિંદનીય કાર્ય શી રીતે કરી શકું ? મંત્રીએ કહું— બેટા ! હું એ સમયે તાલપુટ નામનું વિષ મારા મોઢામાં રાખી દઈશ એટલે મારું મૃત્યુ એ વિષથી થશે. જેથી તને પિતૃ હત્યાનું પાપ નહીં લાગે. પરંતુ મને તલવાર મારવાથી રાજાનો કોપ તમારા ઉપર નહીં ઊતરે અને આપણા વંશની રક્ષા થશે. શ્રિયકે વંશની રક્ષા માટે વિવશ થઈને પિતાની આજા માન્ય રાખી.

બીજા દિવસે મંત્રી પોતાના પુત્ર શ્રિયકની સાથે રાજ દરખારમાં ગયો. જ્યારે તેણે રાજાને પ્રણામ કર્યા ત્યારે રાજાએ મોહું ફેરવી લીધું. પ્રણામ કરવા માટે મંત્રીએ માથું નમાવ્યું કે તરત જ શ્રિયકે તલવાર પિતાના ગર્દન પર મારી દીઘી જેથી ઘડ અને માથું અલગ થઈ ગયાં. આ દશ્ય જોઈને રાજાએ ચકિત થઈને કહ્યું— શ્રિયક ! તેં આ શું કર્યું ? શ્રિયકે કહ્યું— દેવ જે વ્યક્તિ આપને ઈષ્ટ ન લાગે તે અમને કેમ ઈષ્ટ લાગે ? શકડાલના મૃત્યુથી રાજા દુઃખી થયા પરંતુ શ્રિયકની વફાદારી જોઈને રાજા પ્રસન્ન થયા. રાજાએ કહ્યું— શ્રિયક ! તારા પિતાના મંત્રીપદને હવે તું સંભાળ. ત્યારે શ્રિયકે વિનયપૂર્વક કહ્યું— પ્રભો ! હું મંત્રી પદનો સ્વીકાર નહીં કરી શકું. મારા મોટા ભાઈ સ્થૂલિભદ્ર બાર વર્ષથી કોશા ગણિકાને ત્યાં રહે છે. પિતાજીની ગેરહાજરી બાદ મંત્રીપદનો અધિકારી મારા ભાઈ જ થઈ શકે. શ્રિયકની એ વાત સાંભળીને રાજાએ પોતાના કર્મચારીઓને કહ્યું— તમે કોશા વેશયાને ત્યાં જાઓ અને સ્થૂલિભદ્રને કોશાને ત્યાંથી સંભાનપૂર્વક અહીં લઈ આવો. તેને મંત્રીપદ આપવાનું છે.

રાજાના કર્મચારીઓ કોશા વેશયાના નિવાસે ગયાં. ત્યાં જઈને સ્થૂલિભદ્રને સંપૂર્ણ વૃત્તાંત સંભળાવ્યું. પિતાજીના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળીને સ્થૂલિભદ્રને અત્યંત દુઃખ થયું. રાજપુરખોએ સ્થૂલિભદ્રને વિનયપૂર્વક પ્રાર્થના કરીને કહ્યું "હે મહાત્માજ્યશાળી ! આપ રાજસભામાં પદ્ધારો. મહારાજ આપને સંભાનપૂર્વક બોલાવે છે." કર્મચારીઓની વાત સાંભળીને સ્થૂલિભદ્ર રાજદરખારમાં આવ્યા. રાજાએ તેને સંભાનપૂર્વક આસન પર બેસાડ્યા. બેસાડીને કહ્યું— તમારા પિતાજીનું મૃત્યુ થયું છે માટે હવે તમે મંત્રીપદનો સ્વીકાર કરો.

સ્થૂલિભદ્ર વિચાર્યુ— જે મંત્રીપદ મારા પિતાજીના મૃત્યુનું કારણ બન્યું તે પદ મારા માટે શી રીતે હિતકર થશે ? રાજાનો કોઈ ભરોસો ન કરાય. આજે તેઓશ્રી મને મંત્રીપદ સહર્ષ પ્રદાન કરે છે અને કાલે તે નાખુશ થઈને છીનવી પણ શકે છે માટે એવું પદ અને ધન પ્રાપ્ત કરવાથી લાભ શું ? આ રીતે વિચાર કરતાં કરતાં સ્થૂલિભદ્રને વૈરાગ્ય ઉત્પત્ત થયો. તેઓ રાજ દરખારથી પાછા ફરીને આચાર્યશ્રી સંભૂતિ વિજયની પાસે ગયા અને દીક્ષા અંગીકાર કરી. સ્થૂલિભદ્ર મુનિ બની ગયા. એટલે રાજાએ શ્રિયકને મંત્રીપદ આપ્યું.

સ્થૂલિભદ્ર મુનિ પોતાના ગુરુની સાથે ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરતાં કરતાં જ્ઞાન ધ્યાનમાં મળ્યા રહેવા લાગ્યા. એકવાર વિહાર કરીને તેઓ પાટલિપુત્ર શહેરની નજીક પહોંચ્યા. ગુરુએ વર્ષાકાળ નજીક હોવાથી ત્યાં જ વર્ષાકાળ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓશ્રીને સ્થૂલિભદ્ર વગેરે ચાર શિષ્યો હતા. ચારે ય મુનિએ જુદા જુદા સ્થળે વર્ષાકાળ વ્યતીત કરવાની ગુરુ પાસે આજા માંગી. ગુરુએ આજા આપી. એક સિંહની ગુફામાં, બીજા ભયાનક સર્પના દર પાસે, ત્રીજા કૂવાના કિનારા પર અને ચોથા સ્થૂલિભદ્ર મુનિ કોશા વેશયાને ધેર, વર્ષાકાળ માટે ગયા.

કોશા વેશયા સ્થૂલિભદ્ર મુનિને જોઈને અત્યંત પ્રસન્ન થઈ. તેણે વિચાર્યુ કે પહેલાની જેમ ભોગ વિલાસમાં સમય વ્યતીત થશે. સ્થૂલિભદ્ર મુનિની ઈચ્છાનુસાર કોશાએ પોતાની ચિત્રશાળામાં રહેવાની આજા આપી. વેશયા પ્રતિદિન પહેલાની માઝક નિત્ય નવા નવા શૃંગાર સજીને પોતાના હાવભાવ પ્રદર્શિત

કરવા લાગી. સ્થૂલિભદ્ર હવે પહેલાં જેવા સ્થૂલિભદ્ર ન હતાં કે જે તેણીના શૃંગારમય કામુક પ્રદર્શનથી વિચલિત થાય. તેણો કામભોગને કિંપાક ફળ જેવા સમજીને છોડી દીધા હતા. તેઓ વૈરાગ્યના રંગે રંજિત હતા તેથી તે પોતાના આત્માને પતનની ખાઈમાં પાડે એમ ન હતા. કહું છે—

વિષયાસક્તવિત્તો હિ યતિરોક્ષં ણ વિંદતિ ।

જેનું મન સાધુ વેશ ધારણ કર્યા પછી પણ વિષયાસકત રહે છે, અનો આત્મા મોકણી પ્રાપ્તિ કરી શકતો નથી.

કોશાએ લાખો પ્રયત્ન કર્યા પણ સ્થૂલિભદ્ર મુનિનું મન વિચલિત ન થયું. પૂર્ણ નિર્વિકાર ભાવે તે તેની સાધનામાં મસ્ત રહેતા હતા. જેમ અજિન પર શીતળ જળ પડવાથી તે શાંત થઈ જાય છે તેમ સ્થૂલિભદ્ર મુનિનું શાંત અને વિકાર રહિત મુખમંડલ જોઈને વેશ્યાનું વિલાસી હદ્ય શાંત બની ગયું. પછી સ્થૂલિભદ્ર મુનિએ કોશાને ઉપદેશ આપ્યો. એ ઉપદેશ સાંભળીને તેણીએ બાર વ્રત ધારણ કરી લીધાં.

ચાતુર્માસની સમાપ્તિ થવાપર ચારે ય શિષ્યો ગુરુની સેવામાં પહોંચી ગયા. સિંહગુફા, સર્પનું દર અને કૂવાના કિનારા પર ચાતુર્માસ કરનાર મુનિઓએ આવીને ગુરુના ચરણોમાં નમસ્કાર કર્યા ત્યારે ગુરુએ તેઓની પ્રશંસા કરતાં કહું— “કૃતદુષ્કરઃ” હે મુનિઓ ! તમે દુષ્કર કાર્ય કર્યું છે. જ્યારે સ્થૂલિભદ્ર મુનિએ પોતાનું મસ્તક ગુરુના ચરણમાં ઝુકાવ્યું ત્યારે ગુરુએ કહું— “કૃતદુષ્કરઃ દુષ્કરઃ” હે મુનિ ! તમે અતિદુષ્કર કાર્ય કર્યું છે. સ્થૂલિભદ્રને ગુરુએ જ્યારે અતિ દુષ્કર કાર્ય માટે શાબાશી આપી ત્યારે ત્રણો ય મુનિઓનાં હદ્યમાં ઈર્ષાર્ભાવ ઉત્પત્ત થયો.

જ્યારે બીજું ચાતુર્માસ આવ્યું ત્યારે સિંહગુફામાં વર્ષાવાસ કરનાર મુનિએ ગુરુ પાસે કોશા વેશ્યાના ઘરે ચાતુર્માસ કરવાની આજ્ઞા માંગી. ગુરુએ તેને આજ્ઞા ન આપી. ગુરુની આજ્ઞા વિના તે મુનિ કોશા વેશ્યાના ઘરે ચાતુર્માસ કરવા માટે ગયા. કોશાએ પોતાની ચિત્રશાળામાં તે મુનિને ચાતુર્માસ કરવાની અનુમતિ આપી. વેશ્યાના રૂપ અને લાવણ્યને જોઈને મુનિ પોતાની તપસ્યા અને સાધના ભૂલી ગયા. તે વેશ્યાના પ્રતિ પ્રેમ નિવેદન કરવા લાગ્યા. એ જાણીને વેશ્યાને બહુ દુઃખ થયું. ધર્મ પામેલી વેશ્યાએ મુનિને સન્માર્ગ પર લાવવાનો ઉપાય શોધી કાઢ્યો. તેણીએ મુનિને કહું— મુનિરાજ ! પહેલાં મને એક લાખ સોનામહોર આપો. મુનિએ કહું— હું બિક્ષુ છું. મારી પાસે ધન ક્યાંથી હોય ? વેશ્યાએ કહું— તો તમે નેપાલ જાઓ. નેપાલના નરેશ દરેક બિક્ષુને એક એક રત્નકંબલ પ્રદાન કરે છે તેનું મૂલ્ય એક લાખ સોનામહોરનું છે. તમે ત્યાં જઈને મને એ રત્નકંબલ લાવી આપો.

કામરાગમાં આસકત થયેલ વ્યક્તિ શું ન કરે ? મુનિ પણ પોતાની સાધનાને એક બાજુ રાખીને રત્નકંબલ લેવા માટે રવાના થયાં. માર્ગમાં અનેક કષ્ટો સહન કરતાં મહામુસીબતે તે નેપાલ પહોંચ્યા. ત્યાંના રાજા પાસેથી એક રત્નકંબલ મેળવીને તે પાછા ફર્યા. પરંતુ રસ્તામાં ચોર લોકોએ તે રત્નકંબલ છીનવી લીધી. તે રોતાં રોતાં બીજીવાર નેપાલ ગયા. રાજાને પોતાની રામકણાની કહીને મહામહેનતે તેણો બીજું રત્નકંબલ પ્રાપ્ત કરી. પછી તેણો વાંસળીમાં એ રત્નકંબલને છુપાવી દીધી રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં

ફરી ચોર મળ્યા. તેઓએ ધમકી આપી. મુનિએ કહું— હું ભિસુ છું, મારી પાસે ધન ક્યાંથી હોય ? વાંસળીમાં ધૂપાવેલ રત્નકંબલને ચોર લોકો જોઈ શક્યા નહીં તેથી ચાલ્યા ગયાં. ત્યાર બાદ મુનિ ભૂખ, તરસ વગેરે અનેક શારીરિક કષ્ટો સહન કરીને છેવટે પાટલિપુત્ર પહોંચ્યા અને કોશા વેશ્યાને તેણે રત્નકંબલ આપી. પરંતુ કોશાએ તે બહુમૂલ્યવાન રત્નકંબલને મુનિ જુઓ એ રીતે દુર્ગંધમય અશુચિ સ્થાન પર ફેંકી દીધી. એ જોઈને દુભિત હદ્યે મુનિએ કહું— તમે આ શું કરો છો ? હું અનેક કષ્ટો સહન કરીને આ રત્નકંબલ લઈ આવ્યો છું અને તમે આમ એકાએક ફેંકી કેમ દીધી ?

વેશ્યાએ કહું— મુનિરાજ ! મેં તમારી પાસે રત્નકંબલ મંગાવી અને પછી ગંદકીમાં ફેંકી દીધી, આ બધું તમને સમજાવવા માટે કર્યું. જેવી રીતે અશુચિમાં પડવાથી રત્નકંબલ દૂષિત થઈ ગઈ, એ જ રીતે કામભોગમાં પડવાથી તમારો આત્મા પણ મલિન થઈ જશે. રત્નકંબલની કિંમત સીમિત છે, જ્યારે તમારા સંયમની કિંમત અણામોલ છે. આખા સંસારનો વૈભવ પણ આની તુલનામાં નગાય છે. એવા સંયમરૂપી ધનને તમે કામભોગ રૂપી ક્રીયામાં ફસાઈને મલિન કરવા માંગો છો ? જરાક વિચાર તો કરો. વિષયોને તમે વિષ સમાન સમજને છોડી દીધા છે, શું આપ વમન કરેલા ભોગોને ફરી ગ્રહણ કરવા ઈચ્છો છો ?

કોશાની વાત સાંભળીને મુનિને પારાવાર પશ્ચાત્તાપ થયો. જેમ હાથી અંકુશથી ઠેકાણે આવી જાય એમ વેશ્યાના હિત શબ્દો રૂપી અંકુશથી મુનિ ફરી સંયમમાં સ્થિર બન્યા અને બોલ્યા—

**સ્થૂલિભદ્ર: સ્થૂલિભદ્ર: સ એકોऽખિલસાધુષુ ।
યુક્તં દુષ્કર-દુષ્કારકો ગુરુણા જગે ॥**

ખરેખર સંપૂર્ણ સાધુઓમાં સ્થૂલિભદ્ર મુનિ જ દુષ્કરમાં દુષ્કર કાર્ય કરનાર અદ્વિતીય છે. જે બાર વર્ષ સુધી વેશ્યાની ચિત્રશાળામાં કામભોગમાં આસક્ત હતા પરંતુ સંયમ ગ્રહણ કર્યા બાદ વેશ્યાની કામુક પ્રાર્થનામાં લેપાયા નહીં, મેરુ પર્વત સમાન દઢ રહ્યા માટે ગુરુદેવે તેને "દુષ્કરાતિદુષ્કર કારક" એવા શબ્દો કહ્યા, તે યથાર્થ છે.

આ રીતે વિચાર કરતાં કરતાં તે મુનિ પોતાના ગુરુની પાસે ગયા અને પોતાના પતન વિષે પશ્ચાત્તાપ કરી ગુરુ પાસે પ્રાયશ્ચિત લઈને આત્માની શુદ્ધિ કરી. વારંવાર સ્થૂલિભદ્ર મુનિની પ્રશંસા કરતાં તે કહેવા લાગ્યા—

વેશ્યા રાગવતી સદા તદનુગા ષડ્ભી રસૈર્ભોજનં ।
શુભ્રં ધામ મનોહરં વપુરહો ! નવ્યો વય: સંગમ: ॥
કાલોऽયં જલદાવિલસ્તદપિ ય:, કામજિગાયાદરાત् ।
તં વંદે યુવતિપ્રબોધકુશલં, શ્રીસ્થૂલભદ્ર મુનિમ् ॥

પ્રેમ કરનારી તથા તેમાં અનુરક્ત વેશ્યા, ષટ્રસ ભોજન, મનોહર મહેલ, સુંદર શરીર, તરુણ અવસ્થા અને વર્ષાકાળ એ બધી અનુકૂળતા હોવા છતાં જેઓએ કામદેવને જીતી લીધો તેમજ વેશ્યાને

પ્રતિબોધ પમાડીને ધર્મના માર્ગ લાવ્યા એવા શ્રી સ્થૂલિભદ્ર મુનિને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું.

નંદરાજાએ સ્થૂલિભદ્રને મંત્રી પદ આપવા માટે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પરંતુ ભોગ—વિલાસ અને સંસારના સંબંધોને દુઃખનું કારણ જાણીને તેઓએ મંત્રીપદને ઠોકર મારીને સંયમનો સ્વીકાર કર્યો. સાધના અને આરાધના કરી આત્મકલ્યાણ કર્યું. આ સ્થૂલિભદ્રજીની પારિણામિકી બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે.

(૧૪) નાસિકપુરના સુંદરીનંદ :— નાસિકપુરમાં એક શેઠ રહેતા હતા. તેનું નામ નંદ હતું. તેની પત્નીનું નામ સુંદરી હતું. નામ પ્રમાણે તે બહુ સુંદર હતી. નંદ શેઠ તેના પર બહુ પ્રેમ રાખતા હતા. તેને તે અતિ વલ્લભ અને પ્રિય હતી. શેઠ તે સ્ત્રીમાં એટલા અનુરક્ત હતા કે એક ક્ષણ માટે પણ તેનો વિયોગ સહન કરી શકતા ન હતા. તેથી લોકો તેને સુંદરીનંદના નામથી બોલાવતા હતા.

સુંદરીનંદને એક નાનો ભાઈ હતો. જેણે દીક્ષા ધારણ કરી હતી. જ્યારે મુનિને ખબર પડી કે મારો મોટોભાઈ સુંદરીમાં અત્યંત આસક્ત છે ત્યારે મુનિ તેને પ્રતિબોધ દેવા માટે નાસિકપુરમાં પદ્ધાર્યા. લોકો મુનિના આગમનના સમાચાર જાણીને ધર્મ ઉપદેશ સાંભળવા માટે મુનિની પાસે ગયા. સુંદરીનંદ મુનિ પાસે ન ગયાં. મુનિરાજ પ્રવચન બાદ આહારની ગવેષણા કરતાં કરતાં સુંદરીનંદના ઘરે ગયા. પોતાના ભાઈની સ્થિતિ જોઈને મુનિના મનમાં વિચાર આવ્યો કે જ્યાં સુધી તેને વધુ પ્રમાણમાં પ્રલોભન નહીં આપવામાં આવે ત્યાં સુધી તે પત્ની પ્રત્યેની આસક્તિ નહીં છોડે.

મુનિએ પોતાની વૈકિય લબ્ધિ વડે એક સુંદર વાંદરી બનાવી. પછી તેણે નંદને પૂછ્યું " શું આ વાંદરી સુંદરી જેવી સુંદર છે ?" શેઠ કહ્યું— સુંદરીથી અડવી સુંદર છે. બીજીવાર મુનિએ ફરી પોતાની લબ્ધિથી એક વિદ્યાર્થી બનાવી. પછી શેઠને પૂછ્યું— આ કેવી છે ? શેઠ કહ્યું " આ સ્ત્રી સુંદરી જેવી જ છે." ત્રીજીવાર મુનિએ ફરી પોતાની લબ્ધિથી એક દેવીની વિકુર્વણા કરી, પછી તેણે ભાઈને પૂછ્યું— આ સ્ત્રી કેવી છે ? શેઠ કહ્યું— આ સ્ત્રી સુંદરીથી પણ અધિક સુંદર છે. મુનિએ કહ્યું— જો તમે થોડું પણ ધર્મનું આચરણ કરશો તો આવી અનેક સુંદરીઓ પ્રાપ્ત થશો. મુનિના એવા પ્રતિબોધપૂર્ણ વચનોને સાંભળીને સુંદરીનંદને પોતાની સ્ત્રી પ્રત્યેનો રાગ ઓછો થયો. થોડો સમય વ્યતીત થયા બાદ તેણે પણ દીક્ષા અંગીકાર કરી અને સંયમની સાધના કરીને આત્મકલ્યાણ કર્યું. પોતાના ભાઈને પ્રતિબોધિત કરવા માટે મુનિએ જે કાર્ય કર્યું તે પારિણામિકી બુદ્ધિનું દધ્યાંત છે.

(૧૫) વજ્રસ્વામી :— અવંતિ દેશમાં તુંબવન નામનો એક સત્ત્વિશ હતો. ત્યાં એક શેઠ રહેતા હતા. તેના પુત્રનું નામ ધનગિરિ હતું. ધનગિરિના વિવાહ ધનપાલ શેઠની પુત્રી સુનંદાની સાથે થયા. થોડો સમય વ્યતીત થયા બાદ ધનગિરિને સંયમ ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા થઈ પરંતુ સુનંદાએ કોઈ પણ પ્રકારે રોકી દીધાં. અમુક સમય પછી દેવલોકથી ચ્યાવીને એક પુણ્યવાન જીવ સુનંદાના ગર્ભમાં આવ્યો ત્યારે ધનગિરિએ કહ્યું— "ભાવિ પુત્ર તમારી જીવનયાત્રામાં સહાયક બનશો. હું તો દીક્ષા ગ્રહણ કરીશ." પતિની ઉત્કૃષ્ટ ઈચ્છાના કારણો સુનંદાએ દીક્ષાની આજા આપી. ધનગિરિએ આચાર્ય સિંહગિરિની પાસે જઈને પ્રજ્ઞા ગ્રહણ કરી. એ જ આચાર્યની પાસે સુનંદાના ભાઈ આર્યસમિતે પણ દીક્ષા લીધી હતી.

બીજુ બાજુ નવ માસ પૂર્ણ થયા પછી સુનંદાએ એક પુષ્યવાન પુત્રને જન્મ આપ્યો. જે સમયે પુત્રનો જન્મ મહોત્સવ મનાવવા જઈ રહ્યા હતા ત્યારે કોઈ એક સ્ત્રીએ કહું— જો આ બાળકના પિતાએ દીક્ષા ન લીધી હોત અને આજે અહીં હોત તો કેટલું સારું લાગત ! બાળક બહુ જ મેઘાવી હતો. તેણે પેલી સ્ત્રીના શબ્દો સાંભળીને વિચાર કર્યો— મારા પિતાજીએ તો દીક્ષા લઈ લીધી છે. મારે હવે શું કરવું ? આ વિષય પર ચિંતન મનન કરતાં કરતાં તેને જાતિસ્મરણ શાન ઉત્પન્ન થયું. તે વિચારવા લાગ્યો કે મારા પિતાજીએ તો મુક્તિનો માર્ગ અપનાવી લીધો છે. હવે મારે પણ કંઈક ઉપાય કરવો જોઈએ જેથી હું પણ સંસારથી વિરક્ત થઈ શકું તથા મારી માતા પણ આ સાંસારિક બંધનોથી મુક્ત થઈ શકે. એમ વિચારીને આ બાળકે રાત અને દિવસ રડવાનું શરૂ કરી દીધું. માતાએ તથા સગા સંબંધીઓએ એ બાળકનું રડવું બંધ થાય એ માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા પણ સફળતા ન મળી. માતા સુનંદા બહુ જ પરેશાન થવા લાગી.

બીજુ બાજુ ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરતાં કરતાં આચાર્ય સિંહગિરિ પોતાના શિષ્યો સહિત ફરી તુંબવન નગરમાં પદ્ધાર્યા. આહારના સમયે મુનિ આર્યસમિત તથા ધનગિરિ ગુરુની આજ્ઞા લઈને ગોચરી માટે નગરમાં જવા લાગ્યા. ત્યારે શુભ શકુનો જોતાં આચાર્યે તેઓને કહું— આજે તમને મહાલાભની પ્રાપ્તિ થશે. માટે સચેત અચેત જે કંઈ ગોચરીમાં મળે તે લઈ લેજો. ગુરુની આજ્ઞા સ્વીકારીને બન્ને મુનિ શહેર તરફ ચાલ્યા ગયા.

જે સમયે મુનિ સુનંદાના ઘેર ગોચરી ગયા તે સમયે સુનંદા પોતાના રોતા બાળકને શાંત કરવા માટે પ્રયત્ન કરી રહી હતી. મુનિને જોઈને સુનંદાએ ધનગિરિમુનિને કહું— મુનિવર ! આજ સુધી આ બાળ કની રક્ષા મેં ખૂબ જ કરી પણ કોઈ હિસાબે તે રડતો બંધ થતો નથી. માટે હવે આપ સંભાળો અને એની રક્ષા કરો. સુનંદાની વાત સાંભળીને મુનિએ જોળીમાંથી પાત્ર બહાર કાઢ્યું કે તરત જ સુનંદાએ એ પાત્રમાં બાળકને વહોરાવી દીધો. શાવક—શાવિકાની ઉપસ્થિતિમાં મુનિએ બાળકને ગ્રહણ કરી દીધું. એ જ સમયે બાળકે રોવાનું બંધ કરી દીધું.

આચાર્ય સિંહગિરિ પાસે જ્યારે તેઓ જઈ રહ્યા હતા ત્યારે વજનદાર જોળીને જોઈને દૂરથી જ આચાર્યશ્રીએ કહું "આ વજ જેવી ભારી વસ્તુ શું લઈ આવ્યા છો ?" ધનગિરિમુનિએ બાળક સહિત પાત્ર ગુરુની પાસે રાખી દીધું. પાત્રમાં રહેલ તેજસ્વી બાળકને જોઈને ગુરુદેવ આશ્રયચક્તિ થયા અને હર્ષિત પણ થયા. તેઓશ્રીએ કહું— આ બાળક ભવિષ્યમાં શાસનનો આધારસત્તંભ બનશે. ગુરુએ બાળકનું નામ "વજ" રાખી દીધું. બાળક બહુ જ નાનો હતો તેથી આચાર્યશ્રીએ તેના પાલન પોષણની જવાબદારી સંઘને સૌંપી દીધી. શિશુ વજ ચંદ્રની કળા સમાન તેજોમય બનતો થકો દિન—પ્રતિદિન મોટો થવા લાગ્યો. થોડો સમય વ્યતીત થયા બાદ સુનંદાએ પોતાનો પુત્ર સંધ પાસેથી પાછો માંગ્યો પરંતુ સંધે કહું— આ બાળક આચાર્યશ્રીની ધરોહર છે. આ અનામતને કોઈ હાથ ન લગાડી શકે. એમ કહીને સંધે સુનંદાને બાળક આપવાની ના પાડી દીધી. મન મારીને સુનંદા ત્યાંથી પોતાના ઘરે આવી અને સમયની રાહ જોવા લાગી. એ અવસર ત્યારે આવ્યો જ્યારે આચાર્ય સિંહગિરિ વિહાર કરતાં કરતાં પોતાના શિષ્ય સમુદ્દર સહિત ફરી તુંબવન નગરમાં પદ્ધાર્યા.

સુનંદા આચાર્યશ્રીના આગમનની વાત સાંભળીને તરત જ આચાર્યશ્રીની પાસે ગઈ. ત્યાં જઈને તેણીએ કહું— ગુરુદેવ ! મારો પુત્ર મને પાછો આપી દો. આચાર્યશ્રીએ કહું— આ બાળકને તમે પાત્રમાં વહોરાવેલ છે, માટે હવે અમે આપશું નહીં. આ બાળકની માલિકી હવે અમારી છે. સુનંદા દુઃખિત હદ્યે ત્યાંથી પાછી આવીને રાજ પાસે ગઈ. રાજ પાસે તેણીએ પોતાના બાળક વિષેની વાત કરી. રાજએ તે સ્ત્રીની વાત સાંભળી, પછી વિચારીને કહું— એક બાજુ બાળકની માતાને બેસાડવામાં આવશે અને બીજી બાજુ મુનિ બનેલા તેના પિતાને બેસાડવામાં આવશે. બાળકને હું કહીશ કે તારે જેની પાસે જવું હોય તેની પાસે જા. પછી બાળક જેની પાસે જાય તેની પાસે રહેશે. માતા સમજતી હતી કે બાળક મારી પાસે જ આવશે.

બીજા દિવસે રાજસભા ભરાણી. રાજએ પહેલા માતાને કહું— તમે બાળકને તમારી પાસે બોલાવો. વજની માતા બાળકને લોભાવનાર આકર્ષક રમકડા તથા ખાવા પીવાની અનેક વસ્તુઓ લઈને એક બાજુ બેઠી હતી. તે રાજસભાના મધ્યભાગમાં બેઠેલા પોતાના પુત્રને પોતાની તરફ આવવા માટે સંકેત કરવા લાગી પરંતુ બાળકે વિચાર્યું, " જો હું માતા પાસે જઈશ નહિ તો જ તે મોહને છોડીને આત્મ કલ્યાણમાં જોડાશે. એ રીતે અમો બન્નેનું કલ્યાણ થશે." એમ વિચારીને બાળકે માતાએ રાખેલ કિંમતી પદાર્થો પર નજર પણ ન કરી અને ત્યાંથી એક ડગલું પણ ખસ્યો નહીં.

ત્યાર બાદ તેના પિતા મુનિ ધનગિરિને રાજએ કહું— હવે તમે બાળકને બોલાવો. મુનિએ બાળકને સંબોધિત કરીને કહું—

**જઇસિ કયજ્જવસાઓ ધમ્મજ્જયમૂસિઅં ઇમં વઝર ।
ગિણહ લાહુ રયહરણં, કમ્મ-રયપમજ્જણં ધીર ॥**

હે વજ ! જો તેં દીક્ષા લેવાનો નિશ્ચય કરી લીધો હોય તો ધર્માચરણના ચિહ્નભૂત અને કર્મરૂપી રજને પ્રમાર્જિત કરનાર આ રજોહરણને ગ્રહણ કરી લે.

એ શબ્દ સાંભળતાં જ બાળકે તરત જ પિતા ગુરુની પાસે જઈને રજોહરણ ગ્રહણ કરી લીધો.

બાળકનો રજોહરણ પ્રત્યેનો પ્રેમ જોઈને રાજએ બાળક આચાર્ય સિંહગિરિને સૌંપી દીધો. આચાર્યશ્રીએ એ જ સમયે રાજ તેમજ સંધની આજા પ્રાપ્ત કરીને વજને દીક્ષા પ્રદાન કરી દીધી.

બાળકની દીક્ષા જોઈને સુનંદાએ વિચાર્યુ— મારા પતિદેવ, પુત્ર અને ભાઈ બધા સાંસારિક બંધનોને છોડીને દીક્ષિત થઈ ગયા. હવે હું એકલી ઘરમાં રહીને શું કરીશ ? બસ, સુનંદા પણ સંયમ લેવા માટે તૈયાર થઈ ગઈ અને આત્મ કલ્યાણના માર્ગ પર અગ્રસર થઈ.

આચાર્ય સિંહગિરિએ ત્યાંથી અન્યત્ર વિહાર કર્યો. બાળક વજમુનિ બહુ જ બુદ્ધિમાન હતા. જ્યારે આચાર્યશ્રી બીજા મુનિઓને વાચના દેતા ત્યારે તે ચિત્ત દઈને સાંભળતા. માત્ર સાંભળીને જ તેમણે અગિયાર અંગનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું અને કમશા: પૂર્વાનું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કર્યું.

એક વાર આચાર્યશ્રી બહાર ગયા હતા, અન્ય મુનિઓ ગોચરીની ગવેષણા કરવા માટે ગયા હતા. એ સમયે બાળક વજમુનિએ રમત ગમત રૂપે સંતોના વસ્ત્રો અને પાત્રોને પંક્તિબંધ રાખીને પોતે એ બધાની વચ્ચમાં બેસીને વસ્ત્રો અને પાત્રોને પોતાના શિષ્યો રૂપે કલ્ખિત કરીને વાચના આપવાનો પ્રારંભ કરી દીધો. જ્યારે આચાર્ય બહારથી ઉપાશ્રય તરફ આવતા હતા ત્યારે તેમણે વાચનાનો ધ્વનિ સાંભળ્યો. તેઓશ્રી ત્યાં જ રોકાઈને સાંભળવા લાગ્યા કે આ અવાજ કોનો છે ? થોડીવારમાં આચાર્યશ્રીએ બાળક વજમુનિનો અવાજ ઓળખી લીધો. તેની વાચના આપવાની શૈલી અને તેની જ્ઞાન પ્રતિભા પણ આચાર્યશ્રીએ જાણી લીધી. બીજા મુનિઓ તેની વાચનાની છટા જોઈને આશ્રયમાં પડી ગયા ! આટલા નાનકડા બાળમુનિને આટલું બધું જ્ઞાન ક્યાંથી પ્રાપ્ત થઈ ગયું ? તેની પ્રતિભાની પ્રશંસા કરતાં કરતાં તેઓએ ઉપાશ્રયમાં પ્રવેશ કર્યો. આચાર્યશ્રીને જોઈને વજમુનિ ત્યાંથી ઊભા થઈને ગુરુદેવના ચરણોમાં વિનયપૂર્વક નમસ્કાર કરીને દરેક ઉપકરણોને યથાસ્થાને રાખી દીધા. એટલી વારમાં ગોચરી ગયેલા મુનિઓ પણ આવી ગયા. દરેકે આહાર પાણી ગ્રહણ કર્યા.

આચાર્યશ્રીએ વિચાર્યુ— આ વજમુનિ શ્રુતધર છે પણ તેને નાના સમજીને અન્ય મુનિઓ તેની અવજ્ઞા ન કરે એટલા માટે થોડા દિવસ મારે અહીંથી વિહાર કરીને બહાર વિચારણ કરવું જોઈએ. પછી તેઓશ્રી વાચના આપવાનું કાર્ય વજમુનિને સોંપીને વિહાર કરી ગયાં. બાળક વજમુનિ આગમના સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ રહસ્યને એટલી સરળતાથી સમજાવતા હતા કે મંદ બુદ્ધિવાન મુનિ પણ તેને હદ્યંગમ કરવા લાગ્યા. મુનિઓના હદ્યમાં પૂર્વ પ્રાપ્ત જ્ઞાનમાં જે જે શંકાઓ હતી તેનું વજમુનિની શાસ્ત્રોક્ત વિસ્તૃત વાચના વડે સમાધાન થઈ ગયું. દરેક સાધુઓનાં હદ્યમાં વજમુનિ પર અસીમ શ્રદ્ધા ઉત્પત્ત થઈ ગઈ અને તેઓ વિનયપૂર્વક વજમુનિ પાસે વાચના લેતા રહ્યા.

આચાર્યશ્રી વિચારણ કરતાં કરતાં ફરી તુંબવન નગરમાં પદ્ધાર્યો. દરેક મુનિઓને આચાર્યશ્રીએ વજમુનિની વાચના વિષે પૂછ્યું ત્યારે મુનિઓએ પૂર્ણ સંતોષ વ્યક્ત કરીને કહ્યું— ગુરુદેવ ! વજમુનિ અમને સારી રીતે વાચના આપી રહ્યા છે. કૃપા કરીને આપ હંમેશાને માટે વાચનાનું કાર્ય વજમુનિને સોંપી દો. આચાર્યશ્રી આ વાત સાંભળીને અત્યંત સંતુષ્ટ તેમજ પ્રસન્ન થઈને બોલ્યા— વજમુનિ પ્રત્યે તમો દરેકનો સ્નેહ અને સદ્દ્ભાવ જોઈને મને ખૂબ જ સંતોષ થયો છે. મેં પણ તેની યોગ્યતા અને કુશળતાનો પરિચય કરાવવા માટે જ તેઓને આ કાર્ય સોંપીને વિહાર કર્યો હતો. વજમુનિનું આ સમગ્ર શ્રુતજ્ઞાન ગુરુ પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલ ન હતું પણ સાંભળતાં સાંભળતાં તેને આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. જ્યાં સુધી ગુરુના મુખેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન કર્યું હોય ત્યાં સુધી કોઈ વાચનાગુરુ બની શકે નહીં. તેથી આચાર્યશ્રીએ વજમુનિને સમસ્ત સૂત્રોની વાચના આપી અને પોતાનું બધું જ્ઞાન તેને શિખડાવી દીધું.

ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરતાં કરતાં એક વાર આચાર્યશ્રી પોતાના શિષ્ય સમુદ્દ્રાય સહિત દશપુર નગરમાં પદ્ધાર્યો. તે સમયે આચાર્ય ભડગુપ્તે વૃદ્ધાવસ્થાના કારણે અવંતિ નગરીમાં સ્થિરવાસ કર્યો હતો. આચાર્યશ્રીને આ સમાચાર મળતાં પોતાના બે શિષ્યોની સાથે વજમુનિને તેમની સેવામાં મોકલ્યાં. વજમુનિએ આચાર્ય ભડગુપ્તની સેવા કરતાં કરતાં દશ પૂર્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. ત્યાર બાદ આચાર્યશ્રી સિંહગિરિએ વજમુનિને આચાર્યપદ પ્રદાન કરી પોતે અનશનત્રત ધારણ કર્યું અને સ્વર્ગ સિધાવી ગયા.

આચાર્યશ્રી વજભુનિ ગ્રામાનુગ્રામ ધર્મોપદેશ વડે સ્વ-પરકલ્યાણમાં સંલગ્ન બની ગયા. સુંદર તેજસ્વીરૂપ, શાસ્ત્રીયજ્ઞાન, વિવિધ પ્રકારની લભ્યાઓ અને આચાર્યશ્રીની અનેક વિરોધતાઓથી આચાર્ય વજભુનિનો પ્રભાવ દિગ્ધેગાંતરોમાં ફેલાઈ ગયો. તેઓશ્રીના પ્રતિબોધથી સંખ્યાબંધ આત્માઓએ આત્મકલ્યાણનો માર્ગ પ્રાપ્ત કર્યો. ચિરકાળ સુધી વજભુનિએ સંયમની સાધના કરી, અંતિમ સમયે અનશનગ્રત ધારણ કરીને આયુષ્ય કર્મ સમાપ્ત થતાં દેવલોકમાં પદ્ધાર્યા.

વજભુનિનો જન્મ વિકભ સંવત ૨૬ માં થયો અને ૮૮ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવીને વિ. સં. ૧૧૪ માં તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો. વજભુનિએ બચપણથી જ માતાના પ્રેમની ઉપેક્ષા કરી અને શ્રીસંઘનું બહુમાન કર્યું. એવી રીતે કરવાથી માતાનો મોહ પણ દૂર થયો, સ્વયં સંયમ ગ્રહણ કરી, માતાને પણ સંયમ અપાવી, શાસનની પ્રભાવનામાં સવિરોધ વૃદ્ધિ કરી.

આ છે વજભુનિની પારિણામિકી બુદ્ધિનું ઉદાહરણ.

(૧૬) ચરણાહત : - કોઈ એક નગરમાં એક યુવાન રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેની અપરિપક્વ ઉમરનો લાભ ઉઠાવવા માટે અમુક યુવકોએ આવીને રાજાને સલાહ આપી. "મહારાજ ! આપ તરણ વયના છો તેથી આપના કાર્ય સંચાલનમાં પણ તરણ વ્યક્તિઓ જ હોવી જોઈએ. એવી વ્યક્તિઓ પોતાની શક્તિ તથા યોગ્યતાથી કુશળતાપૂર્વક રાજ્યનું કાર્ય કરશે. વૃદ્ધો અશક્ત હોવાના કારણે કોઈપણ કાર્ય સારી રીતે ન કરી શકે."

રાજા નવયુવક હતા પણ અત્યંત બુદ્ધિમાન હતા. તેઓએ તે નવયુવકોની પરીક્ષા કરવા માટે કહું— જો કોઈ માણસ મારા મસ્તક પર પોતાના પગ વડે પ્રહાર કરે તો તેને કેવા પ્રકારનો દંડ કરવો જોઈએ ? યુવકોએ કહું— મહારાજ ! એવી વ્યક્તિના તલ તલ જેટલા ટૂકડા કરીને મારી નાંખવી જોઈએ. રાજાએ એ જ પ્રશ્ન દરબારમાં અનુભવી વૃદ્ધોને પણ કર્યો. તેઓએ વિચારીને કહું— મહારાજ ! જે વ્યક્તિ આપના મસ્તક પર ચરણોથી પ્રહાર કરે તેના પર પ્યાર કરવો જોઈએ અને અમૂલ્ય વસ્ત્રાભૂષણની તેને ભેટ આપવી જોઈએ. વૃદ્ધજનોનો ઉત્તર સાંભળી રાજા અત્યંત ખુશ થયા.

વૃદ્ધજનોનો ઉત્તર સાંભળીને નવયુવકો ગુસ્સે થયા પરંતુ રાજાએ તેઓને શાંત કર્યા અને વૃદ્ધજનોને પોતાની વાત સ્પષ્ટ કરવા માટે કહું. એટલે એક વૃદ્ધ દરબારીએ ઉત્તર દીધો— "મહારાજ ! આપના મસ્તક પર ચરણોનો પ્રહાર તો આપના શિશુ રાજકુમાર જ કરી શકે, તે સિવાય અન્ય કોણ એવું સાહસ કરી શકે ? અને શિશુ રાજકુમારને કેવી રીતે દંડ દેવાય ?"

વૃદ્ધ દરબારીનો ઉત્તર સાંભળીને નવયુવકો પોતાની અજ્ઞાનતા પર લાજીજત થઈને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. રાજાએ પ્રસન્ન થઈને વયોવૃદ્ધ દરબારીએનું સન્માન કર્યું અને તેઓને જ પોતાનાં કાર્યોમાં નિયુક્ત કર્યા. રાજાએ સભા સમક્ષ એમ પણ કહું— રાજ્ય યોગ્ય કાર્યમાં શક્તિ કરતાં બુદ્ધિની આવશ્યકતા અધિક હોય છે. આ ઉદાહરણ વૃદ્ધજનોના તથા રાજાની પારિણામિકી બુદ્ધિનું છે.

(૧૭) આંબળા : - કોઈ એક ગામમાં એક કુમારે કોઈ એક વ્યક્તિને મૂર્ખ બનાવવા માટે પીળી માટીના

કૃત્રિમ આંબળા બનાવીને તેને આપ્યા. તેનો રૂપ—રંગ, આકાર—પ્રકાર અને વજન બરાબર આંબળા સમાન જ હતા. આંબળા હાથમાં લઈને પેલો માણસ વિચારવા લાગ્યો— આ આકૃતિમાં તો આંબળા જેવા જ છે પરંતુ આ બહુ જ કઠળ છે અને અત્યારે ઝટુ પણ આંબળાની નથી. આ રીતે કૃત્રિમ આંબળાને તેણે પોતાની પારિણામિકી બુદ્ધિ વડે જાણી લીધાં.

(૧૮) મળિ :— કોઈ એક જંગલમાં એક મોટો સર્પ રહેતો હતો. તેના મસ્તક પર મણિ હતો. તે સર્પ રાત્રિના વૃક્ષ પર ચડીને પક્ષીઓના બચ્ચાને ખાઈ જતો હતો. એક વાર તે પોતાના વજનદાર શરીરને સંભાળી ન શક્યો એટલે વૃક્ષ પરથી નીચે પડી ગયો અને પડતી વખતે તેના મસ્તકનો મણિ તે વૃક્ષની ડાળીમાં ફસાઈ ગયો. તે વૃક્ષની નીચે એક કૂવો હતો. ઉપર રહેલ મણિનો પ્રકાશ તેમાં પડવાથી તે કૂવાનું પાણી લાલ રંગનું દેખાવા લાગ્યું.

પ્રાતઃકાળે એક બાળક રમતો રમતો કૂવાના કાંઠા પર આવ્યો. કૂવાનું લાલ રંગ જેવું ચમકતું પાણી જોઈને દોડતો દોડતો તે પોતાના ઘરે ગયો. ત્યાં જોઈને તે પોતાના પિતાને બોલાવી લાગ્યો. તેના વૃદ્ધ પિતા ત્યાં આવ્યા. તેણે કૂવાનું પાણી જોયું તો ખરેખર આશર્ય થયું. જે સ્થાનેથી પાણીમાં પ્રતિબિંબ પડતું હતું તે સ્થાન તેણે શોધી કાઢ્યું અને વૃક્ષની ડાળી પર ચડીને તેણે મણિને ગોતી લીધો. મણિ મેળવીને અત્યંત પ્રસન્ન થતાં થતાં પિતા અને પુત્ર પોતાના ઘરે ચાલ્યા ગયા. બાળકના પિતાની પારિણામિકી બુદ્ધિનું આ ઉદાહરણ છે.

(૧૯) સર્પ :— ભગવાન મહાવીરે દીક્ષા લઈને પ્રથમ ચાતુર્માસ અસ્થિ ગામમાં કર્યું. ચાતુર્માસ બાદ વિહાર કરીને ભગવાન શૈતાંબિકા નગરી તરફ જઈ રહ્યા હતાં. થોડાક દૂર ગયા ત્યાં તેઓશ્રીને ગોવાળીયાએ પ્રાર્થના કરી, "ભગવન् ! શૈતાંબિકા નગર જવા માટે ખરેખર આ રસ્તો ટૂંકો થાય પરંતુ આ માર્ગમાં એક દાઢિયિ સર્પ રહે છે. તે બધાને પરેશાન કરે છે. જેથી આ માર્ગ પર કોઈ પણ પ્રાણીઓ જતાં નથી. પ્રભુ ! આપ પણ શૈતાંબિકા નગર જવા માટે બીજો માર્ગ ગ્રહણ કરો." ભગવાને ગોવાળિયાની વાત સાંભળી લીધી પણ તે સર્પને પ્રતિબોધ દેવાની ભાવનાથી પ્રભુ એ જ માર્ગ પર આગળ વધ્યા.

ચાલતાં ચાલતાં તેઓશ્રી વિષધર સર્પના રાફડા સુધી પહોંચી ગયા અને ત્યાં જ કાયોત્સર્જમાં સ્થિર બની ગયાં. થોડી ક્ષણોમાં જ નાગ બહાર આવ્યો અને પોતાના રાફડાની સમીપ જ એક વ્યક્તિને ઊભેલી જોઈને તે કોઈધિત થયો. તેણે પોતાની વિષમય દાઢિ ભગવાન પર ફેંકી પરંતુ તેમના શરીર પર કોઈ અસર ન થઈ. એ જોઈને સર્પ કોઇનું ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. સૂર્યની સામે જોઈને બીજીવાર વિષમય દાઢિ ભગવાન પર ફેંકી, તેની પણ ભગવાન પર કાંઈ અસર ન થઈ. એટલે તે દોડતો દોડતો ભગવાનની પાસે ગયો અને તેમના જમણા પગના અંગૂઠામાં જોરથી ડંસ દીધો. તો પણ ભગવાન પોતાના ધ્યાનમાં તલ્લીન રહ્યા, લેશમાત્ર પણ ડંયા નહીં. અંગૂઠાના લોહીનો સ્વાદ સર્પને કોઈ વિલક્ષણ જ પ્રતીત થયો. નાગ વિચારવા લાગ્યો— આ કોઈ સામાન્ય માણસ નથી પણ અલૌકિક પુરુષ લાગે છે. એવું વિચારતાં જ સર્પનો કોઇ શાંત થઈ ગયો અને તે કારણ્ય દાઢિથી ભગવાનના સૌભ્ય મુખ મંડળને જોવા લાગ્યો. એ જ સમયે પ્રભુએ ધ્યાન પૂર્ણ કર્યું.

ધ્યાન પૂર્ણ કરીને પ્રભુએ અત્યંત સ્નેહપૂર્ણ દાસ્તિથી તેને સંબોધિત કરીને કહું— “હે ચંડકૌશિક ! બુજજ બુજજ, બોધને પ્રાપ્ત કર અને તારા પૂર્વભવનું સ્મરણ કર. પૂર્વભવમાં તું સાધુ હતો અને એક શિષ્યનો ગુરુ પણ હતો. એક વખત તમે બત્તે ગુરુ અને શિષ્ય ગોચરી ગયા હતા. આહાર લઈને વળતી વખતે તારા પગ નીચે એક દેડકી કચડાઈને મરી ગઈ. તે સમયે તારા શિષ્યે તને આલોચના કરવા માટે કહું પરંતુ તેના પર ધ્યાન ન આયું. શિષ્યે વિચાર્યુ ગુરુ મહારાજ તપસ્વી છે એટલે સાયંકાળે આલોચના કરી લેશે. સંધ્યા સમયે પ્રતિકમણ બાદ પણ તેં એ પાપની આલોચના ન કરી. શિષ્યે વિચાર્યુ— સંભવ છે કે ગુરુ મહારાજ આલોચના કરવાનું ભૂલી ગયા હશે. એવી સરળ બુદ્ધિથી શિષ્યે તને ફરી આલોચના કરવા માટે યાદ કરાવ્યું.

શિષ્યનાં વચન સાંભળતાં જ તને અત્યંત કોધ આવ્યો. કોધથી ધમધમાયમાન બનીને તું શિષ્યને મારવા દોડ્યો પણ વચ્ચે રહેલા થાંભલા સાથે તારું મસ્તક જોરથી ભટકાયું. મસ્તકની નસ ફાટી જતાં તારું ત્યાં જ મૃત્યુ થયું. હે ચંડકૌશિક ! ભયંકર કોધમાં તારું મૃત્યુ થવાથી તને આ સર્પની યોનિ મળી છે અને ફરી પણ તું કોધને આધીન થઈને, તારો જન્મ બગાડી રહ્યો છે. હવે સમજ સમજ ! અને પ્રતિબોધને પ્રાપ્ત કર.

ભગવાનના ઉપદેશથી તે જ સમયે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ચંડકૌશિક સર્પને જ્ઞાતિસ્મરણ જ્ઞાન ઉત્પસ થયું. તેણે પોતાના જ્ઞાનમાં પૂર્વભવ જોયો અને પોતે કરેલા અપરાધ અને કોધ માટે તે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. એ જ સમયે તેણે ભગવાન મહાવીર સ્વામીને વિનયપૂર્વક વંદના કરી અને કહું— જે કોધથી મને સર્પની યોનિ મળી તેના પર વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમજ મારી આ દાસ્તિથી કોઈ પણ પ્રાણીને કષ્ટ ન પહોંચે એના માટે મને યાવજજીવન અનશનગ્રત કરાવો. પ્રભુએ તેના ઉત્કૃષ્ટ ભાવો જોઈને જીવજીવ સુધી અનશન વ્રત ધારણ કરાવ્યું. અનશનગ્રત લીધા પછી સર્પે પોતાનું મુખ રાફામાં રાખ્યું અને પૂંધનો ભાગ બહાર રાખ્યો.

થોડો સમય વ્યતીત થયા પછી ગોવાળ ભગવાન મહાવીરની તપાસ કરવા ત્યાં આવ્યો. ભગવાન મહાવીરને સકુશણ ત્યાંથી રવાના થતાં જોઈને તેના આશ્રયની કોઈ સીમા ન રહી. ગોવાળે ત્યાં સર્પનું મોહું બિલમાં જોયું અને શરીરનો ભાગ બહાર જોયો. એ જોઈને તેના પર તેણે પથ્થર ફેંક્યા. એ રીતે ઘણા લોકો સર્પને લાકડીનો પ્રહાર કરવા લાગ્યા અને પથ્થર પણ ફેંકવા લાગ્યા. ચંડકૌશિક બધા પ્રહારોને સમભાવથી સહન કરતો હતો પણ તેણે રાફામાંથી પોતાનું મોહું બહાર કાઢ્યું નહીં. જ્યારે આસપાસના લોકને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે ટોળેટોળા મળીને સર્પના દર્શન કરવા આવવાં લાગ્યાં અને સર્પની ધી, દૂધ, સાકર વગેરેથી પૂજા કરવાં લાગ્યાં. ધી આદિની સુગંધથી લાખો કીરીઓ આવી. તેણે સર્પના શરીરને ચટકા ભરીને ચાળણી જેવું બનાવી દીદ્યું. એ બધા કષ્ટોને સર્પે, પોતાના પૂર્વભવમાં કરેલાં કર્માનું ફળ સમજીને સમભાવપૂર્વક સહન કર્યાં. પંદર દિવસ સુધી ચંડકૌશિક સર્પે સર્વ પ્રકારની યાતનાઓને શાંતિપૂર્વક સહન કરી. પોતાના શરીરને પણ હલાવ્યું નહીં. તેણે વિચાર્યુ— જો હું પડખું ફરીશ તો કીરી, મકોડાં વગેરે જીણા જીણા અનેક જીવો મારા શરીર નીચે દબાઈને મરી જશે એટલે તેણે બીજા જીવોની રક્ષા કરીને પોતાના કર્મો ખપાવ્યા.

પંદર દિવસનું અનશનગ્રત પૂર્ણ કરીને, આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તે સહસાર નામના આઈમા દેવલોકમાં ઉત્પત્ત થયો. ભગવાન મહાવીર સ્વામીના અલૌકિક રક્તનો આસ્ત્વાદન કરીને ચંડકૌશિક સર્પે પ્રભુના ઉપદેશથી અનશન ગ્રત ગ્રહણ કરી પોતાનો જન્મ સફળ કર્યો. આ ઉદાહરણ ચંડકૌશિક સર્પની પારિષામિકી બુદ્ધિનું છે.

(૨૦) ગેંડો :— એક ગામમાં એક માણસે યુવાવસ્થામાં શ્રાવકના ગ્રતોને ધારણ કર્યા પરંતુ તે સમ્યક્ પ્રકારે ગ્રતોનું પાલન ન કરી શક્યો. અમુક સમય બાદ તે રોગગ્રસ્ત બની ગયો. ભયંકર બીમારીના કારણે ભંગ કરેલા ગ્રતોની તે આલોચના ન કરી શક્યો. એ જ દર્દમાં તેનું મૃત્યુ થયું. ધર્મથી પતિત થવાના કારણે એક જંગલમાં તે ગેંડો રૂપે ઉત્પત્ત થયો. પોતાના ફૂર પરિષામના કારણે તે જંગલી જનાવરોને મારી નાંખવા લાગ્યો. ધીરે ધીરે એ રસ્તા પર આવતાં જાતાં મનુષ્યને પણ મારી નાંખતો હતો.

એક વાર જૈન મુનિઓ એ જંગલમાંથી વિહાર કરીને જઈ રહ્યા હતા. ગેંડાએ જેવા એ મુનિને જોયા કે તરત જ કોદધથી ધમધમાયમાન થઈને મુનિઓને મારવા માટે દોડ્યો પરંતુ મુનિઓના તપ, ગ્રત અને અહિંસા આદિ ધર્મના પ્રભાવે ગેંડો ત્યાં સુધી પહોંચી શક્યો નહીં અને પોતાના કાર્યમાં તે અસફળ રહ્યો. ગેંડો વિચારવા લાગ્યો— આજ સુધીમાં હું દરેક કાર્યમાં સફળ જ થયો છું. આજે હું શા માટે અસફળ થયો? તેનું કારણ તે શોધવા લાગ્યો. ધીરે ધીરે તેનો કોદ શાંત પડ્યો અને તેને શાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમથી જાતિસ્મરણ શાન ઉત્પત્ત થયું. શાનના પ્રભાવે તેણે પોતાનો પૂર્વભવ જોયો. પોતે કરેલા ગ્રતોનો ભંગ રાણીને તેણે ખૂબ જ પશ્ચાતાપ કર્યો અને એ જ સમયે તેણે અનશનગ્રતનો સ્વીકાર કર્યો. આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને તે દેવલોકમાં ઉત્પત્ત થયો. આ તેની પારિષામિકી બુદ્ધિનું ઉદાહરણ છે.

(૨૧) સ્તૂપ-ભેદન :— રાજા કુણિક અને વિહલ્લકુમાર બસે રાજા શ્રેણિકના જ પુત્રો હતા. શ્રેણિકે પોતાના જીવનકાળમાં જ (દેવતાઈ) સિંચાનક હાથી અને (દેવદાઈ) વંકચૂડ હાર બસે વિહલ્લકુમારને આપી દીઘા હતા અને કુણિક રાજા બન્યો હતો. વિહલ્લકુમાર પ્રતિદિન પોતાની રાણીઓની સાથે હાથી પર બેસીને જળકીડા કરવા માટે ગંગાનદીના કિનારા પર જતા હતા. હાથી રાણીઓને પોતાની સૂંઠ વડે ઉપાડીને વિવિધ પ્રકારે તેને મનોરંજન કરાવતો હતો. વિહલ્લકુમાર તથા તેની રાણીઓની મનોરંજક કીડાઓ જોઈને નગરજનો તેની ખૂબ પ્રશંસા કરતા હતા અને કહેતા હતા કે રાજ્ય લક્ષ્મીનો સાચો ઉપભોગ તો વિહલ્લકુમાર જ કરે છે.

રાજા કુણિકની રાણી પદ્માવતીના મનમાં આ બધી વાતો સાંભળીને ઈર્ષા થતી હતી. તે વિચારતી હતી કે મહારાણી હું છું છું છતાં મારા કરતા સવિશેષ સુખ વિહલ્લકુમારની રાણીઓ ભોગવે છે. એક દિવસ પદ્માવતીએ પોતાના પતિદેવ રાજા કુણિકને કહું, જો સિંચાનક હાથી અને વંકચૂડ હાર મારી પાસે ન હોય તો હું મહારાણી કેવી રીતે કહેવડાવી શકું? મારે એ બસે વસ્તુ જોઈએ છે." કુણિકે પહેલા તો પદ્માવતીની વાત પર ધ્યાન આપ્યું નહીં પરંતુ રાણીના અતિ આગ્રહથી કુણિકે વિહલ્લકુમારને કહું— તું મને હાથી અને હાર આપી દે. વિહલ્લકુમારે કહું— "જો આપ હાથી અને હાર લેવા ઈચ્છાતા હો તો મારા ભાગનો રાજ્યનો હિસ્સો મને આપો." કુણિક એ બાબતે તૈયાર ન થયો પણ હાથી અને હાર વિહલ્લકુમાર પાસેથી

પરાણે લઈ લેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. વિહલ્લકુમારને જાણવા મળ્યું કે કુણિકરાજા મારી પાસેથી હાથી અને હાર પડાવી લેશે, માટે મારે અહીં રહેવું નથી. એમ વિચારીને તે પોતાની રાણીઓ સાથે હાથી અને હાર લઈને પોતાના નાના(દાદા) ચેડા રાજાની પાસે વિશાળા નગરીમાં ચાલ્યો ગયો.

રાજા કુણિકને આ વાતની ખબર પડી તેથી તેને ખૂબ જ કોધ આવ્યો અને ચેડા રાજાને તેણે એક દૂત દ્વારા સંદેશો મોકલ્યો— રાજ્યની શ્રેષ્ઠ વસ્તુઓ રાજાની જ હોય છે માટે હાથી અને હાર સાથે વિહલ્લકુમારને આપ અહીં મોકલી આપો નહિતર યુદ્ધ માટે તૈયાર થઈ જાઓ.

કુણિકનો સંદેશો ચેડા રાજાને દૂત દ્વારા મળ્યો. તેનો જવાબ ચેડા રાજાએ આવનાર દૂત દ્વારા કહેવડાવ્યો— જેવી રીતે રાજા શ્રેણિક અને ચેલણાનો પુત્ર કુણિક મારો દોહિત્ર છે, એવી જ રીતે વિહલ્લકુમાર પણ મારો દોહિત્ર છે. વિહલ્લકુમારને શ્રેણિક રાજાએ પોતાની હેયાતીમાં જ પોતાના હાથે એ બે ચીજ આપેલ છે માટે એ બે ચીજનો અવિકાર એનો છે. તો પણ કુણિક આ બે ચીજ વિહલ્લકુમાર પાસેથી પડાવી લેવા માંગતો હોય તો તું તારા રાજાને કહેજે— પહેલા એ વિહલ્લકુમારને અર્ધુર રાજ્ય આપી દે અને જો એને એમ ન કરવું હોય તો યુદ્ધ કરવા માટે હું પણ તૈયાર છું.

ચેડા રાજાનો સંદેશો દૂતે ત્યાં જઈને કુણિક રાજાને અથ થી ઈતિ સુધી સંભળાવી દીધો. સંદેશ સાંભળીને કુણિકને બહુ કોધ આવ્યો. તેણે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરી લીધો. પોતાના અન્ય ભાઈઓની સાથે વિશાળ સૈન્યદળ લઈને તે વિશાળા નગરી પર ચાડાઈ કરવા માટે રવાના થયો. ચેડા રાજાએ પણ કેટલાક અન્ય ગણ—રાજાઓને સાથે લઈને કુણિકનો સામનો કરવા માટે યુદ્ધના મેદાન તરફ પ્રયાણ કર્યું. બસે પક્ષો વચ્ચે ભીપણ યુદ્ધ થયું અને લાખો માણસોનો સંહાર થયો. એ યુદ્ધમાં ચેડા રાજા પરાજિત થયા. તે પાછા ફરીને વિશાળા નગરીમાં આવી ગયા. એ નગરીના વિશાળ કિલ્લાના બધા દરવાજાઓ બંધ કરાવી દીધા. કુણિકે કિલ્લાને ચારે બાજુથી તોડવાની કોશિષ કરી પણ સફળતા ન મળી. એટલામાં આકાશવાણી થઈ, " જો કૂળબાલક સાધુ માગઘિકા વેશ્યાની સાથે રમણ કરશે તો કુણિક વિશાળા નગરીનો કોટ તોડીને તેના પર પોતાનો અવિકાર જમાવી શકશે."

કુણિક આકાશવાણી સાંભળીને આશ્વર્યચકિત બની ગયો. તેને આકાશવાણી પર વિશ્વાસ બેસી ગયો. તેણે એ જ સમયે માગઘિકા ગણિકાને પોતાની પાસે લઈ આવવા માટે રાજસેવકોને દોડાવ્યા. તેઓ માગઘિકા વેશ્યા પાસે ગયા અને કહું— મહારાજા આપને બોલાવે છે. માગઘિકા વેશ્યા તરત જ રાજા પાસે આવી. રાજાએ માગઘિકાને કહું— તારે એક કામ કરવાનું છે. કૂળબાલક સાધુ ગમે ત્યાં વન વગડામાં હોય ત્યાં જઈને તારે તેને ચલિત કરીને મારી પાસે લઈ આવવાના છે. માગઘિકાએ રાજાની આજા શિરોધાર્ય કરી અને ત્યાંથી તેણી કૂળબાલક મુનિની શોધમાં નીકળી ગઈ.

કૂળબાલક એક મહાકોદી અને દુષ્ટ સાધુ હતો. જ્યારે તે પોતાના ગુરુની સાથે રહેતો હતો ત્યારે ગુરુની હિતકારી શિક્ષાનો પણ ઉલટો અર્થ કરીને તેના પર પણ કોધ કરતો હતો. એક વાર તે પોતાના ગુરુની સાથે કોઈ પહાડી માર્ગ પર જઈ રહ્યો હતો. રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં તેને કોઈ એક કારણે કોધ આવ્યો. કોધ આવ્યો કે તરત જ તેણે પોતાના ગુરુને મારી નાંખવા માટે એક વજનદાર મોટો પત્થર ગુરુ પર

ગબડાવી દીઘો. પોતાની તરફ આવતા પથ્થરને જોઈને આચાર્યશ્રી એક બાજુ ઉભા રહી ગયા તેથી તે બચી ગયા પરંતુ પાસે ઊભેલા એક શિષ્યથી આ સહન ન થયું. તેણે કોષિત થઈને કૂળબાલક સાધુને કહું "હુષ્ટ ! કોઈને મારી નાંખવા માટે તું અચકાતો નથી પણ ગુરુદેવને મારી નાંખવા જેવું નીચ કર્મ પણ તું કરી શકે છે ? જી તારું પતન પણ કોઈ સ્ત્રી વડે જ થશે."

કૂળબાલક સદા ગુરુની આજાથી વિપરીત જ કાર્ય કરતો હતો. પોતાના ગુરુભાઈની વાતને અસત્ય કરવા માટે તે કોઈ એક નિર્જન પ્રદેશમાં ચાલ્યો ગયો. ત્યાં કોઈ સ્ત્રી તો શું ? કોઈ પુરુષો પણ રહેતા ન હતા. એવા સ્થળે નદીના કિનારા પર તે ધ્યાનસ્થ બનીને તપસ્યા કરવા લાગ્યો. આહાર માટે પણ તે કયારે ય ગામમાં જતો નહીં. સંયોગવશાત્ર ક્યારેક કોઈ યાત્રિક ત્યાંથી નીકળે તો કંઈક આહાર પ્રાપ્ત કરીને તે શરીરને ટકાવતો હતો. એક વાર નદીમાં ઘોડા પુર આવ્યું. એમાં એ તણાઈ જાત પરંતુ તેની ઘોર તપસ્યાના કારણે નદીનું વહેણ બીજી બાજુ ચાલ્યું ગયું. એવી આશ્રયજનક ઘટના જોઈને લોકોએ તેનું નામ "કૂળબાલક મુનિ" રાખી દીધું.

બીજી બાજુ કુણિકરાજાએ માગધિકા વેશયાને કૂળબાલક મુનિને શોધી લાવવા માટે મોકલી. માગધિકાએ ઘણા ગામો જોયા પણ કૂળબાલક મુનિ તેને ક્યાંય મળતા ન હતા. છેવટે તેણી પેલા નિર્જન પ્રદેશમાં પહોંચી ગઈ. ત્યાં નદી કિનારે ધ્યાનસ્થામાં તેણીએ કૂળબાલકમુનિને જોયા. પછી માગધિકા સ્વયં ઢોંગી શ્રાવિકા બનીને નદીકિનારાની સમીપે જ રહેવા લાગી અને મુનિની અત્યંત સેવા ભક્તિ વગેરે કરવા લાગી. ધીરે ધીરે તેણીએ કૂળબાલક મુનિને આકર્ષિત કરી લીધા તેમજ આહાર માટે મુનિને પોતાની ઝૂંપડીએ વારંવાર લઈ જતી. એકવાર તે સ્ત્રીએ ખાવાની દરેક ચીજોમાં વિરેચક ઔષધિ મિશ્રિત કરીને મુનિને તે આહાર વહેરાવી દીઘો. એવો આહાર ખાવાથી કૂળબાલક મુનિને અતિસાર નામનો રોગ લાગુ પડી ગયો. બીમારીના કારણે વેશયા મુનિની સેવા—શુશ્રૂષા કરવા લાગી. કપટી વેશયાના સ્પર્શથી મુનિનું મન વિચલિત થઈ ગયું અને તે ચારિત્રથી ભષ્ટ થઈ ગયા. સાધુની શિથિલતા વેશયાને અનુકૂળ થઈ ગઈ. ધીરે ધીરે માગધિકાએ મુનિને પોતાના બનાવીને એક દિવસ તેને કુણિક રાજાની પાસે લઈ ગઈ.

કુણિકરાજ કૂળબાલક મુનિને જોઈને અત્યંત ખુશ થયો. વાતચીત કરતાં કરતાં તેણે મુનિને પૂછ્યું— વિશાલા નગરીના આ ખૂબ જ મોટા અને મજબૂત કોટને કેવી રીતે તોડી શકાય ? કૂળબાલક મુનિ પોતાના સાધુત્વથી ભષ્ટ તો થઈ જ ગયા હતા. તેણે નૈમિત્તિકનો વેષ ધારણ કર્યો. પછી તેણે રાજાને કહું— મહારાજ ! અત્યારે હું આ નગરીમાં જાઉં છું પણ જ્યારે હું સફેદ વસ્ત્ર હાથમાં લઈને ચારે ય બાજુ ફેરવીને આપેને સંકેત કરું તે વખતે આપ યુદ્ધમેદાનમાંથી સેનાને લઈને થોડાક પાછા ખસી જાઓ. જેમાં આપનું શ્રેય છે.

કૂળબાલકે નૈમિત્તિકનું રૂપ ધારણ કરવાથી તેને નગરમાં પ્રવેશ કરવાની કોઈએ ના ન પાડી. નગરવાસીઓએ નૈમિત્તિકને પૂછ્યું "મહારાજ ! રાજા કુણિકે અમારી નગરીને ચારે ય બાજુથી ઘેરી લીધી છે. આ સંકટથી અમને ક્યારે છૂટકારો મળી શકશે ? કૂળબાલક નૈમિત્તિકે પોતાના જ્ઞાનાભ્યાસ દ્વારા જાણી લીધું કે આ નગરીમાં જે સ્તૂપ બનાવેલો છે, તેનો પ્રભાવ જ્યાં સુધી રહેશે ત્યાં સુધી કુણિક વિજય

પ્રાપ્ત નહીં કરી શકે. તેથી તેણે કપટ કરીને એ જ નગરવાસીઓ વડે જ તેને પડાવી નાંખવાનો ઉપાય વિચારી લીધો. પછી તેણે કહું— “ભાઈઓ ! તમારી નગરીમાં અમુકસ્થાન પર જે સ્તૂપ ઊભો છે, એ સ્તૂપ જ્યાં સુધી નાટ નહીં થાય ત્યાં સુધી કુણિક યુદ્ધ ધોડશે નહીં અને તમે આ સંકટથી મુક્ત થશો નહીં. માટે એ સ્તૂપને તમે તોડાવી નાંખો. જેવો એ સ્તૂપ તૂટશે કે તરત જ કુણિક પાછો હટી જશો.”

ભોળા નાગરિકોએ નેમિત્તિકની વાત પર વિશ્વાસ કરીને સ્તૂપને તોડવાનો પ્રારંભ કરી દીધો. એ જ સમયે કપટી નેમિત્તિકે સફેદ વસ્ત્ર હાથમાં લઈને ચારે ય બાજુ ફેરવવાનું શરૂ કર્યું. પોતાની યોજનાનુસારે કુણિકને સેના સહિત પાછળ હટવાનો સંકેત કર્યો. જે સમયે તેને સંકેત મળ્યો તે જ સમયે કુણિક સેનાને લઈને પાછળ હટી ગયો. નાગરિકોએ જોયું કે થોડોક સ્તૂપ તોડ્યો ત્યાં જ કુણિકની સેના પાછળ હટવા લાગી. એ દશ્ય જોઈને નાગરિકોએ બહુ ઉત્સાહપૂર્વક સ્તૂપને જડ મૂળથી ઊઘેડી નાંખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. થોડા જ સમયમાં સ્તૂપ ધરાશાયી બની ગયો પણ બાન્યું એવું કે જેવો એ સ્તૂપ તૂટ્યો કે તરત જ તે મજબૂત કોટનો પ્રભાવ સમાપ્ત થઈ ગયો અને કુણિકે આગળ વધીને કોટને તોડીને વિશાલા નગરી પર પોતાનો આવિકાર જમાવી દીધો.

કુણબાલક સાધુને પોતાના વશમાં કરી લેવાની પારિણામિકી બુદ્ધિ વેશ્યાની હતી અને સ્તૂપને તોડાવીને કુણિકને વિજય પ્રાપ્ત કરાવનારી પારિણામિકી બુદ્ધિ કુણબાલક મુનિની હતી. આ કથા સાથે પારિણામિકી બુદ્ધિની કથાઓ સમાપ્ત તેમજ અશુતનિશ્રિત એટલે શુતની અપેક્ષા નહિ રાખનાર મતિજ્ઞાનનું વર્ણન પણ સમાપ્ત થયું. આ ચારે ય બુદ્ધિના કાર્યોમાં શુતની અપેક્ષા હોતી નથી. મતિજ્ઞાનના કષ્યોપશમની પ્રમુખતાથી જ અશુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાનનું એટલે બુદ્ધિનું પ્રવર્તન થાય છે.

॥ અશુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાનનું વર્ણન સમાપ્ત ॥

શુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાન :-

૧૧ સે કિં તં સુયણિસ્સયં ? સુયણિસ્સયં ચડવ્બિહં પણ્ણત્તં, તં જહા-
ઉગહે, ઈહા, અવાઓ, ધારણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— હે ભગવન् ! શુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાનના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— શુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાનના ચાર પ્રકાર છે— (૧) અવગ્રહ (૨) ઈહા (૩) અવાય (૪) ધારણા.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં શુતનિશ્રિત મતિજ્ઞાનનું વર્ણન છે. ક્યારેક મતિજ્ઞાન સ્વતંત્ર કાર્ય કરે છે અને ક્યારેક શુતજ્ઞાનના સહયોગથી કરે છે. જ્યારે મતિજ્ઞાન શુતજ્ઞાનના પૂર્વકાલીન સંસ્કારોના નિમિત્તથી ઉત્પત્ત થાય ત્યારે તેના ક્રમશઃ ચાર ભેદ થાય છે. અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણા. સંક્ષેપમાં તેની

નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરી છે.

(૧) અવગ્રહ :- જે જ્ઞાન નામ, જ્ઞાતિ, વિશેષ્ય, વિશેષજ્ઞા આદિ વિશેષતાથી રહિત હોય, માત્ર સામાન્યને જ જ્ઞાણે તેને અવગ્રહ કહેવાય છે. કોઈપણ ઈન્ડ્રિય કે મનનો સંબંધ પોતાના વિષયભૂત પદાર્થ સાથે થવા પર 'માત્ર કંઈક છે' એવો અસ્તિત્વ રૂપ બોધ થવો તે અવગ્રહ છે. અવગ્રહ થયા પછી ઈહા વગેરે થાય છે અથવા સર્વર્થી પહેલા મનુષ્યત્વ, જીવત્વ, દ્રવ્યત્વ આદિ અવાંતર સામાન્યથી યુક્ત વસ્તુને જ્ઞાનનાર જ્ઞાનને અવગ્રહ કહેવાય છે.

જૈન આગમમાં બે ઉપયોગ બતાવેલ છે— (૧) સાકાર ઉપયોગ (૨) અનાકાર ઉપયોગ. બીજા શર્ષ્ટોમાં એને જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગ પણ કહેવાય છે. અહીં જ્ઞાનોપયોગનું વર્ણન કરેલ છે તેથી તેના પૂર્વભાવી દર્શનોપયોગનો પણ ઉલ્લેખ કરેલ છે. જ્ઞાનની આ ધારા ઉત્તરોત્તર વિશેષ તરફ ઝુકતી રહે છે.

(૨) ઈહા :- પ્રમાણનય તત્ત્વલોકમાં કહું છે— "અવગૃહીતાર્થવિશેષાકાંક્ષણમીહા" અવગ્રહથી જ્ઞાણેલ પદાર્થને વિશેષ જ્ઞાનવાની જિજ્ઞાસાને ઈહા કહેવાય છે. ભાષ્યકારે ઈહાની પરિભાષા કરતા કહું છે — અવગ્રહમાં સત્ત અને અસત્ત ભનેથી અતીત સામાન્ય માત્રને ગ્રહણ કરાય છે પરંતુ સદ્બૂત અર્થની પર્યાલોચનારૂપ ચેષ્ટાને 'ઈહા' કહે છે.

(૩) અવાય :- નિશ્ચયાત્મક અથવા નિર્ણયાત્મક જ્ઞાનને અવાય કહે છે. "ઈહિતવિશેષનિર્ણયોડવાય:" ઈહા દ્વારા જ્ઞાણેલ પદાર્થનો વિશેષ રૂપે નિર્ણય કરવામાં આવે તેને અવાય કહે છે. અવાય, નિશ્ચય અને નિર્ણય એ બધા તેના પર્યાયવાચી નામ છે. અવાયને 'અપાય' પણ કહે છે.

(૪) ધારણા :- નિર્ણિત અર્થને ધારણા કરવો તેને જ ધારણા કહે છે. અવાય જ્ઞાન જ્યારે અત્યંત દંડ થઈ જાય છે ત્યારે તેને ધારણા કહે છે. નિશ્ચય થોડા કાળ સુધી સ્થિર રહે છે. પછી વિષયાંતરમાં ઉપયોગ ચાલ્યો જવાથી તે લુપ્ત થઈ જાય છે પરંતુ તેનાથી એવા સંસ્કાર પડી જાય છે કે જેના કારણે ભવિષ્યમાં કદાચ કોઈ યોગ્ય નિમિત્ત મળી જવા પર નિશ્ચિત કરેલ તે વિષયનું સમરણ થઈ જાય છે. તેને પણ ધારણા કહે છે. ધારણા ત્રણ પ્રકારની છે—

(૧) અવિચ્યુતિ— અવાયમાં લાગેલ ઉપયોગથી ચ્યુત ન થાય તેને અવિચ્યુતિ કહે છે. તે અવિચ્યુતિ ધારણાનો કાળ વધારેમાં વધારે એક અંતર્મુહૂર્તનો હોય છે. છદ્ધસ્થનો કોઈ પણ ઉપયોગ અંતર્મુહૂર્તથી અધિક સમય સુધી સ્થિર રહેતો નથી. (૨) અવિચ્યુતિથી ઉત્પત્ત થયેલ સંસ્કારને વાસના કહે છે. એ સંસ્કાર સંખ્યાત વર્ણના આયુષ્યવાનને સંખ્યાતકાળ સુધી ટકી રહે છે અને અસંખ્યાત વર્ણના આયુષ્યવાનને અસંખ્યાત કાળ સુધી ટકી રહે છે. (૩) સ્મૃતિ— કાલાંતરમાં કોઈ પદાર્થને જોવાથી અથવા કોઈ અન્ય નિમિત્ત વડે સંસ્કાર જાગૃત થવાથી જે જ્ઞાન ઉત્પત્ત થાય તેને સ્મૃતિ કહે છે.

શુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનના એ ચાર પ્રકાર કુમથી જ હોય છે. અવગ્રહ વિના ઈહા ન થાય, ઈહા વિના અવાય ન થાય અને અવાયના અભાવમાં ધારણા ન થઈ શકે. સ્થૂલ દાસ્તિએ અવગ્રહ, ઈહાની

પ્રવૃત્તિ ન પણ જણાય પરંતુ તે જ્ઞાન ક્રમિક થાય છે. જેમ કે હંમેશાની અભ્યસ્ત અને પરિચિત વસ્તુઓને જોતા જ નિર્ણય થઈ જાય છે કે આ અમુક વસ્તુ છે. દષ્ટાંત રૂપે મિત્ર, ભાઈ, પુત્ર, રોટી, પુસ્તક, પેન, રેડિયો, ટી.વી., ગ્લાસ, પલંગ વગેરે. તાત્પર્ય એ છે કે અભ્યસ્ત અને પ્રત્યક્ષ રહેલી(જોવાતી) વસ્તુઓમાં પૂર્વધારણાના આધારે અવગ્રહ, ઈહાની પ્રવૃત્તિ અત્યંત શીધ થઈ જાય છે. સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી તો અવગ્રહ, ઈહા, અવાય, ધારણા એ ચારે ય કુમૂર્વક થાય છે.

અવગ્રહ :-

૧૨ સે કિં તં ઉગાહે ? ઉગાહે દુવિહે પણ્ણતે, તં જહા- અત્થુગાહે ય વંજણુગાહે ય ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અવગ્રહના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- અવગ્રહના બે પ્રકાર છે- (૧) અર્થાવગ્રહ (૨) વંજનાવગ્રહ.

વિવેચન :-

ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતાથી પદાર્થનો સામાન્ય બોધ થાય તેને અવગ્રહ કહે છે.

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ હોવાથી તેમાં ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતા જરૂરી છે.

ઈન્દ્રિયના બે ભેદ છે. દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય. નામ કર્મના ઉદ્યજન્ય ઈન્દ્રિયોની પૌરુણ્યાદિક રૂચના અને તેની વિષય ગ્રહણાની શક્તિ, તે દ્રવ્યેન્દ્રિય છે અને જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમથી શબ્દ, રૂપ આદિ વિષયોનો બોધ થવો, તે ભાવેન્દ્રિય છે. આ રીતે દ્રવ્યેન્દ્રિય દ્વારા વિષયનું કે વસ્તુનું ગ્રહણ થાય અને ભાવેન્દ્રિય દ્વારા વસ્તુનો બોધ થાય છે. સંક્ષેપમાં કોઈપણ વસ્તુના બોધમાં દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય સાપેક્ષ છે.

દ્રવ્યેન્દ્રિય વિના ભાવેન્દ્રિય અકિંચિત્કર છે અને ભાવેન્દ્રિય વિના દ્રવ્યેન્દ્રિય પણ અકિંચિત્કર છે માટે જે જીવોને જેટલી જેટલી ઈન્દ્રિયો મળી છે તે તેના દ્વારા તેટલું તેટલું જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જેમ કે- એકેન્દ્રિય જીવને કેવળ સ્પર્શન્દ્રિય દ્વારા અર્થાવગ્રહ અને વંજનાવગ્રહ થાય છે. અર્થાવગ્રહ પટુકમી હોય છે અને વંજનાવગ્રહ મંદકમી હોય છે. અર્થાવગ્રહ અભ્યાસથી અને વિશેષ ક્ષયોપશમથી હોય છે અને વંજનાવગ્રહ અભ્યાસ વિના ક્ષયોપશમની મંદાતામાં હોય છે. અર્થાવગ્રહ વડે અતિ અલઘ સમયમાં જ વસ્તુની પર્યાયને ગ્રહણ કરી શકાય છે પરંતુ વંજનાવગ્રહમાં "આ કંઈક છે" એટલું જ જ્ઞાન થાય છે.

જોકે સૂત્રમાં પ્રથમ અર્થાવગ્રહ અને પછી વંજનાવગ્રહનો નિર્દેશ કરેલ છે પરંતુ તેની ઉત્પત્તિનો કમ તેનાથી વિપરીત છે અર્થત્ત પહેલા વંજનાવગ્રહ ને પછી અર્થાવગ્રહ ઉત્પત્ત થાય છે.

વંજનાવગ્રહ :- "વ્યજ્યતે અનેનેતિ વ્યંજનં" અથવા "વ્યજ્યતે ઇતિ વ્યંજનમ्"

જેના દ્વારા વ્યક્ત કરી શકાય અર્થાત્ જે વ્યક્ત છે તેને વ્યંજન કહેવાય છે. આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર વ્યંજનના ત્રણ અર્થ ફલિત થાય છે— (૧) ઉપકરણોન્નિય (૨) ઉપકરણોન્નિય અને તેનો પોતાના ગ્રાહ્ય વિષયની સાથે સંયોગ (૩) વ્યક્ત થનારા શબ્દાદિ વિષય.

સર્વપ્રથમ દર્શનોપયોગ થાય છે ત્યાર બાદ વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે. તેનો કાળ અસંખ્યાત સમયનો છે.

અર્થાવગ્રહ :- ઈન્દ્રિયનો ગ્રાહ્ય વિષય સાથે સંયોગ થયા પછી પદાર્થનો સામાન્ય બોધ થાય, તે અર્થાવગ્રહ છે. વ્યંજનાવગ્રહના અંતમાં અર્થાવગ્રહ થાય છે. તેનો કાળ એક જ સમયનો છે. અર્થાવગ્રહ દ્વારા સામાન્યનો બોધ થાય છે. જો કે વ્યંજનાવગ્રહ દ્વારા જ્ઞાન નથી થતું તો પણ તેના અંતમાં થનાર અર્થાવગ્રહ જ્ઞાનનું કારણ હોવાથી વ્યંજનાવગ્રહને પણ ઉપચારથી જ્ઞાન માનેલ છે. તેમજ વ્યંજનાવગ્રહમાં પણ અતિ અલ્પ અવ્યક્ત જ્ઞાનની થોડીક માત્રા હોય છે. જોકે અસંખ્યાત સમયમાં લેશ માત્ર જ્ઞાન પણ ન હોય તો તેનાં અંતમાં અર્થાવગ્રહમાં એકાએક જ્ઞાન કેવી રીતે આવી જાય? વ્યંજનાવગ્રહમાં પણ અવ્યક્ત જ્ઞાનનો અંશ હોય છે પરંતુ અતિ અલ્પ રૂપે હોવાથી તે આપણને પ્રતીત થતું નથી. દર્શનોપયોગ મહાસામાન્ય સત્તા માત્રને ગ્રહણ કરે છે જ્યારે અવગ્રહમાં અપર સામાન્ય મનુષ્યત્વ આદિનો બોધ થાય છે.

વ્યંજનાવગ્રહ :-

૧૩ સે કિં તં વંજણુગહે? વંજણુગહે ચતુંદિવ્યે પણણતે, તં જહા- સોઇંદ્રિય- વંજણુગહે, ઘાણિંદ્રિય- વંજણુગહે, જિલ્લિંભદિયવંજણુગહે, ફાસિંદિયવંજણુગહે। સે તં વંજણુગહે।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— તે વ્યંજનાવગ્રહના કેટલા પ્રકાર છે?

ઉત્તર—વ્યંજનાવગ્રહના ચાર પ્રકાર છે— (૧) શ્રોત્રેન્દ્રિયવ્યંજનાવગ્રહ (૨) ધ્રાષોન્દ્રિયવ્યંજનાવગ્રહ (૩) જિહ્વેન્દ્રિયવ્યંજનાવગ્રહ (૪) સ્પર્શન્દ્રિયવ્યંજનાવગ્રહ. આ પ્રકારે વ્યંજનાવગ્રહનું વર્ણન છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં વ્યંજનાવગ્રહનું નિરૂપણ છે. ચક્ષુ અને મન સિવાય શેષ ચાર ઈન્દ્રિયો પ્રાયકારી છે. શ્રોત્રેન્દ્રિય પોતાના વિષયને કેવળ સ્પૃષ્ટ થવા માત્રથી જ ગ્રહણ કરે છે. સ્પર્શન, રસન અને ધ્રાષોન્દ્રિય એ ત્રણો ય પોતાના વિષયને બદ્ધ સ્પૃષ્ટ થવા પર ગ્રહણ કરે છે. જેમ કે— રસનેન્દ્રિયને જ્યાં સુધી રસ સાથે સંબંધ ન થાય ત્યાં સુધી રસેન્દ્રિયનો અવગ્રહ થતો નથી. એ જ રીતે સ્પર્શ અને ધ્રાષાના વિષે પણ સમજવાનું છે. પરંતુ ચક્ષુ અને મન એ પોતાના વિષયને ન તો સ્પૃષ્ટથી કે ન તો બદ્ધ સ્પૃષ્ટથી પરંતુ એ બને દૂરથી જ વિષયને ગ્રહણ કરે છે. નેત્રમાં આંજેલ અંજનને અથવા આંખમાં પડેલ રજકણને નેત્ર સ્વયં જોઈ ન શકે.

એ જ રીતે મન પણ દૂર રહેલ વસ્તુનું ચિંતન કરી શકે છે. આ વિશેષતા ચક્ષુ અને મન એ બેમાં જ છે, અન્ય ઈન્દ્રિયોમાં નથી. માટે ચક્ષુ અને મન આ બંનેને અપ્રાપ્યકારી કહેલ છે.

ઈન્દ્રિય અને ગ્રાહ્ય વિષયના સંયોગને જ વ્યંજનાવગ્રહ કહે છે. તેથી અપ્રાપ્યકારી ચક્ષુ અને મનથી વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી શેષ ચાર ઈન્દ્રિય દ્વારા જ વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે.

અર્થાવગ્રહ :-

૧૪ સે કિં તં અત્થુગહે ? અત્થુગહે છવિહે પણણતે, તં જહા- સોઇંડિય- અત્થુગહે, ચર્કિંખદિય અત્થુગહે, ઘાંંદિયઅત્થુગહે, જિબિંભદિયઅત્થુગહે, ફાસિંદિય અત્થુગહે, ણોઇંડિયઅત્થુગહે । [સે તં અત્થુગહે ।]

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અર્થાવગ્રહના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- અર્થાવગ્રહના છ પ્રકાર છે— (૧) શ્રોત્રેન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ (૨) ચક્ષુરિન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ (૩) ગ્રાષેન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ (૪) જિલ્લવેન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ (૫) સ્પર્શન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ (૬) નોઇન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ. આ પ્રકારે અર્થાવગ્રહનું વર્ણન છે.

વિવેચન :-

પાંચ ઈન્દ્રિય અને મન, આ છ અર્થાવગ્રહ થવાના સાધન છે તેથી અહીં તેના છ ભેદ કરેલ છે. જે રૂપાદિના અર્થને સામાન્ય રૂપે જ ગ્રહણ કરે તેને અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે પરંતુ એ જ સામાન્ય જ્ઞાન ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતાં ઈહા, અવાય અને ધારણાથી સ્પષ્ટ તેમજ પરિપક્વ બને છે. જેમ કે— એક નાની સરખી દીવાસળીથી વિરાટ પ્રકાશપુંજ બની શકે છે, એ જ રીતે અર્થનો સામાન્ય બોધ થવા પર વિચાર, વિર્મશ, ચિંતન, મનન તેમજ અનુપ્રેક્ષા આદિ વડે તેને વિશાળ બનાવી શકાય છે. એક નાનામાં નાના ચિત્રથી મોટું ચિત્ર બનાવી શકાય છે. માટે વસ્તુની નાનામાં નાની જલકનો અનુભવ થવો તેને અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે. તેના વગર ઈહા, અવાય અને ધારણાનું જ્ઞાન ઉત્પત્ત થતું નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ઈહાનું મૂળ જ અર્થાવગ્રહ છે.

સૂત્રકારે "ણોઇંડિયઅત્થુગાહ" આ પદ આપેલ છે. તેનો અર્થ મન થાય છે. કાયયોગથી લોકમાં રહેલા મનોવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને મનઃ પર્યાપ્તિ નામકર્મ વડે પ્રાપ્ત શક્તિ દ્વારા મનન કરાય તે મન કહેવાય છે.

મન સદાય ઈન્દ્રિયોનું સહયોગી બનીને રહે છે. તેથી મનને નોઇન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે. મનનની અભિમુખ થઈને રૂપાદિ અર્થોનો સામાન્યમાત્રથી અવબોધ કરે છે, તેને નોઇન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ કહે છે.

અવગ્રહના પર્યાય શાઢો :-

૧૫ તસ્સ ણ ઇમે એગટ્રિયા ણાણાઘોસા, ણાણાવંજણા પંચ ણામધિજ્જા ભવંતિ, તં જહા- ઓગેણહણયા, ઉવધારણયા, સવણયા, અવલંબણયા, મેહા । સે તં ઉગહે ।

શાઢોથ્રી :- તસ્સ ણ = તે અર્થાવગ્રહના, ણ = વાક્ય અલંકાર માટે છે, ઇમે = આ, એગટ્રિયા = એક અર્થવાળા, ણાણાઘોસા = ઉદાત્ત આદિ વિવિધ ઘોષ યુક્ત, ણાણાવંજણા = "ક" આદિ વિવિધ પ્રકારના વ્યંજન યુક્ત, પંચ ણામ ધિજ્જા = તેના પાંચ નામ, ભવંતિ = કહેલ છે, તં જહા = જેમ કે, ઓગેણહણયા = અવગ્રહણતા, ઉવધારણયા = ઉપધારણતા, સવણયા = શ્રવણતા, અવલંબણયા = અવલંબનતા, મેહા = મેધા, સે તં ઉગહે = એ અવગ્રહ છે.

ભાવાર્થ :- અર્થાવગ્રહના એક અર્થવાળા ઉદાત્ત આદિ વિવિધ પ્રકારના ઘોષયુક્ત અને "ક" આદિ વિવિધ પ્રકારના વ્યંજન યુક્ત પાંચ પર્યાય નામ છે— (૧) અવગ્રહણતા (૨) ઉપધારણતા (૩) શ્રવણતા (૪) અવલંબનતા (૫) મેધા. એ રીતે અવગ્રહનું વર્ણન છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં અર્થાવગ્રહના પર્યાયાન્તર નામો આપેલા છે. પ્રથમ સમયમાં આવેલ શબ્દ, રૂપ આદિ પુદ્ગલોનું સામાન્ય રૂપે ગ્રહણ કરવું તેને અવગ્રહ કહેવાય છે. તેના પાંચ પર્યાયવાચી શબ્દો છે.

(૧) અવગ્રહણતા :- વ્યંજનાવગ્રહનો કાળ અંતર્મૂહૂર્તનો છે. તેના પહેલાં સમયમાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવા રૂપ પરિણામને અવગ્રહણતા કહે છે.

(૨) ઉપધારણતા :- વ્યંજનાવગ્રહના પ્રથમ સમય પછીના શેષ સમયોમાં નવા નવા પુદ્ગલોને પ્રતિસમયે ગ્રહણ કરવા અને પૂર્વના સમયમાં ગ્રહણ કરેલાને ધારણ કરવા તેને ઉપધારણતા કહે છે.

(૩) શ્રવણતા :- જે અવગ્રહ શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે થાય છે તેને શ્રવણતા કહેવાય છે અર્થાત્ એક સમયમાં સામાન્યાર્થાવગ્રહના બોધ રૂપ પરિણામને શ્રવણતા કહે છે.

(૪) અવલંબનતા :- અર્થને ગ્રહણ કરે તેને અવલંબનતા કહે છે. જે સામાન્યજ્ઞાનથી વિશેષ તરફ અગ્રસર થાય તેમજ ઉત્તરવર્તી ઈહા, અવાય અને ધારણા સુધી પહોંચે તેને અવલંબનતા કહે છે.

(૫) મેધા :- મેધા સામાન્ય અને વિશેષ બસ્તેને ગ્રહણ કરે છે.

ણાણાઘોસા :- અવગ્રહના જે પાંચ પર્યાયાન્તર બતાવ્યા છે તે શબ્દોનું ઉચ્ચારણ બિના બિના છે.

ણાણાવંજણા :- અવગ્રહના ઉક્ત પાંચ નામો કહ્યા છે એમાં સ્વર અને વ્યંજન બિના બિના છે. સ્વર અને વ્યંજનથી શબ્દ શાસ્ત્ર બને છે અને તેના વડે જ શબ્દકોષ બને છે. શબ્દકોષમાં એકાર્થક અનેક શબ્દો

મળે છે.

"એગટ્રીયા" આ પદના ભાવ પ્રમાણે અવગ્રહના પાંચ નામ છે, તો પણ એ પાંચ નામ શબ્દનયની દાખિથી એક જ અર્થવાળા પાંચ પર્યાય નામ સમજવા. સમભિરુદ્ધનય તથા એવંભૂતનયની દાખિએ પાંચેયનો અર્થ સૂક્ષ્મતાએ જુદો જુદો છે.

ઈહા :-

૧૬ સે કિં તં ઈહા ? ઈહા છવ્વિહા પણત્તા, તં જહા- સોઇંડિયર્ઝહા, ચક્કિખદિયર્ઝહા, ઘાણિદિયર્ઝહા, જિબિભદિયર્ઝહા, ફાસિંદિયર્ઝહા, ણોઇંડિયર્ઝહા । તીસે ણં ઇમે એગટ્રીયા ણાણાઘોસા ણાણવંજણા પંચ ણામધિજ્જા ભવંતિ, તં જહા- આભોગણયા, મગગણયા, ગવેસણયા, ચિંતા, વીમંસા । સે તં ઈહા ।

શાલાર્થ :- તીસે ણં = તેના, ઇમે = આ, એગટ્રીયા = એક અર્થવાળા, ણાણાઘોસા = વિવિધ પ્રકારના ઘોષ, ઉચ્ચારણવાળા, ણાણવંજણા = વિવિધ પ્રકારના વંજનાક્ષરવાળા, પંચણામધિજ્જા = પાંચ પ્રકારના નામ, પર્યાયનામો, આભોગણયા = આભોગણતા, મગગણયા = માર્ગણતા, ગવેસણયા = ગવેષણતા, ચિંતા = ચિંતા, વીમંસા = વિમર્શ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઈહાના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- ઈહાના છ પ્રકાર છે— (૧) શ્રોત્રેન્દ્રિય ઈહા (૨) ચક્ષુર્ન્દ્રિય ઈહા (૩) ધ્રાણેન્દ્રિય ઈહા (૪) જિહુવેન્દ્રિય ઈહા (૫) સ્પર્શેન્દ્રિય ઈહા (૬) નોઈન્દ્રિય ઈહા.

ઈહાના એકાર્થક વિવિધ પ્રકારના ઘોષ અને વિવિધ પ્રકારના વંજનયુક્ત પાંચ નામ છે તે આ પ્રમાણે છે— (૧) આભોગણતા (૨) માર્ગણતા (૩) ગવેષણતા (૪) ચિંતા (૫) વિમર્શ. આ રીતે ઈહાનું વર્ણન છે.

વિવેચન :-

અવગ્રહ દ્વારા ગ્રહણ કરેલા વિષયોની વિધિ-નિષેધપૂર્વક વિશેષ વિચારણા કરવી તેને ઈહા કહે છે. તેના પણ અર્થાવગ્રહની જેમ છ ભેદ થાય છે. અહીં તેના પાંચ પર્યાયવાચી શબ્દોનું કથન છે.

આભોગણતા :- અર્થાવગ્રહના અનંતર સદ્ભૂત અર્થ વિશેષના અભિમુખ પર્યાલોચનને આભોગણતા કહે છે. ટીકાકાર કહે છે—

"આભોગનં અર્થાવગ્રહ સમનંતરમેવ સદ્ગૂતાર્થ વિશેષાભિમુખમાલોચનં, તસ્ય

ભાવ   આભોગનતા ।"

માર્ગણતા :- અન્વય અને વ્યતિરેક ધર્મો દ્વારા પદાર્થોનું અન્વેષણ કરવાને માર્ગણા કહે છે.

ગવેષણતા :- વ્યતિરેક ધર્મનો ત્યાગ કરીને અન્વય ધર્મની સાથે પદાર્થોનું પર્યાલોચન કિયાને ગવેષણા કહે છે.

ચિંતા :- પુનઃ પુનઃ વિશિષ્ટ પ્રકારના ક્ષયોપશમથી સ્વધર્મ અનુગત સદ્ભૂતાર્થના વિશેષ ચિંતનને ચિંતા કહે છે. કહું પણ છે— "તતો મુહુર્મુહુઃ ક્ષયોપશમવિશેષતઃ સ્વધર્માનુગત-સદ્ભૂતાર્થવિશેષચિંતન ચિંતા"

વિમર્શ :- ક્ષયોપશમ વિશેષથી સ્પષ્ટતર સદ્ભૂતાર્થના અભિમુખ વ્યતિરેક ધર્મનો ત્યાગ કરીને, અન્વય ધર્મનો સ્વીકાર કરીને, સ્પષ્ટપણે વિચાર કરવો, તેને વિમર્શ કહે છે. કહું પણ છે—

"તત ઊર્ધ્વ ક્ષયોપશમવિશેષાત् સ્પષ્ટતરં સદ્ભૂતાર્થવિશેષાભિમુખવ્યતિરેકધર્મપરિત્યાગતો અન્વય ધર્માપરિત્યાગતો અન્વયધર્મવિમર્શનં વિમર્શઃ "

અવાય :-

૧૭ સે કિં તં અવાએ ? અવાએ છબ્બિહે પણતે, તં જહા- સોઇંડિયઅવાએ ચકિંખદિયઅવાએ, ઘાર્ણિંદિયઅવાએ, જિબિંભદિયઅવાએ, ફાસિંદિયઅવાએ, ણોઇંદિયઅવાએ । તસ્સ ણં ઇમે એગટ્રિયા ણાણાઘોસા, ણાણાવંજણા પંચ ણામધિજ્જા ભવંતિ, તં જહા- આઉદૃણયા, પચ્ચાઉદૃણયા, અવાએ, બુદ્ધી, વિણણાણે । સે તં અવાએ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અવાય ભતિજ્ઞાનના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— અવાયમતિજ્ઞાનના છ પ્રકાર છે, જેમ કે— (૧) શ્રોત્રોન્દ્રિયઅવાય (૨) યક્ષુરિન્દ્રિયઅવાય (૩) ગ્રાણોન્દ્રિયઅવાય (૪) રસનોન્દ્રિયઅવાય (૫) સ્પર્શોન્દ્રિયઅવાય (૬) નોઈન્દ્રિયઅવાય

અવાયના એકાર્થક વિવિધ પ્રકારના ધોષ અને વિવિધ પ્રકારના વ્યંજનવાળા પાંચ નામ છે— (૧) આવર્તનતા (૨) પ્રત્યાવર્તનતા (૩) અવાય (૪) બુદ્ધિ (૫) વિજ્ઞાન. આ રીતે અવાયનું વર્ણન થયું.

વિવેચન :-

સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં અવાય, તેના ભેદ અને તેના પર્યાયાંતર નામ આપેલ છે, કેમ કે ઈહા પછી વિશિષ્ટ બોધનો નિર્ણય કરાવનાર અવાય છે. તેના પણ પહેલાની જેમ છ ભેદ બતાવ્યા છે. ત્યારબાદ તેના એકાર્થક શબ્દો કહ્યા છે.

આવર્તનતા :- ઈહા પછી નિશ્ચય-અભિમુખ બોધ રૂપ પરિણામથી પદાર્થનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે તેને આવર્તનતા કહે છે.

પ્રત્યાવર્તનતા :- આવર્તના પછી નિશ્ચયની સત્ત્વિકટ પહોંચાડનાર ઉપયોગને પ્રત્યાવર્તનતા કહે છે.

અવાય :- પદાર્થના પૂર્ણ નિશ્ચયને અવાય કહે છે.

બુદ્ધી :- નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાનને ક્ષયોપશમ વિશેષથી સ્પષ્ટતર જાણો તેને બુદ્ધિ કહે છે.

વિજ્ઞાન :- વિશિષ્ટતર નિશ્ચય કરેલ જ્ઞાન જે તીવ્ર ધારણાનું કારણ બને છે તેને વિજ્ઞાન કહેવાય છે. બુદ્ધિ અને વિજ્ઞાનથી જ પદાર્થનો સમ્યક્ પ્રકારે નિશ્ચય થઈ શકે છે.

ધારણા :-

૧૮ સે કિં ધારણા ? ધારણા છવિહા પણણતા, તં જહા- સોઝિંદિય ધારણા, ચકિંખદિય ધારણા, ઘારિંદિય ધારણા, જિબિંખદિય ધારણા, ફાસિંદિય ધારણા, ઓઝિંદિય ધારણા ।

તીસે એં ઇમે એગટુયા ણાળાઘોસા ણાળાવંજણા પંચ ણામધિજ્જા ભવંતિ, તં જહા- ધારણા, સાધારણા, ઠવણા, પછ્છા, કોઢું । સે તં ધારણા ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ધારણાના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- ધારણાના છ પ્રકાર છે- (૧) શ્રોત્રોન્દ્રિય ધારણા (૨) ચક્ષુરિન્દ્રિય ધારણા (૩) ગ્રાણોન્દ્રિય ધારણા (૪) રસનેન્દ્રિય ધારણા (૫) સ્પર્શન્દ્રિય ધારણા (૬) નોઇન્દ્રિય ધારણા.

ધારણાના એક અર્થવાળા વિવિધ પ્રકારના ઘોષ અને વિવિધ પ્રકારના વ્યંજન યુક્ત પાંચ પર્યાય નામ છે- (૧) ધારણા (૨) સાધારણા (૩) સ્થાપના (૪) પ્રતિષ્ઠા (૫) કોષ્ઠ. આ રીતે ધારણા મતિજ્ઞાન નું વર્ણન છે.

વિવેચન :-

ધારણા :- જગન્ય અંતમુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાળ વ્યતીત થવા પર પણ યોગ્ય નિમિત્ત મળવાથી જે સ્મૃતિ જાગી ઊઠે, તેને ધારણા કહે છે.

સાધારણા :- જાણોલ અર્થને અવિચ્યુતિ સમરણપૂર્વક અંતમુહૂર્ત સુધી ધારણા કરીને રાખે, તેને સાધારણા કહે છે.

સ્થાપના :- નિશ્ચય કરેલ અર્થને હદ્યમાં ધારણા કરીને રાખવો અર્થાત્ સ્થાપન કરીને રાખવો, તેને

સ્થાપના કહેવાય છે. કોઈ કોઈ તેને વાસના કહે છે.

પ્રતિષ્ઠા :— અવાય દ્વારા નિર્ણિત કરેલ અર્થના ભેદ અને પ્રભેદને હદ્યમાં સ્થાપન કરીને રાખવા તેને પ્રતિષ્ઠા કહે છે.

કોષ્ટ :— કોઈમાં રાખેલ સુરક્ષિત ધાન્ય નષ્ટ થતું નથી, એ જ રીતે હદ્યમાં સૂત્ર અને તેના અર્થને સુરક્ષિત કોઈની જેમ ધારણ કરીને રાખે, તેને કોષ્ટ કહે છે.

જો કે સામાન્ય રીતે એનો એક જ અર્થ પ્રતીત થાય છે, તો પણ આ જ્ઞાનની ઉત્તરોત્તર વિશિષ્ટ અવસ્થાને પ્રદર્શિત કરવા માટે પર્યાયવાચી નામોનું કથન કરેલ છે. જે કુમથી જ્ઞાન ઉત્તરોત્તર વિકસિત થાય છે એ જ કુમ પ્રમાણે સૂત્રકારે અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણાનો નિર્દેશ કરેલ છે. અવગ્રહ વિના ઈહા ન થાય, ઈહા વિના અવાય ન થાય અને અવાય વિના ધારણા ન થાય. એકબીજા કુમથી તેઓ સંકળાપેલા છે.

અવગ્રહ આદિનો કાળ :-

૧૯ ઉગ્ગહે ઇક્કસમઝએ, અંતોમુહુત્તિયા ઈહા, અંતોમુહુત્તિએ અવાએ, ધારણા સંખેજ્જં વા કાલં, અસંખેજ્જં વા કાલં ।

શાલ્દાર્થ :- ઇક્કસમઝએ = એક સમયનો હોય છે, અંતોમુહુત્તિએ = અંતર્મુહૂર્તનો છે.

ભાવાર્થ :- (૧) અવગ્રહ જ્ઞાનનો કાળ એક સમયનો છે. (૨) ઈહાનો કાળ અંતર્મુહૂર્તનો છે. (૩) અવાયનો કાળ પણ અંતર્મુહૂર્તનો છે. (૪) ધારણાનો કાળ સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાત કાળ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ઉક્ત ચારેયના કાળનું પ્રમાણ બતાવેલ છે. અર્થાવગ્રહનો કાળ એક સમયનો છે. ઈહા અને અવાયનો કાળ અંતર્મુહૂર્તનો છે. ધારણાનો કાળ અંતર્મુહૂર્તથી લઈને સંખ્યાત અને અસંખ્યાત વર્ષનો છે. તેનું કારણ એ છે કે જો કોઈ સંશી પ્રાણીનું આયુષ્ય સંખ્યાત વર્ષનું હોય તો એની ધારણાનો કાળ સંખ્યાત વર્ષ સુધીનો હોય છે અને નારકી, દેવતા કે જુગલિયા વગેરેનું આયુષ્ય અસંખ્યાત વર્ષનું હોય તો તેની ધારણા પણ અસંખ્યાત કાળ પર્યત રહી શકે છે.

ધારણાની પ્રબળતાથી કોઈને પ્રત્યભિજ્ઞાન તથા જ્ઞાનિસ્મરણ જ્ઞાન પણ ઉત્પત્ત થાય છે. અવાય થઈ ગયા પછી પણ જો ઉપયોગ તેમાં લાગેલો જ રહે તો તેને અવાય નહીં પણ અવિચ્યુતિ ધારણા કહે છે.

અવિચ્યુતિ ધારણા જ વાસનાને દઢ કરે છે. વાસના જો દઢ હશે તો તે નિભિત્ત મળવા પર સ્મૃતિને જાગૃત કરવામાં કારણ બને છે.

પ્રતિબોધકના દષ્ટાંતરી વ્યંજનાવગ્રહ :-

૨૦ એવં અદ્વાવીસિઝ વિહસ્સ આભિણિબોહિયણાણસ્સ વંજણુગહસ્સ પરૂવણ કરિસ્સામિ, પડિબોહગદિદૃંતેણ મલ્લગદિદૃંતેણ ય ।

સે કિં તં પડિબોહગદિદૃંતેણ ?

પડિબોહગદિદૃંતેણ, સે જહાણામએ કેઝ પુરિસે કંચિ પુરિસં સુત્તં પડિબોહિજ્જા, અમુગા ! અમુગત્તિ ! તત્થ ચોયગે પણવગં એવં વયાસી- કિં એગસમયપવિદ્વા પુગલા ગહણમાગચ્છંતિ ? દુસમયપવિદ્વા પુગલા ગહણમાગચ્છંતિ ? જાવ દસસમય પવિદ્વા પુગલા ગહણમાગચ્છંતિ ? સંખિજ્જસમયપવિદ્વા પુગલા ગહણમાગચ્છંતિ ? અસંખિજ્જસમયપવિદ્વા પુગલા ગહણમાગચ્છંતિ ?

એવં વદંતં ચોયગં પણવએ એવં વયાસી- ણો એગસમયપવિદ્વા પુગલા ગહણમાગચ્છંતિ, ણો દુસમયપવિદ્વા પુગલા ગહણમાગચ્છંતિ જાવ ણો દસસમયપવિદ્વા પુગલા ગહણમાગચ્છંતિ, ણો સંખિજ્જસમયપવિદ્વા પુગલા ગહણમાગચ્છંતિ, અસંખિજ્જ સમયપવિદ્વા પુગલા ગહણમાગચ્છંતિ, સે તં પડિબોહગદિદૃંતેણ ।

શાસ્ત્રાર્થ :- એવં = આ રીતે, અદ્વાવીસિઝવિહસ્સ = અષ્ટાવીસ પ્રકાર છે, આભિણિબોહિયણાણસ્સ = આભિનિબોધિક શાનના, વંજણુગહસ્સ = વંજનાવગ્રહની, પરૂવણ = પ્રરૂપણ, કરિસ્સામિ = કરીશ, પડિબોહગદિદૃંતેણ = પ્રતિબોધકના દષ્ટાંતરી અને, મલ્લગદિદૃંતેણ ય = મલ્લકના દષ્ટાંતરી, સે કિં તં = તે પ્રતિબોધકના દષ્ટાંતરી વ્યંજનાઅવગ્રહનું નિરૂપણ કેવા પ્રકારનું છે ? જહાણામએ = જેમ કે, કેઝ પુરિસે = કોઈ પુરુષ, કંચિ = કોઈ, સુત્તં = સૂતેલા, ઊંઘતા, પુરિસં = પુરુષને, પડિબોહિજ્જા = જગાડે, અમુગા ! અમુગત્તિ = હે અમુક ! હે અમુક !, એ ભાઈ ! એ ભાઈ !, તત્થ = એ વિષયમાં, આ સંબંધમાં, ચોયગે = શિષ્યે, પણવગં = ગુરુને, એવં વયાસી = એ પ્રમાણે પૂછે, કિં = શું ? તે, એગ = એક, સમય = સમયના, પવિદ્વા = પ્રવિષ્ટ, પુગલા = પુદ્ગલોને, ગહણમાગચ્છંતિ = ગ્રહણમાં આવે છે, જાવ = અનુક્રમે, એવં = આ રીતે, વદંતં = કહેવા પર.

ભાવાર્થ :- ચાર પ્રકારના વ્યંજનાવગ્રહ, છ પ્રકારનો અર્થાવગ્રહ, છ પ્રકારની ઈહા, છ પ્રકારનો અવાય અને છ પ્રકારની ધારણા, આ પ્રમાણે અષ્ટાવીસ આભિનિબોધિક મતિજ્ઞાનના વ્યંજનાવગ્રહની પ્રતિબોધક અને મલ્લક બે ઉદાહરણ વડે પ્રરૂપણ કરીશ.

પ્રશ્ન- પ્રતિબોધક ઉદાહરણથી વ્યંજનાવગ્રહનું નિરૂપણ કેવા પ્રકારનું છે ?

ઉત્તર— પ્રતિબોધક દષ્ટાંત આ પ્રમાણે છે— કોઈ વ્યક્તિ કોઈ સૂતેલા પુરુષને કહે "હે ભાઈ ! હે ભાઈ !" એમ કહીને જગાડે.

શિષ્ય ફરી આ વિષયમાં પૂછે— હે ભગવન् ! શું એવું સંબોધન કરવાથી તે પુરુષના કાનમાં એક સમયમાં પ્રવેશ કરેલા પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવામાં આવે છે કે બે સમયમાં અથવા દસ સમયમાં, સંખ્યાત સમયમાં કે અસંખ્યાત સમયમાં પ્રવિષ્ટ પુદ્ગલો તે સૂતેલા પુરુષ દ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવે છે ?

ત્યારે ઉત્તર દેતાં ગુરુ કહે છે કે એક સમયમાં પ્રવિષ્ટ થયેલા પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવામાં આવતા નથી. બે સમય યાવત્ દસ સમયમાં કે સંખ્યાત સમયમાં ગ્રહણ થતા નથી પણ અસંખ્યાત સમયમાં પ્રવિષ્ટ થયેલા શબ્દ પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રતિબોધકના દષ્ટાંતથી વંજનાવગ્રહનું સ્વરૂપ કહું છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં વંજનાવગ્રહને સમજાવવા માટે સૂત્રકારે પ્રતિબોધકનું દષ્ટાંત આપીને વિષયને સ્પષ્ટ કર્યો છે. જેમ કે કોઈ માણસ ગાઢ નિદ્રામાં સૂતો હોય ત્યારે અન્ય કોઈ પુરુષ આવીને વિશેષ કારણથી તેનું નામ લઈને જગાડે અર્થાત્ ઓ દેવદાત ! ઓ દેવદાત ! એમ કહીને સૂતેલા માણસને જગાડવા માટે અનેકવાર સંબોધિત કરે એ પ્રસંગને લક્ષ્યમાં રાખીને અહીં શિષ્ય ગુરુના પ્રશ્નોત્તરની કલ્પના દ્વારા સમજાવ્યું છે કે શ્રોતેન્દ્રિયમાં નિરંતર અસંખ્ય સમય સુધી શબ્દપુદ્ગલો પ્રવેશ કરે ત્યારે તે વ્યક્તિના શ્રવણનો વિષય થાય છે. એક, બે કે સંખ્યાત સમયના શબ્દપુદ્ગલ શ્રોતેન્દ્રિયના વિષય રૂપ થતા નથી અર્થાત્ દરેક ઈન્દ્રિયોના વિષયનો ઉપયોગ થવામાં અસંખ્ય સૂક્ષ્મ સમય થઈ જાય છે. કોઈ વ્યક્તિની ઈન્દ્રિયો ગમે તેટલી પોતાના વિષયમાં પટુ હોય તો પણ તેના ઉપયોગનો સમય એટલો તો થઈ જ જાય છે. વ્યવહારમાં આપણને એમ લાગે કે આ ઈન્દ્રિય વિષયનું એટલે શ્રવણનું કે રૂપનું તત્કષણ ગ્રહણ થઈ ગયું, પરંતુ તત્કષણ લાગનાર તે સમય શાનીઓની દસ્તિથી અસંખ્ય સમય થઈ જાય છે કારણ કે આંખોની પલક માત્રમાં પણ અસંખ્યાત સમય લાગી જાય છે. આ વાત અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે પહેલા સમયથી લઈને સંખ્યાત સમય પર્યત શ્રોત્રમાં જે શબ્દપુદ્ગલ પ્રવિષ્ટ થાય છે તે દરેક પણ અત્યંત અવ્યક્ત રૂપથી શાનના પરિચાયક છે.

વંજનાવગ્રહના કાળનું માપ જધન્ય આવલિકાનો અસંખ્યાતમો ભાગ માત્ર અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત આવલિકા પ્રમાણ હોય છે.

આ સૂત્રમાં જિજ્ઞાસુ શિષ્ય માટે "યોયગ" શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે, કેમ કે તે પોતાના કરેલ પ્રશ્નના ઉત્તર માટે પ્રેરક છે અને સમાધાન કરનાર ગુરુ માટે પ્રજ્ઞાપક પદનો પ્રયોગ કરેલ છે કારણ કે તે અર્થના પ્રતિપાદક છે.

મલ્લકના દષ્ટાંતરી વ્યંજનાવગ્રહ :-

૨૧ સે કિં તં મલ્લગદિદુંતેણ ? સે જહાણામએ કેઝ પુરિસે આવાગસીસાઓ મલ્લગં ગહાય તત્થેગં ઉદગબિંદું પક્ખેવિજ્જા, સે ણટુ, અણેડવિ પક્ખિખત્તે સેડવિ ણટુ, એવં પક્ખિખપ્પમાળેસુ પક્ખિખપ્પમાળેસુ હોહી સે ઉદગબિંદૂ જે ણ તં મલ્લગં રાવેહિઝ, હોહી સે ઉદગબિંદૂ જે ણ તંસિ મલ્લગંસિ ઠાહિઝ, હોહી સે ઉદગબિંદૂ જે ણ તં મલ્લગં ભરિહિઝ, હોહી સે ઉદગબિંદૂ જે ણ મલ્લગં પવાહેહિઝ ।

એવામેવ પક્ખિખપ્પમાળેહિં પક્ખિખપ્પમાળેહિં અણંતેહિં પુગલોહિં જાહે તં વંજણ પૂરિયં હોઝ, તાહે 'હું' તિ કરેઝ, ણો ચેવ ણ જાણઝ કે વેસ સદે ? તાઓ ઈં પવિસઝ, તાઓ જાણઝ અમુગે એસ સદે, તાઓ અવાયં પવિસઝ, તાઓ સે ઉવગયં હવઝ, તાઓ ણ ધારણં પવિસઝ, તાઓ ણ ધારેઝ સંખિજ્જં વા કાલં, અસંખિજ્જં વા કાલં ।

શાસ્ત્રાર્થ :- સે કિં તં મલ્લગદિદુંતેણ = મલ્લકના દષ્ટાંતરી તે વ્યંજનાવગ્રહ કેવી રીતે કહેલ છે, સે જહાણામએ = જેમ, કેર્ઝ = કોઈ, પુરિસે = પુરુષે, આવાગસીસાઓ = આપાક શીર્ષ અર્થાતુ કુંભારના વાસણ પકાવવાના સ્થાનને નિભાડો કહેવાય છે એ નિભાડામાંથી, મલ્લગં = એક શકોરું, ગહાય = ગ્રહણ કરીને, તત્થેગં = તેમાં એક, ઉદગબિંદૂ = પાણીનું ટીપું, પક્ખેવિજ્જા = નાંખે, સે = તે, ણટુ = નષ્ટ થઈ જાય છે, અણેડવિ = બીજું, ત્રીજું એમ ઘણાં ટીપાઓ, પક્ખિખત્તે = નાંખવા પર, સેડવિ = તે પણ નષ્ટ થઈ જાય છે, એવં = એ જ રીતે, પક્ખિખપ્પમાળેહિં-પક્ખિખપ્પમાળેહિં = નિરંતર પાણીના ટીપાં નાંખવાથી, હોહી સે ઉદગબિંદૂ = પાણીનું કોઈ ટીપું એવું થશે, જે ણ તં મલ્લગં = જે તે શકોરાને, રાવેહિઝ = ભીનું કરી દશે, ભરિહિઝ = ભરાઈ જાય છે, પવાહેહિઝ = બહાર નીકળી જાય છે, એવામેવ = એ જ રીતે, જાહે = જ્યારે, તં વંજણ = તે વ્યંજન, પૂરિયં = પૂરાઈ જાય છે અર્થાતુ જ્યારે શબ્દના પુદ્ગલો શ્રોત્રમાં જઈને પરિણિત થઈ જાય છે, તાહે = ત્યારે તે પુરુષ, 'હું' તિ = હું એવો હોકારો, કહેઝ = આપે છે પરંતુ, ણો ચેવણં જાણઝ = તે નિશ્ચયરૂપથી જાણે નહીં કે, કે વેસ સદે = આ કયા પુરુષનો અવાજ છે, તાઓ = ત્યારે તે, ઈંહ = ઈહામાં, પવિસઝ = પ્રવેશ કરે છે, અવાયં = અવાયમાં, ઉવગયં હવઝ = પ્રવેશ કરે છે, જાય છે, પહોંચે છે, થાય છે, તાઓ ણ = ત્યાર પણી, સંખિજ્જં વા કાલં = સંખ્યાત કાળ અથવા, અસંખિજ્જ વા કાલં = અસંખ્યાતકાળ સુધી, ધારેઝ = ધારણ કરે છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- મલ્લકના દષ્ટાંતરી વ્યંજનાવગ્રહનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે ?

ઉત્તર- જેમ કોઈ વ્યક્તિ કુંભારના નિભાડામાંથી એક શકોરું ગ્રહણ કરી તેમાં પાણીનું એક ટીપું

નાંખે તો તે નષ્ટ થઈ જાય અર્થातું શોષાઈ જાય છે. પછી બીજીવાર, ત્રીજીવાર એ રીતે કેટલાક ટીપાંઓ નાંખે તો પણ નષ્ટ થઈ જાય. એમ નિરંતર એમાં પાણીના ટીપાં નાંખતા જ રહે તો પાણીનું કોઈક ટીપું તે શકોરાને ભીનું કરશે. ત્યાર બાદ કેટલાંક ટીપાંઓ એ શકોરામાં એકઢા થશે અને ધીરે ધીરે તે પાણીના ટીપાંઓ એ શકોરાને પાણીથી ભરી દેશે. પછી કેટલાંક ટીપાંઓ શકોરાની બહાર નીકળી જશે.

એ જ રીતે વંજન પણ અનંત પુદ્ગલોથી કમશઃ પૂરાઈ જાય છે અર્થातું જ્યારે શબ્દના પુદ્ગલ દ્વય શ્રોત્રમાં જઈ પરિણત થઈ જાય છે ત્યારે તે પુરુષ 'હું' એવું બોલે છે, પરંતુ એ નથી જાણતો કે આ કઈ વ્યક્તિનો શબ્દ છે? ત્યાર બાદ તે ઈહામાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે જાણો છે કે આ અમુક વ્યક્તિનો શબ્દ હોવો જોઈએ? ત્યાર બાદ એ અવાયમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેને શબ્દનું જ્ઞાન (નિર્ણય) થાય છે કે આ અમુક વ્યક્તિનો જ શબ્દ છે. ત્યાર પછી તે ધારણામાં પ્રવેશ કરે છે અને સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાત કાળ સુધી તેને ધારણ કરીને રાખે છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં પૂર્વોક્ત પ્રતિબોધક દષ્ટાંતમાં કહેલ વિષયની પુષ્ટિ માટે જગત પ્રસિદ્ધ એક વ્યવહારિક દષ્ટાંત આપીને વિષયને સ્પષ્ટ કરેલ છે. કોઈ પુરુષે કુંભારના નિંમાડામાં શુદ્ધ માટી વડે પકાવેલ એક કોરા શકોરાને લીધું. પછી તેણે પોતાના નિવાસ સ્થાનમાં આવીને તે શકોરામાં પાણીનું એક ટીપું નાંખ્યું કે તરત જ તેમાં સમાઈ ગયું. બીજીવાર, ત્રીજીવાર એમ અનેકવાર પાણીના ટીપાં નાંખ્યા તે પણ લુપ્ત થઈ ગયા. એ જ કમથી પાણીના ટીપાં નાંખતા નાંખતા તે શકોરાં સમયાંતરમાં સૂં-સૂં એવો અવ્યક્ત શબ્દ કરે છે. જેમ જેમ તે ભીનું થતું જાય તેમ તેમ પ્રક્ષિપ્ત ટીપાઓ તેમાં જમા થવા લાગે છે. ધીરે ધીરે શકોરાં પાણીથી ભરાઈ જાય છે. ત્યાર બાદ પાણીના ટીપાઓ શકોરાની બહાર ઉભરાઈ જાય છે. આ ઉદાહરણથી વંજનાવગ્રહનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે.

કોઈ એક સુધુપત વ્યક્તિની શ્રોત્રોન્દ્રિયમાં ક્ષયોપશમની મંદ્તા અથવા અનભ્યસ્ત દશામાં કે અનુપ્યુક્ત અવસ્થામાં સમયે સમયે શબ્દ પુદ્ગલો સ્પર્શ પામે છે. ત્યારે અસંખ્યાત સમયમાં તેને સૂક્ષ્મ (થોડુંક) અવ્યક્ત જ્ઞાન થાય છે. તેને જ વંજનાવગ્રહ કહે છે. તાત્પર્ય એ છે— જ્યારે શ્રોત્રોન્દ્રિય શબ્દ પુદ્ગલોથી પરિવ્યાપ્ત થઈ જાય છે ત્યારે તે સૂતેલી વ્યક્તિ "હું" શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરે છે. એ સમયે તે સૂતેલી વ્યક્તિ જાતિ, સ્વરૂપ, દ્રવ્ય, ગુણ ઈત્યાદિ વિશેષ કલ્પનાથી રહિત સામાન્ય માત્રાને જ ગ્રહણ કરે છે. હું શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરે તેની પહેલા અવ્યક્ત જે જ્ઞાન થાય તેને વંજનાવગ્રહ કહે છે. હુંકાર પણ શબ્દ પુદ્ગલો અથડાયા વિના નીકળતો નથી અને ક્યારેક તો હુંકાર કરવા છિતાં તેને ભાન નથી હોતું કે મેં હોકારો આપ્યો છે પરંતુ વારંવાર વ્યક્તિને સંબોધિત કરવાથી તેની નિત્રામાં કંઈક ભંગ થાય અને અંગ મરડતો હોય તે સમયે પણ શબ્દ પુદ્ગલો અથડાય ત્યાં સુધી અવગ્રહ જ કહેવાય છે.

ત્યાર બાદ તે માણસ વિચારે છે કે આ શબ્દ કોનો હશે? મને કોણો બોલાવ્યો હશે? મને કોણો જગત્યો હશે? ત્યાં સુધી પહોંચે તેને ઈહા કહે છે. સાંભળેલ શબ્દને ચોક્કસ કરવા માટે નિશ્ચયની કોટી

સુધી પહોંચી જાય કે મને અમુક વ્યક્તિએ અર્થાતું દેવદત્તે જ જગાડ્યો છે, એવો નિર્ણય થઈ જાય તેને અવાય કહે છે. તે પ્રસંગને કે શબ્દોને સંખ્યાત અને અસંખ્યાત કાળ સુધી સ્મૃતિમાં રાખે તેને ધારણા કહે છે.

પ્રતિભોધક અને મલ્લક એ બને દષ્ટાંતરી વિષયને સ્પષ્ટ કરીને શાસ્ત્રકાર પાંચે ય ઈન્દ્રિય અને મનના વિષયને સ્પષ્ટ રૂપે કહે છે.

પાંચ ઈન્દ્રિય અને મનનાં અવગ્રહ આદિ :-

૨૨ સે જહાણામએ કેઝ પુરિસે અવ્વત્તં સદ્દં સુણિજ્જા, તેણં સદ્દે ત્તિ ઉગહિએ, ણો ચેવ ણં જાણઇ, કે વેસ સદ્દે ત્તિ ? તઓ ઈહં પવિસઇ, તઓ જાણઇ અમુગે એસ સદ્દે। તઓ ણં અવાયં પવિસઇ, તઓ સે ઉવગયં હવઇ । તઓ ધારણં પવિસઇ, તઓ ણં ધારેઝ સંખેજ્જં વા કાલં, અસંખેજ્જં વા કાલં ।

સે જહાણામએ કેઝ પુરિસે અવ્વત્તં રૂવં પાસિજ્જા, તેણં રૂવે ત્તિ ઉગહિએ, ણો ચેવ ણં જાણઇ કે વેસ રૂવે ત્તિ ? તઓ ઈહં પવિસઇ, તઓ જાણઇ અમુગે એસ રૂવે । તઓ અવાયં પવિસઇ, તઓ સે ઉવગયં હવઇ । તઓ ધારણં પવિસઇ, તઓ ણં ધારેઝ, સંખેજ્જં વા કાલં, અસંખેજ્જં વા કાલં ।

સે જહાણામએ કેઝ પુરિસે અવ્વત્તં ગંધં અગ્ધાઇજ્જા, તેણં ગંધે ત્તિ ઉગગ- હિએ, ણો ચેવ ણં જાણઇ કે વેસ ગંધે ત્તિ ? તઓ ઈહં પવિસઇ, તઓ જાણઇ અમુગે એસ ગંધે । તઓ અવાયં પવિસઇ, તઓ સે ઉવગયં હવઇ । તઓ ધારણં પવિસઇ, તઓ ણં ધારેઝ સંખેજ્જં વા કાલં, અસંખેજ્જં વા કાલં ।

સે જહાણામએ કેઝ પુરિસે અવ્વત્તં રસં આસાઇજ્જા, તેણં રસે ત્તિ ઉગહિએ, ણો ચેવ ણં જાણઇ કે વેસ રસે ? તઓ ઈહં પવિસઇ, તઓ જાણઇ અમુગે એસ રસે । તઓ અવાયં પવિસઇ, તઓ સે ઉવગયં હવઇ । તઓ ધારણં પવિસઇ, તઓ ણં ધારેઝ સંખેજ્જં વા કાલં, અસંખેજ્જં વા કાલં ।

સે જહાણામએ કેઝ પુરિસે અવ્વત્તં ફાસં પડિસંવેઝ્જા, તેણં ફાસે ત્તિ ઉગહિએ, ણો ચેવ ણં જાણઇ કે વેસ ફાસે ત્તિ ? તઓ ઈહં પવિસઇ, તઓ જાણઇ અમુગે એસ ફાસે । તઓ અવાયં પવિસઇ, તઓ સે ઉવગયં હવઇ । તઓ ધારણં પવિસઇ, તઓ ણં ધારેઝ સંખેજ્જં વા કાલં, અસંખેજ્જં વા કાલં ।

સે જહાણામએ કેઝ પુરિસે અવ્વત્તં સુમિણં પાસિજ્જા, તેણં 'સુમિણે' ત્તિ ઉગગહિએ, ણો ચેવ ણં જાણિક કે વેસ સુમિણે ત્તિ ? તઓ ઈહં પવિસિઝ, તઓ જાણિક અમુગે એસ સુમિણે । તઓ અવાયં પવિસિઝ, તઓ સે ઉવગયં હવિઝ । તઓ ધારણં પવિસિઝ, તઓ ણં ધારેઝ સંખેજ્જં વા કાલં, અસંખેજ્જં વા કાલં । સે તં મલ્લગ દિદૃંતેણં ।

શાદ્યાર્થ :- સે જહાણામએ = જેમ કે, કેઝ પુરિસે = કોઈ એક માણસ, અવ્વત્તં સદં = અવ્યક્ત શબ્દને, સુણિજ્જા = સાંભળીને, તેણં સદેત્તિ = કોઈ શબ્દ છે એવી રીતે, ઉગગહિએ = ગ્રહણ કરે, સુવિણે = સ્વખ્ય, ઉવગયં હવિઝ = જ્ઞાન થાય છે, નિર્ણય થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ :- જેમ કોઈ પુરુષે અવ્યક્ત શબ્દ સાંભળ્યો કે— આ કોઈ શબ્દ છે એવો તેને અવગ્રહ થાય છે, પરંતુ તે એમ ન જાણો કે આ શબ્દ કોનો છે ? આ શબ્દ અમુકનો હોવો જોઈએ એમ વિચારણા કરે ત્યારે તે ઈહામાં [ચિંતનમાં] પ્રવેશ કરે છે. જ્યારે એ જાણો કે આ અમુકનો જ શબ્દ છે ત્યારે તે અવાયમાં [નિર્ણયમાં] પ્રવેશ કરે છે. ત્યાર બાદ તે નિશ્ચિત કરેલ અવાયને હદ્યમાં ધારણ કરીને રાખે છે એટલે સ્મૃતિમાં રાખે છે, તેને ધારણા કહે છે. પછી તે સંખ્યાતકાળ અને અસંખ્યાતકાળ પર્યંત ધારણ કરીને રાખે છે.

જેમ કોઈ વ્યક્તિ અવ્યક્ત અથવા અસ્પષ્ટ રૂપને દેખે ત્યારે તે આ કોઈ રૂપ છે, એવું અસ્પષ્ટ રૂપ જાણવું તે અવગ્રહ છે પરંતુ તે એમ ન જાણો કે આ કોનું રૂપ છે ? આ અમુક હોવું જોઈએ એમ વિચારે ત્યારે તે ઈહામાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાર બાદ તે નિશ્ચય કરે છે કે આ અમુક જ રૂપ છે. ત્યારે તે અવાયમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાર બાદ તે ધારણામાં પ્રવેશ કરી તે નિશ્ચય કરેલા રૂપને સંખ્યાતકાળ અથવા અસંખ્યાતકાળ સુધી ધારણા કરીને રાખે છે.

જેમ કોઈ વ્યક્તિ અવ્યક્ત ગંધને સૂંધે છે ત્યારે આ કોઈ ગંધ છે એમ જ્ઞાન થાય તે અવગ્રહ છે પરંતુ તે એમ ન જાણો કે આ કેવા પ્રકારની ગંધ છે ? ત્યાર બાદ તે આ વિષયમાં વિચાર કરે છે કે કઈ વસ્તુની ગંધ છે ત્યારે તે ઈહામાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાર બાદ તે જાણો છે કે આ અમુક પ્રકારની કે અમુક વસ્તુની જ ગંધ છે ત્યારે તે અવાયમાં પ્રવેશ કરે છે. પછી તે એ જાણોલી ગંધને સંખ્યાતકાળ અથવા અસંખ્યાતકાળ સુધી ધારણા કરીને રાખે છે, તે ધારણા કહેવાય છે.

જેમ કોઈ વ્યક્તિ અવ્યક્ત રસનો આસ્વાદ કરે ત્યારે આ કોઈ સ્વાદ છે, એવું જાણો તે અવગ્રહ છે પરંતુ એ જાણતો નથી કે આ શેનો રસ છે ? ત્યાર બાદ તે ઈહામાં પ્રવેશ કરીને, સમીક્ષા કરીને જાણો છે કે આ અમુક પ્રકારનો રસ હોવો જોઈએ. ત્યાર બાદ અવાયમાં પ્રવેશ કરીને તે નિશ્ચય કરે છે કે આ અમુકનો જ રસ છે. ત્યાર બાદ તે રસના સ્વાદને સંખ્યાતકાળ અથવા અસંખ્યાતકાળ સુધી ધારણા કરીને રાખે છે, તે ધારણા કહેવાય છે.

જેમ કોઈ પુરુષ અવ્યક્ત સ્પર્શનો અનુભવ કરે છે ત્યારે તેને આ સ્પર્શ છે એમ અવગ્રહ થાય છે, પણ આ કોનો સ્પર્શ છે તે જાણતો નથી. પછી તે ઈહામાં પ્રવેશ કરીને સમીક્ષા કરે છે કે આ અમૃકનો સ્પર્શ હોવો જોઈએ. ત્યાર બાદ અવાયમાં પ્રવેશ કરીને તે નિર્ણય કરે છે કે આ અમૃકનો જ સ્પર્શ છે. પછી એ જ્ઞાનને સંખ્યાતકાળ અને અસંખ્યાતકાળ સુધી ધારણા કરીને રાખે છે, તે ધારણા છે.

જેમ કોઈ પુરુષ અવ્યક્ત સ્વખને જુઓ છે ત્યારે તે આ સ્વખ છે એમ જાણો છે તે અવગ્રહ છે. પણ આ કોનું સ્વખ છે તે જાણતો નથી. પછી તે ઈહામાં પ્રવેશ કરીને સમીક્ષા કરે છે કે આ અમૃક પ્રકારનું સ્વખ હોવું જોઈએ. ત્યાર બાદ તે અવાયમાં પ્રવેશ કરીને નિર્ણય કરે છે કે આ અમૃક પ્રકારનું જ સ્વખ છે. ત્યાર બાદ તે ધારણામાં પ્રવેશ કરીને તેને સંખ્યાતકાળ અથવા અસંખ્યાતકાળ સુધી ધારણા કરીને રાખે છે. તે ધારણા છે.

વિવેચન :-

સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણાના તાત્પર્યાર્થને સ્પષ્ટ કરેલ છે. અવગ્રહ મતિજ્ઞાનમાં જીવને ખબર નથી પડતી કે આ શષ્ટ કોનો છે ? જીવનો છે કે અજીવનો ? અથવા આ શષ્ટ કઈ વ્યક્તિનો છે ? ઈહા મતિજ્ઞાન એ સમીક્ષા કરવાના સમયે હોય છે. કોઈ એક નિર્ણય પર આવવું, સમીક્ષિત તે વિષયનો નિર્ણય થવો તે અવાય મતિજ્ઞાન છે. તે અવાયને જ લાંબા કે ટૂંકા સમય સુધી સ્મૃતિમાં રાખવું તે ધારણા છે. આ જ વાત પાંચ ઈન્દ્રિય અને મનના વિષયને લઈને આ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કરેલ છે.

મનના વિષયની સ્પષ્ટતા કરવા માટે સૂત્રકારે સ્વખનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. સ્વખમાં દવ્યોન્દ્રિય કામ કરે નહીં. ભાવેન્દ્રિય અને મન બે જ કામ કરે છે. વ્યક્તિ સ્વખમાં જે સાંભળે, દેખે, સૂંઘે, ચાખે, ચાલે, સ્પર્શ કરે તેમજ ચિંતન અને મનન કરે એમાં મુખ્યતા મનની જ છે. જાગૃત થવા પર દેખેલ સ્વખના દશ્યને, કહેલી વાતને અથવા સાંભળેલી વાતને અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણા સુધી લઈ જાય છે.

કોઈ જ્ઞાન અવગ્રહ સુધી, કોઈ ઈહા સુધી તો કોઈ અવાય સુધી જ પહોંચે છે. એવો કોઈ નિયમ નથી કે પ્રત્યેક અવગ્રહ ધારણાની કોટી સુધી પહોંચે જ. કોઈ પહોંચે અને કોઈ ન પહોંચે. આ રીતે પ્રતિબોધક અને મલ્લકના દષ્ટાંતરી વંજનાવગ્રહનું વર્ણન કરતાં કરતાં પ્રસંગોપાત સૂત્રકારે મતિજ્ઞાનના ૨૮ ભેદોનું વર્ણન વિસ્તારપૂર્વક કર્યું છે.

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં વૃત્તિકારે કહું છે કે મતિજ્ઞાનના અવગ્રહ આદિ જે અકૃચાવીસ ભેદ છે. તે પ્રત્યેક ભેદને બાર પ્રકારે ગુણાકાર કરવાથી ત્રણસોને ઇન્નીસ ભેદ થાય છે. પાંચ ઈન્દ્રિય અને છદ્દું મન આ છ ના નિમિત્તથી થનારા મતિજ્ઞાનના અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણાના ભેદથી ચોવીસ ભેદ થાય છે. એ બધા વિષયોની વિવિધતા અને ક્ષયોપશમતાથી બાર બાર પ્રકાર થાય છે. તેની વિગત નીચે પ્રમાણે છે.

(૧)	બહુગ્રાહી	(૨)	અલ્પગ્રાહી	(૩)	ઈહા	(૪)	અવાય	(૫)	ધારણા
(૨)		"	"	"	"	"	"	"	"
(૩)	બહુવિધગ્રાહી	"	"	"	"	"	"	"	"
(૪)	એકવિધગ્રાહી	"	"	"	"	"	"	"	"
(૫)	ક્ષિપ્રગ્રાહી	"	"	"	"	"	"	"	"
(૬)	અક્ષિપ્રગ્રાહી	"	"	"	"	"	"	"	"
(૭)	અનિશ્ચિતગ્રાહી	"	"	"	"	"	"	"	"
(૮)	નિશ્ચિતગ્રાહી	"	"	"	"	"	"	"	"
(૯)	અસંદિગ્ધગ્રાહી	"	"	"	"	"	"	"	"
(૧૦)	સંદિગ્ધગ્રાહી	"	"	"	"	"	"	"	"
(૧૧)	ધૂવગ્રાહી	"	"	"	"	"	"	"	"
(૧૨)	અધૂવગ્રાહી	"	"	"	"	"	"	"	"

(૧) **બહુ** :— તેનો અર્થ અનેક છે. એ સંખ્યા અને પરિમાણ (માપ) બસ્તેની અપેક્ષાએ થઈ શકે છે. વસ્તુની અનેક પર્યાયને તથા ઘણા પરિમાણવાળા દ્રવ્યને જાણો અથવા બહુ મોટા પરિમાણવાળા વિષયને પણ જાણો તેને બહુ કહેવાય.

(૨) **અલ્પ** :— કોઈ એક જ વિષયને અથવા એક જ પર્યાયને સ્વલ્પમાત્રામાં જાણો તેને અલ્પ કહેવાય.

(૩) **બહુવિધ** :— કોઈ એક જ દ્રવ્યને, કોઈ એક જ વસ્તુને અથવા એક જ વિષયને ઘણા પ્રકારે જાણો, જેમ કે— વસ્તુનો આકાર, પ્રકાર, રંગ, રૂપ, લંબાઈ, પહોળાઈ, જાડાઈ તેમજ તેની અવધિ ઈત્યાદિ અનેક પ્રકારે જાણો તેને બહુવિધ કહેવાય.

(૪) **અલ્પવિધ** :— કોઈ પણ વસ્તુની પર્યાયને જાતિ અથવા સંખ્યા આદિને અલ્પ પ્રકારથી જાણો પણ બેદ પ્રભેદ વગેરે ન જાણો તેને અલ્પવિધ કહેવાય.

(૫) **ક્ષિપ્ર** :— કોઈ વક્તા અથવા લેખકના ભાવોને શીધ જ કોઈ પણ ઈન્દ્રિય અથવા મન વડે જાણી લે, સ્પર્શિન્દ્રિય દ્વારા અંધકારમાં પણ કોઈ વ્યક્તિ અથવા વસ્તુને ઓળખી લે તેને ક્ષિપ્ર કહેવાય.

(૬) **અક્ષિપ્ર** :— ક્ષયોપશમની મંદ્તાને કારણે અથવા વિક્ષિપ્ત ઉપયોગને કારણે કોઈ પણ ઈન્દ્રિય અથવા મનના વિષયને અનભ્યસ્ત અવસ્થામાં થોડા સમય બાદ જાણો તેને અક્ષિપ્ર કહેવાય.

(૭) **અનિશ્ચિત** :— કોઈ પણ હેતુ વિના અથવા કોઈ પણ નિમિત વિના વસ્તુની પર્યાય અને તેના ગુણને જાણો. વ્યક્તિના મગજમાં એકાએક સૂજ ઉત્પત્ત થાય અને એ જ વાત કોઈ શાસ્ત્ર અથવા પુસ્તકમાં લખેલી જોવા મળી જાય એવી બુદ્ધિને અનિશ્ચિત કહેવાય.

(૮) **નિશ્ચિત** :— કોઈ હેતુ, યુક્તિ, નિમિત, લિંગ આદિ વડે જાણો, જેમ કે— કોઈ એક વ્યક્તિએ શુકલપક્ષની એકમના ઉપયોગની એકાગ્રતાથી અચાનક ચંદ્રદર્શન કરી લીધા અને બીજી વ્યક્તિએ કોઈના

કહેવાથી અથવા બાબ્દ નિમિત્તથી ચંદ્રદર્શન કર્યા. આ બે માં પહેલી વ્યક્તિ પહેલા પ્રકારની કોટીમાં ગણાય છે અને બીજી વ્યક્તિ બીજા પ્રકારની કોટીમાં ગણાય છે અર્થાતું કોઈ પણ કારણે જ્ઞાન ઉત્પત્ત થાય તેને નિશ્ચિત કહેવાય.

(૯) અસંદિગ્ધ :— કોઈ વ્યક્તિને દ્વય અથવા પર્યાયનું જે કાંઈ જ્ઞાન થાય તે સંદેહ રહિત જાણો, જેમ કે— આ સંતરાનો રસ છે, આ શુલાબનું ફૂલ છે અથવા જે વ્યક્તિ આવી રહી છે તે મારો ભાઈ છે. એવું ચોક્કસ સમાધાન યુક્ત જ્ઞાન થાય તેને અસંદિગ્ધ કહેવાય.

(૧૦) સંદિગ્ધ :— જિજ્ઞાસાઓ અને શંકાઓથી યુક્ત પરિપૂર્ણ સંતોષ રહિત સંદેહ યુક્ત જ્ઞાન થાય તેને સંદિગ્ધ કહેવાય.

(૧૧) દ્ધૃવ :— ઈન્દ્રિય અને મનને નિમિત્ત મળવાથી વિષયને બરાબર જાણો અને તેમાં જ કાયમ રહે છે, ટકી રહે છે. તેને દ્ધૃવ કહે છે.

(૧૨) અદ્ધૃવ :— થયેલ જ્ઞાન પલટાતું રહે એવા અસ્થિરતાવાળાં જ્ઞાનને અદ્ધૃવ કહેવાય.

બહુ, બહુવિધ, ક્ષિપ્ર, અનિશ્ચિત, અસંદિગ્ધ અને દ્ધૃવ એમાં વિશેષ પ્રકારનો ક્ષયોપશમ, ઉપયોગની એકાગ્રતા તેમજ અભ્યસ્તતા કારણ બને છે અને અલ્પ, અલ્પવિધ, અક્ષિપ્ર, નિશ્ચિત, સંદિગ્ધ અને અદ્ધૃવ જ્ઞાનમાં ક્ષયોપશમની મંદતા, ઉપયોગની વિક્ષિપત્તા, અનભ્યસ્તતા આદિ કારણ બને છે.

કોઈને ચક્ષુરિન્દ્રિયની પ્રબળતા હોય છે. તે કોઈ પણ વસ્તુને અથવા શત્રુ મિત્રાદિને દૂરથી જ સ્પષ્ટ જોઈ લે છે. કોઈને શ્રોત્રોન્દ્રિયની પ્રબળતા હોય તો તે એકદમ વીરા અવાજને પણ સહેલાઈથી સાંભળી શકે છે. જેની ગ્રાણોન્દ્રિય તીવ્ર હોય તે પરોક્ષમાં રહેલી ગંધના સહારે વસ્તુને ઓળખી લે છે. જેમ કે ચાલાક કૂતરાઓ હવામાં રહેલી મંદતમ ગંધ વડે ચોર-ડાકુઓ વગેરેને પકડાવી દે છે. મારીને સૂંધીને જ ભૂગર્ભવેતા ઘાતુઓની ખાણને શોધી લે છે. કીડી આદિ અનેક તેજિન્દ્રિય જીવો પોતાની તીવ્ર ગ્રાણોન્દ્રિય દ્વારા દૂર રહેલા ખાદ્યપદાર્થને શોધી લે છે. સૂંધીને જ અસલી નકલી પદાર્થોની ઓળખાણ થઈ શકે છે. માણસ જીબ વડે ચાખીને ખાદ્યપદાર્થોનું મૂલ્ય કરી શકે છે તેમજ તેમાં રહેલા ગુણ-દોષોને ઓળખી લે છે. નેત્રહીન વ્યક્તિ લખેલા અક્ષરોને પોતાની તીવ્ર સ્પર્શન્દ્રિય વડે સ્પર્શ કરીને વાંચી સંભળાવે છે. એવી જ રીતે નોઈન્દ્રિય અર્થાતું મનની તીવ્ર શક્તિ વડે અથવા પ્રબળ ચિંતન મનન દ્વારા કોઈ વ્યક્તિ ભવિષ્યમાં થનારી ઘટના અને તેના શુભાશુભ પરિણામને બતાવી શકે છે. આ બધું જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમનું અદ્ભુત ફળ છે.

મતિજ્ઞાન પાંચ ઈન્દ્રિય અને છાટા મનના માધ્યમથી ઉત્પત્ત થાય છે. આ છ ભેદને અર્થાવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણાની સાથે જોડવાથી ચોવીસ ભેદ થાય છે. ચક્ષુ અને મનને છોડીને ચાર ઈન્દ્રિયો દ્વારા વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે. ઉપર બતાવેલ ચોવીસ ભેદમાં આ ચાર ભેદ મેળવવાથી અદૃયાવીસ ભેદ થાય છે અને એ અદૃયાવીસને બાર બાર ભેદથી ગુણાકાર કરવાથી ત્રણસોને છત્રીસ ભેદ થાય છે.

મતિજ્ઞાનના આ ત્રણસોને છત્રીસ ભેદ પણ સ્થૂલ દાખિથી સમજવાના છે. જો સૂક્ષ્મદાખિથી સમજાએ તો મતિજ્ઞાનના અનંત ભેદ બને છે.

મતિજ્ઞાનનો વિષય :-

૨૩ તં સમાસઓ ચતુબ્દિહં પણત્તં, તંજહા- દવ્વાઓ, ખેત્તાઓ, કાલાઓ, ભાવાઓ । તત્થ દવ્વાઓ ણ આભિણિબોહિયણાણી આએસેણ સવ્વાઇં દવ્વાઇં જાણઇ, ણ પાસઇ । ખેત્તાઓ ણ આભિણિબોહિયણાણી આએસેણ સવ્વં ખેત્તં જાણઇ, ણ પાસઇ । કાલાઓ ણ આભિણિબોહિયણાણી આએસેણ સવ્વં કાલં જાણઇ, ણ પાસઇ । ભાવાઓ ણ આભિણિબોહિયણાણી આએસેણ સવ્વે ભાવે જાણઇ, ણ પાસઇ ।

ભાવાર્થ :- તે આભિનિબોહિક-મતિજ્ઞાન સંક્ષેપથી ચાર પ્રકારે કહ્યું છે. જેમ કે— દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી અને ભાવથી. (૧) દ્રવ્યથી મતિજ્ઞાની સામાન્ય રૂપે સર્વ દ્રવ્યોને જાણે છે પણ દેખે નહીં. (૨) ક્ષેત્રથી મતિજ્ઞાની સામાન્ય રૂપે સર્વ ક્ષેત્રને જાણે છે પણ દેખે નહીં. (૩) કાળથી મતિજ્ઞાની સામાન્ય રૂપે ત્રણે કાળને જાણે છે પણ દેખે નહીં. (૪) ભાવથી મતિજ્ઞાની સામાન્ય રૂપે સર્વ ભાવોને જાણે છે પણ દેખે નહીં.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં લોકમાં રહેલ સમસ્ત જીવોની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાનના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી જધન્યતમ અને ઉત્કૃષ્ટ વિષય બતાવ્યો છે. જે સૂત્રથી જ સ્પષ્ટ છે. દ્રવ્યથી આભિનિબોહિક શાની સામાન્ય રૂપે સર્વ દ્રવ્યને જાણે પરંતુ દેખતો નથી.

આએસેણ :- અહીં આદેશ શબ્દનો અર્થ છે પ્રકાર. ચૂર્ણિમાં કહ્યું છે કે આઇસો ત્તિ પગારો । આ શબ્દપ્રયોગ અનેક સૂત્રોના જુદા જુદા પ્રસંગોથી થયેલ છે. બધી જગ્યાએ આનો ભાવાર્થ એ જ છે કે એક પ્રકારથી, એક અપેક્ષાથી અથવા સામાન્યરૂપથી. અહીં એ જ ભાવાર્થ અપેક્ષિત છે. મતિજ્ઞાની સામાન્ય પ્રકારે ધર્માસ્તિકાય આદિ સર્વ દ્રવ્યને જાણે છે અને કંઈક વિશેષ રૂપે પણ જાણે છે એમ સમજવું પરંતુ અવધિજ્ઞાની કે કેવળજ્ઞાનીની જેમ પ્રત્યક્ષ કે સર્વ રીતે અને સર્વ અપેક્ષા મતિજ્ઞાની જાણે નહિ તે માટે સૂત્રમાં આએસેણ શબ્દનો પ્રયોગ છે.

આદેશનો એક અર્થ શ્રુત પણ થાય છે. જો તેનો અર્થ શ્રુત કરીએ તો અહીં શંકા થાય છે કે શ્રુતના આદેશથી દ્રવ્યનું જે શાન ઉત્પત્ત થાય તે શ્રુતજ્ઞાન થયું પરંતુ અહીં મતિજ્ઞાનનું પ્રકરણ છે ? આ શંકાનું સમાધાન એ છે— શ્રુતનિશ્રિત મતિને પણ મતિજ્ઞાન બતાવેલ છે. આ વિષયમાં ભાષ્યકાર બતાવે છે—

આ દેસો ત્તિ વ સુત્તં, સુઓવલદ્ધેસુ તસ્સ મહીણાણં ।
પસરઙ્ગ તબ્બાવણ્યા, વિણા વિ સુત્તાણુસારેણ ।

શુત્તાન દ્વારા જાણેલ પદાર્થોમાં તત્કાળ શુત્તનું અનુસરણ કર્યા વિના, કેવળ તેની વાસનાથી મતિજ્ઞાન હોય છે માટે તેને મતિજ્ઞાન જ જાણવું, શુત્તાન નહીં.

આ એસેણ સવ્વાઇં દવ્વાઇં જાણઇ ણ પાસઇ । અહીં સૂત્રકારે "ણ પાસઇ" પદ આપ્યું છે પરંતુ વ્યાખ્યાપ્રકાશની સૂત્રમાં આ પ્રમાણે છે— દવ્વાઓ ણં આભિણિબોહિયણાણી આ એસેણ સવ્વદવ્વાઇં જાણઇ, પાસઇ । -(ભગવતીસૂત્ર, શ.૮, ઉ.૨, સૂ.૨૨૨)

વૃત્તિકાર અભયદેવ સૂરિએ આ વિષયમાં કહું છે— મતિજ્ઞાની સર્વ દ્રવ્યને અવાય અને ધારણાની અપેક્ષાએ જાણે છે અને અવગ્રહ, ઈંડાની અપેક્ષાએ દેખે છે. કેમ કે અવાય અને ધારણા એ જ્ઞાનના બોધક છે તેમજ અવગ્રહ અને ઈંડા એ બત્તે અપેક્ષાકૃત સામાન્ય બોધક હોવાથી દર્શનનું દોતક છે. માટે "પાસઇ" પદ ઠીક જ છે. પરંતુ નંદીસૂત્રનાં વૃત્તિકાર લખે છે— "ણ પાસઇ" આ પદનો એવો અભિપ્રાય છે કે ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોની સર્વ પર્યાય આદિને દેખે નહીં. વાસ્તવમાં બત્તે અર્થ પોત પોતાની અપેક્ષાએ ચિંતનીય મનનીય છે.

આ પ્રકારે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી મતિજ્ઞાની અપેક્ષાએ સર્વ દ્રવ્યોને જાણે છે.

આભિનિબોહિયણાનનો(મતિજ્ઞાનનો) ઉપસંહાર :-

૨૪

ઉગગહ ઈહાડવાઓ ય, ધારણા એવ હુંતિ ચત્તારિ ।
આભિણિબોહિયણાણસ્સ, ભેયવત્થુ સમાસેણ ॥૧॥

અત્થાણં ઉગગહણમ્મિ, ઉગગહો તહ વિયાલણે ઈહા ।
વવસાયમ્મિ અવાઓ, ધરણં પુણ ધારણં બિંતિ ॥૨॥

ઉગગહ ઇક્કં સમયં, ઈહાવાયા મુહુતમદ્ધં તુ ।
કાલમસંખં સંખં ચ, ધારણા હોઇ ણાયવ્વા ॥૩॥

પુઢું સુણેઇ સદ્દં, રૂવં પુણ પાસઇ અપુઢું તુ ।
ગથં રસં ચ ફાસં ચ, બદ્ધ પુઢું વિયાગરે ॥૪॥

ભાસા સમસેઢીઓ, સદ્દં જં સુણઇ મીસિયં સુણઇ ।
વીસેઢી પુણ સદ્દં, સુણેઇ ણિયમા પરાઘાએ ॥૫॥

**ઈહા અપોહ વીમંસા, મગગણા ય ગવેસણા ।
સણા સર્ઝ મર્ઝ પણા, સવ્ચં આભિણબોહિયં ॥૬॥**

સે ત્તં આભિણબોહિયણાણપરોક્ખં, સે ત્તં મઝણાં ॥

શાલાર્થ :- એવ = આ કમથી, ભેયવત્થુ = ભેદ પ્રભેદ, વિકલ્પો, હુંતિ = થાય છે, અત્થાણ = અર્થને, ઈન્દ્રિયોના વિષયોને, ઉગગહણમ્નિ = ગ્રહણ કરવામાં, તહ = તેમજ, વિયાલણ = અર્થના પર્યાલોચન, સમીક્ષામાં, વવસાયમ્નિ = અર્થના નિર્ણયમાં, પુણ = પુનઃ, ફરી, ત્યાર પછી, ધરણ = અર્થની અવિચ્યુતિ, સ્મૃતિ અને વાસનાને, ધારણ = ધારણા, બિંતિ = કહેલ છે, પુઢું = શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્વારા સ્પૃષ્ટ થયેલ, પુણ = પરંતુ, અપુઢું તુ = આંખથી, સ્પૃષ્ટ કર્યા વિના જ, બદ્ધપુઢું = બદ્ધ સ્પૃષ્ટને જાણો છે, વિયાગરે = એમ કહેવું જોઈએ, ભાસા = વક્તા દ્વારા છોડાયેલા પુદ્ગલના સમૂહની, સમસેઢીઓ = સમશ્રેષ્ણિઓમાં સ્થિત, વ્યક્તિ, જં = જે, સદ્દ = શબ્દને, સુણિ = સાંભળે છે, મીસિયં = અન્ય શબ્દ દ્વયથી મિશ્રિત, પુણ = ફરી, વીસેઢી = વિશ્રેષણમાં સ્થિત વ્યક્તિ, ણિયમા = નિયમથી, પરાધાએ = પરાધાત થવા પર જ સાંભળે છે, ઈહા = પર્યાલોચનરૂપ, અપોહ = સમીક્ષા, ચિંતન, નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન, વીમંસા = વિમર્શરૂપ, માર્ગણા = માર્ગણા—અન્યય ધર્મ વિધાનરૂપ વિચારણા, ગવેસણા = વ્યતિરેક ધર્મરૂપ વિચારણા, સણા = સંશા, અભિરુચિ, સર્ઝ = સ્મૃતિ, મર્ઝ = મતિ, પણા = પ્રશા.

ભાવાર્થ :-

- [૧] આભિનિબોધિક મતિજ્ઞાનના સંક્ષેપમાં અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણા એ ચાર ભેદ કમથી બતાવ્યા છે.
- [૨] ઈન્દ્રિય વિષયોને ગ્રહણ કરવામાં અવગ્રહ મતિજ્ઞાન થાય છે. તે ગ્રહણ કરેલ વિષયમાં સમીક્ષા કરવાથી ઈહા મતિજ્ઞાન થાય છે. તે વિષયમાં નિર્ણય થવો તે અવાય મતિજ્ઞાન છે અને તે નિર્ણયરૂપ અવાય મતિજ્ઞાનને સ્મૃતિના રૂપમાં ધારણ કરવું, તે ધારણા કહેવાય છે.
- [૩] અવગ્રહ જ્ઞાનનું કાળ પરિમાણ એક સમયનું છે. ઈહા અને અવાય જ્ઞાનનું કાળપરિમાણ અંતમુહૂર્ત છે તથા ધારણાનું કાળ પરિમાણ સંખ્યાત કાળ અથવા અસંખ્યાત કાળ પર્યત છે એમ જાણવું અર્થાતું ધારણાનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ અસંખ્ય વર્ણાનો છે.
- [૪] શ્રોત્રેન્દ્રિયની સાથે સ્પૃષ્ટ થવા પર જ શબ્દ સાંભળી શકાય છે પરંતુ નેત્ર રૂપને સ્પૃષ્ટ કર્યા વગર જ દેખે છે કારણ કે ચક્ષુરિન્દ્રિય અપ્રાપ્યકારી છે. ગ્રાશ, રસન અને સ્પર્શન ઈન્દ્રિયો દ્વારા બદ્ધ અને સ્પૃષ્ટ થયેલા ગંધ, રસ અને સ્પર્શના પુદ્ગલો જ જાણવામાં આવે છે. એમ કહેવું જોઈએ.
- [૫] વક્તા દ્વારા તજાયેલ ભાષા રૂપ પુદ્ગલ—સમૂહની સમશ્રેષ્ણિમાં સ્થિત શ્રોતા જે શબ્દ સાંભળે છે તે નિયમથી અન્ય શબ્દ દ્વયોથી મિશ્રિત જ સાંભળે છે. વિશ્રેષણમાં સ્થિત શ્રોતા નિયમથી પરાધાત થયેલ શબ્દને જ સાંભળે છે.

[૬] (૧) ઈહા—સદર્થ પર્યાલોચનરૂપ (૨) અપોહ—નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાનસમીક્ષા (૩) વિમર્શ—વિચારણા (૪) માર્ગણા—અન્વયધર્મ વિધાનરૂપ વિચારણા (૫) ગવેષણા—વ્યતિરેક ધર્મનિરાકરણરૂપ વિચારણા (૬) સંજ્ઞા (૭) સ્મૃતિ (૮) મતિ (૯) પ્રજ્ઞા એ દરેક આભિનિબોધિક મતિજ્ઞાનના પર્યાયવાચી નામ છે.

આ આભિનિબોધિક જ્ઞાનરૂપ પરોક્ષજ્ઞાનનું વર્ણન પૂર્ણ થયું. આ રીતે મતિજ્ઞાનનું વર્ણન સંપૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

વક્તા કાયયોગથી ભાષા વર્ગણાના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને તેને વચનયોગથી ભાષારૂપમાં પરિણમાવે છે, ત્યાર બાદ કાયયોગથી છોડે છે. પ્રથમ સમયમાં ગૃહીત પુદ્ગલોને બીજા સમયમાં અને બીજા સમયમાં ગૃહીત પુદ્ગલોને ત્રીજા સમયમાં છોડે છે.

વક્તા દ્વારા છોડેલા શબ્દો દરેક દિશાઓમાં વિદ્યમાન શ્રેણિઓ(આકાશના પ્રદેશોની પંક્તિઓ)માં જાય છે, કેમ કે શ્રેણિના પ્રમાણે જ તેની ગતિ થાય છે, વિશ્રેણિમાં ગતિ થતી નથી.

વક્તા જ્યારે બોલે છે ત્યારે સમશ્રેણિમાં ગમન કરતાં કરતાં તેના દ્વારા છોડાયેલા શબ્દો તે જ શ્રેણિમાં પહેલેથી વિદ્યમાન ભાષા વર્ગણાના દ્રવ્યને પોતાના રૂપમાં(શબ્દ રૂપમાં) પરિણત કરી લે છે. આ રીતે તે બને પ્રકારના શબ્દો(મૂળશબ્દો અને વાસિતશબ્દો)ને સમશ્રેણિમાં સ્થિત શ્રોતાજ્ઞન ગ્રહણ કરે છે. માટે મિશ્રિત શબ્દોનું ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું છે.

આ વાત સમશ્રેણિમાં સ્થિત શ્રોતાજ્ઞનોની થઈ પરંતુ વિશ્રેણિમાં સ્થિત અર્થાત્ વક્તા દ્વારા છોડાયેલા શબ્દ દ્રવ્ય જે શ્રેણિમાં ગમન કરી રહેલ હોય તેનાથી ભિન્ન શ્રેણિમાં સ્થિત શ્રોતા કેવા પ્રકારના શબ્દોને સાંભળે છે ? કેમ કે વક્તા દ્વારા છોડાયેલા શબ્દ વિશ્રેણિમાં જઈ શકતા નથી પછી એ સાંભળે કેવી રીતે ?

આ શંકાનું સમાધાન ગાથાના ઉત્તરાર્થમાં કરેલ છે. તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—વિશ્રેણિમાં સ્થિત શ્રોતા ન તો વક્તા દ્વારા નિઃસૃષ્ટ શબ્દને સાંભળે કે ન તો મિશ્રિત શબ્દોને સાંભળે, તે વાસિત શબ્દોને જ સાંભળે છે. તેનું કારણ એ છે કે વક્તા દ્વારા નિઃસૃષ્ટ શબ્દ બીજા ભાષા દ્રવ્યને શબ્દ રૂપમાં વાસિત કરે છે અને એ વાસિત શબ્દ વિભિન્ન સમશ્રેણિમાં જઈને શ્રોતાના વિષયભૂત બને છે, સાંભળવામાં આવે છે.

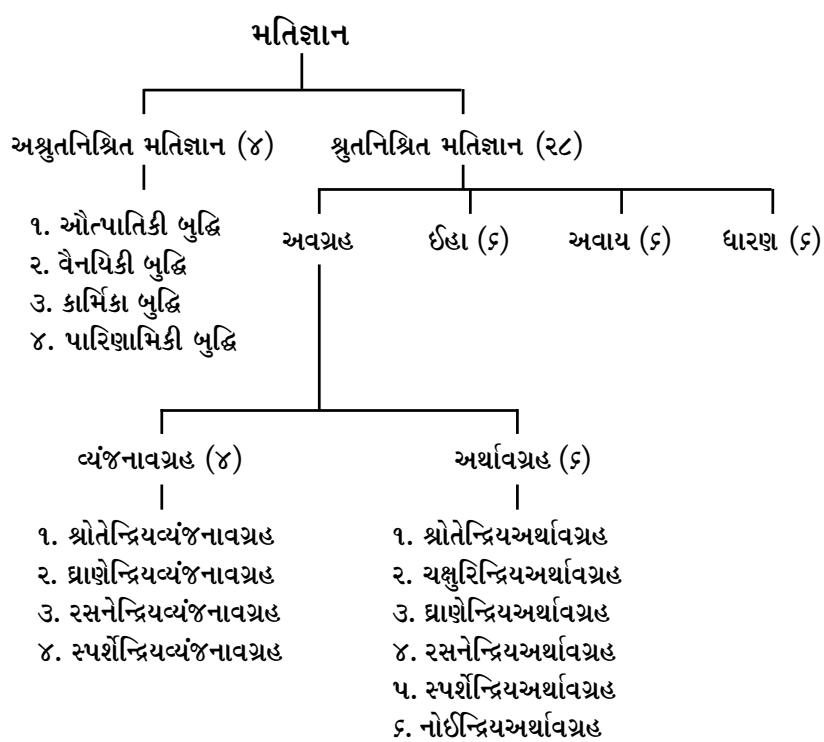
મતિજ્ઞાનના સાધનભૂત પાંચ ઈન્ડ્રિયોની ઉત્કૃષ્ટ શક્તિ આ પ્રમાણે છે— શ્રોત્રેન્ડ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ શક્તિ બાર જોજનથી આવેલ શબ્દને સાંભળવાની છે. ગંધ, રસ અને સ્પર્શના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવાની ઉત્કૃષ્ટ શક્તિ ગ્રાણોન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય અને સ્પર્શન્દ્રિયની નવ જોજનની છે. ચક્ષુરિન્દ્રિયની શક્તિ લાખ જોજનથી અધિક રૂપે ગ્રહણ કરવાની છે. આ કથન અભાસવર(અપ્રકાશક) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ છે પરંતુ પ્રકાશક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ લાખો જોજન દૂરથી દેખી શકે છે. દરેક ઈન્ડ્રિયો જધન્ય અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ પોતપોતાના વિષયને ગ્રહણ કરે છે.

મતિજ્ઞાનના પર્યાયવાચી શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) ઈહા— પર્યાલોચન, અનુપ્રેક્ષણ.

- (૨) અપોહ— નિશ્ચય કરવો, સમીક્ષા, ચિંતન.
- (૩) વિમર્શ— ઈહા અને અવાયના માધ્યમથી થનારી વિચારધારા, વિચારણા.
- (૪) માર્ગણા— અન્વય ધર્મ અનુરૂપ અન્વેષણ કરવું, વિચાર કરવો.
- (૫) ગવેષણા— વ્યતિરેક ધર્મથી વ્યાવૃતી રૂપ વિચારવું.
- (૬) સંજ્ઞા— પહેલા અનુભવ કરેલ અને વર્તમાનમાં અનુભવ કરાતી વસ્તુની એકતાનું અનુસંધાન જ્ઞાન.
- (૭) સ્મૃતિ— અતીતમાં અનુભવેલ વસ્તુનું સ્મરણ કરવું.
- (૮) મતિ— જે જ્ઞાન વર્તમાનના વિષયને ગ્રહણ કરે છે.
- (૯) પ્રજ્ઞા— વિશિષ્ટ પ્રકારના ક્ષયોપશમથી ઉત્પત્ત બુદ્ધિ.

આ નવ નામ આભિનિબોધિક જ્ઞાનમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. જાતિસ્મરણ જ્ઞાન પણ મતિજ્ઞાનનો જ એક પર્યાય છે. જાતિસ્મરણ જ્ઞાની ઉત્કૃષ્ટ સંક્ષીપણે કરેલા પોતાના નવસો ભવોને જાણી શકે છે.

॥ મતિજ્ઞાન સંપૂર્ણ ॥

આઠમું પ્રકારણ

શુત્રજ્ઞાન

શુત્રજ્ઞાનના યૌદ પ્રકાર :-

૧ સે કિં તં સુયણાણપરોક્ખં ? સુયણાણપરોક્ખં ચોહસવિહં પણણત્તં, તં જહા- અક્ખરસુયં, અણક્ખરસુયં, સણિણસુયં, અસણિણસુયં, સમ્મસુયં, મિચ્છસુયં, સાઇયં, અણાઇયં, સપજ્જવસિયં, અપજ્જવસિયં, ગમિયં, અગમિયં, અંગપવિદું, અણંગપવિદું।

શાલ્દાર્થ :- સુયણાણપરોક્ખં = શુત્રજ્ઞાનરૂપ પરોક્ષજ્ઞાનના, ચોહસવિહં = યૌદ પ્રકાર, અક્ખરસુયં = અક્ષર શુત, અણક્ખરસુયં = અનક્ષર શુત, સણિણસુયં = સંશીશુત, અસણિણસુયં = અસંશીશુત, સમ્મસુયં = સમ્યક્ષશુત, મિચ્છસુયં = મિચ્છાશુત, સાઇયં = સાદિશુત, અણાઇયં = અનાદિશુત, સપજ્જવસિયં = સપર્યવસિતશુત, અપજ્જવસિયં = અપર્યવસિતશુત, ગમિયં = ગમિકશુત, અગમિયં = અગમિકશુત, અંગપવિદું = અંગપવિષ્ટશુત, અણંગપવિદું = અણંગપવિષ્ટશુત.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- શુત્રજ્ઞાનરૂપ પરોક્ષજ્ઞાનના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- શુત્રજ્ઞાનરૂપ પરોક્ષજ્ઞાનના યૌદ પ્રકાર છે, જેમ કે- (૧) અક્ષર શુત (૨) અનક્ષર શુત (૩) સંશીશુત (૪) અસંશીશુત (૫) સમ્યક્ષશુત (૬) મિચ્છાશુત (૭) સાદિશુત (૮) અનાદિશુત (૯) સપર્યવસિતશુત (૧૦) અપર્યવસિતશુત (૧૧) ગમિકશુત (૧૨) અગમિકશુત (૧૩) અંગપવિષ્ટશુત (૧૪) અણંગપવિષ્ટશુત.

વિવેચન :-

શુત્રજ્ઞાન પણ મતિજ્ઞાનની જેમ પરોક્ષજ્ઞાન છે. શુત્રજ્ઞાન મતિપૂર્વક હોય છે અર્થાત્ શુત્રજ્ઞાનમાં મતિનો સહકાર અવશ્ય હોય, માટે સૂત્રકારે મતિજ્ઞાન પછી શુત્રજ્ઞાનનું વર્ણન કરેલ છે. આ સૂત્રમાં શુતના યૌદ ભેદોના જે નામ આપેલ છે, તે દરેક ભેદોની વ્યાખ્યા મૂળ પાઠમાં કમશા: આગળ બતાવવામાં આવશે.

વાસ્તવમાં આ યૌદ ભેદ નથી પરંતુ આ યૌદ પ્રકારથી વિસ્તારપૂર્વક શુતનું વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. સંક્ષેપમાં આ યૌદમાંથી દરેક બે ભેદમાં સંપૂર્ણ શુત્રજ્ઞાનનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ઇતાં શુત્રજ્ઞાન સંબંધી વિવિધ પ્રકારની જાણકારી માટે અહીં સાત પ્રકારથી શુતના બે-બે ભેદ કરવામાં આવ્યાં છે. કેમ કે

અક્ષરશુત અને અનક્ષરશુત આ બે ભેદમાં ઉપર્યુક્ત બાર ભેદોનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થઈ શકે નહીં. તે બધા ગહન વિષયોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે તે માટે આ બાર ભેદોનો ઉલ્લેખ પણ બહુ જ ઉપયોગી છે. આ શુતજ્ઞાન કેવળ વિદ્વાનોને જ પ્રાપ્ત થાય એમ નહીં પરંતુ સર્વસાધારણ વ્યક્તિઓ પણ આ શુતજ્ઞાનના અધિકારી હોય છે માટે વિવિધ અપેક્ષાઓથી વિવિધ ભેદોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

[૧] અક્ષરશુત :-

૨ સે કિં તં અક્ખરસુયં ? અક્ખરસુયં તિવિહં પણત્તં, તં જહા-સણણક્ખરં, વંજણક્ખરં, લદ્ધિઅક્ખરં ।

સે કિં તં સણણક્ખરં ? સણણક્ખરં અક્ખરસ્સ સંઠાણાગ્રિ । સે તં સણણક્ખરં ।

સે કિં તં વંજણક્ખરં ? વંજણક્ખરં અક્ખરસ્સ વંજણાભિલાચો, સે તં વંજણક્ખરં ।

સે કિં તં લદ્ધિઅક્ખરં ? લદ્ધિ અક્ખરં અક્ખર લદ્ધિયસ્સ લદ્ધિઅક્ખરં સમુપ્પજ્જાઇ, તં જહા- સોઝિંદિય લદ્ધિઅક્ખરં, ચકિંખદિય લદ્ધિઅક્ખરં, ઘાર્ણિંદિય લદ્ધિઅક્ખરં, રસાર્ણિંદિય લદ્ધિઅક્ખરં, ફાર્સિંદિય લદ્ધિ અક્ખરં, ણોઝિંદિય લદ્ધિઅક્ખરં ।

સે તં લદ્ધિઅક્ખરં । સે તં અક્ખરસુયં ।

શાલાર્થ :- સણણક્ખરં = સંજ્ઞાઅક્ષર, વંજણક્ખરં = વંજન અક્ષર, લદ્ધિઅક્ખરં = લભ્ય અક્ષર, અક્ખરસ્સ = અક્ષરની, સંઠાણાગ્રિ = સંસ્થાન-આકૃતિને, વંજણાભિલાચો = ઉચ્ચારણને, અક્ખરલદ્ધિયસ્સ = અક્ષર લભ્યનો, સમુપ્પજ્જાઇ = ઉત્પત્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અક્ષરશુતના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- અક્ષરશુતના ત્રણ પ્રકાર છે, જેમ કે- (૧) સંજ્ઞા અક્ષર (૨) વંજન અક્ષર (૩) લભ્ય અક્ષર.

સંજ્ઞા અક્ષર કોને કહેવાય છે ? અક્ષરનું સંસ્થાન અથવા આકૃતિ આદિ, જે ભિન્ન ભિન્ન લિપિઓમાં ભિન્ન ભિન્ન રીતે લખાય છે તેને સંજ્ઞાઅક્ષર કહેવાય છે.

વંજન અક્ષર કોને કહેવાય છે ? ઉચ્ચારણ કરવામાં આવતા અક્ષરોને વંજનઅક્ષર કહેવાય છે.

લભ્ય અક્ષર કોને કહેવાય ? અક્ષર લભ્યધારી જીવને લભ્યઅક્ષર ઉત્પત્ત થાય છે અર્થાતું ભાવરૂપ શુતજ્ઞાન ઉત્પત્ત થાય છે, જેમ કે- શ્રોત્રોન્દ્રિય લભ્ય અક્ષર, ચક્ષુરિન્દ્રિય લભ્ય અક્ષર, ધ્રાણોન્દ્રિય લભ્ય

અક્ષર, રસનેન્દ્રિય લબ્ધિ અક્ષર, સ્પર્શેન્દ્રિય લબ્ધિ અક્ષર, નોઈન્દ્રિય લબ્ધિ અક્ષર. આ પ્રમાણે લબ્ધિ અક્ષર છે અને આ પ્રમાણે અક્ષર શુતનું વર્ણન થયું.

વિવેચન :-

અક્ષરશુત :— "ક્ષર, સંયલને" ધ્યાની અક્ષર શબ્દ બને છે, જેમ કે— ન ક્ષરતિ ન ચલતિ ઇત્યક્ષરમ् । અર્થાત્ અક્ષરનો અર્થ "જ્ઞાન" છે. જ્ઞાન જીવનો સ્વભાવ છે. જ્ઞાન આત્માથી ક્યારે ય પણ જુદું થતું નથી. સુષુપ્ત અવસ્થામાં પણ જીવનો સ્વભાવ હોવાથી જ્ઞાન રહે જ છે.

અહીં ભાવાક્ષરનું કારણ હોવાથી લેખિત તેમજ ઉચ્ચારિત "અકાર" આદિને પણ ઉપચારથી અક્ષર કહેવાય છે. અક્ષરશુત ભાવશુતનું કારણ છે. ભાવશુતને લબ્ધિઅક્ષર કહેવાય છે. સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યંજનાક્ષર એ બતે દ્રવ્યશુતમાં અંતર્નિહિત છે માટે અક્ષરશુતના ત્રણ ભેદ કહેલ છે. સંજ્ઞાક્ષર, વ્યંજનાક્ષર અને લબ્ધિક્ષર.

(૧) સંજ્ઞાક્ષર :— અક્ષરની આકૃતિ, બનાવટ અર્થાત્ સંસ્થાનને સંજ્ઞાક્ષર કહેવાય છે. ઉદાહરણ રૂપે— અ, આ, ઈ, ઈ, ઉ, ઊ, ઈત્યાદિ અથવા A, B, C, D, ઈત્યાદિ આ વિશ્વમાં જેટલી લિપિ પ્રસિદ્ધ છે એ દરેક લિપિના અક્ષરને સંજ્ઞાઅક્ષર કહે છે.

(૨) વ્યંજનાક્ષર :— જેનાથી આકાર આદિ અક્ષરના અર્થનો સ્પષ્ટ બોધ થાય અર્થાત્ અકાર, ઈકાર આદિ અક્ષર બોલવામાં આવે છે, તેમજ આ વિશ્વમાં જેટલી ભાષાનો પ્રયોગ થાય તેના ઉચ્ચારણના અક્ષરને વ્યંજનાક્ષર કહેવાય છે. જેમ કે— દીપક દ્વારા પ્રત્યેક વસ્તુ પ્રકાશિત થાય છે, જોઈ શકાય છે. એવી જ રીતે વ્યંજનાક્ષર વડે પ્રત્યેક વસ્તુનો અર્થ સમજી શકાય છે. જે જે અક્ષરની જે જે સંજ્ઞા બને છે તેનું ઉચ્ચારણ તદ્દનુકૂળ બને ત્યારે તે દ્રવ્યાક્ષર ભાવશુતનું કારણ બને છે. અક્ષરોના યથાર્થ સંયોગથી શબ્દ અને શબ્દોના યથાર્થ સંયોગથી પદ અને વાક્ય પણ બને છે. તેના યોગ્ય ઉચ્ચારણથી વક્તાના આશયનો બોધ થાય છે.

આ પ્રકારે લખવાની વિવિધ રીત તે 'સંજ્ઞાક્ષર' કહેવાય છે અને ઉચ્ચારણ કરવાની વિવિધ રીત તે 'વ્યંજનાક્ષર' કહેવાય છે. આ બનેના માધ્યમથી જીવને જે અક્ષરાત્મક જ્ઞાન થાય છે તે લબ્ધિક્ષર શુત કહેવાય છે.

(૩) લબ્ધિક્ષર :— લબ્ધિ ઉપયોગનું નામ છે. શબ્દને સાંભળીને અર્થના અનુભવપૂર્વક પર્યાલોચન કરે તેને લબ્ધિ અક્ષર કહેવાય છે અને તે ભાવશુત છે, કેમ કે અક્ષરના ઉચ્ચારણથી તેના અર્થનો જે બોધ થાય તેનાથી જ ભાવશુત ઉત્પત્ત થાય છે. કહું છે—

"શબ્દાદિગ્રહણસમનંતરમિંદ્રિયમનોનિમિતં શબ્દાર્થપર્યાલોચનાનુસારિ શાંખોડ્યમિત્યક્ષરાનુ વિદ્ધં જ્ઞાનમુપજાયતે ઇત્યર્થઃ ।"

શબ્દ ગ્રહણ કર્યા બાદ ઈન્દ્રિય અને મનના નિમિત્તથી જે શબ્દાર્થ પર્યાલોચનાનુસારી જ્ઞાન ઉત્પત્ત

થાય તે લભ્ય અક્ષર કહેવાય છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે ઉપર્યુક્ત લક્ષણ સંજી જીવોમાં ઘટિત થાય છે પરંતુ વિકલેન્દ્રિય તેમજ અસંજી જીવોમાં અકાર આદિ વણોને સાંભળવાની તથા ઉચ્ચારણ કરવાની શક્તિનો અભાવ હોય છે, તો પછી એ જીવોને લભ્ય અક્ષર કેવી રીતે સંભવી શકે?

ઉત્તર— શ્રોત્રેન્દ્રિયનો અભાવ હોવા છતાં તેવા પ્રકારનો ક્ષયોપશમ તે જીવોમાં હોય જ છે માટે તેને અવ્યક્ત ભાવશુદ્ધ પ્રાપ્ત થાય છે. તે જીવોમાં આહારસંશાસ, ભયસંશાસ, મૈથુનસંશાસ અને પરિગ્રહસંશાસ હોય છે. તીવ્ર અભિલાષાને સંશાસ કહેવાય છે. અભિલાષા એ જ પ્રાર્થના છે. ભય દૂર થઈ જાય, અમૃક ચીજ મને પ્રાપ્ત થઈ જાય, એવા પ્રકારની ઈચ્છા અક્ષરાનુસારી હોવાથી તેને પણ લભ્ય અક્ષર હોય છે. તે લભ્ય અક્ષર શ્રુત છ પ્રકારનું છે—

(૧) જીવશબ્દ, અજીવશબ્દ અથવા મિશ્રશબ્દ સાંભળીને કહેનારના ભાવને સમજ લેવા તે શ્રોત્રેન્દ્રિય લભ્યક્ષર છે અથવા ગર્જનાથી, હણાહણાટથી, ભૂકવાથી, કાગડા વગેરેના શબ્દ સાંભળીને તિર્યંચ જીવોના ભાવને સમજ લેવા તે શ્રોત્રેન્દ્રિય લભ્યક્ષર શ્રુત કહેવાય છે.

(૨) પત્ર, પત્રિકા અને પુસ્તક આદિ વાંચીને અથવા બીજાના સંકેત તથા ઈશારો વગેરે જોઈને તેના અભિપ્રાયને જાણી લેવા તે ચક્ષુરીન્દ્રિય લભ્યક્ષર શ્રુત કહેવાય છે કેમ કે સંકેત વગેરે જોઈને તેનો જવાબ દેવા માટે તથા તેની પ્રાપ્તિ માટે અથવા તેને દૂર કરવા માટે જે ભાવ ઉત્પત્ત થાય તે અક્ષર રૂપ જ હોય છે.

(૩) બિત્ર બિત્ર જાતિના ફળો તથા ફૂલોની સુગંધ, પશુ પક્ષીની ગંધ, અમૃક સત્ત્રી પુરુષની ગંધ, અમૃક ભક્ષ્ય તથા અભક્ષ્યની ગંધને સુંધીને જાણી લે કે આ અમૃકની જ ગંધ છે તે ગ્રાણેન્દ્રિય લભ્યઅક્ષર શ્રુત કહેવાય છે.

(૪) કોઈ પણ ખાદ્યપદાર્થ ચાખીને તેના ખાટા, મીઠા, તીખા, કડવા, તૂરા આદિ રસથી પદાર્થનું જ્ઞાન કરી લેવું તે જીવેન્દ્રિય લભ્યક્ષર શ્રુત કહેવાય છે.

(૫) શીત, ઉષ્ણા, હળવો, ભારે, કઠોર અથવા કોમળ સ્પર્શ દ્વારા વસ્તુને ઓળખી લેવી તથા પ્રજાયક્ષુ હોવા છતાં સ્પર્શ માત્રથી અક્ષરને ઓળખીને તેના ભાવને સમજ લેવા તે સ્પર્શન્દ્રિય લભ્યક્ષર શ્રુત કહેવાય છે.

(૬) જીવ જે વસ્તુનું ચિંતન કરે છે, તેની અક્ષર રૂપે શબ્દાવલિ અથવા વાક્યાવલિ બની જાય છે. જેમ કે— અમૃક વસ્તુ મને મળી જાય અથવા મારો મિત્ર મને મળી જાય તો હું મારી જાતને ધન્ય અથવા પુષ્યશાણી સમજીશ. એવી વિચારધારા નોઈન્દ્રિય અથવા મનોજન્ય લભ્યક્ષર શ્રુત કહેવાય છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે પાંચ ઈન્દ્રિય અને મન એ છ ના નિમિત્તથી મતિજ્ઞાન પણ ઉત્પત્ત થાય છે અને શુતજ્ઞાન પણ ઉત્પત્ત થાય છે તો આ છ ના નિમિત્તથી અથવા કોઈ પણ નિમિત્તથી જ્ઞાન ઉત્પત્ત થાય તેને મતિજ્ઞાન કહેવાય ? કે શુતજ્ઞાન કહેવાય ?

ઉત્તર— જ્યારે જ્ઞાન અક્ષરરૂપે બને ત્યારે તેને શ્રુત કહેવાય અર્થાત્ મતિજ્ઞાન કારણ છે અને શ્રુતજ્ઞાન તેનું કાર્ય છે. મતિજ્ઞાન સામાન્ય છે અને શ્રુતજ્ઞાન વિશેષ છે. મતિજ્ઞાન મૂંગુ છે અને શ્રુતજ્ઞાન મુખર છે. મતિજ્ઞાન અનક્ષર છે અને શ્રુતજ્ઞાન અક્ષરપરિણાત છે. જ્યારે ઈન્દ્રિય અને મનથી અનુભૂતિ રૂપ જ્ઞાન થાય ત્યારે તેને મતિજ્ઞાન કહેવાય પણ જ્યારે તે અક્ષર રૂપે સ્વયં અનુભવ કરે અથવા પોતાનો અભિપ્રાય બીજાને કોઈ પણ પ્રકારની ચેષ્ટાથી બતાવે ત્યારે તે અનુભવ અથવા ચેષ્ટા આદિ શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે. આ બસે જ્ઞાન સહચારી છે.

[૨] અનક્ષર શ્રુત :-

૩ સે કિં તં અણક્ખરસુયં ? અણક્ખરસુયં અણેગવિહં પળ્ણતં, તં જહા-

**ઊસસિયં ણીસસિયં, ણિચ્છૂઢં ખાસિયં ચ છીયં ચ ।
ણિસ્સિધિયમણુસારં, અણક્ખરં છેલિયાઇયં ॥**

સે તં અણક્ખરસુયં ।

શાલ્દાર્થ :- ઊસસિયં = શાસ લેવો, ણીસસિયં = શાસ મૂકવો, ણિચ્છૂઢં = થૂંકવું, ખાસિયં ચ = ઉધરસ ખાવી, છીયં ચ = છીંક ખાવી, ણિસ્સિધિયં = નાક સાફ કરવાની ધ્વનિ, મણુસારં = અનુસ્વાર યુક્ત ચેષ્ટા કરવી, છેલિયાઇયં = ચપટી વગાડવી.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— અનક્ષર શ્રુતના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— અનક્ષર શ્રુતના અનેક પ્રકાર કહ્યા છે, જેમ કે— શાસ લેવો, શાસ મૂકવો, થૂંકવું, ઉધરસ ખાવી, છીંક ખાવી, નાક સાફ કરવું તેમજ બીજી અનુસ્વારયુક્ત ચેષ્ટા કરવી એ દરેક અવાજ અનક્ષર શ્રુત છે.

વિવેચન :-

અનક્ષરશ્રુત :- જે શબ્દ વર્ણાત્મક ન હોય, કેવળ ધ્વનિરૂપ જ હોય તે અનક્ષરશ્રુત કહેવાય છે. કોઈ વ્યક્તિ પોતાની વિશેષ વાત બીજાને સમજાવવા માટે ઈચ્છાપૂર્વક સંકેતયુક્ત અનક્ષર ધ્વનિ કરે તે અનક્ષરશ્રુત કહેવાય છે. જેમ કે— લાંબો લાંબો શાસ લે અથવા શાસ છોડે, છીંક ખાય, ખાંસી ખાય, થૂંકે, નાસિકામાંથી અવાજ કાઢે, હુંકારા કરે, એ રીતે ઉપલક્ષણથી સીટી વગાડે, ઘંટી વગાડે, નગારું વગાડે, વાજું વગાડે, બ્યૂગલ વગાડે, એલાર્મ વગાડે ઈત્યાદિ બુદ્ધિપૂર્વક બીજાને સૂચિત કરવા માટે, હિત અહિત બતાવવા માટે, સાવધાન કરવા માટે, પ્રેમ, દેખ અથવા ભય પ્રદર્શિત કરવા માટે, સ્વયં આવવા જવાની સૂચના દેવા માટે, ફરજ પર પહોંચવા માટે, માર્ગદર્શન માટે જે કુંઈ ધ્વનિ અથવા સંકેત કરવામાં આવે તે દરેકને અનક્ષરશ્રુત કહે છે. પ્રયોજન વગાર જે ધ્વનિ કરવામાં આવે તેનો સમાવેશ અનક્ષરશ્રુતમાં થાય નહીં. ઉક્ત

ધનિઓ ભાવશુતુનું કારણ હોવાથી તે દ્રવ્યશુત કહેવાય છે.

[૩-૪] સંજી-અસંજીશુત :-

૪ સે કિં તં સણિસુયં ? સણિસુયં તિવિહં પણત્તં, તં જહા- કાલિઓ-વાએસેણ, હેઊવાએસેણ, દિદ્ગ્વાઓવાએસેણ ।

સે કિં તં કાલિઓવાએસેણ ? કાલિઓવાએસેણ - જસ્સ ણં અતિથ ઈહા, અવોહો, મગગણા, ગવેસણા, ચિતા, વીમંસા, સે ણં સણ્ણીતિ લબ્ધિ । જસ્સ ણં ણતિથ ઈહા, અવોહો, મગગણા, ગવેસણા, ચિતા, વીમંસા, સે ણં અસણ્ણીતિ લબ્ધિ । સે તં કાલિઓવાએસેણ ।

સે કિં તં હેઊવાએસેણ ? હેઊવાએસેણ - જસ્સ ણં અતિથ અભિસંધારણપુષ્ટિયા કરણસત્તી, સે ણં સણ્ણીતિ લબ્ધિ । જસ્સ ણં ણતિથ અભિસંધારણપુષ્ટિયા કરણસત્તી, સે ણં અસણ્ણીતિ લબ્ધિ । સે તં હેઊવાએસેણ ।

સે કિં તં દિદ્ગ્વાઓવાએસેણ ? દિદ્ગ્વાઓવાએસેણ સણિસુયસ્સ ખાઓવસમેણ સણ્ણી લબ્ધિ । અસણિસુઅસ્સ ખાઓવસમેણ અસણ્ણી લબ્ધિ । સે તં દિદ્ગ્વાઓવાએસેણ । સે તં સણિસુયં, સે તં અસણિસુયં ।

શાસ્ત્રાર્થ :- કાલિઓવાએસેણ = કાલિક ઉપદેશથી, હેઊવાએસેણ = હિતાહિતની વિવેકબુદ્ધિની વિચારણાથી, દિદ્ગ્વાઓવાએસેણ = સમ્યગ્ કે મિથ્યા દાખિની વિચારણાથી, જસ્સ ણં અતિથ = જેને, નથી, ઈહા = ઈહા, અવોહો = અવાય, મગગણા = માર્ગણા, અન્વય ધર્માન્વેષણ રૂપ, ગવેસણા = ગવેષણા-વ્યતિરેક, ધર્માન્વેષણ, પર્યાલોચન, ચિતા = ચિંતન, જેમ થશે એવી પર્યાલોચન, વીમંસા = વિમર્શ, આ વસ્તુ આવી રીતે સંઘટિત થાય છે એવો વિચાર કરવો, સે ણં સણ્ણીતિ લબ્ધિ = જે પ્રાણીને ઉક્ત પ્રકારની વિચારધારા ઉત્પત્ત થાય તેને સંજી કહેવાય છે, અસણ્ણીતિ લબ્ધિ = તેને અસંજી કહેવાય છે, સે તં કાલિઓવાએસેણ = સંજી જીવનું શુત સંજીશુત કહેવાય અને અસંજી જીવનું શુત અસંજી કહેવાય આ કાલિકી ઉપદેશથી સંજી તેમજ અસંજીશુત છે, અભિસંધારણ પુષ્ટિયા = અભ્યક્ત અથવા વ્યક્ત વિજ્ઞાન દ્વારા આલોચના પૂર્વક, કરણસત્તી = ડિયા કરવાની શક્તિ-પ્રવૃત્તિ હોય, સે ણં = તેને, સણ્ણીતિ = સંજી, ખાઓવસમેણ = ક્ષયોપશમથી, દિદ્ગ્વાઓવાએસેણ = એ દાખિવાદ, ઉપદેશથી સંજી કહેવાય.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સંજીશુતના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- સંજીશુતના ત્રણ પ્રકાર છે, જેમ કે- (૧) કાલિકોઉપદેશથી (૨) હેતુ ઉપદેશથી (૩) દાખિવાદોઉપદેશથી.

(૧) કાલિકોપદેશથી સંજીશુત કેવા પ્રકારનું છે ? કાલિકોપદેશથી— જેને ઈહા, અપોહ—નિશ્ચય, માર્ગણા—અન્વય ધર્માન્વેષણ, ગવેષણા—વ્યતિરેક ધર્માન્વેષણ, પર્યાલોચન, ચિંતા— કેમ થશે ? એ રીતે પર્યાલોચન, વિમર્શ—વિચાર થાય તેને સંજી કહેવાય છે. જેને ઈહા, અપોહ, માર્ગણા, ગવેષણા, ચિંતા અને વિમર્શ ન હોય તેને અસંજી કહેવાય છે. સંજી જીવોનું શુત તે સંજીશુત કહેવાય અને અસંજી જીવોનું શુત તે અસંજીશુત કહેવાય છે. આ કાલિકોપદેશથી સંજી અને અસંજી શુત છે.

(૨) હેતુપદેશથી સંજી શુત કેવા પ્રકારનું છે ? હેતુપદેશથી જે જીવનું અવ્યક્ત અથવા વ્યક્ત વિજ્ઞાન વડે વિચારપૂર્વક કિયા કરવાની શક્તિ—પ્રવૃત્તિ છે તેને સંજી કહેવાય છે. તેનાથી વિપરીત જે પ્રાણીની અભિસંધારણ એવી વિચારપૂર્વક કિયા કરવાની શક્તિ—પ્રવૃત્તિ ન હોય તે અસંજી હોય છે. આ હેતુ ઉપદેશથી સંજી—અસંજીશુત છે.

(૩) દાસ્તિવાદોપદેશની અપેક્ષાએ સંજીશુત કેવા પ્રકારનું છે ? દાસ્તિવાદોપદેશની અપેક્ષાએ સંજીશુતના ક્ષયોપશમથી સંજીશુત કહેવાય છે. અસંજીશુતના ક્ષયોપશમથી અસંજીશુત કહેવાય છે. આ દાસ્તિવાદોપદેશનું વર્ણન છે. આ રીતે સંજીશુત અને અસંજીશુતનું વર્ણન છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સંજીશુત અને અસંજીશુતની પરિભાષા બતાવેલ છે. જેને સંજી હોય છે તે સંજી કહેવાય, જેને સંજી ન હોય તે અસંજી કહેવાય. સંજી અને અસંજી બત્તે શુત ત્રણ પ્રકારના હોય છે, જેમ કે— દીર્ઘકાલિકોપદેશથી, હેતુઉપદેશથી અને દાસ્તિવાદોપદેશથી.

(૧) દીર્ઘકાલિકોપદેશ :— જેનામાં સમ્યક અર્થને વિચારવાની બુદ્ધિ હોય, જે દીર્ઘકાલિક વિચારણા કરે એટલે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન માટે અમુક કાર્ય કેવું થયું, કેવું થશે અને કેવું થઈ રહ્યું છે એવું જે ચિંતન કરે તેમજ વિચાર—વિમર્શ આદિ વડે વસ્તુ તત્ત્વને સારી રીતે જાણી શકે તે સંજી કહેવાય. ગર્ભજ તિર્યચ, મનુષ્ય, ઔપપાતિક દેવ અને નારક જીવ એ બધા મનઃપર્યાપ્તિથી સંપત્ત સંજી કહેવાય છે. કેમ કે તેને ત્રિકાળ વિષયક ચિંતા તેમજ વિચાર વિમર્શ આદિ સંભવી શકે છે.

જેમ કે નેત્રમાં જ્યોતિ હોય તો પ્રદીપના પ્રકાશથી વસ્તુ તત્ત્વની સ્પષ્ટ જાણકારી થઈ શકે છે. એ જ રીતે મનોલભિ સંપત્ત પ્રાણી મનોક્રવ્યના આધારથી વિચાર—વિમર્શ આદિ વડે આગળ પાછળની વાતને સારી રીતે જાણી લેવાના કારણે સંજી કહેવાય છે પરંતુ જેને મનોલભિ પ્રાપ્ત ન હોય તેને અસંજી કહેવાય છે. સંમૂચ્યે પંચેન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય, તેછેન્દ્રિય, બેછેન્દ્રિય અને એકેન્દ્રિય, એ દરેકનો સમાવેશ અસંજીમાં થાય છે.

કાલિક શબ્દથી અહીં દીર્ઘકાલિક અર્થ અપેક્ષિત છે. ઉપદેશ શબ્દ વિચારણાના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે માટે દીર્ઘકાલિક વિચારણા કરનાર સંજીનું શુત અને તેનાથી વિપરીત અસંજીનું શુત એ બંનેને કાલિકોપદેશથી શુતમાં ગ્રહણ કરેલ છે.

તત્ત્ર કાલિક્યુપદેશોનેત્યત્રાદિપદલોપાદ્ધિર્કાલિક્યુપદેશોનેતિ દ્રષ્ટવ્યમ् । – [ટીકા]

જેવી રીતે મનોલભિય, સ્વલ્પ, સ્વલ્પતર અને સ્વલ્પતમ હોય છે એવી રીતે અસ્પષ્ટ, અસ્પષ્ટતર અને અસ્પષ્ટતમ અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ કે— સંજી પંચેન્દ્રિયથી સંમૂહિત્યમ પંચેન્દ્રિયમાં અસ્પષ્ટ જ્ઞાન હોય છે, તેનાથી ચૌરેન્દ્રિયમાં ન્યૂન, તેનાથી તેદીન્દ્રિયમાં કંઈક ઓછું અને બેદીન્દ્રિયમાં અસ્પષ્ટતર હોય છે. એકેન્દ્રિયમાં અસ્પષ્ટતમ અર્થની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. એ બધા અસંજી જીવો હોવાથી તેનું શુત અસંજી શુત કહેવાય છે.

(૨) હેતુ ઉપદેશ :— હિતાહિત, યોગ્યાયોગ્યની વિચારણા. જે બુદ્ધિપૂર્વક સ્વદેહ પાલન માટે ઈષ્ટ આહાર આદિમાં પ્રવૃત્તિ કરે અને અનિષ્ટ આહાર આદિથી નિવૃત્તિ પામે તેને હેતુ ઉપદેશથી સંજી કહેવાય છે. તેનાથી વિપરીત હોય તેને અસંજી કહેવાય છે. આ દસ્તિએ બેદીન્દ્રિય આદિ ચાર પ્રકારના ત્રસ જીવો સંજી છે અને પાંચ સ્થાવર અસંજી છે. જેમ કે ગાય, બળદ, બકરી આદિ પશુ પોતાના ઘરે સ્વયં આવી જાય છે, મધ્યમાખી આજુભાજુમાં જઈને મકરંદનું પાન કરીને ફરી પોતાના સ્થાને આવી જાય છે. મય્યર આદિ નિશાચર દિવસમાં છુપાઈ જાય છે અને રાત્રે બહાર નીકળે છે. માખીઓ સાયંકાળે સુરક્ષિત સ્થાને બેસી જાય છે. તેઓ ઢંડી ગરમીથી બચવા માટે તડકામાંથી છાયામાં અને છાયામાંથી તડકામાં આવજા કરે, દુઃખથી બચવાનો પ્રયાસ કરે તેને સંજી કહેવાય અને જે જીવો બુદ્ધિપૂર્વક ઈષ્ટ અનિષ્ટમાં પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ ન કરી શકે તેને અસંજી કહેવાય. જેમ કે— વૃક્ષ, લાતા, પાંચ સ્થાવર ઈત્યાદિ. બીજી રીતે કહીએ તો હેતુ–ઉપદેશની અપેક્ષાએ પાંચ સ્થાવર જ અસંજી છે. બાકી બધા સંજી છે. કહું છે—

કૃમિકીટપંતગાદ્યા:, સમનસ્કા: જંગમાશચતુર્ભેદા: ।

અમનસ્કા: પંચવિધા:, વૃથિવીકાયાદ્યો જીવા: ॥

અહીં પણ આ જ વાતની પૃષ્ઠિ કરી છે— ઈહા આદિ ચેષ્ટાઓથી યુક્ત કૃમિ, કીડા, પતંગિયા આદિ ત્રસ જીવો સંજી છે અને પૃથ્વીકાય આદિ પાંચ સ્થાવર જીવો અસંજી છે. માટે હેતોપદેશથી ત્રસ જીવોનું શુત સંજીશુત કહેવાય અને સ્થાવર જીવોનું શુત અસંજીશુત કહેવાય છે.

(૩) દસ્તિવાદોપદેશ :— દસ્તિની અપેક્ષાએ વિચારણા. જે સમ્યગ્રદસ્તિ ક્ષયોપશમ જ્ઞાનથી યુક્ત હોય તે દસ્તિવાદોપદેશથી સંજી કહેવાય છે. વસ્તુત: યથાર્થ રૂપથી હિતાહિતમાં પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ સમ્યગ્રદસ્તિ વિના થઈ શકે નહીં. તેનાથી વિપરીત જે સમ્યગ્રદસ્તિ નથી અર્થાત્ મિથ્યાદસ્તિ છે તેનું શુત દસ્તિવાદોપદેશની અપેક્ષાએ અસંજીશુત કહેવાય છે.

આ રીતે દસ્તિવાદોપદેશની અપેક્ષાએ સંજી અને અસંજી શુતનું પ્રતિપાદન છે.

[૫] સમ્યક્શુત :-

૫ સે કિં તં સમ્મસુયં ? સમ્મસુયં જં ઝમં અરહંતેહિં ભગવંતેહિં ઉપ્પણ ણાણદંસણધરેહિં, તેલુક્ક-ણિરિક્ખય-મહિયપૂજાએહિં, તીય-પઢુપ્પણ-

મણાગય- જાણએહિં, સવ્વણ્ણૂહિં, સવ્વદરિસીહિં, પણીયં દુવાલસંગં ગળિપિડગં, તં જહા-

(૧) આયારો (૨) સૂયગડો (૩) ઠાણ (૪) સમવાઓ (૫) વિવાહપણતી (૬) ણાયાધ્યમકહાઓ (૭) ઉવાસગદસાઓ (૮) અંતગડદસાઓ (૯) અણુત્તરોવવા- ઇયદસાઓ (૧૦) પણહાવાગરણાં (૧૧) વિવાગસુયં (૧૨) દિદ્ધિવવાઓ । ઇચ્ચેયં દુવાલસંગં ગળિપિડગં ચોદ્દસપુવ્વિસ્સ સમ્મસુયં, અભિણણદસપુવ્વિસ્સ સમ્મસુયં, તેણ પરં ભિણ્ણેસુ ભયણા । સે તં સમ્મસુયં ।

શાન્દાર્થ :- અરિહંતેહિં ભગવંતેહિં = અરિહંત ભગવાન, ઉપ્પણણાણદસણધરેહિં = ઉત્પત્ત શાન દર્શનના ધારણાહાર, તેલ્લુકક = ત્રિલોકવર્તી જીવો દ્વારા, ણિરિક્ષિખય = આદર, સન્માનપૂર્વક દેખેલ, મહિયપૂછેહિં = ભાવયુક્ત-નમસ્કૃત્ય, તીય પઢુપ્પણ-મણાગય = અતીત, વર્તમાન અને અનાગતને, જાણએહિં = જ્ઞાનકાર, સવ્વણ્ણૂહિં = સર્વજ્ઞ અને, સવ્વદરિસીહિં = સર્વદર્શી દ્વારા, પણીયં = પ્રણીત, અર્થ વડે કથિત, જં = જે, ઇમં = આ, દુવાલસંગં = દ્વાદશાંગરૂપ, ગળિપિડગં = ગળિપિટક છે, ઇચ્ચેયં = આ, ચોદ્દસપુવિસ્સ = ચૌદ પૂર્વધારીનું, સમ્મસુયં = સમ્યક્ષુત જ હોય છે. અભિણણદસ પુવ્વિસ્સ = સંપૂર્ણ દશ પૂર્વધારીને પણ, તેણ પરં = તે સિવાય, ભિણ્ણેસુ = દશ પૂર્વથી કંઈક ન્યૂન અને નવ પૂર્વ આદિનું શાન હોવા છતાં, ભયણા = ભજના હોય છે અર્થાત્ સમ્યક્ષુત પણ હોય અને મિથ્યાશુત પણ હોય.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સમ્યક્ષુત કોને કહેવાય ? ઉત્તર- ઉત્પત્ત થયેલ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનને ધારણ કરનાર, ત્રિલોકવર્તી જીવો દ્વારા આદર-સન્માન અને ભક્તિભાવથી પૂજિત, ઉત્કીર્તન કરાયેલા, ભાવયુક્ત નમસ્કાર કરાયેલા એવા અતીત, વર્તમાન અને અનાગતને જ્ઞાનાર, સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી તીર્થકર ભગવંતો દ્વારા પ્રણીત-અર્થથી કથન કરાયેલ આ દ્વાદશાંગ રૂપ ગળિપિટક છે. તે સમ્યક્ષુત છે. જેમ કે-

(૧) આચારાંગ (૨) સૂત્રકૃતાંગ (૩) સ્થાનાંગ (૪) સમવાયાંગ (૫) વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપિત (૬) જ્ઞાતાધર્મકથાંગ (૭) ઉપાસકદશાંગ (૮) અંતકૃતદશાંગ (૯) અનુતરોપપાતિકદશાંગ (૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણા (૧૧) વિપાક અને (૧૨) દષ્ટિવાદ, આ સમ્યક્ષુત છે.

આ દ્વાદશાંગ ગળિપિટક ચૌદ પૂર્વધારીનું સમ્યક્ષુત જ હોય છે. સંપૂર્ણ દશ પૂર્વધારીનું પણ સમ્યક્ષુત જ હોય છે. દશ પૂર્વમાં કંઈક ન્યૂન અને નવ આદિ પૂર્વનું શાન હોય તો વિકલ્પ છે અર્થાત્ સમ્યક્ષુત હોય અને ન પણ હોય. આ પ્રમાણે સમ્યક્ષુતનું વર્ણન છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સમ્યક્ષુતનું વર્ણન છે. સમ્યક્ષુત વિષે અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે, જેમ કે-

(૧) સમ્યક્ષુતના પ્રણેતા કોણ થઈ શકે ? (૨) સમ્યક્ષુત કોને કહેવાય ? (૩) ગળિપિટકનો

અર્થ શું થાય ? (૪) આપ્તપુરુષ કોને કહેવાય ? આ દરેકનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપેલ છે.

સમ્યક્ષુતના પ્રણોતા દેવાધિદેવ અરિહંત ભગવાન છે. અરિહંત શબ્દ ગુણનો વાચક છે, વ્યક્તિ વાચક નથી. જો કોઈનું નામ અરિહંત હોય તો તેનો નામનિકોપ અહીં અભિપ્રેત નથી. અરિહંતનું ચિત્ર અથવા પ્રતિમા આદિ સ્થાપના નિક્ષેપથી પણ પ્રયોજન નથી અને ભવિષ્યમાં અરિહંત પદ પ્રાપ્ત કરનારા જીવો અથવા જે અરિહંતોએ સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે એવા પરિત્યક્ત શરીર જે દ્વય નિક્ષેપની અંતર્ગત હોય છે તે પણ સમ્યક્ષુતના પ્રણોતા બની શકે નહીં. કેવળ ભાવનિક્ષેપથી જે અરિહંત છે તે જ સમ્યક્ષુતના પ્રણોતા હોય છે. ભાવ અરિહંત કોણ થઈ શકે ? એ વાતને સ્પષ્ટ કરવા માટે સૂત્રકારે સાત વિશેષણો બતાવ્યાં છે, જેમ કે—

(૧) અરિહંતેહિ :- જે રાગદ્રોષ, વિષયકખાય આદિ અદ્ભાર દોષોથી રહિત હોય અને ચાર ઘનઘાતિ કર્મનો નાશ કર્યો હોય, એવા ઉત્તમ પુરુષ ભાવ અરિહંત કહેવાય છે. એને બીજા શબ્દોમાં તે ભાવ તીર્થકર પણ કહેવાય છે.

(૨) ભગવંતેહિ :- ભગવાન શબ્દ સાહિત્યમાં બહુ ઉચ્ચકોટિનો છે. જે મહાન આત્મામાં સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય, નિઃસીમ ઉત્સાહ શક્તિ, ત્રિલોકવ્યાપી યશ, સંપૂર્ણ શ્રી રૂપ સૌંદર્ય, સોળ કળાયુક્ત ધર્મ, ઉદ્દેશ્યપૂર્તિ માટે કરવામાં આવેલ અથાગ પરિશ્રમ અને સમસ્ત ઉત્તમોત્તમ ગુણના ધારક હોય તેને જ અહીં ભગવાન કહેવામાં આવેલ છે. સિદ્ધ ભગવાનનો અહીં ભગવાનો શબ્દમાં સમાવેશ કર્યો નથી. કારણ કે તે અશરીરી હોવાથી શ્રુતજ્ઞાનના પ્રરૂપક હોતા નથી.

(૩) ઉપ્પણ-ણાળદંસણધરેહિ :- અરિહંતનું ગ્રીજું વિશેષણ છે— ઉત્પત્ત જ્ઞાનદર્શનના ધારક. જ્ઞાનદર્શન તો અધ્યયન અને અભ્યાસથી પણ થઈ શકે છે પરંતુ એવા જ્ઞાનદર્શનમાં પૂર્ણતા હોતી નથી. અહીં સંપૂર્ણ જ્ઞાનદર્શનની વાત છે. માટે અહીં ઉત્પત્ત વિશેષણનો પ્રયોગ છે.

કેટલાક લોકો ઈશ્વરને અનાદિ સર્વજ્ઞ માને છે. તેના મતનો નિર્ણેદ કરવા માટે પણ આ વિશેષણ આપેલ છે કેમ કે તેમાં ઉત્પત્ત જ્ઞાનદર્શનનું વિશેષણ હોતું નથી.

(૪) તેલુક્કળિરિક્ખયપૂડીએહિ :- ત્રણે લોકમાં રહેનાર અસુરેન્દ્રો, નરેન્દ્રો અને દેવેન્દ્રો દ્વારા તીવ્ર શ્રદ્ધા ભક્તિથી જે અવલોકિત છે. અસાધારણ ગુણોના કારણે તે પ્રશંસનીય છે. તેમજ પ્રશસ્ત મન, વચ્ચન અને કાયા દ્વારા વંદીય અને નમસ્કરણીય છે. સર્વोત્કૃષ્ટ સન્માન તેમજ બહુમાન આદિ વડે પૂજિત છે.

(૫) તીયપદ્બુપ્પણમણાગયજાણએહિ :- જે ત્રણે કાળને જ્ઞાનાર છે. આ વિશેષણ માયાવીઓમાં તો નથી હોતું પણ કેટલાક વ્યવહાર નયનું અનુસરણ કરતાં કહે છે કે વિશિષ્ટ જ્યોતિષી, તપસ્વી અને અવધિજ્ઞાની પણ ત્રણે કાળને ઉપયોગપૂર્વક જ્ઞાણી શકે છે પરંતુ વાસ્તવમાં તે અપૂર્ણજ્ઞાની જ હોય છે.

(૬) સવ્વણ્ણૂહિ :- જે સર્વજ્ઞાની અર્થાત્ લોક અલોક આદિ સર્વ પદાર્થને જાણે છે, વિશ્વમાં રહેલ સંપૂર્ણ

પદાર્થને જે હસ્તામલકવત્ત જાણે છે, જેના જ્ઞાનરૂપી દર્પણમાં દરેક દ્રવ્ય અને પર્યાય પ્રતિબિંબિત થાય છે, જેનું જ્ઞાન નિઃસીમ છે, તેના માટે આ વિશેષજ્ઞાનો પ્રયોગ કર્યો છે.

(૭) સંવદરિસીહિં :– જે સર્વ દ્રવ્ય અને એની પર્યાયોનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.

જે આ સાત વિશેષજ્ઞોથી સંપત્ત હોય છે, વસ્તુતઃ તે જ સર્વોત્તમ આપત છે. તે જ દ્વાદશાંગ ગણિપિટકના પ્રણેતા છે અને તે જ સમ્યક્શુતના રચયિતા છે. ઉક્ત સાતે ય વિશેષજ્ઞો તેરમા ગુણસ્થાનવર્તી તીર્થકર દેવોના છે.

ગણિપિટક :– ગણિ એટલે આચાર્ય અને તેમની બાર અંગ સૂત્રરૂપ જ્ઞાનની પેટી એમ ગણિપિટકનો શબ્દાર્થ થાય છે. જેમ રાજા-મહારાજાઓ અને ધનાદ્ય શ્રીમંતોને ત્યાં પેટીઓમાં હીરા, પત્રા, મણિ, માણેક, વૈરૂધરત્ન આદિ વિભિન્ન પદાર્થો અને સર્વોત્તમ આભૂતઃજ્ઞ હોય છે, તેમ આત્મકલ્યાણ માટે વિવિધ પ્રકારની શિક્ષાઓ, નવતત્ત્વ નિરૂપણ, દ્રવ્યોનું વિવેચન, ધર્મની વ્યાખ્યા, આત્મવાદ, ક્રિયાવાદ, કર્મવાદ, લોકવાદ, પ્રમાણવાદ, નયવાદ, સ્યાદ્વાદ, અનેકાંતવાદ, પંચમહાત્રત, તીર્થકર બનવાના ઉપાયો, સિદ્ધ ભગવંતોનું નિરૂપણ, તપ વિષેનું વિવેચન, કર્મગ્રંથી ભેદવાના ઉપાયો, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, પ્રતિવાસુદેવનો ઈતિહાસ, રત્નત્રયનું વિશ્લેષણ આદિ અનેક વિષયોનું જેમાં યથાર્થ નિરૂપણ છે, તે પેટીનું જેવું નામ છે એવા જ સમ્યક્શુતરત્નો એમાં નિહિત છે.

પ્રશ્ન થાય કે અરિહંત ભગવંત સિવાય જે અન્ય શુત્રજ્ઞાની છે તેઓ પણ શું સમ્યક્શુત જ્ઞાન પ્રરૂપક થઈ શકે છે ? સંપૂર્ણ દશ પૂર્વધરથી લઈને ચૌદ પૂર્વધર સુધીના જેટલા પણ જ્ઞાની છે તેઓનું કથન નિયમથી સમ્યક્શુત જ હોય છે. કિંચિત્ ન્યૂન દશ પૂર્વધરોમાં સમ્યક્શુતની ભજના છે અર્થાત્ તેઓનું શુત્ર સમ્યક્શુત પણ હોઈ શકે છે અને મિથ્યાશુત્ર પણ હોઈ શકે છે કારણ કે મિથ્યાદિષ્ટિ જીવો પણ પૂર્વાનું અધ્યયન કરી શકે છે પરંતુ તેઓ વધારેમાં વધારે કંઈક ન્યૂન દશ પૂર્વાનું જ અધ્યયન કરી શકે છે કેમ કે તેનો સ્વભાવ જ એવો છે.

સારાંશ એ છે— ચૌદ પૂર્વથી લઈને પરિપૂર્ણ દશ પૂર્વના જ્ઞાની નિશ્ચય સમ્યક્દાઢિષ્ટિ જ હોય છે. માટે તેમનું શુત્ર સમ્યક્શુત જ હોય છે. શેષ અંગધરો અથવા પૂર્વધરોમાં સમ્યક્શુત નિયમથી ન હોય. સમ્યક્દાઢિષ્ટિનું પ્રવચન જ સમ્યક્શુત બની શકે છે.

૬. મિથ્યાશુત્ર :-

૬ સે કિં તં મિચ્છાસુય ? મિચ્છાસુય, જં ઇમ અણાળિએહિં મિચ્છાદિદ્વિએહિં, સચ્છંદબુદ્ધિ મઝવિગપ્પિયં, તં જહા- ભારહં, રામાયણ, ભીમાસુરક્ખં, કોડિલલયં, સગડ ભદ્રિયાઓ, ખોડગ(ઘોડગ)મુહં, કપ્પાસિયં, ણાગસુહુમં, કણગસત્તરી, વિસેસિય, બુદ્ધવયણ, તેરાસિયં, કાવિલિયં, લોગાયયં, સદ્ગુતંતં, માઢરં,

પુરાણ, વાગરણ, ભાગવય, પાયંજલી, પુસ્સદેવય, લેહ, ગળિય, સરળિરુય, ણાડ્યાઇં ।

અહવા બાવત્તરિ કલાઓ, ચત્તારિ ય વેયા સંગોવંગા, એયાઇં મિચ્છદિટ્ટિસ્સ મિચ્છતપરિગાહિયાઇં મિચ્છાસુયં, એયાઇં ચેવ સમ્મદિટ્ટિસ્સ સમ્મતપરિગાહિયાઇં સમ્મસુયં ।

અહવા મિચ્છદિટ્ટિસ્સવિ એયાઇં ચેવ સમ્મસુયં, કમ્હા ? સમ્મતહેત્તણાઓ, જમ્હા તે મિચ્છદિટ્ટિયા તેહિં ચેવ સમએહિં ચોઇયા સમાણા કેઝ સપક્ખદિટ્ટીઓ ચયંતિ । સે તં મિચ્છાસુયં ।

શાસ્ત્રાર્થ :- અણાણિએહિં = અજ્ઞાની દ્વારા, મિચ્છાદિટ્ટિએહિં = ભિથ્યાદિષ્ટિઓ દ્વારા, સંચંદ = સ્વાભિપ્રાય, બુદ્ધી = અવગ્રહ અને ઈહા, મઝ = ભત્તિ, અપાય અને ધારણાથી, વિગળ્પિઅં = વિકલ્પિત, જં = જે, ઇમ = આ, ભારહં = ભારત, રામાયણ = રામાયણ, ભીમાસુરક્ખં = ભીમાસુરોક્ત, કોડિલલયં = ક્રૌણિક્ય, સગડ ભદ્રિયાઓ = શક્તભદ્રિકા, ખોડગ મુહં = ઘોટક મુખ, કપ્પાસિયં = કાર્પાસિક, ણાગસુહુમં = નાગ—સૂક્ષ્મ, કણગસત્તરી = કનકસપ્તતિ, વઙ્સેસિયં = વૈશેષિક, બુદ્ધવયણં = બુદ્ધવયન, તેરાસિયં = ત્રેરાશિક, કાવિલિયં = કાપિલીય, લોગાયયં = લોકાયત, સદ્ગૃતંતં = ધાર્ષિતંત્ર, માઢરં = માઢર, પુરાણ = પુરાણ, વાગરણ = વ્યાકરણ, ભાગવ = ભાગવત, પાયંજલી = પાતંજલિ, પુસ્સદેવય = પુષ્પદૈવત, લેહં = લેખ, ગળિય = ગળિત, સરળિરુયં = શકુનિરુત, ણાડ્યાઇં = નાટક, બાવત્તરિ કલાઓ = બોંતેર કલાઓ, ચત્તારિ વેયા = ચાર વેદ, સંગોવંગા = અંગોપાંગ સહિત, એયાઇં = આ, મિચ્છદિટ્ટિસ્સ = ભિથ્યાદિષ્ટિનું શુત, મિચ્છતપરિગાહિયાઇં = ભિથ્યાત્વ રૂપે ગ્રહણ કરેલ, મિચ્છાસુયં = ભિથ્યાશુત છે, એયાઇં ચેવ = એ દરેક ગ્રંથ, સમ્મદિટ્ટિસ્સ = સમ્યક્દિષ્ટિનું, સમ્મતપરિગાહિયાઇં = સમ્યક્ર રૂપે ગ્રહણ કરેલ, સમ્મસુયં = સમ્યક્શુત છે, કમ્હા = કેવી રીતે, સમ્મતહેત્તણાઓ = એ સમ્યક્તવમાં હેતુ છે, જમ્હા = જેથી, ચોઇયા સમાણા = પ્રેરિત થઈને, કેઝ = કોઈ, સપક્ખદિટ્ટીઓ = પોતાના ભિથ્યાત્વનો, ચયંતિ = ત્યાગ કરી દે છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—ભિથ્યાશુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—અજ્ઞાની અને ભિથ્યાદિષ્ટિઓ દ્વારા સ્વચ્છંદ અને વિપરીત બુદ્ધિ વડે કલ્પિત ગ્રંથ ભિથ્યાશુત છે, જેમ કે—

(૧) મહાભારત (૨) રામાયણ (૩) ભીમાસુરોક્ત (૪) ક્રૌણિક્ય (૫) શક્તભદ્રિકા (૬) ઘોટક મુખ (૭) કાર્પાસિક (૮) નાગ—સૂક્ષ્મ (૯) કનકસપ્તતિ (૧૦) વૈશેષિક (૧૧) બુદ્ધવયન (૧૨) ત્રેરાશિક (૧૩) કાપિલીય (૧૪) લોકાયત (૧૫) ધાર્ષિતંત્ર (૧૬) માઢર (૧૭) પુરાણ (૧૮) વ્યાકરણ (૧૯) ભાગવત (૨૦) પાતંજલિ (૨૧) પુષ્પદૈવત (૨૨) લેખ (૨૩) ગળિત (૨૪) શકુનિરુત (૨૫) નાટક અથવા બોંતેર કલાઓ તેમજ અંગોપાંગ સહિત ચાર વેદ. આ બધા ભિથ્યાદિષ્ટિ દ્વારા ભિથ્યારૂપમાં ગ્રહણ

કરેલ છે, માટે તે મિથ્યાશુત છે. આ જ ગ્રંથ સમ્યગ્રૂપે ગ્રહણ કરાયેલ હોય તો સમ્યક્શુત છે અથવા મિથ્યાદિષ્ટ માટે પણ આ જ ગ્રંથશાસ્ત્ર કયારેક સમ્યક્શુત રૂપ થાય છે. પ્રશ્ન— તેનું શું કારણ છે? ઉત્તર— જ્યારે એ શાસ્ત્ર તેના સમ્યક્ત્વમાં હેતુરૂપ થાય છે અર્થાત્ કોઈ મિથ્યાદિષ્ટ એ ગ્રંથોથી પ્રેરિત થઈને પોતાના મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરે છે. ત્યારે તે સમ્યક્શુત બને છે. આ પ્રમાણે આ મિથ્યાશુતનું સ્વરૂપ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં મિથ્યાશુતનો ઉલ્લેખ છે. મિથ્યાશુત કોને કહેવાય? મિથ્યાદિષ્ટ તેમ જ અજ્ઞાની પોતાની સમજણ તેમજ કલ્પનાથી જનતા સમક્ષ વિચાર રાખે, એ વિચાર તાત્ત્વિક ન હોવાથી મિથ્યાશુત કહેવાય છે અર્થાત્ જેની દિષ્ટિ, વિચારસરણી મિથ્યાત્વથી અનુરૂપિત હોય, તે મિથ્યાદિષ્ટ કહેવાય છે. મિથ્યાત્વના દસ પ્રકાર છે. તેમાંથી જો કોઈ એક પ્રકાર પણ હોય તો તે મિથ્યાદિષ્ટ છે. જેમ કે—

- (૧) અધમ્મે ધર્મસણણા :— અધર્મને ધર્મ સમજવો. જેમ કે ભિન્ન ભિન્ન દેવી દેવતાઓ આદિ માટે ઈશ્વર, પિતૃ આદિ માટે હિંસા આદિ પાપ કૃત્યનું આચરણ કરીને તેમાં ધર્મ સમજવો; શિકાર ખેલવામાં, માંસ, ઈડા, માદિરા આદિનું સેવન કરવામાં કે અન્યાય, અનીતિમાં ધર્મ સમજવો તેને મિથ્યાત્વ કહે છે.
- (૨) ધર્મે અધર્મસણણા :— અહિંસા, સંયમ, તપ તેમજ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ રત્નત્રય ધર્મને અધર્મ સમજવો.
- (૩) ઉમ્મગે મગગસણણા :— ઉન્માર્ગને સન્માર્ગ સમજવો અર્થાત્ સંસાર પરિભ્રમણ કરાવનાર દુઃખદ માર્ગને મોક્ષનો માર્ગ સમજવો.
- (૪) મગે ઉમ્મગગસણણા :— મોક્ષ માર્ગને સંસારનો માર્ગ સમજવો, જેમ કે— સમ્યગ્રૂપ્દશનજ્ઞાન—ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ, આ ઉત્તમ મોક્ષ માર્ગને સંસારનો માર્ગ સમજવો.
- (૫) અજીવેસુ જીવસણણા :— અજીવને જીવ માનવો. સંસારમાં જે કંઈ દશ્યમાન છે એ બધા જીવ જ છે, અજીવ પદાર્થ વિશ્વમાં છે જ નહીં. આ રીતે અજીવને જીવ સમજવો.
- (૬) જીવેસુ અજીવસણણા :— જીવમાં અજીવની કલ્પના કરવી. ચાર્વાક મતના અનુયાયી શરીરથી ભિન્ન આત્માના અસ્તિત્વને માનતા નથી. કોઈ કોઈ વિચારકો પશુઓમાં પણ આત્માનો ઈન્કાર કરે છે, તેમાં કેવળ પ્રાણ જ માને છે. એ કારણે તેઓને મારવામાં અને તેઓનું માંસ ખાવામાં પાપ માનતા નથી. આવી માન્યતાને મિથ્યાત્વ કહે છે. પાણી, અજિન વગેરે એકેન્દ્રિયમાં જીવનો સ્વીકાર ન કરે, તેને અજીવ પદાર્થ માને તે પણ મિથ્યાત્વ કહે છે.
- (૭) અસાહુસુ સાહુસણણા :— અસાહુને સાહુ માને. જે વ્યક્તિ ધન—વૈભવ, સત્ત્રી—પુત્ર કે જમીન—મકાન વગેરે પરિગ્રહ રાખનાર હોય પરંતુ તેનો ત્યાગી ન હોય એવા, માત્ર વેષધારીને સાહુ માને.

(૮) સાહુસુ અસાહુસણા :- સાધુને અસાધુ માને. શ્રેષ્ઠ, સંયત, પાંચ મહાક્રત તેમજ સમિતિ અને ગુપ્તિના ધારક મુનિઓને અજ્ઞાન કે કુસંગતના કારણે અસાધુ સમજવા અને તેને ઢોંગી, પાખંડી સમજવા.

(૯) અમુત્તેસુ મુત્તસણા :- અમુક્તને મુક્ત સમજવા. જે જીવોએ કર્મ બંધનથી મુક્ત થઈને સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કર્યું નથી. તેઓને કર્મ બંધનથી રહિત અને મુક્ત સમજવા.

(૧૦) મુત્તેસુ અમુત્તસણા :- જે આત્મા કર્મબંધનથી મુક્ત થઈ ગયા છે, તેને અમુક્ત સમજવા. આત્મા કયારે ય પણ પરમાત્મા થઈ શકતો નથી, કોઈ જીવ સર્વજ્ઞ બની શકતો નથી, આત્મા કર્મ બંધનથી મુક્ત થયો નથી અને થશે પણ નહીં, એવી માન્યતાને મિથ્યાત્વ કહેવાય. જેમ કોઈ અસલી રત્ન જીવેરાતને નકલી સમજે અને નકલીને અસલી સમજે તેને જીવેરી ન કહેવાય, એ જ રીતે અસત્તને સત્ત સમજે અને સત્તને અસત્ત સમજે તેને મિથ્યાત્વ કહેવાય.

એયાઇં મિચ્છદિદ્વિસ્સ મિચ્છતપરિગહિયાઇં મિચ્છાસુયં : - ઉપરોક્ત મિથ્યાદાષ્ટિ દ્વારા રચાયેલ ગ્રંથ મિથ્યાશુત છે. મિથ્યાદાષ્ટિમાં ભાવ મિથ્યાશુત હોય છે. તેઓની દાષ્ટિ મલિન હોવાથી તેઓની જ્ઞાનધારા પણ મલિન બની જાય છે અર્થાત્ તેનું જ્ઞાન સત્ય હોતું નથી. માણસ ખરાબ નથી પણ માણસમાં રહેલી બૂરાઈ ખરાબ છે. જો નિશાન જ ખોટું હોય તો તીર વડે લક્ષ્યવેદ કેવી રીતે થઈ શકે ? જે જંગલમાં સ્વયં ભટકતો હોય તેના કહેવા મુજબ અન્ય પથિક ચાલે તો તે પણ ભટકતો જ રહેશે. એ જ રીતે આધ્યાત્મિક માર્ગથી જે ભટકે છે તેને મિથ્યાદાષ્ટિ કહેવાય છે. તેના કહેવા મુજબ જે વ્યક્તિ ચાલે છે તેને પણ પથભ્રષ્ટ કહેવાય છે અર્થાત્ તેનું શુત મિથ્યાશુત થાય છે.

એયાઇં ચેવ સમ્મદિદ્વિસ્સ સમ્મતપરિગહિયાઇં સમ્મસુયં : - એ જ ગ્રંથોને જો સમ્યગ્દાષ્ટિ પથાર્થ રૂપે ગ્રહણ કરે તો તે જ મિથ્યાશુત તેને માટે સમ્યક્શુત રૂપે પરિણત થઈ જાય છે. જેમ કે- ચતુર વૈદ્ય વિશિષ્ટ ક્રિયા વડે વિષને પણ અમૃત બનાવે છે. હંસ દૂધને ગ્રહણ કરી લે છે અને પાણીને છોડી દે છે. સુવર્ણને શોધનાર માટીમાંથી સુવર્ણના કણો શોધી લે છે અને માટીને છોડી દે છે. એ જ રીતે સમ્યગ્દાષ્ટિ નય-નિક્ષેપ આદિ વડે મિથ્યાશુતને સમ્યક્શુતમાં પરિણત કરી દે છે.

અહવા મિચ્છદિદ્વિસ્સવિ એયાઇં ચેવ સમ્મસુયં, કમ્હા ? : - મિથ્યાશુત મિથ્યાદાષ્ટિ માટે સમ્યક્શુત પણ બની શકે છે. જ્યારે મિથ્યાદાષ્ટિ, પોતાની સમ્યક્ બુદ્ધિ કે સમ્યક્ વિચારણા વડે પોતાના ગ્રંથોમાં રહેલ પૂર્વપરવિરોધી તેમજ અસંગત વાતોને જાણીને પોતાના ખોટા પક્ષને છોડી દે અથવા તે ગ્રંથોમાં રહેલ કોઈ પણ સત્ય તત્ત્વ પર ચિંતન કરતાં પૂર્ણ સત્ય સિદ્ધાંતને પામી જાય. મિથ્યાત્વનો, મિથ્યા સમજનો ત્યાગ કરી સમ્યક્ શ્રદ્ધાન પામી જાય, તો તે સમ્યક્દાષ્ટિ બની જાય છે. ત્યારે તે મિથ્યાશુત પણ સમ્યક્ત્વનું કારણ હોવાથી સમ્યક્શુતમાં પરિણત થઈ જાય છે.

[૭-૧૦] સાદિ, સાંત, અનાદિ, અનંતશ્રુત :

૭ સે કિં તં સાઇયં-સપજ્જવસિયં ? અણાઇયં-અપજ્જવસિયં ચ ? ઇચ્ચેઇયં

दुवालसंगं गणिपिडगं वुच्छिति णयट्टयाए साइयं सपज्जवसियं, अब्बुच्छितिणयट्टयाए अणाइयं अपज्जवसियं । तं समासओ चउव्विहं पण्णतं, तं जहा- दब्बओ, खेत्तओ, कालओ, भावओ । तत्थ-

दब्बओ णं सम्मसुयं एगं पुरिसं पडुच्च साइयं सपज्जवसियं, बहवे पुरिसे य पडुच्च अणाइयं अपज्जवसियं ।

खेत्तओ णं पंच भरहाइं पंचेरवयाइं पडुच्च साइयं सपज्जवसियं, पंच महा- विदेहाइं पडुच्च अणाइयं अपज्जवसियं ।

कालओ णं उस्सप्पिणि ओसप्पिणि च पडुच्च साइयं सपज्जवसियं, णोउस्सप्पिणि णोओसप्पिणि च पडुच्च अणाइयं अपज्जवसियं ।

भावओ णं जे जया जिणपण्णता भावा आघविज्जंति, पण्णविज्जंति, परूविज्जंति, दंसिज्जंति, णिदंसिज्जंति, उवदंसिज्जंति, तया ते भावे पडुच्च साइयं सपज्जवसियं । खाओवसमियं पुण भावं पडुच्च अणाइयं अपज्जवसियं ।

अहवा भवसिद्धियस्स सुयं साइयं सपज्जवसियं च, अभवसिद्धियस्स सुयं अणाइयं अपज्जवसियं च ।

सव्वागासपएसगं सव्वागासपएसेहिं अणंतगुणियं पज्जवक्खरं णिप्फज्जइ, सव्वजीवाणंपि य णं अक्खरस्स [पज्जवक्खरस्स] अणंतभागो णिच्चुग्घाडिओ, जइ पुण सोऽवि आवरिज्जा, तेणं जीवो अजीवतं पाविज्जा । सुट्टुवि मेहसमुदए होइ पभा चंदसूराणं । से तं साइयं सपज्जवसियं, से तं अणाइयं अपज्जवसियं ।

शब्दार्थ :- वुच्छितिणयट्टयाए = विच्छेद थवानी अपेक्षा, अब्बुच्छितिणयट्टयाए = विच्छेद न थवानी अपेक्षाअे, एगं पुरिसं पडुच्च = एक पुरुषनी अपेक्षाअे, बहवे पुरिसे य पडुच्च = अने धणा पुरुषोनी अपेक्षाअे, पंचेरवयाइं = पांच ऐरावतनी, महाविदेहाइं = पांच महाविदेहनी अपेक्षाअे, उस्सप्पिणि ओसप्पिणि च पडुच्च = उत्सर्पिणी अने अवसर्पिणीनी अपेक्षाअे, णो उस्सप्पिणी णो ओसप्पिणि च पडुच्च = नोउत्सर्पिणी अने नोअवसर्पिणीनी अपेक्षाअे, एक सरभा काणनी अपेक्षाअे, जिणपण्णताभावा = जिन-सर्वश द्वारा प्रत्युपित भावो, जया = जे समये, आघविज्जंति = सामान्य रूपे कहे, पण्णविज्जंति = नाम आहि भेदो देखाडवाथी जे कथन करवाभां आवे छे, णिदंसिज्जंति = हेतु-दृष्टांत वडे स्पष्टतर करवाभां आवे, उवदंसिज्जंति = उपनय अने निगमनथी जे स्थापित करवाभां आवे, तया = ते भावे, पडुच्च = त्यारे ते भावोनी अपेक्षाअे, भवसिद्धियस्ससुयं = भवसिद्धिक श्वानुं श्रुत, अभवसिद्धियस्स सुयं = अभवसिद्धिक श्वानुं श्रुत,

સવ્વાગાસપએસગં = સર્વકાશ પ્રદેશાત્મને, સવ્વાગાસપએસહિં = સર્વકાશ પ્રદેશોથી, અણંતગુળિયં = અનંત ગુણા કરવાથી, પજ્જવક્કખર = પર્યાય અક્ષર, શાનગુણાની પર્યાય, ણિપ્પફજ્જઝ = સંખ્યા થાય છે, સવ્વજીવાળંપિ = સર્વ જીવોનું, દરેક જીવોનું, ણં = વાક્યાલંકાર માટે છે, અક્કખરસ્સ (પજ્જવક્કખરસ્સ) = અક્ષરનો, શ્રુતજ્ઞાનનો, શાનની પર્યાયોનો, અણંતભાગો = અનંતમો ભાગ, ણિચ્ચુગઘાડિઓ = હમેશા ઉધાડો, ચિદ્ગુઝ = રહે છે, જઝ પુણ = જોકે, સોડવિ = તે પણ, આવરિજ્જા = આવરણને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તે ણં = તો તે, જીવો અજીવત્તં = જીવ-આત્મા અજીવ ભાવને, પાવિજ્જા = પ્રાપ્ત કરી લે છે, મેહસમુદ્રા = મેઘનો સમુદ્રાય, સુદ્રુદ્વિ = અતિ અધિક હોવા છતાં, ચંદસૂરાણં = ચંદ્ર સૂર્યની, પભા = પ્રભા, હોઝ = દેખાય છે, સે ત્થાં સાઇઅં સપજ્જવસિઅં = એ રીતે તે સાદ્ય સપર્યવસિત.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—સાદ્ય સપર્યવસિત અને અનાદ્ય અપર્યવસિત શ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર— આ દ્વાદશાંગ રૂપ ગણિપિટક, વિચ્છેદ થવાની અપેક્ષાએ સાદ્ય-સાંત છે અને વિચ્છેદ નહીં થવાની અપેક્ષાએ આદ્ય અંત રહિત છે. આ શ્રુતજ્ઞાનનું સંક્ષેપથી ચાર પ્રકારે વર્ણન કરેલ છે, જેમ કે— દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી અને ભાવથી.

(૧) દ્રવ્યથી સમ્યક્કશુત એક પુરુષની અપેક્ષાએ સાદ્ય અને સાંત છે. ઘણા પુરુષોની અપેક્ષાએ આદ્ય અને અંતથી રહિત છે.

(૨) ક્ષેત્રથી સમ્યક્કશુત પાંચ ભરત અને પાંચ ઐરાવત ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સાદ્ય સાંત છે. પાંચ મહાવિદેહ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અનાદ્ય અનંત છે.

(૩) કાળથી સમ્યક્કશુત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળની અપેક્ષાએ સાદ્ય સાંત છે. નોઉત્સર્પિણી નોઅવસર્પિણી અર્થાત્ અવસ્થિતકાળની અપેક્ષાએ અનાદ્ય અનંત છે.

(૪) ભાવથી સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી તીર્થકરો દ્વારા જે ભાવ જે સમયે સામાન્ય રૂપથી કહેવાય છે, જે નામ આદ્ય ભેદ દર્શાવવા માટે વિશેષ રૂપે કથન કરાય છે, હેતુ દાખાંતના ઉપદર્શનથી જે સ્પષ્ટતર કહેવાય અને ઉપનય તથા નિગમનથી જે સ્થાપિત કરાય, તે ભાવોની અપેક્ષાએ સાદ્ય-સાંત છે. ક્ષયોપશમ ભાવની અપેક્ષાએ સમ્યક્કશુત અનાદ્ય અનંત છે.

અથવા ભવસિદ્ધિક(ભવ્ય) જીવોનું શ્રુત સાદ્ય સાંત છે, અભવસિદ્ધિક(અભવ્ય) જીવોનું મિથ્યાશ્રુત અનાદ્ય અનંત છે.

સંપૂર્ણ આકાશ પ્રદેશોની સંખ્યાને, સમસ્ત આકાશ પ્રદેશોની સંખ્યા સાથે અનંતવાર ગુણાકાર કરવાથી પર્યાય અક્ષર—ગુણોની પર્યવ(પર્યાય) સંખ્યા નિષ્પત્ત થાય છે. દરેક જીવોમાં પર્યાય—અક્ષરનો અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાનની પર્યાયોનો અનંતમો ભાગ સદા ઉદ્ઘાટિત (નિરાવરણ) રહે છે. જો તે પણ આવરણને પ્રાપ્ત થઈ જાય તો તેનાથી જીવત્મા અજીવભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. કેમ કે ચેતના—શાનથે જીવનું

લક્ષણ છે પરંતુ એમ થતું નથી. જેમ કે વાદળોના અત્યધિક પડળો ચંદ્ર અને સૂર્ય ઉપર આવી જાય તો પણ તેની પ્રભા કંઈક તો દેખાય જ છે. તેમ જીવના શુતગુણ પર્યવ(પર્યાય) પણ કર્માના કેટલા ય આવરણ આવી જાય તો પણ કંઈક નિરાવરણ રહે છે, પૂર્ણ આવરિત થતા નથી.

આ રીતે સાદિ-સાંત અને અનાદિ અનંત શુતનું વર્ણન છે.

વિવેચન :-

સાઇયં સપજ્જવસિયં, અણાઇયં અપજ્જવસિયં :- સપર્યવસિત = સાંત અને અપર્યવસિત = અનંત. આ દ્વાદશાંગ ગણિપિટક વ્યુચ્છિતિનય-પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ સાદિ સાંત છે પરંતુ અવ્યુચ્છિતિનય-દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ અનાદિ અનંત છે. વ્યુચ્છિતિ અને અવ્યુચ્છિતિનું સ્પષ્ટીકરણ આ સૂત્રમાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવના ભેદથી કરેલા છે. વ્યુચ્છિતિ એટલે વિચ્છેદ જવું, સંપૂર્ણ રીતે નાશ પામી જવું.

દ્રવ્યતઃ :- એક જીવની અપેક્ષાએ સમ્યક્શુત સાદિ-સાંત છે. જ્યારે સમ્યક્તવની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે સમ્યક્શુતની આદિ કહેવાય અને જ્યારે તે પહેલા અને ત્રીજા ગુણસ્થાનમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે ફરી મિથ્યાત્વનો ઉદ્ય થવાથી સમ્યક્શુત પણ લુપ્ત થઈ જાય છે. પ્રમાદ, મનોમાલિન્ય, તીવ્રવેદના અથવા વિસ્મૃતિના કારણે અથવા કેવળજ્ઞાન ઉત્પસ્થ થવાના કારણે પ્રાપ્ત કરેલું શુત્રશાન લુપ્ત થઈ જાય છે, ત્યારે તે પુરુષની અપેક્ષાએ સમ્યક્શુત સાંત થઈ જાય છે.

પરંતુ ત્રણે કાળની અપેક્ષાએ અથવા ઘણા પુરુષોની અપેક્ષાએ સમ્યક્શુત અનાદિ અનંત છે. કેમ કે એવો સમય ક્યારે ય થયો નથી અને ક્યારે ય થશે પણ નહીં, જ્યારે સમ્યક્શુતધારી જ્ઞાની જીવ ન હોય. સમ્યક્શુતનો સમ્યક્ષુતન સાથે અવિનાભાવી સંબંધ છે માટે એક પુરુષની અપેક્ષાએ સમ્યક્શુત, દ્વાદશાંગવાણી સાદિ સાંત છે અને અનેક પુરુષોની અપેક્ષાએ સમ્યક્શુત અનાદિ અનંત છે.

ક્ષેત્રતઃ :- પાંચ ભરત, પાંચ ઐરાવત આ દ્વા ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ગણિપિટક સાદિ સાંત છે, કેમ કે આ ક્ષેત્રમાં દ્વાદશાંગી શુત્રશાનનો વિચ્છેદ થાય છે અર્થાત્ ક્યારેક દ્વાદશાંગીના ધારક હોય છે અને ક્યારેક હોતા નથી પરંતુ પાંચ મહાવિદેહક્ષેત્રની અપેક્ષાએ દ્વાદશાંગી ગણિપિટક અનાદિ અનંત છે, કેમ કે મહાવિદેહક્ષેત્રમાં દ્વાદશાંગી ગણિપિટકના ધારક સદા-સર્વદા હોય છે, ત્યાં વિચ્છેદ થતો નથી.

કાલતઃ :- જ્યાં ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળ વર્તે છે ત્યાં દ્વાદશાંગી સાદિ-સાંત છે. કેમ કે અવસર્પિણી કાળના સુષ્મદૃષ્મ નામના ત્રીજા આરાના અંતમાં અને ઉત્સર્પિણી કાળના દૃષ્મસુષ્મ આરાના પ્રારંભમાં તીર્થકર ભગવાન સર્વપ્રથમ યતુર્વિધ સંધની સ્થાપના માટે દ્વાદશાંગ ગણિપિટકની પ્રરૂપણા કરે છે. એ જ સમે તેનો પ્રારંભ થાય છે. એ અપેક્ષાએ તે સાદિ છે અને અવસર્પિણી કાલના દૃષ્મ નામના પાંચમા આરાના અંતે સમ્યક્શુતનો વ્યવચ્છેદ થઈ જાય છે. એ અપેક્ષાએ દ્વાદશાંગ ગણિપિટક સાંત છે પરંતુ પાંચ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં ૧૫૦ વિજયમાં નોઉત્સર્પિણી અને નોઅવસર્પિણી કાળ છે, તેમાં દ્વાદશાંગ ગણિપિટકનો

વિચ્છેદ થતો નથી. એ અપેક્ષાએ દ્વારશાંગ ગણિપિટક અનાદિ અનંત છે કેમ કે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં કાળ ચકનું પરિવર્તન થતું નથી.

ભાવતઃ : — જે તીર્થકર જે સમયે જે ભાવનું વર્ણન કરે છે તેની અપેક્ષાએ દ્વારશાંગી સાદિ—સાંત છે પરંતુ તે દ્વારશાંગીને ધારણ કરનારાઓના ક્ષયોપશમ ભાવની અપેક્ષાએ અનાદિ અનંત છે. ક્ષયોપશમ ભાવની અપેક્ષાએ લોકમાં ક્યારે ય દ્વારશાંગી ગણિપિટકનો વિચ્છેદ થતો નથી.

અહીં સમુચ્ચય શુંત શાનના ચાર ભંગ થાય છે. (૧) સાદિ—સાંત (૨) સાદિ અનંત (૩) અનાદિ સાંત (૪) અનાદિ—અનંત.

પહેલો ભંગ : — ભવસિદ્ધિકમાં મળે છે કારણ કે સમ્યકૃત્વ હોવા પર જ અંગ સૂત્રોનું અધ્યયન કરવામાં આવે તેને સાદિ કહેવાય. મિથ્યાત્વના ઉદ્યથી અથવા ક્ષાયિક જ્ઞાન થઈ જવાથી તે સમ્યક્ષુત તેમાં રહેતું નથી, એ અપેક્ષાએ સાંત કહેવાય. કેમ કે સમ્યક્ષુત ક્ષયોપશમિક જ્ઞાન છે અને દરેક ક્ષયોપશમિક જ્ઞાન સાંત હોય છે, અનંત નહીં.

દીજો ભંગ : — શૂન્ય છે. કેમ કે સમ્યક્ષુત તથા મિથ્યાશુંત સાદિ બનીને અનંત થઈ શકતું નથી. મિથ્યાત્વનો ઉદ્ય થવાથી સમ્યક્ષુત રહેતું નથી અને સમ્યકૃત્વ પ્રાપ્ત થવા પર મિથ્યાશુંત રહેતું નથી. કેવળજ્ઞાન થવાથી બસ્તેનો વિલય થઈ જાય છે, માટે જે સાદિ શુંત હોય તે સાંત પણ હોય જ, તેથી આ ભંગ શૂન્ય છે.

ત્રીજો ભંગ : — ભવ્ય જીવની અપેક્ષાએ સમજવો જોઈએ. કેમ કે ભવ્યસિદ્ધિક મિથ્યાદસ્તિનું મિથ્યાશુંત અનાદિકાળથી ચાલ્યું આવે છે, પરંતુ સમ્યકૃત્વ પ્રાપ્ત થતાં જ મિથ્યાશુંતનો અંત આવી જાય છે, માટે તે અનાદિ—સાંત કહેવાય છે.

ચોથો ભંગ : — અનાદિ અનંત છે. અભવ્યસિદ્ધિકનું મિથ્યાશુંત અનાદિ અનંત છે. કેમ કે એ જીવને ક્યારે ય સમ્યકૃત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી, કેવળજ્ઞાન થતું નથી માટે તેનું મિથ્યાશુંત અનાદિ અનંત છે.

પઞ્જવક્ખરે(પર્યાયાકાર) :— લોકાકાશ અને અલોકાકાશ રૂપ સર્વ આકાશ પ્રદેશોને સર્વ આકાશ પ્રદેશોથી એકવાર નહીં, દસવાર નહીં, સંભ્યાતવાર નહીં, અસંભ્યાતવાર નહીં પરંતુ અનંતવાર ગુણાકાર કરવાથી જે સંભ્યા થાય એટલી જીવની જ્ઞાન ગુણની પર્યવ(પર્યાય) છે. જ્ઞાનાવરણ કર્મથી તે આવરિત, અનાવરિત થતી રહે છે તોપણ તે પર્યાયોનો અનંતમો ભાગ તો ન્યૂનતમ અનાવરિત રહે જ છે.

અક્ષર શબ્દ અહીં જ્ઞાનના પર્યવ(પર્યાય) અર્થમાં પ્રયુક્ત છે. પર્યવ(પર્યાય) શબ્દ જ્ઞાનનું વિશેષજ્ઞ છે. જેમ ભગવતી સૂત્ર શ. ૨૫માં ચારિત્રને પર્યવ(પર્યાય) કહેલ છે તેમ અહીં જ્ઞાનના પર્યવનું કથન છે.

[૧૧-૧૨] ગમિકશુંત—અગમિકશુંત :-

૮ સે કિં તં ગમિયં ? ગમિયં દિદ્ગીવાઓ ।

સે કિં તં અગમિયં ? અગમિયં કાલિયસુયં । સે તં ગમિયં, સે તં અગમિયં।

શાંદાર્થ :- ગમિયં-દિટ્ટિવાઓ = દાખિલાએ ગમિક શુત કહે છે, અગમિયં-કાલિઅસુય = આચારાંગ આદિ કાલિકશુત અગમિક કહેવાય.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ગમિકશુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- દાખિલાએ બારમું અંગ સૂત એ ગમિકશુત છે.

પ્રશ્ન- અગમિકશુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર- ગમિકથી બિના આચારાંગ આદિ કાલિકશુતને અગમિકશુત કહે છે. આ પ્રમાણે ગમિક અને અગમિકશુતનું વર્ણન છે.

વિવેચન :-

ગમિકશુત :- જે શુતના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં થોડી વિશેષતાની સાથે ફરી એ જ શબ્દોનું, વાક્યોનું ઉચ્ચારણ થાય છે, જેમ કે-

અજયં ચરમાણો ય, પાણભૂયાં હિંસદ ।

બંધદ પાવયં કમ્મં, તં સે હોદ કદ્દુયં ફલં ॥

અજયં ચિદ્રમાણો ય.. ઈત્યાદિ.

તેમજ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના દસમાં અધ્યયનમાં સમય ગોયમ ! મા પમાય આ પદ પ્રત્યેક ગાથાના યોથા ચરણમાં આપેલ છે. તાત્પર્ય એ છે કે સરખા વાક્યોની બહુલતાવાળા સૂત્રને ગમિક શુત અને સરખા વાક્યોની બહુલતા જેમાં ન હોય તે સૂત્ર અગમિક કહેવાય છે.

ચૂર્ણિકારે પણ અગમિકશુત વિષે કહું છે— આઈ મજ્જોડવસાણે વા કિંચિવિસેસજુત્તં દુગાઇસયગ્ગસો તમેવ, પદ્ધિજ્જમાણં ગમિયં ભણ્ણદ ॥ તેનો ભાવાર્થ ઉપર કહેલ છે.

અગમિકશુત :- જેના પાઠો એક સરખા ન હોય અર્થાત્ જે ગ્રંથ અથવા શાસ્ત્રમાં વારંવાર એક સરખા પાઠ ન આવે તેને અગમિક કહેવાય.

[૧૩-૧૪] અંગપવિષ્ટ-અંગબાહ્ય શુત :-

૧ અહવા તં સમાસઓ દુવિહં પણત્તં, તં જહા- અંગપવિદું ચ અંગબાહિરં ચ ।

સે કિં તં અંગબાહિરં ? અંગબાહિરં દુવિહં પણત્તં, તં જહા- આવસ્સયં ચ આવસ્સયવિરિત્તં ચ ।

સે કિં તં આવસ્સયં ? આવસ્સયં છબ્બિહં પણત્તં, તં જહા- સામાઇયં

ચउવીસત્થઓ, વંદણય, પડિકકમળાં, કાઉસ્સાગો, પચ્ચકખાણાં । સે ત્તં આવસ્સયાં ।

શાલાર્થ :- અહવા તં સમાસઓ = અથવા તે સૂત્ર સંક્ષેપથી, અંગપવિદુ = અંગપ્રવિષ્ટ અંગસૂત્રો અને, અંગબાહીરં ચ = અંગબાહી સૂત્રો, આવસ્સયાં = આવશ્યક સૂત્ર અને, આવસ્સય વિશ્રિતં ચ = આવશ્યકથી ભિન્ન સૂત્રો.

ભાવાર્થ :- શુતના સંક્ષેપમાં બે પ્રકાર છે— (૧) અંગપ્રવિષ્ટ (૨) અંગબાહી.

પ્રશ્ન— અંગબાહી શુતના કેટલા પ્રકાર છે ? **ઉત્તર—** અંગબાહીશુતના બે પ્રકાર છે— (૧) આવશ્યક (૨) આવશ્યકથી ભિન્ન.

પ્રશ્ન— આવશ્યકશુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ? **ઉત્તર—** આવશ્યકશુતના છ પ્રકાર છે— (૧) સામાયિક (૨) ચતુર્વિંશતિસત્તવ (૩) વંદણા (૪) પ્રતિકમણ (૫) કાયોત્સર્વ (૬) પ્રત્યાખ્યાન. આ આવશ્યકશુતનું વર્ણન છે.

વિવેચન :-

મુખ્યતાએ શુતજ્ઞાનના બે ભેદ છે— અંગપ્રવિષ્ટ (બાર અંગ સૂત્ર) અને અંગબાહી. આચારાંગ સૂત્રથી લઈને દાઢિવાદ સુધી સર્વને અંગપ્રવિષ્ટ કહે છે અને તેનાથી અતિરિક્ત સર્વ અંગ બાહી છે. શરીરમાં રહેલ અસાધારણ અવયવને અંગ કહેવાય છે, તેના પર વૃત્તિકારે કહું છે—

ઇહ પુરુષસ્ય દ્વાદશાંગાનિ ભવંતિ, તદ્યથા— દ્વૌ પાદૌ, દ્વે જંઘે, દ્વે ઉરુણી, દ્વે ગાત્રાદ્રો, દ્વૌ બાહૂ, ગ્રીવા શિરશ્ચ, એવં શ્રુતરૂપસ્યાપિ પરમપુરુષસ્યા॥૭૮॥ ચારાદીનિ દ્વાદશાંગાનિ ક્રમેણ વેદિતવ્યાનિ ।

જેવી રીતે સર્વ લક્ષણ યુક્ત પુરુષને બાર અંગ હોય છે— બે પગ, બે જંઘા, બે સાથળ, બે પડખા, બે ભૂજા, એક ગર્દન, એક મસ્તક, એ બાર અંગ છે. એ જ રીતે પરમ પુરુષ શ્રુત દેવતાના પણ બાર અંગ છે.

તીર્થકરોના ઉપદેશ અનુસાર જે શાસ્ત્રોની રચના ગણધર દેવ સ્વયં કરે છે તેને અંગસૂત્ર કહે અને અંગસૂત્રનો આધાર લઈને જેની રચના સ્થવિર ભગવંત કરે છે તે શાસ્ત્રને અંગબાહી કહે છે. આવશ્યક સૂત્રની રચના પણ ગણધરો કરે છે. તો પણ તે અંગશાસ્ત્રોથી ભિન્ન હોવાને કારણે અંગબાહી છે.

અંગબાહી સૂત્રના બે પ્રકાર છે. આવશ્યક અને આવશ્યકવ્યતિરિક્ત. આવશ્યક સૂત્રમાં અવશ્ય કરવા યોગ્ય કિયાઓનું વર્ણન છે. તેના છ અધ્યયન છે— સામાયિક, જિનસ્તવન, વંના, પ્રતિકમણ, કાયોત્સર્વ અને પ્રત્યાખ્યાન. આ છની અંદર સમસ્ત કરવા લાયક કિયાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે માટે અંગબાહી સૂત્રમાં પ્રથમ સ્થાન આવશ્યક સૂત્રને આપેલ છે. તેની રચના પણ ગણધરો જ કરે છે. તેના

પછી અન્ય સૂત્રોનો નંબર આવે છે. તેનું બીજું મહાત્વનું કારણ એ છે કે બત્રીસ અસ્વાધ્યાયોમાં આવશ્યક સૂત્રની કોઈ અસ્વાધ્યાય હોતી નથી. ત્રીજું મહાત્વનું કારણ આવશ્યકસૂત્રનું અધ્યયન સંધ્યાના બત્રે કાળ માં અવશ્ય કરવાનું હોય છે. આ કારણોથી અંગભાલ્ય સૂત્રમાં આવશ્યકસૂત્રને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે.

ઉત્કાલિકશુત્ર :-

૧૦ સે કિં તં આવસ્સયવિરિત્તં ? આવસ્સયવિરિત્તં દુવિહં પણ્ણતં, તં જહા- કાલિયં ચ ઉક્કાલિયં ચ ।

સે કિં તં ઉક્કાલિયં ? ઉક્કાલિયં અણેગવિહં પણ્ણતં, તં જહા- (૧) દસવેકાલિયં (૨) કપ્પિયાકપ્પિયં (૩) ચુલ્લકપ્પસુયં (૪) મહાકપ્પસુયં (૫) ઉવવાઇયં (૬) રાયપ્પસેણિયં (૭) જીવાભિગમો (૮) પણ્ણવણા (૯) મહાપણ્ણવણા (૧૦) પમાયપ્પમાયં (૧૧) ણંદી (૧૨) અણુઓગદારાઙ્ (૧૩) દેવિંદત્થઓ (૧૪) તંદુલવેયાલિયં (૧૫) ચંદાવિજ્ઞયં (૧૬) સૂરપણ્ણતી (૧૭) પોરિસિમંડલં (૧૮) મંડલપવેસો (૧૯) વિજ્ઞાચરણવિણિચ્છાઓ (૨૦) ગણવિજ્ઞા (૨૧) જ્ઞાણવિભત્તી (૨૨) મરણવિભત્તી (૨૩) આયવિસોહી (૨૪) વીયરાગસુયં (૨૫) સંલેહણાસુયં (૨૬) વિહારકપ્પો (૨૭) ચરણવિહી (૨૮) આઉરપચ્ચકખાણં (૨૯) મહાપચ્ચકખાણં । [એવમાઝ] । સે તં ઉક્કાલિયં ।

શાન્દાર્થ :- કાલિયં ચ = કાલિકશુત, ઉક્કાલિયં ચ = ઉત્કાલિકશુત, કપ્પિયાકપ્પિયં = કલ્પાકલ્પશુત, ચુલ્લકપ્પસુયં = ચુલ્લકલ્પશુત, મહાકપ્પસુયં = મહાકલ્પશુત, પમાયપ્પમાયં = પ્રમાદાપ્રમાદ, દેવિંદત્થઓ = દેવેન્દ્રસ્તવ, તંદુલવેઆલિયં = તંદુલવૈયારિક, ચંદાવિજ્ઞયં = ચંદ્રવિદ્યા, પોરિસિમંડલં = પૌરુષીમંડળ મંડલપવેસો = મંડળ પ્રવેશ, વિજ્ઞાચરણવિણિચ્છાઓ = વિદ્યાચરણનિશ્ચય, ગણવિજ્ઞા = ગણિવિદ્યા, જ્ઞાણવિભત્તી = ધ્યાન વિભક્તિ, મરણવિભત્તી = મરણ વિભક્તિ, આયવિસોહી = આત્મવિશુદ્ધિ, વીયરાગસુયં = વીતરાગશુત, સંલેહણાસુયં = સંલેખનાશુત, વિહારકપ્પો = વિહારકલ્પ, ચરણવિહી = થરણવિધિ, આઉરપચ્ચકખાણં = આતુરપ્રત્યાખ્યાન, મહાપચ્ચકખાણં = મહાપ્રત્યાખ્યાન, એવમાઝ = ઈત્યાદિ, સે તં ઉક્કાલિયં = આ ઉત્કાલિકશુતનું વર્ણન થયું.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- આવશ્યક સિવાય શુતના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- આવશ્યક સિવાય શુતના બે પ્રકાર છે- કાલિક અને ઉત્કાલિક.

પ્રશ્ન- ઉત્કાલિક શુતના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- તેના અનેક પ્રકાર છે, જેમ કે- (૧) દશવૈકાલિક (૨) કલ્પાકલ્પ (૩) ચુલ્લકલ્પશુત

(૪) મહાકલ્પશુત (૫) ઔપપાતિક (૬) રાજપ્રશ્નીય (૭) જીવાભિગમ (૮) પ્રજ્ઞાપના (૯) મહાપ્રજ્ઞાપના (૧૦) પ્રમાણપ્રમાણ (૧૧) નંદી (૧૨) અનુયોગદાર (૧૩) દેવેન્દ્રસ્તવ (૧૪) તંદુલવૈચારિક (૧૫) ચંદ્રવિદ્યા (૧૬) સૂર્યપ્રજ્ઞાપિ (૧૭) પૌરુષીમંડળ (૧૮) મંડળપ્રદેશ (૧૯) વિદ્યાચરણવિનિશ્ચય (૨૦) ગણિવિદ્યા (૨૧) ધ્યાન વિભક્તિ (૨૨) મરણવિભક્તિ (૨૩) આત્મવિશુદ્ધિ (૨૪) વીતરાગશુત (૨૫) સંલેખનાશુત (૨૬) વિહારકલ્પ (૨૭) ચરણવિધિ (૨૮) આતુરપ્રત્યાખ્યાન (૨૯) મહાપ્રત્યાખ્યાન. [ઇત્યાદિ.] આ રીતે ઉત્કાલિક શુતનું વર્ણન છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં કાલિક અને ઉત્કાલિક સૂત્રોના પવિત્ર નામોનો ઉલ્લેખ છે. દિવસના પ્રથમ તથા છેલ્લા પહોરમાં અને રાત્રિના પ્રથમ તથા છેલ્લા પહોરમાં એમ ચાર પહોરમાં સ્વાધ્યાય કરવામાં આવે તેને કાલિકશુત અને કાલિકથી ભિન્નકાળમાં પણ જેનો સ્વાધ્યાય કરવામાં આવે તેને ઉત્કાલિકશુત કહે છે અર્થાત્ અસ્વાધ્યાયના સમયને છોડીને શેષ રાત્રિ અને દિવસ આઠ પહોરમાં અધ્યયન કરવામાં આવે તેને ઉત્કાલિકશુત કહે છે.

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ઓગણત્રીસ સૂત્રોના નામ ઉત્કાલિક સૂત્ર રૂપે આપ્યા છે. તેમાંથી (૧) દશવેકાલિક સૂત્ર (૨) ઔપપાતિક સૂત્ર (૩) રાજપ્રશ્નીય સૂત્ર (૪) જીવાભિગમ સૂત્ર (૫) પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર (૬) નંદી સૂત્ર (૭) અનુયોગદાર સૂત્ર (૮) સૂર્યપ્રજ્ઞાપિ સૂત્ર, આ આઠ ઉત્કાલિક સૂત્રો ઉપલબ્ધ છે. બીજુ ઘણાં ઉપલબ્ધ નથી એટલે વિચ્છેદ પામ્યા છે અને કોઈક મળતા હશે તોપણ તે આગમની પરિભાષામાં કે આગમની કોટીમાં સ્વીકૃત નથી.

સૂર્ય પ્રજ્ઞાપિ :- આ સૂત્રમાં ચંદ્ર, સૂર્ય આદિ સમસ્ત જ્યોતિષમંડળનું વર્ણન છે. તેનું વાસ્તવિક નામ જ્યોતિષરાજપ્રજ્ઞાપિ સૂત્ર છે. જે આ સૂત્રના પ્રારંભના મૂળ પાઠમાં આવેલ છે.

કાલિક શુત :-

૧૧ સે કિં તં કાલિયં ? કાલિયં અણેગવિહં પણ્ણત્તં, તં જહા- (૧) ઉત્તરરજ્જયણાઇં (૨) દસાઓ (૩) કપ્પો (૪) વવહારો (૫) ણિસીહં (૬) મહાણિસીહં (૭) ઇસિભાસિયાઇં (૮) જંબૂદીવિપણત્તી (૯) દીવસાગરપણત્તી (૧૦) ચંદપણત્તી (૧૧) ખુડ્દિયાવિમાણપવિભત્તી (૧૨) મહલ્લિયા-વિમાણપવિભત્તી (૧૩) અંગચૂલિયા (૧૪) વગગચૂલિયા (૧૫) વિયાહચૂલિયા (૧૬) અરુણોવવાએ (૧૭) વરુણોવવાએ (૧૮) ગરુલોવવાએ (૧૯) ધરણોવવાએ (૨૦) વેસમણોવવાએ (૨૧) વેલંધરોવવાએ (૨૨) દેવિંદોવવાએ (૨૩) ઉદ્વાણસુએ (૨૪) સમુદ્વાણસુએ (૨૫) ણાગપરિયાવળિયાઓ (૨૬) ણિરયાવળિયાઓ (૨૭)

કપ્પિયાઓ (૨૮) કપ્પવડિંસિયાઓ (૨૯) પુષ્પિયાઓ (૩૦) પુષ્પચૂલિયાઓ (૩૧) વળીદસાઓ ।

[એવમાઇયાઇં, ચઉરાસીઇં પહૃણગસહસ્સાઇં ભગવાઓ અરહાઓ ઉસહસામિસ્સ આઇતિત્થયરસ્સ, તહા સંખિજ્જાઇં પહૃણગસહસ્સાઇં મજ્જિમગાણં જિણવરાણં, ચોદસપહૃણગસહસ્સાણિ ભગવાઓ વદ્ધમાણસામિસ્સ । અહવા જસ્સ જત્તિયા સીસા ઉપ્પત્તિયા, વેણિયાએ, કમ્મિયાએ, પારિણામિયાએ ચઉબ્બિહાએ બુદ્ધીએ ઉવવેયા, તસ્સ તત્તિયાઇં પહૃણગસહસ્સાઇં । પત્તેયબુદ્ધા વિ તત્તિઆ ચેવ] સે ત્તં કાલિયં । સે ત્તં આવસ્સયવિરિત્તં । સે ત્તં અણંગપવિદું ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— કાલિકશુતના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- કાલિકશુતના અનેક પ્રકાર છે, જેમ કે— (૧) ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર (૨) દશાશુતસ્કંધ (૩) બૃહત્કલ્પ (૪) વ્યવહાર (૫) નિશીથ (૬) મહાનિશીથ (૭) ઋષિભાષિત (૮) જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાપિત (૯) દ્વીપસાગરપ્રજ્ઞાપિત (૧૦) ચંદ્રપ્રજ્ઞાપિત (૧૧) કૃત્રિકાવિમાનપ્રવિભક્તિ (૧૨) મહાલિકાવિમાનપ્રવિભક્તિ (૧૩) અંગચૂલિકા (૧૪) વર્ગચૂલિકા (૧૫) વિવાહચૂલિકા (૧૬) અર્ઘણોપપાત (૧૭) વર્ઘણોપપાત (૧૮) ગરુડોપપાત (૧૯) ધરણોપપાત (૨૦) વૈશ્રમણોપપાત (૨૧) વેલંધરોપપાત (૨૨) દેવેન્દ્રોપપાત (૨૩) ઉત્થાન શ્રુત (૨૪) સમૃત્થાન શ્રુત (૨૫) નાગપરિશાપનિકા (૨૬) નિરયાવલિકા (૨૭) કલ્પિકા (૨૮) કલ્પાવતસિકા (૨૯) પુષ્પિકા (૩૦) પુષ્પચૂલિકા (૩૧) વૃષ્ણિદશા.

[વગેરે ચોર્યાસી હજાર પ્રકીર્ણક પ્રથમ તીર્થકર અરિહંત ભગવાન ઋષભદેવ સ્વામીના, સંખ્યાતા પ્રકીર્ણક મધ્યમ તીર્થકરોના અને ચૌદ હજાર પ્રકીર્ણક ભગવાન વર્ધમાન સ્વામીના હતા. તેનાથી અતિરિક્ત જે તીર્થકરના જેટલા શિષ્ય ઔત્પાતિકી, વેનયિકી, કર્મજી અને પારિણામિકી બુદ્ધિથી યુક્ત હોય એટલા હજાર પ્રકીર્ણક બની શકે છે. પ્રત્યેક બુદ્ધ પણ એટલા જ હોય છે.] આ કાલિકશુતનું વર્ણન થયું. એ જ રીતે આવશ્યક વ્યતિરિક્તશુતનું વર્ણન જાણવું અને એ જ રીતે અનંગ પ્રવિષ્ટ શુતનું વર્ણન છે.

વિવેચન :-

પ્રકીર્ણક :- પૂર્વ સૂત્રમાં જેમ ઉત્કાલિક સૂત્રોની સૂચી પૂર્ણ થતાં સૂત્ર સમાપ્ત થઈ જાય છે તેમ આ સૂત્રમાં કાલિક સૂત્રોની સૂચી પૂર્ણ થતાં સૂત્ર સમાપ્ત થઈ જાય છે. તેના પછી પ્રકીર્ણક સંબંધી જે પાઠ છે તે અપ્રાસંગિક છે. કારણ કે કેટલા ય પ્રકીર્ણકોનાં નામ આ સૂચીમાં વચ્ચે આવી ગયા છે. છેલ્લે તો નિરયાવલિકા આદિ સૂત્રોનાં નામો આવ્યા છે. પ્રકીર્ણકોના નામ છેલ્લે આવ્યા નથી. તો પછી 'એવમાઇયાઇં' કહીને પ્રકીર્ણક સંબંધી પાઠની ત્યાં કોઈ આવશ્યકતા રહેતી નથી. આજે પ્રતોમાં પ્રકીર્ણક સંબંધી જે પાઠ છે એ મૌલિક અને આગમ સમ્મત કે તર્ક સંગત જણાતો નથી. કારણ કે તેમાં પહેલાં ભગવાન મહાવીર સ્વામીના શાસનમાં ચૌદ હજાર પ્રકીર્ણકો કહ્યાં છે. પછીના વાક્યમાં જેટલા ચાર બુદ્ધિવાળા શિષ્યો હોય તેટલા

પ્રકીર્ણક તીર્થકરના શાસનમાં થવાનું કથન કરેલ છે અને તેના પછીના વાક્યમાં પ્રકીર્ણક અને પ્રત્યેક બુદ્ધની પણ સંખ્યા એક સમાન કહી છે. તેથી ભગવાન મહાવીર સ્વામીના શાસનમાં પ્રત્યેક બુદ્ધ ચૌદ હજાર થયા, એમ સિદ્ધ થાય છે જે આગમથી અને પરંપરાથી બંનેથી વિપરીત છે.

આ બધી વિચારણાથી નિષ્કર્ષ એ થાય છે કે આ કોષ્ટકમાં રાખેલ પાઠ ક્યારેક પ્રચલિત બધા પ્રકીર્ણકોને આગમ કોટીમાં ગણાવવા માટે સૂત્ર સાથે જોડાઈ ગયેલ હોય તેમ સંભવે છે. આ કારણથી પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં (વિદ્બાન) પાઠકોનું ધ્યાન ખેંચવા માટે આ પાઠને તથા તેના અનુવાદને કોંસમાં રાખવામાં આવ્યો છે.

દરેક તીર્થકરના શાસનમાં દ્વાદશાંગ ગણિપિટકની જ રચના ગણધરો દ્વારા કરવામાં આવે છે. તે જ દ્વાદશાંગી સૂત્રો શાસનમાં પ્રવૃત્તિ પામે છે. સાથે ય દરેક તીર્થકરના શાસનમાં લાંબા કાળ સુધી વિશિષ્ટ જ્ઞાની અર્થાત્ અવવિજ્ઞાની, મનઃપર્યવજ્ઞાની અને કેવલજ્ઞાની થતા રહે છે માટે ત્યાં દ્વાદશાંગી સિવાય કોઈપણ નવા સૂત્રોની રચના, સંકલના કરવાની આવશ્યકતા થતી જ નથી. પરંતુ ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં હુંડા અવસર્પિણીના કાલ પ્રભાવથી અને ભસ્મગ્રહના પ્રભાવના કારણથી વિભિન્ન આગમોની રચનાની કે સંખ્યાની પરિસ્થિતિઓ ઊભી થઈ છે અને બિન્ન બિન્ન પરંપરાઓ આગમ સંખ્યા માટે જોવા મળે છે.

આ સૂત્રમાં જે કાલિક સૂત્રોની સૂચી આપેલ છે તેમાંથી (૧) ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર (૨) દશાશ્વુતસ્કંધ સૂત્ર (૩) બૃહદકલ્પ સૂત્ર (૪) વ્યવહાર સૂત્ર (૫) નિશીથ સૂત્ર (૬) જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાપિત સૂત્ર (૭) ચંદ્રપ્રજ્ઞાપિત સૂત્ર (૮) નિરયાવલિકાદિ એટલે ઉપાંગ સૂત્ર. આ આઠ કે તેર સૂત્રો અંગભાગી કાલિક સૂત્રોના રૂપમાં ઉપલબ્ધ છે અને પ્રમાણકોટીમાં સ્વીકારેલ છે. આ સૂચીમાં બતાવેલ બાકીના કેટલા ય આગમ ઉપલબ્ધ પણ નથી અને જે ઉપલબ્ધ છે તે ખંડિત કે વિકૃત થવા પામેલ છે, માટે તેને પ્રમાણ કોટીએ સ્વીકારેલ નથી.

સૂક્ષ્મ દાષ્ટિથી જોતાં કે વિચારતાં જણાય છે કે આ સૂચિમાં કાળકમે કેટલીક અશુદ્ધ થવા પામેલ છે. જેમ કે (૧) દાષ્ટાંગ સૂત્રમાં સાંક્ષેપિકદશા નામક સૂત્રના દસ અધ્યયન કહેલ છે. તે દશ અધ્યયનોને જ આ સૂચીમાં દસ સૂત્ર તરીકે ગણવામાં આવેલ છે. (૨) ઉપાંગ સૂત્રના મૂળપાઠમાં તેના પાંચ વર્ગ (વિભાગ) કહેવામાં આવેલ છે ત્યાં તેના જે નામ વર્ગ રૂપમાં કહેલ છે તેને જ આ સૂચીમાં જુદા જુદા સૂત્ર રૂપમાં ગણવામાં આવેલ છે.

મહાનિશીથ સૂત્રના મૂળપાઠમાં હરિભદ્ર સૂરી વગેરે કેટલા ય આચાર્યોના નામ જોડાયેલ છે. તેમાં કેટલા ય વિષય નિબંધની જેમ દેખાય છે. તેની સૌન્ત્રિકતામાં કેટલા ય દોષો છે, તેનો મૂર્તિપૂજક વિદ્બાન સાધુઓ પણ સ્વીકાર કરે છે. એવા તે સૂત્રનું નામ પણ આ સૂચિમાં એટલે કે દેવવાયક દેવર્દ્ધિગણિના રચેલ આ નંદી સૂત્રમાં જોડાઈ ગયેલ છે. જો કે હરિભદ્રસૂરિ વગેરે આચાર્યો તો દેવર્દ્ધિગણિના સમયથી સેંકડો વર્ષો પછી થયા છે. તેના નામોથી અંકિત મહાનિશીથ સૂત્ર નંદીની સૂચીમાં મૌલિકરૂપે તો ન જ થઈ શકે.

નિરયાવલિકા આદિ પાંચ વર્ગોના જે પાંચ સૂત્રો માનવામાં આવે છે, તેના માટે પણ આ સૂચિમાં

ઘણી પ્રતોમાં છ નામો છે. હરિભક્તસૂરી અને મલયગિરિ આચાર્યે પણ કપિયા શબ્દની વ્યાખ્યા કરેલ છે. માટે અહીં પાઠમાં છ નામો રાખ્યા છે. બ્યાવરથી પ્રકાશિત નંટી સૂત્રના મૂળપાઠમાં પણ છ નામો સ્વીકારેલ છે.

અંગ પવિદું : - આ શુતજ્ઞાનના પ્રકરણમાં બાર અંગ સૂત્રોથી લિન્ન સૂત્રો માટે 'અંગબાધ્ય' અને 'અનંગપ્રવિષ્ટ' આ બંને શબ્દોનો પ્રયોગ કરેલ છે. બંને શબ્દોનો ભાવાર્થ એક જ છે.

અંગપ્રવિષ્ટ શુત :-

૧૨ સે કિં તં અંગપવિદું ? અંગપવિદું દુવાલસવિહં પણણત્તં, તં જહા- (૧) આચારો (૨) સૂયગડો (૩) ઠાણ (૪) સમવાओ (૫) વિવાહપણત્તી (૬) ણાયાધ્મકહાઓ (૭) ઉવાસગદસાઓ (૮) અંતગડદસાઓ (૯) અનુત્તરોવવાઇ- યદસાઓ (૧૦) પણહાવાગરણાં (૧૧) વિવાગસુયં (૧૨) દિદ્ગ્વિવાઓ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અંગપ્રવિષ્ટ શુતના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- અંગપ્રવિષ્ટ શુતના બાર પ્રકાર છે, જેમ કે- (૧) આચારાંગ સૂત્ર (૨) સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર (૩) સ્થાનાંગ સૂત્ર (૪) સમવાયાંગ સૂત્ર (૫) વ્યાખ્યાપ્રક્ષાપ્તિ-ભગવતી સૂત્ર (૬) જ્ઞાતાધર્મકથાંગ સૂત્ર (૭) ઉપાસકદશાંગ સૂત્ર (૮) અંતકૃતદશાંગ સૂત્ર (૯) અનુત્તરોપપાતિકદશાંગ સૂત્ર (૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્ર (૧૧) વિપાક સૂત્ર (૧૨) દાષ્ટિવાદ સૂત્ર.

શુતજ્ઞાન-૧૪ ભેદ

૧. અક્ષરશુત	⇒ ૧. સંશા અક્ષર ૨. વ્યંજનાક્ષર ૩. લખિદ્યાક્ષર	૨. અનક્ષરશુત
૩. સંશીશુત	⇒ ૧. દીર્ઘકાલિકિસંશા ૨. હેતુ-ઉપદેશિકી સંશા	૪. અસંશીશુત
૫. સમ્યક્ષુત	૩. દાષ્ટિવાદોપદેશિકી સંશા	૬. મિથ્યાશુત
૭. સાદિશુત		૮. સાંતશુત અથવા સપર્યવસિતશુત
૮. અનાદિશુત		૧૦. અનંતશુત અથવા અપર્યવસિતશુત
૧૧. ગમિકશુત		૧૨. અગમિકશુત
૧૩. અંગપ્રવિષ્ટશુત	⇒ આચારાંગસૂત્રોથી લઈને દાષ્ટિવાદ પર્યતના ૧૨ અંગસૂત્ર	૧૪. અંગબાધ્યશુત

॥ શુતજ્ઞાન સંપૂર્ણ ॥

નવમું પ્રકરણ

દાદશાંગ પરિચય

(૧) શ્રી આચારાંગસૂત્ર :-

૧ સે કિં તં આયારે ? આયારે ણ સમણાણ ણિગંથાણ આયાર-ગોયર-વિણય-વેળિય-સિક્ખા ભાસા-અભાસા ચરણ-કરણ-જાયા-માયા-વિત્તીઓ આઘવિજ્જંતિ । સે સમાસઓ પંચવિહે પણતે, તં જહા- (૧) ણાણાયારે (૨) દંસણાયારે (૩) ચરિત્તાયારે (૪) તવાયારે (૫) વીરિયાયારે ।

આયારે ણ પરિત્તા વાયણા, સંખેજ્જા અણુઓગદારા, સંખિજ્જા વેઢા, સંખેજ્જા સિલોગા, સંખિજ્જાઓ ણિજ્જુત્તીઓ, સંખિજ્જાઓ પડિવત્તીઓ ।

સે ણ અંગદૂયાએ પઢમે અંગે, દો સુયક્ખંધા, પણવીસં અજ્ઞયણા, પંચાસીઇ ઉદ્દેસણકાલા, પંચાસીઇ સમુદ્દેસણકાલા, અદ્વારસ્સ પયસહસ્સાણિ પયગેણ, સંખિજા અક્ખરા, અણંતા ગમા, અણંતા પજ્જવા, પરિત્તા તસા, અણંતા થાવરા ।

સાસય-કડ-ણિબદ્ધ-ણિકાઇઆ, જિણપણત્તા ભાવા આઘવિજ્જંતિ, પણવિજ્જંતિ, પરૂવિજ્જંતિ દંસિજ્જંતિ, ણિદંસિજ્જંતિ, ઉવદંસિજ્જંતિ ।

સે એવં આયા, એવં ણાયા, એવં વિણાયા, એણ ચરણ-કરણ-પરૂવણા આઘવિજ્જઇ । સે તં આયારે ।

શાલ્દાર્થ :- આયારેણ = આચારાંગ સૂત્રમાં, આયાર ગોયર = આચાર, ગોયર, સંયમાચાર, મિક્ષા ગ્રહણવિધિ, વિણય = શાનાદિ વિનય, વેળિય = વિનયફળ, કર્મક્ષય આદિ, સિક્ખા = ગ્રહણશિક્ષા અને આસેવન શિક્ષા તથા વિનય શિક્ષા, ભાસા = સત્ય અને વ્યવહાર ભાષા, અભાસા = અસત્ય અને મિશ્રભાષા, ચરણ = મહાત્રત આદિ, કરણ = પિંડવિશુદ્ધિ આદિ, જાયા = યાત્રા, માયા = માત્રા, પરિમિત આહાર ગ્રહણ, વિત્તીઓ = વિવિધ પ્રકારના અમિત્રહ ઈત્યાદિ વિધય, આઘવિજ્જંતિ = કહેલ છે, સે = તે આચાર, સમાસઓ = સંક્ષેપથી, પંચવિહે = પાંચ પ્રકારે, પણતે = કહેલ છે, તંજહા = તે આ પ્રમાણે છે, ણાણાયારે = શાનાચાર, દંસણાયારે = દર્શનાચાર, ચરિત્તાયારે = ચારિત્રાચાર,

તવાયારે = તપાચાર, વીરિયાયારે = વીર્યાચાર, આયારેણ પરિત્તા વાયણા = આચારાંગ સૂત્રમાં પરિમિત વાયનાઓથી પૂર્ણ થાય છે, સંખેજ્જા અણુઓગદારા = સંખ્યાત અનુયોગદાર, સૂત્ર અને શબ્દની વ્યાખ્યા કરવાના દ્વાર સંખ્યાત છે, સંખિજ્જા વેઢાવળણાઓ = સંખ્યાત શબ્દથી સૂચિત વેષ્ટક છે, આલાપક છે, સરખા પાઠ છે, સંખેજ્જા સિલોગા = સંખ્યાત શ્લોક, સંખિજ્જાઓ ણિજ્જુતીઓ = સંખ્યાત નિર્ધુક્તિ, શબ્દોની વ્યુત્પત્તિઓ સંખ્યાત છે, સંખિજ્જાઓ પડિવતીઓ = સંખ્યાત પ્રતિપત્તિ, માન્યતાઓ, વિકલ્પો, સે ણં = તે આચારાંગ, અંગદૃયાએ = અંગસૂત્રોમાં, પઢમે અંગે = પ્રથમ અંગસૂત્ર છે, પણવીસ અજ્જયણા = પણવીસ અધ્યયન છે, પંચાસીઈ ઉદ્દેસણકાલા = પંચાસી ઉદ્દેશનકાળ છે, અદ્વારસ્સ પયસહસ્સાણિ પયગેણં = પદ શબ્દ પરિમાણથી અઠાર હજાર પદ છે, શબ્દો છે, સંખિજ્જા અક્ખરા = સંખ્યાત અક્ષર છે, અણંતા ગમા = અનંતભાવો છે, અણંતા પજ્જવા = અનંત પર્યવ છે, પરિત્તા તસા = પરિમિત ત્રસ અને, અણંતાથાવરા = અનંત સ્થાવર જીવોનું અપેક્ષિત વર્ણન છે, સાસય = શાશ્વત પદાર્થ, તત્વ, કડ = અશાશ્વત પદાર્થનું વર્ણન, કૃત પ્રયોગ જે ઘટાદિ અને વિશ્રસા-સ્વાભાવિક સંધ્યા, વાણો આદિનો રંગ એ દરેકનું, ણિબદ્ધ = તેમાં કહેલ છે, ણિકાઇયા = સ્થિર કરેલ, સિદ્ધ કરેલ, નિર્ણય કરેલ, જિણપણણતા = જિન-પ્રજ્ઞપત, ભાવા = ભાવ, પદાર્થ, આઘવિજ્જંતિ = સામાન્ય રૂપે કહેલ છે, પણવિજ્જંતિ = ભેદ પ્રભેદથી વિસ્તૃત કથન કરેલ છે, પરૂવિજ્જંતિ = દાખિંતપૂર્વક સ્પષ્ટ કરેલ, સિદ્ધ કરેલ, દંસિજ્જંતિ = ઉપમા વડે દેખાડેલ છે, ણિદંસિજ્જંતિ = હેતુ, તર્ક, પ્રશ્નોત્તર આદિ વડે દેખાડેલ છે, ઉવદંસિજ્જંતિ = નિગમન વડે, પરિણામ વડે પુષ્ટ કરેલ છે, સે એવં આયા = આચારાંગ સૂત્રનું આ સ્વરૂપ છે તે પ્રમાણે કિયા કરનારા તદૂપ બની જાય છે, આચારની સાક્ષાત્ મૂર્તિ બની જાય છે, એવં ણાયા = તે ભાવોના જ્ઞાતા બની જાય છે, આચારાંગ સૂત્ર વિખ્યાત છે, એવં વિણણાયા = તેમજ વિજ્ઞાતા બની જાય છે, વિજ્ઞાત છે, એવં ચરણ-કરણ = આ રીતે આચારાંગ સૂત્રમાં ચરણ અને કરણની, પરૂવણા = પ્રરૂપણા, આઘવિજ્જંતિ = કહેલ છે, સે ત્થાં આયારે = આ પ્રમાણે આચારાંગ સૂત્રનું વર્ણન છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— આચારાંગ સૂત્ર કેવા પ્રકારનું છે ?

ઉત્તર— આચારાંગ સૂત્રમાં બાહ્ય—આભ્યંતર પરિગ્રહથી રહિત શ્રમણ નિર્ગંધોના આચાર ગોચર, ભિક્ષા ગ્રહણ કરવાની વિધિ, વિનય(જ્ઞાનાદિનો વિનય), વિનયનું ફળ, કર્મક્ષય આદિ, ગ્રહણ અને આસેવન રૂપ શિક્ષા, બોલવા યોગ્ય સત્ય અને વ્યવહાર ભાષા અને ત્યાજ્ય મિશ્ર તથા અસત્ય ભાષા, ચરણ—પ્રતાદિ, કરણ—પિંડવિશુદ્ધિ આદિ, યાત્રા—સંયમના નિર્વાહ યોગ્ય ગ્રાહક પદાર્થોની માત્રા, મર્યાદા ઈત્યાદિ વિષયોનું વર્ણન કરેલ છે તે આચાર સંક્ષેપથી પાંચ પ્રકારે પ્રતિપાદન કરેલ છે. જેમ કે— (૧) જ્ઞાનાચાર (૨) દર્શનાચાર (૩) ચારિત્રાચાર (૪) તપાચાર (૫) વીર્યાચાર.

આચારાંગ સૂત્ર અને અર્થથી પરિમિત વાયનાઓથી પૂર્ણ છે, તેમાં શબ્દોની વ્યાખ્યા કરવાના દ્વાર સંખ્યાત છે. સંખ્યાત(વેઢ) વેષ્ટક અર્થાત્ સરખા પાઠના આલાપક છે. સંખ્યાત શ્લોક, સંખ્યાત નિર્ધુક્તિઓ છે અર્થાત્ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિઓ (ઉત્પત્તિઓ)પણ સંખ્યાત છે અને સંખ્યાત માન્યતાઓ

(વિકલ્પો) તેમાં વર્ણિત છે.

આચારાંગ સૂત્ર અંગસૂત્રોમાં પ્રથમ અંગ છે. તેમાં બે શુનુસુંધ છે, પરચીસ અધ્યયન છે, પંચાસી ઉદેશનકાલ છે, પંચાસી સમુદેશનકાલ છે. પદપરિમાણથી અઠાર હજાર પદ એટલે શબ્દો છે. સંખ્યાત અક્ષર છે. અનંત આશાય તેમાં રહેલા છે અને અનંત જ્ઞાનપર્યવ તેમાં નિહિત છે. પરિમિત ત્રસ અને અનંત સ્થાવર જીવોનું તેમાં અપેક્ષિત વર્ણન છે.

શાશ્વત અને અશાશ્વત ભાવો તેમાં સંગ્રહિત છે. નિર્યુક્તિ, સંગ્રહણી, હેતુ, ઉદાહરણ આદિથી સ્થિર કરેલ છે, નિર્ણિત કરેલ છે. આ સર્વ જિન-પ્રજ્ઞાપત્ર ભાવો, સામાન્ય રૂપે કહેલ છે, ભેદ પ્રભેદથી વિસ્તૃત કરેલ છે, દાખાંતપૂર્વક, ઉપમા વડે અને હેતુ, તર્ક, પ્રશ્નોત્તર વડે સમજાવેલ છે તથા નિગમન અને પરિણામ દર્શાવીને પુષ્ટ કરેલ છે.

આચારાંગને ગ્રહણ—ધારણ કરનારા, તેના અનુસાર કિયા કરનારા, આચારની સાક્ષાત્ મૂર્તિ બની જાય છે, તે ભાવોના જ્ઞાતા અને વિજ્ઞાતા બની જાય છે. આ પ્રમાણે આચારાંગ સૂત્રમાં ચરણ—કરણની પ્રરૂપણા કરી છે અથવા આ પ્રકારે આ આચારાંગ સૂત્રનું સ્વરૂપ વર્ણિત છે, વિઘ્ણાત છે, વિજ્ઞાત છે અને આ રીતે એમાં સંયમાચાર અને સંયમ પ્રવૃત્તિઓની પ્રરૂપણા કરેલ છે. આ રીતે આચારાંગનું વર્ણન છે.

વિવેચન :-

નામ પ્રમાણે આ અંગમાં શ્રમજ્ઞાના સંયમની આચારવિવિધોનું વર્ણન કરેલ છે. તેના બે શુનુસુંધ છે. તે બસ્તે શુનુસુંધમાં અધ્યયનો છે અને અધ્યયનોમાં પણ ઉદેશક છે.

આચરણને જ બીજા શબ્દોમાં આચાર કહેવાય છે અથવા પૂર્વ પુરુષો દ્વારા જે જ્ઞાનાદિની આસેવન વિધિનું આચરણ કરેલ કે કહેલ છે તેને આચાર કહેવાય છે. આ રીતે આચારનું પ્રતિપાદન કરનારા શાસ્ત્રને આચારાંગ કહેવાય છે. આચારાંગ સૂત્રમાં પાંચ પ્રકારના આચાર બતાવેલ છે.

જ્ઞાનાચાર :-

જ્ઞાનાચારના એટલે જ્ઞાન આરાધનાના આઠ ભેદ છે— કાલ, વિનય, બહુમાન, ઉપધાન, અનિહીન્વણ, વ્યંજન, અર્થ અને તહુભય. સંક્ષેપમાં તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે—

(૧) કાલ :— આગમમાં સૂત્રના સ્વાધ્યાયનો જે સમય બતાવેલ છે તે સમયે સૂત્રનો સ્વાધ્યાય કરવો તેને કળની આરાધના આચાર કહેવાય છે.

(૨) વિનય :— અધ્યયન શીખતી વખતે જ્ઞાન અને જ્ઞાનદાતા ગુરુ પ્રત્યે શ્રદ્ધાભક્તિ રાખવી તેને વિનય આચાર કહેવાય.

(૩) બહુમાન :— શાન અને શાનદાતા પ્રત્યે અત્યંત આસ્થા તેમજ બહુમાનનો ભાવ રાખવો તેને બહુમાન આચાર કહેવાય.

(૪) ઉપધાન :— જે સૂત્રનું અધ્યયન કરવું હોય તે માટે જે તપનું વિધાન આગમમાં બતાવેલ છે, તે પ્રમાણે તપ કરવું તે ઉપધાન આચાર છે.

(૫) અનિહીવણી :— શાન અને શાનદાતાના નામને છુપાવવું નહીં, તેનું ગૌરવ વધારવું તેને અનિહીવણી આચાર કહેવાય છે.

(૬) વંજન :— સૂત્રનું શુદ્ધ ઉચ્ચારણ નિર્જરાનો હેતુ બને છે અને અશુદ્ધ ઉચ્ચારણ અતિચારનો હેતુ બને છે, માટે શુદ્ધ ઉચ્ચારણ કરવું તેને વંજન આચાર કહેવાય છે.

(૭) અર્થ :— સૂત્રનો પ્રમાણિકતાપૂર્વક અર્થ કરવો, સ્વેચ્છા મુજબ વધારવો કે ઘટાડવો નહીં. સૂત્રનો ભાવ બરાબર બતાવવો તેને અર્થ આચાર કહેવાય છે.

(૮) તદ્દુભય :— આગમનું અધ્યયન અને અધ્યાપન વિધિપૂર્વક, નિરતિચારરૂપે કરે તેને તદ્દુભય આચાર કહેવાય છે.

દર્શનાચાર :— દર્શનાચાર સમ્યકૃતવને દઢ બનાવે છે. નિરતિચાર સમ્યકૃતવનું પાલન હોવું જોઈએ. હેયનો ત્યાગ અને ઉપાદેયનું ગ્રહણ કરવાની રચિ હોવી તેને નિશ્ચય સમ્યકૃત કહેવાય અને એ જ રચિના બળો થનારી ધર્મ તત્ત્વનિષ્ઠાને વ્યવહાર સમ્યકૃત કહેવાય. દર્શનાચારના પણ આઠ ભેદ બતાવ્યા છે, જેમ કે—

(૧) નિઃશંકિત :— આત્મતાત્ત્વ પર શ્રદ્ધા રાખવી. અરિહંત ભગવંતના ઉપદેશમાં, કેવળી ભાષિત ધર્મમાં તેમજ મોક્ષ પ્રાપ્તિના ઉપાયમાં શંકા ન રાખે તેને નિઃશંકિત કહેવાય.

(૨) નિઃકાંકિત :— સાચા દેવ, ગુરુ, ધર્મ અને શાસ્ત્રથી અતિરિક્ત કુદેવ, કુગુરુ, ધર્માભાસ અને શાસ્ત્રાભાસની આકાંક્ષા ન રાખવી. જેમ જ્વેરી અસલી રત્નને છોડીને નકલી રત્નને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા ન રાખે, તેમ સાચાની શ્રદ્ધા રાખે તેને નિઃકાંકિત કહેવાય.

(૩) નિર્વિચિકિત્સા :— આચારણ કરેલ ધર્મનું ફળ મળશે કે નહીં ? એ રીતે ધર્મના ફળ પ્રતિ સંદેહ ન રાખે તેને નિર્વિચિકિત્સા કહેવાય અથવા સંયમ ધર્મના આચારો પ્રત્યે ઘૃણા કે સંદેહ ન રાખે તેને પણ નિર્વિચિકિત્સા કહેવાય.

(૪) અમૂઠદસ્તિ :— વિભિન્ન દર્શનોની યુક્તિથી, મિથ્યાદસ્તિઓની ઋદ્ધિથી, તેના આડંબર, ચમત્કાર, વિદ્ધતા, ભય અથવા પ્રલોભનથી દિગ્મૂઠ ન બને તેમ જ સ્ત્રી, પુત્ર, ધન આદિમાં ગૃદ્ધ બનીને મૂઠ ન બને તેને અમૂઠદસ્તિ કહેવાય.

(૫) ઉપબૃંહણી :— જે વ્યક્તિ સંઘની સેવા કરે, સાહિત્યની સેવા કરે, તપ અને સંયમની આરાધના

કરનાર હોય, તેમ જ જેની પ્રવૃત્તિ માનવહિત માટે, પ્રાણી હિત માટે અને ધાર્મિક કિયામાં હિનપ્રતિહિન વધતી હોય તેનો ઉત્સાહ વધારવો તેને ઉવબૂહ કહેવાય.

(૬) સ્થિરીકરણ :— સમ્યગુદર્શન તથા સમ્યગ્ ચારિત્રથી પતિત થયેલા સ્વધર્મી વ્યક્તિઓને ધર્મના માર્ગ પર સ્થિર કરે તેને સ્થિરીકરણ કહેવાય.

(૭) વાત્સલ્ય :— જેમ ગાય પોતાના વાછરડા પર પ્રીતિ રાખે છે એમ સાધર્મીજનો પર વાત્સલ્યભાવ રાખવો, તેઓને જોઈને પ્રમુદિત થવું તેમજ તેનું સન્માન કરવું, તેને વાત્સલ્ય કહેવાય.

(૮) પ્રભાવના :— જે કિયાઓથી ધર્મની હીનતા અને નિંદા થાય એવી કિયા ન કરવી, પણ શાસનની ઉત્ત્રતિ થાય, જનતા ધર્મથી પ્રભાવિત થાય એવી કિયા કરવી, તેને પ્રભાવના કહેવાય.

ચારિત્રાચાર :— અણુગ્રત તથા મહાગ્રત એ ચારિત્રાચાર છે. એ બત્તેનું પાલન કરવાથી સંચિત કર્માંનો ક્ષય થાય છે તેમજ આત્મા ઊર્ધ્વગામી બને છે. ચારિત્રના બે ભેદ છે— (૧) પ્રવૃત્તિ (૨) નિવૃત્તિ. મોક્ષાર્થીએ યત્નાપૂર્વક આવશ્યક પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. એવી પ્રવૃત્તિને સમિતિ કહેવાય છે. અનાવશ્યક પ્રવૃત્તિઓ ન કરવી કે મન, વચન કાયાની પ્રવૃત્તિઓને ઘટાડવી તે ગુપ્તિ છે. સમિતિઓ પાંચ પ્રકારની છે, જેમ કે—

(૧) ઈર્યાસમિતિ :— છકાય જીવોની રક્ષા કરતાં વિવેકપૂર્વક ચાલવું.

(૨) ભાષાસમિતિ :— સત્યભાષા તેમજ હિત, મિત, પ્રિય અને સંયમ મર્યાદાની રક્ષા કરતાં યત્નાપૂર્વક બોલવું.

(૩) એષણાસમિતિ :— અહિંસા, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહનું ધ્યાન રાખતાં શરીરનિર્વાહ અને સંયમનિર્વાહ માટે નિર્દોષ ભિક્ષા ગ્રહણ કરવી.

(૪) આદાન-ભંડમાત્રનિકોપણ સમિતિ :— ભંડોપકરણને અહિંસા તેમજ અપરિગ્રહ વ્રતની રક્ષા કરતાં વિવેકપૂર્વક ગ્રહણ, ધારણ કરવા, વિવેકથી લેવા મૂકવા.

(૫) ઉચ્ચાર-પ્રસવણ-શ્લેષ્મજલ્લ-મલ પરિષ્ઠાપનિકા સમિતિ :— મળ—મૂત્ર, શ્લેષ્મ, કષ, થૂંક આદિને યત્નાપૂર્વક નિરવધ સ્થાન પર પરિષ્ઠાપન કરવા એટલે વિવેકથી નાંખવા તથા જીવજંતુઓનો સંહાર થાય તેમ પરઠવા નહિ કે નાલી, ગટર આદિમાં પ્રવાહિત કરવા નહીં.

(૬) ગુપ્તિ :— મન, વચન અને કાયાથી હિંસા, જૂઠ, ચોરી, મૈથુન અને પરિગ્રહ એ પાપોનું સેવન અનુકૂળ સમય મળે તોપણ ન કરવું અને ત્રણે ય યોગોનો શક્ય તેટલો ત્યાગ કરવો, તેને ગુપ્તિ કહેવાય છે.

આ રીતે પ્રશસ્તમાં પ્રવૃત્તિ કરવી અને અપ્રશસ્તથી નિવૃત થવું તેને કમશઃ સમિતિ અને ગુપ્તિ કહેવાય છે. અનુકૂળતાએ પ્રવૃત્તિ માત્રથી શક્ય તેટલી નિવૃત્તિ કરવી તે પણ ગુપ્તિ કહેવાય છે. સમિતિની પરાકાષ્ટા ધ્યાન છે અને ગુપ્તિની પરાકાષ્ટા એ વ્યુત્સર્ગ તપ છે.

તપાચાર :— કષાયાદિને કૂશ કરવા માટે અને રાગદ્રોષ પર વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે જે જે ઉપાયો વડે

શરીર, ઈન્દ્રિય અને મનને તપાવવામાં આવે અથવા ઈચ્છાઓ પર અંકુશ રાખવામાં આવે તેને તપ કહેવાય છે. તપ વડે જીવનમાં અસત્ત પ્રવૃત્તિઓના સ્થાન પર સત્ત પ્રવૃત્તિઓ સ્થાન પામે છે. તેમજ તપ વડે સંપૂર્ણ કર્મનો કષ્ય થાય છે અને આત્મા મોક્ષ મંજિલે પહોંચી જાય છે.

તપ નિર્જરાનો પ્રકાર છે છતાં સંવરનો પણ હેતુ છે તેમજ મુક્તિનો પ્રદાતા છે. તેના બે ભેદ છે— બાહ્યતપ અને આભ્યંતરતપ. બત્તેના છ છ પ્રકાર છે. તેનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે.

(૧) અનશન :— સંયમની પુષ્ટિ, રાગનો ઉચ્છેદ અને ધર્મધ્યાનની વૃદ્ધિ માટે પરિમિત સમય ઉપવાસ આદિ રૂપે અથવા વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં આજીવન સુધી સંપૂર્ણ આહારનો ત્યાગ કરવો, તેને અનશન કહેવાય.

(૨) ઊણોદરી :— ભૂખ હોય તેનાથી ઓછું ખાવું તેને ઊણોદરી કહેવાય.

(૩) વૃત્તિ-પરિસંખ્યાન :— એક ઘર, એક માર્ગ અથવા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવરૂપ અભિગ્રહ ધારણ કરે તથા તેના દ્વારા ચિત્તવૃત્તિ સ્થિર થાય અને આસક્તિ ઘટે તેને વૃત્તિ-પરિસંખ્યાન કહેવાય. વિવિધ પદાર્થોનો ત્યાગ પણ આ તપમાં સમાવિષ્ટ થાય છે.

(૪) રસપરિત્યાગ :— રાગવર્દ્ધક રસનો પરિત્યાગ કરવાથી લોલુપતા ઘટે છે. જીભ પર કાબૂ આવે તેને રસપરિત્યાગ કહેવાય. એક યા અનેક અથવા સર્વ વિષયોનો ત્યાગ અને સ્વાદિષ્ટ કે ગરિષ્ટ ખાદ્યપદાર્થોનો ત્યાગ કરવો તે પણ આ તપમાં સમાવિષ્ટ થાય છે.

(૫) કાયકલેશ :— શીત-ઉષ્ણ પરીષહ સહન કરવા, આતાપના લેવી તેને કાયકલેશ કહેવાય. કાયકલેશ તપમાં તિતિક્ષા(સહનશીલતા) અને પ્રભાવનાનો હેતુ હોય છે.

(૬) ઈન્દ્રિય પ્રતિસંલીનતા :— વિષયો તરફ જતી ઈન્દ્રિયોને પાઈ વાળવી અને સંયમભાવમાં સ્થિર રહેવું. આ તપ સ્વાધ્યાય, ધ્યાનાદિની વૃદ્ધિ માટે કરવામાં આવે છે. તેથી ઈન્દ્રિયો તથા યોગોનો નિગ્રહ થાય છે. આ છ બાહ્યતપ કહ્યા. ત્યાર બાદ છ પ્રકારના આભ્યંતર તપનું સ્વરૂપ આ નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) પ્રાયશ્ચિત્ત :— પશ્ચાત્તાપ કરતાં પ્રમાદજન્ય પાપ પ્રવૃત્તિથી છૂટી આત્મશુદ્ધિ કરવામાં આવે છે, તેને પ્રાયશ્ચિત્ત તપ કહેવાય છે.

(૨) વિનય :— ગુરુજનોનો તેમજ ઉચ્ચ ચારિત્રના ધારક મહાપુરુષોનો વિનય કરવો, તેને વિનય તપ કહેવાય.

(૩) વૈયાવૃત્ત્ય :— સ્થવિર, બીમાર, તપસ્વી, નવદીક્ષિત તેમજ પૂજય પુરુષોની યથાશક્તિ સેવા કરવી તેને વૈયાવૃત્ત્ય તપ કહેવાય.

(૪) સ્વાધ્યાય :— પાંચ પ્રકારની સ્વાધ્યાય કરવી તે સ્વાધ્યાયરૂપ આભ્યંતર તપ છે. તેનું મહત્ત્વ અનુપમ છે.

(૫) ધ્યાન :— સ્થૂલવૃત્તિએ આત્મભાવ કે વૈરાગ્યભાવ રૂપ ધર્મધ્યાનમાં અને સૂક્ષ્મ પરિણામે શુક્લ ધ્યાનમાં તલ્લીન થવું તેને ધ્યાન કહેવાય.

(૬) વ્યુત્સર્ગ :— આભ્યંતર અને બાહ્ય ઉપધિનો યથાશક્તિ પરિત્યાગ કરવો. તેનાથી મમતા ઘટે છે અને સમતાની વૃદ્ધિ થાય છે. યોગોનો, કષાયનો, ગણનો અને ઉપધિનો એમ વિવિધ રીતે વ્યુત્સર્ગ થાય છે. કાયોત્સર્ગ, મૌન અને નિર્વિકલ્પ સાધનાઓનો આ તપમાં સમાવેશ થાય છે.

આ રીતે છ પ્રકારના બાહ્ય તપ અને છ પ્રકારના આભ્યંતર તપ મુમુક્ષુને મોક્ષ માર્ગ પર અગ્રસર કરે છે.

વીર્યાચાર :— વીર્ય શક્તિને વીર્યાચાર કહેવાય છે. પોતાની શક્તિ અથવા બળને શુભ અનુષ્ઠાનોમાં પ્રવૃત્ત કરે તેને વીર્યાચાર કહેવાય. એના ત્રણ પ્રકાર આ પ્રમાણો છે—

(૧) પ્રત્યેક ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોમાં પ્રમાદ રહિત થઈને યથાશક્ત્ય પ્રયત્ન કરવો.

(૨) શાનાચારના આઠ અને દર્શનાચારના આઠ ભેદ, પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ તથા તપના બાર ભેદને સારી રીતે સમજીને એ છત્રીસ પ્રકારના શુભ અનુષ્ઠાનોમાં યથાસંભવ પોતાની શક્તિને પ્રયુક્ત કરવી.

(૩) પોતાની ઈન્દ્રિયોની તથા મનની શક્તિને મોક્ષપ્રાપ્તિના ઉપાયોમાં સામર્થ્ય પ્રમાણે પ્રયોજવી.

ચરણ :— પાંચ મહાવ્રત, દસ પ્રકારનો શ્રમણધર્મ, સત્તર પ્રકારનો સંયમ, દશ પ્રકારની વૈયાવૃત્ય, નવ પ્રકારની બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિ, રત્નત્રય, બાર પ્રકારના તપ, ચાર કષાય નિગ્રહ એ બધાને ચરણ કહેવાય. તેને "ચરણસત્તરિ" પણ કહેવાય છે.

કરણ :— ચાર પ્રકારની પિંડવિશુદ્ધિ, પાંચ સમિતિ, બાર ભાવનાઓ, બાર જિક્ષણી પ્રતિમાઓ, પાંચ ઈન્દ્રિયોનો નિરોધ, પચ્ચીસ પ્રકારની પ્રતિલેખના, ત્રણ ગુપ્તિઓ અને ચાર પ્રકારનો અભિગ્રહ, એ સિતેર ભેદને કરણ કહેવાય છે અર્થાત્ તેને કરણસત્તરિ પણ કહેવાય છે.

યાત્રા :— સંયમ, તપ, ધ્યાન, સમાધિ તેમજ સ્વાધ્યાયમાં પ્રવૃત્તિ કરવી.

વાચના :— સંખ્યાત વાચનાઓ કહેલ છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે અથથી લઈને અંત સુધી શિષ્યને જેટલી—વાર નવો પાઠ આપે, લખાવે તેને વાચના કહેવાય છે.

અનુયોગદાર :— અનુયોગનો અર્થ છે સૂત્રનો અર્થ પરમાર્થ દેખાડવો. તેના ચાર દ્વાર છે. ઉપકમ, નિક્ષેપ, અનુગમ અને નય. એ ચાર દ્વારોના માધ્યમથી સૂત્રના શબ્દોના અર્થ ઘટિત કરવામાં આવે છે. માટે તેને અનુયોગ દ્વાર કહે છે. અનુયોગદારનો આશ્રય લેવાથી શાસ્ત્રનો મર્મ સારી રીતે અને યથાર્થરૂપે સમજાય છે.

સંપૂર્ણ સૂત્રમાં સંખ્યાતા પદ એવા હોય છે કે જેનું ચાર અનુયોગદારોથી (ઉપકમ, નિક્ષેપ, અનુગમ અને નયથી) વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે. માટે સંખ્યાતા અનુયોગદાર થઈ જાય છે.

વેઢ :— કોઈ એક વિષયને પ્રતિપાદન કરનાર જેટલા વાક્ય છે તેને વેષ્ટક—આલાપક કહેવાય છે. તે પણ સંખ્યાત જ છે.

શ્લોક :— પરિમાણની અપેક્ષા આ સૂત્ર સંખ્યાત શ્લોક પરિમાણ છે. એક શ્લોકમાં બત્રીસ અક્ષરની ગાળતરી કરાય છે.

નિર્યુક્તિ :— નિશ્ચયપૂર્વક અથવા શબ્દના નિરુક્ત—વ્યુત્પત્તિપૂર્વક અર્થને પ્રતિપાદન કરનારી યુક્તિને નિર્યુક્તિ કહેવાય છે. એવી નિર્યુક્તિઓ પણ સંખ્યાત છે. સૂત્રમાં શબ્દ સંખ્યાત હોય છે. તેથી તેના નિરુક્ત અર્થને બતાવનારી નિર્યુક્તિઓ પણ સંખ્યાતી જ હોય છે.

પ્રતિપત્તિ :— જેમાં દ્રવ્ય આદિ પદાર્થોની વિભિન્ન માન્યતાઓનો કે વિકલ્પોનો ઉલ્લેખ હોય તેને પ્રતિપત્તિ કહેવાય છે તે પણ સંખ્યાત છે.

ઉદ્દેશનકાળ :— અંગસૂત્ર આદિનું પઠન પાઠન કરવું. શાસ્ત્રીય નિયમ પ્રમાણે કોઈ પણ શાસ્ત્રનું શિક્ષણ ગુરુની આજ્ઞાથી કરી શકાય. શિષ્યના પૂછવા પર ગુરુ જ્યારે કોઈ પણ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવાની આજ્ઞા આપે અથવા પહેલીવાર તે સૂત્રના મૂળ અને અર્થની સંક્ષેપમાં વાચના આપે, ઉચ્ચારણ કરાવે તેને ઉદ્દેશન કહેવાય છે. એક સૂત્રના એવા સંખ્યાતા ઉદ્દેશનકાળ થાય છે. જેટલી વારમાં તે સૂત્ર પૂર્ણ કરવામાં આવે તે સંખ્યાને ઉદ્દેશનકાળ કહેવાય છે.

સમુદ્દેશનકાળ :— ઉદ્દેશ કરાયેલ સૂત્રને ફરીથી પરિપક્વ અને શુદ્ધ કરાવવામાં આવે, વિશેષ પરમાર્થ સમજાવવામાં આવે તેને સમુદ્દેશ કહેવાય છે. તે પણ જેટલીવારમાં કે જેટલા દિવસોમાં પૂર્ણ કરાય તેને સમુદ્દેશનકાળ કહેવાય છે. તે પણ દરેક સૂત્રના સંખ્યાત જ હોય છે.

ગમ :— ગમ અર્થાત् અર્થ કાઢવાના માર્ગ, સૂત્રના ભાવો, આશય સમજવો, તેને ગમ કહેવાય છે. તે દરેક સૂત્રના અનંત હોય છે.

પજ્જવા :— જેમ ચારિત્રના અનંત પજ્જવા—પર્યવ(પર્યાય) હોય છે તેમજ શુત્ખાન ગુણરૂપ દરેક શાસ્ત્ર જ્ઞાનના અનંત પર્યવ(પર્યાય)—પજ્જવા હોય છે. અહીં પર્યવ(પર્યાય)નો અર્થ છે તે ગુણની આરાધનાની તારતમ્યતા, પરિણામોની શુદ્ધિની વિભિન્નતા. દરેક આત્મગુણના પજ્જવા અનંત હોય છે. જુદા જુદા આત્માઓના ગુણ પર્યવ પરસપર અનંતગણા તફાવતવાળા હોય છે. શરીર સંબંધી પર્યાયો એક ભવમાં સંખ્યાત કે અસંખ્યાત જ થાય છે. અનંત પર્યાયો એક ભવમાં થતી નથી માટે અહીં શરીર સંબંધી પર્યાયો સમજવી નહીં. જ્ઞાનીના શુત્ખાનના પર્યવો—પજ્જવાનું કથન છે, એમ સમજવું જોઈએ.

ત્રસ અને સ્થાવર :— દરેક સૂત્રમાં પરિમિત ત્રસ જીવોની તથા અનંત સ્થાવર જીવોની અપેક્ષા હોય છે અર્થાત् દરેક ત્રસ સ્થાવર જીવોની રક્ષાના કે દયા—અનુકુંપાના અને હિતના ભાવ સર્વ સૂત્રોમાં હોય જ છે. અનંત નહીં પરંતુ અસંખ્ય છે તેને જ અહીં પરિમિત કહેલ છે.

શાશ્વતકૃત :— ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્ય નિત્ય છે. ઘટ—પટાદિ પદાર્થો પ્રયોગજન્ય છે. સંખ્યાકાલીન

લાલિમા આદિ વિશ્રસા(સ્વભાવ)થી હોય છે. સૂત્રમાં શાશ્વત અશાશ્વત બંને ભાવો હોય છે. નિર્યુક્તિ, હેતુ, ઉદાહરણ, લક્ષણ આદિ અનેક પદ્ધતિઓ વડે તે પદાર્થનો નિર્ણય કરાય છે.

આચારાંગ સૂત્ર અંગની અધિકાંશ રચના ગદ્યાત્મક છે. વર્ચ્યે વર્ચ્યે ક્યાંક ક્યાંક પદ આવે છે. અર્ધમાગદી ભાષાનું સ્વરૂપ સમજવા માટે આ રચના મહત્વપૂર્ણ છે. સાતમા અધ્યયનનું નામ મહાપરિજ્ઞા છે પરંતુ કાળ-દોષના કારણે તેનો પાઠ વિચિત્ર થઈ ગયો છે. ઉપધાન નામના નવમા અધ્યયનમાં ભગવાન મહાવીરની તપસ્યાનું બહુ જ મોટી સંખ્યામાં માર્મિક વર્ણન છે. ત્યાં તેઓને લાઢ, વજભૂમિ અને શુભભૂમિમાં વિહાર કરતાં કરતાં વિવિધ પ્રકારના ભયંકર ઉપસર્જ સહન કરવા પડ્યા તે વિષેનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેખ છે. પહેલા શુતસ્કર્ધના ૮ અધ્યયન છે અને ૪૪ ઉદ્દેશક છે. બીજો શુતસ્કર્ધમાં શ્રમણના માટે નિર્દોષ ભિક્ષાનું, આહાર પાણીની શુદ્ધિનું, શય્યા, સંસ્તરણ, વિહાર, ચાતુર્માસ, ભાષા, વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ ઉપકરણોનું વર્ણન છે. મહાવત અને તેની પચ્ચીસ ભાવનાઓનું સ્વરૂપ વિસ્તારપૂર્વક આપેલ છે. મહાવીર સ્વામીના જન્મથી લઈને દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન અને ઉપદેશ આદિનું સવિસ્તૃત વર્ણન છે. બીજો શુતસ્કર્ધ ૧૫ અધ્યયનોમાં વિભાજિત છે. તેના ઉઘ ઉદ્દેશક છે. તેની ભાષા પહેલા શુતસ્કર્ધની અપેક્ષાએ સરળ છે. આ સૂત્રનો કોઈ નીચે આપેલ છે.

પ્રથમ શુતસ્કર્ધ							
અધ્યયનક્રમ	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
ઉદ્દેશકસંખ્યા	૮	૬	૪	૪	૬	૫	૮

દ્વિતીય શુતસ્કર્ધ											
અધ્યયનક્રમ	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦
ઉદ્દેશક સંખ્યા	૧૧	૩	૩	૨	૨	૨	૧	૧	૧	૧	૧

(૨) શ્રી સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર :-

૩ સે કિં તં સૂયગડે ? સૂયગડે ણ લોએ સૂઝ્જજી, અલોએ સૂઝ્જજી, લોયાલોએ સૂઝ્જજી જીવા સૂઝ્જંતિ, અજીવા સૂઝ્જંતિ, જીવાજીવા સૂઝ્જંતિ, સસમએ સૂઝ્જજી, પરસમએ સૂઝ્જજી, સસમય-પરસમએ સૂઝ્જજી ।

સૂયગડે ણ અસીયસ્સ કિરિયાવાઇસયસ્સ, ચતુરાસીઝે અકિરિયાવાઈણ, સત્તદીએ અણણાણિયવાઈણ, બત્તીસાએ વેણિયવાઈણ, તિણહં તેસદ્વાણં પાસંડિયસયાણ કુહં કિચ્ચા સસમએ ઠાવિજ્જઝ ।

સૂયગડે ણ પરિત્તા વાયણા, સંહેજ્જા અણુઓગદારા, સંહેજ્જા વેઢા, સંહેજ્જા સિલોગા, સંહેજ્જાઓ ણિજ્જુત્તીઓ, સંહેજ્જાઓ પડિવત્તીઓ ।

સે ણ અંગદૃયાએ બિઝે અંગે, દો સુયકુખંધા, તેવીસં અજ્જયણા, તિત્તીસં ઉદેસણકાલા, તિત્તીસં સમુદેસણકાલા, છત્તીસં પયસહસ્સાળિ પયગોણ, સંહેજ્જા અકુખરા, અણંતા ગમા, અણંતા પજ્જવા, પરિત્તા તસા, અણંતા થાવરા, સાસય કડ ણિબદ્ધ ણિકાઇયા જિણપણણતા ભાવા આઘવિજ્જંતિ, પણણવિજ્જંતિ, પરૂવિજ્જંતિ, દંસિજ્જંતિ, ણિદંસિજ્જંતિ ઉવદંસિજ્જંતિ ।

સે એવં આયા, એવં ણાયા, એવં વિણણાયા, એવં ચરણકરણપરૂવણા આઘ- વિજ્જઇ ।

સે તં સૂયગડે ।

શાન્દાર્થ :- સૂયગડેણ = સૂત્રકૃતાંગમાં, લોએ સૂહિજ્જઇ = ખદ્રવ્યાત્મક લોક સૂચિત કરેલ છે, અલોએ સૂહિજ્જઇ = ફક્ત આકાશ દ્રવ્યમય અલોક સૂચિત કરેલ છે, લોઆલોએ સૂહિજ્જઇ = લોકાલોક બસે સૂચિત કરેલ છે, જીવાસૂહિજ્જંતિ = જીવનું સૂચન કરેલ છે, અજીવાસૂહિજ્જંતિ = અજીવનું સૂચન કરે છે, જીવાજીવાસૂહિજ્જંતિ = જીવાજીવનું સૂચન કરેલ છે, સસમએ સૂહિજ્જઇ = સ્વમતનું સૂચન, જૈનસિદ્ધાંતનું સૂચન, પરસમએ સૂહિજ્જઇ = પરમતનું સૂચન, જૈનેતર સિદ્ધાંતનું સૂચન, સસમય-પરસમએ સૂહિજ્જઇ = સ્વમત-પરમતનું સૂચન કરેલ છે, જૈન, જૈનેતર સિદ્ધાંતોનું સૂચન કરેલ છે, સે ણ અંગદૃયાએ = આ સૂત્ર અંગ આગમની અપેક્ષાએ, બિઝે અંગે = બીજું અંગ છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સૂત્રકૃતાંગસૂત્રમાં કયા વિષયનું વર્ણન છે ?

ઉત્તર- સૂત્રકૃતાંગસૂત્રમાં ખદ્રવ્યાત્મક લોક સૂચિત કરવામાં આવેલ છે, કેવળ આકાશ દ્રવ્યમય અલોક સૂચિત કરવામાં આવેલ છે અને લોકાલોક પણ સૂચિત કરેલ છે. આ પ્રમાણે જીવ, અજીવ અને જીવાજીવની સૂચના આપેલી છે, સ્વમત, પરમત અને સ્વ-પરમતની સૂચના આપેલી છે.

સૂત્રકૃતાંગસૂત્રમાં એકસો અંસી કિયાવાદીઓના, ચોરાસી અકિયાવાદીઓના, સડસઠ અજ્જાન-વાદીઓના અને બત્તીસ વિનયવાદીઓના આ રીતે ત્રણસો ત્રેસઠ પાખંડીઓના મતોનું નિરાકરણ કરીને સ્વસિદ્ધાંતની સ્થાપના કરાયેલ છે.

સૂત્રકૃતાંગસૂત્રમાં પરિમિત વાયનાઓ છે, સંખ્યાત અનુયોગદાર, સંખ્યાત વેષ્ટક-આલાપક, સંખ્યાત શ્લોક, સંખ્યાત નિર્ધૂક્તિઓ, સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ અને સંખ્યાત પ્રતિપત્તિઓ છે.

આ સૂત્ર અંગ આગમની દાણિથી બીજું છે. એમાં બે શ્રુતસ્કર્ંધ અને ત્રેવીસ અધ્યયન છે, તેત્રીસ ઉદેશનકાળ અને તેત્રીસ સમુદેશનકાળ છે. સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રનું પદ-પરિમાણ છત્રીસ હજાર છે. તેમાં

સંખ્યાત અક્ષર, અનંતગમ, અનંત પર્યવ(પર્યાય), પરિમિત ત્રસ અને અનંત સ્થાવર જીવોનો તેમાં સમાવેશ છે. ધર્માસ્તિકાય આદિ તેમાં શાશ્વત અને અશાશ્વત ભાવો, નિબદ્ધ તેમજ હેતુ આદિ વડે સિદ્ધ કરેલ છે. જીન પ્રણિત ભાવ કહેવામાં આવેલ છે અને તેનું પ્રજ્ઞાપન, પ્રરૂપણ, દર્શન, નિર્દર્શન અને ઉપર્દર્શન કરવામાં આવેલ છે.

સૂત્રકૃતાંગસૂત્રનું અધ્યયન કરનારા તદ્વાપ અર્થાત् સૂત્રગત વિષયોમાં તલ્વીન હોવાથી તદ્કાર આત્મા, જ્ઞાતા તેમજ વિજ્ઞાતા બની જાય છે. અથવા સૂત્રકૃતાંગસૂત્રનું આ સ્વરૂપ છે, આ રીતે તે વિખ્યાત છે, વિજ્ઞાત છે. આ પ્રમાણો આ સૂત્રમાં ચરણ-કરણની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે. આ રીતે સૂત્રકૃતાંગનું વર્ણન છે.

વિવેચન :-

સૂત્રકાર આ સૂત્રમાં સૂત્રકૃતાંગસૂત્રનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપે છે. 'સૂચ' સૂચાયાં ધાતુથી 'સૂત્રકૃતાંગ' શબ્દ બને છે. એનો આશય એ છે કે જે સમસ્ત જીવાદિ પદાર્થનો બોધ કરાવે છે તેને સૂચકૃતું કહેવાય, અથવા સૂચનાત્ સૂત્રમ જે મોહનિદ્રામાં સુપ્ત હોય અથવા પથભ્રષ્ટ પ્રાણીઓને જગાડીને સન્માર્ગ ચાદરે તેને સૂત્રકૃતું કહેવાય. જેવી રીતે વીખરાયેલા મોતીને દોરામાં પરોવીને એકત્રિત કરવામાં આવે છે એ જ રીતે જેના દ્વારા વિવિધ વિષયોને તેમજ મત-મતાંતરોની માન્યતાઓને કમબદ્ધ કરવામાં આવે તેને પણ સૂત્રકૃતું કહે છે. સૂત્રકૃતાંગસૂત્રમાં વિલિન વિચારકોના મતોનું દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવેલ છે.

સૂત્રકૃતાંગમાં લોક, અલોક તથા લોકાલોકના સ્વરૂપનું પણ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. શુદ્ધ જીવ પરમાત્મા છે, શુદ્ધ અજીવ જડ પદાર્થ છે અને સંસારી જીવ શરીરથી યુક્ત હોવાના કારણે જીવાજીવ કહેવાય છે. કોઈ દ્રવ્ય પોતાનું સ્વરૂપ છોડતા નથી અને બીજાના સ્વરૂપને અપનાવતા પણ નથી. એ જ દ્રવ્યનું દ્રવ્યત્વ છે.

ઉક્ત સૂત્રમાં મુખ્યત્વા સ્વર્દર્શન, અન્યર્દર્શન તથા સ્વ-પરર્દર્શનનું વિવેચન કરવામાં આવેલ છે. અન્ય દર્શનોનું વર્ગીકરણ-ક્રિયાવાદી, અક્રિયાવાદી, અજ્ઞાનવાદી અને વિનયવાદી આ રીતે ચાર મતોમાં થાય છે. તેનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ નીચે પ્રમાણે છે-

(૧) ક્રિયાવાદી :- ક્રિયાવાદી નવ તત્ત્વને કથંચિત્ વિપરીત સમજે છે અને ધર્મના આંતરિક સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે ન જાણવાના કારણે પ્રાય: બાબ્દ ક્રિયાકાંડના પક્ષપાતી રહે છે, માટે તેને ક્રિયાવાદી કહેવાય છે. પ્રાય: તે આસ્તિક જ મનાય છે.

(૨) અક્રિયાવાદી :- અક્રિયાવાદી નવ તત્ત્વ અથવા ચારિત્રાપ ક્રિયાનો નિષેધ કરે છે. તેઓની ગણતરી પ્રાય: નાસ્તિકમાં કરાય છે. સ્થાનાંગ સૂત્રના આઠમા સ્થાનમાં આઠ પ્રકારના અક્રિયાવાદીઓનો ઉલ્લેખ છે. તે કુમશ: આ પ્રમાણે છે-

(૧) એકવાદી :- કોઈ વિચારકનો મત છે કે વિશ્વમાં જડ પદાર્થ સિવાય અન્ય કંઈ છે જ નહીં. માત્ર જડ

જ છે. આત્મા, પરમાત્મા અને ધર્મ નામની કોઈ વસ્તુ છે જ નહીં. શબ્દાદેતવાદી એક માત્ર શબ્દની જ સત્તા માને છે. બ્રહ્માદૈતવાદીઓ માત્ર બ્રહ્મ સિવાય અન્ય સર્વ દ્રવ્યોનો નિષેધ કરે છે. તેનું કથન છે—
એકમેવાદ્વિતીયં બ્રહ્મ જેમ કે એક જ ચંદ્ર અનેક જળાશયો અને દર્પણ આદિ સ્વરચ્છ પદાર્થોમાં
પ્રતિબિંબિત હોય છે, તેમ દરેક શરીરમાં એક જ આત્મા રહે છે, જેમ કે—

એક એવ હિ ભૂતાત્મા, ભૂતે ભૂતે વ્યવસ્થિતઃ ।
એકધા બહુધા ચैવ, દૃશ્યતે જલચન્દ્રવત् ॥

ઉપરોક્ત દરેક વાદીઓનો સમાવેશ એકવાદીમાં જ થઈ જાય છે.

(૨) અનેકવાદી :— જેટલા ધર્મ છે એટલા જ ધર્મી છે, જેટલા ગુણ છે એટલા જ ગુણી છે, જેટલા
અવયવો છે એટલા જ અવયવી છે. એવી માન્યતા ધરાવનારને અનેકવાદી કહેવાય છે. વસ્તુગત અનંત
પર્યાય હોવાથી તેઓ વસ્તુને પણ અનંત માને છે.

(૩) મિતવાદી :— મિતવાદી લોકને સપદ્ધીપ સુધી જ સીમિત માને છે. તેનાથી આગળ લોક છે નહીં.
તેઓ આત્માને અંગુષ્ઠ પ્રમાણ અથવા શ્યામાક તંદુલ પ્રમાણ માને છે પણ શરીર પ્રમાણ અને લોકપ્રમાણ
માનતા નથી. તેમજ દશ્યમાન જીવોને જ આત્મા માને છે, આત્મા અનંત છે એમ તેઓ માનતા નથી.

(૪) નિર્મિતવાદી :— ઈશ્વરવાદી સૃષ્ટિનો કર્તા, ધર્તા અને હર્તા ઈશ્વરને જ માને છે. તેઓની માન્યતા
પ્રમાણે આ વિશ્વ કોઈના દ્વારા નિર્મિત થયું છે. શૈવ શિવને, વૈષ્ણવ વિષ્ણુને અને કોઈ બ્રહ્માને સૃષ્ટિના
નિર્માતા માને છે. દૈવી ભાગવતમાં શક્તિ—દૈવીને જ નિર્માત્રી માને છે. આ રીતે દરેક વાદીઓનો સમાવેશ
આ ભેદમાં થઈ જાય છે.

(૫) સાતાવાદી :— તેઓની માન્યતા છે કે સુખનું બીજ સુખ છે અને દુઃખનું બીજ દુઃખ છે. તેઓના
કથન પ્રમાણે ધીન્દ્રિયો દ્વારા વૈષ્યધિક સુખનો ઉપભોગ કરવાથી પ્રાણી ભવિષ્યમાં પણ સુખી થઈ શકે છે
અને તેનાથી વિપરીત તપ, સંયમ, નિયમ તેમ જ બ્રહ્મયર્થ આદિથી શરીર અને મનને દુઃખ પહોંચાડવાથી
જીવ પરભવતમાં પણ દુઃખ પ્રાપ્ત કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે સાતાવાદીઓના મત અનુસાર શરીર અને મનને
સાતા પહોંચાડવાથી જ જીવ ભવિષ્યમાં સુખી થઈ શકે છે.

(૬) સમુચ્છેદવાદી :— સમુચ્છેદવાદી અર્થાત્ ક્ષણિકવાદને માનનારા આત્મા આદિ દરેક પદાર્થને
ક્ષણિક માને છે. તેનો નિરન્યય નાશ થાય છે. એવી એની માન્યતા છે.

(૭) નિત્યવાદી :— નિત્યવાદીના પક્ષપાતી કહે છે કે પ્રત્યેક વસ્તુ એક જ સ્વરૂપમાં અવસ્થિત રહે છે.
તેઓના વિચારથી વસ્તુમાં ઉત્પાદ—વ્યય થતા નથી, તેઓ વસ્તુને પરિણામી માનતા નથી પણ કૂટસ્થ
નિત્ય માને છે. બીજા શબ્દોમાં તેઓને વિવરતવાદી પણ કહેવાય છે. જેમ કે અસત્તની ઉત્પત્તિ નથી હોતી
અને તેનો વિનાશ પણ નથી હોતો. એ જ રીતે સત્તનો પણ ઉત્પાદ અને વિનાશ નથી હોતો. કોઈ પણ
પરમાણુ સદાકાળથી જેવા સ્વરૂપે રહ્યું છે એવું જ ભવિષ્યમાં પણ રહેશે, તેમાં પરિવર્તન માટે કોઈ અવકાશ

નથી. એવી માન્યતા રાખનારા વાદી ઉક્ત ભેદમાં નિહિત થઈ જાય છે.

(૮) ન સંતિ પરલોકવાદી :— આત્મા જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી. તો પછી પરલોક કેવી રીતે હોઈ શકે ? આત્મા ન હોવાથી પુણ્ય—પાપ, ધર્મ—અધર્મ, શુભ—અશુભ કોઈ પણ કર્મ રહેતું નથી. માટે પરલોક છે એમ માનવું એ નિરર્થક છે અથવા શાંતિ એ જ મોક્ષ છે. તેઓ આત્માને તો માને છે પરંતુ તેનું કહેવું છે કે આત્મા અલપજ્ઞ છે, તે ક્યારે ય પણ સર્વજ્ઞ બની શકતો નથી. સંસારી આત્મા ક્યારે ય પણ મુક્ત બની શકતો નથી અથવા આ લોકમાં જ શાંતિ—સાતા અને સુખ છે. પરલોકમાં એ દરેકનો સર્વથા અભાવ છે. પરલોકનો, પુનર્જન્મનો અને મોક્ષના નિષેધક જે કોઈ વિચારક હોય, એ દરેકનો સમાવેશ આ ભેદમાં થઈ જાય છે.

(૯) અજ્ઞાનવાદી :— તેઓ અજ્ઞાનથી જ લાભ માને છે. તેઓનું કથન છે કે જે રીતે અબુધ બાળકે કરેલા અપરાધોને પ્રત્યેક વડીલો માફ કરી દે છે, તેને કંઈ દંડ દેતા નથી, એ જ રીતે અજ્ઞાનદશામાં રહેનારના દરેક અપરાધોની ઈશ્વર પણ ક્ષમા આપી દે છે. તેનાથી વિપરીત જ્ઞાનદશામાં કરેલા સંપૂર્ણ અપરાધોનું ફળ અવશ્ય ભોગવવું પડે છે. માટે અજ્ઞાની જ રહેવું જોઈએ. જ્ઞાનથી રાગદ્વેષ આદિની વૃદ્ધિ થાય છે.

(૧૦) વિનયવાદી :— તેઓનો મત છે કે— પ્રત્યેક પ્રાણી ભલે તે ગુણહીન હોય, શૂક્ર હોય, ચાંડાલ હોય કે અજ્ઞાની હોય અથવા પશુ, પક્ષી, સાપ, વીણી કે વૃક્ષ આદિ જે કોઈ હોય તે દરેક વંદીય છે. આ દરેકની વિનયભાવથી વંદના, પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. એવું કરવાથી જીવ પરમ પદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં વિભિન્ન દર્શનકારોનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. કિયાવાદીઓના એકસો એંસી પ્રકાર છે. અક્ષિયાવાદીઓના ચોરાસી ભેદ છે. અજ્ઞાનવાદીઓના સડસઠ ભેદ છે અને વિનયવાદીઓના બત્તીસ ભેદ છે. આ રીતે કુલ ત્રણસો ત્રેસઠ ભેદ થાય છે.

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં બે શુતસ્કંધ છે. પહેલા શુતસ્કંધમાં સોળ અધ્યયન છે અને છલ્લીસ ઉદેશક છે. બીજા શુતસ્કંધમાં સાત અધ્યયન છે તેના સાત ઉદેશક ગણાય છે. તેથી કુલ રૂત અધ્યયન અને ઉતુ ઉદેશક થાય છે. પહેલા શુતસ્કંધમાં પદ્ધનો પ્રયોગ થયો છે. ફક્ત સોળમાં અધ્યયનમાં ગધનો પ્રયોગ થયો છે. બીજા શુતસ્કંધમાં ગદ્ય અને પદ્ધ બસે છે.

આ સૂત્રના પ્રથમ શુતસ્કંધમાં મુનિઓને ભિક્ષાચરીમાં સતર્કતા, પરીષહ—ઉપસર્ગમાં સહનશીલતા, નારકીય સંબંધી દુઃખો, મહાવીર સ્તુતિ, ઉત્તમ સાધુઓના લક્ષણ, શ્રમણ, બ્રાહ્મણ, ભિક્ષુક તથા નિર્ગંધ આદિ શબ્દોની પરિભાષા, યુક્તિ, દષ્ટાંત અને ઉદાહરણો દ્વારા સમજાવેલ છે.

બીજા શુતસ્કંધમાં જીવ તેમ જ શરીરના એકત્વ, ઈશ્વર કર્તૃત્વ અને નિયતિવાદ આદિ માન્યતાઓનું યુક્તિપૂર્વક ખંડન કરેલ છે. પુંડરીકના ઉદાહરણથી અન્ય મતોનો યુક્તિસંગત ઉલ્લેખ કરીને સ્વમતની સ્થાપના કરેલ છે. તેર કિયાઓના પ્રત્યાખ્યાન, આહાર આદિનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. પાપ—પુણ્યનો વિવેક, આર્દ્રકુમારની સાથે ગોશાલક, શાક્યભિક્ષુ, તાપસોનો થયેલો વાદવિવાદ, આર્દ્રકુમારના જીવનથી સંબંધિત

વિરકતતા અને સમ્યકૃત્વમાં દફતા વિષેનું સારી રીતે વર્ણન છે. અંતિમ અધ્યયનમાં નાલંદામાં ગૌતમ સ્વામી તેમજ ઉદ્ક પેઢાલપુત્રનો થયેલ વાર્તાલાપ અને અંતે પેઢાલપુત્રના પંચમહાગ્રતના સ્વીકારનું સુંદર વર્ણન છે.

સૂત્રકૃતાંગના અધ્યયનથી સ્વમત—પરમતનું જ્ઞાન સરળતાથી થઈ શકે છે. આત્મ—સાધનાની વૃદ્ધિ અને સમ્યકૃત્વની દફતા માટે આ અંગસૂત્ર અતિ ઉપયોગી છે. આના પર ભરબાહુકૃત નિર્યુક્તિ, જિનદાસ મહતરકૃત ચૂર્ણિ અને શીલાંગાચાર્યની બૃહદ્વૃત્તિ પણ ઉપલબ્ધ છે.

(૩) શ્રી સ્થાનાંગસૂત્ર :-

૩ સે કિં તં ઠાણે ? ઠાણે ણ જીવા ઠાવિજ્જંતિ અજીવા ઠાવિજ્જંતિ, જીવાજીવા ઠાવિજ્જંતિ, સસમયે ઠાવિજ્જઇ, પરસમયે ઠાવિજ્જઇ, સસમય—પરસમએ ઠાવિજ્જઇ, લોએ ઠાવિજ્જઇ, અલોએ ઠાવિજ્જઇ, લોયાલોએ ઠાવિજ્જઇ ।

ઠાણે ણ ટંકા, કૂડા, સેલા, સિહરિણો, પબ્ભારા, કુંડાઇં, ગુહાઓ, આગરા, દહા, ણઈઓ, આઘવિજ્જંતિ । ઠાણે ણ પરિત્તા વાયણા, સંખેજ્જા અણુઓગદારા, સંખેજ્જા વેઢા, સંખેજ્જા સિલોગા, સંખેજ્જાઓ ણિજુત્તીઓ, સંખેજ્જાઓ સંગહણીઓ, સંખેજ્જાઓ પડિવત્તીઓ ।

સે ણ અંગદ્વાયાએ તઝે અંગે, એગે સુયકુખંધે, દસ અજ્જયણા, એગવીસં ઉદેસણકાલા, એગવીસં સમુદેસણકાલા, બાવત્તરિપયસહસ્સા પયગેણ, સંખેજ્જા અક્ખરા, અણંતા ગમા, અણંતા પજ્જવા, પરિત્તા તસા, અણંતા થાવરા, સાસય-કડ- ણિબદ્ધ-ણિકાઇયા જિણપણત્તા ભાવા આઘવિજ્જંતિ, પણવિજ્જંતિ, પરૂવિજ્જંતિ, દંસિજ્જંતિ, ણિદંસિજ્જંતિ ઉવદંસિજ્જંતિ ।

સે એવં આયા, એવં ણાયા, એવં વિણાયા, એવં ચરણ-કરણ-પરૂવણા આઘવિજ્જઇ । સે તં ઠાણે ।

શાલ્દાર્થ :- ઠાણે ણ જીવા = ઠાણાંગ સૂત્રમાં જીવની, ઠાવિજ્જંતિ = સ્થાપના કરેલ છે, ઠાણે ણ = સ્થાનાંગ સૂત્રમાં, ટંકા = દ્વારા ટંક, છિન્ન તટ પર્વત, કૂડા = કૂટ, સેલા = પર્વત, સિહરિણો = શિખરયુક્ત પર્વત, પબ્ભારા = કૂટની ઉપર કુબજાગ્રની જેમ અથવા પર્વતની ઉપર હસ્તિકુંભની આકૃતિ સદશ, કુષ્ણ, કુંડાઇં = ગંગાકુંડ આદિ કુંડ, ગુહાઓ આગરા, દહા = પૌંડરીક આદિ દ્વાહ, ણઈઓ = ગંગા આદિ નદીઓનું, આઘવિજ્જંતિ = કથન કરેલ છે, સ્થાનાંગ સૂત્રમાં એકથી લઈને દસ સુધી વૃદ્ધિ કરનારા ભાવોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન—સ્થાનાંગસૂત્ર (ઠાણાંગસૂત્ર)માં શું બતાવ્યું છે ?

ઉત્તર- સ્થાનાંગ સૂત્રમાં જીવ સ્થાપિત કરેલ છે, અજીવ સ્થાપિત કરેલ છે અને જીવાજીવની સ્થાપના કરેલ છે. સ્વસમય-જૈન સિદ્ધાંતની સ્થાપના કરેલ છે, પરસમય-જૈનેતર સિદ્ધાંતની સ્થાપના કરેલ છે. તેમજ જૈન અને જૈનેતર, ઉભય પક્ષોની સ્થાપના કરેલ છે; લોક, અલોક અને લોકાલોકની સ્થાપના કરેલ છે.

સ્થાનાંગ સૂત્રમાં ટંક-છિન્નતટ પર્વત, કૂટ, પર્વત, શિખરયુક્ત પર્વત, કંઈક વળાંકવાળા પર્વત ગંગાકુંડ આદિ કુંડ, પૌંડરીક આદિ દ્રુષ્ટ, ગંગા આદિ નદીઓનું કથન કરવામાં આવેલ છે. સ્થાનાંગ સૂત્રમાં એકથી લઈને દસ સુધી વૃદ્ધિ કરીને ભાવોની પ્રરૂપણા કરેલ છે.

સ્થાનાંગ સૂત્રમાં પરિમિત વાચનાઓ, સંખ્યાત અનુયોગદાર, સંખ્યાત વેઢ-છંદ, સંખ્યાત શ્લોક, સંખ્યાત નિર્યુક્તિઓ, સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ અને સંખ્યાત પ્રતિપત્તિઓ છે.

તે અંગની અપેક્ષાએ તૃતીય અંગ છે. એમાં એક શુતસ્કંધ અને દસ અધ્યયન છે, એકવીસ ઉદેશનકાળ અને એકવીસ સમુદેશનકાળ છે. તેમાં પદોની સંખ્યા બોંતેર હજાર છે, સંખ્યાત અક્ષર અને અનંતગમ છે, અનંતપર્યાય, પરિમિત ત્રસ અને અનંત સ્થાવર છે. શાશ્વત, અશાશ્વત બંને પદાર્થોથી યુક્ત અને તેનો નિર્ણય કરનારા જિનેથર કથિત ભાવો કહેલ છે. તેનું પ્રશ્નાપન, પ્રરૂપણ, દર્શન, નિર્દર્શન અને ઉપરદર્શન કરવામાં આવેલ છે.

સ્થાનાંગ સૂત્રનું અધ્યયન કરનારા તદાત્મરૂપ જ્ઞાતા તેમ જ વિજ્ઞાતા બની જાય છે. અથવા આ સ્થાનાંગનું સ્વરૂપ છે તે આ રૂપે વિખ્યાત અને વિજ્ઞાત છે અને આ રીતે એમાં ચરણ-કરણની પ્રરૂપણા કરેલ છે. આ રીતે સ્થાનાંગ સૂત્રનું વર્ણન છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સ્થાનાંગ સૂત્રનો પરિચય આપેલ છે. દાણાંગ સૂત્રમાં જીવાદિ પદાર્થોનું વર્ણન કરેલ છે. આ સૂત્ર દશ અધ્યયનમાં વિભાજિત છે. આમાં સૂત્રોની સંખ્યા હજારથી અધિક છે. આમાં એકવીસ ઉદેશક છે. આ અંગની રચના પૂર્વોક્ત બે અંગથી ભિન્ન પ્રકારની છે. આ અંગમાં પ્રત્યેક અધ્યયનમાં જે "સ્થાન" નામથી કહેલ છે, તેમાં અધ્યયન (સ્થાન)ની સંખ્યા પ્રમાણે જ વસ્તુ સંખ્યા ગણાવી છે, જેમ કે—

(૧) પ્રથમ સ્થાનમાં (અધ્યયનમાં)— "એગે આયા" આત્મા એક છે, એ જ રીતે અન્ય એક એક પ્રકારના પદાર્થોનું વર્ણન કરેલ છે.

(૨) બીજા સ્થાનમાં બે-બે પદાર્થોનું વર્ણન છે. જેમ કે— જીવ અને અજીવ, પુણ્ય અને પાપ, ધર્મ અને અધર્મ આદિ પદાર્થોનું વર્ણન છે.

(૩) તૃતીય સ્થાનમાં— જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનું નિરૂપણ કરેલ છે. ત્રણ પ્રકારના પુરૂષ—ઉત્તમ, મધ્યમ અને જધન્ય તથા શુતધર્મ, ચારિત્રધર્મ અને અસ્તિકાય ધર્મ આ રીતે ત્રણ ત્રણ પ્રકારના ધર્મ આદિ બતાવેલ છે.

- (૪) ચોથા સ્થાનમાં— ચાતુર્યામ ધર્મ આદિ તેમ જ સાતસો ચૌખંગીઓનું વર્ણન છે.
- (૫) પાંચમા સ્થાનમાં— પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ, પાંચ ગુપ્તિ તથા પાંચ ઈન્દ્રિય ઈત્યાદિનું વર્ણન છે.
- (૬) છાટા સ્થાનમાં— છકાય, છ લેશ્યા, ગણિના છ ગુણ, ષટ્ટદ્રવ્ય તથા છ આરા આદિનું વર્ણન છે.
- (૭) સાતમા સ્થાનમાં— સર્વજ્ઞના અને અલ્પજ્ઞના સાત—સાત લક્ષણ, સપ્ત સ્વરોનું લક્ષણ, સાત પ્રકારના વિભંગસ્થાન આદિ અનેક પદાર્થોનું વર્ણન કરેલ છે.
- (૮) આઠમા સ્થાનમાં— આઠ વિભક્તિઓનું વિવરણ, આઠ અવશ્ય પાલનીય શિક્ષા, એકલ વિહારીના આઠ ગુણ આદિ આઠ—આઠ સંખ્યાથી સંબંધિત વિષયોનું વર્ણન છે.
- (૯) નવમા સ્થાનમાં— બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ તથા ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં નવ વ્યક્તિઓએ તીર્થકર નામ ગોત્ર બાંધ્યું છે તેના નામ અને અનાગત કાળની ઉત્સર્પિણીમાં તીર્થકર બનવાના છે તેના વિષયમાં બતાવ્યું છે. એ સિવાય નવ—નવની સંખ્યાથી સંબંધિત વિષયોનું વર્ણન છે.
- (૧૦) દસમા સ્થાનમાં— દસ ચિત્ત સમાધિ, દસ સ્વપ્નોનું ફળ, દસ પ્રકારના સત્ય, દસ પ્રકારના અસત્ય, દસ પ્રકારની ભિત્ર ભાષા, દશ પ્રકારના શ્રમણધર્મ તથા દસ સ્થાન અલ્પજ્ઞ જાણતા નથી ઈત્યાદિ દસ—દસ સંખ્યાઓના અનેક વિષયોનું વર્ણન છે.

આ રીતે આ સૂત્રમાં વિવિધ પ્રકારના વિષયોનું વર્ણન છે. બીજા શષ્ટ્ટોમાં કહીએ તો આ સૂત્ર ભિત્ર ભિત્ર વિષયોનો કોશ છે. જિજાસુ પાઠકોના માટે આ અંગ અવશ્ય પઠનીય છે.

(૪) શ્રી સમવાયાંગસૂત્ર :-

૪ સે કિં તં સમવાએ ? સમવાએ ણ જીવા સમાસિજ્જંતિ, અજીવા સમાસિજ્જંતિ, જીવાજીવા સમાસિજ્જંતિ, સસમએ સમાસિજ્જિ, પરસમએ સમાસિજ્જિ, સસમય-પરસમએ સમાસિજ્જિ, લોએ સમાસિજ્જિ, અલોએ સમાસિજ્જિ, લોયાલોએ સમાસિજ્જિ ।

સમવાએ ણ એગાઇયાણ એગુત્તરિયાણ ઠાણ-સય-વિવડ્યિયાણ ભાવાણ પરૂવણ આઘવિજ્જિ, દુવાલસવિહસ્સ ય ગળિપિડગસ્સ પલ્લવગ્ગે સમાસિજ્જિ ।

સમવાયસ્સ ણ પરિત્તા વાયણા, સંખેજ્જા અણુઓગદારા, સંખેજ્જા વેઢા, સંખેજ્જા સિલોગા, સંખેજ્જાઓ ણિજુત્તીઓ, સંખેજ્જાઓ સંગહણીઓ, સંખેજ્જાઓ પડિવતીઓ ।

સે ણ અંગદૃયાએ ચતુર્થે અંગે, એગે સુયક્ખંધે, એગે અજ્જયણે, એગે ઉદ્દેસણકાલે, એગે સમુદ્રેસણકાલે, એગે ચોયાલસયસહસ્સે પયગેણં, સંખેજ્જા અક્ખરા, અણંતા ગમા, અણંતા પજ્જવા, પરિત્તા તસા, અણંતા થાવરા, સાસય-કડ-ળિબદ્ધ-ળિકાઇયા જિણપણણત્તા ભાવા આઘવિજ્જંતિ, પણનવિજ્જંતિ, પરૂવિજ્જંતિ, દંસિજ્જંતિ, ણિદંસિજ્જંતિ ઉવદંસિજ્જંતિ ।

સે એવં આયા, એવં ણાયા, એવં વિણાયા, એવં ચરણ-કરણપરૂવણા આઘવિજ્જઇ । સે તં સમવાએ ।

શાષ્ટ્રાર્થ :- સમાસિજ્જંતિ = આશ્રયણ કરેલ છે, વર્ણન કરેલ છે, સમ્યક્ પ્રરૂપણા કરેલ છે, એગાઇયાણં = એકથી લઈને, એગુત્તરિયાણં ઠાણ-સય-વિવદ્ધિયાણં = એક એક વધારતાં સો સ્થાન સુધી, ભાવાણં = ભાવોની, પદાર્થોની, તત્ત્વોની, પરૂવણા = પ્રરૂપણા, આઘવિજ્જંતિ = કરેલ છે, દુવાલસવિહસ્સ ય = અને દ્વાદશાંગ, ગણિપિંડગસ્સ = ગણિપિટકના, પલ્લવગે = સંક્ષેપમાં પરિચય, એગે ચોયાલસયસહસ્સે પયગેણં = એક લાખ ચુંમાલીસ હજાર પદપરિમાણ છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- સમવાયાંગસૂત્રમાં ક્યા વિષયનું વર્ણન છે ?

ઉત્તર- સમવાયાંગસૂત્રમાં યથાવસ્થિત રૂપથી જીવ, અજીવ અને જીવાજીવનું વર્ણન કરેલ છે અર્થાત્ અનેની સમ્યક્ પ્રરૂપણા કરી છે. સ્વદર્શન, પરદર્શન અને સ્વ-પરદર્શનનું તથા લોક, અલોક અને લોકાલોકનું વર્ણન છે.

સમવાયાંગસૂત્રમાં એકથી લઈને સો સ્થાન સુધી ભાવોની પ્રરૂપણા કરેલી છે અને દ્વાદશાંગ ગણિ-પિટકનો સંક્ષેપમાં પરિચય આપેલ છે.

સમવાયાંગસૂત્રમાં પરિમિત વાચનાઓ, સંખ્યાત અનુયોગદાર, સંખ્યાત શ્લોક, સંખ્યાત નિર્યુક્તિઓ, સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ અને સંખ્યાત પ્રતિપત્તિઓ છે.

આ સૂત્ર અંગની અપેક્ષાએ ચોથું અંગ છે. એમાં એક શુતસ્કંધ, એક અધ્યયન, એક ઉદેશનકાળ અને એક સમુદેશનકાળ છે. તેનું પદ પરિમાણ એક લાખ ચુંમાલીસ હજાર છે. તેમાં સંખ્યાત અક્ષર, અનંત ગમ, અનંત પર્યાય, પરિમિત ત્રસ, અનંત સ્થાવર અને શાશ્વત-કૃત, નિબદ્ધ, નિકાયિત, જિન પ્રરૂપિત ભાવોનું પ્રરૂપણ, દર્શન, નિર્દર્શન અને ઉપરદર્શન કરવામાં આવ્યું છે.

સમવાયાંગસૂત્રનું અધ્યયન કરનારા તદાત્મરૂપ, શાતા અને વિજ્ઞાતા બની જાય છે. અથવા આ સમવાયાંગ સૂત્રનું સ્વરૂપ છે, વિખ્યાત છે, વિજ્ઞાત છે અને આ રીતે એમાં ચરણ-કરણની પ્રરૂપણા કરેલ છે. આ સમવાયાંગનું વર્ણન છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સમવાય સૂત્રનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપેલ છે. જેમાં જીવાદિ પદાર્થોનો નિર્ણય કરવામાં આવે તેને સમવાય કહેવાય છે. "સમાસિજ્જંતિ" શબ્દનો ભાવ એ છે કે સમ્યક્ શાનથી ગ્રાહી પદાર્થોનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે અથવા જીવાદિ પદાર્થોને કુપ્રરૂપણાથી છૂટા પાડીને સમ્યક્ પ્રરૂપણામાં સમાવિષ્ટ કરેલ છે.

આ સૂત્રમાં જીવ, અજીવ તથા જીવાજીવ, જૈનદર્શન, અન્યદર્શન, લોક, અલોક ઈત્યાદિ વિષય સ્પષ્ટ કરેલ છે. ત્યારબાદ એક અંકથી લઈને સો અંક સુધી જે જે વિષય જે જે અંકમાં સમાહિત થઈ શકે તેનું વર્ણન કરવામાં આવેલ છે.

આ સૂત્રમાં બસ્સો પંચોતેર સૂત્ર છે. તેમાં સ્કર્ંધ, વર્ગ, અધ્યયન, ઉદેશક આદિ ભેદ નથી. ઠાણાંગ સૂત્રની જેમ આ સૂત્રમાં પણ સંખ્યાના કુમથી વસ્તુઓનો નિર્ણય નિરંતર સો સુધી કરીને પછી બસ્સો, ત્રણસો આદિ કુમથી હજાર સુધી વિષયોનું વર્ણન કરેલ છે. જેમ કે— પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષનું હતું, ભગવાન મહાવીરના ૩૦૦ શિષ્યો ચૌદ પૂર્વના શાતા હતા. આ રીતે સંખ્યા વધતાં વધતાં કરોડ સુધી પહોંચી જાય છે.

ત્યાર બાદ દ્વાદશાંગ ગણિપિટકનો સંક્ષિપ્ત પરિચય અને ત્રેસઠ શ્લાઘનીય પુરુષોના નામ, માતાપિતા, જન્મ, નગર, દીક્ષાસ્થાન આદિનું વર્ણન છે.

(૫) શ્રી વ્યાખ્યાપ્રજાપિતસૂત્ર :-

૫ સે કિં તં વિવાહે ? વિવાહે ણ જીવા વિયાહિજ્જંતિ, અજીવા વિયાહિજ્જંતિ, જીવાજીવા વિયાહિજ્જંતિ, સસમએ વિયાહિજ્જંતિ, પરસમએ વિયાહિજ્જંતિ, સસમય-પરસમએ વિયાહિજ્જંતિ, લોએ વિયાહિજ્જંતિ, અલોએ વિયાહિજ્જંતિ, લોયાલોએ વિયાહિજ્જંતિ ।

વિવાહસ્સ ણ પરિત્તા વાયણા, સંખેજ્જા અણુઓગદારા, સંખેજ્જા વેઢા, સંખેજ્જા સિલોગા, સંખેજ્જાઓ ણિજ્જુતીઓ, સંખેજ્જાઓ સંગહણીઓ, સંખેજ્જાઓ પડિવતીઓ ।

સે ણ અંગદૃયાએ પંચમે અંગે, એગે સુયક્રખંધે, એગે સાઇરેગે અજ્જયણસએ, દસ ઉદ્દેસગસહસ્સાઇં, દસ સમુદ્દેસગસહસ્સાઇં, છત્તીસં વાગરણસહસ્સાઇં, દો લક્ખા અદ્વાસીઈ પયસહસ્સાઇં પયગેળં, સંખેજ્જા અક્ખરા, અણંતા ગમા, અણંતા પજ્જવા, પરિત્તા તસા, અણંતા થાવરા, સાસય-કડ-ણિબદ્ધ-ણિકાઇયા

જિણપણત્તા ભાવા આઘવિજ્જંતિ, પણવિજ્જંતિ, પરુવિજ્જંતિ, દંસિજ્જંતિ, ણિંસિજ્જંતિ ઉવદંસિજ્જંતિ ।

સે એવં આયા, એવં ણાયા, એવં વિણણાયા, એવં ચરણ-કરણપરુવણા આઘવિજ્જઝિ । સે ત્તં વિવાહે ।

શાદીથી :- વિવાહે ણં = વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપિતિમાં, જીવા વિયાહિજ્જંતિ = જીવોની વ્યાખ્યા, છત્તીસ વાગરણ સહસ્રાઇં = છત્તીસ હજાર પ્રશ્નોત્તર છે, દો લક્ખા અટ્ટાસીઇ પયસહસ્રાઇં પયગેણ = બે લાખ અષ્ટાસી હજાર પદ પરિમાણ છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપિતિસૂત્ર (ભગવતીસૂત્ર)માં કયા વિષયનું વર્ણન છે ?

ઉત્તર- વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપિતિસૂત્રમાં જીવોની, અજીવોની અને જીવાજીવોની વ્યાખ્યા કરી છે. સ્વસમય, પરસમય અને સ્વ-પર, ઉભય સિદ્ધાંતોની વ્યાખ્યા તથા લોક, અલોક અને લોકાલોકના સ્વરૂપનું વ્યાખ્યાન કરેલ છે.

વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપિતિસૂત્રમાં પરિમિત વાચનાઓ, સંખ્યાત અનુયોગદાર, સંખ્યાત વેણિક-આલાપક, સંખ્યાત શ્લોક પરિમાણ, સંખ્યાત નિર્યુક્તિઓ, સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ અને સંખ્યાત પ્રતિપત્તિઓ છે.

અંગની અપેક્ષાએ આ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપિતિસૂત્ર પાંચમું અંગ છે. તેમાં એક શુતર્સર્કદ અને કંઈક અધિક એક સો અધ્યયન છે. તેમાં દસ હજાર ઉદેશક છે, દસ હજાર સમુદેશક છે, છત્તીસ હજાર પ્રશ્નોત્તર અને બે લાખ અષ્ટાસી હજાર પદ પરિમાણ છે. તેમાં સંખ્યાત અક્ષર, અનંત ગમ, અનંત પર્યાય, પરિમિત ત્રસ, અનંત સ્થાવર અને શાશ્વત અશાશ્વત કૃત, નિશ્ચિત કરેલ, જિન પ્રરૂપિત ભાવોનું કથન, પ્રરૂપણ, દર્શન, નિર્દર્શન અને ઉપર્દર્શન કર્યું છે.

વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપિતિના અધ્યેતા તદાત્મરૂપ, શાતા અને વિજ્ઞાતા બની જ્ય છે અથવા વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપિતિ સૂત્રનું આ સ્વરૂપ વિખ્યાત છે, વિજ્ઞાત છે અને આ પ્રમાણે આ સૂત્રમાં ચરણ-કરણની પ્રરૂપણા કરેલ છે.

આ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપિતિનું વર્ણન છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપિતિ(ભગવતી)નો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપેલ છે. તેમાં એકતાલીસ શતક છે. દરા હજાર ઉદેશક છે, છત્તીસ હજાર પ્રશ્ન છે અને છત્તીસ હજાર ઉત્તર છે. પ્રારંભના આઠ શતક અને બારમા, ચૌદમા, અઢારમા અને વીસમા શતકના દસ દસ ઉદેશકો છે. પંદરમા શતકમાં ઉદેશક નથી. સૂત્રની સંખ્યા આઠસો સડસઠ છે. આ સૂત્રની વિવેચન શૈલી પ્રશ્નોત્તર રૂપે છે.

આ અંગસૂત્રમાં દરેક પ્રશ્ન ગૌતમ સ્વામીના નથી પરંતુ ઈન્દ્રના, દેવતાઓના, મુનિઓના,

સંન્યાસીઓના અને શ્રાવક આદિના પણ છે. દરેક ઉત્તર પણ ભગવાન મહાવીરના નથી. કોઈક સ્થળો ગૌતમ સ્વામીના, કોઈક સ્થળો સામાન્ય મુનિઓના, કોઈક સ્થળો શ્રાવકોના પણ છે. આ સૂત્ર સર્વ સૂત્રો કરતાં વિશાળ છે. આ સૂત્રમાં પત્રવણા, જીવાભિગમ, ઉવવાઈ, રાજપ્રશીય, આવશ્યક, નંદી તથા જંબૂદ્ધીપ પ્રજ્ઞાપ્તિ આદિ સૂત્રોના નામોનો ઉલ્લેખ કરેલ છે તેમ જ તેનું ઉદ્ધરણ પણ કરેલ છે. સૈદ્ધાંતિક, ઐતિહાસિક, તાત્ત્વિક અને ચારિત્ર સંબંધી વિવિધ વિષયોનું વર્ણન આ સૂત્રમાં કહેલ છે. આ સૂત્રમાં કેટલાક વિષયો કઠિન છે. જેને ગુરુગમથી જાણી શકાય છે.

આ સૂત્રમાં કહેલ એકસો થી અધિક અધ્યયન(શતક) અને દસ હજાર ઉદેશક, દસહજાર સમુદ્રેશક વગેરે નિર્દેશ વિશેષ મનનીય છે. કારણ કે વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ સૂત્રમાં આ સંખ્યાઓ મળતી નથી. પાછળના શતકોમાં અંતર શતક છે અને તેના ધરણ ઉદેશક પણ છે. છતાં ઉક્ત સંખ્યાના પૂર્ણ સમન્વય માટે વિશેષ વિચારણાની આવશ્યકતા છે. કાલદોષ પ્રભાવ અને લેખન યુગના કારણે એની ક્ષતિઓ થઈ રહેલ છે.

(૬) શ્રી જ્ઞાતાધર્મકથાંગસૂત્ર :-

૬ સે કિં તં ણાયાધમ્મકહાઓ ? ણાયાધમ્મકહાસુ ણ ણાયાણ ણગરાઇં, ઉજ્જાણાઇં ચેઝયાઇં, વણસંડાઇં, સમોસરણાઇં, રાયાણો, અમ્માપિયરો, ધમ્માયરિયા, ઘમ્મકહાઓ, ઇહલોઇયપરલોઇયા ઇણ્ણુવિસેસા, ભોગપરિચ્ચાયા, પવ્વજ્જાઓ, પરિઆયા, સુયપરિગહા, તવોવહાણાઇં, સંલેહણાઓ, ભત્તપચ્ચકખાણાઇં, પાઓવગમણાઇં, દેવલોગગમણાઇં, સુકુલપચ્ચાયાઈઓ, પુણબોહિલાભા, અંતકિરિયાઓ ય આઘવિજ્જંતિ ।

દસ ધમ્મકહાણં વગા, તત્થ ણ એગમેગાએ ધમ્મ-કહાએ પંચ-પંચ અક્ખા-ઇયાસયાઇં, એગામેગાએ અક્ખાઇયાએ પંચ-પંચઉવકખાઇયાસયાઇં, એગામેગાએ ઉવકખા-ઇયાએ પંચ-પંચ અક્ખાઇયા-ઉવકખાઇયાસયાઇં, એવામેવ [એવમેવ] સપુષ્વાવરેણ અદ્ધુટાઓ કહાણગકોડીઓ હવંતિ ત્તિ સમકખાયં ।

ણાયાધમ્મકહાણં પરિત્તા વાયણા, સંખેજ્જા અણુઓગદારા, સંખેજ્જા વેઢા, સંખેજ્જા સિલોગા, સંખેજ્જાઓ ણિજ્જુત્તીઓ, સંખેજ્જાઓ સંગહણીઓ, સંખેજ્જાઓ પડિવતીઓ ।

સે ણ અંગદુયાએ છટે અંગે, દો સુયક્ખંધા, એગૂણતીસં અજ્જયણા, એગૂણતીસં ઉદ્દેસણકાલા, એગૂણતીસં સમુદ્રેસણકાલા, સંખેજ્જા પયસહસ્સા પયગેણ, સંખેજ્જા અક્ખરા, અણંતા ગમા, અણંતા પજ્જવા, પરિત્તા તસા, અણંતા થાવરા, સાસયકડણિબદ્ધ ણિકાઇયા જિણપણણતા ભાવા આઘવિજ્જંતિ,

પણવિજ્જંતિ, પર્બવિજ્જંતિ, દંસિજ્જંતિ, ણિદંસિજ્જંતિ ઉવદંસિજ્જંતિ ।

સે એવં આયા, એવં ણાયા, એવં વિણણાયા, એવં ચરણ-કરણપરૂવણા આઘવિજ્જાઇ

સે ત્તં ણાયાધમ્મકહાઓ ।

શાલાર્થ :- ણાયાધમ્મકહાસુણં = શાતા ધર્મકથાંગ સૂત્રમાં, ણાયાણં ણગરાઇં = કથા નાયકોના નગરો, ઉજ્જાણાઇં = ઉધાનો, ચેઝયાઇં = ચૈત્યો, વણસંડાઇં = વનખંડો, સમોસરણાઇં = ભગવાનના સમવસરણનું, તેમજ, રાયાઓ = રાજી, અમ્માપિયરો = માતાપિતા, ધમ્માયરિયા = ધર્માચાર્ય, ધમ્મકહાઓ = ધર્મકથા, ઇહલોઇયપરલોઇયા = આ લોક અને પરલોક સંબંધી, ઇદ્વિવિસેસા = ઋષિ વિશેષ, ભોગપરિચ્ચાયા = ભોગનો પરિત્યાગ, પવ્વચ્જાઓ = દીક્ષા, પરિઆયા = પર્યાય, સુયપરિગગહા = શ્રુતનું અધ્યયન, તવોવહાણાઇં = ઉપધાન-તપ, સંલેહણાઓ = સંલેખના, ભત્તપચ્ચક્ખાણાઇં = ભક્તપ્રત્યાખ્યાન, પાઓવગમણાઇં = પાદપોપગમન, દેવલોગગમણાઇં = દેવલોક-ગમન, સુકુલપચ્ચાયાઇઓ = પુનઃ ઉત્તમકુળમાં જન્મ, પુણબોહિલાભા = પુનઃ સમ્યકૃત્વની પ્રાપ્તિ, અંતકિરિયાઓ = ત્યાર બાદ અંતક્ષિયા કરીને મોક્ષની ઉપલબ્ધિ ઈત્યાદિ વિષયોનું, આઘવિજ્જંતિ = વર્ણન કરેલ છે, દસ ધમ્મકહાણં વગા = ધર્મકથાંગ સૂત્રના દસ વર્ગ છે, તત્થણ = તેમાં, એગમેગાએ = એક-એક, ધમ્મકહાએ = ધર્મકથામાં, પંચ પંચ અક્ખાઇયાસયાઇં = પાંચસો-પાંચસો, આખ્યાયિકાઓ છે, આખ્યાન છે, પંચ પંચ ઉવક્ખાઇયાસયાઇં = પાંચસો પાંચસો ઉપખ્યાયિકાઓ છે, ઉપાખ્યાન છે, એવમેવ = આ રીતે, સપુવ્વાવરેણ = પૂર્વાપર કુલ, અદ્ભુદ્ભાઓ = સાડાત્રણ, કહાણગકોડીઓ = કરોડ કથાનક, હવંતિ = છે, ત્તિ સમક્ખાયં = એવું કથન કરેલ છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— શાતાધર્મકથાંગસૂત્રમાં કયા વિષયનું વર્ણન છે ?

ઉત્તર— શાતાધર્મકથાંગસૂત્રમાં કથાનાયકોના નગરો, ઉધાનો, ચૈત્યો, વનખંડો, ભગવાનના સમવસરણો તથા રાજી, માતાપિતા, ધર્માચાર્ય, ધર્મકથા, આ લોક અને પરલોક સંબંધી ઋષિ વિશેષ, ભોગનો પરિત્યાગ, દીક્ષાપર્યાય, શ્રુતનું અધ્યયન, ઉપધાનતપ, સંલેખના, ભક્તપ્રત્યાખ્યાન, પાદપોપગમન, દેવલોકગમન, ફરી ઉત્તમ કુળમાં જન્મ, સમ્યકૃત્વની પ્રાપ્તિ, તત્પશ્ચાત્ અંતક્ષિયા કરી મોક્ષની ઉપલબ્ધિ ઈત્યાદિ વિષયોનું વર્ણન છે.

શાતા સૂત્રમાં ધર્મકથાઓના દસ વર્ગ છે, તેની એક-એક ધર્મકથામાં પાંચસો-પાંચસો આખ્યાન છે. એક-એક આખ્યાનમાં પાંચસો-પાંચસો ઉપાખ્યાન છે અને એક એક ઉપાખ્યાનમાં પાંચસો પાંચસો આખ્યાનોપાખ્યાન છે. આ રીતે પૂર્વાપર મળીને કુલ સાડા ત્રણ કરોડ કથાનક છે. એવું કથન કરેલ છે.

શાતાધર્મકથામાં પરિમિત વાચનાઓ, સંખ્યાત અનુયોગદાર, સંખ્યાત આલાપક, સંખ્યાત શ્લોક પરિમાણ છે, સંખ્યાત નિર્યુક્તિઓ, સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ અને સંખ્યાત પ્રતિપત્તિઓ છે.

અંગ સૂત્રની અપેક્ષાએ આ છદૂ અંગ છે. એમાં બે શુતસ્કંધ, ઓગણત્રીસ અધ્યયન છે. ઓગણત્રીસ ઉદેશનકાળ છે, ઓગણત્રીસ સમુદેશનકાળ અને સંખ્યાત સહસ્ર પદ છે. તેમાં સંખ્યાત અક્ષર, અનંત ગમ, અનંત પર્યવ(પર્યાય), પરિમિત ત્રસ, અનંત સ્થાવર અને શાશ્વત-અશાશ્વત, નિબદ્ધ, નિકાયિત, જિનપ્રુપિત ભાવોનું કથન, પ્રરૂપણ, દર્શન, નિદર્શન અને ઉપદર્શનથી કર્યું છે.

પ્રસ્તુત અંગનો અભ્યાસ કરનાર તદાત્મરૂપ, જ્ઞાતા અને વિજ્ઞાતા બની જાય છે. અથવા આ જ્ઞાતાસૂત્રનું સ્વરૂપ છે, વિખ્યાત છે, વિજ્ઞાત છે અને આ પ્રમાણે એમાં ચરણ-કરણની વિશિષ્ટ પ્રરૂપણા કરેલ છે. આ જ્ઞાતાધર્મકથાંગનું વર્ણન છે.

વિવેચન :-

આ છદૂ અંગસૂત્રનું નામ જ્ઞાતા ધર્મકથાંગ છે. "જ્ઞાતા" શબ્દનો અહીં ઉદાહરણ માટે પ્રયોગ કર્યો છે. આ અંગમાં ઈતિહાસ, ઉદાહરણ અને ધાર્મિક દષ્ટાંત વગેરેનો સમાવેશ થાય છે અને તેમાં ધર્મકથાઓ આપેલી છે. માટે આ અંગનું નામ જ્ઞાતા ધર્મકથા રાખવામાં આવ્યું છે. આ અંગના પહેલા શુતસ્કંધમાં ઉદાહરણ આપેલ છે અને બીજા શુતસ્કંધમાં ધર્મકથાઓ છે. ઈતિહાસ પ્રાય: વાસ્તવિક હોય છે. પરંતુ દષ્ટાંત, ઉદાહરણ અને કથાઓ વાસ્તવિક પણ હોય અને કાલ્પનિક પણ હોય છે. સમ્યક્કદચિત્ત પ્રાણીઓ માટે સંપૂર્ણ વિશ્વ ધર્મવૃદ્ધિનું કારણ બને છે અને મિથ્યાદચિત્ત માટે એ પતનનું કારણ બને છે.

જ્ઞાતાધર્મકથાનાં પહેલા શુતસ્કંધમાં ઓગણત્રીસ અધ્યયન છે અને બીજા શુતસ્કંધમાં દસ વર્ગ છે. પ્રત્યેક વર્ગમાં અનેક અધ્યયન છે. પ્રથમ શુતસ્કંધના પ્રત્યેક અધ્યયનમાં એક કથાનક અને અંતમાં તે કથાના દષ્ટાંતથી મળનારી શિક્ષાઓ બતાવી છે. કથાઓમાં પાત્રોના નગર, પ્રાસાદ, ચૈત્ય, સમુદ્ર, ઉધાન, સ્વખ, ધર્મ સાધનાના પ્રકાર અને સારી રીતે આરાધના કરનાર વિરાધક કેમ થયા ? તેઓનો આગળનો જન્મ કર્યાં થશે અને કેવું જીવન વ્યતીત કરશે એ દરેક વિષયોનું વર્ણન આ સૂત્રમાં આપેલ છે.

આ સૂત્રમાં કોઈક સાધક કે કથાનાયક તીર્થકર મહાવીરના યુગમાં, કોઈક તીર્થકર અરિષ્ટનેમિના સમયમાં અને કોઈક પાર્શ્વનાથના શાસનકાળમાં થયા હતા તો કોઈક મહાવિદેહ ક્ષેત્રથી સંબંધિત છે. આઠમા અધ્યયનમાં તીર્થકર મલિનાથનું વર્ણન છે. સોણમા અધ્યયનમાં દ્રૌપદીના પૂર્વ જન્મની કથા મનનીય છે. તેમજ તેનું વર્તમાનકાલિક તથા ભાવિ જીવનનું પણ વર્ણન છે. બીજા શુતસ્કંધમાં કેવળ પાર્શ્વનાથ સ્વામીના શાસનકાળમાં થયેલા સાધીજીઓના ગૃહસ્થાશ્રમનું વર્ણન, સાધી જીવનનું અને તેના ભવિષ્યનું વર્ણન છે. જ્ઞાતા ધર્મકથાંગ સૂત્રની ભાષાશૈલી અત્યંત રૂચિકર છે. પ્રાય: દરેક રસોનું આ સૂત્રમાં વર્ણન છે. ધાર્મિક અને વ્યવહારિક શિક્ષાઓથી ભરપૂર કથાપ્રધાન આ સૂત્ર આભાલવૃદ્ધ દરેકને સ્વાધ્યાય કરવા લાયક છે.

(૭) શ્રી ઉપાસકદશાંગસૂત્ર :-

૭ સે કિં તં ઉવાસગદસાઓ ? ઉવાસગદસાસુ ણં સમળોવાસયાણં ણગરાઙ્, ઉજ્જાણાઙ્, ચેઝ્યાઙ્, વળસંડાઙ્, સમોસરણાઙ્, રાયાણો, અમ્માપિયરો,

ધમ્માયરિયા, ધમ્મકહાઓ, ઇહલોઇયપરલોઇયા ઇદ્વિવિસેસા, ભોગપરિચ્ચાયા, પવ્વજ્જાઓ, પરિઆયા, સુયપરિગાહા, તવોવહાણાં, સીલબ્વ્ય-ગુણ-વેરમણ-પચ્ચક્ખાણ-પોસહોવવાસ પડિવજ્જણયા, પડિમાઓ, ઉવસગ્ગા, સંલેહણાઓ, ભત્તપચ્ચક્ખાણાં, પાઓવગમણાં, દેવલોગગમણાં, સુકુલપચ્ચાયાઈઓ, પુણબોહિલાભા, અંતકિરિયાઓ ય આઘવિજ્જંતિ।

ઉવાસગદસાણં પરિત્તા વાયણા, સંખેજ્જા અણુઓગદારા, સંખેજ્જા વેઢા, સંખેજ્જા સિલોગા, સંખેજ્જાઓ ણિજ્જુત્તીઓ, સંખેજ્જાઓ સંગહણીઓ, સંખેજ્જાઓ પડિવત્તીઓ ।

સે ણં અંગદૃયાએ સત્તમે અંગે, એગે સુયક્ખંધે, દસ અજ્જણયણા, દસ ઉદ્દેસણકાલા, દસ સમુદ્દેસણકાલા, સંખેજ્જા પયસહસ્સા પયગેણં, સંખેજ્જા અક્ખરા, અણંતા ગમા, અણંતા પજ્જવા, પરિત્તા તસા, અણંતા થાવરા, સાસય-કડ-ણિબદ્ધ-ણિકાઇયા જિણપણણતા ભાવા આઘવિજ્જંતિ, પણણવિજ્જંતિ, પરૂવિજ્જંતિ, દંસિજ્જંતિ, ણિદંસિજ્જંતિ ઉવદંસિજ્જંતિ ।

સે એવં આયા, એવં ણાયા, એવં વિણણાયા, એવં ચરણ-કરણપરૂવણા આઘવિજ્જઇ । સે ત્તં ઉવાસગદસાઓ ।

શાસ્ત્રાર્થ :- સીલબ્વ્ય = શીલબ્રત, ગુણ = ગુણબ્રત, વેરમણ = વિરમણબ્રત, પચ્ચક્ખાણ = પ્રત્યાખ્યાન, પોસહોવવાસ = પૌષ્ટિયોપવાસને ધારણ કરનાર, પડિવજ્જણયા = પડિમાઓને ગ્રહણ કરનાર, ઉવસગ્ગા = ઉપસર્ગ, એવં આયા = આ પ્રકારે ઉપાસકદશાંગનું સ્વરૂપ છે, આ અંગનું સમ્યક્પ્રકારે અધ્યયન કરનાર તદ્વૂપ આત્મા, એવં ણાયા = આ રીતે વિખ્યાત છે, શાતા અને, વિણણાયા = વિશ્વાતા બને છે, વિખ્યાત છે, એવં ચરણ-કરણપરૂવણા = અને આ અંગમાં ચરણ કરણની પ્રરૂપણા કરેલ છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ઉપાસકદશાંગ નામના અંગ સૂત્રમાં કયા વિષયનું વર્ણન છે ?

ઉત્તર- ઉપાસકદશાંગમાં શ્રમણોપાસકોના નગર, ઉદ્ધાન, વંતરાયતન, વનખંડ, સમવસરણ, રાજી, માતા પિતા, ધર્માચાર્ય, ધર્મકથા, આ લોક અને પરલોકની ઋદ્ધિવિશેષ, ભોગ-પરિત્યાગ, દીક્ષા, સંયમની પર્યાય, શ્રુતનું અધ્યયન, ઉપધાન તપ, શીલબ્રત-ગુણબ્રત, વિરમણબ્રત-પ્રત્યાખ્યાન, પૌષ્ટિયો-પવાસને ધારણ કરનાર, પ્રતિમાઓને ધારણ કરનાર, ઉપસર્ગ, સંલેખના, અનશન, પાદપોપગમન, દેવલોકગમન, ફરી ઉચ્ચ કુળમાં ઉત્પત્તિ, બોધિ-સમ્યક્પ્રત્વનો લાભ અને અંતકિયા ઈત્યાદિ વિષયોનું વર્ણન છે.

ઉપાસકદશાંગસૂત્રની પરિમિત વાચનાઓ, સંખ્યાત અનુયોગદાર, સંખ્યાત આલાપક, સંખ્યાત શ્લોક (વિશેષ), સંખ્યાત નિર્યુક્તિઓ, સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ અને સંખ્યાત પ્રતિપત્તિઓ છે.

અંગની અપેક્ષાએ આ સાતમું અંગ સૂત્ર છે. તેમાં એક શુતસ્કર્ધ, દસ અધ્યયન, દસ ઉદેશનકાળ દસ સમુદેશનકાળ છે. પદ પરિમાણથી સંખ્યાત હજાર પદ છે, સંખ્યાત અક્ષર, અનંત ગમ, અનંત જ્ઞાનના પર્યવ, પરિમિત ત્રસ, અનંત સ્થાવર અને શાશ્વત—કૃત, નિબદ્ધ, નિકાચિત, જીન પ્રરૂપિત ભાવોનું કથન, પ્રરૂપણ, દર્શન, નિર્દર્શન અને ઉપદર્શનથી કર્યું છે.

આ આગમનું સમ્યક્પ્રકારે અધ્યયન કરનાર તદાત્મરૂપ, જ્ઞાતા અને વિજ્ઞાતા બની જાય છે. અથવા આ પ્રકારે ઉપાસકદશાંગ સૂત્રનું સ્વરૂપ છે, તેમજ વિખ્યાત અને વિજ્ઞાત છે તથા આમાં ચરણ—કરણની વિશિષ્ટ પ્રરૂપણ કરેલ છે. આ પ્રમાણે ઉપાસકદશાંગ સૂત્રનું વર્ણન છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સાતમા અંગ ઉપાસકદશાંગસૂત્રનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપેલ છે. શ્રમણ અર્થात્ સાધુઓની સેવા કરનારને શ્રમણોપાસક કહેવાય છે. તેને જ ઉપાસક અથવા શ્રાવક પણ કહેવાય છે. દસ અધ્યયનોના સંગ્રહને દશા કહેવાય છે આ સૂત્રમાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના દસ વિશિષ્ટ શ્રાવકોનું વર્ણન હોવાથી તેનું નામ ઉપાસકદશા છે. આ સૂત્રના દસ અધ્યયન પૈકી પ્રત્યેક અધ્યયનમાં એક શ્રાવકના લૌકિક અને લોકોત્તર વૈભવનું વર્ણન તથા ઉપાસકોના અણુવ્રત અને શિક્ષાવ્રતનું સ્વરૂપ પણ બતાવ્યું છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે— ભગવાન મહાવીરને તો એક લાખ ઓગણસાઈ હજાર(૧,૫૮,૦૦૦) બાર વ્રતધારી શ્રાવક હતા. તો પછી ફક્ત દસ શ્રાવકોનું વર્ણન કેમ કરેલ છે? તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે— સૂત્રકારોએ જે શ્રાવકોના લૌકિક અને લોકોત્તરિક જીવનમાં સમાનતા જોઈ તેઓનો જ ઉલ્લેખ આ સૂત્રમાં કરેલ છે. જેમ કે— (૧) ઉપાસકદશાંગમાં બતાવેલા દસે શ્રાવકો કરોડાધિપતિ હતા. (૨) તેઓ રાજી અને પ્રજાને પ્રિય હતા. (૩) દરેકની પાસે પાંચસો હળની જમીન હતી, વિશાળ પશુધન હતું. (૪) તેઓએ વ્યાપારમાં જેટલા કરોડ દ્રવ્ય રોકેલા હતા એટલા જ કરોડ ઘરમાં અને એટલા જ કરોડ નિધાનમાં રાખેલા હતા. (૫) દસે ય શ્રાવકોએ ભગવાન મહાવીરના પ્રથમ ઉપદેશથી જ પ્રભાવિત થઈને બાર વ્રત ધારણ કર્યા હતા. (૬) વ્રત ગ્રહણ કર્યા પછી પંદરમા વર્ષથી દરેકે વ્યાપારથી અલગ થઈને પૌષ્ઠ્રશાળામાં રહીને ધર્મ આરાધના કરી હતી. (૭) દરેકે અગિયાર પ્રતિમાઓને ધારણ કરી હતી. (૮) તે દરેકનો એક મહીને સંથારો સીજ્યો હતો. (૯) તે દરેક શ્રાવકો પહેલા દેવલોકના દેવ બન્યા છે. (૧૦) તે દરેકની દેવલોકમાં ચાર પલ્યોપમની સ્થિતિ હતી. (૧૧) તેઓ દરેક મહીવિદેહ ક્ષેત્રમાં જન્મ લઈને નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત કરશે. (૧૨) તે દરેકને પોતાના આયુષ્યના ૨૦ વર્ષ શેષ રહેવા પર જ ધર્મની લગની લાગી ઈત્યાદિ અનેક દાખિઓથી તેઓના જીવન સમાન હોવાથી તે દસ શ્રાવકોનું જ આ અંગમાં વર્ણન કરેલ છે.

(૮) અંતકૃતદશાંગસૂત્ર :-

૮ સે કિં તં અંતગડદસાઓ? અંતગડદસાસુ ણ અંતગડાણ ણગરાં, ઉજ્જાણાં, ચેઝ્યાં, વણસંડાં, સમોસરણાં, રાયાણો, અમ્માપિયરો,

ધમ્માયરિયા, ધમ્મકહાઓ, ઇહલોઇયપરલોઇયા ઇદ્વિવિસેસા, ભોગપરિચ્ચાયા, પદ્વજ્જાઓ, પરિઆયા, સુયપરિગગહા, તવોવહાણાઇં, સંલેહણાઓ, ભત્તપચ્ચકખાણાઇં, પાઓવગમણાઇં, અંતકિરિયાઓ ય આઘવિજ્જંતિ ।

અંતગડદસાસુ ણ પરિત્તા વાયણા, સંખેજ્જા અણુઓગદારા, સંખેજ્જા વેઢા, સંખેજ્જા સિલોગા, સંખેજ્જાઓ ણિજ્જુત્તીઓ, સંખેજ્જાઓ સંગહણીઓ, સંખેજ્જાઓ પડિવતીઓ ।

સે ણ અંગદૃયાએ અદૃમે અંગે, એગે સુયકુખંધે અદૃ વગગા, અદૃ ઉદ્દેસણકાલા, અદૃ સમુદેસણકાલા, સંખેજ્જા પયસહસ્સા પયગોણ, સંખેજ્જા અકુખરા, અણંતા ગમા, અણંતા પજ્જવા, પરિત્તા તસા, અણંતા થાવરા, સાસય-કડ- ણિબદ્ધ-ણિકાઇયા જિણપણત્તા ભાવા આઘવિજ્જંતિ, પણવિજ્જંતિ, પરૂવિજ્જંતિ, દંસિજ્જંતિ, ણિદંસિજ્જંતિ ઉવદંસિજ્જંતિ ।

સે એવં આયા, એવં ણાયા, એવં વિણણાયા, એવં ચરણ-કરણપરૂવણા આઘવિજ્જઇ સે ત્તં અંતગડદસાઓ ।

શાસ્ત્રાર્થ :- અંતગડદસાસુ ણ = અંતકૃતદશામાં, અંતગડાણ = અંતકૃત અર્થાત् કર્મનો અથવા જન્મ મરણ રૂપ સંસારનો અંત કરનારા મહાપુરુષોના, અંતકિરિયાઓ = અંતિમ કિયા શૈલેશી કરણ, ભવનો અંત, મોક્ષપ્રાપ્તિ.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અંતકૃતદશાંગસૂત્રમાં કોનું વર્ણન છે ?

ઉત્તર- અંતકૃતદશાંગસૂત્રમાં કર્મનો અથવા જન્મ મરણરૂપ સંસારનો અંત કરનારા મહાપુરુષોના નગર, ઉદ્યાન, વ્યંતરાયતન, વનખંડ, સમવસરણ, રાજા, માતાપિતા, ધર્માચાર્ય, ધર્મકથા, આ લોક અને પરલોકની ઋદ્ધિવિશેષ, ભોગ-પરિત્યાગ, દીક્ષા, સંયમપર્યાપ્તિ, શુતનું અધ્યયન, શુતનું ઉપધાન તપ, સંલેખના, ભક્તપ્રત્યાખ્યાન, પાદપોપગમન, અંતકિયા આદિ વિષયોનું વર્ણન છે.

અંતકૃતદશાંગમાં પરિમિત વાયનાઓ, સંખ્યાત અનુયોગદ્વાર, સંખ્યાત આલાપક, સંખ્યાત શ્લોક પરિમાણ, સંખ્યાત નિર્યુક્તિઓ, સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ અને સંખ્યાત પ્રતિપત્તિઓ છે.

અંગની અપેક્ષાએ આ અંગ આઈમું છે. તેમાં એક શુતસ્કંધ છે, આઈ ઉદેશનકાળ અને આઈ સમુદેશનકાળ છે. પદ પરિમાણથી સંખ્યાત સહસ્ર પદ છે. તેમાં સંખ્યાત અક્ષર, અનંત ગમ, અનંત જ્ઞાનના પર્યવ છે. પરિમિત ત્રસ, અનંત સ્થાવર અને શાશ્વત-અશાશ્વત, નિબદ્ધ, નિકાયિત, જિન પ્રરૂપિત ભાવો, કથન, પ્રરૂપણ, પ્રજ્ઞાપન, દર્શન, નિર્દર્શન અને ઉપર્દર્શનથી સ્પષ્ટ કરેલ છે.

આ સૂત્રનું અધ્યયન કરનારા તથાત્મરૂપ, શાતા અને વિજ્ઞાતા બની જાય છે. અથવા આ પ્રકારે અંતકૃતદશાંગનું સ્વરૂપ છે તેમજ તે વિષ્યાત અને વિજ્ઞાત છે. તથા તેમાં આ પ્રમાણો ચરણ—કરણની પ્રરૂપણા કરી છે. આ અંતકૃતદશાંગ સૂત્રનું વર્ણન છે.

વિષેચન :-

આ સૂત્રના નામ પ્રમાણો અંતકૃતદશાનો અભિપ્રાય એ છે કે જે સાધુ સાધીજીઓએ સંયમ, સાધના અને તપ આરાધના કરીને જીવનની અંતિમ ક્ષણમાં કર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરીને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં જ નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત કરી લીધું, તેઓના જીવનનું વર્ણન આ અંગમાં આપેલ છે. તેને અંતકૃત કેવળી પણ કહેવાય છે.

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આઈ વર્ગ છે. પ્રથમ અને અંતિમ વર્ગમાં દસ દસ અધ્યયન છે. એ દસ્ટિએ અંતકૃતની સાથે દશા શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે. આ અંગના વર્ગ તથા અધ્યયન નીચે પ્રમાણો છે—

વર્ગ	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	કુલ
અધ્યયન	૧૦	૮	૧૩	૧૦	૧૦	૧૬	૧૩	૧૦	૮૦

આ સૂત્રમાં ભગવાન અરિષ્ટનેમિ અને ભગવાન મહાવીર સ્વામીના શાસન કાળમાં થયેલા અંતકૃત કેવળીઓનું વર્ણન છે. પાંચમા વર્ગ સુધી ભગવાન અરિષ્ટનેમિના શાસનમાં થયેલા યાદવ વંશીય રાજકુમારો અને શ્રીકૃષ્ણજીની પટરાણીઓનું વર્ણન છે. ઇદ્યા વર્ગથી લઈને આઈમા વર્ગ સુધી ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં થયેલા શેઠ, રાજકુમાર અને રાજી શ્રેણિકની મહારાણીઓનું વર્ણન છે. આ સૂત્રમાં વર્ણિત નેવું આત્માઓ દીક્ષિત થઈને ઘોર તપશ્ચર્યા અને અખંડ ચારિત્રની આરાધના કરતાં કરતાં માસિક કે અર્દ્ધમાસિક સંથારો કરીને, કર્મો પર વિજય પ્રાપ્ત કરીને, અંતિમ શાસોચ્છ્વાસમાં કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને, મોક્ષમાં ગયા.

(૬) શ્રી અનુત્તરોપપાતિકદશાંગસૂત્ર :-

૯ સે કિં તં અણુત્તરોવવાઇયદસાઓ ? અણુત્તરોવવાઇયદસાસુ ણં અણુત્તરોવવાઇયાણં ણગરાઇં, ઉજ્જાળાઇં, ચેઝાણાઇં, વણસંડાઇં, સમોસરણાઇં, રાયાણો, અમ્માપિયરો, ધમ્માયરિયા, ધમ્મકહાઓ, ઇહલોઇયપરલોઇયા ઇદ્ધુવિસેસા, ભોગપરિચ્ચાયા, પબ્વજ્જાઓ, પરિઆયા, સુયપરિગ્રહા, તવોવહાણાઇં, પડિમાઓ, ઉવસગા, સંલેહણાઓ, ભત્તપચ્ચકખાણાઇં, પાઓવગમણાઇં, અણુત્તરોવવાઇયતે ઉવવત્તી, સુકુલપચ્ચાયાઇઓ, પુણબોહિલાભા, અંતકિરિયાઓ આઘવિજ્જંતિ ।

અણુત્તરોવવાઇયદસાંગ પરિત્તા વાયણા, સંહેજ્જા અણુઓગદારા, સંહેજ્જા વેઢા, સંહેજ્જા સિલોગા, સંહેજ્જાઓ ણિજ્જુત્તીઓ, સંહેજ્જાઓ સંગહણીઓ, સંહેજ્જાઓ પડિવત્તીઓ ।

સે એં અંગદૃયાએ ણવમે અંગે, એં સુયકુખંધે, તિણિવગગા, તિણિ ઉદ્દેસણકાલા, તિણિ સમુદ્દેસણકાલા, સંહેજ્જાઇં પયસહસ્સાઇં પયગેણ, સંહેજ્જા અકન્ખરા, અણંતા ગમા, અણંતા પજ્જવા, પરિત્તા તસા, અણંતા થાવરા, સાસય-કડ- ણિબદ્ધ-ણિકાઇયા જિણપણત્તા ભાવા આઘવિજ્જંતિ, પણવિજ્જંતિ, પરૂવિજ્જંતિ, દંસિજ્જંતિ, ણિદંસિજ્જંતિ ઉવદંસિજ્જંતિ ।

સે એવં આયા, એવં ણાયા, એવં વિણણાયા, એવં ચરણ-કરણપરૂવણા આઘવિજ્જઇ । સે તં અણુત્તરોવવાઇયદસાંગો ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અનુત્તરોપપાતિકદશાંગ સૂત્રમાં કોનું વર્ણન છે ?

ઉત્તર- અનુત્તરોપપાતિકદશાંગ સૂત્રમાં અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પત્ત થનારા પુણ્યશાળી આત્માઓના નગર, ઉદ્ઘાન, વ્યંતરાયતન, વનખંડ, સમવસરણ, રાજા, માતાપિતા, ધર્માચાર્ય, ધર્મકથા, આ લોક અને પરલોકની ઋદ્ધિવિશેષ, ભોગપરિત્યાગ, દીક્ષા, સંયમપર્યાય, શુતનું અધ્યયન, ઉપધાન તપ, પ્રતિમાગ્રહણ, ઉપસર્ગ, અંતિમ સંલેખના, ભક્તપ્રત્યાખ્યાન, પાદપોપગમન અને મૃત્યુ પછી અનુત્તર સર્વોત્તમ વિજય આદિ વિમાનોમાં ઉત્પત્તિ, ફરી ત્યાંથી ચ્યવીને સુકુળની પ્રાપ્તિ, ફરી બોધિલાભ અને અંતક્ષિયા આદિ વિષયોનું વર્ણન છે.

અનુત્તરોપપાતિકદશાંગમાં પરિમિત વાયનાઓ, સંખ્યાત અનુયોગદ્વાર, સંખ્યાત ઇંદ, સંખ્યાત શ્લોક (વિશેષ), સંખ્યાત નિર્યુક્તિઓ, સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ અને સંખ્યાત પ્રતિપત્તિઓ છે.

અંગની અપેક્ષાએ આ નવમું અંગ છે. તેમાં એક શુતર્સ્કંધ છે, ત્રણ વર્ગ, ત્રણ ઉદેશનકાળ અને ત્રણ સમુદ્દેશનકાળ છે. પદ પરિમાણથી તેમાં સંખ્યાત સહસ પદ છે. તેમાં સંખ્યાત અક્ષર, અનંત ગમ, અનંત પર્યાય, પરિમિત ત્રસ, અનંત સ્થાવર અને શાશ્વત-કૃત, નિબદ્ધ, નિકાયિત, જિન પ્રરૂપિત ભાવોનું સામાન્ય અને વિશેષરૂપે કથન, પ્રરૂપણ, દર્શન, નિર્દર્શન અને ઉપર્દર્શન સ્પષ્ટ કરેલ છે.

આ અંગનું સમ્યક્રૂપે અધ્યયન કરનારા તદાત્મરૂપ, જ્ઞાતા અને વિજ્ઞાતા બની જાય છે. આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત અંગમાં ચરણ-કરણની પ્રરૂપણા કરી છે.

આ અનુત્તરોપપાતિકદશાંગ શુતનો વિષય છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં અનુત્તરોપપાતિક અંગ વિષે સંક્ષિપ્ત પરિચય આપેલ છે. અનુત્તરનો અર્થ છે-

સર્વોત્તમ અર્થાત્ અનુપમ. પાંચ અનુત્તર વિમાનોમાં જે વિમાન છે તેને અનુત્તર વિમાન કહેવાય છે. તેમના નામ વિજ્ય, વિજ્યંત, જ્યંત, અપરાજિત અને સવાર્થ સિદ્ધ વિમાન છે. તે વિમાનોમાં ઉત્પત્તિ થનારા દેવોને અનુત્તરોપપાતિક દેવ કહેવાય છે.

આ સૂત્રમાં ત્રણ વર્ગ છે. પહેલા વર્ગમાં દસ, બીજામાં તેર અને ત્રીજામાં પણ તેર અધ્યયન છે, પ્રથમ અને અંતિમ વર્ગમાં દસ-દસ અધ્યયન હોવાથી આ સૂત્રને અનુત્તરોપપાતિકદશા કહેવાય છે.

આ અંગમાં તેત્રીસ મહાન આત્માઓનું વર્ણન છે. પોતાની તપ સાધનાથી સમાધિપૂર્વક કાળ કરીને અનુત્તર વિમાનમાં જેઓએ દેવતાઓ રૂપે જન્મ લીધો છે તેઓ ત્યાંની સ્થિતિ પૂર્ણ કરીને એક જ વાર મનુષ્ય ગતિમાં આવીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરશે.

તેત્રીસમાંથી ત્રેવીસ તો રાજા શ્રેષ્ઠિકની ચેલણા, નંદા અને ધારિણી રાણીઓના આત્મજ હતા અને શોષ દસમાં એક ધત્તા મુનિનું વર્ણન છે. ધત્તા મુનિની કંઈ તપસ્યા અને તેનાં કારણથી થયેલી તેના અંગોની ક્ષીણતાનું બહુ માર્મિક અને વિસ્તૃત વર્ણન છે. સાધકના આત્મ વિકાસ માટે અનેક પ્રેરણાત્મક કિયાઓનો નિર્દેશ સૂત્રમાં કરેલ છે. જેમ કે— શુતપરિગ્રહ, તપશ્રયા, પ્રતિમાવહન, ઉપસર્ગસહન, સંલેખના આદિનું વર્ણન છે.

ઉક્ત દરેક આત્મકલ્યાણના અમોઘ સાધન છે. તેને અપનાવવાથી મુનિ જીવન વિશેષ સફળ થઈ જાય છે. સિદ્ધત્વને પ્રાપ્ત કરનારા આ સૂત્રમાં વર્ણિત મહાપુરુષોના ઉદાહરણો પ્રત્યેક સાધકને પથદર્શન કરાવે છે.

ઉબસગ :– આ સૂત્રમાં વર્ણિત કોઈ પણ અણગારને ઉપસર્ગ નથી આવ્યો, છતાં કથા અધ્યયનોનું પરિવર્તન, સંપાદન થવાનું શક્ય હોવાને કારણે ક્યારે કોઈ અનુત્તરોપપાતિક આત્માઓને ઉપસર્ગ થયો હોય એવી સંભાવના છે.

(૧૦) શ્રી પ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્ર :-

૧૦ સે કિં તં પણહાવાગરણાં ? પણહાવાગરણેસુ ણ અદ્ધુત્તરં પસિણસયં, અદ્ધુત્તરં અપસિણસયં, અદ્ધુત્તરં પસિણાપસિણસયં, તં જહા- અંગુદુપસિણાં, બાહુપસિણાં, અદ્વાગપસિણાં, અણ્ણેવિ વિચિત્તા વિજ્જાઇસયા, ણાગસુવર્ણણેહિં સદ્ધિ દિવ્વા સંવાયા આઘવિજ્જંતિ ।

પણહાવાગરણાં પરિત્તા વાયણા, સંખેજ્જા અણુઓગદારા, સંખેજ્જા વેઢા, સંખેજ્જા સિલોગા, સંખેજ્જાઓ ણિજ્જુત્તીઓ, સંખેજ્જાઓ સંગહણીઓ, સંખેજ્જાઓ પડ્ભિવત્તીઓ ।

સે ણ અંગદુયાએ દસમે અંગે, એગે સુયકુખંધે, પણયાલીસિં અજ્જયણા, પણયાલીસિં ઉદેસણકાલા, પણયાલીસિં સમુદ્દેસણકાલા, સંખેજ્જાઇં પયસહસ્સાઇં પયગેણ, સંખેજ્જા અકુખરા, અણંતા ગમા, અણંતા પજ્જવા, પરિત્તા તસા, અણંતા થાવરા, સાસય-કડ-ણિબદ્ધ-ણિકાઇયા જિણપણતા ભાવા આઘવિજ્જંતિ, પણવિજ્જંતિ, પરૂવિજ્જંતિ, દંસિજ્જંતિ, ણિદંસિજ્જંતિ ઉવદંસિજ્જંતિ ।

સે એવં આયા, એવં ણાયા, એવં વિણાયા, એવં ચરણ-કરણપરૂવણા આઘ- વિજ્જઇ । સે તં પણહાવાગરણાઇં ।

શાન્દાર્થ :- પણહાવાગરણેસુ ણ = પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્રમાં, અદ્દુત્તરં પસિણ સયં = એકસો ને આઠ પ્રશ્નો છે, અદ્દુત્તરં અપસિણસયં = એકસો ને આઠ ઉત્તર છે, અદ્દુત્તરં પસિણાપસિણ સયં = એકસો આઠ પ્રશ્નોત્તર, અંગુદુપસિણાઇં = અંગૂઠા સંબંધી પ્રશ્નો, બાહુ પસિણાઇ = બાહુ વિષેના પ્રશ્નો, અદ્દાગપસિણાઇં = આદર્શ પ્રશ્ન, અણ્ણેવિ = તેનાથી અતિરિક્ત અન્ય પણ, વિચિત્તા વિજ્જાઇસયા = વિચિત્ર વિદ્યાના અતિશય વિષે કથન કરેલ છે, ણાગસુવર્ણેહિં = નાગકુમાર અને સુવર્ણકુમારોની, સંદ્ધિઃ સાથે, દિવ્વા = મુનિઓના દિવ્ય, સંવાયા = સંવાદો પણ, આઘવિજ્જંતિ = કહેલ છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પ્રશ્નવ્યાકરણમાં કોનું વર્ણન છે ?

ઉત્તર- પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્રમાં એકસો આઠ પ્રશ્ન એવા છે કે જે વિદ્યા, મંત્રવિધિથી જાપ વડે સિદ્ધ કરેલ છે અને પ્રશ્ન પૂછવા પર તે શુભાશુભ બતાવે. એકસો આઠ અપ્રશ્ન-ઉત્તર છે અર્થાત્ પૂછ્યા વિના જ શુભાશુભ બતાવે. એકસો આઠ પ્રશ્નાપ્રશ્ન છે જે પૂછવાથી અથવા વગર પૂછ્યે સ્વયં શુભાશુભનું કથન કરે. જોમ કે- અંગુષ્ટ પ્રશ્ન, બાહુપ્રશ્ન તેમ જ આદર્શપ્રશ્ન. એના સિવાય અન્ય પણ વિચિત્ર વિદ્યાતિશયનું કથન કરેલ છે અને નાગકુમારો અને સુવર્ણકુમારોની સાથે થયેલ મુનિઓના દિવ્ય સંવાદ પણ કહેલ છે.

પ્રશ્નવ્યાકરણમાં પરિમિત વાચનાઓ, સંખ્યાત અનુયોગદાર, સંખ્યાત આલાપક, સંખ્યાત શ્લોક, સંખ્યાત નિર્યુક્તિઓ, સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ અને સંખ્યાત પ્રતિપત્તિઓ છે.

પ્રશ્નવ્યાકરણ શ્રુત અંગોની અપેક્ષાએ દસમું અંગ છે. એમાં એક શ્રુતસ્કર્ણ, પિસ્તાલીસ અધ્યયન, પિસ્તાલીસ ઉદેશનકાળ, પિસ્તાલીસ સમુદ્દેશનકાળ છે. પદ પરિમાણથી તેમાં સંખ્યાત સહસ પદ છે. તેમાં સંખ્યાત અક્ષર, અનંત ગમ, અનંત જ્ઞાન પર્યવ, પરિમિત ત્રસ, અનંત સ્થાવર અને શાશ્વત-અશાશ્વત, નિખલ, નિકાચિત, જિન પ્રરૂપિત ભાવોનું સામાન્ય અને વિશેષરૂપે કથન, પ્રરૂપણ, દર્શાન, નિર્દર્શાન અને ઉપર્દર્શાન સુસ્પષ્ટ કરેલ છે.

પ્રશ્નવ્યાકરણના પાઠક તદાત્મકરૂપ તેમ જ જ્ઞાતા અને વિજ્ઞાતા બની જાય છે અથવા આ પ્રશ્નવ્યાકરણનું સ્વરૂપ છે, તેમજ તે વિખ્યાત અને વિજ્ઞાત છે તથા તેમાં આ પ્રમાણો ચરણ—કરણની પ્રરૂપણા કરેલી છે. આ પ્રશ્નવ્યાકરણનું વર્ણન છે.

વિવેચન :-

પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્રમાં પ્રશ્નોત્તરરૂપે પદાર્થોનું વર્ણન કરેલ છે. પ્રાય: સૂત્રોના નામ પ્રમાણે જ અનુમાન કરવામાં આવે છે. આ સૂત્રમાં કોનું કોનું વર્ણન છે? આ સૂત્રનું નામ પણ પ્રશ્ન અને વ્યાકરણ એટલે ઉત્તર, એ બત્તે શફ્ટોને એક કરીને રાખેલ છે.

પસિણાંડ :- વિધિપૂર્વક જીપ કરવાથી કોઈ પૂછે તો શુભાશુભ ઉત્તર બતાવે છે.

અપસિણાંડ :- વિદ્યા અને મંત્રથી સિદ્ધ કરીને પછી પૂછ્યા વગર પણ શુભાશુભ કહી બતાવે.

પસિણાપસિણાંડ :- જે સિદ્ધ કરી લીધા પછી પૂછવાથી અથવા પૂછ્યા વગર પણ શુભાશુભ ફળ બતાવે.

અંગુષ્ઠ પ્રશ્ન, બાહુપ્રશ્ન તેમ જ આદર્શપ્રશ્ન ઈત્યાદિ વડે પ્રશ્નોત્તર પ્રાપ્ત કરવાની વિધિ સૂચવેલ છે અર્થાત્ અંગૂઢાને સામે રાખીને કે ભુજાને સામે રાખીને કે ભુજાને અથવા અરીસાને સામે રાખી આ પ્રશ્નોત્તરની કિયા કરવામાં આવે છે અથવા અંગૂઢા વગેરેમાં દેવનો પ્રવેશ થવાથી ઉત્તર આપે છે.

સમવાયાંગ સૂત્રમાં પણ પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્રનો પરિચય આવી જ રીતે આપેલ છે પરંતુ વર્તમાનમાં વિદ્યાયુક્ત અધ્યયનો ઉપલબ્ધ નથી. ફક્ત પાંચ આશ્રવ અને પાંચ સંવરરૂપ દસ જ અધ્યયન છે. વર્તમાનકાળનાં પ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્રમાં બે શુતસ્કર્ધ છે. પહેલા શુતસ્કર્ધમાં કમશઃ હિંસા, અસત્ય, યૌર્ય(યોરી), અબ્રહિયર્થ અને પરિગ્રહનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. બીજા શુતસ્કર્ધમાં અહિંસા, સત્ય, અયૌર્ય, બ્રહ્મચયર્થ અને અપરિગ્રહ વિષે સુંદર વર્ણન આપેલ છે. તેની આરાધના કરવાથી અનેક પ્રકારની લભ્યાઓ પ્રાપ્ત થાય એવો તેમાં ઉલ્લેખ છે. તેના સિવાય આ સૂત્રમાં તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરનારી ચાર ધર્મકથાઓનું પણ વિસ્તૃત વર્ણન છે, આ કથાઓનું સ્વરૂપ કમશઃ નીચે પ્રમાણે છે –

(૧) આક્ષેપણીકથા :- જે વિવિધ પ્રકારની એકાંત દષ્ટિઓની નિરાકરણપૂર્વક શુદ્ધિ કરીને છ દ્રવ્ય અને નવ પદાર્થોની પ્રરૂપણ કરે તેને આક્ષેપણીકથા કહેવાય છે.

(૨) વિક્ષેપણીકથા :- જેમાં પ્રથમ પર–સમય દ્વારા સ્વ–સમયમાં દોષ દેખાડીને પછી પર–સમયની આધારભૂત અનેક પ્રકારની એકાંત દષ્ટિઓનું શોધન કરીને સ્વ–સમયની સ્થાપના કરવામાં આવે તેમજ છ દ્રવ્ય અને નવ પદાર્થોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે તેને વિક્ષેપણીકથા કહેવાય છે.

(૩) સંવેગનીકથા :- જેમાં પુષ્યના ફળનું વર્ણન બતાવવામાં આવે છે, જેમ કે—તીર્થકર, ગણધર, ઋષિ, ચક્રવર્તી, બળદેવ, વાસુદેવ, વિદ્યાધર અને દેવોની ઋષિઓ પુષ્યનું ફળ છે. નરક, તિર્યચ આદિમાં જન્મ મરણ અને વ્યાધિ, વેદના, દરિદ્રતા અને પાપનું ફળ છે. એ રીતે વિસ્તારથી ધર્મના ફળનું વર્ણન કરી વૈરાગ્યને

ઉત્પત્ત કરનારી સંવેગનીકથા કહેવાય છે.

(૪) નિર્વેદની કથા :- ઉપરોક્ત વર્ણનના આધારે સંસારથી ઉદારીનતા અને ત્યાગની ઉત્કટ ભાવનાને પ્રગટ કરનારી નિર્વેદની કથા કહેવાય છે.

ઉક્ત ચારે ય કથાઓનું પ્રતિપાદન કરતાં એમ પણ કહેલ છે કે જે જિનશાસનમાં અનુરક્ત હોય, પુષ્ય— પાપને સમજનાર હોય, સ્વ સમયના રહસ્યને જાણનાર હોય, તપ અને શીલગુણથી યુક્ત હોય તેમજ ભોગથી વિરક્ત હોય તેને જ વિક્ષેપડીકથા કહેવી જોઈએ. કેમ કે વક્તા દ્વારા પર—સમયનું પ્રતિપાદન કરનારી કથાને સાંભળીને સ્વ—સમયને નહિ સમજનારા શ્રોતાનું ચિત્ત વ્યાકૃત બનીને મિથ્યાત્વનો સ્વીકાર કરી શકે છે. માટે સ્વ—સમયને અવશ્ય સમજવો જોઈએ. આ રીતે પ્રશ્નવ્યાકરણમાં વિવિધ વસ્તુઓ બતાવી છે.

(૧૧) શ્રી વિપાકસૂત્ર :-

૧૧ સે કિં તં વિવાગસુયં ? વિવાગસુએ ણ સુકડ-દુકકડાણ કમ્માણ ફલવિવાગે આઘવિજ્જાઇ । તત્થ ણ દસ દુહવિવાગા, દસ સુહવિવાગા ।

સે કિં તં દુહવિવાગા ? દુહવિવાગેસુ ણ દુહવિવાગાણ ણગરાઇં, ઉજ્જાણાઇં, વણસંડાઇં, ચેઝયાઇં, રાયાણો, અમ્માપિયરો, ધમ્માયરિયા, ધમ્મકહાઓ, ઇહલોઝય- પરલોઝયા ઇઝ્ઝિવિસેસા, ણિરયગમણાઇં, સંસારભવપવંચા, દુહપરંપરાઓ, દુકુલ- પચ્ચાયાઈઓ, દુલ્લહબોહિયત્ત આઘવિજ્જાઇ, સે તં દુહવિવાગા ।

સે કિં તં સુહવિવાગા ? સુહવિવાગેસુ ણ સુહવિવાગાણ ણગરાઇં, ઉજ્જાણાઇં, વણસંડાઇં, ચેઝયાઇં, સમોસરણાઇં, રાયાણો, અમ્માપિયરો, ધમ્માયરિયા, ધમ્મકહાઓ, ઇહલોઝય પરલોઝયા ઇઝ્ઝિવિસેસા, ભોગપરિચ્ચાયા, પચ્ચજ્જાઓ, પરિઆયા, સુયપરિગહા, તવોવહાણાઇં, સંલેહણાઓ, ભત્તપચ્ચકખાણાઇં, પાઓવગમણાઇં, દેવલોગગમણાઇં, સુહપરંપરાઓ, સુકુલપચ્ચાયાઈઓ, પુણબોહિલાભા અંતકિરિયાઓ આઘવિજ્જંતિ ।

વિવાગસુયસ્સ ણ પરિત્તા વાયણા, સંખેજ્જા અણુઓગદારા, સંખેજ્જા વેઢા, સંખેજ્જા સિલોગા, સંખેજ્જાઓ ણિજ્જુત્તીઓ, સંખેજ્જાઓ સંગહણીઓ, સંખેજ્જાઓ પઢિવતીઓ ।

સે ણ અંગદુયાએ ઇકકારસમે અંગે, દો સુયકુખંધા, વીસં અજ્જયણા, વીસં ઉદ્દેસણકાલા, વીસં સમુદ્દેસણકાલા, સંખેજ્જાઇં, પયસહસ્સાઇં પયગેણ, સંખેજ્જા અક્ખરા, અણંતા ગમા, અણંતા પજ્જવા, પરિત્તા તસા, અણંતા

થાવરા, સાસય-કડ- ણિબદ્ધ-ણિકાઇયા જિણપણની ભાવા આઘવિજ્જંતિ, પણવિજ્જંતિ, પરલવિજ્જંતિ, દંસિજ્જંતિ, ણિદંસિજ્જંતિ, ઉવદંસિજ્જંતિ ।

સે એવં આયા એવં ણાયા એવં વિણાયા એવં ચરણકરણપરૂબણા આઘવિજ્જઝાં । સે ત્તં વિવાગસુયં ।

શાખાર્થ :- વિવાગસુએ ણં = વિપાક સૂત્રમાં, સુકડ-દુકકડાણં = સુકૃત-દુષ્કૃત અર્થાત્ શુભાશુભ, કમ્માર્ણ = કર્મના, ફલવિવાગે = ફળ વિપાકને, આઘવિજ્જંતિ = કહેલ છે, તત્થ ણં = તે વિપાક સૂત્રમાં, દસ દુહવિવાગા = દસ દુઃખવિપાકના અને, દસ સુહવિવાગા = દસ સુખવિપાકના અધ્યયન છે, દુહવિવાગેસુણં = દુઃખવિપાક સૂત્રમાં, દુહવિવાગાર્ણં = દુઃખરૂપ ફળ ભોગવનારના, ણિરયગમણાઇં = નરક ગમન, સંસારભવ પવંચા = ભવભ્રમણ, દુહપરંપરાઓ = દુઃખપરંપરા, દુકુલપચ્ચાયાર્ઝાઓ = દુષ્કુળમાં જન્મ, દુલ્લહબોહિયત્તં = અને દુર્લભભોધિત્વની, આઘવિજ્જંતિ = પ્રરૂપણ કરેલ છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- વિપાકશુતમાં કોનો અવિકાર છે ?

ઉત્તર- વિપાકશુતમાં સુકૃત-દુષ્કૃત અર્થાત્ શુભાશુભ કર્મના ફળનું કથન છે. વિપાક સૂત્રમાં દસ અધ્યયન દુઃખવિપાકના અને દસ અધ્યયન સુખવિપાકના છે.

પ્રશ્ન- દુઃખવિપાક સૂત્રનો વિષય શું છે ?

ઉત્તર- દુઃખવિપાકમાં દુઃખરૂપ ફળ ભોગવનારના નગર, ઉદ્યાન, વનખંડ, ચૈત્ય, રાજી, માતાપિતા, ધર્માચાર્ય, ધર્મકથા, આ લોક તથા પરલોક સંબંધી ઋષિ, નરકગમન, ભવભ્રમણ, દુઃખપરંપરા, દુષ્કુળમાં જન્મ અને દુર્લભભોધિત્વની પ્રરૂપણા છે. આ પ્રમાણે દુઃખવિપાકનું વર્ણન છે.

પ્રશ્ન- સુખવિપાક સૂત્રનો વિષય શું છે ?

ઉત્તર- સુખવિપાક શુતમાં સુખ ભોગવનારાઓના અર્થાત્ સુખરૂપ ફળને ભોગવનારા જીવોના નગર, ઉદ્યાન, વનખંડ, વ્યાંતરાયતન, સમવસરણ, રાજી, માતાપિતા, ધર્માચાર્ય, ધર્મકથા, આ લોક તથા પરલોક સંબંધી ઋષિ વિશેષ, ભોગોનો પરિત્યાગ, પ્રવર્જયા(દીક્ષા), દીક્ષાપર્યા, શુતનું ગ્રહણ, ઉપધાનતપ, સંલેખના, ભક્તપ્રત્યાખ્યાન, પાદપોપગમન, દેવલોકગમન, સુખોની પરંપરા, ફરી બોધિલાભ, અંતક્રિયા ઈત્યાદિ વિષયોનું વર્ણન છે.

વિપાક સૂત્રમાં પરિમિત વાચનાઓ, સંખ્યાત અનુયોગદ્વાર, સંખ્યાત આલાપક, સંખ્યાત શ્લોક, સંખ્યાત નિર્યુક્તિઓ, સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ અને સંખ્યાત પ્રતિપત્તિઓ છે.

અંગોની અપેક્ષાએ આ અગિયારમું અંગ છે. એમાં બે શુતસ્કંધ છે, વીસ અધ્યયન, વીસ ઉદેશન

કાળ, વીસ સમુદ્રેશનકાળ છે. પદ પરિમાળથી તેમાં સંખ્યાત સહસ પદ છે. તેમાં સંખ્યાત અક્ષર, અનંતગમ, અનંત પર્યાય, પરિમિત ત્રસ, અનંત સ્થાવર અને શાચ્છત—અશાચ્છત, નિબદ્ધ, નિકાચિત, જિન પ્રરૂપિત ભાવોનું સામાન્ય અને વિશેષરૂપે કથન, પ્રરૂપણ, દર્શન, નિર્દર્શન અને ઉપર્દર્શન સુસ્પષ્ટ કરેલ છે.

વિપાક શુતનું અધ્યયન કરનારા એવંભૂત આત્મા, જ્ઞાતા અને વિજ્ઞાતા બની જાય છે. અથવા આ પ્રકારે વિપાક સૂત્રનું સ્વરૂપ છે તેમજ તે વિખ્યાત અને વિજ્ઞાત છે તથા તેમાં આ રીતે ચરણ અને કરણની પ્રરૂપણ કરેલી છે. આ વિપાક શુતનું વર્ણન છે.

વિવેચન :-

વિપાક સૂત્રમાં કર્મોના શુભ અને અશુભ ફળોનું વર્ણન ઉદાહરણ આપીને કર્યું છે. આ સૂત્રમાં બે શુતસ્કર્ંધ છે. દુઃખવિપાક અને સુખવિપાક. પહેલા શુતસ્કર્ંધમાં દસ અધ્યયન છે. જેમાં અન્યાય, અનીતિ, માંસ, ઈડા આદિ ભક્ષણનાં પરિણામ, પરસ્ત્રીગમન, વેશ્યાગમન, રિશ્વતખોરી(લાંચ) અને ચોરી આદિ દુષ્કર્મોના કુઝણોના ઉદાહરણ આપીને વર્ણન કરેલ છે. સાથે એમ પણ બતાવ્યું છે કે જીવ આ બધા પાપોના કારણે નરક અને તિર્યંચ ગતિમાં જઈને વિવિધ પ્રકારની ભયંકર યાતનાઓ પ્રાપ્ત કરે છે, જન્મમરણ કરતા રહે છે, તેમજ દુઃખની પરંપરા વધારતા રહે છે. અજ્ઞાનના કારણે જીવ પાપ કરતી વખતે પ્રસત્ર રહે છે પરંતુ તેના ફળો ભોગવતી વખતે દીનતાપૂર્વક રોવે છે અને પશ્ચાત્તાપ કરે છે.

વિપાક સૂત્રના બીજા શુતસ્કર્ંધનું નામ સુખવિપાક છે. આ અંગના દસ અધ્યયન છે. એમાં ભવ્ય અને પુષ્યશાળી આત્માઓનું વર્ણન છે. જેઓએ પૂર્વભવમાં સુપાત્ર દાન દઈને મનુષ્યભવના આયુષ્યનો બંધ કરીને અને મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત કરીને અતુલ વૈભવ પ્રાપ્ત કર્યો. પરંતુ મનુષ્યભવને તેઓએ ફક્ત સાંસારિક સુખોપભોગ કરીને જ વ્યર્થ ગુમાવ્યો નથી. તેઓએ અપાર(પુષ્કળ) ઋદ્ધિનો ત્યાગ કરીને સંયમ ગ્રહણ કરી, તપ સાધના કરતાં કરતાં શરીરનો ત્યાગ કરીને દેવલોકમાં દેવપણું પ્રાપ્ત કર્યું. ભવિષ્યમાં તેઓ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત કરશો. આ બધું સુપાત્ર દાનનું મહાત્મ્યછે.

આ સૂત્રમાં સુખાહુકુમારની કથા વિસ્તારપૂર્વક આપેલી છે. શેષ દરેક અધ્યયનમાં સંક્ષિપ્ત વર્ણન છે. આ કથાઓથી સહજ રીતે પ્રતીત થઈ જાય છે કે પુષ્યાનુભંગીપુષ્યનું ફળ કેવું કલ્યાણકારી છે. સુખવિપાકમાં વર્ણિત દસ કુમારોની કથાઓના પ્રભાવથી ભવ્ય શ્રોતાઓ અથવા અધ્યેતાઓના જીવનમાં પણ ધીરે ધીરે એવા ગુણોનો આવિર્માવ થઈ શકે છે. જેથી તેઓ અંતમાં સંપૂર્ણ કર્મનો ક્ષય કરીને નિર્વાણ પદની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે.

(૧૨) શ્રી દાષ્ટિવાદસૂત્ર :-

૧૨ સે કિં તં દિદ્ધિવાએ ? દિદ્ધિવાએ ણ સવ્વભાવપરૂવણ આઘવિજ્જઝિ । સે સમાસઓ પંચવિહે પણણતે, તં જહા- પરિકમ્મે, સુત્તાઇં, પુષ્વગએ, અણુઓગે,

ચૂલિયા ।

શાઠાર્થ :- દિદ્ધિવાદ સૂત્રમાં, દરેક નયદિદ્ધિએ કથન કરનારા શાસ્ત્રમાં, સવ્વભાવ-પરૂપણા = સર્વ નય દિદ્ધિઓનું કથન કરનાર સર્વ ભાવોની પ્રરૂપણા, આઘવિજ્જઝ = કરેલ છે, પરિકમ્મે = પરિકર્મ, સુત્તાંદ = સૂત્ર, પુર્વગાએ = પૂર્વગત, અણુઓગે = અનુયોગ, ચૂલિયા = ચૂલિકા.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- દિદ્ધિવાદસૂત્રમાં શું વિષય છે? ઉત્તર- દિદ્ધિવાદમાં સમસ્ત ભાવોની પ્રરૂપણા કરી છે. તે સંક્ષેપમાં પાંચ પ્રકારે છે, જેમ કે- (૧) પરિકર્મ (૨) સૂત્ર (૩) પૂર્વગત (૪) અનુયોગ (૫) ચૂલિકા.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં દિદ્ધિવાદનો અતિ સંક્ષિપ્ત પરિચય આપ્યો છે. દિદ્ધિવાદ અંગસૂત્ર જૈનાગમોમાં સર્વથી મહાન છે. જો કે વર્તમાન કાળમાં ઉપલબ્ધ નથી. તેનો વિચ્છેદ (વ્યવચ્છેદ) થયાં પંદરસો વર્ષ થઈ ગયા છે. "દિદ્ધિવાય" શબ્દ પ્રાકૃત છે. તેની સંસ્કૃત ધાયા "દૃષ્ટિવાદ" અને દૃષ્ટિપાત બને છે. બત્તે અર્થ અહીં સંગત છે. દિદ્ધિ શબ્દ અનેકાર્થક છે. નેત્રશક્તિ, જ્ઞાન, સમજ, અભિમત, નય-વિચારસરણા, દર્શન ઈત્યાદિ અર્થોમાં દિદ્ધિ શબ્દ પ્રયુક્ત થાય છે. વાદનો અર્થ છે કથન કરવું.

વિશ્વના જે જે દર્શનો, નયપદ્ધતિઓ અને શુતક્ષાન છે તે સર્વનો સમાવેશ દિદ્ધિવાદમાં થઈ જાય છે. સંક્ષેપમાં કહી શકાય કે જે શાસ્ત્રમાં દર્શનનું મુખ્યત્વા વર્ણન હોય તે દિદ્ધિવાદ કહેવાય છે. પ્રત્યેક તીર્થકરના શાસનમાં દિદ્ધિવાદ સૂત્ર તીર્થકરની બે પાટ પછી વિચ્છેદ પામે છે પરંતુ તે દિદ્ધિવાદ સૂત્રના આધારે રચાયેલ કાલિક-ઉત્કાલિક શુતક્ષારા શાસનધૂરા ચાલુ રહે છે. કાલિક-ઉત્કાલિક શુત પણ વિચ્છેદ પામવાથી વર્તમાન ચોવીસીમાં મધ્યના સાત તિર્થકરોના શાસનનો વિચ્છેદ થયેલ અને મહાવીર સ્વામી પ્રરૂપિત દિદ્ધિવાદ સૂત્રનો ધીરે-ધીરે વિચ્છેદ થતાં-થતાં હજાર વર્ષ પછી સંપૂર્ણપણે નાશ થઈ ગયો તેમ છતાં દિદ્ધિવાદ આધારિત ઉપાંગ વગેરે શુતમાં દિદ્ધિવાદના અંશો દિદ્ધિગોચર થાય છે. પરિકર્મ, સૂત્ર, પૂર્વગત, અનુયોગ અને ચૂલિકા આ પાંચ વિભાગ દિદ્ધિવાદ સૂત્રમાં હતાં. તે વિભાગોનો ટૂંક પરિચય સૂત્રમાં આપેલ છે.

(૧) પરિકર્મ :-

૧૩ સે કિં તં પરિકમ્મે ? પરિકમ્મે સત્તવિહે પણણતે, તં જહા- સિદ્ધસેણિયા-પરિકમ્મે, મણુસ્સ સેણિયા પરિકમ્મે, પુટુ સેણિયા પરિકમ્મે, ઓગાઢ સેણિયા પરિકમ્મે, ઉવસંપજ્જણ સેણિયા પરિકમ્મે, વિપ્પજહણ સેણિયા પરિકમ્મે, ચુયાચુય સેણિયા પરિકમ્મે ।

ભાવાર્થ :- પરિકર્મના કેટલા પ્રકાર છે? ઉત્તર- પરિકર્મ સાત પ્રકારના છે. જેમ કે- (૧) સિદ્ધશ્રેષ્ઠિકા

પરિકર્મ (૨) મનુષ્યશ્રેણિકા પરિકર્મ (૩) પૃથ્વેશ્રેણિકા પરિકર્મ (૪) અવગાઠ શ્રેણિકા પરિકર્મ (૫) ઉપસંપાદન શ્રેણિકા પરિકર્મ (૬) વિપ્રજહ્નત શ્રેણિકા પરિકર્મ (૭) ચ્યુતાચ્યુતશ્રેણિકા પરિકર્મ.

વિવેચન :-

જેમ ગણિતશાસ્ત્રમાં સંકલના આદિ ૧૬ પરિકર્મનું કથન કરેલ છે, તેનું અધ્યયન કરવાથી સંપૂર્ણ ગણિતશાસ્ત્રના વિષયને ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે તેમ પરિકર્મના અધ્યયનથી દાખિલાદાના અધ્યયનની સંપૂર્ણ યોગ્યતા થઈ જાય છે. તેને દાખિલાદાના રહેલા દરેક વિષય સુગમ થઈ જાય છે. દાખિલાદાનનું પ્રવેશ દ્વારા પરિકર્મ છે.

તે પરિકર્મ આમ તો સાત પ્રકારના છે પણ મૃષાવાદ આદિ ઉત્તર ભેદોની અપેક્ષાએ ઈ પ્રકારના પરિકર્મ છે. પહેલા અને બીજા પરિકર્મના ૧૪–૧૪ ભેદ અને શેષ પાંચ પરિકર્મના ૧૧–૧૧ ભેદ હોય છે. એ રીતે કુલ પરિકર્મના ૮૭ ભેદ થાય છે.

(૧) સિદ્ધશ્રેણિકા પરિકર્મ :-

૧૪ સે કિં તં સિદ્ધસેણિયા પરિકર્મે ? સિદ્ધસેણિયા પરિકર્મે ચતુર્દસવિહે પણણત્તે, તં જહા- માઉગાપયાઇં, એગટ્રીયપયાઇં, અટ્પયાઇં, પાઢોઆગાસપયાઇં, કેઝભૂયં, રાસિબદ્ધં, એગગુણં, દુગુણં, તિગુણં, કેઝભૂયં, પડિગગહો, સંસારપડિગગહો, નંદાવત્તં, સિદ્ધાવત્તં । સે તં સિદ્ધસેણિયા પરિકર્મે ।

ભાવાર્થ :- સિદ્ધશ્રેણિકા પરિકર્મ કેટલા પ્રકારે છે ? ઉત્તર- સિદ્ધ શ્રેણિકા પરિકર્મ ૧૪ પ્રકારના છે, જેમ કે- (૧) માતૃકાપદ (૨) એકાર્થપદ (૩) અર્થપદ (૪) પૃથગાકાશપદ-પૃથક્તવાકાશપદ (૫) કેતુભૂત (૬) રાશિબદ્ધ (૭) એકગુણા (૮) દ્વિગુણા (૯) ત્રિગુણા (૧૦) કેતુભૂત (૧૧) પ્રતિગ્રહ (૧૨) સંસાર પ્રતિગ્રહ (૧૩) નંદાવર્ત (૧૪) સિદ્ધાવર્ત. આ રીતે સિદ્ધશ્રેણિકા પરિકર્મ બતાવેલ છે.

વિવેચન :-

દાખિલાદાન સર્વથા વિચ્છેદ થઈ જવાના કારણે તેના વિષયમાં અધિક બતાવી ન શકાય, ફક્ત અનુમાન કરી શકાય છે કે- પ્રારંભિક યોગ્યતા માટેના આ પરિકર્મ વિભાગમાં પહેલા ઘોરણની જેમ મૂલાક્ષર, એકાર્થકપદ, પદોના વિવિધ અર્થ, તેનો સંધિ વિચ્છેદ વગેરે તથા ગણિત શિક્ષા માટે સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર, ભાગાકાર વગેરેની વિધિઓનું વર્ણન તથા બીજા પણ કઠિન ગણિત અને ભંગવિધિઓનું પ્રારંભિક જ્ઞાન આ પરિકર્મ વિભાગમાં હોય છે અથવા સિદ્ધ સંબંધી વર્ણન પણ હોઈ શકે છે.

આ સૂત્રમાં કેતુભૂત બે વાર છે, તેનું કારણ લિપિદોષ થયાની સંભાવના છે. લાડનૂંની નંદી સૂત્રની પ્રતમાં પાઢો અને આગાસપયાઇં ને જુદા જુદા બે ગણીને બીજાવાર આવેલા કેતુભૂતને પડિગગહ ની

સાથે જોડી દેવામાં આવેલ છે પરંતુ એમ કરવાથી અર્થ શું થયો તે ત્યાં ટિપ્પણિમાં પણ બતાવેલ નથી. માટે અહીં મૂળપાઠમાં તેનું અનુકરણ કર્યા વિના આગમ પ્રકારના સમિતિ બ્યાવરના સંસ્કરણ અનુસારે જ પાઠ રાખેલ છે.

(૨) મનુષ્યશ્રેણિકા પરિકર્મ :-

૧૫ સે કિં તં મણુસ્સસેણિયા પરિકર્મ ? મણુસ્સસેણિયા પરિકર્મ ચઢ્હસવિહે પણન્તે, તં જહા- માઉગાપયાઇં, એગટ્રિયપયાઇં, અટ્પયાઇં, પાઢોઆગાસપયાઇં, કેઉભૂયં, રાસિબદ્ધં, એગગુણં, દુગુણં, તિગુણં, કેઉભૂયં, પડિગગહો, સંસારપડિગગહો, ણંદાવત્તં, મણુસાવત્તં । સે તં મણુસ્સસેણિયા પરિકર્મ ।

ભાવાર્થ :- તે મનુષ્યશ્રેણિકા પરિકર્મ કેટલા પ્રકારના છે ? ઉત્તર- મનુષ્યશ્રેણિકા પરિકર્મ ૧૪ પ્રકારના કહ્યા છે, જેમ કે- (૧) માતૃકાપદ (૨) એકાર્થપદ (૩) અર્થપદ (૪) પૃથગાકાશપદ (૫) કેતુભૂત (૬) રાશિબદ્ધ (૭) એકગુણા (૮) દ્વિગુણા (૯) ત્રિગુણા (૧૦) કેતુભૂત (૧૧) પ્રતિગ્રહ (૧૨) સંસાર પ્રતિગ્રહ (૧૩) નંદાવર્તા (૧૪) મનુષ્યાવર્તા. આ રીતે મનુષ્યશ્રેણિકા પરિકર્મ બતાવેલ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં મનુષ્યશ્રેણિકા પરિકર્મ બતાવેલ છે. સંભવ છે કે આમાં જનગણનાની જેમ ભવ્ય- અભવ્ય, પરિત સંસારી અને અનંત સંસારી, ચરમશરીરી અને અચરમશરીરી, ચારે ય ગતિમાંથી આવનારી મનુષ્યશ્રેણિકા, સમ્યગુંદાણિ, મિથ્યાદાણિ અને મિશ્રદાણિ; આરાધક-વિરાધક; સત્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક; ગર્ભજ, સમૂહિર્ભ, પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત, સંયત, અસંયત અને સંયતાસંયત મનુષ્યશ્રેણિકા, ઉપશમશ્રેણિકા તથા ક્ષપક શ્રેણિકા ઈત્યાદિ રૂપ મનુષ્યશ્રેણિકાનું સવિસ્તાર વર્ણન કરેલ હશે.

(૩) પૃષ્ઠશ્રેણિકા પરિકર્મ :-

૧૬ સે કિં તં પુદુસેણિયાપરિકર્મ ? પુદુસેણિયાપરિકર્મ, ઇક્કારસવિહે પણન્તે, તં જહા- પાઢોઆગાસપયાઇં, કેઉભૂયં, રાસિબદ્ધં, એગગુણં, દુગુણં, તિગુણં, કેઉભૂયં, પડિગગહો, સંસારપડિગગહો, ણંદાવત્તં, પુદ્દાવત્તં । સે તં પુદુસેણિયા પરિકર્મ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પૃષ્ઠ શ્રેણિકા પરિકર્મ કેટલા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર- આ પૃષ્ઠશ્રેણિકા પરિકર્મ ૧૧ પ્રકારના છે. જેમ કે- (૧) પૃથગાકાશપદ (૨) કેતુભૂત (૩) રાશિબદ્ધ (૪) એકગુણા (૫) દ્વિગુણા (૬) ત્રિગુણા (૭) કેતુભૂત (૮) પ્રતિગ્રહ (૯) સંસારપ્રતિગ્રહ (૧૦) નંદાવર્તા (૧૧) પૃષ્ઠાવર્તા. આ પ્રમાણે પૃષ્ઠશ્રેણિકા પરિકર્મ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં પૃથ્વેશ્રેણિકા પરિકર્મ ૧૧ પ્રકારે બતાવેલ છે. સ્પૃષ્ટ અને પૃથ્વ બત્તેનો પ્રાકૃતમાં "પુઢુ" શબ્દ બને છે. સંભવ છે કે આ સૂત્રમાં લૌકિક અને લોકોત્તર પ્રશ્નાવલિ હોય, તેમાં મુખ્ય સોત ૧૧ છે. દરેક પ્રકારના પ્રશ્નનો સમાવેશ ઉક્ત ૧૧ માં જ હોય છે. સ્પૃષ્ટનો અર્થ થાય છે અડીને રહેલા. સિદ્ધ એક બીજાથી સ્પૃષ્ટ છે. નિગોદના શરીરમાં અનંત જીવ પરસ્પર સ્પૃષ્ટ છે. ધર્મ, અધર્મ, લોકાકાશ અને તેના પ્રદેશો અનાદિકાળથી પરસ્પર સ્પૃષ્ટ છે. ઈત્યાદિ દરેકનું વર્ણન હોવાની પણ સંભાવના છે.

(૪) અવગાઠશ્રેણિકા પરિકર્મ :-

૧૭ સે કિં તં ઓગાઢસેણિયાપરિકર્મે ? ઓગાઢસેણિયાપરિકર્મે એકકારસવિહે પણ્ણતે, તં જહા- પાઢોઆગાસપયાઇં, કેઉભૂયં, રાસિબદ્ધં, એગગુણં, દુગુણં, તિગુણં, કેઉભૂયં, પડિગગહો, સંસારપડિગગહો, ણંદાવત્તં, ઓગાઢાવત્તં । સે તં ઓગાઢસેણિયા પરિકર્મે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અવગાઢ શ્રેણિકા પરિકર્મ કેટલા પ્રકારના છે ?

ઉત્તર- અવગાઢ શ્રેણિકા પરિકર્મ ૧૧ પ્રકારના છે. જેમ કે- (૧) પૃથગાકાશપદ (૨) કેતુભૂત (૩) રાશિબદ્ધ (૪) એકગુણ (૫) દ્વિગુણ (૬) ત્રિગુણ (૭) કેતુભૂત (૮) પ્રતિગ્રહ (૯) સંસારપ્રતિગ્રહ (૧૦) નંદાવર્ત (૧૧) અવગાઢાવર્ત. આ પ્રમાણે અવગાઢશ્રેણિકા પરિકર્મ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં અવગાઢશ્રેણિકા પરિકર્મનું વર્ણન છે. આકાશનું કાર્ય દરેક દ્રવ્યને અવકાશ આપવાનું છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, કાળ અને પુદ્ગલાસ્તિકાય એ પાંચે દ્રવ્ય આવેય છે. આકાશ તેને પોતાનામાં સ્થાન આપે છે. જે દ્રવ્ય જે આકાશ પ્રદેશમાં અથવા દેશમાં અવગાઢ છે તેનું વિસ્તૃત વર્ણન-અવગાઢશ્રેણિકામાં હશે એવી સંભાવના છે.

(૫) ઉપસંપાદનશ્રેણિકા પરિકર્મ :-

૧૮ સે કિં તં ઉવસંપજ્જણસેણિયા પરિકર્મે ? ઉવસંપજ્જણ સેણિયાપરિકર્મે એકકારસવિહે પણ્ણતે, તં જહા- પાઢોઆગાસપયાઇં, કેઉભૂયં, રાસિબદ્ધં, એગગુણં, દુગુણં, તિગુણં, કેઉભૂયં, પડિગગહો, સંસારપડિગગહો, ણંદાવત્તં, ઉવસંપજ્જ-ણાવત્તં । સે તં ઉવસંપજ્જણસેણિયા પરિકર્મે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- તે ઉપસંપાદનશ્રેણિકા પરિકર્મ કેટલા પ્રકારના છે ?

ઉત્તર- તે ઉપસંપાદનશ્રેણિકા પરિકર્મ અગિયાર પ્રકારના છે, જેમ કે- (૧) પૃથગાકાશપદ (૨)

કેતુભૂત (૩) રાશિબદ્ધ (૪) એકગુણ (૫) દ્વિગુણ (૬) ત્રિગુણ (૭) કેતુભૂત (૮) પ્રતિગ્રહ (૯) સંસારપ્રતિગ્રહ (૧૦) નંદાવર્ત (૧૧) ઉપસંપાદનાવર્ત. આ પ્રમાણે ઉપસંપાદનશ્રેણિકા પરિકર્મ શ્રુત છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં ઉપસંપાદનશ્રેણિકા પરિકર્મ બતાવેલ છે. "ઉવસંપજ્જણ" નો અર્થ અંગીકાર કરવો અથવા ગ્રહણ કરવું. દરેક સાધકની જીવન ભૂમિકા એક સરખી હોતી નથી. તેથી દાખિલાના વેતા સાધકની શક્તિ અનુસાર જીવન ઉપયોગી સાધન બતાવે છે, તેનાથી તેનું કલ્યાણ થઈ શકે છે. સાધક માટે જે જે ઉપાદેય છે તેનું વિધાન કરે છે અને સાધક તેને આ રીતે ગ્રહણ કરે છે. 'અસંજમં પરિયાણામિ, સંજમં ઉવસંપજ્જણામિ' અહીં ઉવસંપજ્જણામિ નો અર્થ થાય છે હું ગ્રહણ કરું છું. સંભવ છે કે આ પરિકર્મમાં જેટલા પણ કલ્યાણના નાનામાં નાના અથવા મોટામાં મોટા સાધન છે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો હોય.

(૬) વિપ્રજહૃતશ્રેણિકા પરિકર્મ :-

૧૯ સે કિં તં વિપ્રજહણસેણિયા પરિકર્મે ? વિપ્રજહણસેણિયા પરિકર્મે એકકારસવિહે પણત્તે, તં જહા- પાઢોઆગાસપયાં, કેઉભૂયં, રાસિબદ્ધં, એગગુણં, દુગુણં, તિગુણં, કેઉભૂયં, પડિગગહો, સંસારપડિગગહો, ણંદાવત્તં, વિપ્રજહણાવત્તં । સે ત્તં વિપ્રજહણસેણિયા પરિકર્મે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- વિપ્રજહૃતશ્રેણિકા પરિકર્મ કેટલા પ્રકારના છે ?

ઉત્તર- વિપ્રજહૃતશ્રેણિકા પરિકર્મ ૧૧ પ્રકારના કહ્યા છે. જેમ કે- (૧) પૃથગાકશપદ (૨) કેતુભૂત (૩) રાશિબદ્ધ (૪) એકગુણ (૫) દ્વિગુણ (૬) ત્રિગુણ (૭) કેતુભૂત (૮) પ્રતિગ્રહ (૯) સંસારપ્રતિગ્રહ (૧૦) નંદાવર્ત (૧૧) વિપ્રજહૃતાવર્ત. આ વિપ્રજહૃતશ્રેણિકા પરિકર્મ છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં વિપ્રજહૃતશ્રેણિકા પરિકર્મ વિષે ઉલ્લેખ છે. જેનો સંસ્કૃતમાં "વિપ્રજહચ્છેણ" શબ્દ બને છે. વિશ્વમાં જેટલા હૈય પરિત્યાજ્ય પદાર્થ છે, તેનો એમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. પ્રત્યેક સાધકની જીવન ભૂમિકા ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. માટે અવગુણ પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. માટે જેની જેવી ભૂમિકા હોય તે પ્રમાણે સાધકે એવા દોષો તેમજ કિયાઓ ત્યાગવા જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે આયુર્વેદિક ગ્રંથોમાં જેમ ભિન્ન ભિન્ન રોગોથી ગ્રસ્ત રોગીઓ માટે કુપથ્ય પણ ભિન્ન ભિન્ન દર્શાવ્યા હોય છે તેમ સાધકને પણ જેવા જેવા દોષ લાગે એવી એવી અકલ્યાણકારી કિયાઓ પરિત્યાજ્ય હોય છે. આ પરિકર્મમાં એ દરેકનું વિસ્તારથી વર્ણન હશે એવી સંભાવના છે.

(૭) ચ્યુતાચ્યુતશ્રેણિકા પરિકર્મ :-

૨૦ સે કિં તં ચુયાચુયસેણિયા પરિકર્મે ? ચુયાચુયસેણિયા પરિકર્મે

એકકારસવિહે પણતે, તં જહા- પાઢોઆગાસપયાઇં, કેઉભૂયં, રાસિબદ્ધં, એગગુણં, દુગુણં, તિગુણં, કેઉભૂયં, પડિગગહો, સંસારપડિગગહો, ણંદાવત્તં, ચુયાચુયાવત્તં । સે તં ચુયાચુયસેણિયા પરિકમ્મે । છ ચડકક ણઇયાઇં, સત્તતેરાસિયાઇં । સે ત્તં પરિકમ્મે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ચ્યુતાચ્યુતશ્રેણિકા પરિકર્મ કેટલા પ્રકારના છે ?

ઉત્તર— ચ્યુતાચ્યુત શ્રેણિકા પરિકર્મ અગિયાર પ્રકારના છે, જેમ કે— (૧) પૃથગાકાશપદ (૨) કેતુભૂત (૩) રાશિબદ્ધ (૪) એકગુણા (૫) દ્વિગુણા (૬) ત્રિગુણા (૭) કેતુભૂત (૮) પ્રતિગ્રહ (૯) સંસારપ્રતિગ્રહ (૧૦) નંદાવત્ત (૧૧) ચ્યુતાચ્યુતાવત્ત. આ પ્રમાણે ચ્યુતાચ્યુત શ્રેણિકા પરિકર્મનું સ્વરૂપ છે. આ અગિયાર પરિકર્મમાંથી પ્રારંભના છ પરિકર્મ ચાર નયોથી આશ્રિત છે. અંતિમ સાત પરિકર્મ ત્રિરાશિક છે.આ ચ્યુતાચ્યુતશ્રેણિકા પરિકર્મ સંપૂર્ણ થયો.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સાતમા પરિકર્મ રૂપ અંતિમભેદ ચ્યુતાચ્યુતપરિકર્મનું વર્ણન કર્યું છે. જોકે આ પરિકર્મનો વાસ્તવિક વિષય અને તેના અર્થ વિષે નિશ્ચયપૂર્વક કંઈ કહી શકાતું નથી. તો પણ એમ લાગે છે કે આ પરિકર્મમાં ત્રૈરાશિક મતનું વિસ્તૃત વર્ણન હોવું જોઈએ.

જેમ સ્વસમયમાં સમ્યગ્દૃદ્ધિ, મિથ્યાદૃદ્ધિ, મિશ્રદૃદ્ધિ તેમજ સંયત, અસંયત અને સંયતાસંયત, સર્વ આરાધક, સર્વ વિરાધક અને દેશ આરાધક દેશ વિરાધકની પરિગણના કરવામાં આવેલ છે તેમ સંભવ છે કે ત્રિરાશિક મતમાં અચ્યુત, ચ્યુત અને ચ્યુતાચ્યુત શબ્દ પ્રયુક્તિ હોય. ટીકાકારે ઉલ્લેખ કર્યો છે કે પૂર્વકાલીન આચાર્યો ત્રણ રાશિઓનું અવલંબન લઈને વસ્તુવિચાર કરતા હતા. જેમ કે— દ્રવ્યાસ્તિક, પર્યાયાસ્તિક અને ઉભયાસ્તિક. એક ત્રિરાશિક મત પણ હતો જેના અનુયાયીઓ બે રાશિઓને બદલે એકાંત રૂપે ત્રણ રાશિને જ માનતા હતાં.

સૂત્રમાં "છ ચડકક ણઇયાઇં સત્ત તેરાસિયાઇં " આ પદ આપેલ છે. તેનો ભાવ એ છે કે આદિના છ પરિકર્મ ચાર નયની અપેક્ષાએ કહેલ છે. એમાં સ્વસિદ્ધાંતનું વર્ણન કરેલ છે અને સાતમા પરિકર્મમાં ત્રિરાશિકનો ઉલ્લેખ કરેલ છે. અહીં અગિયાર ભેદમાંથી સાતનું કથન છે અને ચારનું કથન નથી તથા શેષ ચાર માટે કોઈ સૂચન નથી તેનું કારણ અજ્ઞાત છે અને સત્ત શબ્દથી સાત સંખ્યાનો અર્થ કરાય તો પાછળના સાત ભેદ ત્રણ નયોની અપેક્ષાએ કહેલ છે એવી કલ્પના પણ કરી શકાય છે. તત્ત્વ જ્ઞાનીગમ્ય છે.

(૨) સૂત્ર :-

૨૧ સે કિં તં સુત્તાઇં ? સુત્તાઇં બાવીસં પણત્તાઇં, તં જહા- ઉજ્જુસુયં પરિણયાપરિણયં, બહુભંગિયં, વિજયચરિયં, અણંતરં, પરંપરં, આસાણં, સંજૂહં,

સંભિણ્ણ, અહવ્વાય, સોવત્થિયાવત્ત, ણંદાવત્ત, બહુલ, પુઢાપુડું, વિયાવત્ત, એવંભૂય, દુયાવત્ત, વત્તમાણપય, સમભિરૂઢં, સવ્વઓભદું, પસ્સીસં(પણાસં), દુપડિગગહં ।

ઇચ્ચેઝયાઇં બાવીસં સુત્તાઇં છિણણચ્છેયણઝયાળિ સસમયસુત્તપરિવાડીએ, ઇચ્ચેઝયાઇં બાવીસં સુત્તાઇં અછિણણચ્છેયણઝયાળિ આજીવિયસુત્તપરિવાડીએ, ઇચ્ચેઝયાઇં બાવીસં સુત્તાઇં તિગ-ણઝયાળિ તેરાસિયસુત્તપરિવાડીએ, ઇચ્ચેઝયાઇં બાવીસં સુત્તાઇં ચતુક્કણઝયાળિ સસમયસુત્ત પરિવાડીએ । એવામેવ [એવમેવ] સપુવ્વાવરેણ અદ્વાસીઈ સુત્તાઇં ભવંતીતિમકખાયં । સે ત્થાં સુત્તાઇં ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— તે સૂત્ર રૂપ દાસ્તિવાદના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર— સૂત્રરૂપ દાસ્તિવાદના બાવીસ પ્રકાર છે. જેમ કે— (૧) ઋજુસૂત્ર (૨) પરિણતાપરિણત (૩) બહુભંગિય (૪) વિજ્યયચિત્ર (૫) અનંતર (૬) પરંપર (૭) આસાન (૮) સંયૂધ (૯) સંભિત્ર (૧૦) યથાવાદ (૧૧) સ્વસ્તિકાવર્ત (૧૨) નંદાવર્ત (૧૩) બહુલ (૧૪) પૃષ્ઠાપૃષ્ઠ (૧૫) વ્યાવર્ત (૧૬) એવંભૂત (૧૭) દ્વિકાવર્ત (૧૮) વર્તમાનપદ (૧૯) સમભિરૂઢ (૨૦) સર્વતોભદ્ર (૨૧) પ્રશિષ્ય (૨૨) દુષ્પતિગ્રહ.

એ બાવીસ સૂત્ર છિન્નચ્છેદ નયની અપેક્ષાએ સ્વસમય સૂત્ર પરિપાટી અર્થાત્ સ્વદર્શનની વક્તવ્યતાને જ આશ્રિત છે. આ જ બાવીસ સૂત્ર આજીવિક ગોશાલકના દર્શનની દાસ્તિએ અચ્છિન્નચ્છેદ નયથી કહેલ છે. એ જ રીતે આ બાવીસ સૂત્ર ત્રિરાશિક સૂત્ર પરિપાટીથી ત્રણ નયનો સ્વીકાર કરે છે અને એ જ બાવીસ સૂત્ર સ્વસમય સિદ્ધાંતની દાસ્તિએ ચાર નયનો સ્વીકાર કરે છે. આ રીતે પૂર્વપર સર્વ મળીને અઙ્ગયાસી સૂત્ર થઈ જાય છે. આ કથન તીર્થકર પરમાત્માઓ અને ગણધરદેવોઓ કર્યું છે. આ રીતે સૂત્રરૂપ દાસ્તિવાદનું વર્ણન છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં અઙ્ગયાસી સૂત્રોનું વર્ણન છે. તેની અંદર સર્વદ્વય, સર્વપર્યાય, સર્વનય અને સર્વભંગ—વિકલ્પ નિયમ આદિ બતાવેલ છે.

વૃત્તિકાર અને ચૂંઝિકાર બત્તેના મતે ઉક્ત સૂત્રમાં બાવીસ સૂત્ર છિન્નચ્છેદ નયના મત પ્રમાણે સ્વસિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરનારા છે અને એ જ સૂત્ર અચ્છિન્નચ્છેદ નયની દાસ્તિથી અબંધક, ત્રિરાશિક અને નિયતિવાદનું વર્ણન કરે છે.

છિન્નચ્છેદ નય કોને કહેવાય ? જેમ કે— કોઈ પદ અથવા શલોક બીજા પદની અપેક્ષા ન કરે અને બીજા પદો પણ પ્રથમ પદની અપેક્ષા ન રાખે. જેમ કે— ધર્મો મંગલમુક્કિકદું ।

આનું વર્ણન અચ્છિન્નચ્છેદ નયના મતે આ પ્રમાણે છે. જેમ કે— ધર્મ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે.

પ્રશ્ન થાય છે કે તે કેવા પ્રકારનો ધર્મ છે કે જે સર્વોત્કૃષ્ટ છે ? ઉત્તર – અહિંસા સંજમો તવો । આ રીતે બસે પદ સાપેક્ષ સિદ્ધ થઈ જાય છે. વૃત્તિકારે નિરાશિક મત આજીવિક સંપ્રદાયનો બતાવ્યો છે. રોહગુપ્ત દ્વારા પ્રવર્તિત સંપ્રદાયનો તે નથી.

(૩) પૂર્વ :-

૨૨ સે કિં તં પુંબગએ ? પુંબગએ ચઉદ્દસવિહે પણત્તો, તં જહા- ઉપ્પાયપુંબં, અગ્ગાણીયં, વીરિઅં, અતિથણતિથપ્પવાયં, ણાણપ્પવાયં, સચ્ચપ્પવાયં, આયપ્પવાયં, કમ્મપ્પવાયં, પચ્ચકખાણપ્પવાયં, વિજ્જાણુપ્પવાયં, અવંજ્ઞાં, પાણાઊ, કિરિયાવિસાલં, લોકબિંદુસારં ।

ઉપ્પાય પુંબસ્સ ણં દસ વત્થૂ, ચત્તારિ ચૂલિયાવત્થૂ પણત્તા । અગ્ગાણીય- પુંબસ્સ ણં ચોદ્દસ વત્થૂ, દુવાલસ ચૂલિયાવત્થૂ પણત્તા । વીરિય પુંબસ્સ ણં અદૃ વત્થૂ, અદૃ ચૂલિયાવત્થૂ પણત્તા । અતિથણતિથપ્પવાય પુંબસ્સ ણં અદ્વારસ વત્થૂ, દસ ચૂલિયાવત્થૂ પણત્તા । ણાણપ્પવાયપુંબસ્સ ણં બારસ વત્થૂ પણત્તા । સચ્ચ- પ્પવાયપુંબસ્સ ણં દોણિણ વત્થૂ પણત્તા । આયપ્પવાયપુંબસ્સ ણં સોલસ વત્થૂ પણત્તા । કમ્મપ્પવાયપુંબસ્સ ણં તીસં વત્થૂ પણત્તા । પચ્ચકખાણપુંબસ્સ ણં વીસં વત્થૂ પણત્તા । વિજ્જાણુપ્પવાયપુંબસ્સ ણં પણરસ વત્થૂ પણત્તા । અવંજ્ઞા- પુંબસ્સ ણં બારસ વત્થૂ પણત્તા । પાણાઊપુંબસ્સ ણં તેરસ વત્થૂ પણત્તા । કિરિયાવિસાલપુંબસ્સ ણં તીસં વત્થૂ પણત્તા । લોકબિંદુસારપુંબસ્સ ણં પણવીસં વત્થૂ પણત્તા ।

દસ ચોદસ અદૃ અદ્વારસ, બારસ દુબે ય વત્થૂણિ ।
સોલસ તીસા વીસા, પણરસ અણુપ્પવાયમ્મિ ॥૧॥

બારસ ઇક્કારસમે, બારસમે તેરસેવ વત્થૂણિ ।
તીસા પુણ તેરસમે, ચોદ્દસમે પણવીસાઓ ॥૨॥

ચત્તારિ દુવાલસ અદૃ, દસ ચેવ ચુલ્લવત્થૂણિ ।
આઇલ્લાણ ચડણં, સેસાણ ચૂલિયા ણતિથ ॥૩॥

સે તં પુંબગએ ।

શાસ્ત્રાર્થ :- વત્થૂ = વસ્તુ વિભાગ, ચૂલિયાવત્થૂ = ચૂલિકા વસ્તુ, પ્રતિવિભાગ, ચોદ્દસ = ઘૌઢ,

અટુ = આઈ, અટ્ટારસ = અઠાર, તીસા = ત્રીસ, વીસા = વીસ, પણરસ = પંદર, અણુપ્પવાયમ્મ = દશમા વિદ્યાનુ પ્રવાદમાં, બારસ ઇક્કારસમે = અગિયારમામાં બાર, બારસમે તેરસેવવત્થૂળિ = બારમામાં તેર વસ્તુ છે, તીસા પુણા તેરસમે = તેરમામાં ત્રીસ છે, ચોદ્દસમે પણવીસાઓ = ચૌદમામાં પચ્ચીસ વસ્તુ છે, દસ ચેવ ચુલ્લવત્થૂળિ = દસ ચૂલ્લિકાઓ છે, આઇલાણ ચડણ્ણ = આદિના ચાર પૂર્વમાં, સેસાણ ચૂલ્લિયા જન્મિથ = શેષ પૂર્વમાં ચૂલ્લિકા નથી.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- પૂર્વગત-દસ્થિવાદના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉત્તર- પૂર્વગત-દસ્થિવાદના ચૌદ પ્રકાર છે, જેમ કે- (૧) ઉત્પાદપૂર્વ (૨) અગ્રાયણીયપૂર્વ (૩) વીર્યપ્રવાદપૂર્વ (૪) અસ્તિનાસ્તિપ્રવાદપૂર્વ (૫) જ્ઞાનપ્રવાદપૂર્વ (૬) સત્યપ્રવાદપૂર્વ (૭) આત્મપ્રવાદપૂર્વ (૮) કર્મપ્રવાદપૂર્વ (૯) પ્રત્યાખ્યાનપૂર્વ (૧૦) વિદ્યાનુપ્રવાદપૂર્વ (૧૧) અવન્ધ્યપૂર્વ (૧૨) પ્રાણાયુપૂર્વ (૧૩) કિયા વિશાળપૂર્વ (૧૪) લોકબિંદુસારપૂર્વ.

- (૧) ઉત્પાદપૂર્વમાં દસ વસ્તુ અને ચાર ચૂલ્લિકા વસ્તુ છે.
- (૨) અગ્રાયણીયપૂર્વમાં ચૌદ વસ્તુ અને બાર ચૂલ્લિકા વસ્તુ છે.
- (૩) વીર્યપ્રવાદપૂર્વમાં આઈ વસ્તુ અને આઈ ચૂલ્લિકા વસ્તુ છે.
- (૪) અસ્તિનાસ્તિપ્રવાદપૂર્વમાં અઠાર વસ્તુ અને દસ ચૂલ્લિકા વસ્તુ છે.
- (૫) જ્ઞાનપ્રવાદપૂર્વમાં બાર વસ્તુ છે.
- (૬) સત્યપ્રવાદપૂર્વમાં બે વસ્તુ છે.
- (૭) આત્મપ્રવાદપૂર્વમાં સોળ વસ્તુ છે.
- (૮) કર્મપ્રવાદપૂર્વમાં ત્રણ વસ્તુ કહેલ છે.
- (૯) પ્રત્યાખ્યાનપૂર્વમાં વીસ વસ્તુ છે.
- (૧૦) વિદ્યાનુવાદપૂર્વમાં પંદર વસ્તુ કહેલ છે.
- (૧૧) અવન્ધ્યપૂર્વમાં બાર વસ્તુ બતાવી છે.
- (૧૨) પ્રાણાયુપૂર્વમાં તેર વસ્તુ છે.
- (૧૩) કિયાવિશાળપૂર્વમાં ત્રીસ વસ્તુ કહેલ છે.
- (૧૪) લોકબિંદુસારપૂર્વમાં પચ્ચીસ વસ્તુ છે.

[સંગ્રહણી ગાથાનો ભાવાર્થ આ પ્રકારે છે—] પહેલામાં ૧૦, બીજામાં ૧૪, ત્રીજામાં ૮, ચોથામાં ૧૮, પાંચમામાં ૧૨, છાણમાં ૨, સાતમામાં ૧૫, આઈમામાં ૩૦, નવમામાં ૨૦, દસમામાં ૧૫, અગિયારમામાં ૧૨, બારમામાં ૧૩, તેરમામાં ૩૦ અને ચૌદમામાં ૨૫ વસ્તુ છે.

આદિના ચાર પૂર્વમાં કમથી- પ્રથમમાં ૪, બીજામાં ૧૨, ત્રીજામાં ૮ અને ચોથા પૂર્વમાં ૧૦ ચૂલ્લિકાઓ છે. શેષ પૂર્વમાં ચૂલ્લિકાઓ નથી.

આ પ્રમાણે આ પૂર્વગત દાખિલાદ અંગશુત્રનું વર્ણન છે.

અનુયોગ :-

૨૩ સે કિં તં અણુઓગે ? અણુઓગે દુવિહે પણ્ણતે, તં જહા- (૧) મૂલપઢ
- માણુઓગે ય (૨) ગંડિયાણુઓગે ય ।

સે કિં તં મૂલપઢમાણુઓગે ? મૂલપઢમાણુઓગે યં અરહંતાણં, ભગવંતાણં
પુષ્વભવા, દેવલોગગમણાઇં, આડં, ચવણાઇં, જમ્મણાળિ, અભિસેયા,
રાયવરસિરીઓ, પવજ્જાઓ, તવા ય ઉગા, કેવલણાણુપ્પાઓ, તિત્થપવત્તણાળિ
ય, સીસા, ગણા, ગણહરા, અજ્જા, પવત્તિણીઓ, સંઘસ્સ ચઉદ્વિહસ્સ જં ચ
પરિમાણં, જિણ-મણપજ્જવ-ઓહિણાળિ, સમત્તસુયણાળિણો ય, વાઈ, અણુત્તરગઈ
ય, ઉત્તરવેઉદ્વિણો ય મુણિણો, જત્તિયા સિદ્ધા, સિદ્ધિપહો જહ દેસિઓ, જચ્ચિરં
ચ કાલં પાઓવગયા, જે જહિં જત્તિયાઇં ભત્તાઇં છેઝતા અંતગડે, મુણિવરુત્તમે
તિમિરઓઘવિપ્પમુક્કે, મોક્ખસુહમણુત્તરં ચ પત્તે । એવમણ્ણે ય એવમાઈ ભાવા
મૂલપઢમાણુઓગે કહિયા । સે તં મૂલપઢમાણુઓગે ।

શાલ્દાર્થ :- મૂલપઢમાણુઓગે = મૂળપ્રથમાનુયોગ અને, ગંડિઆણુઓગે = ગંડિકાનુયોગ,
દેવગમણાઇં = દેવલોકમાં જવું, આડં = દેવલોકનું આયુષ્ય, ચવણાઇં = સ્વર્ગથી થ્યવન, જમ્મણાળિ
= તીર્થકરૂપ જન્મ, અભિસેયા = જન્માભિષેક અને, રાયવરસિરીઓ = પ્રધાનરાજ્યલક્ષ્મી,
પવજ્જાઓ = પ્રપ્રજ્યા, તવા = તપ, ઉગા = ધોર તપ, કેવલણાણુપ્પાઓ = કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ,
તિત્થપવત્તણાળિ ય = તીર્થકરની પ્રવૃત્તિ કરવી, સીસા = તેના શિષ્યો, ગણા = ગણ્ણ, ગણાહરા =
ગણધરો, અજ્જાપવત્તિણીઓ ય = આર્યાજીઓ અને પ્રવર્તિનીઓ, સંઘસ્સ ચઉદ્વિહસ્સ = ચાર
પ્રકારના સંઘનું, જં ચ = જે, પરિમાણં = પરિમાણ છે, જિણ-મણપજ્જવ-ઓહિણાળિ = જિન,
મનઃપર્વવિજ્ઞાની, અવવિજ્ઞાની, સમત્તસુયણાળિણો = સમસ્ત- સંપૂર્ણ શુત્રશાની, વાઈ = વાદી,
અણુત્તરગઈ = અનુત્તર ગતિ, ઉત્તરવેઉદ્વિણો = ઉત્તરવૈક્રિય, મુણિણો = મુનિ, જત્તિયા = જેટલા,
સિદ્ધા = સિદ્ધ થયા, સિદ્ધિપહોજહ દેસિઓ = સિદ્ધિપદનો જે રીતે ઉપદેશ આપ્યો, જચ્ચિરં ચ
કાલં = જેટલા સમય સુધી, પાઓવગયા = પાદપોપગમન, સંથારો કર્યો હોય, જહિં = જે સ્થાન પર,
જત્તિયાઇં ભત્તાઇં = જેટલા ભક્ત, તિમિરઓઘવિપ્પમુક્કે = અજ્ઞાન અંધકારના પ્રવાહથી મુક્ત,
મુણિવરુત્તમે = મુનિઓમાં ઉત્તમ, અંતગડે = અંતકૃત થયા, મુક્ખસુહમણુત્તરં = મોક્ષના અનુત્તર
સુખને, પત્તે = પ્રાપ્ત થયા, એવમણ્ણે ય = અન્ય, એવમાઈ = ઈત્યાદિ, ભાવા = ભાવ, મૂલપઢ
માણુઓગે = મૂળપ્રથમાનુયોગમાં, કહિયા = કહ્યા છે.

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- અનુયોગ કેટલા પ્રકારનો છે ?

ઉત્તર— અનુયોગ બે પ્રકારનો છે, જેમ કે— (૧) મૂલપ્રથમાનુયોગ અને ગંડિકાનુયોગ.

પ્રશ્ન— મૂલપ્રથમાનુયોગમાં કોનું વર્ણન છે ?

ઉત્તર— મૂલપ્રથમાનુયોગમાં અરિહંત ભગવંતના પૂર્વભવોનું વર્ણન છે. તેમનું દેવલોકમાં જવું, દેવલોકનું આયુષ્ય, દેવલોકથી ચ્યવીને તીર્થકર રૂપે જન્મ, દેવાદિકૃત જન્માભિષેક, રાજ્યાભિષેક, પ્રધાન રાજ્યલક્ષ્મી, પ્રચરજ્યા(મુનિ-દીક્ષા), ત્યાર બાદ ધોર તપશ્ચર્યા, કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ, તીર્થની પ્રવૃત્તિ કરવી, શિષ્ય સમુદ્દાય, ગણ, ગણધર, આર્યાજીઓ, પ્રવર્તિનીઓ, ચતુર્વિધ સંઘની પરિમાણ સંખ્યા, જિન-સામાન્ય કેવળી, મનઃપર્યવજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની તેમજ સમ્યગ્જ્ઞાની, વાદી, અનુતરગતિ અને ઉત્તરવૈકિયધારી મુનિ, જેટલા મુનિ સિદ્ધ થયા હોય, મોક્ષ માર્ગ જોણે બતાવ્યો, જેટલા સમય સુધી પાદપોપગમન સંથારો કર્યો હોય, જે સ્થાન પર જેટલા ભક્તોનું છેદન કરી કર્માનો અંત કર્યો હોય, અશાન અંધકારના પ્રવાહથી મુક્ત થઈને જે મહામુનિએ મોક્ષના સુખને પ્રાપ્ત કર્યું હોય ઈત્યાદિ અને એ સિવાય અન્ય ભાવો પણ મૂલપ્રથમાનુયોગમાં પ્રતિપાદિત કરેલ છે. આ પ્રમાણે મૂલપ્રથમાનુયોગનું વર્ણન છે.

૨૪ સે કિં તં ગંડિયાણુઓગે ? ગંડિયાણુઓગે-કુલગરગંડિયાઓ, તિત્થયર-ગંડિયાઓ, ચક્કવટ્ટીગંડિયાઓ, દસારગંડિયાઓ, બલદેવગંડિયાઓ, વાસુદેવ ગંડિયાઓ, ગણધરગંડિયાઓ, ભદ્રબાહુગંડિયાઓ, તવોકમ્મગંડિયાઓ, હરિવંસગંડિયાઓ, ઉસ્સપ્પણીગંડિયાઓ, ઓસપ્પણીગંડિયાઓ, ચિત્તંતર-ગંડિયાઓ, અમર-ણર-તિરિય-ણિરય-ગઝ-ગમણ વિવિહ- પરિયદૃણાણુઓગેસુ, એવમાઇયાઓ ગંડિયાઓ, આઘવિજ્જંતિ પણવિજ્જંતિ । સે તં ગંડિયાણુઓગે । સે તં અણુઓગે ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન— ગંડિકાનુયોગ કોને કહેવાય ?

ઉત્તર— ગંડિકાનુયોગમાં કુલકરગંડિકા, તીર્થકરગંડિકા, ચક્કવર્તિગંડિકા, દશારગંડિકા, બલદેવ-ગંડિકા, વાસુદેવગંડિકા, ગણધરગંડિકા, ભદ્રબાહુગંડિકા, તપકર્મગંડિકા, હરિવંશગંડિકા, ઉત્સર્પણીગંડિકા, અવસર્પણીગંડિકા, ચિત્તંતરગંડિકા, દેવ, મનુષ્ય, તિર્થચ અને નરકગતિમાં ગમન અને વિવિધ પ્રકારના સંસારમાં પર્યટન ઈત્યાદિ ગંડિકાઓ કહી છે. આ રીતે પ્રજાપન કરેલ છે. આ પ્રકારે ગંડિકા અનુયોગનું વર્ણન છે.

વિષેયન :-

ઉક્ત સૂત્રમાં અનુયોગનું વર્ણન કરેલ છે. અનુયોગનો અર્થ છે— સૂત્રને અનુકૂળ કે અનુરૂપ અર્થ કરવો પરંતુ અહીં તેનો અર્થ છે— કોઈ પણ વિષયનું વિસ્તૃત સર્વતોમુખી પ્રતિપાદન કરનાર પ્રકરણ.

વિસ્તૃત વર્ણન રૂપ અનુયોગના અહીં બે વિભાગ કર્યા છે— મૂલપ્રથમાનુયોગ અને ગંડિકાનુયોગ.

મૂલપ્રથમાનુયોગમાં તીર્થકરોના વિષે વિસ્તૃત રૂપે નિરૂપણ કરેલ છે. સમ્યક્રત્વ પ્રાપ્તિથી લઈને તીર્થકરપદની પ્રાપ્તિ સુધીના તેમના ભવોનું અને જીવનચર્ચાનું વર્ણન કરેલ છે, જે સૂત્રપાઠથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે.

ગંડિયાળુઓગ : - 'ગંડિકા'નો અર્થ છે વિભાજન, વિભાગ અને 'અનુયોગ'નો અર્થ અહીં વિસ્તાર છે. તેથી ગંડિકાનુયોગનો અર્થ થયો કે વિષયોના વિભાજન સાથે વિસ્તૃત વર્ણન જેમાં હોય તે ગંડિકાનુયોગ કહેવાય છે.

આ વિભાગમાં વિવિધ વિષયોનું ખૂબ જ વિસ્તારથી વર્ણન હોય છે. જેના ઘણાં નામ સૂત્રમાં આપેલ છે. અંતમાં એવમાઝિયાઓ શબ્દથી બીજા પણ ઘણા વિષયોનો સંકેત કરેલ છે. તાત્પર્ય એ થયું કે વિષયબદ્ધ વિસ્તૃત વર્ણન આ અનુયોગમાં હોય છે.

ચિત્તંતરગંડિઆડતિ : - ચિત્રા અનેકાર્થ અંતરે ઋષભાજિતતીર્થકરાપાન્તરાલે ગણિકા: ચિત્રાંતર ગંડિકા:। એતદુકતં ભવતિ ઋષભાજિતતીર્થકરાંતરે ઋષભવંશસમુદ્ભૂતભૂપતીનાં શેષગતિગમનવ્યુદાસેન શિવગતિગમનાનુત્તરોપપાતપ્રાપ્તિપ્રતિપાદિકા ગંડિકા ચિત્રાંતરગંડિકા ।

અર્થ : - તાત્પર્ય એ છે કે તીર્થકરના અંતરાલમાં થનારા રાજાઓના પૂર્વભવોમાં દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ અને નરક, એ ચારે ય ગતિના ચિત્રિત તેમજ તેને નિર્વાણપદની પ્રાપ્તિ સુધીના જીવનવૃત્તાંતનું વર્ણન ચિત્રાંતરગંડિકામાં હોય છે.

ગંડિકા શબ્દનો પ્રયોગ શેરડીના ખંડો કે વિભાગો માટે થાય છે. તેમજ અહીં વિષયોના વિભાજન માટે ગંડિકા શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે.

આ રીતે અનુયોગ શબ્દનો અર્થ અહીં વિસ્તાર છે, ગંડિકાનો અર્થ વિષય વિભાજન અને મૂળનો અર્થ શાસનના મૂળ શાસનપતિ તીર્થકર અરિહંત પ્રભુ. મૂળપ્રથમાનુયોગમાં તીર્થકર સંબંધી સંપૂર્ણ વર્ણન હોય છે. જ્યારે તીર્થકર ગંડિકામાં તીર્થકરના પોતાના જીવન સંબંધી જ વર્ણન હોય છે અર્થાત્ તેના ગાણધર કે લખ્યધારી આદિ સંપદા સંબંધી વિસ્તૃત વર્ણન બીજી ગંડિકામાં હોય છે.

ચૂલિકા :-

૨૫ સે કિં તં ચૂલિયાઓ ? ચૂલિયાઓ- આઇલલાણ ચડણહં પુબ્વાણ ચૂલિયાઓ, સેસાઇં પુબ્વાઇં અચૂલિયાઇં । સે તં ચૂલિયાઓ ।

ભાવાર્થ :- પ્રશ્ન- ચૂલિકા શું છે ?

ઉત્તર- આદિના ચાર પૂર્વમાં ચૂલિકાઓ છે. શેષ પૂર્વોમાં ચૂલિકાઓ નથી. આ ચૂલિકારૂપ દાસ્તિવાણનું વર્ણન છે.

વિવેચન :-

ચૂલિયા :— (૧) કોઈ પણ વસ્તુના અંતમાં કે ઉપરી શિખરમાં રહેવાવાળી વસ્તુ ચૂલિકા કહેવાય છે. (૨) અવશિષ્ટ અને ઉપયોગી વિષયને કહેનારા પ્રકરણને ચૂલિકા કહેવાય છે. (૩) મૂળ વિષય વિભાગના પરિશિષ્ટ વિભાગને ચૂલિકા કહેવાય છે. (૪) વિષયના અંતમાં આવનારા વિશિષ્ટ પ્રકરણને ચૂલિકા કહેવાય છે. (૫) પૂર્વ વિભાગમાં અનુક્ત વિષયને ચૂલિકામાં કહેવામાં આવે છે જેમ કે—

દિદ્ધિવાયે જં પરિકમ્મ-સુત્તપુષ્ટઅણુઓગે ન ભણિયં તં ચૂલાસુ ભણિયં તિ ।
—ચૂર્ણિ.

ચૂલિકા આધુનિકકાળમાં પ્રચલિત પરિશિષ્ટ સમાન હોય છે. એમાં ઉક્ત-અનુક્ત વિષયોનો સંગ્રહ છે. આદિના ચાર પૂર્વોમાં ચૂલિકાઓનો ઉલ્લેખ છે. શેષમાં નથી. ચૂલિકાઓ તે તે પૂર્વાનું અંગ છે.

ચૂલિકાઓમાં કમશા: ૪, ૧૨, ૮, ૧૦ આ રીતે ઉઠ વસ્તુઓ છે. જેમ મેરું પર્વત ચૂલિકાથી શોભાયમાન છે તેમ શ્રુત પણ ચૂલિકા પ્રકરણથી સુશોભિત છે. માટે તેનું વર્ણન બધાથી પાછળ કર્યું છે.

દાદશાંગનો ઉપસંહાર :-

૨૬ દિદ્ધિવાયસ્સ જં પરિત્તા વાયણા, સંખેજ્જા અણુઓગદારા, સંખેજ્જા વેઢા, સંખેજ્જા સિલોગા, સંખેજ્જાઓ પડિવત્તીઓ, સંખેજ્જાઓ ણિજ્જુત્તીઓ, સંખેજ્જાઓ સંગહણીઓ ।

સે ણં અંગદૃયાએ બારસમે અંગે, એગે સુયક્ખંધે, ચોદ્દસપુષ્વાઇં, સંખેજ્જા વત્થૂ, સંખેજ્જા ચૂલવત્થૂ, સંખેજ્જા પાહુડા, સંખેજ્જા પાહુડપાહુડા, સંખેજ્જાઓ પાહુડિયાઓ, સંખેજ્જાઓ પાહુડપાહુડિયાઓ, સંખેજ્જાઇં પયસહસ્સાઇં પયગેણ, સંખેજ્જા અક્ખરા, અણંતા ગમા, અણંતા પજ્જવા, પરિત્તા તસા, અણંતા થાવરા, સાસય-કડ-ણિબદ્ધ ણિકાઇયા જિણપણન્તા ભાવા આઘવિજ્જંતિ, પણવિજ્જંતિ, પરૂવિજ્જંતિ, દંસિજ્જંતિ, ણિદંસિજ્જંતિ, ઉવદંસિજ્જંતિ ।

સે એવં આયા, એવં ણાયા, એવં વિણણાયા, એવં ચરણ-કરણ પરૂવણા આઘવિજ્જંતિ । સે તં દિદ્ધિવાએ ।

દાદશાંગ સૂત્રમાં પરિમિતવાચના, સંખ્યાત અનુયોગદાર, સંખ્યાત આલાપક, સંખ્યાત શ્લોક, સંખ્યાત પ્રતિપત્તિઓ, સંખ્યાત નિર્યુક્તિઓ અને સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ છે.

અંગની અપેક્ષાએ દાસ્તિવાદ એ બારમું અંગ છે. તેનો એક શુતસ્કર્ધ છે અને તેમાં ચૌદ પૂર્વ છે. સંખ્યાત વસ્તુ—અધ્યયન વિશેષ, સંખ્યાત ચૂલિકા વસ્તુ, સંખ્યાત પ્રાભૃત, સંખ્યાત પ્રાભૃતપ્રાભૃત, સંખ્યાત પ્રાભૃતિકાઓ, સંખ્યાત પ્રાભૃતિકાપ્રાભૃતિકાઓ, તે પરિમાણમાં સંખ્યાત પદ સહસ છે. તેમાં અક્ષર સંખ્યાત અને અનંત ગમ— અર્થ છે; અનંત પર્યવ, પરિમિત ત્રસ અને અનંત સ્થાવર છે. શાશ્વત અશાશ્વત નિબદ્ધ, નિકાચિત જિનપ્રણિત ભાવ તેમાં સામાન્ય રૂપે કથન, પ્રજ્ઞાપન, પ્રરૂપણ, દર્શન, નિર્દર્શન અને ઉપર્દર્શનથી સ્પષ્ટતર કહેલ છે.

દાસ્તિવાદનો અધ્યેતા તદ્વૂપ થઈ જાય છે. ભાવોનો યથાર્થ જ્ઞાતા અને વિજ્ઞાતા બની જાય છે. અથવા દાસ્તિવાદનું આ સ્વરૂપ છે, આ પ્રકારે તે વિખ્યાત અને વિજ્ઞાત છે તથા તેમાં આ રીતે ચરણ કરણની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે. આ દાસ્તિવાદ અંગ સૂત્રનું વર્ણન છે.

વિવેચન :-

આ દાસ્તિવાદ અંગમાં પણ અન્ય અંગની જેમ પરિમિત વાચનાઓ અને સંખ્યાત અનુયોગદાર છે. પરંતુ આમાં વસ્તુ પ્રાભૃત, પ્રાભૃતપ્રાભૃત અને પ્રાભૃતિકાઓ આદિ વિભાગ વિશેષ છે. પૂર્વોમાં જે મોટા મોટા અધિકાર છે તેને વસ્તુ કહેવાય છે, તેનાથી નાના પ્રકરણને પ્રાભૃત અથવા પ્રાભૃત-પ્રાભૃત કહેવાય અને તેનાથી પણ નાના પ્રકરણને પ્રાભૃતિકા કહેવાય છે.

આ અંગ દરેક અંગથી અધિક વિશાળ છે. તોપણ તેના અક્ષરોની સંખ્યા સંખ્યાત જ છે પરંતુ તે સંખ્યા બહુ વિશાળ છે.

પૂર્વમાં જે વિષયનું નિરૂપણ કરેલ હોય તેને અમુક ગાથાઓમાં સંકલિત કરનારી ગાથાઓને સંગ્રહણી ગાથાઓ કહેવાય છે.

દ્વાદશાંગનો ઉપસંહાર :-

૨૭ ઇચ્છેઇયમ્મિ દુવાલસંગે ગણિપિડગે અણંતા ભાવા, અણંતા અભાવા, અણંતા હેऊ, અણંતા અહેऊ, અણંતા કારણા, અણંતા અકારણા, અણંતા જીવા, અણંતા અજીવા, અણંતા ભવસિદ્ધિયા, અણંતા અભવસિદ્ધિયા, અણંતા સિદ્ધા, અણંતા અસિદ્ધા પણણતા ।

ભાવમભાવા હેऊમહેऊ કારણમકારણે ચેવ ।

જીવાજીવા ભવિય અભવિય સિદ્ધા અસિદ્ધા ય ॥

ભાવાર્થ :- આ દ્વાદશાંગ ગણિપિટકમાં અનંત જીવાદિભાવ, અનંત અભાવ, અનંત હેતુ, અનંત

અહેતુ, અનંત કારણ, અનંત અકારણ, અનંત જીવ, અનંત અજીવ, અનંત ભવસિદ્ધિક, અનંત અભવસિદ્ધિક, અનંત સિદ્ધ, અનંત અસિદ્ધનું કથન કરેલ છે.

ભાવ અને અભાવ, હેતુ અને અહેતુ, કારણ અને અકારણ, જીવ અને અજીવ, ભવ્ય અને અભવ્ય, સિદ્ધ અને અસિદ્ધ. એ રીતે સંગ્રહણી ગાથારૂપે ઉક્ત વિષયોનું સંક્ષેપમાં પુનર્કથન કરેલ છે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં બાર અંગ રૂપ ગણિપિટકમાં અનંત સદ્ગ્રાવોનું અને એના પ્રતિપક્ષી અનંત અભાવરૂપ પદાર્થોનું વર્ણન કરેલ છે. દરેક પદાર્થ પોતાના સ્વરૂપે સદ્ગ્રાપ હોય છે અને પરદ્રવ્યની અપેક્ષાએ અસદ્ગ્રાપ છે. જેમ કે— જીવમાં અજીવત્વનો અભાવ અને અજીવમાં જીવત્વનો અભાવ.

હેતુ અહેતુ :— હેતુ અનંત છે અને અહેતુ પણ અનંત છે. ઈચ્છિત અર્થની જિજાસામાં જે સાધન હોય તેને હેતુ કહેવાય અને અન્ય અહેતુ કહેવાય છે.

કારણ અકારણ :— ઘટ અને પટ સ્વગુણની અપેક્ષાએ કારણ છે અને પરગુણની અપેક્ષાએ અકારણ છે. જેમ કે— ઘડાનું ઉપાદાન કારણ માટીનો પિંડ છે. બીજા પણ નિમિત્ત હોય છે. જેમ કે— દંડ, ચક, ચીવર તેમજ કુંભાર આદિ. એવી જ રીતે પટનું ઉપાદાન કારણ તંતુ, તાણાવાણા, ખડી આદિ તેમજ વણકર વગેરે નિમિત્ત કારણો હોય છે. તેના સિવાય બીજા સાધન અકારણ હોય છે. જેમ કે—

ઘટ નિજ ગુણોની અપેક્ષાએ કારણ અને પટના ગુણોની અપેક્ષાએ અકારણ અને પટ પોતાના નિજગુણોની અપેક્ષાએ કારણ અને ઘટના ગુણોની અપેક્ષાએ અકારણ હોય છે.

સારાંશ એ છે કે દ્વાદશાંગ ગણિપિટકમાં પૂર્વોક્ત આ દરેકનું વિસ્તૃત વર્ણન હોય છે.

દ્વાદશાંગ શ્રુતાની વિરાધનાનું કુફ્લ :

૨૮ ઇચ્ચેદ્યં દુવાલસંગં ગળિપિડગં તીએ કાલે અણંતા જીવા આણાએ વિરાહિતા ચાડરંતં સંસારકંતારં અણુપરિયદ્વિસુ ।

ઇચ્ચેદ્યં દુવાલસંગં ગળિપિડગં પદુપ્પણની કાલે પરિત્તા જીવા આણાએ વિરાહિતા ચાડરંતં સંસારકંતારં અણુપરિયદ્વિસંતિ ।

ઇચ્ચેદ્યં દુવાલસંગં ગળિપિડગં અણાએ કાલે અણંતા જીવા આણાએ વિરાહિતા ચાડરંતં સંસારકંતારં અણુપરિયદ્વિસંતિ ।

શાંદાર્થ :— તીએકાલે = અતીતકાળમાં, આણાએ = આજાની, વિરાહિતા = વિરાધના કરીને, ચાડરંતં = ચાર ગતિરૂપ, સંસાર કંતારં = સંસારરૂપ કંતારમાં, અણુપરિયદ્વિસુ = પરિભ્રમણ કર્યું.

પહુંપ્રણકાલે = વર્તમાનકાળમાં, પરિત્તા જીવા = પરિમિત જીવ, અણુપરિયદૃષ્ટિ = પરિભ્રમણ કરે છે, અણાગએ કાલે = અનાગતકાળમાં, ભવિષ્યમાં, અણુપરિયદૃષ્ટિસંતિ = પરિભ્રમણ કરશે.

ભાવાર્થ :- આવા આ દ્વાદશાંગ ગણિપિટકમાં વર્ણવેલ પ્રભુ આજાની ભૂતકાળમાં અનંત જીવોએ વિરાધના કરીને ચાર ગતિરૂપ સંસાર કંતારમાં ભ્રમણ કર્યું.

આવા આ દ્વાદશાંગ ગણિપિટકમાં વર્ણવેલ પ્રભુ આજાની વર્તમાનકાળમાં પરિમિત જીવો વિરાધના કરીને ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે.

આવા આ દ્વાદશાંગ ગણિપિટકમાં વર્ણવેલ પ્રભુ આજાની આગામી કાળમાં અનંત જીવો વિરાધના કરીને ચાર ગતિરૂપ સંસાર કંતારમાં પરિભ્રમણ કરશે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં વીતરાગ ઉપદિષ્ટ શાસ્ત્ર આજાનું ઉલ્લંઘન કરવાનું ફળ બતાવ્યું છે. જે જીવોએ અર્થાત્ મનુષ્યોએ દ્વાદશાંગ ગણિપિટકની વિરાધના કરી હતી, કરે છે અને ભવિષ્યમાં કરશે તેઓ ચતુર્ગતિરૂપ સંસાર કાનનમાં અતીતકાળમાં ભટક્યાં, વર્તમાનમાં વિવિધ પ્રકારના સંકટોથી ગ્રસ્ત છે અને અનાગત કાળમાં ભવ-ભ્રમણ કરશે. માટે "આણાએ વિરાહિત્તા" સૂત્રમાં આ પદ આપ્યું છે. શાસ્ત્રમાં સંસારી જીવોના હિતાર્થે જે કંઈ કથન કરાય છે તે જ આજા કહેવાય છે, માટે દ્વાદશાંગ ગણિપિટક જ આજા છે. આજાના ત્રણ પ્રકાર છે, જેમ કે- (૧) સૂત્ર આજા (૨) અર્થ આજા (૩) ઉભય આજા.

(૧) જે અજાન તથા અસત્ય હઠથી અન્યથા સૂત્ર ભણે અર્થાત્ સૂત્રનો ઉલટો અર્થ લોકોને સમજાવે તેને સૂત્ર આજા વિરાધક કહેવાય, જેમ કે જમાલિકુમાર.

(૨) દુરાગ્રહના કારણે જે વ્યક્તિ દ્વાદશાંગની અન્યથા પ્રરૂપણા કરે અર્થાત્ અભિનિવેશને વશ થઈને સૂત્ર વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરે તેને અર્થ આજા વિરાધક કહ્યા છે, જેમ કે ગોખામાહિલ આદિ.

(૩) જે શ્રદ્ધાવિહીન પ્રાણી દ્વાદશાંગના શબ્દો અને અર્થ બનેનો ઉપહાસ કરે અર્થાત્ સૂત્રની અવજાપૂર્વક વિપરીત કાર્ય કરે તેને ઉભય આજા વિરાધક કહેવાય છે. એવા જીવો ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે.

આ રીતે ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા અનંત સંસારી અથવા અભવ્યજીવ જ કરી શકે છે. જે ધર્માચાર્યની આજાનું પાલન નથી કરતા તેઓ પણ દ્વાદશાંગીના વિરાધક કહેવાય છે.

દ્વાદશાંગ-આરાધનાનું સુફળ :-

૨૯ ઇચ્છેદ્યં દુવાલસંગં ગણિપિડગં તીએ કાલે અણંતા જીવા આણાએ આરાહિતા ચાઉરંતં સંસારકંતારં વીઇવિંસુ ।

**ઇચ્ચેઇયં દુવાલસંગં ગળિપિડગં પહુષ્પણકાલે પરિત્તા જીવા આણાએ
આરાહિતા ચાઉરતં સંસારકંતારં વીઇવયંતિ ।**

**ઇચ્ચેઇયં દુવાલસંગં ગળિપિડગં અણાગએ કાલે અણંતા જીવા આણાએ
આરાહિતા ચાઉરતં સંસારકંતારં વીઇવઇસ્સંતિ ।**

શાલાર્થ :- આણાએ આરાહિતા = આજાની આરાધના કરનાર, વીઇવઇસુ = પાર પામી ગયા છે,
વીઇવયંતિ = પાર કરે છે, વીઇવઇસ્સંતિ = પાર કરશે.

ભાવાર્થ :- આવા આ દ્વાદશાંગ ગળિપિટકમાં વર્ણવેલ પ્રભુ આજાની આરાધના ભૂતકાળમાં કરીને
અનંતજીવ સંસારરૂપ અટવીનો પાર પામી ગયા છે.

એ જ રીતે આવા આ બાર અંગરૂપ ગળિપિટકમાં વર્ણવેલ પ્રભુ આજાની વર્તમાનકાળમાં પરિમિત
જીવ આરાધના કરીને ચતુર્ગતિરૂપ સંસાર કંતારને પાર કરે છે.

એ જ રીતે આવા આ દ્વાદશાંગ રૂપ ગળિપિટકમાં વર્ણવેલ પ્રભુ આજાની ભવિષ્યકાળમાં આરાધના
કરીને અનંત જીવ ચાર ગતિરૂપ સંસાર કંતારને પાર કરશે.

વિવેચન :-

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આજાપાલનની મહત્ત્વાની બતાવેલ છે. જેમ અટવી વિવિધ પ્રકારના હિંસક જંતુઓથી
તથા વિવિધ પ્રકારના ઉપદ્રવોથી યુક્ત હોય છે, તેમાં ગાઢ અંધકાર હોય છે, તેને પાર કરવા માટે તેજ
પ્રકાશરૂપી પુંજની અતિ આવશ્યકતા રહે છે, તેમ સંસારરૂપ અટવી પણ શારીરિક, માનસિક દુઃખો,
જન્મ, મરણ અને રોગ—શોકથી પરિપૂર્ણ છે, તેને શુત્રજીવનરૂપ પ્રકાશ પુંજ વડે પાર કરી શકાય છે.
સ્વકલ્યાણ અને પરકલ્યાણમાં પરમ સહાયક શુત્રજીવન જ છે અર્થાત્ સ્વપ્રકાશક અને પરપ્રકાશક શુત્રજીવન
જ છે. સન્માર્ગ ચાલવું અને ઉન્માર્ગને છોડવો એ જ જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે. જ્યાં જીવનનો પ્રકાશ હોય ત્યાં
રાગદ્રેષ આદિ ચોરોનો ભય રહેતો નથી. સુખપૂર્વક જીવન યાપન કરવું અને ભવિષ્યને ઉજ્જવળ બનાવવું
એ જ શુત્રજીવની બનવાનો સાર છે. માટે દ્વાદશાંગ ગળિપિટકમાં વર્ણિત દરેક આજાઓની આરાધના કરવી
જોઈએ અને વિરાધનાઓથી દૂર રહેવું જોઈએ.

ગળિપિટકની શાશ્વતતા :-

**૩૦ ઇચ્ચેઇયં દુવાલસંગં ગળિપિડગં ણ કયાઇ ણાસી, ણ કયાઇ ણ ભવઝ, ણ
કયાઇ ણ ભવિસ્સઝ ।**

ભુવિં ચ, ભવઝ ય, ભવિસ્સઝ ય ।

ધુવે, ણિયએ, સાસએ, અકન્ખએ, અબ્વએ, અવટ્ટિએ, ણિચ્ચે ।

સે જહાણામણ પંચતિથકાએ ણ કયાઇ ણાસી, ણ કયાઇ ણતિથ, ણ કયાઇ ણ ભવિસ્સિઃ । ભુવિં ચ, ભવિઃ ય, ભવિસ્સિઃ ય, ધુવે, ણિયએ, સાસએ, અક્ખએ અવ્વએ, અવદ્વિએ, ણિચ્ચે । એવામેવ[એવમેવ] દુવાલસંગે ગળિપિડગે ણ કયાઇ ણાસી, ણ કયાઇ ણતિથ, ણ કયાઇ ણ ભવિસ્સિઃ । ભુવિં ચ, ભવિઃ ય, ભવિસ્સિઃ ય, ધુવે, ણિયએ, સાસએ, અક્ખએ, અવ્વએ, ણિચ્ચે ।

સે સમાસઓ ચર્ચિવિહે પણણતે, તં જહા- દવ્વાઓ, ખેત્તાઓ, કાલાઓ, ભાવાઓ, તત્થ- દવ્વાઓ ણ સુયણાણી ઉવત્તતે સવ્વદવ્વાઇં જાણિ પાસિઃ । ખેત્તાઓ ણ સુયણાણી ઉવત્તતે સવ્વં ખેત્તં જાણિ પાસિઃ । કાલાઓ ણ સુયણાણી ઉવત્તતે સવ્વં કાલં જાણિ પાસિઃ । ભાવાઓ ણ સુયણાણી ઉવત્તતે સવ્વે ભાવે જાણિ પાસિઃ ।

શાસ્ત્રાર્થ :- ણ કયાઇ ણાસી = આ દ્વાદશાંગ ક્યારે ય ન હતું એવું નથી, ણ કયાઇ ણ ભવિઃ = આ દ્વાદશાંગ વર્તમાનમાં નથી એવું પણ નથી અને, ણ કયાઇ ણ ભવિસ્સિઃ = આ દ્વાદશાંગ ભવિષ્યમાં ક્યારે ય નહીં રહે એવું પણ નથી, ભુવિં ચ, ભવિઃ ય, ભવિસ્સિઃ ય = હતું, છે અને રહેશે, ધુવે = આ ધ્રુવ છે, ણિયએ = નિયત છે, સાસએ = શાશ્વત અને, અક્ખએ = અક્ષય છે, અવ્વએ = અવ્યય છે, અવદ્વિએ = પોતાના પ્રમાણમાં અવસ્થિત છે, ણિચ્ચે = નિત્ય છે, એવામેવ = આ રીતે, તેમજ, ઉવત્તતે = ઉપયોગ યુક્ત થઈને, સવ્વદવ્વાઇં = સર્વ દ્રવ્યને.

ભાવાર્થ :- આ દ્વાદશાંગ ગણિપિટક ક્યારે ય ન હતું એમ નથી અર્થાત् સંદેવ ભૂતકાળમાં હતું, વર્તમાનમાં છે અને ભવિષ્યકાળમાં રહેશે. આ દ્વાદશાંગ ગણિપિટક મેલની જેમ ધ્રુવ છે, જીવાદિની જેમ નિયત છે, પંચાસ્તિકાયની જેમ નિત્ય છે. ગંગા સિંધુના પ્રવાહની જેમ શાશ્વત છે. ગંગા સિંધુના મૂળ સોતની જેમ અક્ષય છે, અથવા આકાશની જેમ અક્ષય છે. માનુષોત્તર પર્વતની બહાર રહેલા સમુદ્રની જેમ અવ્યય છે, જંબૂદ્વીપની જેમ સદાકાળ પોતાના પ્રમાણમાં અવસ્થિત છે અને નિત્ય છે.

ક્યારે ય ન હતું એમ નહીં, વર્તમાનમાં નથી એમ પણ નથી અને ભવિષ્યમાં ન રહેશે એમ પણ નહીં.

જેમ પંચાસ્તિકાય ક્યારે ય ન હતું એમ નહીં, ક્યારે ય નથી એમ નહીં, ક્યારે ય નહીં રહેશે એમ પણ નહીં અર્થાત् ભૂતકાળમાં હતું, વર્તમાનમાં છે અને ભવિષ્યમાં રહેશે. તે ધ્રુવ છે, નિયત છે, શાશ્વત છે, અક્ષય છે, અવ્યય છે, અવસ્થિત અને નિત્ય છે.

એ જ રીતે આ દ્વાદશાંગ રૂપ ગણિપિટક ક્યારે ય ન હતું એમ નહીં, વર્તમાનમાં નથી એમ નહીં અને ભવિષ્યમાં નહીં હશે એવું નથી, ભૂતકાળમાં હતું, વર્તમાનમાં છે અને ભવિષ્યમાં રહેશે. એ ધ્રુવ છે, નિયત છે, શાશ્વત છે, અક્ષય છે, અવ્યય છે, અવસ્થિત છે અને નિત્ય છે.

તે સંપૂર્ણ શુત્રજ્ઞાન સંક્ષેપમાં ચાર પ્રકારે છે, જેમ કે— દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી અને ભાવથી. (૧) દ્રવ્યથી શુત્રજ્ઞાની— ઉપયોગ યુક્ત થઈને સર્વ દ્રવ્યોને જાણો છે અને દેખે છે. (૨) ક્ષેત્રથી શુત્રજ્ઞાની— ઉપયોગ યુક્ત થઈને સર્વ ક્ષેત્રને જાણો છે અને દેખે છે. (૩) કાળથી શુત્રજ્ઞાની— ઉપયોગ સહિત સર્વ કાળને જાણો છે અને દેખે છે. (૪) ભાવથી શુત્રજ્ઞાની— ઉપયોગ સહિત સર્વ ભાવોને જાણો છે અને દેખે છે.

વિવેચન :-

આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે ગણિપિટકને નિત્ય સિદ્ધ કરેલ છે. જેવી રીતે પંચાસ્તિકાયનું અસ્તિત્વ ત્રણોય કાળમાં રહે છે એ જ રીતે દ્વારશાંગ ગણિપિટકનું અસ્તિત્વ પણ સદા સ્થાયી રહે છે, એટલા માટે સૂત્રકર્તાએ ધૂવ, નિયત, શાશ્વત, અક્ષય, અવ્યય, અવસ્થિત અને નિત્ય એ પદોનો પ્રયોગ કરેલ છે. પંચાસ્તિકાય અને દ્વારશાંગ ગણિપિટકની તુલના આ સાત પદો વડે કરેલ છે, જેમ કે— પંચાસ્તિકાય દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ નિત્ય છે. એ જ રીતે ગણિપિટક પણ નિત્ય છે, વિશેષરૂપે એને નીચે પ્રમાણે જાણો.

- (૧) ધૂવ :— જેમ મેરુ પર્વત સદાકાળ ધૂવ અને અચલ છે, એ જ રીતે ગણિપિટક પણ ધૂવ છે.
- (૨) નિયત :— સદા સર્વદા જીવાદિ નવતત્ત્વના પ્રતિપાદક હોવાથી ગણિપિટક નિયત છે.
- (૩) શાશ્વત :— તેનું વર્ણન સદાકાળથી ચાલી રહ્યું છે માટે ગણિપિટક શાશ્વત છે.
- (૪) અક્ષય :— જેવી રીતે ગંગા આદિ મહાનદીઓ નિરંતર પ્રવાહિત હોવા છતાં તેનો મૂળ સોત અક્ષય છે એ જ રીતે જિજ્ઞાસુ શિષ્યો ઉપર દ્વારશાંગ શુત્રજ્ઞાન ગંગાનો પ્રવાહ વાચના રૂપે નિરંતર પ્રવાહિત હોવા છતાં ક્યારે ય તેનો કષય થતો નથી, માટે અક્ષય છે.
- (૫) અવ્યય :— માનુષોત્તર પર્વતની બહાર જેટલા પણ સમુદ્ર છે એ બધા અવ્યય છે અર્થાત् એમાં ન્યૂનાધિકતા થતી નથી. એ જ રીતે ગણિપિટક પણ અવ્યય છે.
- (૬) અવસ્થિત :— જેમ જંબૂદીપ આદિ મહાદીપ પોતાના પ્રમાણમાં અવસ્થિત છે એમ જ બાર અંગસૂત્ર પણ અવસ્થિત છે.
- (૭) નિત્ય :— જેવી રીતે આકાશાદિ દ્રવ્ય નિત્ય છે એ જ રીતે દ્વારશાંગ ગણિપિટક પણ નિત્ય છે.

શુત્રજ્ઞાન અભ્યાસ અને ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થાય છે અથવા ક્યારેક કેવળ ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થાય છે. લોકમાં આ શુત્રજ્ઞાન જ્ઞાનભાવની દસ્તિએ શાશ્વત છે જ. ક્યારેક સાધકને પોતાના ક્ષયોપશમથી અવધિજ્ઞાનની જેમ પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્યારેક અધ્યયન શીખવાથી અથવા સ્વાધ્યાયથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણો લોકમાં આ દ્વારશાંગી જ્ઞાન સ્વ સ્વરૂપમાં હોય છે માટે શાશ્વત કહેલ છે.

આ દરેક પદો દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ દ્વારશાંગ ગણિપિટક અને પંચાસ્તિકાય વિષે કહેલ છે. પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ ગણિપિટકનું વર્ણન સાદિ—સાંત વગેરે વિકલ્પો શુત્રમાં જ બતાવી દીધા છે.

આ કથનથી ઈશ્વર કર્તૃત્વવાદનો પણ નિષેધ થઈ જાય છે.

સંક્ષિપ્ત રૂપે શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય કેટલો છે, એનો પણ ઉલ્લેખ સૂત્રકારે સ્વયં કર્યો છે. જેમ કે—

દ્રવ્યત :- શ્રુતજ્ઞાની સર્વદ્રવ્યને ઉપયોગપૂર્વક જાણો અને દેખો છે. અહીં શંકા ઉત્પત્ત થાય છે કે શ્રુતજ્ઞાની સર્વ દ્રવ્યને કેવી રીતે દેખી શકે ? સમાધાન આ પ્રમાણો છે— આ ઉપમાવાચી શબ્દ છે. જેમ કોઈ જ્ઞાનીએ મેરુ આદિ પદાર્થાનું બહુ સુંદર ઢંગથી નિરૂપણ કર્યું હોય અને તેણે પ્રત્યક્ષ કરીને દેખાડી પણ દીધું હોય. એ જ રીતે વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની ઉપયોગપૂર્વક સર્વ દ્રવ્યોને, સર્વ ક્ષેત્રને, સર્વ કાળને અને સર્વ ભાવોને જાણો અને દેખો છે.

આ સંબંધે ટીકાકારે પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે, અન્યે તુ— ન પશ્યતિ ઇતિ પઠંતિ અર્થાત् કોઈ પરંપરાએ જાણા ણ પાસાં એવો પાઠ છે, જેનો અર્થ— શ્રુતજ્ઞાની જાણો પરંતુ દેખતા નથી, એ પાઠ પણ સાચો હોઈ શકે. અહીં એક વાત વિશેષ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે સર્વ દ્રવ્યો આદિને જાણનારા ઓછામાં ઓછા દશપૂર્વાનું સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાન અથવા તેનાથી આધિક જ્ઞાનને ધારણ કરનારા હોય છે. તે જાણી પણ શકે અને જોઈ પણ શકે છે. તાત્પર્ય એ છે કે અહીં શ્રુતજ્ઞાનના ઉત્કૃષ્ટ વિષયનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

શ્રુતજ્ઞાનના ભેદ અને પઠનવિધિ :-

૩૧

અક્ષર સણ્ણી સમ્મં, સાઇં ખલુ સપજ્જવસિયં ચ ।
ગમિયં અંગપવિદું, સત્તવિ એએ સપડિવક્ખા ॥૧॥

આગમસત્થગગહણં, જં બુદ્ધિગુણેહિં અદૃહિં દિદું ।
બિંતિ સુયણાણલંભં, તં પુષ્વવિસારયા ધીરા ॥૨॥

સુસ્સૂસાં પડિપુચ્છાં, સુણેં ગિણહાં ય ઈહએ યાડવિ ।
તત્તો અપોહએ વા, ધારેં કરેં વા સમ્મં ॥૩॥

મૂઅં હુંકારં વા, બાઢંકારં પડિપુચ્છ વીમંસા ।
તત્તો પસંગપારાયણં ચ પરિણિદ્વા સત્તમએ ॥૪॥

સુતત્થો ખલુ પઢમો, બીઓ ણિજ્જુત્તમીસિઓ ભણિઓ ।
તાઙ્ગો ય ણિરવસેસો, એસ વિહી હોઇ અણુઓગે ॥૫॥

સે તં અંગપવિદું । સે તં સુયણાણ । સે તં પરોક્ખણાણ । સે તં ણંદી ।
॥ ણંદી સમત્તા ॥

શાંદાર્થ :- અકખર = અક્ષરશુત અને અનક્ષરશુત, સણ્ણી = સંશીશુત—અસંશીશુત, સમ્મં = સમ્યક્શુત—મિથ્યાશુત, સાઇઅં = સાટિ અને અનાટિ શુત, ખલુ = અવધારણાર્થ, સપજ્જવસિઅં = સપર્યવસિત—અપર્યવસિત, ગમિઅં = ગમિક અને અગમિક, અંગપવિદું = અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાધી, એએ = એ, સપડિવકન્હા = સપ્રતિપક્ષ, એના પ્રતિપક્ષી.

આગમસત્થગગહણં = આગમશાસ્ત્રનું અધ્યયન, જં = જે, અદૃહિં બુદ્ધિગુણેહિં = બુદ્ધિના આઠ ગુણો વડે, દિદ્ધં = દેખાય છે, બિંતિ = કથન કરેલ છે, સુઅણાણલંભં = શુતશાનનો લાભ, તં = તને, પુષ્વવિસારયા ધીરા = પૂર્વ વિશારદ ધીર આચાર્ય.

સુસ્પૂસિઝ = વિનયપૂર્વક ગુરુના સાત્ત્નિધ્યમાં રહી અધ્યયન કરે, પડિપુચ્છિઝ = વિનયપૂર્વક પ્રસત્ત ચિત્તે પૂછે છે, સુણેઝ = સાવધાનીપૂર્વક સાંભળે, ગિણહિઝ = સાંભળીને હદ્યમાં અર્થ ગ્રહણ કરે છે, ઈહએ યાડવિ = ગ્રહણ કર્યા બાદ પૂર્વાપર અવિરોધ વડે પર્યાલોચન કરે છે, અપોહએ = આ એમ જ છે એમ નિર્ણય કરે પછી, ધારેઝ = સમ્યક્ પ્રકારે ધારણ કરે છે, કરેઝ વા સમ્મં = સમ્યક્ પ્રકારે યથોક્ત અનુષ્ઠાન કરે છે.

મૂઅં = મૌન રાખીને સાંભળે, હુંકારં વા = અથવા 'હું' એમ કહે અથવા, 'તહત્તિ' એમ કહે, બાઢંકારં = આ એમ જ છે, પડિપુચ્છિઝ = એમ કહીને પછી પૂછે, વીમંસા = વિમર્શ અર્થાત્ વિચાર કરે, પરસ્પર વિચારણા કરે, પસંગપારાયણં ચ = ઉત્તરોત્તરગુણમાં પારગામી બને છે, પરિણિદ્વા સત્તમએ = ફરી ગુરુની જેમ ભાષણ—પ્રરૂપણ કરે આ સાત ગુણ સાંભળવાના છે.

સુત્તત્થો ખલુ પઢમો = પ્રથમવારમાં સૂત્ર અથવા અર્થ રૂપ, ખલુ = અવધારણ અર્થમાં છે, બીઓ ણિજ્જુત્તિ મીસિઓ = બીજીવારમાં સૂત્ર સ્પર્શિક નિર્યુક્તિ સાથે, ભણિઓ = કહેલ છે, તઝાઓ = ત્રીજીવારમાં, ણિરવસેસો = સર્વ પ્રકારે ચર્ચાવિચારણાની સાથે સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા, એસ = આ, અણુઓગે = અનુયોગમાં, સૂત્રાર્થ ભણાવવામાં, વિહી હોઝ = વિધિ હોય છે.

ભાવાર્થ :- (૧) અક્ષર અને અનક્ષર (૨) સંશી અને અસંશી (૩) સમ્યક્ અને અસમ્યક્ (૪) સાટિ અને અનાટિ (૫) સપર્યવસિત અને અપર્યવસિત (૬) ગમિક અને અગમિક (૭) અંગપ્રવિષ્ટ અને અનંગપ્રવિષ્ટ. પ્રતિપક્ષ સાથે આ સાતેયના કુલ ચૌદ ભેદ છે.

બુદ્ધિના આઠ ગુણો વડે જોણો આગમ શાસ્ત્રનું અધ્યયન તેમજ શુતશાનનો લાભ સારી રીતે મેળવ્યો હોય તેને ધીર ગંભીર તેમજ શાસ્ત્રવિશારદ કહેવાય છે.

તે આઠ ગુણ આ પ્રમાણે છે— (૧) વિનયયુક્ત શિષ્ય ગુરુના સાત્ત્નિધ્યમાં રહી શુતશાનનું અધ્યયન કરે. (૨) જ્યારે શંકા ઉત્પત્ત થાય ત્યારે વિનય બનીને ગુરુને પ્રશ્ન પૂછે. (૩) ગુરુ દ્વારા કહેવામાં આવતાં સમાધાનને સમ્યક્ પ્રકારે સાંભળે. (૪) સાંભળ્યા બાદ તેના જ અભિપ્રાયને ગ્રહણ કરે. (૫) ગ્રહણ કર્યા પછી પૂર્વાપર અવિરોધી પર્યાલોચન કરે છે. (૬) ત્યારબાદ આ એમ જ છે જેમ ગુરુજી કહે છે, એમ

સ્વીકાર કરે. (૭) ત્યારબાદ નિશ્ચિત અર્થને હદ્યમાં સમ્યક્રપે ધારણ કરે. (૮) પછી ગુરુના કહેવા મુજબ પ્રતિપાદન કરે અને તેના અનુસાર આચરણ કરે. આ બુદ્ધિની વૃદ્ધિના આડ ગુણો છે.

(૧) શિષ્ય મૌન રહીને સાંભળો. (૨) પછી હુંકાર ("જ હાં" એમ) કહે. (૩) ત્યારબાદ "આ એમ જ છે જેમ ગુરુટેવે કહ્યું છે" એ વાતને શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકારે. (૪) ત્યાર બાદ કદાચ શંકા હોય તો ગુરુટેવને પૂછે કે—"આનો અર્થ શું છે?" (૫) પછી મીમાંસા કરે અર્થાત્ વિચાર કરે. (૬) ત્યારે ઉત્તરોત્તર ગુણ પ્રસંગ વડે શિષ્ય પારગામી બની જાય છે. (૭) ત્યાર બાદ તે ચિંતન-મનન વડે ગુરુ જેમ કહે તેમ ભાષણ અને શાસ્ત્રની પ્રરૂપણા કરે. આ શાસ્ત્ર સાંભળવાની ઉત્તમ વિધિ છે.

આચાર્યાદિ વડે પ્રથમ વાચનામાં શિષ્યને સૂત્ર અને અર્થ કહેવાય છે; બીજાવારમાં સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તિનું કથન કરાય છે; ત્રીજાવારની વાચનામાં પ્રશ્ન-સમાધાન સાથે વિસ્તારથી સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા સમજાવવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે અનુયોગની એટલે કે શિષ્યને શાસ્ત્રાર્થ ભાષાવવાની વિધિ હોય છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ પ્રકારે યોગ્ય શિષ્યોને ત્રણ વારમાં દરેક સૂત્રની સંપૂર્ણ અર્થ પરમાર્થ સહિત વાચના કરાવવાની ફરજ તેના ગુરુ, વીલ કે આચાર્ય-ઉપાધ્યાયની હોય છે.

આ પ્રમાણે અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાલ્ય શ્રુતનું વર્ણન પૂર્ણ થયું. તેની સાથે આ શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય પણ પૂર્ણ થયો. તેના પૂર્ણ થતાં આ પરોક્ષ જ્ઞાનનું વર્ણન પૂર્ણ થયું. આ પ્રમાણે શ્રી નંદી સૂત્ર પણ પરિપૂર્ણ થયું.

વિવેચન :-

આ ગાથાઓમાં પ્રથમ ગાથામાં શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપસંહાર કર્યો છે, પછી ત્રણ ગાથાઓમાં શ્રદ્ધા, શ્રવણ, મનનની શિક્ષા આપવામાં આવી છે અને પાંચમી ગાથામાં વાચના દેવાની વિધિ બતાવી છે. અંતમાં શ્રુતજ્ઞાન સાથે નંદી સૂત્ર પૂર્ણ થવાની સૂચના સે તં નંદી શબ્દો વડે કરી છે.

સામાન્ય રીતે શ્રુતના મૂળ ભેદ ચૌદ છે, પછી ભલે તે શ્રુત સમ્યક્ જ્ઞાનરૂપ હોય અથવા અજ્ઞાનરૂપ (મિથ્યજ્ઞાન) હોય. આ શ્રુત એકેન્દ્રિયથી લઈને પંચેન્દ્રિય છન્નસ્થ સુધીના દરેક જીવોમાં મળે છે.

શ્રુતજ્ઞાન કોને કહેવાય ? :- આચાર્ય અથવા ગુરુ શ્રુતજ્ઞાન આપે ત્યારે તેઓએ પણ ધ્યાન રાખવાનું કે શિષ્ય સુપાત્ર છે કે કુપાત્ર. સુપાત્ર શિષ્ય પોતાના ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને સ્વ-પર કલ્યાણના કાર્યમાં જોડાઈ જાય છે. તે જ શાસ્ત્રજ્ઞાનના સાચા અધિકારી હોય છે. પરંતુ કુપાત્ર અથવા કુશિષ્ય તે જ્ઞાનનો દુરૂપયોગ કરીને પ્રવચન અથવા જ્ઞાનની અવહેલના કરે છે. જેમ સર્પ દૂધ પીને તેને જેર રૂપે પરિણત કરી દે છે એમ અવિનીત, રસલોલુપી, શ્રદ્ધાવિહીન અને અયોગ્ય શિષ્ય શ્રુતજ્ઞાનનો પરિણમન ઉલટી રીતે કરે છે, માટે તે શ્રુતનો અનધિકારી હોય છે. એવા શિષ્યોને શિક્ષા સંસ્કાર વડે શ્રુતના અધિકારી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરાય છે. પરંતુ જે શિષ્ય હઠાગ્રહી સ્વચ્છંદી અને ગુરુ પ્રત્યે મતસર ભાવ કે દેખ ભાવ રાખનારા હોય છે તે શ્રુતજ્ઞાનના સર્વથા અનધિકારી હોય છે.

બુદ્ધિ ચેતનાની ઓળખાણ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સ્વતઃ ચેતનારૂપ છે. તે સદા કોઈને કોઈ ગુણ અથવા અવગુણને ધારણ કર્યા કરે છે. સ્પષ્ટ છે કે— જેની બુદ્ધિ ગુણગ્રાહી છે તે જ શુત્તણાના અધિકારી બની શકે છે. પૂર્વધર અને ધીર પુરુષોનું કથન છે કે— પદાર્થોનું યથાતથ્ય સ્વરૂપ બતાવનાર અને યથાર્થ શિક્ષા દેનાર શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન મુમુક્ષુ અથવા જિજ્ઞાસુઓને ત્યારે જ થઈ શકે છે કે જ્યારે બુદ્ધિના આઠ ગુણો સહિત વિધિપૂર્વક તેનું અધ્યયન કરે. ગાથામાં આગમ અને શાસ્ત્ર એ બસેનો એક પદમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. અહીં એ જાણવું આવશ્યક છે કે— જે આગમ છે તે નિશ્ચયથી શાસ્ત્ર પણ છે પરંતુ જે શાસ્ત્ર છે તે આગમ ન પણ હોય, જેમ કે— અર્થશાસ્ત્ર, કોકશાસ્ત્ર આદિને શાસ્ત્ર કહેવાય પરંતુ તેને આગમ ન કહેવાય. ધીર પુરુષો તેને કહેવાય કે જેઓ વ્રતોનું નિરતિચાર પાલન કરતાં થકાં ઉપસર્ગો—પરીષહોથી ક્યારે ય વિચલિત થાય નહીં.

બુદ્ધિના ગુણ :— બુદ્ધિના આઠ ગુણોથી યુક્ત વ્યક્તિ જ શુત્તણાના અધિકારી બની શકે છે. શુત્તણાન આત્માનું એવું અનુપમ ધન છે, જેના સહયોગથી તે સંસારમાં રહેવા છતાં શાશ્વત સુખને પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને તેના અભાવમાં આત્મા ચાર ગતિમાં પરિભ્રમણ કરતાં કરતાં જન્મ—મરણ આદિ અનેક પ્રકારના દુઃખો ભોગવે છે. માટે પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ બુદ્ધિના આઠ ગુણો ગ્રહણ કરીને સમ્યક્ શુત્તણા અધિકારી બનવું જોઈએ. તે ગુણ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) સુસ્સુસઙ્ગ :— શુશ્વરણાનો અર્થ છે— સાંભળવાની ઈર્દ્દ્દા અથવા જિજ્ઞાસા. શિષ્ય અથવા સાધક સર્વ પ્રથમ વિનયપૂર્વક પોતાના ગુરુના ચરણોમાં વંદના કરીને તેઓશ્રીના મુખારવિંદથી કલ્યાણકારી સૂત્ર અને અર્થ સાંભળવાની જિજ્ઞાસા વ્યક્ત કરે. તેના સાન્નિધ્યમાં શાસ્ત્રાર્થ પ્રાપ્ત કરે.

(૨) પડિપુચ્છઙ્ગ :— સૂત્ર અને અર્થ સાંભળીને કદાચિત્ કોઈ શંકા ઉત્પસ થાય તો વિનયપૂર્વક મધુર વચ્ચનોથી ગુરુના ચિત્તને પ્રસત્ર કરીને, ગૌતમ સ્વામીની જેમ પ્રશ્ન પૂછીને પોતાની શંકાનું નિરાકરણ કરે. શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રશ્નોના જવાબ પ્રાપ્ત કરવાથી તર્કશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્ઞાન નિર્મણ બને છે.

(૩) સુણેઙ્ગ :— પ્રશ્ન પૂછવાથી ગુરુજનો જે ઉત્તર આપે તેને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળે. જ્યાં સુધી સમાધાન ન થાય ત્યાં સુધી વિનય સહિત ગુરુ પાસેથી સમાધાન પ્રાપ્ત કરે. તેઓશ્રીની વાત ધ્યાન દઈને સાંભળે પરંતુ વિવાદમાં પડીને ગુરુના મનને દુઃખિત ન કરે.

(૪) ગિણહઙ્ગ :— સૂત્ર અને અર્થને તેમજ ગુરુદેવે કરેલા સમાધાનને હૃદયમાં ધારણ કરીને રાખે. જો એમ ન કરે તો સાંભળેલું જ્ઞાન વિસમૃત થઈ જાય છે.

(૫) ઈહાએ :— હૃદયંગમ કરેલા જ્ઞાન પર વારંવાર ચિંતન—મનન કરે, તેમ કરવાથી, જ્ઞાન એ મનનો વિષય બની શકે છે. ધારણાને દઢતમ બનાવવા માટે પર્યાલોચન આવશ્યક છે.

(૬) અપોહ :— પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાન પર ચિંતન—મનન કરીને તત્ત્વોનો નિર્ણય કરી શ્રદ્ધા સાથે જ્ઞાનને દઢ કરે.

- (૭) ધારેઝ :- નિર્ણય કરેલા સારદુપ નિર્મળ જ્ઞાનને ધારણા કરીને રાખે છે.
- (૮) કરેઝ વા સમ્મં :- જ્ઞાનના હિવ્ય પ્રકાશથી જ શુતજ્ઞાની ચારિત્રની સમ્યક્ આરાધના કરી શકે છે. શુતજ્ઞાનની અંતિમ સફળતા એ જ છે કે સન્માર્ગ પર ચાલીને ચારિત્રની સમ્યક્ આરાધના કરતાં કર્મો પર વિજય મેળવે.

બુદ્ધિના એ દરેક ગુણ કિયારુપ છે, કેમ કે ગુણ કિયા દ્વારા જ વ્યક્ત થાય છે એવું આ ગાથામાં જાણવા મળે છે.

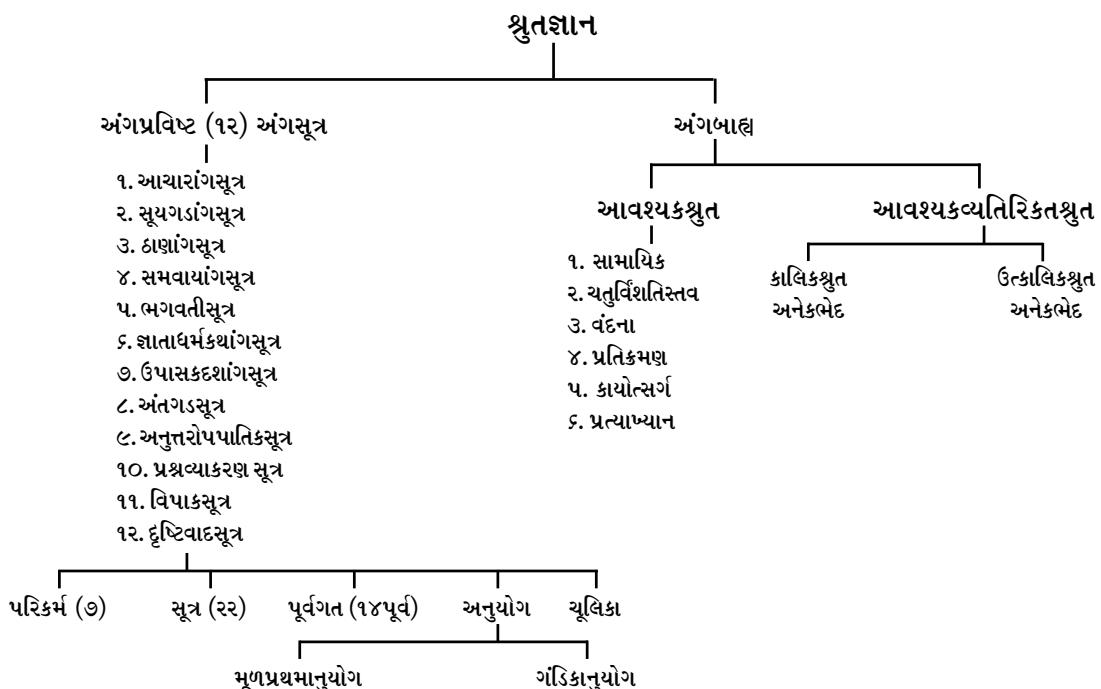
શ્રવણવિધિના પ્રકાર :— શિષ્ય અથવા જિજ્ઞાસુ જ્યારે અંજલિબદ્ધ થઈને વિનયપૂર્વક ગુરુની સમક્ષ સૂત્ર અને અર્થ સાંભળવા માટે બેસે ત્યારે કેવી રીતે સાંભળવું જોઈએ ? સૂત્રકારે એ વિધિનો પણ ગાથામાં ઉલ્લેખ કર્યો છે, કેમ કે વિધિપૂર્વક સાંભળે નહિ તો જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી અને સાંભળેલું વર્થ ચાલ્યું જાય છે. શ્રવણવિધિ આ પ્રમાણે છે.

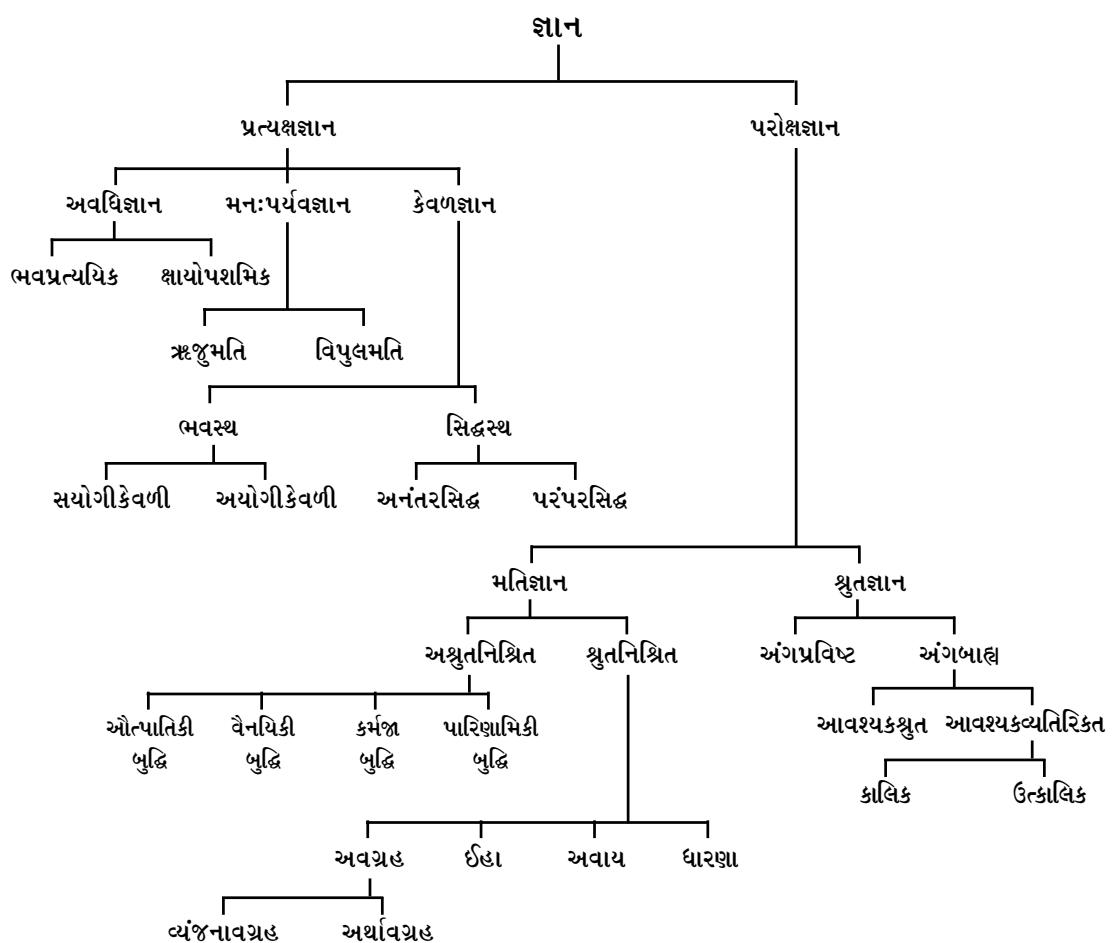
- (૧) મૂંડાં :- ગુરુદેવ અથવા આચાર્ય ભગવંત જ્યારે સૂત્ર અને અર્થ સંભળાવતા હોય ત્યારે પ્રથમ શ્રવણના સમયે શિષ્યે મૌન ધારણા કરી ગુરુના વાક્યને ચિત્ત દર્શિને સાંભળવું જોઈએ. આ શ્રવણનો પ્રથમ ગુણ છે.
- (૨) હુંકારાં :- શ્રવણ કરતા સમયે જ્યાં આવશ્યક હોય ત્યાં શિષ્યે વચ્ચે-વચ્ચે પ્રસંગતાપૂર્વક "હુંકાર" કરવો જોઈએ. આ શ્રવણનો બીજો ગુણ છે.
- (૩) બાઢંકારાં :- સૂત્ર અને અર્થ ગુરુ પાસેથી સાંભળતી વખતે કહેવું જોઈએ— 'ગુરુદેવ ! આપે જે કંઈ કહ્યું છે તે સત્ય છે' અથવા 'તહતિ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. આ શ્રવણનો તૃદીજો ગુણ છે.
- (૪) પણ્ડિપુચ્છઙ્ગ :- જ્યાં ક્યાંય સૂત્ર અને અર્થ ન સમજાય અથવા સાંભળવાનું રહી જાય તો વચ્ચે-વચ્ચે આવશ્યકતા પ્રમાણે પૂછી લેવું જોઈએ પણ નિરથક તર્ક-વિતર્ક કરવો નહીં. આ શ્રવણનો ચોથો ગુણ છે.
- (૫) કીમિંસા :- શ્રવણ સમયે શિષ્ય માટે આવશ્યક છે કે ગુરુદેવના વચ્ચના આશાય સમજાને તેના વચ્ચનો પર ધ્યાન દર્શિને વિચારણા કરે. આ શ્રવણનો પાંચમો ગુણ છે.
- (૬) પસંગપારાયણ :- શ્રવણ સમયે શિષ્ય સાંભળેલા શુતને પ્રસંગાનુસાર ઊડાણથી પારાયણ કરે તો તે શિષ્ય પારગામી બની જાય છે, તેમજ તેને ઉત્તરોત્તર ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ શ્રવણનો છષ્ઠો ગુણ છે.
- (૭) પરિણિદ્રા :- પરમ નિષ્ઠા, આસ્થાથી શુત અને તેના તાત્પર્યથીને ધારણા કરતાં નિર્ણિતાર્થ થઈ જાય અને શુતપરાયણ બનીને ગુરુની જેમ સૈદ્ધાંતિક વિષયનું પ્રતિપાદન કરવામાં સમર્થ બની જાય છે. માટે પ્રત્યેક જિજ્ઞાસુઓએ આગમ-શાસ્ત્રનું અધ્યયન વિધિપૂર્વક જ કરવું જોઈએ.
- સૂત્રાર્થ વાચના વિધિ :-** આચાર્ય, ઉપાધ્યાય કે બહુશુત ગુરુ માટે પણ આવશ્યક છે કે— તે શિષ્યને સર્વ-

પ્રથમ સૂત્રનો શુદ્ધ ઉચ્ચાર અને અર્થ શિખડાવે. ત્યાર બાદ તે આગમના શબ્દોની નિર્યુક્તિ દેખાડે. ત્રીજી વાર ફરી એ જ સૂત્રની વૃત્તિ—ભાષ્ય, ઉત્સર્ગ—અપવાદ અને નિશ્ચય—વ્યવહાર એ દરેકના આશય નાય, નિશ્ચેપ, પ્રમાણ અને અનુયોગદાર આદિ વિધિ વડે વ્યાખ્યા સહિત તેનો અભ્યાસ કરાવે. આ રીતે દરેક સૂત્રોનો અભ્યાસ કરાવવાથી ગુરુદેવ શિષ્યને શુતમાં પારંગત બનાવી શકે છે.

આ પ્રમાણે નંદી સૂત્રમાં સમસ્ત જ્ઞાનનું વર્ણન છે. જ્ઞાન માટે વિનય—ભક્તિની આવશકતા હોય છે. તેથી આ સૂત્રના પ્રારંભમાં સ્તુતિ પ્રકરણ છે. તેના પછી પાંચ જ્ઞાનના પ્રકરણ પહેલા શાસ્ત્રશ્રવણના અધિકારીનું કથન છે અને પાંચ જ્ઞાનના સંપૂર્ણ વર્ણન પછી પણ આ અંતિમ સૂત્રમાં ગાથાઓના માધ્યમથી શુતજ્ઞાનના અધિકારીનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. જેની સાથે ગુરુ કે વાચનાદાતા માટે પણ ખાસ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે કે તેઓ યોગ્ય શિષ્યને કુમથી વિધિપૂર્વક દરેક શાસ્ત્રની વાચના પહેલા ટૂંકમાં અને પછી વિસ્તારથી પરિપૂર્ણ કરાવવી જોઈએ. તેથી તેઓ પોતે યોગ્ય શાસ્ત્રજ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ શિષ્યો વડે સંપત્ત થઈ જાય અને જ્ઞાનસનની પણ મહાન પ્રભાવના થાય.

આ રીતે આ નંદી સૂત્ર શિષ્યો માટે, ગુરુ માટે અને જ્ઞાનસન માટે ઘણું જ આનંદકારી અને કલ્યાણકારી તેમજ મંગલકારી છે. કેમ કે એમાં આત્માના નિજગુણ સ્વરૂપ જ્ઞાનનું જ બધું વર્ણન છે. માટે દરેક કલ્યાણના ઈરદ્ધુક સાધકને આ સૂત્રનું અધ્યયન અને સમાચારણ કરવું જોઈએ. નંદી સૂત્ર વ્યવહાર—પરંપરામાં સાતસો(૭૦૦) શ્લોક પરિમાણ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ લાડનૂંથી પ્રકાશિત આ સૂત્રના અંતમાં શાસ્ત્રનું અક્ષર પરિમાણ ૧૮૮૪૧ કહેલ છે. તેનું શ્લોક પરિમાણ ફરાર તથા અવશેષ અક્ષર પાંચ કહ્યા છે.

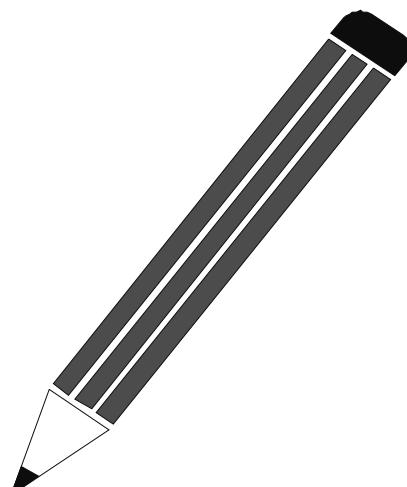
નંદીસૂત્ર સંપૂર્ણ

પરિશિષ્ટ વિભાગ

[આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મ.સા.નાં ચિંતનો]

આ વિભાગમાં આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી મ.સા. નાં વિવિધ ચિંતન અને અનુભવોનું સંકળન છે. આ સંકળન તેઓશ્રી દ્વારા સંપાદિત નંદી સૂત્રની પ્રસ્તાવનાના આધારે અનુવાદિત સંપાદિત કરવામાં આવેલ છે. તેના વિષયોની સૂચિ આ પ્રકારે છે.

૧. શાન અને મંગલાચરણનો મહિમા
૨. નંદી સૂત્રનો મહિમા
૩. અધ્યાપનની કમિક પદ્ધતિ
૪. શાસ્ત્ર, સૂત્ર, આગમ અને સાહિત્ય એક ચિંતન
૫. અર્ધમાગધી ભાષા
૬. સ્થવિરાવલી શું છે ?
૭. ચૌદ પૂર્વનો વિષય
૮. મતિ આદિ શાનોની પરસ્પર તુલના
૯. નંદી સૂત્ર અને વ્યાખ્યાઓનું પરિમાણ
૧૦. નંદી સૂત્રના કર્તા દેવવાચકનો પરિચય

પરિશિષ્ટ-૧

જ્ઞાન અને મંગલાચરણનું મહાત્મ્ય

જ્ઞાનનો મહિમા :-

પરિવર્તનશીલ એવા આ સંસારમાં પ્રત્યેક પ્રાણીઓ દુઃખ અને અશાંતિની ભીષણ જવાળામાં બળી રહ્યા છે. આ જવાળામાંથી બચવા માટે પ્રાણીઓ ચારે બાજુ ભટકી રહ્યા છે, પરંતુ સુખની અનંત ધારાથી તે પ્રત્યેક ક્ષણે દૂર દૂર ચાલ્યા જાય છે. તેનું મૂળ કારણ શોધવાથી જાણવા મળે છે કે માનવને પોતાનું જ અજ્ઞાન, અનંત શાંતિ, પરમ સુખ અને મુક્તિના સોપાન પર ચરણ મૂકવા દેતું નથી. પોતાનું જ અજ્ઞાન તેને સંસાર સાગરમાં ગોથા ખવડાવે છે. કહું છે "તજ્જાનં યત્ર નાજ્જાનમ्" અજ્ઞાનનો પૂર્ણ અભાવ જ વસ્તુતઃ જ્ઞાન છે. જૈનદર્શન એવી કોઈ પણ જ્ઞાત અથવા અજ્ઞાત શક્તિનો સ્વીકાર કરતું નથી કે જેથી મનુષ્યને જ્યાં ત્યાં ભટકવું પડે. જૈનદર્શને તો સર્વ સત્તા મનુષ્યના હાથમાં જ સોંપી દીધી છે. તે ધારે તો ઉપર જઈ શકે છે અને ધારે તો નીચે પણ ગબડી પડે છે.

મનુષ્યના અંત:કરણમાં જ્યાં સુધી અજ્ઞાન રૂપી અંધકાર છે ત્યાં સુધી આત્માને સન્માર્ગ જવા દે નહીં. પરંતુ જ્યારે જ્ઞાનના અનંત કિરણો તેના આત્મામાં પ્રસ્કૃટિત થાય છે ત્યારે નિજ સ્વરૂપનું ભાન થાય છે. તે તેને પરથી હટાવીને સ્વમાં સ્થિર થવા ઈશારો કરે છે, જ્યાં અનંત સુખ અને અનંત શાંતિનો અક્ષય ભંડાર વિદ્યમાન છે. જ્યારે સાચા સુખની પરિભાષા આપતા જૈનદર્શનકારોએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ઘોષણા કરી છે કે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ અને આત્મામાં વિદ્યમાન પરમાનંદ નિજાનંદની અનુભૂતિ એ જ સાચા સુખની ચાવી છે. શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે પોતાની ઓજસ્વી વાણીમાં કહું છે કે આત્માની અંદર અનંત જ્ઞાનની નિરંતર ધારા વહી રહી છે, માટે અજ્ઞાન અને મોહના આવરણને હટાવવાની જરૂર છે. અજ્ઞાન જાય તો અનંત સુખની ધારા અને અનંત શાંતિનો સાગર લહેરાવા લાગે. અનંત જ્ઞાનનો સાગર આત્માની અંદર જ છે.

જ્ઞાન શું છે ? આ શંકાના સમાધાન માટે આપણે આચાર્યોની ચિંતનપૂર્ણ વાણીના શરણમાં પહોંચી જઈએ અથવા સ્વયં જ પ્રખર આત્મચિંતનના ઊડાણમાં ડુબકી લગાવીએ તો એનો ઉત્તર આપણી સામે આવે છે કે સુખ અને દુઃખના હેતુઓથી સ્વયંને પરિચિત થવું, તેનું નામ છે જ્ઞાન. જ્ઞાન એ આત્માનો નિજ ગુણ છે અને નિજ ગુણની પ્રાપ્તિ એ જ ઉત્તમ સુખ છે. જૈનદર્શનકારોએ કહું છે કે હેય, શૈય અને ઉપાદેય આદિ હેતુઓને અહેતુ અને અહેતુઓને હેતુ સમજવો, તે જ અજ્ઞાન છે. જેને જૈનદર્શનની ભાષામાં મિથ્યાત્વ પણ કહેવાય છે. દુઃખનું મૂળ કારણ પણ તે મિથ્યાત્વ જ છે. જૈનદર્શનમાં એ પણ સ્પષ્ટ કરેલ છે કે શ્રી જ્ઞેયને સમજવાની સાથે હેય અને ઉપાદેયનો પણ વિવેક ન રાખે તો તેનું જ્ઞાન પણ વાસ્તવમાં અજ્ઞાનની કોટીમાં ગણાય છે. આ પણ એક નય છે, અપેક્ષા છે. જ્યાં વિવેક ન હોય ત્યાં સમ્યગ્રૂદ્ધર્શનનો અભાવ હોય છે. સમ્યગ્રૂદ્ધર્શનથી સદ્ગુરીની પ્રાપ્તિ થાય છે. હેય અને ઉપાદેય, આત્મા અને કર્મ, બંધ અને મોક્ષના ઉપાયોને સદ્ગુરીના ત્રાજવા પર તોળીને તુલનાત્મક દસ્તિથી સમજે તેને વિવેક કહેવાય છે. આ વિવેકની મશાલ જ્ઞાનની જ્યોત દ્વારા જ ઉજજવળ, સમુજ્જવળ અને પરમોજ્જવળ થતી જાય છે.

આ રીતે વિવેકની ઉજ્જવળ ધારા વડે જીવનને પ્રજીવલિત કરવાનું છે.

વિવેકના પ્રદીપને ક્યારે ય જાંખો ન થવા દેવા માટે આચાર્યાએ સ્વાધ્યાયને સર્વ શ્રેષ્ઠ સાધન માનેલ છે. સ્વાધ્યાય શુંત ધર્મનું એક વિશિષ્ટ અંગ છે, શુંત ધર્મ માનવને ચારિત્રધર્મમાં જાગૃત કરે છે. ચારિત્ર ધર્મથી આત્માની વિશુદ્ધિ થાય છે. આત્માની વિશુદ્ધિથી કેવળજ્ઞાનની ઉપલબ્ધ થાય છે. કેવળજ્ઞાનથી એકાંતિક અને આત્માંતિક મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને મુક્તિથી પરમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરમ સુખ એ જ મુમુક્ષુઓનું પરમ ધ્યેય તેમજ અંતિમ લક્ષ્ય હોય છે.

વિઘ્નહરણ મંગલકરણ :-

કોઈ પણ શુભ કાર્ય કરતાં પહેલાં મંગલાચરણ કરવાની પદ્ધતિ પૂર્વકાળથી ચાલી આવે છે. નૂતન સાહિત્ય સર્જનના સમયે, સંકલનના સમયે, ટીકા, અનુવાદ આદિ દરેક સ્થળો પર રચનાકારો પ્રારંભમાં મંગલાચરણ કરે છે. આ પરંપરા આજ સુધી અવિચિન્ન ચાલી રહી છે. આ પરંપરામાં અનેક રહસ્ય નિહિત છે, જેનાથી આપણે અનભિજશીએ. પ્રત્યેક શુભ કાર્યમાં અનેક પ્રકારના વિઘ્નો આવે તે સ્વાભાવિક છે. એ કારણે અનુભવી રચનાકારોએ પોતાની રચના કરતાં પહેલાં મંગલાચરણ કર્યું છે. કેમ કે મંગલ જ અમંગલનો વિનાશ કરે છે.

શ્રેષ્ઠ કાર્ય અનેક વિઘ્નોથી પરિવ્યાપ્ત હોય છે, તે વિઘ્નો કાર્યને પૂર્ણ થવા ન ઢે. માટે મંગલાચરણ કર્યા પછી જ કોઈ પણ શુભ કાર્યનો પ્રારંભ કરવો જોઈએ. મંગલાચરણ કરવાથી આવનારા સર્વ વિઘ્નો સ્વયં ઉપશાંત થઈ જાય છે. એવી જ રીતે મંગલાચરણ કરવાથી મહાવિદ્યા પણ નિર્વિઘ્ને પૂર્ણ થાય છે. માટે શિષ્ટજ્ઞનોએ પ્રત્યેક શુભકાર્યના પ્રારંભમાં મંગલાચરણ કરવું જોઈએ, જેથી વિઘ્નોનો સમૂહ સ્વયં ઉપશાંત થઈ જાય.

શાસ્ત્રની આદિમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં મંગલાચરણ કરવામાં આવે છે. શાસ્ત્રની આદિમાં કરેલું મંગલાચરણ શાસ્ત્રોની નિર્વિઘ્ને પૂર્ણતા માટે છે. તેની સ્થિરતા માટે મધ્યમંગલ સહયોગ આપે છે અને શિષ્ય પ્રશિષ્યમાં મંગલાચરણની પરંપરા ચાલુ રાખવા માટે અંતિમ મંગલ કરવામાં આવે છે.

જેના દ્વારા અનાયાસે હિતમાં પ્રગતિ થઈ જાય તેને મંગલ કહેવાય. કહું છે— “મંયતે હિતમનેનેતિ મંગલમ् ।” કેટલાક લોકો મંગલાચરણ કરવા છીનાં પોતાના કાર્યમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. કેટલાક મંગલાચરણ કર્યા વગર જ સફળતા પ્રાપ્ત કરી લે છે. એમાં મુખ્ય કારણ શું છે? તે પ્રશ્નનું સમાધાન એ છે— ઉત્તમવિધિથી મંગલાચરણની ન્યૂનતા અને વિઘ્નોની પ્રબળતા હોય તો સફળતા મળતી નથી. તેમજ કોઈને વિઘ્નનો સર્વથા અભાવ જ હોય તો તેને મંગલ કર્યા વગર જ સફળતા મળી શકે છે. તેથી મંગલની અનુપર્યોગિતા કે નિરર્થકતા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી.

સ્વતઃ મંગલમાં મંગલાચરણ શા માટે ? :-

જ્યારે અન્ય-અન્ય ગ્રંથની રચના સ્વતંત્ર રૂપે કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેની આદિમાં મંગલાચરણની જરૂર પડે છે. પરંતુ જિનવાણી તો સ્વયં મંગલરૂપ છે અને નંદી સૂત્ર તથા તેમાં જ્ઞાનનો વિષય એ પણ પોતે જ મંગલ છે. તો પછી મંગલમય આગમમાં ફરી મંગલનો પ્રયોગ શા માટે કર્યો? જો

મંગલમાં પણ મંગલનો પ્રયોગ કરીશું તો અનવસ્થા દોષ નહીં આવે ?

પ્રશ્ન બહુ જ સુંદર અને મનનીય છે. તેના ઉત્તરમાં કહેવાય છે કે— આગમ સ્વયં મંગલરૂપ છે. એમાં કોઈ સંદેહ નથી. દરેકનો શુભ ઉદેશ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, તેની પૂર્તિ નિર્વિઘ્નતાથી થાય તેથી આદિમાં મંગલ કરવામાં આવે છે. જેવી રીતે કોઈ તપસ્વી મુનિને તપના અનુષ્ઠાનો કરવા હોય ત્યારે તપ સ્વયં માંગલિક છે તો પણ તેને ગ્રહણ કરતાં પહેલાં ગુરુની આજ્ઞા, સવિનય વંદન, નમસ્કાર વગેરે મંગલાચરણ વિધિનું આચરણ તપસ્યાની નિર્વિઘ્ન પૂર્ણાંહૃતિ માટે કરાય છે. એવી જ રીતે શાસ્ત્ર પણ મંગલરૂપ છે, સમ્યગ્રજ્ઞાનમાં પ્રવૃત્તિજનક હોવાથી આનંદપ્રદ પણ છે અને અનેક દાઢિકોણથી શાસ્ત્ર સ્વતઃ મંગલકારી છે, તો પણ અધ્યયન—અધ્યાપન, રચના તેમજ સંકલનની પૂર્વ અધ્યેતા અથવા પ્રણેતાનું આ પરમ કર્તવ્ય થઈ જાય છે કે પોતાના અભીષ્ટ શાસનદેવને તથા અન્ય સંયમ—પરાયણ શ્રદ્ધાસ્પદ ગુરુ ભગવંતને અથવા બહુશુત મુનિવરોને વંદન, નમસ્કાર કરવાં અને તેની સ્વીકૃતિ તથા મંગલ શુભકામના મેળવી લેવી. કેમ કે તેઓના વંદન—ગુણાનુવાદ કરવાથી વિધનનો સમૂહ સ્વયં ઉપશાંત થઈ જાય છે. જો પ્રગતિ બાધક વિધન પહેલાથી જ ન હોય તો મંગલાચરણ આધ્યાત્મિક નિર્જરાનું કારણ બને છે તેમજ પુણ્યાનુભંધી પુણ્યનું પણ કારણ બની જાય છે. માટે નંદી સૂત્રની આદિમાં સુત્કિકારે મંગલાચરણ કર્યું છે.

મંગલાચરણમાં અસાધ્યારણ ગુણોની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. મંગલાચરણ સ્વ—પર પ્રકાશક છે. નંદી સૂત્રમાં મંગલાચરણ કરવાથી દેવવાચકજ્ઞને તો લાભ થયો જ છે પરંતુ આ મંગલાચરણનાં પઠન અને શ્રવણથી બીજા જીવોને પણ લાભ થશે. શ્રી સંધ અને શ્રુતધર આચાર્યો પ્રતિ તેઓની શ્રદ્ધામાં વૃદ્ધિ થશે. ચતુર્વિધ સંધ જ ભગવાન છે. તેઓનો વિનય, ભક્તિ, બહુમાન કરવું એ ભગવત્ ભક્તિ છે. તેઓનું અપમાન કરવું તે ભગવાનના અપમાન સમાન છે. આ દેવવાચકજ્ઞના અંતરાત્માનો અંતર્ધર્વનિ છે. દરેક માનવ શુભ ઉદેશની પૂર્તિ ઈચ્છે છે. તેની નજરમાં જેની પૂર્તિ કઠિન દેખાય તેની પૂર્તિ માટે મંગલાચરણનું શરણ લેવાય છે. કાર્યમાં જ્યારે સફળતા પ્રાપ્ત થઈ જાય ત્યારે તેમાં અહંભાવ ન આવે એવો હેતુ પણ મંગલાચરણની પાછળ રહેલ છે. તે મંગલાચરણ કરનાર એમ વિચાર કરે કે આ સફળતા મારી શક્તિની નથી પણ મંગલાચરણની શક્તિથી થઈ છે, આ પ્રકારે અહંભાવની વૃદ્ધિ થતી નથી, અન્યથા અહંભાવ આવ્યા વગર રહેતો નથી. અહંભાવ એ ખરેખર વિનયનો નાશ અને વિધનોનું આડ્વાન કરે છે.

મંગલાચરણથી અચિંત્ય લાભ :-

(૧) વિધનોપશમન :— જેમ માર્તના પ્રકાશથી સર્વત્ર તિમિરનો નાશ થઈ જાય છે તેમ મંગલાચરણ કરવાથી વિધનો સ્વયં નષ્ટ થઈ જાય છે. ભલે કંટક યુક્ત માર્ગ કેમ ન હોય ! પણ તે સ્વચ્છ, નિષ્કંટક બની જાય છે. ધ્યેયની પૂર્તિ નિરાબાધ પૂર્ણ થઈ જાય છે અને દરેક પ્રકારના આવતા વિધનો ઉપશાંત થઈ જાય છે.

(૨) શ્રદ્ધા :— મંગલાચરણ કરવાથી પોતાના ઈષ્ટદેવ પ્રતિ શ્રદ્ધા દઢ બને છે. કહું પણ છે— “સદ્ગા પરમ દુલ્લહા” શ્રદ્ધાને પ્રાપ્ત કરવી દુર્લભ નહીં પણ અતિ દુર્લભ છે. શ્રદ્ધા સાધનાની આધારશિલા છે. શ્રદ્ધાથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. “શ્રદ્ધાવાંલ્લભતે જ્ઞાનમ्” શ્રદ્ધા આત્માની ઉશ્રતિનો મૂળ મંત્ર છે. માટે જેનાથી શ્રદ્ધા દઢતાર બને છે, તે કાર્ય સાધક માટે કરણીય હોય છે.

(૩) આદર :— મંગલાચરણ કરવાથી ઈષ્ટદેવ અને ઉદેશ્ય બતે પ્રતિ આદર વધે છે. જ્યાં બહુમાન છે ત્યાં અવિનય, અશાતના, અવહેલના થવાનો પ્રશ્ન જ ઉત્પત્ત થતો નથી. પરંતુ સાધક દોષોથી સર્વથા સુરક્ષિત રહે છે.

(૪) ઉપયોગ શુદ્ધિ :— જ્યારે કોઈ પોતાના ઈષ્ટદેવના અસાધારણ ગુણોની સ્તુતિ કરે છે ત્યારે ઉપયોગ વિશુદ્ધ અને સ્વરચ્છ બની જાય છે, તેમજ આત્મામાં પરમાત્મતત્વ ઝણકી ઉઠે છે.

(૫) નિર્જરા :— મંગલાચરણ કરવાથી અશુભ કર્માની નિર્જરા થાય છે. જેમ તેલાદિથી અતિ મળિન વસ્ત્રને સાખુ સોડામાં ભીજવીને ઘોવાથી ચિકાશ તેમજ મળિનતા બતે દૂર થઈ જાય છે એમ મંગલાચરણ કરવાથી કર્માની ચિકાશ અને કષાયની મળિનતા દૂર થઈ જાય છે.

(૬) અધિગમ (લોકોત્તર ભાવ) :— મંગલાચરણ કરવાથી સમ્યકૃત્વનો લાભ થાય છે. જે સમ્યકૃત્વની ઉત્પત્તિનું વિશિષ્ટ નિમિત્ત હોય તેને અધિગમ કહેવાય અથવા વિજ્ઞાનને પણ અધિગમ કહેવાય છે. વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિ અથવા અધિગમ એ મંગલાચરણનું કાર્ય છે. મંગલાચરણ તેનું નિમિત્ત કારણ છે.

(૭) ભક્તિ :— "ભજ સેવાયાં" ધાતુથી ભક્ત શષ્ટ બને છે. જ્યારે મનમાં ભક્તિભાવની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે તે ઈષ્ટદેવને સર્વસ્વ અર્પણ કરી દે છે. ભક્તિ પણ એક પ્રકારે આત્માની મસ્તી છે. જે તેમાં તલ્હીન થઈ જાય છે, તે બાબ્ધ ભાવોથી અને મોહ-મમતાથી દૂર રહે છે. મંગલાચરણથી ભક્તિમાં અભિવૃદ્ધિ થાય છે. શાન અને વિવેક સાથેની ભક્તિ એ આત્મા માટે કલ્યાણકારી છે.

(૮) પ્રભાવના :— જેનાથી બીજા પર પ્રભાવ પડે, જે બીજાને માર્ગ પ્રદર્શન કરે, તેને પ્રભાવના કહેવાય છે. મંગલાચરણ મનથી પણ કરી શકાય છે, ધ્યાન વડે પણ કરી શકાય છે અને સ્મરણથી પણ કરી શકાય છે. મંગલાચરણ લિપિબદ્ધ કરવાની જે પરંપરા છે તે દેહલી દીપક ન્યાયને ચરિતાર્થ કરે છે અને તે સ્વ-પર પ્રકાશક છે. તેમાં આપણનું કલ્યાણ અને બીજા માટે માર્ગ પ્રશસ્ત બને છે. મંગલાચરણની પરંપરા અવિચિન્ત રાખવી એ આચાર્યનો મુખ્ય ઉદેશ છે, જેથી ભવિષ્યમાં શિષ્ય પ્રશિષ્ય પણ એ માર્ગનું અનુસરણ કરે તેમજ મંગલાચરણથી પ્રભાવના પણ થાય છે.

મંગલાચરણ કરવાથી જીવને ઉપર્યુક્ત આઠ ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે માટે લોકોત્તર ભાવમંગલ સર્વ અપેક્ષાએ લાભકારી જ છે અને લૌકિક મંગલનો અહીં પ્રસંગ નથી. કારણ કે અહીં નંદી સૂત્રના આદિ મંગલરૂપ પચાસ ગાથાની ચર્ચા છે. તે ગાથાઓ લોકોત્તરભાવ મંગલ રૂપ છે. તીર્થકરો, ગણધરો અને શ્રમણો વગેરે પંચ પરમેષ્ઠી લોકોત્તર મંગલ છે.

પરિશિષ્ટ-૨

નંદી સૂત્રનું મહાત્મ્ય

કોઈ પણ વ્યક્તિ નિષ્પ્રયોજન કોઈ પણ કાર્ય કરતી નથી. દરેક કાર્ય કરવાની પાછળ કંઈક ઉપલબ્ધિનો હેતુ સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ હોય જ છે.

તો પ્રશ્ન થાય કે નંદી સૂત્રનું અધ્યયન કરવાથી જીવને કયા ગુણની પ્રાપ્તિ થાય ? તેનો ઉત્તર આ શાસ્ત્રનું પવિત્ર નામ પોતે જ આપે છે કે જે શાસ્ત્ર પરમાનંદ પ્રાપ્તિનું કારણ હોય તેને નંદી કહે છે. નંદી એટલે આનંદ. આનંદના બે પ્રકાર છે— (૧) દ્રવ્ય આનંદ (૨) ભાવ આનંદ. એને બીજા શષ્ટોમાં લૌકિક

અને લોકોત્તરિક, વ્યવહારિક અને પારમાર્થિક અથવા ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક આનંદ પણ કહેવાય છે. એમાં પહેલા પ્રકારનો આનંદ ઔદ્ઘિકભાવમાં અંતર્ગત થાય પરંતુ બીજા પ્રકારનો આનંદ કર્મજન્ય અથવા ઉદ્ય નિષ્પત્ત નથી. તે વસ્તુનાં આત્માનો નિજગુણ છે.

એમાં દ્વય આનંદ, અલ્પકાલિક અને બહુકાલિક એમ બે પ્રકારનો છે— અલ્પકાલિક દ્વય આનંદ એક ક્ષણથી લઈને કરોડ પૂર્વ સુધી રહી શકે છે અને બહુકાલિક દ્વય આનંદ ઉત્કૃષ્ટ ઉત્ત સાગરોપમ સુધી રહી શકે છે. આ આનંદનો આધાર બાબ્દ દ્વય છે. બાબ્દ દ્વય નિમિત્ત રૂપે છે. ઉપાદાનનું કારણ ઔદ્ઘિક ભાવ છે. એ કારણો તે સાદિ સાંત આનંદ કહેવાય છે.

ભાવાનંદમાં ઔદ્ઘિક ભાવની મુખ્યતા હોતી નથી. ભાવાનંદ પણ બે પ્રકારનો હોય છે— (૧) સાદિ—સાંત (૨) સાદિ—અનંત. જ્યાં સુધી સમ્યગ્રૂહિત જીવ આર્તધ્યાન અને રૈદ્રધ્યાનથી દૂર રહે છે ત્યાં સુધી ભાવાનંદ ચાલુ જ રહે છે. જ્યારે ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં સમ્યગ્રૂહિત અને સમ્યગ્ર્યારિત્રિનો લાભ થાય છે ત્યારે અલ્લોકિક આનંદની અનુભૂતિ થાય છે. તે આનંદ સાદિ સાંત કહેવાય છે પરંતુ જ્યારે આત્મા પૂર્ણરૂપે ક્ષાયિક ભાવને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તે જ આનંદ સાદિ અનંત કહેવાય છે. સાદિ અનંત ગુણ આત્મામાં સદાય એક સરખો રહે છે.

નંદી સૂત્ર પાંચ જ્ઞાનનું પરિચાયક હોવાથી શુત્રજ્ઞાન છે. શુત્રજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક છે માટે તજજન્ય આનંદ પણ ક્ષાયોપશમિક હોવાથી સાદિ સાંત છે. પરંતુ એના દ્વારા સાદિ અનંત આનંદ તરફ પ્રગતિ કરાય છે. જ્યારે ક્ષાયિકજ્ઞાન—કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે આનંદ સાદિ અનંત બને છે. તે અનુપમ, અવિનાશી સદાકાળ ભાવી આનંદને નિત્યાનંદ પણ કહેવાય છે. નંદી સૂત્ર અદ્ભુત ચિંતામણિ રત્ન છે. જોકે દ્વય અને ભાવ બને પ્રકારના આનંદનું અસાધારણ નિમિત્ત કારણ છે. કેમ કે સ્વાધ્યાય કરવાથી શુભ ભાવ ઉત્પત્ત થાય છે તેનાથી પુણ્યાનુભંધી પુણ્યનો બંધ થાય છે. પુણ્ય દ્વય—આનંદનું કારણ છે. સ્વાધ્યાય કરતી વખતે જે ભાવોની વિશુદ્ધિ થાય છે તે નિર્જરાનું કારણ બની જાય છે. નિર્જરાથી કર્મનો ભાર ઉત્તરે છે. આત્મા જેમ જેમ કર્મના ભારથી હળવો થતો જાય તેમ તેમ અપૂર્ણ આનંદ પૂર્ણતા તરફ વધતો જાય છે.

શુત્રજ્ઞાન આત્માને સ્વસ્થ બનાવે છે. શુત્રજ્ઞાન વિકારોને બાળનાર મહાતેજપુંજ છે. મુક્તિની સીડી પર ચડવા માટે શુત્રજ્ઞાન સોપાન છે, સંસાર સાગરને પાર કરવા માટે સેતુ છે, આત્માને સ્વચ્છ અને નિર્મળ બનાવવા માટે વિશુદ્ધ જગ્ન છે. જિનવાણી એ દ્વય અને અનુપમ ઔપદ્ધિ છે. જે ભવરોગ અને કર્મરોગ બનેને નષ્ટ કરી દે છે. એ વૈષયિક સુખની વિરેચન કરનારી ઔપદ્ધ છે. જિનવચન ચિરકાળથી વ્યાપ્ત મોહરૂપ વિષને ઉતારનાર અમૃત છે. જોકે જન્મ—જરા મરણ તેમજ આધિ વ્યાધિને હરણ કરનાર અયૂક નુસખો(નોરવેલ) છે. સર્વ દુઃખોને એકાંતિક અને આત્યંતિક ક્ષય કરનાર આ વિશ્વમાં કોઈ જ્ઞાન હોય તો તે આગમજ્ઞાન છે. પ્રસ્તુત નંદી સૂત્રમાં ઉપર્યુક્ત દરેક ઉપમાઓ અને દ્વય ઔપદ્ધિઓ ઘટિત થઈ જાય છે. આવા આ નંદી સૂત્રની સ્વાધ્યાય કરવાથી ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે. તેથી સાધક ત્રણ ગુપ્તિના ધારક બને છે અને ત્રણ શાલ્યને દૂર કરનાર બને છે. તે ત્રણ શાલ્ય નીચે મુજબ છે—

(૧) માયાશલ્ય :— ત્રતોમાં જેટલા અતિચાર લાગે, જે દોષોથી મૂળગુણ તથા ઉત્તરગુણ દૂષિત થાય છે, તેમાં માયાની મુખ્યતા હોય છે. કોઈની આંખમાં ધૂળ નાંખીને ત્રતોને દૂષિત કરવા, ચારિત્રમાં કપટ યુક્ત

આચરણ કરવું, લોકોમાં ઉચ્ચ કિયા દેખાડવી અને ગુપ્તપણે દોષોનું સેવન કરવું, આ પ્રકારે દોષોનું સેવન પ્રાય: માયાથી કરાય છે. જ્યારે શક્તિ અને ભાવનાને અનુરૂપ કિયા કરવામાં આવે છે ત્યારે માયાનું સેવન થતું નથી. માયાનું ઉન્મૂલન તો આલોચના કરવાથી થાય છે.

(૨) નિદાનશલ્ય :— રૂપ, બળ, સત્તા, ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ માટે, દેવત્વ અને વૈષયિક સુખની તૃપ્તિ માટે ઉપાર્જન કરેલ સંયમ અને તપના બદલામાં તે વસ્તુઓની મનથી માંગણી કરવી; ઉપર બતાવેલી વસ્તુની ઈચ્છા કરવી, દઢ સંકલ્પ કરવો, ભૌતિક સુખની આકંક્ષા રાખવી એટલે તપ અને સંયમને તે વસ્તુઓ માટે મનમાં મનમાં જ વેચી નાંખવો; એ નિદાન શલ્ય કહેવાય છે. એ આત્માને જન્મ જન્માંતર સુધી કાંટાની જેમ બેચેન બનાવી દે છે. સમસ્ત આકંક્ષાઓથી રહિત માત્ર કર્મથી મુક્તિ મેળવવાનું લક્ષ રાખવાથી આ નિદાન શલ્યથી બચી શકાય છે.

(૩) મિથ્યાદર્શનશલ્ય :— આ પણ એક પ્રકારનો આધ્યાત્મિક રોગ છે. તેનાથી આત્મા પ્રતિદિન બિમાર અને અશાંત રહે છે. એનાથી વૈરાગ્ય, સંયમ, તપ, સદાચાર, ધર્મ એ બધા નકામા થાય છે. તેનાથી બુદ્ધિમાં નાસ્તિકતા, હંદ્યમાં કલુષિતા, વૈષયિક સુખમાં આસક્તિ થાય છે. આ મિથ્યાત્વ જીવને પ્રભુથી વિમુખ અને ધર્મથી વિરુદ્ધ બનાવે છે. મિથ્યાદર્શિનું લક્ષ્યબિંદુ અર્થ અને કામ જ હોય છે, તે ક્યારેક તેની પ્રાપ્તિ માટે પુણ્યની સાધના પણ કરી લે છે, તે પણ સંસારવૃદ્ધિ કરનાર જ છે. એમ આ મિથ્યાત્વ પણ આત્મા માટે શલ્ય સમાન હુઃખાઈ જ થાય છે. ત્રણે ય શલ્યો સંસારની અર્થાત્ ભવભ્રમણની વૃદ્ધિ કરાવનાર છે, પાપ પ્રવૃત્તિમાં જોડનાર છે અને હુંતિ અપાવનાર છે.

આલોચના કરવાથી અને નંદી સૂત્રની આરાધના કરવાથી ઉપર બતાવેલ દરેક શલ્યો નીકળી જાય છે. જેમ લાગી ગયેલા કાંટાને કાઢી નાંખવાથી શાંતિ થાય છે તેમ ત્રણ શલ્ય રૂપ કાંટાને કાઢી નાંખવાથી સમ્યગ્રદર્શનની અને ચારિત્રની આરાધના તથા આત્માજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. તત્ત્વાર્થ સૂત્ર અ.૭, સૂત્ર ૧૩ માં કહું છે "નિઃશલ્યોવ્રતી" શલ્ય નીકળે તો જીવ વ્રતોનો આરાધક બને છે અને શ્રુતજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

નંદી સૂત્ર અનંત સુખનો ભંડાર છે અને મોક્ષના સુખનું કારણ તેમજ સાધન છે, વિજ્યધવજનું અમોઘ સાધન છે અને દરેક પ્રકારના ભયથી મુક્ત બનાવે છે. આગમ ખરેખર રૂપણ છે જેનું અવલોકન કરવાથી પોતાનામાં છુપાયેલા અવગુણ રૂપણ દેખાય છે. આગમ આત્માને પરમાત્માપદની પ્રેરણ આપનાર પરમ ગુરુ છે. આગમજ્ઞાનથી મન અને ઈન્દ્રિયો શાંત અને સમાધિ ભાવમાં સ્થિર થઈ જાય છે.

આગમનું જ્ઞાન આત્માની અદૂભુત શક્તિને જગાડે છે. નંદીસૂત્ર આત્માના ગુણોની સૂચી છે. તેનું અધ્યયન કરવાથી અંત:કરણમાં વીતરાગતા પ્રગટે છે. કલેશ, મનની મલિનતા અને હિંસા વગેરે હુંગુણો સહજમાં શમી જાય છે.

આગમ અત્યંત ઉપયોગી છે એ દાસ્તિકોણને લક્ષમાં રાખીને પૂર્વાચાર્યોએ યથાશક્ય આગમોને વિચિષ્ટ થવા દીધા નહીં. જો શાસ્ત્રનો વિષય ગહન હોય, અધ્યયન અને અધ્યાપન કરનારાઓનું સમાધાન અને સ્પષ્ટીકરણ ન થઈ શકે તો તે આગમ કાલાંતરમાં સ્વતઃ વિચિષ્ટ થઈ જાય છે. માટે તેઓએ ગહન વિષયને અને પ્રાચીન શષ્ઠાવલિઓને સુગમ અને સુખોધ બનાવવા માટે નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ, વૃત્તિ,

અવચૂર્ણિ, હિન્દી, ગુજરાતીમાં શબ્દાર્થ, ભાવાર્થ અને વિવેચન આદિ લખેલ છે. જિજ્ઞાસુઓના મનમાં આગમ પ્રત્યે રૂચિ જાગે, ભણાવું અને ભણાવવાની પરંપરા અક્ષુણણ રહે, પોતાનો ઉપયોગ જ્ઞાનમાં પરોવાયેલ રહે એટલા માટે આગમની ખાસ જરૂર છે. ચતુર્વિધસંઘ તીર્થ પણ આગમના આધારે જ રહે છે. શુતજ્ઞાનથી સ્વ અને પર બસ્તેને લાભ થાય છે.

ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ કહું છે— આગમના અભ્યાસથી જ્ઞાનનો લાભ થાય છે, મન એકાગ્ર બને છે. શુતજ્ઞાનથી ધર્મમાં સ્થિર રહી શકાય છે. જે સ્વયં ધર્મમાં સ્થિર રહે છે તે બીજાને પણ ધર્મમાં સ્થિર કરી શકે છે. માટે શુતજ્ઞાન ચિત્તાની સમાધિનું મુખ્ય કારણ છે.

નંદી સૂત્ર અને જ્ઞાન :-

નંદી સૂત્રનું જેવું નામ છે એવું જ એનું વર્ણન છે. પરંતુ આપણે જ્યારે "નંદી" એવું નામ ભાણીએ અથવા સાંભળીએ ત્યારે બુદ્ધિ શીધતાથી એવો નિર્ણય નથી કરી શકતી કે આ સૂત્રમાં ક્યા વિષયનું વર્ણન છે ? નંદી અને જ્ઞાનનો પરસ્પર શું સંબંધ છે ? જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્રનું નામ નંદી શા માટે રાખ્યું હોય ? આ રીતે અનેક પ્રશ્નો ઉત્પત્ત થાય છે. વાસ્તવમાં જોઈએ તો એવા કોઈ પ્રશ્ન નથી કે જેનો ઉત્તર ન મળે. હા, એ વાત અલગ છે કે કોઈને કોઈના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી શકવા માટે જ્ઞાન હોય છે અને કોઈને ન હોય.

"દુનદિ સમૃદ્ધૌ" ધ્યાતુથી નંદી શબ્દ બને છે. સમૃદ્ધિ દરેકને આનંદ દેનારી હોય છે, તે સમૃદ્ધિ બે પ્રકારની છે— દ્રવ્યસમૃદ્ધિ અને ભાવસમૃદ્ધિ.

(૧) દ્રવ્યસંપત્તિ— જીગમ મિલકત, સ્થાવર મિલકત, કનક, રતન અને અભીષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિને દ્રવ્યસમૃદ્ધિ કહેવાય. (૨) ભાવસંપત્તિ— મતિજ્ઞાન, શુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન એ ભાવસમૃદ્ધિ છે. દ્રવ્યસંપત્તિ નિસ્પૃહ વ્યક્તિને આનંદવર્ધક થતી નથી. પરંતુ જેનાથી અજ્ઞાનની સર્વથા નિવૃત્તિ થઈ જાય તે જ્ઞાનલાભ સર્વ માટે અવશ્યમેવ આનંદ વિભોર કરનાર બને છે. પૂર્વભવને યાદ કરાવનાર જીતિસ્મરણ આદિ જ્ઞાન કોઈને થાય તે એક સમૃદ્ધિ અથવા લભ્ય છે. તે પણ આનંદપ્રદ બને છે. માટે કારણમાં કાર્યનો ઉપયાર કરવાથી પણ આ શાસ્ત્રનું નામ નંદી રાખેલ છે. જેમ અંધારી ગલીમાં ભટકતી વ્યક્તિને અક્ષમાત દીપક મળી જાય તો, તેને પ્રસ્ત્રતા ઉત્પત્ત થાય છે, તેમ જ્ઞાન પણ સ્વ—પર પ્રકાશક છે. તેનો લાભ થવાથી કોને હર્ષ ન થાય ? જે શાસ્ત્રમાં સવિસ્તર પાંચ જ્ઞાનનું વર્ણન છે તે જ્ઞાનથી પણ આનંદની અનુભૂતિ થાય છે. જો તે જ્ઞાન આપણામાં ઉત્પત્ત થઈ જાય તો પછી કહેવાનું જ શું હોય ? જ્ઞાન પણ આત્મામાં છે અને આનંદ પણ આત્મામાં છે. જે શાસ્ત્ર આત્માની અખંડ જ્યોતિને જગાવે તેને નંદી (શાસ્ત્ર) કહેવાય છે. જ્યારે આત્મા ભાવસમૃદ્ધિથી સમૃદ્ધ બની જાય છે ત્યારે તે પૂર્ણ રૂપે સચ્ચિદાનંદ બની જાય છે તે નિઃસીમ આનંદનું જે અસાધારણ કારણ છે તેને નંદી સૂત્ર કહેવાય છે. એવો કોઈ નિયમ નથી કે આનંદ વ્યક્તિને જ્ઞાનવર્ધક હોય પરંતુ જ્ઞાન નિયમથી વ્યક્તિને આનંદવર્ધક જ હોય છે. આ કારણો દેવવાચકજીએ પ્રસ્તુત આગમનું નામ નંદી રાખેલ છે.

પરિશિષ્ટ-૩

અદ્યાપનની કુમિક પદ્ધતિ

સંહિતા ય પદં ચેવ, પયત્થો પયવિગગહો ।
ચાલણા ય પસિદ્ધિ ય, છવિહં વિદ્ધિ લક્ખણં ॥

અધ્યયનની પદ્ધતિ છ પ્રકારની છે— (૧) સંહિતા (૨) પદ (૩) પદનો અર્થ (૪) પદનો વિગ્રહ (૫) ચાલના (૬) પ્રસિદ્ધિ.

(૧) સંહિતા :— અધ્યયનનો સૌ પ્રથમ કુમ છે— વર્ણ અથવા સૂત્રનો શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવો. શુદ્ધ ઉચ્ચારણ વિના વાઇદ્ધ, વચ્ચામેલિયં, હીણકખરં, અચ્ચકખરં, પયહીણં, વિયણહીણં, જોગહીણં, ઘોસહીણં વગેરે અતિચારના દોષો લાગે તો શુત્ખાનની આરાધના ન થઈ શકે પણ વિરાધના થાય.

(૨) પદં :— શબ્દને પદ કહેવાય છે. સૂત્રમાં આવેલ પદો સુબન્ત છે કે તિડન્ત છે? અવ્યય છે કે ક્રિયાવિશેષણ છે? એ પ્રમાણે પદોને જાણવાં અનિવાર્ય છે. જ્યાં સુધી આ રીતે પદનું જ્ઞાન નહીં થાય ત્યાં સુધી સૂત્રનું શુદ્ધ ઉચ્ચારણ થઈ શકે નહીં. માટે પદોની, શબ્દોની ઓળખાણ કરાવવી, એ અધ્યયન પદ્ધતિનો બીજો કુમ છે.

(૩) પદાર્થ :— સૂત્રમાં જેટલા પદ કે શબ્દો હોય તેના અર્થનો બોધ કરવો, કરાવવો. શબ્દાર્થનો બોધ થવાથી જ સૂત્રનો ભાવાર્થ સમજી શકાય છે. જેમ કે— દેવતા, વિ = પણ, તં = તેને, નમંસંતિ = નમસ્કાર કરે છે, જસ્સ = જેનું, ધર્મ = ધર્મમાં, સયા = સદા, મણો = મન લાગેલું છે. આ પ્રમાણે પદોના અર્થને શીખવાનો, જાણવાનો પ્રયાસ કરવો એ અધ્યયન પદ્ધતિનો ત્રીજો કુમ છે. તેને પદાર્થજ્ઞાન કહેવાય. જ્યાં સુધી પ્રત્યેક પદ અને તેના અર્થનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી આગળના અધ્યયનમાં પ્રગતિ થઈ શકતી નથી.

(૪) પદવિગ્રહ :—સંયુક્ત કે સંધિ થયેલા અથવા સમાસ થયેલા પદોનો વિગ્રહ કરવો, સમ્યક પ્રકારે સંધિ વિગ્રહ કરવો, સંધિ ધોડવી, સંયુક્ત પદોને છૂટા પાડવા, એ અધ્યયનનું ચોથું અંગ છે. જેમ કે— નંદયત્યાત્માનમિતિ નન્દી । એનો પદ વિગ્રહ કરવો જેમ કે— નંદયતિ + આત્માન + ઇતિ + નંદી જે આત્માને આનંદિત કરે તેને નંદી કહેવાય છે. સારી રીતે પદોને છૂટા પાડવાથી વિભક્તિનું સાચું જ્ઞાન થઈ જાય છે, તેથી ખરેખર અર્થ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે લાંબા વાક્યો અને કઠિન શબ્દો હોય તેનો સીધો શબ્દાર્થ ન કરી શકાય ત્યારે તેનો પદવિગ્રહ કરવાનું શીખવવું જોઈએ. માટે અહીં શબ્દાર્થ પદ્ધી પદ વિગ્રહનો કુમ લેવાયો છે.

(૫) ચાલના :— પદવિગ્રહ કર્યા પદ્ધી મૂળ સૂત્રમાં અથવા અર્થમાં પ્રશ્ન અને તર્ક કરવાનો અભ્યાસ કરવો. જેમ કે પ્રસ્તુત સૂત્રનું નામ કોઈક પ્રતમાં હસ્ત્વ ઈકારમાં 'નન્દી' લખેલ છે અને કોઈક પ્રતમાં દીર્ઘ ઈકારમાં 'નન્દી' લખેલ છે. વસ્તુતઃ શુદ્ધ શબ્દ કયો છે? નંદિ કે નંદી? તેની વ્યુત્પત્તિ કઈ ધાતુથી થઈ છે? એ બસે શબ્દ કયા લિંગમાં રૂઢ છે. આ પ્રમાણે શબ્દ વિષે પ્રશ્ન કરવો તેને શબ્દ ચાલના કહેવાય છે. આ આગમને નંદી શા માટે કહેલ છે? નંદી અને જ્ઞાનનો પરસ્પર શું સંબંધ છે? એ પ્રમાણે અનેક પ્રશ્નો અર્થ વિષે કરવામાં આવે તેને અર્થ ચાલના કહેવાય.

(૬) પ્રસિદ્ધિ : - પ્રસિદ્ધિનો અર્થ ધારણ અથવા સમાધાન થાય છે. શંકાનું સમાધાન કરવું, પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો, કહેલ સૂત્ર અને અર્થની સિદ્ધિ કરવી. ક્યારેક શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે તેનો ઉત્તર ગુરુ આપે છે અને ક્યારેક ગુરુ પ્રશ્ન કરે છે અને ગુરુ જ ઉત્તર આપે છે. ક્યારેક પ્રશ્ન ગુરુ કરે છે અને ઉત્તર શિષ્ય પણ આપે છે તેને પ્રસિદ્ધિ કહેવાય છે.

જેમ કે - પહેલા ચાલનામાં પ્રશ્ન કર્યો હતો તેનો ઉત્તર અહીં આપે છે. નન્દિ કે નન્દી ? "દુનદિ સમૃદ્ધાં" આ ધાતુથી તેની નિષ્પત્તિ થાય છે માટે બતે શબ્દો શુદ્ધ છે. નંદિ પુલિંગ છે અને નંદી શબ્દ સ્ત્રીલિંગ છે. બતેનો અર્થ એક જ થાય છે પરંતુ પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે આગમમાં નંદી એટલે કે દીર્ઘ ઈકારનો પ્રયોગ કરેલ છે અને તેને આર્થ ભાષા કહેવાય છે. જિનભદ્રગણીજીએ વિશેપાવશ્યક ભાષ્યમાં સ્ત્રીલિંગમાં નંદી શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, જેમ કે -

મંગલમહવા નન્દી, ચડવિવિહ મંગલં ચ સા નેયા ।
દવ્બે તૂર સમુદ્રાઓ, ભાવમ્મિ ય પંચનાણાં ॥

તેનાથી સિદ્ધ થાય છે કે દીર્ઘ ઈકાર સહિત નંદી તે પ્રમાણે લખવું સર્વથા ઉચિત છે. "આગમોદય સમિતિ" દ્વારા પ્રકાશિત મલયાળિ વૃત્તિમાં નન્દીસૂત્રમ, નન્દીવૃત્તિઃ, નન્દીનિક્ષેપાઃ આ પ્રમાણે શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે. સમસ્ત પદમાં પણ દીર્ઘ ઈકાર સહિત નંદીનો પ્રયોગ કર્યો છે. જે રીતે ભાવનંદીથી અતિરિક્ત નામ નન્દિઃ સ્થાપના નન્દી દ્વય નન્દિ એનો હસ્ત ઈકાર સહિત પુલિંગમાં પ્રયોગ થઈ શકે છે અને દીર્ઘ ઈકાર સહિત સ્ત્રીલિંગમાં પ્રયોગ થઈ શકે છે તેમાં કોઈ દોષ નથી. આ શબ્દ વિષયક સમાધાન છે. એવી જ રીતે અર્થ ભાવાર્થ વિષયક સમાધાનમાં નંદીનો અર્થ અને નંદી તથા શાનનો સુમેળ સમજાવવો જોઈએ. તે ભાવાર્થ પાછળ 'નંદીનો મહિમા' પ્રકરણમાં કરી દીઘેલ છે.

સાર એ છે કે તેનું અધ્યયન કરવાથી પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે આ આગમનું નામ નંદી રાખેલ છે. એને અર્થ વિષયક પ્રસિદ્ધિ કહેવાય છે. આ કમથી જો ઉપાધ્યાય અથવા ગુરુ શિષ્યને અભ્યાસ કરાવે તો તે જ્ઞાન વિજ્ઞાન રૂપે પરિણત થઈ શકે છે. આ રીતે સંહિતા, પદ, પદાર્થ, પદવિગ્રહ, ચાલના અને પ્રસિદ્ધિ આ ફ અંગોથી કરેલ અધ્યયન પરિપૂર્ણ વિકાસને પામે છે.

પરિશિષ્ટ-૪

શાસ્ત્ર, સૂત્ર, આગમ, સાહિત્ય

જુદા જુદા ઉચ્ચારણવાળા આ શબ્દો સામાન્ય રીતે એકાર્થક જેવા છે. પરંતુ વિશેષરૂપે દરેક શબ્દની વ્યુત્પત્તિનો અર્થ કંઈક ભિન્ન પણ હોય છે. માટે અહીં આ શબ્દોનાં વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે.

શાસ્ત્ર :-

શાસ્ત્ર એ કાગળ, સ્થાઠી, લિપિ કે ભાષાનું નામ નથી. જો આ ચાર સાધનને શાસ્ત્ર કહેવાય તો કોકશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રને પણ શાસ્ત્ર કહેવાશે. પરંતુ એવા લૌકિકશાસ્ત્રનું અહીં કોઈ પ્રયોજન નથી. "શાસુ અનુશિષ્ટાં" ધાતુથી શાસ્ત્ર, શાસ્ત્ર, શિક્ષા, શિષ્ય અને અનુશાસન ઈત્યાદિ શબ્દ બને છે. શાસ્ત્ર કોને કહેવાય ? જેનું જીવન ઉત્તેજિતા શિખર પર પહોંચી ગયું હોય, જેના વિકારો સર્વથા વિલય થઈ

ગયા હોય અથવા જેનું જીવન શાસ્ત્રમય બની ગયું હોય, તેને શાસ્ત્ર કહેવાય. ઔપપાતિક સૂત્રમાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને પણ શાસ્ત્ર કહેલ છે. તેઓશ્રીએ ભવ્ય જીવોને સન્માર્ગ પર ચાલવાની શિક્ષા આપી છે અર્થાત્ સત્ત (સાચી) શિક્ષા દેનારાને શાસ્ત્ર કહેવાય છે અને તેઓશ્રીના પ્રવચનને શાસ્ત્ર કહેવાય છે, અનુશાસનમાં રહેનારાને શિષ્ય કહેવાય છે અને અનુશાસનમાં રહેવા માટે જે સંકેત પ્રાપ્ત થાય છે તેને શિક્ષા કહેવાય છે. કેવળી અને ગુરુના અનુશાસનમાં રહેવું તેનું નામ ધર્મ છે. શાસ્ત્રથી હિત શિક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે. જે શિષ્ય અનુશાસનમાં રહે તે જ હિત શિક્ષાને ગ્રહણ કરી શકે છે. "શાસનાચ્છાસ્ત્ર મિદમ્" શિક્ષા દેવાના કારણો નંદીસૂત્ર પણ શાસ્ત્ર કહેવાય છે. "શાસ્યતે ગ્રાણિનોડનેનેતિ શાસ્ત્રમ્" જેના વડે પ્રાણીઓને સુશિક્ષિત કરવામાં આવે તેને શાસ્ત્ર કહેવાય છે.

ઉમાસ્વાતિજીએ શાસ્ત્રની વ્યુન્પત્તિ બહુ સુંદર શૈલીમાં કરી છે. "શાસુ = અનુશિષ્ટો" અને "ત્રેડ પાલને" ધાતુથી વ્યુન્પત્તિ કરી છે. તે પછી તેઓએ શાસ્ત્ર શબ્દની ભાવાત્મક વ્યાખ્યા અતિ સુંદર પ્રકારે કરી છે— જે પ્રાણીઓનું ચિત્ત રાગ-દ્રેષ્ણા કારણે ઉદ્ઘત, મલિન તેમજ કલુષિત થઈ રહ્યું છે, જે ધર્મથી વિમુખ છે, જે દુઃખની જવાણાથી બળી રહ્યા છે; તેના ચિત્તને સ્વચ્છ અને નિર્મળ બનાવવામાં જે નિમિત્ત છે, ધર્મમાં ચિત્તને લગાડનાર છે અને સર્વ પ્રકારના દુઃખથી રક્ષા કરનાર છે, તેને શાસ્ત્ર કહેવાય છે.

આચાર્ય સમંતભદ્રજીએ શાસ્ત્રનું લક્ષણ બહુ સુંદર બતાવ્યું છે, જેમ કે— (૧) જે આપનું રૂપ કહેવાયું હોય (૨) જેનું કોઈ ઉલ્લંઘન કરતા ન હોય (૩) જે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણથી વિરુદ્ધ ન હોય (૪) જે તત્ત્વનો ઉપદેશ કરનાર હોય (૫) જે સર્વ જીવોનું હિત કરનાર હોય (૬) જે કુમાર્જનો નિર્ધેદ કરનાર હોય. આ છ લક્ષણ જેમાં ઘટિત થતા હોય તેને શાસ્ત્ર કહેવાય.

શાસ્ત્રીય જ્ઞાન સ્વ-પર પ્રકાશક હોવાથી ગ્રાહ્ય છે. સત્ત શિક્ષા દેવાના કારણો નંદીસૂત્ર પણ શાસ્ત્ર કહેવાય છે. શાસ્ત્રની પ્રધાનતાથી શાસ્ત્રની પ્રધાનતા થઈ જાય છે.

સૂત્ર :-

અર્થને કે મોક્ષાર્થને સૂચિત કરે તે સૂત્ર. તીર્થકરો દ્વારા અર્થ રૂપે ઉત્પત્ત થઈને ગણધરો દ્વારા ગ્રંથ રૂપે રચાય તેને સૂત્ર કહેવાય છે. નંદીસૂત્રનું સંકલન પણ ગણધરકૃત અંગસૂત્રોના આધારે કરેલ છે. સૂત્રના આધારે ચાલનાર વ્યક્તિ પથભ્રષ્ટ થયા વગર સંસારરૂપ સાગરને તરી જાય છે. જેવી રીતે દોરામાં પરોવાયેલી સોય સુરક્ષિત રહે છે પણ દોરા વગરની સોય સુરક્ષિત રહેતી નથી અર્થાત્ ખોવાઈ જાય છે, એવી જ રીતે જેણે શ્રદ્ધાપૂર્વક સૂત્રોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું હોય તેવા જીવો સંસારમાં ભટકતા નથી. નંદી સૂત્રમાં જ્ઞાનનું વર્ણન છે, જ્ઞાનથી આત્મા પ્રકાશવાન બને છે. જેમ ચણકતા પદાર્થો અંધારામાં ગુમ થતા નથી એમ જ્ઞાન થયા પણી જીવો સંસારરૂપ અંધકારમાં ગુમ થતા નથી.

સૂત્રથી અતિરિક્ત અન્ય કોઈ માર્ગ કે સાધન છે નહીં કે જેમાં મહાર્થને ગર્ભિત કરી શકાય. જેમ બહુમૂલ્ય રત્નોમાં સેંકડો સુવર્ણમુક્રાઓ લાખો રૂપિયા અને કરોડો પૈસાઓ સમાય જાય છે એમ જ શબ્દની અપેક્ષાએ સ્વલ્પ માત્રામાં હોય તોપણ અર્થમાં મહાન હોય છે.

જે મનુષ્યના કષાય અને વિષય શાંત થઈ ગયા હોય અને જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ સવિશેષ

હોય તે જ સમ્યગુદૃષ્ટિ જીવો સૂત્રમાંથી મહાન અર્થો કાઢી શકે છે, તે જ સુપ્ત સૂત્રને જગાડવામાં સમર્થ બની શકે છે. બીજમાં જેમ મૂળ, કંદ, સ્કંધ, શાખા, પ્રશાખા, કિસલય(કુંપળીયો) પત્ર, પુષ્પ, ફળ અને રસ એ બધું વિદ્યમાન છે, જ્યારે તેને અનુકૂળ વાયુ, જળ, ભૂમિ, સમય અને રક્ષાના સાધનો મળે છે ત્યારે તેમાં છુપાયેલા અથવા સુપ્ત દશામાં રહેલા દરેક તત્ત્વો યથા સમયે જાગૃત થઈ જાય છે. તેમ આત્મામાં પણ અનંતજ્ઞાન છુપાયેલું છે. જ્યારે ગુરુદેવના મુખારવિંદથી વિનીત શિષ્ય દન-ચિત્ત વડે કમશા: શ્રવણ, પઠન-મનન, ચિંતન, અનુપ્રેક્ષા કરે છે ત્યારે સૂત્રનું વિસ્તૃતજ્ઞાન ક્ષયોપશમ વડે પ્રગટ થાય છે. આ રીતે સૂત્રનું જ્ઞાન, અધ્યયન વડે અને ક્ષયોપશમ વડે તેમજ ગુરુ સાંનિધ્ય વડે પ્રગટ થાય છે.

આગમ :-

- (૧) જૈન પરિભાષામાં તીર્થકર, ગણધર અને શુતકેવળી પ્રણીત શાસ્ત્રોને આગમ કહેવાય છે.
- (૨) અર્થ રૂપે તીર્થકરના પ્રવચનોને અને સૂત્ર રૂપે ગણધર તેમજ શુતકેવળી પ્રણીત સાહિત્યને આગમ કહેવાય છે.
- (૩) જે જ્ઞાનનો મૂળ સોત તીર્થકર ભગવાન છે, આચાર્ય પરંપરા અનુસાર જે શુતજ્ઞાન આવ્યું છે અને આવશે, તેને આગમ કહેવાય છે.
- (૪) આપ્તપુરુષના વચનને આગમ કહેવાય છે.
- (૫) જેના વડે પંચાસ્તિકાય, નવતત્ત્વ વગેરે સર્વ રીતે જાણી શકાય છે તેને આગમ કહેવાય છે.
- (૬) અપેક્ષાએ કેવળ જ્ઞાન, મન:પર્યવજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, ૧૪ પૂર્વધર, ૧૦ પૂર્વધર, ૮ પૂર્વધર આ બધા વડે જાણેલ જ્ઞાનને આગમ કહેવાય છે.
- (૭) જે ગુરુ પરંપરાથી અવિચિન્ત ગતિએ આવી રહ્યું છે તેને આગમ કહેવાય છે.
- (૮) જેની રચના આપ્ત પુરુષો વડે થઈ હોય તેને આગમ કહેવાય.

આપ્ત કોને કહેવાય ? ઉત્તર— જે ૧૮ દોષ રહિત હોય, જેનું જીવન શાસ્ત્રમય અને ચારિત્રમય હોય, તેને આપ્ત કહેવાય છે. જે રાગદ્વેષથી મલિન હોય તેનું જ્ઞાન નિર્દોષ ન કહેવાય. માટે દોષરહિત પુરુષને આપ્ત કહેવાય છે.

જૈન પરંપરામાં આગમના રચયિતા કોણ છે ? ઉત્તર— આગમના મુખ્ય રચયિતા ગણધરો હોય છે. ક્યારેક તેના જ આધારથી અન્ય શુતકેવળી અથવા સ્થવિરો પણ સૂત્રોનું સંપાદન કરે છે. એ આગમ મૂળરૂપ અર્ધમાગધી ભાષામાં હોય છે. (૮) બીજી અપેક્ષાએ આગમ ત્રણ પ્રકારના બતાવ્યા છે— (૧) સૂત્રાગમ (૨) અર્થાગમ (૩) તહુભ્યાગમ. અલ્પાક્ષરમાં અને અર્ધમાગધી ભાષામાં સૂત્રાગમ હોય છે. વિસ્તૃત અર્થ લઈને વિવિધ ભાષામાં અર્થાગમ હોય છે અને તહુભ્યાગમ ઉપર્યુક્ત બનેથી યુક્ત હોય છે. (૧૦) અન્ય શૈલીથી આગમ ત્રણ પ્રકારે છે— (૧) આત્માગમ (૨) અનંતરાગમ (૩) પરંપરાગમ. તીર્થકર ભગવંતોને બધું જ્ઞાન આત્માગમથી જ હોય છે. ગણધરોને સૂત્રાગમ આત્માગમ હોય છે અને અર્થાગમ તીર્થકર ભગવાનથી પ્રાપ્ત થાય માટે અનંતરાગમ હોય છે. બીજા સાધુઓનું જ્ઞાન અનંતરાગમ કે પરંપરાગમ બને પ્રકારનું હોય છે, આત્માગમ હોતું નથી અર્થાત્ જે સાધુ તીર્થકર પ્રભુથી અર્થ મેળવે અને ગણધરોથી સૂત્ર મેળવે તો તે જ્ઞાન અનંતરાગમ કહેવાય છે. આજે આપણને મળતા આગમો બધા પરંપરાગમ રૂપ છે.

આગમોમાં આવતા અધિકારોનું વિવરણ :-

શુતસ્કંધ :— અધ્યયનના સમૂહને સ્કંધ કહેવાય છે. વૈદિક પરંપરામાં શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણા અંતર્ગત

સ્કર્ંધનો પ્રયોગ કરેલ છે. તે પ્રત્યેક સ્કર્ંધમાં અનેક અધ્યયન છે. જૈનાગમોમાં કેવળ સ્કર્ંધનો જ નહીં પણ શુતસ્કર્ંધનો ઉદ્દેખ છે. કોઈ પણ આગમોમાં બે શુતસ્કર્ંધોથી અધિક શુતસ્કર્ંધ નથી. આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, જ્ઞાતાધર્મકથા, પ્રશ્રવ્યાકરણ અને વિપાકસૂત્ર આ દરેક સૂત્રના બે ભાગ કર્યા છે. જેને જૈન પરિભાષામાં શુતસ્કર્ંધ કહેવાય છે— પહેલો શુતસ્કર્ંધ અને બીજો શુતસ્કર્ંધ. એમ બે પ્રકારે વિભાગ કરવામાં જુદા જુદા ઉદ્દેશ્ય થઈ શકે છે. આચારાંગમાં સંયમની આંતરિક વિશુદ્ધિ અને બાહ્ય વિશુદ્ધિની દાખિથી, સૂત્રકૃતાંગમાં પદ્ય અને ગધની દાખિથી, જ્ઞાતાધર્મકથામાં આરાધક અને વિરાધકની દાખિથી અથવા દાખાંત અને ધર્મકથાની દાખિથી તથા પ્રશ્રવ્યાકરણમાં આશ્રવ અને સંવરની દાખિથી તેમજ વિપાક સૂત્રમાં દૃઢભવિપાક અને સુખવિપાકની દાખિથી વિષયને બે શુતસ્કર્ંધમાં વિભાજિત કરેલ છે. પ્રત્યેક શુતસ્કર્ંધમાં અનેક અધ્યયન છે અને કોઈ કોઈ સૂત્રના અધ્યયનમાં અનેક ઉદ્દેશક પણ છે.

વર્ગ :— વર્ગ પણ અધ્યયનોના સમૂહને જ કહેવાય છે. અંતકૃત સૂત્રમાં આઠ વર્ગ છે. અનુતરોપપાતિકમાં ત્રણ વર્ગ કહ્યા છે અને જ્ઞાતાધર્મકથાના બીજો શુતસ્કર્ંધમાં દસ વર્ગ છે. ઉપાંગ સૂત્રમાં નિરયાવલિકા વગેરે પાંચ વર્ગ છે.

દશા :— ઉપલબ્ધ આગમોમાં એક જ સૂત્ર દશાશુતસ્કર્ંધમાં વિભાગરૂપે દશાઓ કહેલ છે. દશ અધ્યયનોના સમૂહરૂપ આગમને દશા કહેવાય છે. જેમાં જીવોની જીવન દશાનું પ્રગતિશીલ કે વિકાસશીલ વર્ણન હોય છે તેને દશા કહેવાય છે. જેમ કે— ઉપાસકદશા, અનુતરોપપાતિકદશા, અંતકૃતદશા આ ત્રણ દશાઓમાં દીતિહાસ છે. જે દશામાં દીતિહાસની પ્રચુરતા નથી પણ આચારની પ્રચુરતા છે તે સૂત્રને દશાશુતસ્કર્ંધ કહેવાય. આ સૂત્રમાં દશાનો પ્રયોગ અંતમાં ન કરતાં આદિમાં કર્યો છે.

શતક :— ભગવતી સૂત્રમાં અધ્યયનના સ્થાને શતકનો પ્રયોગ કર્યો છે. અન્ય કોઈ આગમમાં શતકનો પ્રયોગ કર્યો નથી. શતકમાં ઉદ્દેશકરૂપ પ્રતિ વિભાગ પણ છે. પાછળના શતકોમાં અવાંતર શતક પણ છે અર્થાત્ એક શતકમાં ઘડા શતક છે.

સ્થાન :— સ્થાનાંગ સૂત્રમાં અધ્યયનના સ્થાને 'સ્થાન' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. તેના પહેલા સ્થાનમાં એક—એક વિષયનો, બીજામાં બે બેનું એમ કરતાં કરતાં દસમામાં દસ દસ વિષયોનું કુમશઃ વર્ણન કરેલ છે.

સમવાય :— સમવાયાંગ સૂત્રમાં અધ્યયનના સ્થાને સમવાયનો પ્રયોગ કર્યો છે, તેમાં સ્થાનાંગની જેમ સંક્ષિપ્ત શૈલી છે પરંતુ વિશેષતા એ છે કે— એકથી લઈને કરોડ સુધીના વિષયોનું તેમાં વર્ણન કરેલ છે. સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગને જો આગમોની સૂચિરૂપ છે.

પ્રાભૃત :— દાખિવાદ, અને જ્યોતિષરાજપ્રજ્ઞાનિ(ચંદ્ર પ્રજ્ઞાનિ, સૂર્ય પ્રજ્ઞાનિ)માં અધ્યયનના સ્થાને પ્રાભૃત શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે અને પ્રતિ વિભાગરૂપ ઉદ્દેશકના સ્થાને પ્રાભૃત—પ્રાભૃતનો પ્રયોગ કર્યો છે.

પદ :— પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં અધ્યયનના સ્થાને પદનો પ્રયોગ કર્યો છે અને પ્રતિવિભાગરૂપે ઉદ્દેશક પણ કહેલ છે.

પ્રતિપત્તિ :— જીવાભિગમ સૂત્રમાં અધ્યયનના સ્થાને પ્રતિપત્તિનો પ્રયોગ કર્યો છે. જેના દ્વારા પદાર્થોના સ્વરૂપને જાણી શકાય તેને પ્રતિપત્તિ કહેવાય છે. પ્રતિપદ્યન્તે યથાર્થમવગમ્યન્તે આભિરિતિ પ્રતિપત્તયઃ।

વક્ષસ્કાર :— જંબૂદીપ પ્રજ્ઞાપનિ સૂત્રમાં અધ્યયનના સ્થાને વક્ષસ્કારનો પ્રયોગ કર્યો છે. તેનો મુખ્ય વિષય

ભૂગોળ અને ખગોળનો છે. ભગવાન ઋષભદેવ અને ભરત ચક્રવર્તીનો ઈતિહાસ પણ તેમાં વર્ણિત છે.

ઉદેશક :— અધ્યયન, શતક, પદ અને સ્થાનના ઉપવિભાગને ઉદેશક કહેવાય છે. આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, ભગવતી, સ્થાનાંગ, દશવૈકાલિક, પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર અને જીવાભિગમ આ સૂત્રોમાં ઉપવિભાગ રૂપે ઉદેશકો મળે છે. વ્યવહારસૂત્ર, બૃહત્કલ્પ, નિશીથ આ ત્રણે સૂત્રોમાં અધ્યયનના સ્થાને ઉદેશકનો પ્રયોગ કરેલ છે.

અધ્યયન :— જૈનાગમોમાં અધ્યાયનો પ્રયોગ નથી પરંતુ અધ્યયનનો પ્રયોગ કર્યો છે અને તે અધ્યયનોનાં નામ નિર્દેશ પણ કરેલ છે. તે અધ્યયનોનાં નામથી જ જાડી શકાય છે કે આ અધ્યયનમાં અમુક વિષયનું વર્ણિત છે. આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, શાતાધર્મકથા, ઉપાસકદશાંગ, અંતકૃતદશાંગ, અનુતરોપપાતિક, પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિપાક, ઉત્તરાધ્યયન, દશવૈકાલિક, આવશ્યક અને ઉપાંગ સૂત્ર (નિરયાવિલિકા આદિ સૂત્ર) આ દરેકમાં આગમકારોએ અધ્યયનનો પ્રયોગ કર્યો છે.

નંદી સૂત્રમાં શ્રુતસ્કંધ, વર્ગ, પ્રતિપત્તિ, પદ, શતક, સ્થાન, પ્રાભૃત, સમવાય, વક્ષસ્કાર અને ઉદેશકનું કથન નથી. માત્ર એક અધ્યયન રૂપ છે. જેમાં કેટલાય પ્રકરણો છે એમ માની શકાય છે. પરંતુ નંદીના સૂત્રકાર શ્રી દેવવાચકે આ સૂત્રમાં કોઈ વિભાગ પાડેલ નથી.

સાહિત્ય :-

સાહિત્ય કોને કહેવાય ? ઉત્તર— જે પ્રાણીમાત્રને હિતકારી અને પ્રિયકારી હોય તેને સાહિત્ય કહેવાય. સમસ્ત દેશના સર્વ ગંધ, પંધ, ગ્રંથો, લેખો આદિના સમૂહને સાહિત્ય કહેવાય છે. સર્વ ભાષા અને સર્વ લિપિઓનો સમાવેશ સાહિત્યમાં થઈ જાય છે. સાહિત્ય ભાવોનું સંકલન કરવામાં એક મુખ્ય સાધન છે. ભાષા, વ્યવહાર, વાર્તાલાપ, વ્યાખ્યાન, શિક્ષા, લેખ, પુસ્તક, ચિત્ર, પત્ર આદિ દરેક સાહિત્યના જ અંગ છે. સાહિત્યના વિવિધ રૂપ છે. કલાણ સાહિત્ય વાંચવાથી લોકો શોકાતુર થઈ જાય છે, વૈય તૂટી જાય છે. પ્રેમ સાહિત્યથી બીજાઓ પ્રત્યે અનુરોગ અને વાત્સલ્યભાવ જાગૃત થાય છે. શાંતિ સાહિત્યથી લોકો શાંતિના પૂજારી થઈ જાય છે. નોક ઝોક સાહિત્યથી હસવાનું થાય છે. જ્યારે આગમ સાહિત્યથી જીવને અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, સદાચાર, અપરિશ્રદ્ધ, જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર, વીર્યાચાર, સંવર, નિર્જરા, ન્યાય, નીતિ અને બંધનથી મુક્તિ આદિ સદ્ગુણો તરફ જીવાની પ્રેરણા મળે છે. આગમશાસ્ત્ર સાહિત્ય જગતમાં મૂર્ધન્ય સ્થાન ધરાવે છે. આગમ સાહિત્ય દરેક પ્રાણીઓને અમર બનાવનાર, જીવનને મંગલમય બનાવનાર તેમજ આત્મામાં આનંદની અભિવૃદ્ધિ કરાવનાર છે. તેનાથી મોહરૂપ નિદ્રા દૂર થાય છે, અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર સદા માટે લુખ થઈ જાય છે. તેનું અધ્યયન કરવાથી સદા શાંતિનો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે. નંદી સૂત્ર પણ સાહિત્યના જગતમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે.

પરિશિષ્ટ-૫

અર્ધમાગધી ભાષા

આગમની ભાષા અનાદિકાળથી અર્ધમાગધી છે. પરંપરા પ્રમાણે ઔપપાતિક સૂત્રમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે તીર્થકર અર્ધમાગધી ભાષામાં પ્રવચન આપે છે. તીર્થકર દરેક ભાષાના પરિજ્ઞાતા હોય છે અને દરેક ભાષા બોલી શકે છે. અર્ધમાગધી ભાષા સરસ, સુકોમળ અને સર્વોત્તમ છે. તીર્થકર પ્રભુના વચન તો

સરસ, સુકોમળ અને સર્વોત્તમ જ હોય છે. ભલે તે ગમે તે ભાષામાં બોલે. પ્રલુદ્વારા ઉચ્ચારિત કોઈ પણ ભાષા આર્થ-અનાર્થ, દ્વિપદ-ચતુર્ષપદ વગેરે દરેક માટે હિતકર, શિવંકર અને સુખ દેનારી હોય છે. તીર્થકર પ્રભુના ભાષાતિશયના કારણે તેની વાણીને દરેક પ્રાણી પોતાની ભાષાને અનુરૂપ સમજ લે છે. આ ભાષાનો અતિશય ફક્ત ભગવાન મહાવીરમાં જ હતો એમ નહીં પણ દરેક તીર્થકરોને આવો વાણીનો અતિશય હોય છે.

કેટલાક લોકોની એવી ધારણા છે કે— આ અર્ધમાગધી ભાષા તે સમયે મગધદેશના અર્ધા ભાગમાં બોલયાલની ભાષા હતી માટે તેને અર્ધમાગધી ભાષા કહેવાય છે. વાસ્તવમાં એવું નથી. એકાંતે કેવળ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પર જ ધ્યાન ન દેવું જોઈએ. આગમની અર્ધમાગધી ભાષા હોય, એ અનાદિનો નિયમ છે. મહાવિદ્ઘ ક્ષેત્રમાં પણ આગમ અર્ધમાગધી ભાષામાં જ હોય છે.

અર્ધમાગધી ભાષા એ દેવવાણી છે. આ તેની બીજી વિશેષતા છે. પંચમ અંગ શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં એક સ્થાને ભગવાન મહાવીરને ગાણધર ગૌતમે પ્રશ્ન કર્યો— ભગવન્ ! દેવો કઈ ભાષામાં બોલે છે ? કઈ ભાષા તેને પ્રિય હોય ? સર્વજ્ઞ પ્રલુદ મહાવીર સ્વામીએ કહ્યું— ગૌતમ ! દેવો અર્ધમાગધી ભાષામાં બોલે છે અને તે ભાષા તેને પ્રિય અને રૂચિકર છે. ઉપર્યુક્ત પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે કે— માગધી ભાષા એક સ્વતંત્ર ભાષા છે. મગધદેશની અપેક્ષાએ તેનું આ નામ નથી. દેવો એ બોલતા હોવાથી તે ભાષા સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. માટે અનાદિકાળથી આગમ સર્વ શ્રેષ્ઠ ભાષામાં હોય છે. નંદી સૂત્રની ભાષા પણ અન્ય આગમોની જેમ સુગમ અને સારગર્ભિત અર્ધમાગધી ભાષા છે. કેટલાકની માન્યતા છે કે તીર્થકર અર્થ પ્રરૂપક છે માટે કોઈ પણ ભાષાનો આગ્રહ તેને હોતો નથી. બીજું તેને વચ્ચનાતિશય હોય છે માટે પણ તેને ભાષાનો આગ્રહ આવશ્યક નથી. સર્વજ્ઞ હોવાને કારણે તે કોઈ પણ ભાષામાં બોલી શકે અને પ્રવચન આપી શકે છે. વિચાર કરીએ તો વાસ્તવમાં શાસ્ત્રની ભાષા અને વ્યવહારની ભાષા એકજ ન હોવી જોઈએ. કારણ કે શાસ્ત્ર એક વિશિષ્ટ ભાષામાં હોવા જોઈએ તો જ તેની સુરક્ષા અને મહત્વા ટકી શકે છે. પ્રવચન સામાન્ય જનભાષામાં હોય છે. આ વિષયમાં એટલે કે તીર્થકરની ભાષાના વિષયમાં અંગ આગમ મૌન છે. ઉવાઈ સૂત્રના આધારે તીર્થકરો અર્ધમાગધીમાં પ્રવચન આપે એ ધારણા વધારે પ્રચલિત છે, છતાં તે અનુપ્રેક્ષણીય અને શોધનીય અવશ્ય છે.

પરિશિષ્ટ-૬

સ્થવિરાવલી શું છે ?

અનેક વિદ્વાન મુનિવરોની એવી ધારણા છે કે— નંદી સૂત્રની આદિમાં મંગલાયરણની અંતર્ગત જે સ્થવિરાવલી છે, તે પણ આચાર્યાની છે. કોઈક કહે છે કે એ દેવવાચકળી ગુર્વાવલી છે. પરંતુ આગમની અનુપ્રેક્ષા કરતાં આ સ્થવિરાવલી પણ આચાર્યાની હોય એવું લાગતું નથી અને દેવવાચકળી ગુર્વાવલી હોય તેવું પણ લાગતું નથી. વસ્તુતઃ દેવવાચકના મનમાં જે જે પરમ શ્રદ્ધેય શુતધર હતા, તેનો પરિયય તેઓએ ગાથાઓમાં લૌકિક અને લોકોત્તર ગુણોની સાથે આપેલ છે.

કોઈપણ ગચ્છના આચાર્ય ઉપાધ્યાય અથવા વિશિષ્ટ આગમધર તેમજ અનુયોગાચાર્ય હોય, તેઓના પવિત્ર નામનો ઉલ્લેખ આ સુતિ ગાથાઓમાં કરેલ છે. પરંતુ કોઈ એક જ પરંપરા, કુળ કે

ગચ્છનો એમાં આગ્રહ રાખેલ નથી. તેના વિષે અનેક પ્રમાણ છે. જેમ કે— આચાર્ય સંભૂતવિજયજી યશોભદજીના શિષ્ય હતાં. આચાર્ય સંભૂતવિજય અને આચાર્ય ભડબાહુ સ્વામી એ બતે ગુરુભાઈ હતા અને સ્થૂલિભદ્રજી સંભૂતવિજયજીના શિષ્ય હતા. તે બધા યુગપ્રધાન આચાર્ય થયા હતા. આચાર્ય સ્થૂલિભદ્રજીને બે શિષ્ય હતા— (૧) મહાગિરિ (૨) સુહસ્તી. તે બતે કમશઃ આચાર્ય થયા હતા પણ ગુરુ શિષ્ય ન હતા.

આર્ય નાગહસ્તીજી વાચક વંશમાં થયા હતા. સિંહનામના મુનિવરે બ્રહ્મદીપિક શાખાના પરંપરાગત ઉત્તમ વાચક પદને પ્રાપ્ત કર્યું હતું. વાચક નાગાર્જુનને પણ દેવવાચકજીએ વંદન કર્યા છે. તે આચાર્ય ન હતા પણ વાચક હતા. વાચક ઉપાધ્યાયને કહેવાય છે. અર્થાત્ વાચક શબ્દ ઉપાધ્યાય માટે નિર્ધારિત હતો. આ ઉદાહરણોથી પ્રતીત થાય છે કે દેવવાચકજીએ દઢ શ્રદ્ધાપૂર્વક યુગપ્રધાન વાચકોની સ્તુતિ અને વંદન પણ કર્યા છે.

કલ્પસૂત્રની સ્થવિરાવલી પર જો આપણે દસ્તિપાત કરીએ તો આચાર્ય વજસેનજી ૧૪ મા પહૃધર હતા, તેને ચાર શિષ્ય હતા. (૧) નાઈલ (૨) પોમિલ (૩) જ્યંત (૪) તાપસ. તેની ચાર શાખાઓ નીકળી છે. દેવવાચકજીએ ભૂતદિન આચાર્યનો પરિયય આપતા કહું છે "નાઇલ કુલવંસ નન્દિકારે" તેનાથી પણ આ સિદ્ધ થાય છે કે— નંદીસૂત્રમાં ગુર્વાવલી નથી પણ યુગપ્રધાન આચાર્ય અથવા અનુયોગાચાર્ય કોઈ પણ શાખા અથવા પરંપરામાં થયા છે, તેઓની સ્તુતિ મંગલાચરણ રૂપે તેઓએ કરી છે. આ વિચારણા પરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે નંદી સૂત્રમાં યુગપ્રધાન, વિશિષ્ટ વિદ્વાન તેમજ શુતધર આચાર્ય, ઉપાધ્યાય વગેરે જે કાલિકશુતના અનુયોગ(અર્થપરમાર્થ)ના ધારક થયા અને હતા તે મહાન પુરુષોના પવિત્ર નામનો ઉલ્લેખ આ સ્તુતિ ગાથાઓમાં છે. નંદી સૂત્રની પચાસમી ગાથાથી પણ આ વાતની સિદ્ધ થાય છે. તે ગાથાનો ભાવ આ છે— ઉપરની ગાથાઓમાં વર્ણવેલ મહાપુરુષો સિવાય અન્ય જે કોઈ પણ કાલિક શુતના અનુયોગને ધારણ કરનારા શ્રમણ ભગવંતો થયા છે તે બધાને નમસ્કાર કરીને હું હવે જ્ઞાનની પ્રરૂપણા રૂપ નંદી સૂત્રનું કથન કરીશ. આ ગાથામાં દેવવાચકજીએ બીજા બધા વડીલ સાધુઓ કે પદવીધરો એમ ઉલ્લેખ ન કરતાં કાલિકશુતના અનુયોગધરોનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે. માટે અહીં જ્ઞાનના વર્ણન પ્રસંગે વિશિષ્ટ શુતધરોને વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓને સમરણ વંદન કર્યા છે. કોઈ પણ શાખા કે પદ્બાવલીનો તેમાં આગ્રહ નથી.

પરિશિષ્ટ-૭

ચૌદ પૂર્વનો વિષય

(૧) ઉત્પાદ પૂર્વ :— જીવ, કાળ અને પુરુષાલ આદિ દ્રવ્યોના ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્યવતત્વનું વિશાળ વર્ણન છે. "સદ્ગ્રબ્ધ્યલક્ષ્યણ" એમાં સત્ત શું છે? ઉત્તર— "ઉત્પાદ વ્યય ધૌબ્યયુક્તં સત્ત" જેમાં આ ત્રણો ય હોય તેને સત્ત કહેવાય છે અને જે સત્ત છે તે જ દ્રવ્ય છે. આ પૂર્વમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધૌબ્ય એ ત્રણોયનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

(૨) અગ્રાયણીયપૂર્વ :— આમાં ૭૦૦ સુનય અને ૭૦૦ દુર્નય, પંચાસ્તિકાય, પટ્ટદ્રવ્ય અને નવપદાર્થનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલ છે.

(૩) **વીર્યાનુપ્રવાદપૂર્વ** :- આમાં આત્મવીર્ય, પરવીર્ય, ઉભયવીર્ય, બાલવીર્ય, પંડિતવીર્ય, બાલપંડિતવીર્ય, ક્ષેમવીર્ય, ભાવવીર્ય અને તપવીર્યનું વિશાળ વર્ણન છે.

(૪) **અસ્તિત્વાસ્તિત્વપ્રવાદપૂર્વ** :- આમાં જીવ અને અજીવના અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વધર્મનું વર્ણન છે. જેમ કે— જીવ સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વધર્મનું વર્ણન છે. આ રીતે અજીવના વિષે પણ વર્ણન છે.

(૫) **જ્ઞાનપ્રવાદપૂર્વ** :- આમાં પાંચ જ્ઞાન અને ત્રણ અજ્ઞાનનું સ્પષ્ટ વર્ણન છે. દ્રવ્યાર્થિક નય અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ અનાદિ અનંત, અનાદિ સાંત, સાદિ અનંત અને સાદિ સાંત વિકલ્પોનું અને પાંચ જ્ઞાનનું સવિસ્તાર વર્ણન કરનાર આ જ પૂર્વ છે, કેમ કે તેનો મુખ્ય વિષય જ્ઞાન છે.

(૬) **સત્યપ્રવાદપૂર્વ** :- આમાં વચનગુપ્તિ, વાક્યસંસ્કારના કારણો, વચનના પ્રયોગો, દશ પ્રકારની સત્ય ભાષા, બાર પ્રકારની વ્યવહાર ભાષા, દશ પ્રકારની અસત્ય ભાષા અને દસ પ્રકારની મિશ્ર ભાષાનું વર્ણન કરેલ છે. અસત્ય અને મિશ્ર એ બન્ધે ભાષાઓની ગુપ્તિ, સત્ય અને વ્યવહાર ભાષામાં સમિતિનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. અભ્યાખ્યાન, કલેશ, પૈશુન્ય, મૌખ્ય, રતિ, અરતિ, ઉપથિ, નિકૃતિ, અપ્રણતિ, મોષ, સમ્યગ્દર્શન તથા મિથ્યાદર્શન વચનના ભેદથી ભાષા ૧૨ પ્રકારની છે.

(૧) કોઈ પર જૂઠુ કલંક ચડાવવું તેનું નામ અભ્યાખ્યાન કહેવાય. (૨) કલેશ કરવો તેને કલહ કહેવાય. (૩) પાછળથી દોષ પ્રગટ કરવા અથવા સક્પાય ભેદનીતિને પૈશુન્ય કહેવાય. (૪) ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ સિવાયના વચનનો પ્રયોગ કરવો તેને મૌખ્ય કહેવાય અથવા અસંબંધ વચન પ્રલાપ કહેવાય. (૫) વિષયાનુરાગજનક વચનને રતિ કહેવાય. (૬) બીજાને હેરાન પરેશાન કરનારા વચનને અથવા આર્તધ્યાનજનક વચનને અરતિ કહેવાય. (૭) ભમત્વ—આસક્તિ—પરિગ્રહ રક્ષણ—સંગ્રહ કરનારા વચનને ઉપધિ કહેવાય. (૮) જે વચનથી બીજાને માયામાં ફસાવવાની અથવા બીજાની આંખમાં ધૂળ નાંખવાની અથવા વિવેક બુદ્ધિને શૂન્ય કરી દેવાની પ્રવૃત્તિ હોય તેને નિકૃતિ કહેવાય. (૯) જે વચનથી સંયમ—તપની વાત સાંભળીને પણ ગુણીજનો સમક્ષ મસ્તક જુકે નહીં તેને અપ્રણતિ કહેવાય. (૧૦) જે વચનથી બીજા ચૌર્યકર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય તેને મોષ કહેવાય. (૧૧) સન્માર્ગની દેશના દેનારા વચનને સમ્યગ્દર્શન વચન અને (૧૨) કુમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે તેને મિથ્યાદર્શનવચન કહેવાય. જે સત્ય વચનના બાધક છે, સાવધ ભાષા છે તે હેય છે. સત્ય અને વ્યવહાર એ બે ભાષા ઉપાદેય છે. એ સિવાય અન્ય જે કંઈ પણ સત્યાંશ છે તેના મૂળ સોત આ પૂર્વ છે.

(૭) **આત્મપ્રવાદપૂર્વ** :- આમાં આત્માનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. આત્માના અનેક પર્યાયવાચી શબ્દો બતાવ્યા છે. જેમ કે— ચૈતન્ય, પ્રાણી, અનંત શક્તિવાન. દસ પ્રાણોથી જીવન વ્યતીત કરનારને જીવ કહેવાય છે. જીવ બે પ્રકારના છે— સંસારી અને સિદ્ધ. આત્માના વિષયમાં સંપૂર્ણ વર્ણન આ પૂર્વમાં છે. જીવ વિષે જુદી જુદી વ્યાખ્યા આ પ્રકારે છે—

જીવો કર્તા ય વત્તા ય પાણી ભોક્તા ય પોગગલો ।
વેદો વિણ્ણૂ સયંભૂ ય સરીરી તહ માણવો ॥૧॥

સત્તા જંતુ ય માણી ય માયી જોગી ય સંકુડો ।
અસંકુડો ય ખેયળ્ણ અંતપ્પા તહેવ ય ॥૨॥

- (૧) જીવ :- દ્રવ્ય પ્રાણ ૧૦ છે. દ્રવ્ય પ્રાણ વડે જે જીવ તે સંસારી જીવ કહેવાય અને નિશ્ચય નયથી અનંતજ્ઞાન, અનંતર્દર્શન, અનંતસુખ અને અનંતવીર્ય આ ચાર પ્રાણોથી જીવે તેને સિદ્ધ ભગવાન કહેવાય છે.
- (૨) કર્તા :- શુભ-અશુભ કાર્ય કરે છે માટે તેને કર્તા કહેવાય છે.
- (૩) વક્તા :- સત્ય, અસત્ય, યોગ્ય અને અયોગ્ય વચન બોલે છે માટે તેને વક્તા કહેવાય છે.
- (૪) પ્રાણી :- પ્રાણને ધારણ કરે તેને પ્રાણી કહેવાય છે. પ્રાણ દશ છે.
- (૫) ભોક્તા :- ચાર ગતિમાં પુણ્ય અને પાપનું ફળ ભોગવે છે તેથી ભોક્તા કહેવાય છે.
- (૬) પોગળ : - વિવિધ પ્રકારના શરીરો વડે પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે, પૂર્ણ કરે છે, એને ગાળે છે માટે તેને પુદ્ગલ કહેવાય છે.
- (૭) વેદ :- સુખ દુઃખનું વેદન કરવાથી અથવા જીણવાથી તેને વેદ કહે છે.
- (૮) વિષ્ણુ :- પ્રાપ્ત થયેલા શરીરને વ્યાપ્ત કરવાથી તેને વિષ્ણુ કહેવાય.
- (૯) સ્વયંભૂ :- સ્વતઃ આત્માનું અસ્તિત્વ છે, પરતઃ નથી માટે સ્વયંભૂ છે.
- (૧૦) શરીરી :- સંસાર અવસ્થામાં સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ શરીરને ધારણ કરનારો છે.
- (૧૧) માનવ :- મનુ એટલે જ્ઞાન. જે જ્ઞાન સહિત જન્મે તે માનવ અથવા માનિષેદ્દક છે અને નવ નો અર્થ છે નવીન, સંપૂર્ણ અર્થ થયો જે નવીન નથી પણ અનાદિ છે તેને માનવ કહેવાય.
- (૧૨) સક્તા :- જે પરિગ્રહમાં આસક્ત રહે છે અથવા જે પહેલાં હતા, અત્યારે છે અને ભવિષ્યમાં રહેશે તેને સત્ત્વ કહેવાય છે.
- (૧૩) જંતુ :- આત્મા કર્મના યોગે ચાર ગતિમાં ઉત્પત્ત થયા કરે છે માટે તેને જંતુ કહે છે.
- (૧૪) માની :- તેઓને માન કષાય હોય છે અથવા સ્વાભિમાની હોવાના કારણે માની કહેવાય છે.
- (૧૫) માયી :- તેઓ સ્વાર્થના માટે કપટ કરે છે માટે તેને માયી કહેવાય છે.
- (૧૬) યોગી :- મન, વચન અને કાયાનો વ્યાપાર અર્થાત્ ક્રિયા કરે છે તેથી યોગી કહેવાય છે.
- (૧૭) સંકુટ :- જ્યારે સૂક્ષ્મ શરીરને ધારણ કરે છે ત્યારે આત્માના પ્રદેશોને સંકુચિત કરી દે છે તેથી તેને સંકુટ કહેવાય.
- (૧૮) અસંકુટ :- કેવળી જ્યારે કેવળ સમુદ્ધાત કરે છે ત્યારે આત્માના પ્રદેશોને સમસ્ત લોકાકાશમાં વ્યાપ કરે છે માટે તેને અસંકુટ કહેવાય.
- (૧૯) ક્ષેત્રજ્ઞ :- પોતાના સ્વરૂપને અને લોકાલોકને જીણવાથી ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાય.
- (૨૦) અંતરાત્મા :- આઠ કર્મોની અંદર રહે છે તેથી તેને અંતરાત્મા કહેવાય છે.
- (૨૧) કર્મપ્રવાદપૂર્વ :- એમાં કર્મોની આઠ મૂળ પ્રકૃતિ અને ઉત્તર પ્રકૃતિનો બંધ, ઉદ્ય,

ઉદ્દીરણા, સત્તા, ક્ષેત્રવિપાકી, જીવવિપાકી, પુદ્ગલવિપાકી, ધૂવોદય, અધૂવોદય, ધૂવબંધિની, અધૂવબંધિની, ઉદ્વર્તન, અપવર્તન, સંકમણ, નિકાયિત-નિધત, પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, અનુભાગબંધ, પ્રદેશબંધ, અભાગાકાળ આદિનું વર્ણન છે. કયા ગુણસ્થાનમાં કેટલી પ્રકૃતિનો બંધ થાય છે? કેટલી પ્રકૃતિનો ઉદય હોય? કેટલી પ્રકૃતિ સત્તામાં રહે છે? આ રીતે કર્માના અસંખ્ય ભેદો સહિતનું વર્ણન આ પૂર્વમાં છે. જીવ કેવા પ્રકારે કર્મ કરે છે? કર્મબંધના હેતુ કેટલા છે? તેનો ક્ષય કેવી રીતે કરી શકાય? ઈત્યાદિ વર્ણન છે.

વર્તમાનમાં છ કર્મગ્રંથ, પંચસંગ્રહ, કર્મપયડી, પ્રજાપના સૂત્રના, ૨૩ મા, ૨૪ મા, ૨૫ મા અને ૨૬ મા પદ, વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય, ગોમટસાર, કર્મકાંડ ઈત્યાદિ અનેક ગ્રંથોમાં (કર્મ સંબંધી વર્ણન) છે. આ વિષયનો મૂળસોત કર્મપ્રવાદપૂર્વ છે.

(૮) પ્રત્યાખ્યાનપ્રવાદપૂર્વ :— ત્યાગની પ્રતિજ્ઞાને પ્રત્યાખ્યાન કહેવાય છે. ગુહસ્થનો ધર્મ શું છે? શ્રાવક કોઈ પણ હેય-ત્યાજયને ૪૮ પ્રકારે ત્યાગ કરી શકે છે. સાધુઓ તેને ૮ કોટીથી ત્યાગ કરે છે. જેનો ત્યાગ કરવાથી મૂળ ગુણની વૃદ્ધિ થાય છે તેને મૂળ ગુણ પ્રત્યાખ્યાન કહેવાય છે અને જેનો ત્યાગ કરવાથી ઉત્તર ગુણની વૃદ્ધિ થાય તેને ઉત્તરગુણ પ્રત્યાખ્યાન કહેવાય.

ભગવતી સૂત્રના ૭ મા શતકમાં, દશવૈકાલિકમાં, ઉપાસકદશાંગમાં, દશાશુત્રસ્કંધની છઠી અને સાતમી દશામાં, ઠાણાંગ સૂત્રના દસમા સ્થાનમાં જે પ્રત્યાખ્યાનનું વર્ણન આવેલ છે તે દરેક પ્રત્યાખ્યાન પ્રવાદપૂર્વના નાનકડા પીયૂષ કુંડની સમાન છે. (૧) અનાગત (૨) અતિકાંત (૩) કોટિ સહિત (૪) નિયંત્રિત (૫) સાગાર (૬) અણાગાર પચ્ચકભાષા (૭) પરિમાણકૃત (૮) નિરવશેષ (૯) સંકેત પચ્ચકભાષા (૧૦) અદ્વા પ્રત્યાખ્યાન એ બધા ઉત્તર ગુણ પચ્ચકભાષા છે. પ્રત્યાખ્યાનનું વિસ્તૃત વર્ણન ઉપરાંત આચારના ઘણા વિષયોનું વિશ્લેષણ આ પૂર્વમાં રહેલ છે.

(૧૦) વિદ્યાનુપ્રવાદપૂર્વ :— સાતસો અલ્પવિદ્યાઓનું, રોહિણી આદિ ૫૦૦ મહાવિદ્યાઓનું, અંતરિક્ષ, ભૌમ, અંગ, સ્વર, સ્વપ્ન, લક્ષણ, વંજન અને ચિહ્ન આ આઠ મહાનિમિતાઓનું આમાં વિસ્તૃત વર્ણન છે.

(૧૧) અવંધ્યપૂર્વ :— તેનું અપરનામ 'કલ્યાણવાદ' દિગ્બંદર પરંપરામાં પ્રસિદ્ધ છે. શુભકર્માના અને અશુભકર્માનાં ફળોનું વર્ણન આ પૂર્વમાં મળે છે. જે કોઈ જીવ શુભ કર્મ કરે છે તે નિષ્ફળ જાય નહીં પણ ઉત્તમ દેવ બને છે, ઉત્તમ માનવ બને છે, તીર્થકર, બળદેવ, વાસુદેવ, ચક્રવર્તી બને છે. આ શુભકર્માનું ફળ છે. આવી જ રીતે અશુભકર્માનાં ફળથી દુર્ગતિ અને દુઃખમય જીવન મળે છે.

(૧૨) પ્રાણાયુપૂર્વ :— શરીર ચિકિત્સા આદિ અષ્ટાંગ આયુર્વેદિક ભૂતિકર્મ, વિષવિદ્યા, પ્રાણાયામના ભેદ પ્રભેદ, પ્રાણીઓનાં આયુષ્ય વગેરેને જાણવાની રીત આ પૂર્વમાં હોય છે. જો આ પૂર્વજ્ઞાનમાં પૂર્વધર ઉપયોગ લગાવે તો તેને પોતાની તથા બીજાઓની ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે ય અવસ્થાનું કે આયુષ્યનું જ્ઞાન સહજ થઈ જાય છે. જ્ઞાતા સૂત્ર અનુસાર ધર્મઘોષાયાર્ય ધર્મરૂપિ અણગારનો જીવ ક્યાં ઉત્પત્ત થયો છે એ વાત આ પૂર્વના જ્ઞાનથી જાણી લીધી હતી.

(૧૩) ક્રિયાવિશાલપૂર્વ :— ક્રિયાના બે અર્થ થાય છે— સંયમ-તપની આરાધના કરવી તેને પણ ક્રિયા કહેવાય. લૌકિક વ્યવહારને પણ ક્રિયા કહેવાય. આમાં ૭૨ કળાઓ પુરુષની અને ૬૪ કળાઓ સ્ત્રીઓની,

શિલ્પકળા, કાવ્યસંબંધી, ગુણસંબંધી, ગુણદોષ વિધિનું, વ્યાકરણ, છંદ, અલંકાર, રસ એ દરેકની કિયાનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

(૧૪) લોકબિંહસારપૂર્વ :— સંસાર અને તેનો હેતુ, મોક્ષ અને મોક્ષનો ઉપાય, ધર્મ, મોક્ષ અને લોકનું સ્વરૂપ આ દરેકનું વર્ણન લોકબિંહસારપૂર્વમાં છે. આ પૂર્વ શ્રુતલોકમાં સર્વોત્તમ હોય છે.

અનભિલાઘ(અકથનીય) પદાર્થોના અનંતમાં ભાગ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાપનીય(કથનીય) પદાર્થો હોય છે અને પ્રજ્ઞાપનીય(કથનીય) પદાર્થોના પણ અનંતમાં ભાગ પ્રમાણે જ શ્રુતનિબદ્ધ(સૂત્રરૂપે) હોય છે.

સંખ્યાત અક્ષરોના સમુદ્દરાયને પદશ્રુત કહેવાય છે. સંખ્યાત પદોનો એક સંઘાતશ્રુત થાય છે. સંખ્યાત સંઘાતશ્રુતોની એક પ્રતિપત્તિ થાય છે. સંખ્યાત પ્રતિપત્તિઓ પર એક અનુયોગશ્રુત હોય છે. ચારે ય અનુયોગનો અંતર્ભાવ પ્રાભૃત પ્રાભૃતમાં થાય છે. સંખ્યાત પ્રાભૃત પ્રાભૃતનો સમુદ્દરાય પ્રાભૃત કહેવાય છે. સંખ્યાત પ્રાભૃતનો સમાવેશ એક વસ્તુમાં થઈ જાય છે. સંખ્યાત વસ્તુઓના સમુદ્દરાયને એક પૂર્વ કહેવાય છે.

પરોક્ષ પ્રમાણમાં શ્રુતજ્ઞાન અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં કેવળજ્ઞાન મહાન છે. જેવી રીતે કેવળજ્ઞાની સંપૂર્ણ દ્રવ્ય અને તેની પર્યાયને જાણે છે, તેવી જ રીતે શ્રુતજ્ઞાની પણ સંપૂર્ણ દ્રવ્ય અને પર્યાયોને જાણે છે. અંતર બસ્તેમાં ફક્ત આટલું છે. શ્રુતજ્ઞાન ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતાથી જાણે છે એટલે તેની પ્રવૃત્તિ અમૂર્ત પદાર્થોમાં તેની અર્થ પર્યાયમાં અને સૂક્ષ્મ મૂર્ત પદાર્થોમાં સ્પષ્ટ રૂપે હોતી નથી. જ્યારે કેવળજ્ઞાન નિરાવરણ હોવાથી મૂર્ત કે અમૂર્ત સકલ પદાર્થોને વિશાદરૂપે સ્પષ્ટ કરે છે. અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યવજ્ઞાન એ બસ્તે પ્રત્યક્ષ હોવા છીતાં શ્રુતજ્ઞાનની તોલે ન આવે. કારણ કે પાંચ જ્ઞાનમાં શ્રુતજ્ઞાન, કલ્યાણની દાસ્તિએ અને પરોપકારની દાસ્તિએ સર્વોચ્ચ સ્થાન ધરાવે છે. વ્યાખ્યા શ્રુતજ્ઞાનની જ કરી શકાય છે. શેષ ચાર જ્ઞાન અનુભવ ગમ્ય છે, વ્યાખ્યાતમક નહીં. આત્માને પૂર્ણતા તરફ લઈ જનાર શ્રુતજ્ઞાન જ છે, માર્ગપ્રદર્શક જો કોઈ જ્ઞાન હોય તો તે શ્રુતજ્ઞાન જ છે. સંયમ અને તપની આરાધનામાં પરીષહ અને ઉપસર્ગને સહન કરવામાં સહયોગી સાધન શ્રુતજ્ઞાન છે. ઉપદેશ, શિક્ષા, સ્વાધ્યાય, ભણવું, ભણાવવું, મૂળ, ટીકા, વ્યાખ્યા એ બધું શ્રુતજ્ઞાન છે. અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં શ્રુતજ્ઞાનને પ્રધાન કહું છે. શ્રુતજ્ઞાનની કોઈ સીમા નથી, એ અનંત છે. વિશ્વમાં જેટલા પુસ્તકો ઉપલબ્ધ છે, જેટલા લુપ્ત થઈ ગયા છે અને ભવિષ્યમાં જેટલા નવા નવા પુસ્તકો બનશે, તે દરેકનો અંતર્ભાવ દાસ્તિવાદમાં થઈ જાય છે.

આ પ્રકારે દાસ્તિવાદ અને પૂર્વાનું જ્ઞાન એ મહાન છે, વિશાળ છે, એમાં વર્ણિત વિષય પણ અસીમ છે. જગતનાં સર્વ કથનીય વિષયોનો એમાં સમાવેશ છે. આવા જ કારણોથી ચૌંદ પૂર્વના જ્ઞાનીને શ્રુત કેવળી કે જિન નહીં પણ જિન સરીખા, એમ કહેવામાં આવે છે.

૧૪ પૂર્વમાં વત્થુ, ચૂલિકા, પાણુડ અને પદનું પરિમાણ પાછળ મુજબ છે —

પૂર્વ	વત્થુ	ચૂલિકા	પાણુડ	પદ પરિમાણ
૧	૧૦	૪	૨૦૦૦	૧ કરોડ
૨	૧૪	૧૨	૨૮૦	૬૬ લાખ
૩	૮	૮	૧૬૦	૭૦ લાખ

૪	૧૮	૧૦	૩૬૦	૬૦ લાખ
૫	૧૨	×	૨૪૦	૧ કરોડમાં એક ઓછું
૬	૨	×	૨૪૦	૧ કરોડ, ૬ પદ
૭	૧૬	×	૩૨૦	૨૬ કરોડ
૮	૩૦	×	૪૦૦	૧ કરોડ, ૮૦ હજાર
૯	૨૦	×	૫૦૦	૮૪ લાખ
૧૦	૧૫	×	૩૦૦	૧ કરોડ, ૧૦ લાખ
૧૧	૧૨	×	૨૦૦	૨૬ કરોડ
૧૨	૧૩	×	૨૦૦	૧ કરોડ, ૫૬ લાખ
૧૩	૩૦	×	૨૦૦	૮ કરોડ
૧૪	૨૫	×	૨૦૦	૧૨ કરોડ, ૫૦ લાખ
કુલ :	૨૨૫	૩૪	૫૭૦૦	૮૩૨૬૮૦૦૦૫

ચૌદ પૂર્વોનાં નામોમાં શેતાંબર અથવા દિગંબર બસે સંપ્રદાયમાં કોઈ વિશેષ ભેદ નથી. ફક્ત અવંધ્યના સ્થાને દિગંબર પરંપરામાં કલ્યાણવાદપૂર્વ કહેલ છે. અવંધ્યનો અર્થ વૃત્તિકારે સફળ કર્યો છે, તે કલ્યાણના શાખાર્થની નજીક પહોંચાડે છે. ૬ મા, ૮ મા, ૮મા, ૧૧ મા, ૧૨ મા, ૧૩ મા, અને ૧૪ મા પૂર્વોની અંતર્ગત વસ્તુઓની સંખ્યામાં બસે સંપ્રદાયમાં કંઈક મતભેદ છે. શેષ પૂર્વોની વસ્તુ સંખ્યામાં કોઈ ભેદ નથી. દાખિલાદ્વારા શુદ્ધિકારી રૂપોની વિશેષતા અને અનુપ્રેક્ષા કરતા નથી. દાખિલાદ્વારા શુદ્ધિકારી રૂપોની વિશેષતા અને અનુપ્રેક્ષા કરતા નથી.

પૂર્વોનું અને દાખિલાદ્વારા શુદ્ધિકારી રૂપોની વિશેષતા અને અનુપ્રેક્ષા કરતા નથી. ઉત્તર— પૂર્વોનું શાન ગ્રંથ પ્રકારે થાય છે— (૧) જ્યારે કોઈ વિશિષ્ટ જીવને તીર્થકર નામ ગોત્રનો ઉદ્ય થાય છે ત્યારે તીર્થની સ્થાપના કરે છે. (તીર્થકર નામનો ઉદ્ય કેવળજ્ઞાન થયા પછી જ થાય છે, જ્યારે કેવળજ્ઞાન ઉત્પત્ત થયા પછી અરિહંત ભગવાન પ્રવચન આપે છે. તે પ્રવચનથી પ્રભાવિત થઈને જે વિશિષ્ટ વેતા કર્મધ્યોગી દીક્ષિત થાય છે તે ગણધરપદને પ્રાપ્ત કરે છે અને તે જ ચતુર્વિધ સંઘની વ્યવસ્થા કરે છે. તીર્થકર ચતુર્વિધ સંઘની વ્યવસ્થા કરતા નથી.

પ્રશ્ન— શુદ્ધિકારી રૂપોનું નિર્વાચન તીર્થકર કરે છે ? અથવા શ્રમણો દ્વારા નિર્વાચિત કરવામાં આવે છે કે સ્વતઃ બને છે ?

ઉત્તર— તીર્થકર ભગવાન દ્વારા ફરમાવેલ પ્રથમ દેશના સાંભળી સંયમ સ્વીકાર કરનાર જે જે મુનિવરોને સ્વતઃ ચૌદપૂર્વનું અથવા સંપૂર્ણ દાખિલાદ્વારા શુદ્ધિકારી વિશેષતા કરતાં અથવા તો શાન વૈરાગ્યથી સંયમમાં પ્રવેશ કરતાં જ જેને શુદ્ધિકારી મહાજ્યોતિ પ્રસ્કૃતિની અર્થાત્ ચૌદપૂર્વનું શાન જેને ઉત્પત્ત થઈ જાય છે તેને ગણધર પદની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જેમ તીર્થકરોને

દીક્ષા ગ્રહણ કરતાં જ મનઃપર્યવજ્ઞાન થઈ જાય છે તેમજ ગણધર થનાર આત્માઓને દીક્ષા લેતાં જ દ્વાદ્શાંગનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. ગણધર બન્યા પછી જ ગણની વ્યવસ્થા ચાલુ થઈ જાય છે. તે સર્વપ્રથમ "આચાર: પ્રથમો ધર્મઃ" આ ઉક્તિને લક્ષમાં રાખીને આચારાંગ પછી સૂત્રકૃતાંગ આ કમથી અગ્નિયાર અંગ ભણાવે છે. શ્રમજ્ઞ અથવા શ્રમજ્ઞી વર્ગનો ઉદેશ્ય કેવળ ભણવાનો જ ન હોય પણ સાથે સંયમ અને તપની આરાધના-સાધનાનો પણ હોય છે. કેટલાક સાધક તો અધિકથી અધિક ૧૧ અંગસૂત્રોનું અધ્યયન કરીને જ આત્મવિજ્ય પ્રાપ્ત કરી લે છે. એવા સંયમ-તપપૂર્વક અધ્યયનનું અંતિમ પરિણામ કેવળજ્ઞાનનું હોય છે અથવા ટેવલોકમાં દેવત્વપદને પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે.

આહારક લભ્ય નિયમથી ચૌદ્ધપૂર્વધર મુનિને જ હોય છે. પરંતુ દરેક ચૌદ્ધ પૂર્વધર મુનિ આહારક લભ્યવાન જ હોય એવો નિયમ નથી. ચાર જ્ઞાનના ધારક અને આહારક લભ્ય સંપત્ત પડિવાઈ થઈને અનંત જીવો નિગોદમાં પરિભ્રમજ્ઞ કરે છે. તેથી એમ જ્ઞાનવા મળે છે કે— અનંતગુણા હીન અને અનંતભાગહીન ચૌદ્ધ પૂર્વધરને પણ આહારક લભ્ય થઈ શકે છે. આવા જ્ઞાની તપસ્વી પણ મિથ્યાત્વના ઉદ્યથી નરક અને નિગોદમાં ભવ ભ્રમજ્ઞ કરી શકે છે. જે પરિત સંસારી આરાધક હોય, તે દુર્ગતિમાં પરિભ્રમજ્ઞ ન કરે, પરંતુ કર્મ શેષ રહી જાય તો કલ્પાતીત કોઈ પણ જાતના મહિદ્ધિક દેવતા બની શકે છે. જ્યાં સુધી સિદ્ધત્વ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી મનુષ્ય અને દેવગતિ સિવાય અન્ય કોઈ ગતિમાં જન્મ ન લે.

પૂર્વધરોમાં પરસ્પર ઘટગુણ હાનિ-વૃદ્ધિ હોય છે. બધાનું શ્રુતજ્ઞાન સમાન હોતું નથી. ગણધર સિવાય બીજા સ્વયંબુદ્ધ, પ્રત્યેક બુદ્ધ અથવા જીતિસ્મરણ જ્ઞાનવાળાઓને પણ દ્વાદ્શાંગીનું જ્ઞાન સ્વત: થઈ શકે છે. તે ગણધર કહેવાતા નથી. તીર્થકરની પ્રથમ દેશનામાં જ ગણધર થાય છે. શેષ મુનિવરોને અધ્યયન કરવાથી દસ્તિવાદનું જ્ઞાન થાય છે. પોઢિલદેવે મોહમાં ફસાયેલા તેતલિપુત્ર મહામાત્યને પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષરૂપે પ્રતિબોધ કરીને તેના અંતરાત્માને જગાડ્યો હતો. તેના પરિણામ સ્વરૂપે તેતલિપુત્રે ઊહાપોહ કર્યો. મોહકર્મ ઉપશાંત થવાથી, મતિજ્ઞાનાવરણીયના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમથી મહામાત્યને જીતિસ્મરણ જ્ઞાન ઉત્પત્ત થયું. તેથી તેણે જ્ઞાયું કે મેં પૂર્વભવમાં મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં પુષ્કલાવતી વિજયમાં પુંડરીકિણી રાજધાનીમાં મહાપદ્મ નામના રાજા તરીકે ચિરકાળ સુધી રાજ્યલક્ષ્મીનો ઉપભોગ કરીને સ્થવિરોધી પાસે જૈન ભાગવતી દીક્ષા ધારણ કરી હતી. સંયમ અને તપની આરાધના કરતાં કરતાં મને ૧૪ પૂર્વોનું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થયું. ચિરકાળ સુધી સંયમ પર્યાયનું પાલન કરીને એક માસનું આયુષ્ય બાકી રહ્યું ત્યારે આયુષ્યની અંતિમ ક્ષણે સંલેખના સંથારા સહિત સમાધિપૂર્વક કાળ કરીને હું મહાશુક નામના ઉ માં ટેવલોકમાં દેવપણે ઉત્પત્ત થયો હતો. ત્યાંનું દીર્ઘ આયુષ્ય સમાપ્ત થવા પર હું અહીં ઉત્પત્ત થયો છું. તેથી પૂર્વભવમાં મેં મહાવતની આરાધના જે પ્રમાણે કરી છે તે પ્રમાણે કરીને અપ્રમત્ત બનીને આત્મ સાધનામાં હું સંલગ્ન બની જાઉં, તેમાં જ મારું કલ્યાણ છે. તે જીતિસ્મરણ જ્ઞાનના સહયોગથી પ્રમદવનમાં બાહ્ય આભ્યંતર પરિશ્રહનો સર્વથા ત્યાગ કરીને તેતલિપુત્ર સ્વયંમેવ દીક્ષિત થઈને, જ્યાં તે વનમાં અશોકવૃક્ષ હતું ત્યાં પહોંચ્યા અને શિલાપટક પર બેસીને સમાધિમાં તલ્લીન થઈ ગયા. પછી એ જીતિસ્મરણ જ્ઞાન દ્વારા અનુપ્રેક્ષા કરતાં કરતાં પૂર્વભવમાં કૃત અધ્યયન આદિનું વારંવાર ચિંતન કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં તેઓને અંગસૂત્રો તથા ચૌદ્ધપૂર્વનું જ્ઞાન ઉત્પત્ત થઈ ગયું. ત્યારે તે શ્રુતજ્ઞાન વડે

આત્માને જગમગાવી કર્મમળને સર્વથા ભસ્મીભૂત કરીને અપૂર્વ કરણમાં પ્રવિષ્ટ થયા. ઘનઘાતી કર્મનો કથ્ય કરીને તેરમા ગુણસ્થાનમાં પ્રવેશ કરતાં તેમને કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ઉત્પત્ત થયું.

જ્ઞાતિસ્મરણ જ્ઞાન વડે સંયમ ગ્રહણ કર્યો અને સંયમથી જ ચૌદ્ધપૂર્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. તેના વડે ક્ષપકશ્રેણીમાં આરૂઢ થયા અને તેતલિપુત્રને કેવળજ્ઞાન ઉત્પત્ત થયું. આ રીતે કારણ કાર્ય બને છે. તો ચૌદ્ધપૂર્વનું જ્ઞાન ઉપર્યુક્ત હંગામી પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને અધ્યયન કરવાથી પણ ચૌદ્ધપૂર્વનું જ્ઞાન થાય છે.

પરિશિષ્ટ-૮

જ્ઞાનની પરસ્પર તુલના

પાંચ જ્ઞાનમાં સર્વપ્રથમ મતિજ્ઞાન ત્યારબાદ શુંતજ્ઞાન આ ક્રમ સૂત્રકારે શા માટે અપનાવ્યો છે ? શુંતજ્ઞાનનો પ્રયોગ પહેલા શા માટે ન કર્યો ? જોકે શુંતજ્ઞાન સ્વ-પર કલ્યાણમાં પરમ સહાયક છે.

સમાધાન :— સૂત્રકારે પાંચ જ્ઞાનનો ક્રમ જે રાખ્યો છે તે સ્વાભાવિક જ છે તેની પાછળ અનેક રહસ્યો છુપાયેલા છે. નંદી સૂત્રમાં "સુયં મઝપુછ્બં" એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે, એનો અર્થ શુંત મતિપૂર્વક જ હોય છે. માટે મતિજ્ઞાનનું જે પહેલું સ્થાન બતાવ્યું છે તે નિઃસંદેહ ઉચિત છે.

એમ તો મતિજ્ઞાન અને શુંતજ્ઞાન બસ્તેનું અસ્તિત્વ બિના છે તોપણ તેમાં જે સમાનતા છે તેનો ઉલ્લેખ ભાષ્ય અને વૃત્તિમાં કરેલ છે. તે આ પ્રકારે છે—

(૧) સ્વામી :— જે મતિજ્ઞાનના સ્વામી છે તે જ શુંતજ્ઞાનનાં સ્વામી છે. જત્થ મહ ણારં તત્થ સુયણારં, જત્થ સુયણારં તત્થ મઝણારં જ્યાં મતિજ્ઞાન હોય ત્યાં શુંતજ્ઞાન છે અને જ્યાં શુંતજ્ઞાન છે ત્યાં મતિજ્ઞાન છે. એ પ્રમાણે બસ્તેમાં સ્વામીની દાસ્તિએ સમાનતા છે.

(૨) કાલ :— મતિજ્ઞાનનો કાળ જેટલો છે એટલો જ કાળ શુંતજ્ઞાનનો છે. આ બસ્તેનો કાળ સહભાવી છે. આ બસ્તે જ્ઞાન એક જીવમાં નિરંતર વધારેમાં વધારે દ્રશ્ય સાગરોપમથી કંઈક વધારે કાળ સુધી અવસ્થિત રહે છે. ત્યારબાદ જીવ કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે અથવા મિથ્યાત્વમાં પ્રવિષ્ટ થઈ જાય છે અથવા મિશ્ર ગુણસ્થાનમાં એક અંતર્મૂહૂર્ત માટે પ્રવિષ્ટ થઈ જાય છે. પહેલા અને ત્રીજા બસ્તે ગુણસ્થાનમાં પ્રવેશ કરતાં જ્ઞાન અજ્ઞાન રૂપે પરિણત થઈ જાય છે. આ પ્રકારે કાળની અપેક્ષાએ બસ્તે જ્ઞાનમાં સમાનતા છે.

(૩) કારણ :— જેમ ઈન્દ્રિય અને મન મતિજ્ઞાનમાં નિભિત કારણ છે તેમજ શુંતજ્ઞાનમાં પણ તે જ કારણ છે. માટે કારણની દાસ્તિએ બસ્તેમાં સમાનતા છે.

(૪) વિષય :— જેમ મતિજ્ઞાન વડે સર્વ દ્રવ્યને જ્ઞાણી શકે છે તેમ શુંતજ્ઞાન વડે પણ સર્વ દ્રવ્યને જ્ઞાણી શકે છે પરંતુ સર્વ પર્યાયનો વિષય મતિ અને શુંતજ્ઞાનનો નથી. આ દાસ્તિએ બસ્તેમાં સમાનતા છે.

(૫) પરોક્ષત્વ :— જેમ મતિજ્ઞાન પરોક્ષ પ્રમાણ છે તેમ શુંતજ્ઞાન પણ પરોક્ષ પ્રમાણ છે. નંદી સૂત્રમાં અને તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં મતિ અને શુંતજ્ઞાન બસ્તેને પરોક્ષ પ્રમાણમાં અંતર્નિહિત કરેલ છે. આ અપેક્ષાએ બસ્તેમાં સમાનતા મળે છે.

આદિના ત્રણ જ્ઞાનમાં પરસ્પર સાધર્ય :—

અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે મતિ-શુંતના અનંતર અવધિજ્ઞાન શા માટે કહ્યું છે ? મનઃપર્યવજ્ઞાન શા

માટે નથી કહું ?

સમાધિન :— આ બતેનો જેટલો નિકટતમ સંબંધ અવધિજ્ઞાનની સાથે છે તેટલો મનઃપર્યવજ્ઞાનની સાથે નથી. ત્રણેયમાં પરસ્પર શું સમાનતા છે ? એનું સવિસ્તાર વિવેચન આ પ્રમાણે છે.

(૧) **સ્વામી :**— ઉક્ત ત્રણે ય જ્ઞાનના સ્વામી ચારે ય ગતિના સંક્ષી પંચેન્દ્રિય હોય શકે છે. ત્રણે ય જ્ઞાન અવિરતિ સમ્યગ્દુદ્ધિ અને સાધુ-સાધ્વી અને શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ તથા દેવ-નારકી તેમજ સમનસ્ક તિર્યંચ એ બધાને થઈ શકે છે. જે અવધિજ્ઞાનના સ્વામી છે તે મતિશ્રુતના પણ છે માટે સ્વામિત્વની અપેક્ષાએ પણ ઉક્ત ત્રણે ય જ્ઞાનમાં બહુ સમાનતા છે.

(૨) **કાલ :**— મતિશ્રુતની જેટલી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ કહી છે એટલી જ સ્થિતિ અવધિજ્ઞાનની પણ છે. એક જીવની અપેક્ષાએ આદ્ધિના ત્રણ જ્ઞાન જધન્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ ૬૬ સાગરોપમથી કંઈક અધિક કાળ સુધી રહે છે. આ રીતે કાળની અપેક્ષાએ ત્રણેયમાં પૂર્ણ સમાનતા છે.

(૩) **વિપર્યય :**— મિથ્યાત્વના ઉદ્યથી જેમ મતિશ્રુત એ બતે અજ્ઞાનરૂપે પરિણત થઈ જાય છે, તેમજ અવધિજ્ઞાન પણ વિભંગજ્ઞાન રૂપે પરિણત થઈ જાય છે. મતિ-શ્રુત અને અવધિ એ ત્રણે ય સમ્યક્ત્વસાથે હોય તો જ્ઞાન કહેવાય છે અને મિથ્યાત્વની સાથે હોય તો અજ્ઞાન કહેવાય છે. જ્યારે મતિશ્રુત અને વિભંગજ્ઞાનધારીને સમ્યક્ત્વ ઉત્પત્ત થાય છે ત્યારે ત્રણે ય અજ્ઞાન જ્ઞાન રૂપે પરિણત થઈ જાય છે. જ્યારે મિથ્યાત્વનો ઉદ્ય થાય છે ત્યારે ત્રણે ય જ્ઞાનના ધર્તા પણ અજ્ઞાની બની જાય છે. આ પ્રકારે વિપર્યય થવામાં ત્રણે ય જ્ઞાનમાં સમાનતા છે.

(૪) **લાભ :**— વિભંગજ્ઞાની મનુષ્ય, તિર્યંચ, દેવતા અને નારકીને જ્યારે યથા પ્રવૃત્તિકરણ, અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણ દ્વારા સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે ત્યારે પહેલા ત્રણ અજ્ઞાન હતા તે ત્રણે ય મતિ શ્રુત અને અવધિજ્ઞાન રૂપે પરિણત થઈ જાય છે માટે લાભની દાખિએ ત્રણેયમાં સમાનતા છે.

અવધિ અને મનઃપર્યવમાં પરસ્પર સાધ્ય્ય :-

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે અવધિજ્ઞાન પછી મનઃપર્યવ શા માટે કહું છે ? કેવળજ્ઞાન કેમ ન કહું ?

સમાધિન :— અવધિજ્ઞાનની સમાનતા જેટલી મનઃપર્યવની સાથે છે એટલી કેવળજ્ઞાનની સાથે નથી, માટે અવધિજ્ઞાન પછી કેવળજ્ઞાન ન કહેતાં મનઃપર્યવજ્ઞાન કહેવાયેલ છે. બંનેની સમાનતા આ પ્રમાણે છે—

(૧) **છચ્ચસ્થ :**— અવધિજ્ઞાન જેમ છચ્ચસ્થને હોય છે એમ મનઃપર્યવજ્ઞાન પણ છચ્ચસ્થને હોય છે. બતેમાં આ અપેક્ષાએ સમાનતા છે.

(૨) **વિષય :**— અવધિજ્ઞાનનો વિષય જેમ રૂપી દ્રવ્ય છે એમ મનઃપર્યવજ્ઞાનનો વિષય મનોવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલરૂપ રૂપી દ્રવ્ય જ છે. આ પ્રમાણે તેની સમાનતા છે.

(૩) **ઉપાદાનકારણ :**— અવધિજ્ઞાન જેમ ક્ષાયોપશમિક છે એમ મનઃપર્યવજ્ઞાન પણ ક્ષાયોપશમિક છે. આ અપેક્ષાએ બતેમાં સમાનતા છે.

(૪) **પ્રત્યક્ષત્વ :**— અવધિજ્ઞાન જેમ વિકલ(દેશરૂપ) પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ છે એમ મનઃપર્યવજ્ઞાન પણ

વિકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ છે, માટે સમાન છે.

(૫) સંસાર ભ્રમણ :- અવધિજ્ઞાનથી પ્રતિપાતિ(પડિવાઈ) થઈને જેમ ઉત્કૃષ્ટ દેશોન અર્ધપુરુષાળ પરાવર્તન સંસારભ્રમણ કરી શકે છે એમ જ મનઃપર્યવજ્ઞાનના વિષયમાં પણ સમજ લેવું. આ રીતે બસ્તેમાં સમાનતા છે.

મનઃપર્યવ અને કેવળજ્ઞાનમાં પરસ્પર સાધ્ય્ય :-

અહીં પ્રશ્ન એ ઉત્પત્તન થાય છે કે— મનઃપર્યવજ્ઞાન પછી કેવળજ્ઞાનનો કમ શા માટે રાખ્યો છે ? સમાધાન :- પહેલું કારણ એ છે કે જેટલા ક્ષયોપશમિક જન્ય જ્ઞાન છે તેનો ન્યાસ પહેલાં કરવામાં આવેલ છે અને બીજું કારણ એ છે કે મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનની કંઈક અંશે સમાનતા છે. જેમ કે—

(૧) સંયતત્ત્વ :- આ બસ્તે જ્ઞાન સંયતને જ થઈ શકે છે, અસંયત અથવા સંયતાસંયતને નહીં. એ દાખિએ બસ્તેમાં સમાનતા છે.

(૨) અપ્રમત્તત્વ :- મનઃપર્યવજ્ઞાન જેમ અપ્રમત્તાસંયતને જ થઈ શકે છે એમ કેવળજ્ઞાન પણ અપ્રમત્તા સંયતને જ થાય છે.

(૩) અવિપર્યત્વ :- મનઃપર્યવજ્ઞાન જેમ અજ્ઞાનરૂપમાં પરિણાત ન થાય એમ કેવળજ્ઞાન પણ અજ્ઞાનભાવમાં પરિણાત ન થાય.

બીજો પ્રશ્ન થાય છે કે કેવળજ્ઞાન દરેક જ્ઞાનોમાં શ્રેષ્ઠતમ છે છતાં તેને પહેલું સ્થાન ન દેતાં અંતિમસ્થાન શા માટે આપેલ છે ?

સમાધાન :- જે જ્ઞાન ચતુર્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા રાખે છે તે કેવળજ્ઞાનને પણ નિશ્ચયથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જ્યાં સુધી ક્ષયોપશમિક જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થાય. આ શાસ્ત્રીય નિયમ છે. કોઈક જીવને મતિ, શુંત થયા પછી કેવળજ્ઞાન થાય છે, કોઈકને મતિ, શુંત અને અવધિજ્ઞાન પછી કેવળજ્ઞાન થાય છે, કોઈકને મતિ, શુંત, મનઃપર્યવજ્ઞાન થયા પછી કેવળજ્ઞાન થાય છે અને કોઈકને ચાર જ્ઞાન થયા પછી કેવળજ્ઞાન થાય છે. પરંતુ એ ક્ષયોપશમિક જ્ઞાન થયા વિના અજ્ઞાનમાંથી સર્વપ્રથમ કેવળજ્ઞાન થતું નથી. કેમ કે કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિક છે જે ક્ષયોપશમિક જ્ઞાન થયા પછી જ થાય છે. આ કારણે ચાર જ્ઞાનો કમ પહેલાં છે. પછી કેવળજ્ઞાનનો કમ રાખેલ છે.

મનુષ્ય જીતિસ્મરણજ્ઞાન દ્વારા સંજી જીવોના ૮૦૦ ભવોને જીણી શકે છે અને તે મતિજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટતા છે. દાખિવાદનું જ્ઞાન પણ મનુષ્ય જ કરી શકે છે. સંપૂર્ણ દાખિવાદનું જ્ઞાન એ શુંતજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટતા છે. પરમ અવધિજ્ઞાન અથવા અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન પણ મનુષ્ય જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, અન્ય ગતિના જીવોને ન થાય. વિપુલમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાન મનુષ્યને જ પ્રાપ્ત થાય છે. એવો પણ કોઈ નિયમ નથી કે— ક્ષયોપશમજન્યજ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટ થયા વિના કેવળજ્ઞાન ન થાય. પરંતુ જેને ક્ષયોપશમજન્યજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટતા— સર્વોત્કૃષ્ટતા થઈ જાય તેને નિયમથી તે જ ભવમાં કેવળજ્ઞાન થઈ જાય છે.

પરિશિષ્ટ-૬

નંદીસૂત્ર અને વ્યાખ્યાઓનું પરિમાણ

સૂત્રપરિમાણ :- વર્ષા છંદોમાં એક અનુષ્ઠુપ શ્લોક હોય છે જેમાં પ્રાય: ઉર અક્ષર હોય છે. એવા ૭૦૦

અનુષ્ટુપ શ્લોક જેટલું નંદી સૂત્રનું પરિમાણ કહેલ છે. જોકે આ સૂત્રમાં ગદ્યની બહુલતા છે. પદ્ય તો બહુ જ ઓછા છે તો પણ નંદીસૂત્રમાં જેટલા અક્ષરો છે તેના અનુષ્ટુપ શ્લોક બનાવીએ તો ૭૦૦ બની શકે એમ સમજવું જોઈએ.

નિર્યુક્તિ વ્યાખ્યા :— આગમ પર લખેલી સર્વથી પ્રાચીન વ્યાખ્યા નિર્યુક્તિ છે. આગમો પર જેટલી નિર્યુક્તિઓ મળે છે તે દરેક પદ્યમાં છે. પણ એની ભાષા પ્રાકૃત છે. નિર્યુક્તિના પ્રણેતા શ્રી દ્વિતીય ભદ્રબાહુ સ્વામી છે. નિર્યુક્તિમાં પ્રત્યેક અધ્યયનની ભૂમિકા અને અન્ય અનેક વિચારણીય વિષયોને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે. ભદ્રબાહુ સ્વામી દ્વારા (૧) આવશ્યક (૨) આચારાંગ (૩) સૂત્રકૃતાંગ (૪) નિશીથ (૫) દશાશુત્રસ્કંધ (૬) બૃહત્કલ્પ (૭) વ્યવહાર (૮) ઉત્તરાધ્યયન (૯) દશવૈકાલિક (૧૦) સૂર્યપ્રજાપ્તિ આ દસ સૂત્રો પર નિર્યુક્તિઓ કરવામાં આવી હતી. પરંતુ નંદીસૂત્ર પર નિર્યુક્તિ વ્યાખ્યા લખાઈ નથી. દરેક આગમો પર નિર્યુક્તિ નથી લખી. નિર્યુક્તિકાર શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામી દેવવાચકળથી ૫૦ વર્ષ પછી થયા હતા અર્થાત્ સૂત્રોનું લેખન થયા પછી જ વ્યાખ્યાઓનું લેખન શરૂ થયું.

ચૂર્ણ :— ચૂર્ણિકારોમાં જિનદાસગણિ મહતરનું સ્થાન અગ્રગણ્ય છે. તેઓનો સમય વિ. સં. સાતમી સદીનો મનાય છે. જિનદાસજીએ આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન, નિશીથ, દશાશુત્રસ્કંધ તેમજ નંદીસૂત્ર આદિ અનેક સૂત્રો પર ચૂર્ણિની રચના કરી છે. જેમ ચૂર્ણમાં અનેક વસ્તુઓનું મિશ્રણ હોય છે, એમ જ જે રચનામાં મુખ્યતાએ પ્રાકૃત ભાષા હોય અને સંસ્કૃત, અર્ધમાગદી, શૌરસેની આદિ દેશી ભાષાઓનું જેમાં મિશ્રણ થાય તેને ચૂર્ણિ કહેવાય છે. ચૂર્ણિ ગદ્યમાં છે. તેમાં કોઈક પદ્ય પણ છે. નંદી સૂત્રની ચૂર્ણિનું પરિમાણ ૧૫૦૦ શ્લોક માનેલ છે. ચૂર્ણિમાં કિલાષ વિષયને સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. અગત્ય સિંહ સૂરિ વગેરે બીજા પણ ચૂર્ણિકાર થયા છે.

હરિભ્રદીયા વૃત્તિ :— યાકેની સૂનું હરિભ્રદજી, બ્રાહ્મણવર્ગમાંથી આવેલ મૂર્ખન્ય વિદ્વાન યુગપ્રવર્તક જૈન આચાર્ય થયા છે. જેઓએ પોતાના જીવનમાં શાસ્ત્રવાર્તા, ઘડદર્શનસમુચ્ચય, ધૂર્તાખ્યાન, વિંશતિવિંશિકા, સમરાઈચ્યકહા આદિ અનેક સ્વતંત્ર ગ્રંથ અને અનેક આગમો પર સંસ્કૃત વૃત્તિઓ લખી છે. એવી શુતિ પરંપરા છે કે તેઓએ પોતાના જીવન દરમ્યાન ૧૪૪૪ ગ્રંથોનું નિર્માણ કર્યું છે. એમાંથી કેટલાક ગ્રંથો વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ છે, ઘણા ગ્રંથો કાળ-દોષના કારણો વ્યવચ્છિન્ન થઈ ગયા છે. તેઓની ગતિ પ્રાકૃત ભાષામાં અને સંસ્કૃત ભાષામાં સમાન હતી. કથા સાહિત્ય પ્રાય: પ્રાકૃત ભાષામાં અને દર્શન સાહિત્ય સંસ્કૃત ભાષામાં રચના કરનારાઓમાં હરિભ્રદજીનું નામ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. દશવૈકાલિક, આવશ્યક, પ્રજાપના ઈત્યાદિ અનેક સૂત્રો પર સંસ્કૃત વૃત્તિઓ હરિભ્રદજીએ લખી છે. નંદી સૂત્ર પર પણ સંસ્કૃતમાં વૃત્તિ લખી છે, જોકે તે લઘુ હોવા છતાં બૃહદ છે. જેનો ગ્રંથાગ્ર ૨૭૭૬ શ્લોક પ્રમાણ છે. ચૂર્ણિકારો પછી ટીકાકારોનો સમય આવે છે. માટે હરિભ્રદજીનો સમય આઠમી સદીની નજીકનો થાય છે, એટલે કે છણી સદીના અંતમાં નિર્યુક્તિઓ, સાતમી સદીના પૂર્વભાગમાં ભાષ્યો, આઠમી સદીના પૂર્વભાગમાં ચૂર્ણિઓ અને તેના પછી આઠમી સદીના પશ્ચિમ ભાગમાં પ્રથમ ટીકાકાર હરિભ્રદસૂરિજી થયા. તેના પછી શાંતિચંદ્ર આચાર્ય, શીલાંકાચાર્ય, અભયદેવસૂરિ વગેરે ટીકાકાર આચાર્યો થયા.

મલયગિરિ સંસ્કૃત વૃત્તિ :— આચાર્ય મલયગિરિ પણ પોતાના યુગના અનુપમ આચાર્ય થયા છે.

તેઓએ આગમો પર બૃહદ વૃત્તિઓ લખી છે, જેમ કે— રાજપ્રશ્રીય, જીવાભિગમ, પ્રજ્ઞાપના, જંબુદ્ધીપ પ્રજ્ઞાપિત, સૂર્યપ્રજ્ઞાપિત, આવશ્યક, નંદીસૂત્ર ઈત્યાદિ. નંદીસૂત્ર પર જે વ્યાખ્યા લખી છે તે પણ વિશેષ પઠનીય છે. નંદી સૂત્ર પર જે બૃહદ વૃત્તિ છે તેનો ગ્રંથાગ્ર ઉજુર શ્લોક પ્રમાણ માનેલ છે.

નંદી સૂત્ર પર ચંદ્રસૂરિજીએ પણ ૩૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ટિપ્પણી લખી છે. જો કોઈ જિજાસુને નંદીસૂત્રના વિષયોને સ્પષ્ટ સમજવા હોય તો તેના માટે વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય અધિક ઉપયોગી છે. તેના રચયિતા જિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણ હતા. તેમનો સમય ઈ.સ. ૮૦૮ વર્ષ નિશ્ચિત થાય છે. તેમણે ભાષ્ય પ્રાકૃત ગાથામાં રચેલ છે. ગાથાઓની સંખ્યા લગભગ ૭૫૦૦ છે. એ આગમોની અને દર્શનોની ચાવી છે. એને જૈન સિદ્ધાંતનો મહાકોષ કહીએ તો કંઈ પણ અયોગ્ય નથી. એમાં નંદી અને અનુયોગદાર બસ્તે સૂત્રનું વિસ્તૃત વિવેચન છે. 'કરેમિ ભંતે ! સામાઙ્ય' આ પાઠની વ્યાખ્યાથી લઈને વિષય પ્રારંભ કર્યો અને તેની સાથે જ વિશેષ આવશ્યક ભાષ્ય સમાપ્ત થયું છે. તેનું અધ્યયન કરવાથી પૂર્વ આગમોનું, વૃત્તિઓનું, વૈદિકદર્શન અને ચાર્ચાકદર્શન વગેરેનું શાન થાય છે. ભાષા સરળ છે પણ ભાવ ગંભીર છે.

પરિશિષ્ટ-૧૦ દેવવાચકજીનો સંક્ષિપ્ત પરિચય

દેવવાચકજી સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશના એક ક્ષત્રિય કુળના મુકૂટ સમાન, કાશ્યપ ગોત્રી મુનિપુંગવ થયા. જેઓએ આચારાંગ આદિ અગ્નિયાર અંગસૂત્ર અને તે ઉપરાત બે પૂર્વોનું અધ્યયન પણ કર્યું હતું. અધ્યયનમાં બૃહસ્પતિ તુલ્ય હોવાથી શ્રી સંઘે કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરીને તેમને દેવવાચક પદથી વિભૂષિત કર્યા હતા. તેના માતા પિતાનાં નામ શું હતા તે શોધનો વિષય છે. નંદી સૂત્રનું સંકલન અથવા રચના કરનાર દેવવાચકજી હતા. તેઓ જ આગળ ચાલીને સમયાંતરમાં દૂષ્યગણીના પહૃથર ગણી થયા હતા અર્થાત્ ઉપાધ્યાયથી આચાર્ય બન્યા. દેવી સંપત્તિ અથવા આધ્યાત્મિક ઋદ્ધિથી સમૃદ્ધ હોવાના કારણો દેવર્દ્ધિગણી નામથી વિખ્યાત થયા. તત્કાલીન શ્રમણોની અપેક્ષા એ ક્ષમાપ્રધાન શ્રમણ હોવાથી દેવર્દ્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણનું નામ સવિશેષ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. એક દેવર્દ્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણ એનાથી પહેલા થયા છે તે કાશ્યપ ગોત્રી ન હતા પણ માફર ગોત્રી હતા. એવું કલ્પસૂત્રની સ્થવિરાવલીમાં લખ્યું છે.

કાશ્યપ ગોત્રી દેવર્દ્ધિગણી—ક્ષમાશ્રમણ પોતાના યુગના મહાન યુગપ્રવર્તક, વિચારશીલ, દીર્ઘદર્શી જિનવચનના અનન્ય શ્રદ્ધાશું, શ્રીસંઘના અધિનાયક આચાર્ય પ્રવર થયા છે. જિન પ્રવચનને સ્થિર તેમજ ચિરસ્થાથી રાખવા માટે તેઓશ્રીએ વલલભીપુરમાં બહુશુત મુનિવરોના એક બૃહદ સંમેલનનું આયોજન કર્યું હતું. તે સંમેલનમાં આચાર્યશ્રીએ સૂત્રોને લિપિબદ્ધ કરવા માટે સંમતિ પ્રગટ કરી. તેઓશ્રીએ કહું—ભૌદ્રિક શક્તિ પ્રતિદિન ક્ષીણ થતી જાય છે. જો આપે આગમોને લિપિબદ્ધ નહીં કરીએ તો સમસ્ત આગમ લુપ્ત થઈ જશે. જો આગમોનો અભાવ થશે તો તીર્થનો પણ વિચછેદ થશે. કેમ કે કારણના અભાવે કાર્યનો પણ અભાવ થશે.

આચાર્ય પ્રવરના આ પ્રસ્તાવ અંગે બહોળી સંખ્યામાં મુનિવરો સંમત થયા પરંતુ કેટલાક નિર્ગઢથો આ પ્રસ્તાવમાં સંમત ન થયા. તેઓનું કથન હતું કે આગમોને લિપિબદ્ધ કરવામાં આવશે તો નિર્ગઢ શ્રમણોમાં આરંભ અને પરિગ્રહની પ્રવૃત્તિ સહજ વધી જશે. બીજુ કારણ તેઓએ એમ પણ કહું કે જો

આગમોને લિપિબદ્ધ કરવાનું કાર્ય ઉચિત હોત તો ગણધરોની હાજરીમાં જ આગમ લિપિબદ્ધ થઈ ગયા હોત. તેઓ ચાર જ્ઞાનના ધારક અને ચૌદ પૂર્વધર હતા. તેઓએ પણ પોતાના જ્ઞાનમાં જોયું હશે કે આગમોને લિપિબદ્ધ કરવાથી આરંભ અને પરિગ્રહ તેમજ અશાતના આદિ દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. માટે ઉક્ત દોષોને લક્ષ્યમાં રાખીને તેઓએ આગમોને લિપિબદ્ધ કરવા કરાવવાનું કાર્ય નહિ કર્યું હોય ?

દેવર્દ્ધિગણીએ કહ્યું— ઢીક છે, આગમોને લિપિબદ્ધ કરવાથી અનેક દોષ ઉત્પન્ન થાય એ વાત સાચી છે અને શ્રમણ નિર્ગ્રથો તે દોષોનું આચરણ કરી ન શકે. પરંતુ જો આ જ્ઞાનનો સર્વથા વિચ્છેદ થઈ જશે તો શ્રમણ નિર્ગ્રથો કેવી રીતે રહી શકશે ? "મૂળં નાસ્તિ કૃતો શાખા ?" તીર્થનું અસ્તિત્વ જિનપ્રવચન પર જ નિર્ભર છે. મૂળ નાસ્ત થઈ જાય અથવા શુષ્ણ બની જાય તો વૃક્ષ હર્યું ભર્યું કેમ રહી શકે ? કહ્યું છે— સર્વ નાશે સમુત્પત્રે ઽર્ધ્ય ત્વજતિ પણ્ડતઃ । આ ઉક્તિને લક્ષ્યમાં રાખીને સમય પ્રમાણે આગમોને લિપિબદ્ધ કરવા જ સર્વથા ઉચિત છે.

ગણધરોના યુગમાં મુનિપુંગવોની ધારણા શક્તિ બહુજ પ્રબળ હતી, બુદ્ધિ સ્વચ્છ અને નિર્મળ હતી, હથય નિષ્ઠલંક અને સરળ હતું, શ્રદ્ધાની પ્રબળતા હતી, આ કારણે તેઓને પુસ્તકોની આવશ્યકતા ન હતી. સ્મરણ શક્તિની પ્રબળતાથી તેઓ આગમોને કંઠસ્થ કરીને રાખતા હતા. તેઓમાં વિસમૃતિ દોષ આવતો ન હતો એટલે તેમને આગમોને લિપિબદ્ધ કરવાની ક્યારે ય જરૂર પડી નહીં. આ કારણે તેઓએ આગમોને લિપિબદ્ધ ન કર્યા. આવશ્યકતા જ આવિજ્ઞારની જનની છે. આ રીતે તેમણે સંમત ન થનારા મુનિવરોને કથંચિત્ સંમત કર્યા.

ત્યાર બાદ બહુશ્રુત મુનિઓને જે જે આગમો કંઠસ્થ હતા, તેઓએ પ્રમાણિકતાપૂર્વક આગમ લખવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું. અગિયાર અંગ સૂત્ર અને છેદ સૂત્રોનું લેખન કહ્યું બારમાં દાસ્તિવાદ સૂત્રનું લખાણ કર્યું નહીં પરંતુ તેના આધારે બીજા ઘણા નવા શાસ્ત્રો—અધ્યયનો લખાયા, તેમાં નંદી સૂત્રની એક નૂતન અને અંતિમ સૂત્ર તરીકે રચના કરવામાં આવી. સાથે જ તેમાં નવા અને જૂના બધા શાસ્ત્રોની સૂચિ દેવવાયકજીએ અંગપ્રવિષ્ટ અને અનંગપ્રવિષ્ટ, કાલિક અને ઉત્કાલિકના ભેદથી સંકલિત કરી દીધી. તે આજે પણ નંદી સૂત્રનાં શુતજ્ઞાનના વર્ણનમાં ઉપલબ્ધ છે. તેમાં કંઈક લિપિદોષ કે પ્રક્ષેપ દોષ થયેલ દેખાય છે, છતાં તે નગાય અને સહજ સંશોધન થઈ શકે એવો છે. નંદી સૂત્રના ઉપલબ્ધ પાઠ અનુસાર તે સૂત્રોની સંખ્યા ૭૩ થાય છે. સમજભ્રમથી તેને જ ચોર્યાસી માનવામાં આવે છે. દેવર્દ્ધિગણીને થયા ૧૫૦૦ વર્ષના ગાળામાં કેટલાંક સૂત્રો નાસ્ત થવાથી આજે તે ૭૩ સૂત્રમાંથી ૫૦ સૂત્ર ઉપલબ્ધ હશે. ૫૦ સૂત્રોમાંથી ૩૨ સૂત્રોનો સર્વ શ્વેતાંબર જૈન એકમતથી પ્રમાણભૂત રૂપે સ્વીકાર કરે છે. બીજા ૧૮ સૂત્રો માટે ઘણી જૂદી વિચારણાઓ છે. સ્થાનકવાસી અને તેરાપંથી જૈનો તે ૧૮ સૂત્રોને પ્રમાણભૂત આગમ કોટીમાં માન્ય કરતા નથી અને શ્વે. મૂર્તિપૂજક તે ૧૮ માંથી ૮-૧૦ ને માન્ય કરે છે. તેઓએ પણ બધા અઠારને માન્ય કર્યા નથી અને સાથે ૫-૭ બીજા જ સૂત્રો માન્ય કરી લીધા છે કે જે નંદીની સૂચિમાં છે જ નહિ.

દિગંબર જૈનોની વિચારણા જૂદી જ છે. તેઓએ બધાં શાસ્ત્રોને વિચ્છેદ માનેલ છે અને નવા રચાયેલ ગ્રંથોને શાસ્ત્રભૂત પ્રમાણ કોટીએ માની લીધા છે. તેઓની માન્યતા છે કે વીરનિર્વાણ પદ્ધી થોડાજ સમયમાં સૂત્રો સંપૂર્ણ રહ્યા નથી, તેના અંશ જ રહ્યા હતા. માટે તે અંશરૂપ આગમોને અપ્રમાણભૂત

કરી, અંશમાંથી અંશ કાઢીને નવા શાસ્ત્ર તૈયાર કર્યા. તે અંશના અંશને તેઓએ આગમરૂપે પ્રમાણભૂત સ્વીકાર્યા પરંતુ મૌલિક ગણધરકૃત આગમોના ઉપલબ્ધ અંશોનો તેઓએ અસ્તીકાર કરી દીધા હતા. [એવી વિચિત્ર સમજ અને વિચારણાની પાછળ બીજું કંઈ પણ કારણ હોઈ શકે છે. અનુમાનતઃ ગણધરો દ્વારા રચાયેલ તે અવશિષ્ટ આગમોમાં વસ્ત્ર અને સ્ત્રીમુક્તિના પાઠો સ્પષ્ટ હતા. જે તેની વિચારણા માટે બાધક હતા. માટે દિગંબર જૈનોએ અંશને અસ્તીકાર કરી અંશના અંશને તથા પદીના આચાર્યા દ્વારા રચાયેલા ગ્રંથોને શાસ્ત્રોની સમાન મહત્વ આપેલ છે.] હતાં બાર અંગોના નામ અને કોઈક અંગ બાબ્દે સૂત્રોનાં નામ તેઓના સ્વીકારેલ શાસ્ત્રોમાં મળે છે.

આધુનિક કોઈ વિદ્વાનોની માન્યતા છે કે— નંદીના રચયિતા દેવવાચક થયા છે અને આગમોને લિપિબદ્ધ કરનારા દેવર્દ્ધિગણી થયા છે. માટે ઉક્ત બે મહાનુભાવ અલગ અલગ સમયમાં થયા છે. બત્તે એક જ વ્યક્તિ છે એમ નથી. પરંતુ તેમની આ ધારણા હદ્યંગમ નથી થતી. કેમ કે દેવવાચકલાએ નંદીસૂત્રની સ્થવિરાવલીમાં દૂધ્યગણી સુધી જ અનુયોગધર આચાર્ય અને વાચકોની નામાવલીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; તેથી તે દૂધ્યગણીના જ શિષ્ય હતા, એ સ્પષ્ટ થાય છે અને કાશ્યપ ગોત્રી દેવર્દ્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણ પણ દૂધ્યગણીના પણ શિષ્ય, આચાર્ય હતાં માટે સિદ્ધ થાય છે કે દેવવાચક અને દેવર્દ્ધિગણી એક જ વ્યક્તિના અપર નામ અને પદવી છે. જે પહેલાં દેવવાચકના નામથી વિષ્યાત હતા અને પદી તે જ દેવર્દ્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણના નામથી આગળ જતાં વિષ્યાત થયા છે. કોઈ અજ્ઞાત મુનિવરે લઘ્યું પણ છે કે—

**સુત્તથરયણ ભરિએ, ખમ-દમ-મદ્વ ગુણેહિં સંપણે ।
દેવર્દ્ધિ ખમાસમણે, કાસવગુત્તે પણિવયામિ ॥**

અર્થ:-— સૂત્ર અને અર્થ રૂપ રત્નો વડે સમૃદ્ધ, ક્ષમા, ઈન્દ્રવિજય, માર્દવ આદિ અનેક ગુણોથી સંપત્ત એવા કાશ્યપ ગોત્રીય દેવર્દ્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણને હું સવિધિ વંદન કરું છું. નંદી સૂત્રના સંકલન કરનાર અને આગમોને લિપિબદ્ધ કરનાર તે દેવર્દ્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણને લગભગ ૧૫૦૦ વર્ષ થઈ ગયા છે. વર્તમાનમાં જે પણ આગમો ઉપલબ્ધ છે તેનું શ્રેય તેઓને ફાળે જાય છે.

વાચકગણને જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ કરવો હોય, જ્ઞાનગુણનો ઉઘાડ કરવો હોય, આત્માના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવું હોય, ભવભ્રમણના ચકમાંથી નીકળવું હોય, તો મહાન ઉપકારી દેવર્દ્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણના સંપાદિત સંકલિત ઉદ્ધરિત, આ નંદી સૂત્રનું પઠન પાઠન અવશ્ય કરવું જોઈએ.

પરિશાષ્ટ-૧૧

વિવેચિત વિષયોની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

	વિષય	પૃષ્ઠાંક		વિષય	પૃષ્ઠાંક
અ	અક્રિયાવાદી	૨	ક	કરણ સિતરી	૨૩૦
	અર્તિથ સિદ્ધા	૬૮		કર્મજા બુદ્ધિના દૃષ્ટાંતો	૧૪૫
	અર્તિર્થકર સિદ્ધા	૬૮		કિયાવાદી	૨૩૪
	અનુયોગ દ્વાર	૨૩૦		કુડગ-ઘડો	૩૬
	અન્યુક્રિ પ્રાપ્ત	૮૧	ગી	ગણપિતક	૨૦૮
	અન્યલિંગ સિદ્ધા	૭૮		ગમ	૨૩૧
	અનેક સિદ્ધા	૭૮		ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધ	૭૮
	અપ્રમતસંયત	૭૮		ગૌ	૩૭
	અભયકુમાર	૧૪૮	ચ	ગંડિકાનુયોગ	૨૬૮
	અરિહંતેહિં	૨૦૮		ચરણસિતરી	૨૩૦
	અધ્યવ	૧૯૩		ચાલણી	૩૬
	અનિશ્ચિત	૧૯૩		ચારિત્રાચાર	૨૨૮
	અનેકવાદી	૨૩૫		ચિત્રકાર(કાર્મજા બુદ્ધિ દૃષ્ટાંત)	૧૪૭
	અલ્પ	૧૯૨		ચૂલ્દિકાર	૨૬૮
	અલ્પવિધ	૧૯૨		ચેટક નિધાન (ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ દૃષ્ટાંત)	૧૩૨
	અવસ્થિત	૨૭૫	જ	જગ	૧
	અવ્યય	૨૭૫		જગ ગુરુ	૨
	અસંદિગ્ધ	૧૯૩		જગણાહો	૨
	અસંયત	૭૮		જગપ્રિયામહો	૨
	અહ	૧૦૨		જગબંધુ	૨
	અક્ષય	૨૭૫		જગાણદો	૨
	અક્ષિપ્ર	૧૯૨		જયઝ	૨
	અજ્ઞાનવાદી	૨૩૬		જલૌકા	૩૭
આ	આએસેણ	૧૯૪		જાહગ	૩૭
	આહિર દંપતી	૩૮		જીવ	૧
	આક્ષેપણીકથા	૨૫૩		જોળી	૧
ઉ	ઉદ્દેશન કાળ	૨૩૧	ત	તપાચાર	૨૨૮
	ઉપર્ણ જાણ-દંસણધરેહિં	૨૦૮		ત્રસ-સ્થાવર	૨૩૧
ઝ	ઝક્રિ પ્રાપ્ત	૮૦		તીયપદ્ધુપર્ણમણાગયજાણએહિં	૨૦૮
એ	એક વાદી	૨૩૪		તીર્થસિદ્ધ	૮૮
	એક સિદ્ધ	૭૮		તીર્થકર સિદ્ધ	૮૮
	ઔ	ઔત્પાતિકી બુદ્ધિના દૃષ્ટાંતો	૧૧૦	તેલુકળણિસરકખયપૂઝએહિં	૨૦૮
			દ	દર્શનાચાર	૨૨૭

	વિષય	પૃષ્ઠાંક		વિષય	પૃષ્ઠાંક
	દીર્ઘકાળોપદેશિકી સંજ્ઞા	૨૦૫		મહેષ	૩૭
	દાખિલાદોપદેશિકી સંજ્ઞા	૨૦૬		મિથ્યાદાચિ	૭૭
ધ	ધૂવ	૧૮૩		મિશ્રદાચિ	૭૭
	ધૂવ	૨૭૫		મેષ	૩૭
ન	નપુંસકલિંગસિદ્ધ	૮૮	૪	યાત્રા	૨૩૦
	નિત્ય	૨૭૫	૫	વજસ્વામી	૧૬૫
	નિત્યવાદી	૨૭૫		વાચના	૨૩૦
	નિર્મિતવાદી	૨૭૫		વાચના વિવિ	૨૮૦
	નિયત	૨૭૫		વિનયવાદી	૨૩૬
	નિર્યુક્તિ	૨૩૧		વિક્ષેપણી કથા	૨૫૩
	નિર્વદની કથા	૨૫૩		વીર્યાચાર	૨૩૦
	નિશ્ચિત	૧૬૦		વેઢ-વેષ્ટક	૨૩૦
	નંદીપેણ	૧૫૩	૬	વૈનયિકી બુદ્ધિના દૃષ્ટાંતો	૧૩૭
પ	પઞ્જવા	૨૩૧		શાશ્વત	૨૭૫
	પઞ્જવાકખરે-પર્યાયાકાર	૨૧૬		શાશ્વતકૃત	૨૩૧
	પણગ	૫૮		શ્રવણ વિવિ	૨૮૦
	પભવો	૩		શુશ્વા	૨૭૮
	પરિપૂર્ણક:	૩૬		શૈલ ધન	૩૬
	પારિણામિકી બુદ્ધિના દૃષ્ટાંતો	૧૪૮	૭	સમ્યગ્ દાચિ	૭૭
	પુહુત્ત	૬૬		સમુચ્છેદવાદી	૨૩૫
	પ્રક્રીષ્ટક	૨૨૧		સમુદ્દેશન કાળ	૨૩૧
	પ્રતિપત્તિ	૨૩૧		સયોગી	૮૮
	પ્રત્યેક બુદ્ધ સિદ્ધ	૮૮		સવણ્ણુહિં	૨૦૮
	પ્રમત્ત સંયત	૭૮		સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ	૮૮
	પુરુષલિંગ સિદ્ધ	૮૮		સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધ	૮૮
બ	બિલાડી	૩૭		સ્વલિંગ સિદ્ધ	૮૮
	બુદ્ધિના ગુણ	૨૭૮		સ્થૂલિભ્ર	૧૫૮
	બહુ	૧૮૨		સંદ્રથ	૧૮૩
	બહુવિધ	૧૮૨		સંયત	૭૮
	બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ	૮૮		સંયતા સંયત	૭૮
ભ	ભગવંતેહિ	૨૦૮	૮	સંવેગની કથા	૨૫૩
	ભયવ	૨	૯	હેતુ ઉપદેશિકી સંજ્ઞા	૨૦૬
	ભેરી	૩૮		ક્ષિપ્ર	૧૮૨
મ	મશક	૩૭	૧૦	શાનાચાર	૨૨૬

ગુરુ પ્રાણ આગમ બત્રીસીના કૃત સહયોગી દાતાઓ

: પ્રથમ આગમ વિમોચક :

માતુશ્રી ચંપાબેન શાંતીલાલ પરયોતમદાસ સંઘવી તથા
માતુશ્રી મૃહુલાબેન નવનીતરાય શાંતીલાલ સંઘવી ના સ્મરણ સાથે
સૌ. કુંદનબેન જયંતીલાલ શાંતીલાલ સંઘવી
શ્રી નવનીતરાય શાંતીલાલ સંઘવી
શ્રી રજીવ જયંતીલાલ, શ્રી શૈવેશ નવનીતરાય, શ્રી હિરેન નવનીતરાય સંઘવી

કૃતાધાર

• માતુશ્રી કુસુમબેન શાંતીલાલ શાહ હસ્ત - સુપુત્ર શ્રી ઈષ્પિત - ડૉ. નીતા શાહ, શ્રી ભાવિત - દર્શિતા શાહ	મુંબઈ
• માતુશ્રી સવિતાબેન ડૉ. નાનાલાલ શાહ (હેમાણી) સુપુત્ર શ્રી સતીષ - રશ્મિ શાહ, સુપુત્રી શ્રીમતી ડૉ. ભારતી - ડૉ. રશ્મિકાંત શાહ	U.S.A.
• સાધ્વી સુભોવિકા (ભડ્રા) જેન ટ્રસ્ટ, માતુશ્રી લલિતાબેન પોપટલાલ શાહ (હેમાણી) બહેન-શ્રીમતી લતા શરદ શાહ, શ્રીમતી હર્ષા ભૂપેન્દ્ર મોટી	આકોલા
• શ્રીમતી દત્તા નિરીશ શાહ (પૂ. સુભોવિકાબાઈ મ. ના ભાઈ-ભાલી) સુપુત્ર શ્રી મુંજલ - વિજયા, શ્રી ભાવિન - તેજલ, સુપુત્રી નિવિશા મનીષ મહેતા	U.S.A.
• પૂ. આરતીભાઈ મ. ના બહેનો - શ્રીમતી સરોજબેન જશવંતરાય દોમડિયા શ્રીમતી હર્ષાબેન વસંતરાય લાઠીયા હસ્ત - શ્રી અલકેશ, શ્રી પ્રિયેશ, શ્રી હેમલ	મુંબઈ
• માતુશ્રી જયાબેન શાંતીલાલ કામદાર, માતુશ્રી રમાબેન છોટાલાલ દફતરી હસ્તે શ્રીમતી પ્રેમિલાબેન કિરીટભાઈ દફતરી	U.S.A.
• ડૉ. ભરતભાઈ ચીમનલાલ મહેતા સુપુત્ર-ચી. મલય, સુપુત્રી શ્રીમતી વિરલ આશિષ મહેતા	રાજકોટ
• માતુશ્રી વિજયાલક્ષ્મીબહેન માણેકયંદ શેઠ સુપુત્ર શ્રી દિલસુખભાઈ શેઠ, શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ શેઠ (શેઠ બિલડર્સ)	રાજકોટ
• શ્રી રતિગુરુ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, હસ્તે ટી. આર. દોશી	રાજકોટ
• શ્રી રતિગુરુ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, હસ્તે ટી. આર. દોશી	રાજકોટ
• શ્રી રતિગુરુ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, હસ્તે ટી. આર. દોશી	રાજકોટ
• માતુશ્રી હીરાગૌરી હરિલાલ દોશી, શ્રીમતી પૂર્ણિમાબેન નરેન્દ્ર દોશી હસ્તે - નરેન્દ્ર - મીના દોશી, કુ. મેધના, કુ. દેશના	રાજકોટ

• मातुश्री काशमीराबेन कांतिभाई शेठ	
हस्ते - श्रीमती हेतल संजय शेठ, कु. उपासना, कु. कौजल	राजकोट
• मातुश्री जशवंतीबेन शांतीलाल तुरभीया, श्रीमती भावना दिलीप तुरभीया	
हस्ते - दिलीप ओस. तुरभीया, सुपुत्र - श्री पारस - रिहिं तुरभीया	मुंबई
• मातुश्री किरणबेन प्रवीषयंद्र दोशी	
हस्ते सुपुत्र श्री नीरव - तेजल दोशी, कु. प्रियांशी, कु. जील	मुंबई
• मातुश्री मंजुलाबेन छिलदास चूडगर	
हस्ते - सुपुत्र श्री केतन - आरती चूडगर, कु. धूवी	मुंबई
• श्री लक्ष्मीचंदभाई जसाणी परिवार	राजकोट
• श्री प्रविशभाई गंभीरदास पारेख	मुंबई
• कु. विवि गिरीश जोशी, कुमार कुथान गिरीश जोशी	
हस्ते - श्रीमती नीलाबेन गिरीशभाई जोशी	मुंबई
• श्री परेशभाई सुमतीभाई शाह	मुंबई
• श्री किशोरभाई शाह	मुंबई
• श्री रमेशभाई गटुलाल कामदार	चेम्बुर
• मातुश्री लीलावतीबेन नीमयंद नथुभाई दोशी, स्व. किशोरकुमार नीमयंद दोशी,	
स्व. महुला कुंदनकुमार महेता. हस्ते - उर्ध्व अने कुमकुम दोशी	कलकत्ता
• मातुश्री ताराबेन मोदी	कलकत्ता
• मातुश्री मधुकांताबेन नंदलाल लीमाणी	
हस्ते - श्री राजेशभाई लीमाणी	कलकत्ता
• मातुश्री कीकीबेन देसाई, हस्ते - श्री शेकेशभाई-मीनाबेन देसाई	मुंबई
• श्री अंजलभाई टांकी	मुंबई
• गुरुभक्त	राजकोट
• श्री हेमेन्द्रभाई पूँजाणी	
• मातुश्री चंपकबेन थशीकांतभाई महेता, हस्ते - सुपुत्री श्री किरीट-अंडुआ,	
श्री अजय - नीता, श्री कमलेश - दिव्या, सुपुत्री - निरंजन दोशी	मुंबई
• मातुश्री नर्मदाबेन इगनाथ दोशी, हस्ते - श्री कांतीभाई इगनाथ दोशी	कलकत्ता
• श्री हेमलताबेन नटवरलाल माणीयार	वडोदरा
• मातुश्री अमृतबेन भगवान्ज अवलाणी परिवार	
हस्ते - श्री रमाणीकभाई भगवान्ज अवलाणी	कलकत्ता
• श्री केशवज्ञभाई शाह परिवार	कलकत्ता

શ્રુત અનુમોદ

• શ્રીમતી ડૉ. ભારતીબેન - ડૉ. રશ્મિકાંત કાંતીલાલ શાહ	U.S.A.
• શ્રીમતી વતાબેન - શ્રી શરદભાઈ કાંતીલાલ શાહ	U.S.A.
• શ્રીમતી હર્પાણ ભૂપેન્દ્ર મોટી, શ્રીમતી જીમિતા લિરેન મોટી, શ્રીમતી ડૉ. શ્રુતિ મહેશ વર્મા, શ્રીમતી ભવિતા જ્યંત ઠેગળે	આકોલા
• શ્રી સૌરાષ્ટ્ર દશાશ્રીમાળી પ્રાણ મહિલા મંડળ, હસ્તે - અધ્યક્ષા સૌ. હર્પાણ મોટી	આકોલા
• માતુશ્રી નિર્મળાબેન લાલચંદ ભરવાડા	કોલાપુર
• શ્રી પરેશભાઈ રમેશચંદ સુતરીયા	મુંબઈ
• માતુશ્રી સુશીલાબેન કાંતીલાલ પંચમીયા	મુંબઈ
• શ્રી મીનાબેન હરીશભાઈ દેસાઈ	કલકના

શ્રુત સદસ્ય

• શ્રી પારિતોપ આર. શાહ	મુંબઈ
• શ્રીમતી રાજુલ રજનીકાંત શાહ	મુંબઈ
• જૈન જાગૃતિ સેન્ટર	વાણી (મુંબઈ)
• શ્રી મુકુન્દ આર. શેડ	મુંબઈ
• શ્રી કેતનભાઈ શાહ	મુંબઈ
• શ્રીમતી ગુણવંતીબેન પ્રકુલ્ચંદ દોમડીયા	મુંબઈ
• શ્રી સુધીરભાઈ પી. શાહ	મુંબઈ
• શ્રી રાજેશ કલ્યાણભાઈ ગાલા	મુંબઈ
• શ્રીમતી મૃદુલાબેન નવનીતરાય સંઘવી	કલકના
હસ્તે - સૌ. હીના શૈલેશ સંઘવી, સૌ. સોનલ લિરેન સંઘવી	

બાળ જીવનની પ્રાણી વિધું
જીવનની પ્રાણી વિધું

માત્રાત્મક રૂપી

અને જીવનની પ્રાણી વિધું
જીવનની પ્રાણી વિધું

માત્રાત્મક રૂપી

2022-2023

2022-2023

2022-2023

2022-2023

Vallabh Baug Lane, Tilak Road,
Ghatkopar (E), Mumbai - 400 077.

Tel : 32043232.

www.parasdharm.org
www.jainaagam.org